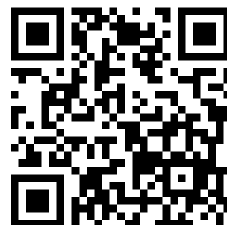

ИСТОРИЈА БЕОГРАДА

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
ДРАГАНИЋ

ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН БЕОГРАДА
ОПШТИ ПРИКАЗ ГЕНЕРАЛНОГ ПЛАНА
ЛЕГЕНДА:
ОБРАДИВЕ ПОВРШИНЕ
ВИСОКО ЗЕЛЕНИЛО
СТАМБЕНЕ ЗОНЕ
АДМИН. УПРАВНЕ ЗОНЕ
ЗОНЕ СПЕЦИЈАЛНЕ ИЗГРАДЊЕ
ЗОНЕ ПРИВРЕДНЕ ИЗГРАДЊЕ
КОМПЛЕКСИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

ИЗДАВАЧКА КУЋА „ДРАГАНИЋ“

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА, КЊИГА 62

И

ИЗДАВАЧКА КУЋА „ДРАГАНИЋ“

БИБЛИОТЕКА **НАСЛЕЂЕ**

Одговорни уредници

НИКОЛА ТАСИЋ
МИОДРАГ ДРАГАНИЋ

Главни уредник књиге

ЗДРАВКО АНТОНИЋ

POSEBNA IZDANJA ...

ИСТОРИЈА БЕОГРАДА

НАПИСАЛИ

НИКОЛА ТАСИЋ, ЉУБИЦА ЗОТОВИЋ, ЈОВАНКА КАЛИЋ,
РАДМИЛА ТРИЧКОВИЋ, ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ,
ДАНИЦА МИЛИЋ, БРАНКО МАКСИМОВИЋ, БРАНИСЛАВ КОЈИЋ,
ЈОВАН МИЛИЋЕВИЋ, БРАНИСЛАВ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, НИКОЛА ВУЧО,
ЗДРАВКО АНТОНИЋ, БРАНКО ПЕТРАНОВИЋ,
АЛЕКСАНДАР ЂОРЂЕВИЋ, МИЛОРАД МАЦУРА

Istorija Beograda

БЕОГРАД
1995.

Рукопис примљен на III редовном скупу Одељења историјских наука САНУ,
одржаном 29. III 1995. године, на основу рецензија
академика Милутина Гарашанина, академика Милорада Екмечића
и проф. др Радоша Љушића

Књига је објављена уз подршку
Министарства за науку и технологију Републике Србије,
Министарства културе Републике Србије,
Скупштине града Београда
и предузећа „Ауторемонт" из Београда.

ПРЕДГОВОР

Ако иједан престони град нашег континента заслужује да има своју научно написану историју, после Атине и Рима, онда је то Београд. Дуго се чекало да је он добије. Најисцрпнија и најобухватнија је она тротомна која је у редакцији Васе Чубриловића објављена 1974. На укупно 2.289 страна обрађена је историја Београда од најраније појаве људских заједница па до средине нашег века.

Били бисмо неправедни ако бисмо писање о историји Београда започели овом тротомном историјом Београда. Непосредно уочи Другог светског рата, 1940. године, изашла је из штампе једна амбициозна монографија о Београду која је обухватала „његову историју и његово развиће с погледом на национални, градски, привредни, културни и друштвени моменат". Њу је издао ондашњи „Балкански институт" на српском, француском и немачком језику, а за штампу је било припремљено и њено енглеско издање. О сериозности, стручној и научној основи књиге најбоље говори списак њених сарадника. Међу четрдесетак имена срећемо и таква као што су Александар Белић, Милан Будимир, Владимир Ћоровић, Виктор Новак, Милан Кашанин, Веселин Чајкановић, Јован Дучић, Владимир Велмар-Јанковић и многа друга позната имена наше науке, културе, уметности и публицистике. Помињемо ову књигу у „Предговору" најновије *Историје Београда* из два разлога. Пре свега зато што је она заиста прва права синтеза живота на овим просторима, од најранијих трагова боравка људи до наглог привредног, економског и културног развоја града у годинама после Првог светског рата. Друго, јер је судбина ове књиге парадигма свега онога што је пратило историју Београда и српског народа у целини. Наиме, књига је неколико дана после њене промоције у Општини града, била забрањена на основу негативне оцене немачке штампе и демарша немачког посланика у Београду. Њима се нису допали текстови и илустрације које су сведочиле о страдањима српског народа, Србије и Београда за време окупације у Првом светском рату. Тако је ова књига о Београду живела званично само неколико недеља. На срећу, добар део тиража се већ налазио у кућама и библиотекама, па је она сачувана као сведочанство једног својеврсног парадокса.

Игром случаја и ова најновија *Историја Београда* настала је у једном новом, Балканолошком институту САНУ, у кабинету његовог директора Васе Чубриловића, идејног творца и претходне тротомне *Историје Београда.* На жалост, академик Чубриловић није дочекао завршетак ове књиге и радост због њеног изласка из штампе. Време је пролазило, прашина се таложила на скоро завршене рукописе. Они из најновије историје су бивали превазиђени. У много чему требало је поћи из почетка. Одлуком Одељења историјских наука САНУ да се даље старање о рукопису повери Балканолошком институту САНУ започео је рад на иновацији рукописа. Требало је раније написане текстове освежити новим подацима, унети резултате нових истраживања, пронаћи нове ауторе за поједине периоде новије историје (јер неких није било више међу нама), реорганизовати поједина поглавља, ускладити однос између обима текста и илустрација у оквиру временских периода, освежити књигу новим плановима, фотографијама и цртежима. Тежња је била да се текстови уједначе и методолошки и технички, како би нова књига избегла слабост претходног тротомног издања. Оно је често деловало као зборник чланака а не једна кохезиона целина. Редакција је свесна да ова идеја није у потпуности остварена ни у нашој *Историји Београда.* Индивидуалне одлике аутора у композицији и језику често су биле толико изражене да их није било лако ускладити. Са друге стране, рухо језика, начин излагања и методологија рада различити су међу наукама које су заступљене у књизи (археологија, историја, историја уметности, привреда, економија, урбанизам и др.), па је то додатни разлог што је постављени задатак само делом обављен.

Из разлога који су напред изнети, тешко би могло да се каже да и ова књига представља пуну синтезу *Историје Београда I–III* из 1974. године, онако како ју је замислио академик Васа Чубриловић. Она би имала reson d'etre само да је изашла из штампе убрзо након тротомне књиге. Овако, двадесет година, колико нас дели од изласка претходне књиге, учиниле су своје. Нови текстови, нови аутори, нова дотад непозната грађа – све су то разлози да ову *Историју Београда* сматрамо посебном књигом. Она је задржала основни костур раније *Историје Београда:* предисторијски и антички Сингидунум, насељавање града словенским становништвом, борбе народа и држава за Београд у средњем веку, мѐсто и улога Београда у освајачким и привредним плановима турског и аустроугарског царства, Београд у устанцима против Турака, самосталност и настанак државе, положај Београда у Првом и Другом светском рату и, коначно, Београд као престоница Србије и Југославије. У свим поглављима посвећена је подједнака пажња политичкој и војној историји, миграционим кретањима становништва, етничким и културним токовима, привредним успонима и падовима, друштвеним и просветним приликама и, најзад, развоју града као урбане целине од првих покушаја његове урбанизације до најновијих програма развоја.

Предајући ову *Историју Београда* на суд стручне, научне и читалачке публике, Балканолошки институт САНУ одужује се само једним делом свом оснивачу, дугогодишњем директору и творцу замисли за писање и једне и

друге *Историје Београда* академику Васи Чубриловићу. Колико смо успели да остваримо његове жеље и очекивања? Ту нема одговора. Охрабрује вера да је остало још доста простора за будуће генерације научника. Дугу и бурну историју Београда, испресецану ратовима, разарањима, обновама, тешко је написати одједном. Ова, трећа по реду, књига о његовој историји је тек једна у ланцу који води ка једној савршенијој, садржајно и технички боље опремљеној књизи.

Балканолошки институт САНУ се захваљује свима онима који су омогућили да она буде оваква каква јесте – и ауторима и сарадницима, установама и институцијама, издавачима и спонзорима.

Београд, 1995. *Редакција*

УВОД

Београд, и као тврђава и као градско насеље, има тако бурну и динамичну прошлост какву има ретко који град у Европи. Географски посматрано, он лежи на ушћу Саве у Дунав, на граници између Средње Европе и Балканског полуострва. Налази се у средишту географског простора познатог под називом југоисточна Европа. Око њега је чвориште утока главних притока Дунава у средњем Подунављу: Драве, Саве, Тамиша, Бегеја и Мораве.

Геолошки састав земљишта уже и шире околине Београда увелико одређује услове његовог изграђивања као људског насеља. Најстарији терен у околини Београда (метаморфне стене серпентинити) откривен је у северном и јужном подножју Авале, у долини Болеча, Топчидерске реке и њених притока. У току дугог периода геолошке прошлости околина Београда била је наизменично копно–море–копно. Смењивање копна и мора и дужина њиховог трајања оставили су састав земљишта какав данас имамо. Најмлађи терен, лес или цигларска земља и алувијални наноси дуж Саве и Дунава, наталожени су при крају геолошке периоде, у квартару, у току последњих осамсто хиљада година.

Београд данас лежи на земљишту које припада северном делу побрђа Шумадије. Земљиште се простире од планине Авале према ушћу Саве у Дунав, између Остружнице и Гроцке. Завршава се стрмим стеновитим брегом на споју двеју река. Овај брег се спушта блажим падом према Дунаву него према Сави. Уз обале река пружају се главна подручја Баре Венеције и Макиша поред Саве, Дорћола и Карабурме поред Дунава. Ове устајале баре поред река дуго су ометале силазак насеља њиховим обалама. Зато се град, све до новијег доба, изграђивао на падинама брдске косе која се простире од Врачара према Калемегдану.

Ужа област Београда лежи на 44–48 степени северне географске ширине и 20–28 степени источне географске дужине од Гринича. Обухвата површину од 3.222 км^2. Град има умерено-континенталну климу, са топлим летима и јаким, претежно карпатским, ветровима (кошава) преко зиме. Падавине су обилне и прилично равномерно распоређене преко целе године (годишњи просек 650–750 мм). И овде, као и у целом Подунављу, постоје повољни услови за развој свих биљних култура почев од житарица и инду-

стријског биља до поврћа и воћа. Обе реке око Београда су пловне, богате разноврсном рибом и пешчаним наносима.

Природна богатства што их нуди ужа и шира околина Београда су разноврсна и довољна за исхрану великог броја становника. Град Београд се налази у једној од најплоднијих пољопривредних области Србије. И предели у широј околини града истичу се својом плодношћу. Рудна богатства Београда су такође обилна, разноврсна и искоришћавана су вековима. Мање количине гвоздене руде и обојених метала вађене су још у ранијим епохама. Основни привредни потенцијал околине Београда данас су богата лежишта лигнита. У побрђу Шумадије око Београда гаји се разноврсна стока, воће и поврће. По шумама и у близини бројних река има више врста дивљачи. Укратко, Београд и његова околина, са својим великим и разноврсним природним богатствима, нудили су повољне услове за исхрану великог броја становника од најранијих времена до данас.

Поуздано се зна да је област Београда била насељена још од неолита. Међутим, пуно искоришћавање природних богатстава београдског басена, зависило је од разних чинилаца општег и посебног значаја. Поникао на граници где се вековима ломе и боре народи, државе и цивилизације, Београд је био више у рату него у миру. Кроз ову књигу читаоци ће се најбоље уверити како је тешко пронаћи ратове у средњем Подунављу и на Балканском полуострву којима Београд није био захваћен. Није једноставно ни лако навести број опсада, освајања и рушења и поновних обнављања града. Кроз своју дугу историју Београд је био пре свега тврђава око које су се бориле војске и царевине, па тек онда људско насеље које има развијену производњу, трговину и културни живот. Тако је било у старом и средњем, а у доброј мери и у новом веку.

Напади Авара и Словена довели су прво, почетком VII века, до разарања античког Сингидунума. Дуго времена након тога нема никаквих података о било каквом насељу на ушћу Саве у Дунав. Тек поткрај IX века бележе извори да је београдско подручје потпало под бугарску власт. Средином X века Београд је већ развијен град са седиштем епископије. Некако у то време прошли су кроз Београд, и били примљени од бугарског заповедника града, ученици Ћирила и Методија, који су после Методијеве смрти морали да напусте Моравску. За време цара Самуила Београд је био у саставу македонске државе. Када је византијски цар Василије II срушио Македонско царство, Београд је потпао под Византију и остао у њеном саставу све до краја XII века, са повременим преотимањем од стране Угарске. Нагло опадање Византије за време Манојла Комнина одразило се и на Београд, који је 1183. потпао под власт Мађара на дуже време. Током XI и XII века Београд је био полазна или једна од важних станица за бројне крсташке походе на Исток. Међу њима и за цара Фридриха Барбаросу, који је прошао кроз Београд 1189.

Од краја XII века положај Београда према суседним државама се мења. Године 1230. били су га поново узели Бугари, али након две године Мађари су га повратили. Од средине XIII века Београд улази у састав мачванске бановине, коју су Мађари образовали у северозападној Србији.

Београд, први пут у државотворном смислу, долази под српску власт 1284. године, када га је краљ Драгутин, заједно с Мачвом, добио од Угарске. Настојање краља Милутина да после смрти свога брата (1316) задржи Мачву са Београдом није успело. Мађари га преотимају 1319. и задржавају све до битке код Ангоре 1402. године, након чега Београд с Мачвом добија деспот Стефан Лазаревић. Деспот је обновио запуштени град, претворио га у моћну тврђаву, развио у њему привреду, трговину, занатство и учинио га својом престоницом. Изглед Београда из тог времена остао је забележен у сећањима разних путописаца као светао град.

Све јаче и учесталије надирање Турака према северу српске државе почиње да утиче и на даљу судбину Београда. Примећујући да Србија више не представља довољну брану према ратнички расположеним Османлијама, Угарска настоји да преузме одбрану дунавске линије у своје руке. С тим у вези, она 1427. добија Београд од наследника Стефана Лазаревића – деспота Ђурђа Бранковића и задржава га као једну од најотпорнијих тачака на Дунаву скоро један век. У међувремену, над Београдом су своје војничко знање и снагу оружја испробавали султан Мурат II (1440. године опсада је трајала шест месеци), и Мехмед II (1456).

Када је 1459. Србија са Смедеревом пала под турску власт, Београду је само преостало да живи у ишчекивању одлучног напада Турака. Коначан ударац уследио је 1521. године, када је Београд, после двомесечне опсаде и употребе великог броја топова, заузео султан Сулејман Величанствени. Тим чином отворена је за дуже време нова страница у историји Балкана и Југоисточне Европе. На Балкану се распрострла једна од најмилитантнијих и најокрутнијих светских деспотија.

Одмах после пада под Турке, Београд – некадашњи „бедем хришћанства“ и „кључ Угарске“ – постао је главно турско војно упориште за даље надирање у земље Угарске и Аустрије. Последице тога су пораз угарске војске код Мохача 1526. године и заузимање Будима 1541.

Након помицања границе Турског царства према северу, ка средњој Европи, Београд се почео из пограничног утврђења претварати у економско-трговачко средиште северне Турске. Будући да је почивао на раскршћу главних речних и копнених путева југоисточне Европе, који спајају средњоевропске градове, Црно море, источни део Средоземља, те јонске и јадранске луке, Београд је добио улогу јаког трговачког и транзитног центра. Нарочито је био познат по продаји житарица, мануфактурне робе и разних производа из источних делова Турског царства. У време већих турских освајања у Београду је радио и трг за продају робља. То робље депортовано је у више наврата и у Цариград, од кога је, између Златних и Силврийских врата, основана Белград-махала. Као управно, војно и трговачко средиште, Београд је под Турцима постао град са више десетина хиљада становника. У њему су живели људи различитог порекла: Турци, Срби, Дубровчани, Јевреји, Грци, Јермени и други.

Турско становништво формирало се сталним одржавањем великог војно-административног апарата, насељавањем трговаца и занатлија из осталих крајева Турске и исламизацијом. Мада је добар број српског становништва,

након освајања Београда, одведен у Цариград, временом се српски живаљ у Београду поново умножио и представљао је основну потку свеукупног становништва. Томе је свакако допринела и густина српског народа у свим областима око Београда.

После века и по мирног развоја Београд је већ у XVIII веку, након узмака Турског царства из угарске равнице за време Бечког рата 1683–1699, поново постао гранична тврђава Отоманске Турске према Средњој Европи. У том ће положају остати кроз цео XVIII век, па донекле и у XIX веку.

Војни и политички кругови у Бечу, још од почетка XVIII века, узимају Београд као главну стратегијску тачку за продор Хабсбуршке монархије на Балканско полуострво. Зато су у свим својим политичким и војним плановима господарења над северозападним делом Балканског полуострва имали пре свега у виду освајање Београда. Тако су мислили не само принц Еуген Савојски, некадашњи освајач Београда из почетка XVIII века, и надвојвода Карло, брат Франца I, цара аустријског из почетка XIX века, него и Конрад Холцендорф, шеф Генералштаба аустроугарске војске за време Првог светског рата (1914–1918). Тако су мислили и хабсбуршка царица Марија Терезија и цар Јосиф II у XVIII веку, Франц I и Фрања Јосиф у XIX и XX веку. Нису далеко од таквих планова ни немачки војни и политички кругови када израђују пројекте свога продора, привредног и политичког, преко средњег Подунавља и Балканског полуострва према Блиском истоку. То је најбоље потврдио и Трећи немачки рајх у Другом светском рату (1939–1945). Београд је Генералштабу тога рајха био не само престоница Југославије него и важан стратегијски мостобран од Средње Европе према Балканском полуострву и источном Медитерану. Зато га је немачка војска тако немилосрдно бомбардовала 1941. године. Из сличних разлога бомбардовали су га, за време немачке окупације, и Енглези и Американци 1944. године.

Из садржаја ове књиге види се, између осталог, и како се често мењао етнички састав становништва, више у самом граду а мање у његовој околини. И то је била једна од последица географског положаја Београда. Немилосрдна борба околних држава и народа често је доводила до расељавања старог и насељавања новог становништва. Тако је то трајало од првих људских насеобина из доба неолита, преко старог, средњег и новог века, све до данас. Ипак основну етничку масу у околини Београда од краја средњег века чине Срби. Сам град Београд, често средиште стране власти, има изразитије мешано становништво, више него његова околина.

У првим вековима после досељења Словена на Балканско полуострво Срби изграђују своје државе дубоко у унутрашњости његовог динарског северозападног дела. На дубље повлачење у унутрашњост брдско-планинског дела Балкана присилили су их пљачкашки походи номадских немачких народа из степа око средњег Дунава и Тисе: Авара, Мађара. Кад се од половине X века колико-толико смирују односи у средњем Подунављу, и поред стране власти у њему, јачају везе српског становништва из планинских области динарског система са народима плодних крајева средњег Подунавља.

Турске навале концем средњег и почетком новог века само су подстакле већа етничка кретања у јужнословенским земљама од југа према северу. Миграцијама становништва према северу, ка равницама Саве, Драве и Дунава, померају се и привредни, етнички и културно-политички центри Срба и Хрвата. Метанастазичка кретања Срба од југа према северу, у области око Саве и Дунава, почела су још од битке на Марици 1371. године. Она трају вековима и не само под утицајем турске власти. У току тих померања преношена су и црквена и световна средишта српског народа, па и српских држава, са југа на север. Из Призрена и Скопља, за време цара Душана, престоница се померила најпре у Крушевац, па у Смедерево, и на крају у Београд, за време Лазаревића и Бранковића. Београд ће остати основно средиште српскога народа кроз цео нови век све до наших дана.

Слични процеси померања етничког и културно-политичког средишта у току средњег и новога века одвијали су се и код Хрвата. Области око Саве и Драве, са Загребом као стожером, постају главна етничка и културно-политичка снага хрватског народа.

Друга велика промена у развоју Београда у новом веку огледа се у порасту његовог значаја као саобраћајног и привредног средишта ужих и ширих области око њега. Посебно у XVI и XVII веку он постаје важно саобраћајно и привредно средиште на средњем Подунављу. У то доба град је имао изглед релативно напредне оријенталне вароши, са многим пословним везама које су полазиле из дубине Турског царства према Средњој Европи.

У XVIII веку, мада једна од главних тврђава Турског царства према Аустрији, Београд и даље остаје важан саобраћајни чвор и привредно средиште области јужно и северно од Саве и Дунава. Феудална анархија Турског царства у XVIII веку захватила је и Београд са његовим пашалуком. Јаничарска посада у граду настоји концем XVIII и почетком XIX века да царску управу у Београдском пашалуку замени својом управом. Она се у исто време трудила да, замењујући спахијски систем читлучким и укидајући сеоске и кнежевинске самоуправе у Пашалуку, сељаштво у Србији претвори у обесправљену рају. То ће бити друштвена основа револуције у Србији 1804–1830, која је почела Првим српским устанком 1804. године.

У томе устанку, у коме су односи турских и устаничких снага били променљиви, Београд је играо главну улогу и имао променљиву срећу. Као упориште јаничарске реакције у Србији, био је од почетка устанка до свога ослобођења 1806. године главни објекат напада устаничких снага. Од 1806. до 1813. године престоница је ослобођене Србије. А 1813. године, када турске војске опет освајају Србију, запоседају поново и Београд. После почетка Другог српског устанка 1815. тврђавом и вароши испод ње заповедао је турски заповедник. У вароши је било мешано турско и српско становништво. Како се Србија од 1815. године постепено ослобађа турске власти, тако и Београд постепено прелази под српску управу, а његово становништво све је мање турско а све више хришћанско. После бомбардовања града од стране турске посаде из тврђаве, 1862, турско становништво се из вароши исељава, а 1867. године одлази и турска посада из тврђаве. Ту годину треба узети као камен међаш у историји српског народа: од тога времена је Бео-

град изразито српски град и главно средиште његовог политичког, привредног, културног и духовног живота.

Када су Турци напустили тврђаву крајем шездесетих година XIX века, омогућен је Београду бржи развој и као градског насеља и као привредног и културно-политичког средишта Србије. Он, заједно са целом земљом, преживљава дубоке унутрашње преображаје јер је изграђивање независности Србије у XIX веку било праћено бурним променама у привредном, друштвеном и културно-политичком животу. Све те промене ће се десити и у Београду. У исто време то је било проткано оштрим политичким кризама насталим због борбе народа у земљи против личних режима Обреновића и Карађорђевића. Као што обично бива, Београд је био истовремено и седиште власти и центар народног отпора таквој власти. Да је то било тако, показали су грађани Београда неколико пута у великим збивањима у Србији XIX века. У том смислу се већ у оно доба изграђивало јавно мнење у Београду.

Развој Београда као градског насеља и престонице Србије особито је дошао до изражаја након проглашења независности земље 1878. године и њеног проширења на нових шест округа. Независна и проширена Србија се увелико стабилизовала у централном делу Балканског полуострва, држећи у својим рукама слив Велике Мораве. Привредно ће се она још брже развијати након изградње железничке пруге Београд–Ниш–Солун и Београд –Ниш–Цариград. Код Београда ће ова пруга добити железничку везу са железничком мрежом Средње Европе. Биће то од прворазредног значаја како за Србију тако и за Београд.

Какву је промену овај град доживео у XIX веку и почетком XX века најбоље се може утврдити упоређивањем стања 1804, на почетку Првог српског устанка, са стањем 1904, кад је у њему и у целој земљи обележена стогодишњица тог устанка. Године 1804. Београд је био веома учмало градско насеље са бројном рајом и сиротињом. Његова јаничарска посада све је терорисала. Становништво је живело у беди и немаштини. Градски бедеми били су запуштени, негде и полупорушени.

Године 1904. Београд је већ савремено изграђени европски град. Престоница је Краљевине Србије, једне од земаља на централном делу Балканског полуострва, која се отела од Турске царевине уз велике људске и материјалне жртве. Београд је у XX веку полетан, просперитетан град, раскрсница сувоземних и речних путева, средиште трговине и промета, седиште главних научних и културних установа земље, насељен новим, свежим становништвом, већим делом из Србије, већином Србима. Број његових становника од 1804. године повећао се неколико пута и износио је преко 80.000.

Београдска тврђава изнад ушћа Саве у Дунав, сведок многих људских патњи, буна и ратова, нема више старог значаја јер не одговара одбрани против савременог наоружања. Али град је и даље остао важан мостобран на прелазу из Средње Европе на Балканско полуострво јер има повољан географски положај и велики привредни значај. Тако су изгледали Београд и Србија кад су ушли у немирни XX век.

Четири велика рата водили су Београд и Србија у првој половини XX века. Били су то Царински рат, Балкански ратови, Први светски и Други светски рат. У сваком од тих ратова Београд је дао свој, не мали, обол. У Царинском рату (1906–1910) Србија и Београд су претрпели велике материјалне губитке, али су изашли као економски и морални победници. У Првом балканском рату 1912. године руинирано Турско царство коначно је потиснуто са српских простора. Србија је ослободила и припојила себи централни део Балканског полуострва са горњим и средњим током реке Вардара, са Косовом и Метохијом. Било је то од првоazредног значаја за Београд као саобраћајни чвор и средиште васцелог Српства. Србија је добила тиме и стратегијски ослонац према југу за будући одбрамбени рат против Аустроугарске монархије.

Београд је од самог почетка Првог светског рата (1914–1918) ушао у средиште крупних обрачуна на бојним пољима између Аустроугарске и Србије. Војни и политички кругови у Бечу заузели су према Београду јеретички став и сатанизовали га јер је био средиште отпора Србије против њихове освајачке политике. Зато су га тако немилосрдно бомбардовали и рушили својим „дебелим бертама" и војском 1914. и 1915. године. С друге стране, због његовог геополитичког положаја, они у све своје ратне циљеве уносе захтев да га добију као мостобран у свом продирању долином Мораве и Вардара према Солуну и Блиском истоку.

Независно од претензија милитантних бечких кругова, влада Србије у ратне циљеве своје земље уноси, поред осталог, и уједињење са Србијом и Црном Гором југословенских покрајина које су биле до тада под Аустроугарском. Београд је предвиђен као престоница будуће југословенске државе. То је истицано и пред савезницима, а посебно кад се водила дипломатска борба са Румунијом око разграничења у Банату. Колико су и сами савезници ценили значај Београда види се по томе што су, у упутствима Комисији за разграничење између Румуније и Југославије у Банату, сугерисали да граница према Румунији у Банату не сме бити ближа Београду од 90 километара.

Уједињење југословенских земаља у децембру 1918. године у једну државу, после слома Хабсбуршке монархије, имало је вишеструки значај али и последице за Београд. Промене нису настале само у крилу југословенске државе него и у целој Европи, пре свега у средњем Подунављу и на Балканском полуострву. Распадом Турског царства на Балкану и Хабсбуршке монархије у Подунављу народи са ових простора ослобађају се туђе власти и изграђују своје националне државе. Београд постаје престоница једне тако настале државе. Затим, после толико времена, он није више на граници него у дубини североисточног дела нове државе. Постао је престоница јер је некада био главни град Краљевине Србије, као и због свог географског и свеукупног положаја у оквиру нове државе. Будући да је контролисао главне раскрснице сувоземног и речног саобраћаја, он се наметнуо као престоница Југославије.

Посебну димензију дала је Београду чињеница што је Војводина ушла у састав Србије, па је он тиме постао и главни град Војводине колико и

Србије. Насипањем мочварних терена северно од Саве према Земуну и мелиорацијама у Панчевачком риту преко Дунава, Београд је створио техничке услове да се као градско насеље шири и у том правцу. Привредни развој Београда после Првог светског рата био је успорен. Од штета које му је нанела аустријска окупација град се најпре морао опоравити у разним гранама своје привреде, почев од саобраћаја и индустрије, до трговине и банкарства. Уз то, није могао привредно искористити ни положај престонице Југославије због недостатка капитала, а још више искусног пословодног привредног кадра, који је у огромном броју страдао у току рата. Зато се Загреб, а не Београд, развија између 1918. и 1941. године у индустријски и финансијски центар Југославије. Тамо су бројни услови били повољнији. Београд су, више него Загреб, погађале и повремене привредне кризе, нарочито она 1929–1934. године.

Београд се као управно-политичко средиште Југославије испољавао на два међусобно супротна начина. Централистичка политика династије Карађорђевића направила је од њега средиште ненародне, недемократске и хегемонистичке политике државе. Истина, томе је доприносила и државна машинерија, која није имала смисла за флексибилније понашање, а у доброј мери и антисрпска пропаганда, која се није угасила пропашћу Аустроугарске. С друге стране, становништво Београда, веома демократски расположено и стално потхрањивано патријархалним начелима из дубине српског народа, водило је борбу против такве политике. Велики друштвени покрети који су почели последњих година Првог светског рата у Европи, Октобарском револуцијом у Русији 1917, и који су много допринели распаду Аустроугарске монархије, дејствовали су у неким наследним државама те монархије и даље. То се осетило и у Београду, насељеном радничком класом и напредном интелигенцијом. Ово своје двоструко лице – средиште централистичке власти и средиште отпора таквој власти – показиваће Београд све до великих догађаја у Другом светском рату 1941–1945. године, па и касније.

Значај Београда као важног економског, политичког и саобраћајног центра између Средње Европе и Блиског истока потврдио се и у Другом светском рату. Нападима фашистичких сила Трећег немачког рајха и Италије, југоисточна Европа, с источним Средоземљем, била је увучена у вртлоге тога рата. Београд је, као бунтовни град и главна саобраћајна веза Средње Европе с источним Средоземљем, био стално под ударима армија великих сила. Пиратски су га бомбардовали Немци у априлу 1941. године. То је била освета за 27. март. Рушиле су га и авијације западних сила тешким бомбама у пролеће и лето 1944. У октобру 1944. године јединице Југословенске народне армије и Совјетског Савеза водиле су тешке борбе са немачким снагама да би ослободиле Београд. Тада је пресечена и главна саобраћајница између немачке армије у Грчкој и њене матице у Немачкој. Повлачење армије из Грчке морало је да иде преко врлетних терена Босне уз велике напоре.

Из података који су изложени види се да је Београд у Другом светском рату био јако жариште отпора српскога народа у борби за своју слободу.

Од 1945. до наших дана Београд је, као престоница Србије и главни град друге и треће Југославије, преживљавао заједно с њима бурне промене у економском, политичком и културном погледу. У свом педесетогодишњем развоју град је прошао кроз период обнове и изградње (од 1944. до доношења првог послератног Генералног урбанистичког плана Београда 1950. године), период реализације тог плана до 1972. године и период од доношења и реализације новог Генералног урбанистичког плана од 1972. године до данас. Скоро да нема сегмента материјалне и духовне сфере града који у том периоду није доживео огромне промене. У послератном периоду у Београду је изграђено станова, јавних и других грађевина више него што је укупно пре тога грађено од његовог постанка. На насутим земљиштима између Земуна и Београда изграђен је Нови Београд. Град се проширио и преко Дунава и продро дубоко у шумадијско побрђе. Укратко, Београд се развио у велеград. Број становника повећао се са двеста седамдесет хиљада на близу два милиона.

Данас је Београд добио димензије и физиономију модерног велеграда, са свим предностима и, наравно, проблемима милионских градова.

Здравко Антонић

I

ПРАИСТОРИЈА И АНТИЧКО ДОБА

ПРАИСТОРИЈСКЕ КУЛТУРЕ НА ПОДРУЧЈУ БЕОГРАДА

ПАЛЕОЛИТ (СТАРИЈЕ КАМЕНО ДОБА)

Најстарији трагови боравка људских заједница на тлу данашњег Београда потичу из дубоке прошлости, из палеолитског доба. На жалост, ти трагови нису бројни, често су и недовољно поуздани јер су нађени почетком овога века, па је разумљива резерва која се овом приликом поводом њих исказује. Ти подаци се односе на налаз једне лобање палеолитског човека нађене заједно са плеистоценом фауном и на налазе артефаката, оруђа рађених рукама палеолитског човека, који потичу из сада уништених пећина или абрија на стрмом одсеку Бановог брда према Сави. Ови малобројни налази више индицирају на боравак палеолитских људи на подручју Београда него што дају податак о његовим становиштима или о његовој материјалној и духовној култури.

НЕОЛИТ (МЛАЂЕ КАМЕНО ДОБА)

Насупрот скромним подацима из старијег каменог доба, налази који припадају млађем каменом добу толико су бројни да се може са правом констатовати како је подручје око ушћа Саве у Дунав било врло густо насељено. Налазишта се ређају од калемегданског платоа и земунског Горњег града на север и југ, уз Дунав или Саву исто онако као што их често налазимо и у међуречју. Истраживања ових насеља, започета почетком овог века, настављена између два рата, добијају последњих 30 година свој пуни замах. Она пружају могућност за реконструкцију начина живота, материјалне и духовне културе житеља ових давно ишчезлих праисторијских насеља. У односу на истовремене културе у Панонској низији или на Балкану, подручје око ушћа Саве у Дунав представља гравитациону област многих неолитских популација и, ако би тако могло да се каже, оно је у неолитском и енеолитском периоду било носилац културног развоја и примарни центар који је деловао на суседне области.

На овом тлу, старчевачка култура јавља се као прва неолитска манифестација, као прва земљорадничка култура чији носиоци живе у организо-

ваним насељима, израђују керамику, употребљавају углачана камена оруђа. Култура је добила назив по налазишту код Старчева, недалеко од Панчева, на обали Дунава где су истраживања вршена између два светска рата. Карактеристична керамика откривена је на више налазишта у околини Београда. Најпре у Винчи, на познатом налазишту код Белог брда, које је ушло у светску археолошку литературу као епонимно за једну другу, за нас значајнију културу – винчанску. Она наслеђује старчевачку културу на већем простору Подунавља и централног Балкана. У Винчи се старчевачка керамика налази у најдубљим слојевима, што указује на њену већу старост од винчанске културе. После Винче, нарочито после Другог светског рата, откривена су нова старчевачка налазишта, тако да је створена могућност за праћење еволуције ове културе кроз више фаза (по некима три, по другима четири) и кроз дужи временски период. У ову групу треба пре свега ставити налазишта у околини Обреновца (Звечка, Грабовац, Стублина), а затим и два налазишта код Добановаца, једно у самом месту, а друго на периферији код старе циглане. Оно што је заједничко за сва ова насеља јесте да су она кратко трајала, да су то била једнослојна насеља која су се развијала у хоризонталној стратиграфији. Боравило се у земуницама или полуземуницама док се живот углавном одвијао на слободном простору, о чему сведоче бројна огњишта која су се најчешће налазила ван стамбених јединица. Карактер насеља и остеолошки материјал дозвољавају претпоставку да је старчевачка култура, и поред познавања земљорадње, задржала лов као важну грану привређивања, уз коју бисмо могли да додамо и прве почетке организованог сточарства.

Основна карактеристика материјалне културе становника старчевачких насеља јесте керамика, а у мањој мери врло квалитетно обрађена кост и висок степен углачаности камених алатки. Зачуђује што је старчевачка керамика, најстарија појава ове врсте у Подунављу, тако добро рађена – углачане површине, украшавана сликаним орнаментима. Њен квалитет још дуго у каснијим праисторијским културама неће бити достигнут. Претпоставка је да ова керамика подражава облике посуђа рађених од плодова биљака (тиква и сл.) – танких финих зидова чија је површина могла да се украшава наношењем боје. Стога није чудо што су најстарији облици керамичких посуда лоптасте или полулоптасте профилације, а тек касније су настале биконичне посуде, плитки тањири и сл.

По типолошким и стилским карактеристикама нађеног материјала, старчевачка налазишта на подручју Београда припадају ширем кругу – породици Старчево-Кереш-Криш комплекса. Она чине посебну микрорегију и значајна су за проучавање културе и њеног развоја на релативно уском географском простору. Десетак регистрованих и делом ископаваних налазишта на ширем градском подручју Београда временски се стављају у распон између средине VII миленија пре н. е. до почетка VI миленија н. е., што значи да се њено присуство може пратити кроз период нешто дужи од 1.000 година.

Винчанска култура је друга главна неолитска појава чија се бројна насеља налазе на подручју Београда. Спада у групу најбоље истражених праис-

торијских култура у Србији, тако да је данас са доста прецизности могуће утврдити област њеног распростирања, типове насеља, начин сахрањивања и друге елементе материјалне и духовне културе. У археолошку литературу ушла је захваљујући дугогодишњим истраживањима проф. Милоја Васића на вишеслојном налазишту Бело брдо у Винчи. Континуираним животом на овом налазишту, кроз дужи временски период, формиран је културни слој од око 9 м са бројним остацима надземних зграда, више насеобинских хоризоната, јама, земуница и са остацима материјалне културе – керамиком и антропоморфном пластиком пре свега – што омогућује праћење еволуције

Ваза у облику птице из Винче

ове културе и стварање њене интерне периодизације. Територија на којој се развија ова култура може да се ограничи на северу војвођанским Потисјем (повремени продори запажају се и даље до средње Мађарске); на југу, ова култура се шири до Косова и горњег тока Јужне Мораве; на истоку допире до Трансилваније и Олтеније, а на западу прелази Дрину и шири се у Босну. На овако великом простору формирале су се бројне локалне варијанте, између којих је најзначајнија подунавска са налазиштима у околини Београда. Поред Винче, мања или већа археолошка истраживања вршена су код Жаркова, Бањице, на платоу Калемегданске тврђаве, Бељерици на Дунаву, узводно од Земуна, на Кормадину код Јакова, а на ширем градском подручју на налазиштима код Обреновца (Грабовац, Вукићевица, Стублине); затим код Барајева, Рипња, Међулужја и на још неким налазиштима. Многа од њих су, судећи према моћном отвореном профилу (Агино брдо код Гроцке) или према резултатима ископавања (Винча, Жарково, Бањица), била насељавана кроз дужи временски период, готово током целог развоја винчанске културе.

Поред Винче, драгоцене податке о начину становања, грађењу кућа, култних места итд. дала су истраживања у Бањици и на Кормадину код Јакова. Оба насеља припадају пуном развоју винчанске културе (Винча–Плочник I и II), оној фази из које нам је архитектура најбоље позната. На Бањици је, на пример, откопана у целини, а делом и конзервирана једна кућа специфичне намене, вероватно култне, са сачуваним жртвеником и другим ритуалним објектима. Слична је ситуација и са кућом из Јакова са монументалним жртвеником, букранионом и декоративном пластиком. Све ово, заједно са великим бројем теракота, жртвеницима, амулетима, просопоморфним поклопцима и сл., указује на богат духовни живот неолитских становника на подручју данашњег Београда, на развијене култове и магију, који стоје у тесној вези са земљорадничком компонентом економије винчанске културе.

Винчанска култура, нарочито у својој старијој фази, наставља богату традицију израде врло квалитетне керамике. Она се по фактури, техникама украшавања и облицима разликује од претходне, старчевачке културе, али у великој мери преузима технолошка знања старије културе, усавршава их дајући у области стила свој начин декорисања и усклађује их са својим потребама. Преовлађује црна углачана керамика, биконичне посуде, појављују се пехари на високој нози. За украшавање служе урезане линије и тачкасти убоди, а заступљени су и други бројни елементи који чине стил винчанске културе.

ЕНЕОЛИТ (БАКАРНО ДОБА)

Крајем неолитског и почетком енеолитског периода дешавају се на ширем простору, од понтско-степских области до Алпа, сложене културне и етничке промене, које су у науци познате као процес „индоевропеизације“ средње и југоисточне Европе. Ове промене оставиле су трага и на развој праисторијских култура у југословенском Подунављу, посебно око ушћа

Саве у Дунав. Први весник промена запажа се већ крајем млађе фазе винчанске културе, када се спорадично појављује бакар за израду најпре ситних украсних предмета, да би врло брзо добио ширу примену у изради алатки – секира, длета и сл. Овом времену припадају продори потиских култура, тисаполгарске (Tiszapolgár) и бодрогкерестурске (Bodrogkeresztur), истиснутих их својих матичних области под снажним притиском степских култура са Истока. Налази код Дубочаја близу Гроцке, код Пригревице у Земуну, код Роспи-Ћуприје, Стојића гумна у Белегишу, од којих неки припадају тисаполгарској а други Салкуца (Salcuta)-култури, припадају већ енеолитском периоду и могу се сматрати узроком повлачења винчанске културе из области у којима се она развијала скоро читав миленij.

Нестанак винчанске културе на овим просторима најбоље се запажа у самој Винчи. Изнад слојева најмлађе фазе винчанске културе налазе се гробови који припадају бодрогкерестурској култури. Они су укопани у винчанске слојеве у нешто млађем времену, када је на неолитском налазишту већ замро живот.

Процес „енеолитизације" неолитских култура, започет продором тисаполгарске и салкуцке културе на подручје данашњег Београда, завршен је оспивањем бројних сточарско-номадских станица на овом простору. Њихова материјална култура, начин живота, насеља и други елементи стила у потпуности се разликују од култура које су им претходиле на овом тлу. Баденска култура, која се уз културу Чернавода III развија као прва у овој групи нових појава, има изразито номадску компоненту. Насеља се састоје од полуземуница, земуница и јама изнад којих се формира купаста конструкција од пруња, сламе или другог органског материјала. У њима се борави кратко време, неколико сезона, да би се врло брзо напуштала и да би се одлазило у трагање за новим погоднијим условима за испашу. Једно од таквих насеља истраживано је више година код Циглане у Добановцима и оно је дало драгоцене податке за реконструкцију насеља овог типа. Друго слично насеље откривено је у најмлађим слојевима у Винчи. Стратиграфски положај налаза (керамике, пластике) показује да ова култура припада времену после најмлађе фазе, неолитске, винчанске културе и после краткотрајног боравка представника бодрогкерестурске културе.

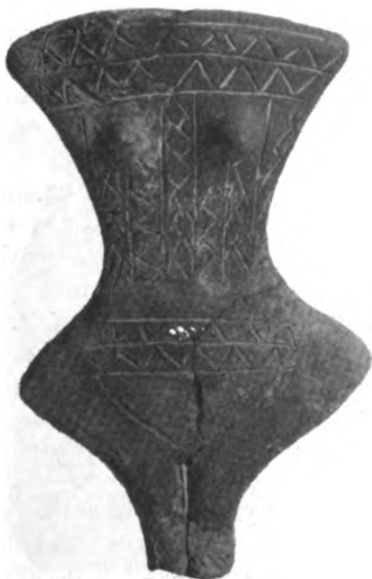

Фигура баденске културе – Винча

Даљи развој, који има пре свега карактер стабилизације започетог процеса „индоевропеизације" средње и југоисточне Европе, одвијао се кроз формирање новог стила – костолачке културе. Она је заправо даља еволуција номадске баденске културе у једну седелачку земљорадничко-сточарску културу. За разлику од претходне, у костолачкој култури се граде већа насеља са надземним зградама, са трајним бављењем на једном простору, са више фаза обнављања кућа и насеља у целини. Дуги развој ове културе потврђен је вишегодишњим истраживањима на Гомолави код Хртковаца у Срему где се костолачка култура развија у континуитету кроз три насеобинска хоризонта и три развојне фазе. На подручју Београда ова култура је откривена на налазиштима код Добановаца, на више места на високој дунавској лесној тераси између Земуна и Батајнице, затим приликом истраживања у Винчи и Шупљој стени под Авалом. Облици су слични баденским, али се појављују нове форме, као мода једног новог стила.

У континуираном развоју на релацији Баден–Костолац–Вучедол, вучедолска култура је најмлађа појава која завршава процес „индоевропеизације" и у исто време означава крај развоја енеолитских култура карпатско-подунавско-балканске културне зоне. Снагу и просперитет ове културе карактерише појава првих утврђених насеља (Белегиш, Вучедол) у чијем оквиру долази до диференцирања њених носилаца; исто представља и појава сахрањивања под већим тумулима у којима је био сахрањен само један покојник (Батајница, Војка). На ширем простору око ушћа Саве у Дунав откривено је више вучедолских налазишта: на десној обали код Земуна (неколико локација), затим поменути тумули код Батајнице и Војке, и најзад Шанчине и Градац код Белегиша, од којих је прво било утврђено са два рова и једним редом палисада. Материјална култура која је на овим налазиштима откривена указује на континуитет развоја стила у коме доминира дуборезно украшавање посуда у комбинацији са белом инкрустацијом, како је то било и у старијој, костолачкој култури.

Сахрањивање у баденско-костолачко-вучедолском културном комплексу било је пре свега скелетно са поштовањем традиције из неолитских култура. Међутим, крајем овог периода појављује се сахрањивање под тумулима, нов и специфичан облик (спаљивање и стављање остатака покојника у урне, а затим урна у тумул) који се јавља под утицајем степско-номадских култура (тумули са окер гробовима). Батајнички тумул и тумул код Војке спајају у себи елементе степско-понтског културног круга (тумул) са панонско-балканским у коме се спаљивање покојника и сахрањивање у урнама јавља доста рано у тисаполгарској, Цернавода III-Болераз, баденској и костолачкој култури.

Распад, односно дезинтеграција вучедолског културног комплекса на више локалних самосталних култура, значи почетак новог периода, бронзаног доба које траје од 1900/1800. године пре н. е. до почетка првог миленија пре н. е. У току ових хиљаду година на подручју данашњег Београда смењивале су се бројне културе остављајући некад више некад мање трагова свога постојања. У низу ових култура најранија, прва бронзанодобна култура је винковачка, чији су остаци откривени на некрополи код Роспи-Ћуприје, а нешто

више било их је на некрополи Градац у Белегишу и посебно на налазишту „Асфалтна база“ код Земуна где је поред керамике из раног бронзаног доба откривен и један скелетни гроб са керамичким прилозима, посудама винковачке културе. Појединачни, случајни налази ове културе потичу из Добановаца, Сурчина и Земуна. Знатно више података имамо о ватинској култури, која се делом паралелно или непосредно после винковачке развија на простору од Ђердапа и мађарског дела Баната до Срема и од Бачке на северу, до Љуљака у Шумадији, на југу. Подручје Београда на неки начин представља географско средиште ове културе у коме могу да се очекују и најстарија налазишта. У Винчи на дубини 0,30–0,80 м налазе се остаци једног таквог насеља, претежно са јамама које су садржале рану ватинску керамику (панчевачко-омољичка фаза). Слично је и са налазиштем код Старог аеродрома на Новом Београду, где је вршено мање заштитно ископавање. Остаци ватинских насеља или некропола констатовани су и на ширем подручју града Београда, као што је то случај са Сурчином, одакле потиче и материјал развијене ватинске културе.

Даљи развој култура бронзаног доба је нешто боље познат захваљујући истраживањима на неким великим некрополама белегишке културе, са којом почиње средње бронзано доба у српском Подунављу и Срему. У категорију ових некропола на којима се искључиво среће спаљивање покојника и сахрањивање у урнама спада пре свега добро истражена некропола код Карабурме, затим некропола код Роспи-Ћуприје, велика некропола код Сурчина са које се у Археолошком музеју у Загребу чувају бројне урне, керамички и метални прилози који су прикупљени почетком овог века. Поред Сурчина у Срему су познате сличне некрополе код Добановаца, Земуна (Ветсерум), Батајнице и нарочито једна врло добро истражена некропола код Белегиша по којој је и цела култура добила назив белегишка култура. Упркос великом броју истражених некропола, врло су скромни подаци о насељима људи који су били носиоци ове културе. Мања истраживања код Јакова, на Градцу у Белегишу, затим на Гомолави и Старом Сланкамену, указују да се ради о краткотрајним једнослојним земуничким насељима.

Пехар из времена ватинске културе

Белегишка култура развија се кроз две развојне фазе које временски покривају период од средњег до позног бронзаног доба, односно до продора трако-кимерског становништва у Карпатски басен, српско Подунавље и на Балкан. Канелову керамику типа Белегиш II – Гава смењује нова културна појава, босутска или Босут-Баса-

раби култура, чији се трагови доста често налазе у Срему, а нешто ређе на ужем подручју града Београда, што пре може да буде последица слабије истражености налазишта ове културе. Овакво мишљење потврђују најновија заштитна и систематска ископавања на периферији Земуна, на обали Дунава код „Шљункаре“ и „Асвалтне базе“. Материјал, иако је тек у обради и реконструкцији посуда, показује да је на овим просторима постојало веће разуђено насеље које је обухватало више хектара. Са тракокимерским налазима и раном фазом босутске културе почиње старије гвоздено доба ових области. Појединачни или групни метални налази (остава из Барајева), претежно коњанички реквизити налажени су нарочито често на високој лесној обали Дунава, на сектору између Земуна и Старих Бановаца. Нешто ређе налази овог стила потичу и са обале Дунава, од ушћа Болечице према Гроцкој. Са друге стране насеља су доста ретка, слабо истраживана, тако да са овог подручја располажемо скромним подацима о њиховом типу и начину грађења насеобинских објеката. Приликом ископавања на Калемегдану, затим приликом мањих сондирања на периферији Земуна код Краткоталасне радио-станице, а нарочито код

Урна са некрополе спаљених покојника код Карабурме

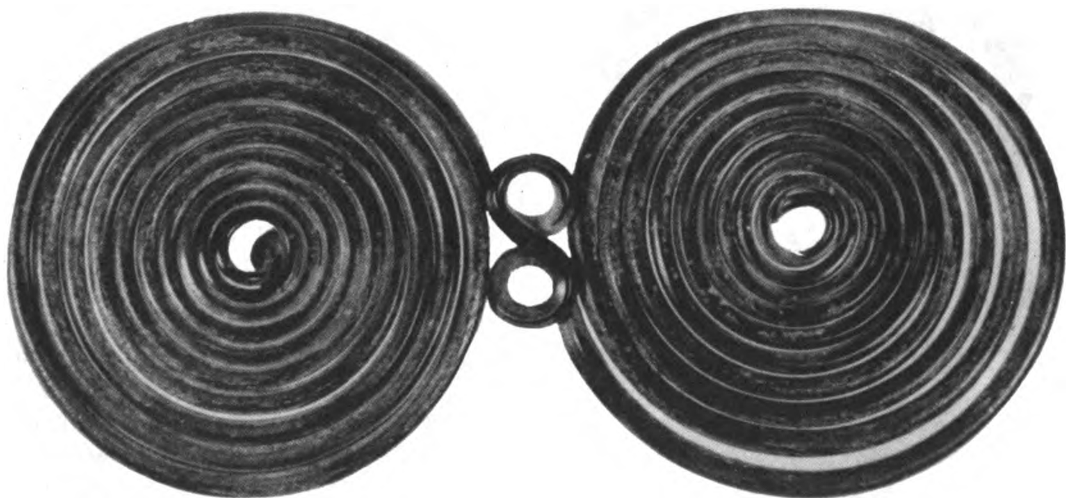

Наочараста фибула са Космаја

„Шљункаре“, наишло се на остатке насеља овог периода. Ова ситуација задржаће се све до доласка Келта и оснивања Сингидунума, насеља које ће се преко античког града развити у данашњи Београд.

КЕЛТИ (ПРОТОИСТОРИЈСКИ СИНГИДУНУМ)

Територија око ушћа Саве у Дунав рано се помиње у античким изворима, знатно пре него што су келтска племена запосела њихове обале и знатно пре него што је ова област ушла у историјску епоху. Најстарији извори у којима се директно или индиректно говори о овим областима потичу с краја VI века пре н. е. код Хезиода, затим долазе подаци код Херодота, Теопомпа, Аполонија Рођанина и, најзад, Страбона. Сви они, на овај или онај начин, често у контексту набрајања географских топонима, помињу и ушће Саве у Дунав и племена која су насељавала те крајеве. Ови писани извори, заједно са археолошким материјалом, показују да се одржава континуитет живота све до доласка Келта и оснивања протоисторијског Сингидунума. Помпеј Трог, а затим и Јустин, Паузаније, Атенеј и други, говоре о повратку келтских племена Скордиска у стару постојбину око ушћа Саве у Дунав. О њима и о њиховим додирима са суседним племенима још потпуније податке налазимо код Страбона, који је и савременик ових догађаја.

Метална ситула са Карабурме

Археолошки материјал из времена протоисторијског Сингидунума и келтских племена на ширем простору око ушћа Саве у Дунав изразито је богат захваљујући бројним истраживањима насеља, посебно некропола из овог периода. Две најбоље истражене некрополе везане за боравак Скордиска у овим крајевима налазе се на ужем градском подручју Београда: једна код Карабурме са 96 гробова претежно спаљених покојника (само шест су скелетна) и друга, нешто мања, код Роспи-Ћуприје. На овом подручју су утврђени и остаци мањих насеља, па се с правом претпоставља да се протоисторијски Сингидунум није налазио на платоу калемегданског Горњег гра-

да, већ негде на узвишењима изнад Вишњичког или Миријевског потока. Концентрација келтских некропола, које према нађеном материјалу припадају углавном времену из II, па до краја I века пре н. е., указују на интензиван живот и бројну заступљеност носилаца келтске културе у протоисторијском Сингидунуму.

Фибула са Карабурме

Ван протоисторијског Сингидунума бројни трагови боравка Келта налажени су на целој територији данашњег Београда, почев од Земуна (античког Таурунума), па на запад у Срем (Стари Сланкамен, Јаково, Прогар, Белегиш) према централним областима Civitas Scordiscorum или према југу на налазиштима код Винче, Брестовика, Ритопека, или на југозападу (Мислођин, Забрежје, Обреновац), према областима које су припадале другим племенским заједницама, вероватно Аутаријатима са којима су, како нас обавештава Страбон, Скордисци често долазили у сукоб. Са овим догађајима и нарочито са римским ратовима против Панона и Скордиска, подручје града Београда улази у историјску епоху.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Васић, М. М., „Прилози ка решавању тројанских проблема", *Глас СКА* LXX, 1906. (Чаршија, Мали друм, Кремените њиве).

Исти, *Преисторијска Винча* I–VI, Београд 1932–1934.

Гавела, Б., „Протоисторијски и антички Сингидунум", *Годишњак Музеја града Београда* II, 1955.

Исти, „Економске основе најстаријих насеља у Београду и његовој околини", *Годишњак Музеја града Београда* III, 1956.

Гарашанин Д., „Из праисторије Земуна", *Музеји* 2, 1949.

Исти, „Археолошки споменици у Београду и околини", *Годишњак Музеја града Београда* I, 1954.

Исти, „Београд у праисторијско доба", *Историја Београда* I, 1974.

Исти, *Хронологија винчанске групе*, Љубљана 1951.

Исти, *Праисторија на тлу Србије*, Београд 1973.

Јовановић, Б., – Глишић, Ј., „Енеолитско насеље у Кормадину", *Старинар* XI, 1960.

Крстић, Д., „Латенски налази из Брестовика", *Зборник радова Народног музеја* II, 1956.

Срејовић, Д., „Баденска керамика у Винчи", *Зборник Филозофског факултета* IV, 1, 1957.

Тасић, Н., „Праисторијско насеље код Добановаца и прилог проучавању баденске културе у Војводини", *Старинар* IX–X, 1959.

Исти, *Die Idole der Baden-Kultur aus Vinča, Archaeologia Jugoslavica* XX, 1980.

Тодоровић, Ј., „Праисторијска некропола на Роспи-Ћуприји код Београда", *Годишњак Музеја града Београда* III, 1956.

Исти, „Праисторијска некропола у Ритопеку", *Старинар* XVII, 1960.

Исти, *Келти у југоисточној Европи*, Београд 1968.

Исти, *Скордисци*, Београд 1974.

АНТИЧКИ СИНГИДУНУМ

ТВРЂАВА И НАСЕЉЕ

На територији данашњег Београда постојало је веће келтско насеље које под именом Singidunum помињу римски писци. Ово име сложено је од трачког или дачког племенског имена *Singi* и од келтске речи *dunum* у значењу град. Сингидунум је у римско време био један од највећих градова провинције Горње Мезије. Још увек је неизвесно када је формирано најстарије насеље. Римски историчар Флор помиње да је Корнелије Лентул 12/11. године пре н. е. основао прве римске посаде на десној обали Дунава због рата

Објекат из раног IV века

са Дачанима. Могуће је да је тада и Сингидунум добио прву војну посаду. Према мишљењу М. Гарашанина, град је могао да добије ово име приближно у време Нерона. Могуће је и да се у то време овде налази један пресидијум – посада са својим утврђењем – какве је, према Флору, оснивао Лентул.

Стратегијски положај Сингидунума, на саставу речних путева, у моменту када су племена на левој обали Дунава била непријатељски расположена према Риму, представљао је идеално место за стационирање сталне војне посаде. О датуму оснивања војног логора и о његовој првој посади постоје два мишљења. М. Мирковић сматра да оснивање логора пада у време између 6. и 11. године и да је ту била стационирана једна од две мезијске легије: IV скитска или V македонска. Мишљење М. Гарашанина је да логор не може бити старији од краја I века. Приближно у то време, за које се опредељује М. Гарашанин, сталну посаду логора је чинила IV легија Флавија која је у Сингидунуму боравила кроз цео период Римског царства.

Како је утврдио В. Кондић, војни логор се налази на горњем платоу Београдске тврђаве. Бедем је био грађен од правилних камених квадера. Унутар бедема су били изграђени објекти који су били неопходни за трајни смештај и живот гарнизона. Током 2.000 година рушења и поновних подизања тврђава на Калемегдану, римски војни логор, у великој мери је уништен. Прокопије наводи да је град био уништен до темеља у нападу варвара. Данашњи Земун (Taurunum), на територији провинције Доње Паноније, био је седиште команде подунавске флотиле. Према мишљењу В. Кондића, и Сингидунум је на терену Доњег града имао одељење ратне флоте. Ова флота, несумњиво, била је потребна Сингидунуму због саобраћаја са левом обалом.

О насељу римског доба располажемо са нешто више података. Сингидунум је у време Хадријана (117–138) стекао статус муниципија – насеља са ограниченом градском самоуправом. Статус колоније – са потпуним римским грађанским правима – стекао је у периоду после 211. године, а пре 287. године. Према свом статусу муниципија, а касније и колоније, Сингидунум је сем уже градске територије

Глава из Палмире, откривена у војном логору на Калемегдану

морао да обухвата и околна рурална насеља са сеоским газдинствима. Ова насеља су била зависна од града.

На основу археолошких података, сасвим је сигурно да је главни део античког насеља покривен најужим центром данашњег Београда. Још увек не располажемо подацима на основу којих би се тачно лоцирало најстарије насеље. Претпоставља се да се налазило негде на простору који је оивичен данашњим улицама Цара Уроша, Кнез-Михаиловом, Браће Југовића и Добрачином. Ово насеље је индиректно потврђено и преко некрополе која се пружала од Трга Републике према Кнез-Михаиловој улици.

На простору око западног цвингера на Доњем граду Београдске тврђаве налазило се насеље из I века н. е. У оквиру тог насеља откривено је неколико радионица, од којих је једна служила за израду оружја. У њој је нађено око 500 мачева. Откривени су храмови, терме и други архитектонски остаци. Могуће је да се ради о канабама – насељу уз војни логор. Ово насеље је живело и у III веку. Једно насеље је лоцирано на простору око Саборне цркве и Богословије. Витални градски чвор се налазио на простору око данашњих улица Делијске, Ускочке, Кнез-Михаилове, Цара Лазара, Чубрине и Улице 7. јула. На овом простору је откривен велики број вотивних ара, монументалних статуа, као и делови архитектонских објеката. Према мишљењу М. Мирковић, овде је био смештен сакрални и управни центар града. На простору око зграде Етнографског музеја, Студентског парка, старе Главњаче, затим у улицама Браће Југовића и Симиној, формирало се веома густо насеље.

Бах или Либер, налаз из Београда

Градска некропола је захватала простор од Симине улице до Душанове и Доситејеве. Постојала је кроз цео II век. Некропола је за кратко време била напуштена, а затим је обновљена око средине III века и постоји кроз цео IV век. Друга некропола из III века ограничена је улицама Моше Пијаде, Косовском, Иве Лоле Рибара и пружала се до Ташмајданског парка. Трећа некропола се простирала дуж Булевара револуције. Гробови ове некрополе су пратили обе стране тадашњег пута Сингидунум –Виминацијум.

Сингидунум је имао и своју градску територију. Њено ширење ка северу, западу и делимично ка југу било је онемогућено или природним или провинцијским границама. Слободни простор са приградским насељима пружао се у правцу истока

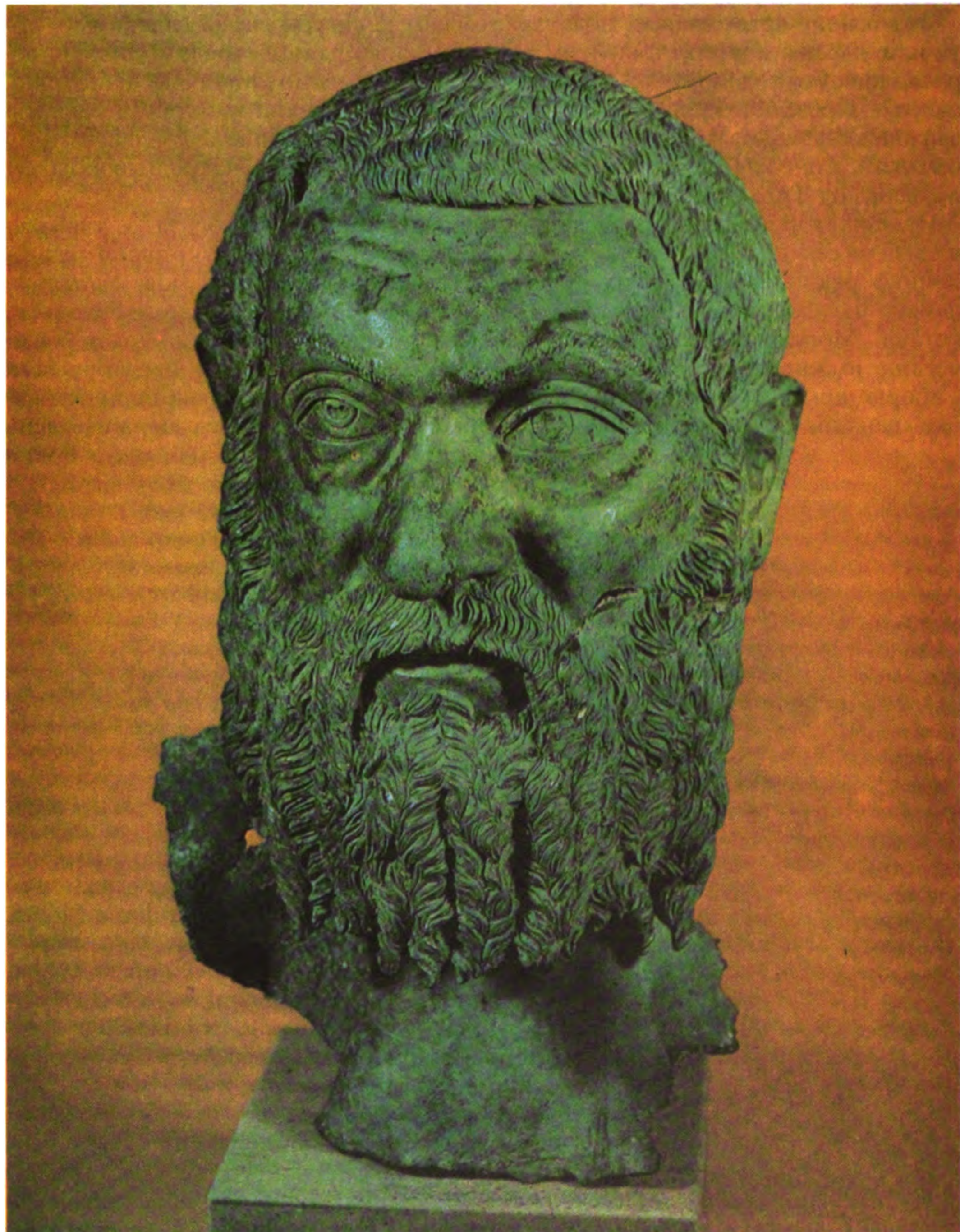

Бронзани портрет цара Макрина (217–218), нађен у Болечу код Београда

и захватао је широк простор уз десну обалу Дунава, источно од Гроцке. Судећи по давно откривеној гробници у Брестовику, која је вероватно припадала неком богатом грађанину из Сингидунума, и по новооткривеним вилама рустикама и темељима велике гробнице у Дубочју (источно од Гроцке), негде у овој области би требало потражити границу градске територије Сингидунума. На овом простору постоји више утврђених пунктова. На траси пута између данашњег Миријева и Малог Мокрог Луга налазио се Mutatio Ad Sextum. На обали Дунава, северније од првог, налазило се Јустинијаново утврђење Ad Octavum, подигнуто на римским остацима.

Подаци о догађајима из политичке или ратне историје града веома су оскудни. Антички писци мало говоре о догађајима који су везани за Сингидунум. Као историјске чињенице које се директно односе на овај град могу се навести следеће: пролазак Септимија Севера кроз Сингидунум; боравак два императора у Сингидунуму, и то Диоклецијанов 295. године и Констанцијев 349. године. На територији Сингидунума је рођен римски цар Јовијан (363–364). Године 441. град су заузели Хуни. Ова година представља крај античког живота Сингидунума.

Ни о етничком саставу становништва не постоје поуздани подаци. Романизација домородног становништва доводила је до преузимања римских личних и гентилних имена. Због тога нису очувани као надимци (cognomina) стара домородна имена која би указивала на народности њихових носилаца. О осталим становницима града податке налазимо на натписима. За римска имена која потичу из времена пре оснивања муниципија може се претпоставити да су их носили странци. Таква су имена Iulii, Ulpii, Claudii, Flavii, Aemilii, Barbii, Calpurnii, Casii. На натпису са Авале, који је посвећен богињи Орцији, помињу се имена Кутија и Сосон. Ова имена су, вероватно, келтског порекла. Највећи број натписа је везан за војнике IV легије Флавије. Они помињу војнике, војне функционере и ветеране – ислужене војнике. Чести су и породични натписи који поред војника помињу и њихове жене и децу. То указује на повезаност војника са животом у цивилном насељу. Интересантни су случајеви у којима деца војника носе гентилно име мајке а не оца. Такав је случај и са Елијем Валенсом бенефицијаријем IV легије Флавије чији син носи име Улпије Валентин. Реч је, вероватно, о деци која су рођена у време активне војне службе свог оца. Њима се као завичај наводи логор (castra). Натписи које су углавном постављала цивилна лица везују се за угледније личности са одређеним положајем у друштву. Због тога је скоро немогуће да се закључак о животу и саставу становништва Сингидунума донесе само на основу очуваних натписа. Мора се рачунати са великим бројем становника који нису били ни војна лица ни угледни грађани. Та већина није имала могућности, а можда ни културни ниво, да би постављала натписе на гробовима, у храмовима или у јавним објектима.

Поред домородаца и странаца који су имали римско грађанско право, на тлу Сингидунума су живели и странци – перегрини или робови, као и ослобођеници који су, судећи по именима, били Оријенталци или Грци.

ПРИВРЕДА

Привредни живот у Сингидунуму био је интензиван јер се заснивао на локалној продукцији, транзиту и добро плаћеној војсци. У Шупљој стени код Авале налазио се рудник цинобарита. Познато је да су већ средином II века пре н. е. Скордисци ковали свој новац као знак веома развијених потреба тог друштва. Овај развој је направио нагли скок доласком Римљана на ушће Саве. Стога је сасвим могуће да је експлоатација цинобарита вршена и у римско време. Ипак, као најзначајнија привредна грана издваја се пољопривреда са сточарством, ловом и риболовом. Ветерани су после отпуштања из војске добијали у трајни посед обрадиву земљу. У корист IV легије Флавије без сумње је био експроприсан добар део најплодније земље. Земљорадња се развијала и у руралним насељима са шире градске територије. Значајна пажња је посвећивана и виноградарству. Римски писац Еутропије обавештава нас да се међу местима у којима је цар Проб обновио винову лозу налазио и Aureus Mons, данашња Сеона. На важно место пољопривреде указују у аграрни култови који су изражавали поштовање Мајци Земљи, Либеру и Либери.

Занатске делатности су документоване кроз грађевинску, грнчарску, каменорезачку и цигларску делатност. У грађевинском и каменорезачком занату коришћен је камен из мајдана на Ташмајдану. За све споменике који су израђени од тог камена можемо са сигурношћу рећи да су производи домаћих радионица. На једном натпису се помиње Aurelius Crescenscio који је био lapidarius – каменорезац. Циглана (Figlina singiduensium) израђивала је опеке са жиговима IV легије Флавије. Ове цигле су налажене и ван територије Сингидунума. Грнчарски производи и остала ситнија занатства документовани су бројним производима локалних мајстора. Сингидунум је свакако представљао и значајан трговачки центар. Један натпис посвећен Јупитеру, Јунони и Минерви поставили су Публије Теренције Аквилин и његова жена – житељи Аквилеје. Ради се свакако о трговцу из Аквилеје који је својим пословима био везан и за Сингидунум. Бројни Оријенталци и Грци, чија се имена помињу на натписима, вероватно су били трговци. Сингидунум се налази на раскршћу неколико важних саобраћајница. Сава и Дунав су представљали значајне комуникације, нарочито за транспорт. Кроз Сингидунум је пролазио војни и трговачки пут који је спајао Италију и Запад са Малом Азијом и Истоком. Сав промет овим путем морао је да иде преко Сингидунума, где се налазио и мост за прелаз преко Саве. Царинска станица Confluentes, на земунској страни, налазила се на граници двеју провинција. Ова станица је контролисала пловидбу. Ту се, вероватно, наплаћивала и такса за прелаз преко моста.

Трећи, основни приход Сингидунума, био је садржан у војничким платама. Многе генерације војника доприносиле су изградњи Сингидунума и учествовале су у његовом просперитету. Војска је поред плата доносила са својих похода и ратни плен. Њени ветерани су унапређивали привреду и заузимали важне функције у градској управи. Натписи нам саопштавају да је један ветеран подигао терме у част своје жене. Један војник IV легије

Флавије подигао је храм богињи Хекати. Оваквих и сличних примера има више. Према проценама В. Кондића, Сингидунум је до краја III века имао посаду од око 5.000 војника. Касније се број војника смањивао. Почетком IV века је износио око 2.000 људи, а касније око 1.500 до 2.000. Годишња плата простог легионара износила је у време од Августа до Домицијана 225 денара. У време Каракале је достигла суму од 750 денара. За каснији период нема прецизних обавештења. Из наведених података би произашло да је војска у Сингидунуму као укупна годишња просечна примања имала суму која се кретала од 1.125.000 денара у I веку до 3.750.000 денара у III веку. Ако се овоме додају плен, повремени поклони у новцу и новац добијен након одслужења војног рока, јасно је да је војска представљала снажан економски потенцијал у Сингидунуму.

Херакле са Телефом

ВЕРОВАЊА

О религиозном животу становништва сазнајемо из епиграфских и иконографских споменика и на основу података о храмовима. Највећи број епиграфских посвета чине надгробни споменици посвећени боговима Манима. Уобичајена консекрациона формула гласи Dis Manibus, а ређе Dis Manibus sacrum или Dis Manibus infernis. Ови споменици не пружају никакве податке везане за култ мртвих. Они одражавају само један манир уобичајене посвете која је прихваћена у свим областима Царства. На друго место по бројности долазе завети посвећени Јупитеру. Посвета Juppiter optimus maximus јасно показује да је реч о званичном култу Капитолског Јупитера. Дедиканти ових споменика су, углавном, војна лица. Поред ових постоје и завети са посветом Juppiter optimus maximus Paternus. Неколико оваквих

завета из Сингидунума, из Наиса, из Доње Мезије и Доње Паноније показују да је Paternus локално божанство које је још у првим данима романизације било идентификовано са римским Јупитером. На основу гентилних имена дediканата, овај култ се прати од I до III века. Са Авале потиче усамљени завет богињи Орцији. И он указује на локалну интерпретацију неке хтонске богиње. Под овим именом се среће само у Сингидунуму. Судећи по именима дедиканата, може се претпоставити да се ради о келтској богињи која је после романизације схваћена као женски корелат римског бога Оркуса. Са територије Југославије познато је само неколико споменика који су посвећени Хекати. Међу тим ретким споменицима значајно место заузима архитравна греда са посветом која је нађена у Београду. Натпис са овог архитрава наговештава да је у првој половини III века постојала капела или веће светилиште где су се окупљали Хекатини верници из Сингидунума. Београд је овим спомеником означен као најсеверозападнија тачка Хекатиног култа у области источнобалканских провинција. Од оријенталних култова у Сингидунуму су посведочени само култ персијског бога Митре и тзв. Подунавских коњаника. Иконографски образац Митриних икона и икона тзв. Подунавских коњаника указује на присуство оријенталних религијских елемената који су у изворном облику репродуковани једино у источнобалканским областима. Завет упућен Херону сведочи да је у Сингидунуму постојало једно удружење верника којим је управљао Pater. Та чињеница нам наговештава, у организационом погледу, извесну сличност са митраистичком верском заједницом у којој је Pater такође био на челу посвећених миста. У Београду је пронађен само један олтар посвећен Силвану. На том споменику Силван има епитет Sil-

Бронзана статуета римске богиње Фортуне

vester чиме је означена његова изворна функција. У свом изворном облику он је поштован једино у балканским провинцијама. Остали завети посвећени Немези, Либеру, Либери, Мајци Земљи, затим cipus са илустрацијом жртвених свечаности, као и добро познавање Херкулове иконографије, наговештавају да су религиозна схватања становника Сингидунума била много свестранија од овог обима који нам је тренутно документован споменицима. Романизовано становништво Сингидунума је примило званичну римску религију, прихватило је неке оријенталне култове, али је при томе очувало и веру у своје старе богове прикривене под именима римских богова. Осим Хекатиног светилишта претпоставља се постојање још једног храма у Улици 7. јула. Епиграфски материјал нађен на овом месту дозвољава претпоставку да се ту налазио храм бога Јупитера. Изгледа да је у том храму био постављен и завет Херону.

Многа божанства званичне римске религије, касније прихваћена оријентална божанства и поједини домаћи богови нису потврђени на тлу Београда. Међутим, због неиспитаности терена немогуће је закључити који од тих богова нису стекли популарност и подршку верника из Сингидунума.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Величковић, М., „Прилог проучавању римског рударског басена на Космају", *Зборник радова Народног музеја* I, 1958.

Гарашанин, Д., „Нова археолошка налазишта околине Београда у долини Саве", *Старинар* I, 1950.

Гарашанин, М., „Ка имену Сингидунум", *Зборник Филозофског факултета* VII, 1, 1963.

Исти, „Антички Сингидунум", *Историја Београда* I, Београд 1977.

Грбић, М., *Одабрана грчка и римска пластика*, Београд 1958.

Зотовић, Љ., „Религијски споменици на територији Сингидунума", Симпозијум *Ослобођење градова од Турака 1862–1867*, 1970.

Исти, „Религиозни споменици са територије Сингидунума", *Историја Београда* I, 1977. (и цит. лит.).

Кондић, В., *Новац у Београду*, Београд 1968.

Исти, „Основни елементи топографије Сингидунума", *Историја Београда* I, 1977. (и цит. лит.).

Мирковић, М., „Сингидунум у светлости епиграфских извора", *Годишњак Филозофског факултета* V–1, 1960.

Исти, „Фрагменти из историје римског Сингидунума", *Лимес* I, 1961.

Исти, *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*, Dissertationes VI, Београд 1968.

Мирковић М., – **Душанић** С., *Inscription de la Mésie Supérieure. Vol. I Singidunum et le nord-ouest de la Province*, Београд, 1976.

Папазоглу, Ф., „Прилози из историје Сингидунума и Средњег Подунавља у римско доба" *Историјски часопис* VII, 1957.

Поповић, М., *Београдска тврђава*, Београд 1982.

Исти, *Tehe Fortress of Belgrade. Institute for the Protection of Cultural Monuments of Belgrade*, 1991.

Тодоровић, Ј., – **Кондић**, В., *Келтски и римски Сингидунум*, Београд 1971.

II

СРЕДЊИ ВЕК

БЕОГРАД У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

ГРАД НА РАСКРШЋУ ПУТЕВА

У време сеобе народа Сингидунум је био изложен нападима разних народа који су у својим ратним походима прелазили преко Балканског полуострва или боравили у оближњим пределима Подунавља и Потисја. Били су то најпре Хуни 441. године, затим Источни Готи и Херули. Њихови пљачкашки налети су се смењивали изазивајући велике потресе у успутним насељима. Пустошења и разарања наносила су огромне штете и постепено су доводила у питање и сâм опстанак позноримског поретка на том простору. Било је јасно да само темељитом обновом одбрамбеног система Царство може да се спасе уништења. Такав покушај учинио је цар Јустинијан I (527–565). Разноврсним мерама, он је настојао да затечена погранична утврђења на Дунаву прилагоди могућностима времена и потребама земље. Обнављао је старе тврђаве и градио нова упоришта. Велики војни логор у Сингидунуму друштво VI века није било кадро да брани. То је доба када се и другде у Европи унутар римских фортификација граде нова, мања утврђења. Тако је и делимично разорени војни логор Сингидунума обновљен и, по свој прилици, смањен. Град су захватиле и друге промене. Захваљујући новинама цара Јустинијана I, колико и токовима свакодневног живота, порасла је улога епископа у градовима на подручју Илирика. Они су стекли и нека управна права. Уз сарадњу једног мањег тела састављеног из редова угледних људи и чиновника, они су добили разне пореске и судске функције у граду. Епископ Сингидунума је у догађајима 579. године имао видну улогу, нарочито у преговорима који су вођени са суседним Аварима.

У другој половини VI века над Сингидунум се надвила нова опасност. Авари су се учврстили на тлу Паноније и отпочели су, заједно са Словенима, нападе на околна подручја. Године 568–569. префект Илирика Виталијан био је принуђен да после неуспелог аварског напада на Сирмиум новцем спасава Подунавље, а 573–574. године Царство прихвата обавезу плаћања сталног данка Аварима. Када је 582. године Сирмиум пао у њихове руке, било је само питање времена када ће напасти Сингидунум. Освојили су га у лето 584. године. Нешто касније Царство је успело да поврати Сингидунум, који је већ 596. године опет био изложен жестоком нападу Авара.

Тек уз помоћ војсковође Приска, град се одржао. Уз знатне напоре, приступило се његовој обнови.

Напади словенских племена почињу четрдесетих година VI века. Извори су забележили да је нарочито снажан био налет 550–551. године и да је захватио област Ниша, а затим допро далеко на југ Балканског полуострва. Отада у сарадњи са другим народима или самостално они доприносе пустошењу Илирика. Градови су још увек одолевали њиховим нападима, иако су, по правилу, располагали малим бројем војника.

Почетком VII века талас словенског насељавања добија велике размере. Он захвата пре свега аграрна подручја, али и важније градове. У време цара Ираклија (610–641) страдали су Singidunum, Viminacium, Naissus, Serdica, Salona. Константин Порфирогенит помиње Србе у Београду поводом догађаја који се могу датирати у време око 630. године.

Под словенским именом град се јавља у IX веку (**Βελέγραδον, Белоград,** Београд). У IX и X веку налазио се под влашћу Бугарске. Тек почетком XI века Византија је успела да поврати већи део Балканског полуострва. Победивши државу цара Самуила, она је освојила Београд и Срем. Та погранична област је уклопљена у војни и управни систем Царства. Била је поверена једном од најспособнијих византијских војсковођа Константину Диогену, а београдска епископија је била потчињена власти грчке Охридске архиепископије.

У другој половини XI века почиње период дугих угарско-византијских борби на подручју Београда. Први пут је угарска војска напала град 1071. године. Лично је краљ Саломон руководио операцијама. Више од два месеца водила се огорчена борба. Жесток отпор пружило је византијско бродовље на рекама. Нападачи су се служили опсадним справама, а пошло им је за руком да у граду изазову пожаре и већих размера. Без знатнијих појачања град се није могао одржати. Византијски војни заповедник Београда, Никита, предао је град нападачима. Приликом повлачења браниоци су са собом понели нарочито поштовану икону Богородице. Извори бележе да је угарска војска дошла до богатог плена и да је касније продужила поход према Нишу.

Нешто касније Византија је повратила Београд, док је Земун трајно остао под влашћу Угарске. Тако је важна међудржавна граница задуго раздвојила два суседна града и умногоме одредила њихову историју. Само повремено су становници тих насеља могли да остваре облике тешње сарадње. Тако је било 1096. године када су велике масе неопремљене крсташке војске стигле под Земун. Тражећи хране и плена одреди под вођством Петра Пустињака предузели су праву опсаду Земуна. После вишедневних борби, они су освојили град и оставили за собом праву пустош. Византијски заповедник Београда је тада сарађивао са земунским властима, а када је оценио да се не може успешно супротставити нападачима, наредио је да се војска и народ повуку према Нишу и на безбеднија места.

Почетком XII века односи између Угарске и Византије су се јако заоштрили. Угарска је своју освајачку политику према балканским народима систематски спроводила. Потчинила је Хрватску, нешто касније и Босну.

Највећи противник је била Византија, која је управо тада доживљавала епоху обнове своје војничке снаге. У време Комнина Царство је енергично јачало своје присуство у балканским земљама. Сукоб са угарским интересима на истом простору био је неизбежан, а средишња тачка сукоба постало је средње Подунавље, посебно Београд. И оно мало привредних веза што су спајале Београд са Земуном и угарским залеђем тада се прекидало. Сукобљене на широком простору, Византија и Угарска су ратовале најчешће у пограничној зони. Тако је угарски краљ Стефан II (1116–1131) започео своју офанзиву нападом на Београд 1127. године. Град је био освојен, и по наредби нападача – разорен. Судећи по једном опису тих догађаја, изгледа да је део камена са разрушених београдских бедема превезен у Земун да би тамо послужио за обнову зидина. Угарска војска је затим напала Браничево и продрла Моравском долином на југ.

Сребрне наушнице, XI–XII век

Византијски цар Јован II Комнин (1118–1143) предузео је журно противофанзиву. Прикупљена војска се кретала Моравском долином према обалама Дунава, где су чекали бродови допремљени чак из Црног мора. Византија је тада пренела борбе на угарску територију. Ратовање је завршено склапањем мира којим је Београд остао под влашћу Византије.

Међутим, раздобље мира није дуго трајало. Већ 1149. године букнуо је нови угарско-византијски рат, али знатно већих размера и сложенијих циљева. Великој антивизантијској коалицији европских сила придружила се тада и Србија на страни Угарске. Ојачала Византија под вођством цара Манојла I Комнина (1143–1180) одмах је прешла у напад. После победе над Србима, у јесен 1151. године, византијски владар је сву силу усмерио против Угарске. Београд је тада постао велики војни логор у којем су се вршиле

Бронзани прстен, XIII век

припреме за борбе у Срему. Ту је боравио сâм цар Манојло I Комнин. Отуда је прешао у напад на Срем. Земун је освојен после огорчених борби. Угарску противофанзиву предузео је тада, у име владара Србин – бан Белош. Он је настојао да нападом на Браничево натера на повлачење византијску војску, што је најзад и постигнуто. Убрзо је међу зараћеним странама склопљено примирје.

Борбе су обновљене 1152. и 1153. године, али мимо Београда. Међутим, све што се одигравало на граници, најнепосредније се одражавало на живот у граду. Цар Манојло је управо тада извршио важну управну промену. Поверио је пограничну област према Угарској на управу своме сроднику Андронику Комнину. Изгледа да је она обухватала градове Београд, Браничево и Ниш. Немирна личност Андроникова била је позната савременицима. Неспоразуми са византијским царем и личне амбиције одвели су га на пут одметништва. Преузевши дужност на граници, он је ступио у преговоре са Угарском и Немачком. Тражио је савезнике и војну помоћ у борби за царску власт. Нудио је угарском краљу Гези II области којима је управљао. Није успео да оконча своје планове јер је његова делатност откривена и он је био ухапшен крајем 1153. године. Међутим, угарски краљ је прешао у напад опсевши Браничево 1154. године. Цар Манојло је лично повео војску која се преко Ниша упутила према ратишту. На вест о приближавању непријатеља, угарска војска је обуставила напад на Браничево и повукла се према Београду, у намери да се преко Саве пребаци у Срем. Један део византијске војске прогонио је нападаче. Под заповедништвом Василија Цинцилука те снаге су се упустиле у борбу са непријатељем недалеко од Београда. Доживеле су тежак пораз тако да се и сâм заповедник једва спасао.

Све је то утицало да се унутрашњи сукоби у Београду претворе у праву побуну. Један део житеља повео је борбу са намером да се град ослободи византијске власти. Жртава је било много, један део људи се разбежао. Све је то подстакло цара Манојла да хитно упути Јована Кантакузина са војском и широким овлашћењима да угуши заверу и казни кривце. Пошто је то и остварено, тврђава је снабдевена поузданом војном посадом. Византија није дозвољавала да јој било ко угрози власт у Београду. Нешто касније склопљен је и угарско-византијски мир који је то и потврдио.

Међутим, шездесетих година XII века мења се однос снага у Подунављу. Византија из дефанзиве прелази у офанзиву. Разлога за то је било више. Цар Манојло је вештим уплитањем у унутрашње прилике у Угарској, а посебно у сложене династичке односе, настојао да своју власт прошири и на Средњу Европу. Помагао је претенденте на угарски престо и слао војску да их подржи. И сâм је долазио у Београд. У његово време радило се на обнови утврђења у граду. Тада је изграђено више кула и нових бедема према начелима византијске војне архитектуре. Створен је један кастел на стратешки најзначајнијем делу калемегданске заравни. Имао је облик неправилног делтоида дужине око 135 м и ширине око 60 м. Недавно су откривени остаци тога утврђења. Ширина бедема износила је између 2,60 и 2,80 м, док се ширина зидова код кула кретала између 2,20 и 2,50 м. Византијска градитељска делатност у Београду показује сталност интереса Царства на том простору. Једно време су тим пословима руководили царев сродник Константин Анђео и Василије Трипсих.

Године 1163. цар Манојло је поново боравио у Београду. Тада је преко посланства водио преговоре са двором у Будиму. Нудио је успостављање тешњих сродничких веза са угарским двором: предлагао је да се његова кћи Марија уда за сина угарског краља Гезе II, Белу, с тим што би се царском зету уступиле Хрватска, Далмација и Срем. Уговор је затим склопљен, али угарски двор није био спреман да цару преда тзв. Белину баштину. То је довело до вишегодишњег рата (1164–1167), који је пограничне области поново претворио у поприште сукоба. Године 1165. цар Манојло је боравио у Београду. Његова војска је после много труда успела да освоји Земун. Још једном поражена у Срему, Угарска је 1167. године пристала на склапање мира, по којем је Срем припао Византији. То је била највећа територијална промена на византијској граници код Београда.

Прилике су се промениле крајем XII века. После смрти цара Манојла I Комнина, 1180. године, Угарска је прешла у напад. Већ 1182. године она је освојила Београд и Браничево, а затим је у савезништву са српским великим жупаном Стефаном Немањом наставила освајања на рачун Византије. Војнички резултати претходне епохе тиме су практично уништени. Нешто касније, дипломатским путем и преговорима са двором у Будиму, успео је цар Исак II Анђео да поврати Београд (1185). Последњи пут боравио је један византијски цар у њему у касну јесен 1190. године. Ослабела Византија више није имала снага да брани границу на Дунаву. Већ 1192–1193. године знало се да се угарски краљ Бела III припрема да поново освоји гра-

дове на Дунаву. У настојањима да се то спречи, Цариград је био принуђен да тражи подршку папе.

Почетком XIII века и сама Византија је доживела катастрофу. Године 1204, налетима крсташке војске, освојен је Цариград. За дуги низ година Византија је престала да постоји. Њена власт на подручју Београда заувек је нестала. Град је прешао под управу Угарске, која га је с малим прекидима држала током XIII века. Изгледа да је ушао у састав новостворене Мачванске бановине коју је образовао угарски краљ средином тога века.

Током XI и XII века Београд је био познат као важна станица на дугом копненом путу који је спајао Средњу Европу са Блиским истоком. Ту су боравили или су само поред града прошли многи путници, ходочасници, али и читаве војске. Са учвршћивањем хришћанства, у Угарској и словенским земљама стекли су се услови да се тај пут масовније користи, како је то записано 1026. године поводом путовања ангулемског кнеза Виљема. Обично су се путници успут снабдевали намирницама и другим потрепштинама. Трговало се, али и пленило, тако да је сукоба било много. Нарочито великим искушењима били су изложени Земун и Београд 1096. године, када је огроман број крсташа кренуо копненим путем према Цариграду. Потпуно неприпремљени за тај подухват, они су наносили огромне штете успутним насељима. Једно одељење крсташа извршило је покољ у Земуну, а други су немилице отимали стоку београдским житељима. Становништво се супротстављало насилницима и бежало на све стране.

У Београду су се кратко задржавали и врло угледни путници. У позну јесен 1096. године туда је прошла војска француске властеле на челу са Готфридом Бујонским, његовим братом Балдуином и другим витезовима. У XII веку прошла је велика војска немачког краља Конрада III, који је тада располагао знатним бројем бродова. Исте године (1147) у Београду је боравио и француски краљ Луј VII са својом раскошном и шароликом пратњом. Сви су они изазивали велико неповерење византијских пограничних власти. Ту је коначио 1189. године и немачки цар Фридрих I Барбароса. Видели су, бележе извори, да је Београд у лошем стању, полуразрушен.

СРБИЈА И БЕОГРАД

Под српску власт дошао је Београд у XIII веку. Ту важну промену омогућиле су врло блиске сродничке везе краља Драгутина са угарским двором. Он је био ожењен Катарином, кћерком краља Стефана V. Пошто је краљ Драгутин абдицирао на сабору у Дежеву 1282. године, он је управљао једним делом српске државне територије на северу и западу. Међу осталима, припадао му је и Рудник са околним подручјем. Две године касније, 1284, угарски владар му је предао на управу Мачву и Београд. Српски извори су га запамтили као „сремског краља“, према ондашњем поимању Срема, који је тада обухватао и пределе јужно од Саве, читаву Мачву и један део северне Србије.

Краљ Милутин (са повељом), краљ Драгутин (са црквом)
и краљица Катарина (из Ариља)

Преко тридесет година налазио се Београд под Драгутиновом влашћу. Често је у њему боравио и подстицао развој насеља. Спојен са својим природним залеђем, град је стекао ванредно повољне услове за живот. Насеље се ширило ван бедема. Његови трагови су недавно откривени на Дорћолу,

у близини данашње Душанове улице. У Драгутиново време изграђена је Саборна црква у којој се чувала изузетно поштована сребрна икона Богородице. Срби су је понели са собом 1521. године, када су, после турског освајања града, били прогнани у Турску. У доба краља Драгутина српска црква из Београда развила је живу делатност на ширењу православља. Тада су у околним пределима изграђене нове цркве у којима су службу обављали православни свештеници. Вести о тим променама стизале су у Рим и изазивале протест папе Николе V, који је 1290. године београдског епископа називао шизматиком, а за његову делатност је налазио само речи осуде. Београдску митрополитску цркву посетила је краљица Симонида, жена краља Милутина, за време свог боравка у граду (1314).

После смрти краља Драгутина, 1316. године, дошло је до спора око Београда. Србија је настојала да град задржи у својој власти, док је Угарска захтевала да јој се он преда. Краљ Милутин је разним средствима покушавао да спречи предају Београда. Између осталог, он је појачавао градска утврђења и био спреман да се бори. Угарска је 1319. године напала Србију. После вишемесечних борби и посебно тешких окршаја у Београду, српска војска је била принуђена на повлачење. Град је тада доживео велика разарања. Поново је припао Угарској која га је уклопила у Мачванску бановину.

Српски владари XIV века ратовали су у више наврата са Угарском. И поред повремених успеха у том одмеравању снага, ни цар Стефан Душан ни кнез Лазар Хребељановић нису успели битније да измене стање. То је доба када је Београд имао мало услова за мирнији развој. Све што је Драгутиново доба створило било је доведено у питање. Угарска је одувек сматрала Београд за тврђаву од изузетне стратешке важности. Све је прилагодила својим ратним потребама на том делу балканског простора.

Стварне промене доживео је Београд тек почетком XV века, када је поново дошао под власт Србије. Путем преговора између деспота Стефана Лазаревића и краља Жигмунда, а на основу успостављених вазалских односа, регулисани су односи између Србије и Угарске. Тако је крајем 1403. или почетком 1404. године српском владару уступљен Београд. Био је, према речима једног савременика, разрушен и запустео, са видљивим траговима протеклих борби. Требало је много градитељског труда, много средстава да се то стање измени. Уклапањем у српску државу зачас су нестале старе границе. Живот је поново освојио стару тврђаву. Промене су биле тако брзе и темељите да се савременицима учинило да је никао заиста нови град.

Србија је добила нову престоницу. Деспот Стефан је систематски градио ново средиште земље. На северној граници своје државе, далеко од предела које су Турци непосредно угрожавали, он је настојао да својом укупном политиком према Угарској обезбеди услове за несметани развој Београда. Доследно и упорно одржавао је уговорене односе са угарским краљем. С временом их је и проширио везујући Србију за европску политику тога доба. Подстицао је привредне везе своје земље са пределима северно од Саве и Дунава. Захваљујући споразуму који је био склопио с краљем Жигмундом, српски трговци из Београда стекли су право да тргују у Угарској под повољни-

Печат деспота Стефана Лазаревића, 1405.

јим околностима. Одлазили су они у оближње крајеве, по свој прилици и на све важније тргове у земљи.

Нарочиту пажњу посветио је деспот Стефан насељавању Београда. Читавим низом економских мера он је подстицао своје поданике да се настане у томе граду. Те је повластице оснажио издавањем свечане повеље граду. Он је досељенике ослободио разних дажбина и кулука које су људи у то време дуговали владару. Затим им је дао слободу кретања по земљи, право трговања без плаћања царина и других дажбина. То је житеље нове престонице заиста доводило у привилегован положај. За кратко време град је изменио лик. Ту су се окупили људи из свих крајева Србије, затим из Босне, из приморских градова, посебно Которани и Дубровчани. Било је ту и Млечана и других странаца. Нарочито повољне услове стекли су трговци за свој рад. Они су ту изградили своје домове, дућане. Највише је било Дубровчана, који су своје послове проширили на Београд и преко Београда. Међу њима су се истицали трговци са великим капиталом, разгранатим пословним везама, они који су снабдевали двор и српску властелу скупоценим тканинама, накитом, занатским производима највишег квалитета, затим оружјем и другим предметима. Трговали су најчешће сребром и племенитим металима, сољу, зачинима, предметима за кућне потребе и сл.

Поред трговаца у Београду су се окупиле занатлије различитих занимања. Привучени су потребама самог града, двора, властеле и грађана. Радили су на изградњи утврђења, производњи оружја, за нарасле потребе градског трга.

Савременике је нарочито задивила градитељска делатност деспотовог доба у Београду. Започела је првих година XV века и трајала несмањеним темпом до смрти Стефана Лазаревића јула 1427. године. Више од две деценије, уз велика улагања, стварана је највећа српска тврђава предтурског доба. Управо њена фортификација показује степен угрожености Србије у XV веку. Нова престоница је била подељена на Горњи и Доњи град. Горњи град се налазио на калемегданском брегу изнад ушћа Саве у Дунав. То је био део простора некадашњег римског војног логора – каструма, који је у средњем веку коришћен само малим делом. Доњи град се пружао у подножју калемегданског брега односно Горњег града. Развио се у деспотово време на простору ограниченом литицама падине и обалама Саве и Дунава.

Деспот Стефан је веома смишљено, у неколико фаза, приступио изградњи Београда. Најпре су обновљена затечена утврђења. У западном делу Горњег града налазило се тзв. унутрашње утврђење. Ту је Византија у XII веку изградила један кастел мањег обима, али на стратешки најповољнијем месту. Део тих бедема је задржан и уклопљен у нову концепцију фортификације. Затворена је капија која је то утврђење до тада спајала с простором на падини, а изграђен је нов систем фортификације око нове капије унутрашњег утврђења. Недавно обављена археолошка истраживања показују да се у деспотово време улазило у то утврђење преко тзв. моста „на вагу", односно кроз снажно брањену улазну кулу. У тој фази градње довршена је и кула Небојша (Nolitimere), најзначајнија кула средњовековног Београда. Она је у склопу преградног зида делила унутрашње утврђење на два дела: западни, у којем се налазио деспотов двор, и источни, који је са улазном капијом имао изразито одбрамбену функцију. Кула Небојша је имала огромну улогу у животу града. Била је последње уточиште браниоцима у време непријатељског напада, служила је као осматрачница у време рата и мира, уливала је страх противницима, а изнуђивала речи дивљења свим пролазницима. Италијан Ђовани Таљакоцо, који је боравио у Београду 1456. године, забележио је да су звоном смештеним у кули Небојши грађани обавештавани о току турског напада. Ту су се налазили и топови којима су браниоци тукли турске положаје 1456. године. Данас та кула више не постоји у Горњем граду. Њено име преузела је једна друга кула – осмоугаона грађевина у Доњем граду, на Дунаву.

Недалеко од куле Небојше налазио се двор српског владара. Ту је била и дворска капела, затим ризница деспотова. На жалост, тешка разарања у прошлости погодила су управо тај део града. Страдао је коначно 1690. године, у време турске опсаде града, када је експлодирао велики барутни магацин и разнео све зграде унутрашњег утврђења. У XV веку ту су се налазила тзв. „задња врата" кроз која је било могућно повлачење у случају

опасности, односно дотурање појачања у време рата. Коришћена су више пута у време великих турских напада на град.

Читав унутрашњи град био је са спољне стране опасан ровом, тако да је приступ био могућ само преко покретног моста. Управо на њему су се водиле најжешће битке у средњем веку.

У другој фази рада за деспотове владавине приступило се изградњи снажних бедема који су заштитили читав Горњи град. Било је то нарочито важно, јер су копнени прилази граду били најприступачнији. Природних препрека ту није било, па је отуда претила и највећа опасност. Деспот Стефан, који је био сведок Косовске битке и покосовских искушења којима је Србија била изложена, добро је познавао османлијски начин ратовања. Нападе су изводили садејством разних родова копнене војске. Речним токовима они још нису овладали. Стога су најобимнији грађевински радови извођени управо на бедемима који су подизани са копнене стране. Сачувани су до наших дана и поред разних преградњи које је Београд касније доживео.

Са изграђеним бедемом Горњи град је заузимао простор релативно правилног правоугаоника димензија 300x160 м. У западном делу тога простора налазило се тзв. унутрашње утврђење или унутрашњи град, тако да је „уну-

Горњи град, деспотова капија

трашњим" и названо тек после изградње бедема Горњег града у целини. Или, како то сведоци потврђују, у великом Горњем граду налазио се мањи град – унутрашње утврђење.

Бедеми Горњег града већим делом су подигнути на правцу зидина античког војног логора. То је нарочито изражено код североисточног бедема. Једино је југоисточни бедем Горњег града изграђен на потпуно новој траси.

Београд је био опасан системом двоструких бедема. Са североисточне, југоисточне и југозападне стране они су се састојали од главног бедема висине око 7 м и нижег, спољног бедема с косом каменом ескарпом. Спољни бедем је имао зид са зупцима. Дуж бедема биле су изграђене куле. Број кула зависио је од степена угрожености града. Са спољне стране бедема налазио се широк ров преко којег су спуштани покретни мостови који су постојали на градским капијама. Једну страну рова је чинила ескарпа спољњег бедема.

Горњи град је имао четири капије, назване према странама света, како је било уобичајено у то време. Биле су капије на истоку, југу, западу и северу. Најважнија је била јужна капија, која се налазила у саставу југоисточног бедема, уз кулу. Налазила се на главном комуникационом правцу који се пружао трасом данашње Кнез-Михаилове улице. Веома значајна била је и источна капија. До ње се стизало путем који се пружао дуж Дунава преко данашњег насеља Дорћол. Била је брањена посебном кулом која је поред ње изграђена. Нешто мање важности имала је капија на западу (недалеко од данашње Краљ-капије) јер је приступ с те стране био отежан конфигурацијом терена. Северна капија је повезивала Горњи град са Доњим градом и налазила се на месту на којем се данас може видети тзв. Дефтердарова капија на путу којим се силази низ дунавску падину калемегданског брега.

Трећу фазу деспотовог градитељства у Београду представљали су радови на утврђивању Доњег града. Ту је затечено тзв. западно подграђе на падини према Сави. Оно је већ претходно било утврђено и штитило је везу између Горњег града и реке. Требало је бедемима са свих страна обезбедити миран развој насеља које је с временом ту створено. С обзиром на природне услове тла, било је најпрече да се изгради тзв. североисточни бедем Доњег града. Ту је, дуж Дунава, равницом, водио важан пут до насеља. Под деспотовим надзором изграђен је бедем у дужини од око 330 м. Пружао се од куле VIII у Горњем граду и спуштао се низ падину према обали реке. Имао је две капије и четири правоугаоне куле распоређене на приближно истом растојању. Ту је бедем био широк око 2,60 м, док је на падини био нешто ужи (2,10 м).

Са речне стране град је, такође, био заштићен бедемом, али знатно мањим и ужим (ширина бедема око 1,50 м). Изгледа да је ту постојала једна већа и више мањих кула. Град је тада имао једно пристаниште на Дунаву и једно мање на Сави. Ту су се склањали бродови у време рата, а користили су се претежно за послове превоза ратника и оружја, опреме. До средине

XV века нису познати већи сукоби на рекама код Београда. Турци су тек касније почели да угрожавају пловидбу на Дунаву.

У Доњем граду развило се насеље трговаца, занатлија. Оно се с временом ширило и ван бедема и простирало на подручју потоњег Дорћола, затим на простору око данашње Саборне цркве. По свој прилици оно се протезало на свим прилазима утврђеном граду. Ту је постојала једна српска црква, као и једна дубровачка црква. Међутим, то је насеље највише страдало у ратним провалама Турака, тако да није имало сталности којом се одликовао живот унутар бедема.

На жалост, нису позната имена београдских градитеља XV века. Могућно је да је ту једно време радио прослављени протомајстор Раде Боровић, кога је народна песма опевала као Рада Неимара. Он се помиње у једном натпису у манастиру Љубостињи, а сматра се да је он градио и чувени деспотов манастир Манасију. Поред стручних занатлија, град је зидан највећим делом трудом деспотових поданика, сељака из свих крајева Србије. То је позната обавеза „градозидања“, која је у ондашњем друштву представљала дуг владару. Њу су били дужни да извршавају и сељаци са манастирских властелинстава, уколико изричито нису били тога ослобођени. Зна се да су у Београду радили сељаци из космајских села, из параћинског краја.

Свестрани и брзи развој Београда огледао се на свим подручјима живота. Постао је средиште земље у културном погледу. Ту је било седиште београдског митрополита, који је имао веома истакнуту улогу у животу земље.

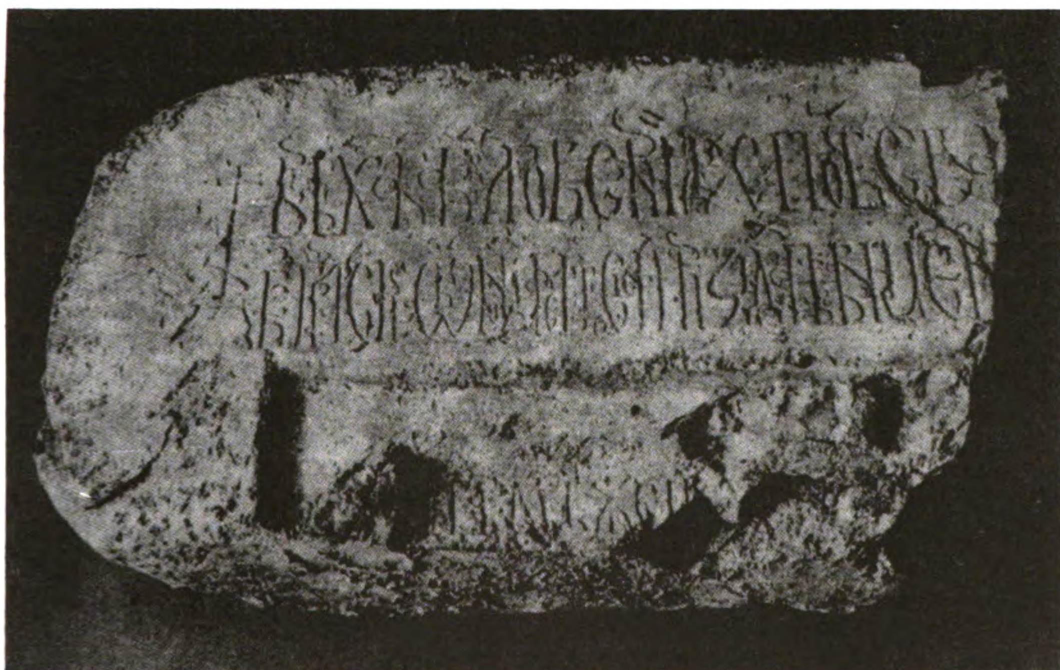

Митрополијска црква, део надвратника с натписом деспота Стефана Лазаревића (почетак XV века)

Митрополит Исидор је угледом у цркви и утицајем на опште послове у земљи оставио видног трага у историји Деспотовине. Њему су се обраћали Дубровчани за помоћ и подршку на српском двору када су настојали да испослују повољније услове трговања или обештећења за своје грађане.

Почетком XV века у Београду је обновљена митрополијска црква Успења Богородице. Налазила се у Доњем граду. Недавно пронађени ктиторски натпис деспота Стефана Лазаревића важно је сведочанство те обнове. Црква је била окружена вртовима и обдарена великим поседима и приходима. Припадао јој је, између осталог, и оближњи рудник Рудиште, недалеко од Београда, а уживала је приход и од рудничке царине. У њој се чувала позната сребрна икона Богородице. Црква је страдала највећим делом у аустро-турским ратовима почетком XVIII века.

Упоредо са приливом досељеника и развојем насеља градиле су се нове цркве. Поред митрополијске цркве, изграђена је црква Св. Петке у којој су чуване мошти истоимене светитељке. Црква Три јерарха, по сведочанству Константина Филозофа, била је одређена за гробницу српских митрополита, док се црква Св. Николе налазила поред болнице, односно прихватилишта за странце. Поред православних храмова, постојала је и једна католичка црква, која је наставила с радом.

Српска престоница убрзо је постала и књижевно средиште. Сâм деспот Стефан је био књижевник. Писао је и с љубављу сакупљао књиге. Могућно је да је његов спис *Слово љубави* настао у Београду. Ту је, у двору, била смештена и његова библиотека. Имала је мноштво књига. Била је то прва библиотека за коју се данас зна да је постојала у Београду. Касније је један део те библиотеке прешао у посед деспота Ђурђа Бранковића, односно његових наследника. У Београду су се окупљали писци и преписивачи књига. Ту је једно време боравио Константин Филозоф, који је касније својом биографијом Стефана Лазаревића прославио његову делатност и посебно саму престоницу. Задивљен њеним развојем, зналачки је описао њене бедеме, куле, зграде и двор. Његов књижевно богато украшени текст најлепши је споменик о средњовековном Београду уочи разарања која је доживео.

Поред Константина Филозофа ту су предано радили и други писци. Дијак Андреја, параеклесијарх београдске митрополије, преписао је 1424–1425. године један *Панегирик* по наруџби патријарха Никона, а један анонимни монах ту је преписао осам књига за рачун војводе Радослава. Касније су оне пренете у манастир у Радешино. Изгледа да је ту прерађен и један српски родослов.

И на другим подручјима живота Београд је доживео велики напредак. Српска војна архитектура створила је ту своје најбоље дело. Њена концепција и квалитет израде потврђени су читавом ратном историјом Београда, током више од два века. До стварања аустријске барокне фортификације, Београд је у основи задржао свој средњовековни лик који му је деспот створио. Са малим изменама и допунама та утврђења су одолевала највећим ратним искушењима.

Сакрална архитектура је мање позната. Уништено је све што је изграђено, тако да се само може наслутити да је деспот и ту користио најбоље градитеље и уметнике свога доба. Радили су они, свакако, и на самом двору у Горњем граду, као и другде. Недавно су откривени остаци двора београдских митрополита у Доњем граду. Они показују утицај готичке архитектуре, посебно оне из средњоевропских културних средишта. Са истих и других извора допирали су у Србију уметнички утицаји Запада. Оставили су трага у уметничкој пластици, у предметима примењене уметности, у делима намењеним потребама двора, властеле, цркве.

Приближавање деспота Стефана Угарској и отварање Србије према европском начину живота, доводили су до постепених промена и у Београду. Сâм деспот је давао пример. Он је често боравио у Будиму, на угарском двору. Имао је у томе граду своју палату, која је спадала међу раскошнија здања свога времена. Окупљао је угарску властелу и делом прихватао начин живота западноевропског витерства. Био је члан познатог Змајевог реда, који је основан 1408. године за представнике најистакнутије властеле Угарске. Учествовао је са својом пратњом на међународним турнирима, одлазио на велике скупове европских владара. Имао је право да уручује витештво по правилима феудалног друштва, примао је у службу стране витезове. Неки од њих су се налазили и у Београду. Краљ Жигмунд је више пута боравио у деспотовој престоници.

На жалост, најмање података остало је о свакодневном животу београдских становника. Материјални и културни развој Србије омогућио је Београду невиђени напредак. Сведоче о томе археолошки налази, подаци о боравку првих лекара – странаца из Италије, вести о набавци лекова из других земаља, апотекарски инвентар нађен у граду и др. Није, међутим, било довољно мирног времена да се тај развој одржи и устали. На помолу су биле нове недаће.

Положај Београда зависио је у великој мери од српско-угарских односа у целини. Српски владар је Београд добио на управу од краља Жигмунда када је Србија била потребна Угарској у борбама против Турака. Непомућени савезнички односи између двеју држава били су услов за мирни развој деспотове престонице. Међутим, Стефан Лазаревић је рано почео побољевати, а деце није имао. Постајало је све актуелније питање наслеђа престола у Србији, а тиме и питање поседа које је Угарска била даровала српском владару. Деспот Стефан је за наследника одредио свог сестрића Ђурђа Бранковића. Требало је да се с тим сагласи угарски краљ и да донесе одлуку о деспотовим поседима у Угарској. Два владара су о томе повела преговоре приликом сусрета у Тати, у коморанској жупанији, у пролеће 1426. године. Појединости договора нису познате, а текст који их је уобличио сачуван је у доцнијим преписима. Извесно је, међутим, да је краљ Жигмунд прихватио Ђурђа Бранковића за деспотовог наследника у Србији у случају да Стефан Лазаревић умре без наследника, али је тражио да се Угарској врате Мачва и Београд.

Деспот Стефан је умро изненада, 19. јула 1427. године. У том тренутку се угарски краљ налазио у Влашкој, а Ђурађ Бранковић у Зети. Обојица су кренула према Београду. Првих дана септембра краљ Жигмунд се са вој-

ском налазио под Београдом, с намером да изнуди извршење уговора у Тати. Приближно у исто време стигао је у град и деспотов наследник. Заповедник Београда, српски војвода, предао је град Ђурђу Бранковићу. Тих дана одигравала се права драма у Београду и Србији.

Турци су провалили у земљу. Напали су Раваницу и друге српске градове, харали су на све стране. Краљ Жигмунд је са своје стране упутио одреде у Србију да сузбије Османлије, али и да изврши притисак на новог српског владара. Извори бележе да су и Угри задобили велики плен. У земљи је владао општи страх. Са севера и југа надирале су чете нападача. На две стране се није могло ратовати. У таквим околностима Ђурађ Бранковић је потражио споразум с краљем Жигмундом. Услов је био – предаја Београда Угарској.

Становници Београда примили су вест о неминовном са великим огорчењем. Схватили су то као неправду, као катастрофу, као помрачење дана, како се то јасно види из текста савременика. Они су тај град одавно сматрали својим. Разноврсним нитима повезан са српским залеђем, „у пределима српским", како бележи Константин Филозоф, постао је у деспотово време и средиште земље. Требало је кидати нераскидиво, напуштати домове. Потресне сцене очајања насликао је деспотов биограф кад је реч о тим данима. У народу се веровало да је Београд предат Угарској у страху од Турака.

Српска војска морала је да напусти град заједно са већим делом становништва. Утврђени град, пре свега Горњи град, предат је угарским властима које су одмах успоставиле свој поредак. Примопредаја Београда трајала је око два месеца (септембар–октобар 1427. године). Читаво време налазио се угарски краљ с војском под његовим бедемима. Почетком новембра краљ Жигмунд назива Београд својим градом и позива житеље Шопрона да се у њему настане. Још једном, насилно, град је мењао свој лик из основа. Србима је био забрањен приступ у Горњи град. Постепено се гасе престоничке функције града. У области привреде то се одвија спорије, на подручју културног стваралаштва много брже. Град су напустили писци и уметници, градитељи и српска властела на челу са двором. Наручитељи и извођачи потражили су ново уточиште ван Београда. Србија је била принуђена да гради нову престоницу, недалеко, опет на речним обалама, опет само привремено. Смедерево је стога никло брзо, изграђено је за мало година, али без услова које је имао Београд.

ДОБА УГАРСКЕ ВЛАСТИ (1427–1521)

Угарска је придавала велику важност стратешком положају Београда и његовом уклапању у одбрамбени систем земље. Краљ Жигмунд је лично руководио пословима везаним за преузимање града. Више месеци у јесен 1427. године проводи на јужној граници државе и у околини Београда. Прихватао је промене у Србији и Ђурђа Бранковића као новог владара, али је

Београд чврсто везивао за Угарску. Град је укључен у Мачванску бановину, али је имао свог заповедника непосредно потчињеног владару. Прилике су у тај мах изазивале забринутост.

После деспотове смрти 1427. године Турци су успели да се учврсте у Голупцу. Градски заповедник Јеремија, због неисплаћеног дуга који угарске власти нису хтеле да му признају, одлучио је да град преда султану. Турско бродовље је први пут стекло упориште на Дунаву за нападе на околна подручја. Године 1433. путник Бертрандон де ла Брокијер запазио је око стотину турских бродова и чамаца у Голупцу. То је озбиљно угрожавало и Београд и наметало му нову улогу у одбрани речног тока Дунава.

Најпре је Угарска покушала да освоји Голубац. У пролеће 1428. године краљ Жигмунд је предузео опсежну офанзиву против тога града, али без успеха. У борбама су видну улогу имали одреди из Београда. Браниоцима су на време стигла појачања, па су нападачи натерани на повлачење. После тог неуспеха угарски краљ је обновио план о насељавању немачких витеза Тевтонског реда у пограничним тврђавама. Још 1427. године он је упутио свог канцелара Гаспара Шлика у Пруску да преговара с поглаварем тога реда о условима под којима би се они могли разместити дуж Дунава. Угарски краљ је тражио да се одаберу ратници који познају словенске језике, да их прате бродоградитељи, чиновници и потребна бродска посада. Смештени су у Београд и Северин. У Северину су доживели тежак пораз од Турака 1432. године.

Новом стању прилагођавао се и управни систем града. Близина турских чета и брзина којом су прелазили у напад наметале су потребу окупљања одбрамбених снага ширих размера око Београда. Капетан Београда добијао је и ковинску жупанију на управу. Обе дужности обављао је Франко Таловац 1432. године. Са Ковином је постојала речна веза и отуда је Франко Таловац добијао обавештења о покрету турских трупа, отуда је тражио војну помоћ. Поред тога, запажа се да је краљ поверавао Београд изузетно оданим и одабраним људима. Прво су то били браћа Јован и Ладислав Тетеши од Батмоноштора, затим Матко и Франко Таловци. Биле су то личности од великог поверења на угарском двору. Краљ им је слао материјална средства за одржавање града и служби у њему, са њима је ратовао у пограничним областима, на њих се ослањао у време изненадних турских провала.

Међу веће офанзивне подухвате угарске војске спада поход који је 1437. године предузет против турских снага у Србији. Нападачи су продрли до Сталаћа, спалили су Крушевац и поразили турску војску на годоминском пољу недалеко од Смедерева. Такве акције само су отежавале положај Србије. Под притиском Турака деспот Ђурађ Бранковић је био присиљен да им преда Браничево, а следеће године (1438) Турци су тешко опустошили Деспотовину – харали су по Кучеву и околним областима, заузели су градове Борач у Гружи и Островицу на Руднику, напали су манастир Раваницу. Деспот Ђурађ је морао да им препусти Ждрело и град Вишесав. Најзад, 1439. године, Османлије су освојиле и Смедерево и тиме коначно потчинили читаву Србију. Док су ти догађаји још били у току, угарски краљ Алберт се са пратњом налазио на ушћу Тисе у Дунав. У Београду су припремани бро-

дови за ратне операције. Па ипак, ништа није учињено да се Србији притекне у помоћ.

Са падом српске деспотовине под турску власт, 1439. године, стратешки значај Београда је огромно порастао. Био је опкољен са свих страна посадама Османлија, који су копненим путевима и бродовљем на Дунаву у потпуности контролисали све прилазе граду. Важна међудржавна граница протезала се недалеко од градских бедема. Београд је био одсечен од залеђа којем је припадао и које га је хранило. У тим приликама највише је страдао српски живаљ. Приградска насеља су постала поприште честих сукоба. Привредни живот је замирао. Нарочито је опадала трговина у Београду и око њега. Број послова се нагло смањује, трговци се повлаче на безбеднија места, међународна трговина уступа место локалном промету невеликих домета. Није више било тржишта за луксузну и скупоцену робу, требало је преживети. Несигурни путеви, нередовне дажбине и свакојака насиља одвратили су многе пословне људе од даљег рада. Проносили су се гласови да султан припрема напад на Београд. Убрзо се показало да су били тачни.

У пролеће 1440. године, када је турска војска кретала према Београду, у Угарској су беснеле унутрашње борбе за власт. После смрти краља Алберта (октобар 1439) племство се поделило на присталице краљице Јелисавете, која је очекивала дете, и странку која је тражила да се изабере нови владар и видела га у личности пољског краља Владислава III. Борбе су само оснажене после рођења престолонаследника. Нису окончане ни после крунисања Владислава I за угарског краља 1440. године. То је онемогућавало сваки озбиљнији напор у борби против спољних непријатеља. Београд је, у ствари, препуштен сопственим снагама у одмеравању са султаном.

На другој страни, Мурат II је обавио обимне припреме за рат. Војска је прикупљана из свих покрајина Царства. Када се она, априла 1440, почела приближавати Београду, деловала је застрашујуће. Више десетина хиљада људи учествовало је у томе „царском“ походу, рачунајући и неборачки део војске. Мурат II је са много самопоуздања кренуо према свом освајачком циљу. Не жалећи средстава ни труда, он је био уверен у успех подухвата. Његова војска је располагала разноврсним опсадним справама и топовима. Неке од тих справа састављали су на лицу места, да би се умањиле тегобе напорног превоза.

У операцијама су учествовали и бродови. Више десетина бродова се окупило на Дунаву и Сави. Турци су их прикупљали у околним местима, ту су их и опремали. Обично су мањи чамци прављени на Морави, а затим су низводно упућивани до дунавских обала. Султаново бродовље имало је задатак да блокира Београд са речне стране и да онемогући дотурање појачања опседнутима. Знало се добро да је речна веза Београда са залеђем од животне важности за опстанак бранилаца. Имала је и снажно психолошко дејство на житеље града.

Брзо се, међутим, показало да су наде у скору угарску помоћ нереалне. У другој половини маја 1440. године, када је Београд већ увелико био под опсадом, северински бан је тражио средства да би му притекао у помоћ. Средином јула краљ Владислав је сабирао новац за борбу против Турака.

Град се највише поуздавао у своја утврђења која је својевремено био изградио деспот Стефан Лазаревић. Битнијих измена на њима није било. Према приликама времена и начину ратовања, град је још увек био тешко освојив с копнене стране, а управо отуда су Османлије вршиле напад.

Угарску војну посаду у Београду чиниле су чете најамника. Било је, изгледа, и ритера Јовановаца. Војни заповедник је био приор Вране, Јован Таловац. Град је био снабдевен топовима који су били распоређени још у време деспота Стефана Лазаревића. Ту их је запазио Бертрандон де ла Брокијер 1433. године. Браниоци су располагали пушкама, а користили су се стрелама, бацањем разних бакљи умочених у смолу, сумпор и запаљиви прах. Свим средствима одупирали су се противнику. Истакли су се међу њима Срби, Угри, било је ту и Дубровчана, као и других странаца.

Борбе су почеле дејством одреда акинџија. То су пљачкашке чете које је предводио Али-бег, Евреносов син. Они су опустошили целу околину Београда припремајући терен за напад главнине војске. Када је она стигла, распоредила се дуж свих копнених прилаза граду. Царски шатори, као и они турских заповедника, размештени су на најповољнијим местима. Већ тада је дошло до мањег сукоба са хришћанима, али су они сузбијени. Топови су постављени тако да могу успешно да бомбардују град. Требало је да допринесу разарању појединих делова бедема и кула и отворе пут јаничарским одредима. Оштећене бедеме браниоци су ноћу поправљали, а градили су и насипе у граду у намери да спрече јуриш непријатељске пешадије. Султан је наредио да се копа подземни канал – лагум. Било је предвиђено да се минирају делови градских утврђења. Међутим, браниоци су српском поруком из султановог табора на време обавештени о плану освајача. Одмах су у граду предузели противмере – приступило се копању другог канала у правцу турског лагума. Експлозијом и изазваним пожаром браниоци су уништили и лагум и људе који су се у њему затекли.

Султан се користио и другим средствима. Покушавао је да новцем и обећањима приволи браниоце на издају. Издајник тада није нађен. Борбе су настављене несмањеном жестином. Није их омео ни покушај угарског краља да преко посланства упућеног султану крајем јула издејствује обуставу напада. Мурат II је одложио слање свог одговора, а настојао је да на бојном пољу изнуди победу. Пошто је ров око града засут разноврсним материјалом, почео је општи јуриш на бедеме. Јаничари су чак успели да продру у град, али су затим били принуђени да се повуку пред жилавим отпором грађана који су бранили сваку стопу земље. Хришћани су најзад применили последње средство: са бедема и кула, готово једновремено, бацали су запаљене бакље на нападаче. Пожар је захватио и људе и грађу коју су користили за засипање рова и успон на бедеме. Напад је коначно сломљен. После вишемесечних борби султан је наредио повлачење војске.

Протекли догађаји показали су недвосмислено улогу Београда у одбрани Угарске. Још једино ту, под његовим бедемима, могла су се бранити равничарска пространства Угарске. Сумње више није било у погледу намера Османлија. Београд је био прворазредна мета њихових напада. Стога је постао окосница угарске антитурске политике на главном правцу ширења ос-

манске силе. Од 1441. године главну улогу на том подручју преузима ердељски војвода Јанко Хуњади, у српским народним песмама опеван као Сибињанин Јанко. Био је тада најбољи ратник јужне Угарске: стајао је на челу Северинске бановине, био је тамишки жупан и капетан Београда. Он је био у стању да са окупљеном војском из области које су му биле поверене и сâм ратује. Београд се више није могао бранити сопственим снагама, па Угарска настоји да га чвршће уклопи у шири систем одбране земље. Већ у јесен 1441. године, у заједници са мачванским баном Николом Илочким, Хуњади се сукобио с Турцима недалеко од Београда. Противник му је био турски заповедник у Смедереву, Исак. Следеће године (1442) Хуњади је поразио турску војску под вођством Мезид-бега у Влашкој. У таквим околностима у Будиму су били одбијени захтеви које је поднео Мурат II преко посланства: тражио је да му се преда Београд.

У лето 1442. године Турци су приступили изградњи једног утврђења недалеко од Београда, с циљем да отуда најнепосредније контролишу покрете угарских трупа у Београду. Тада су почели радови на брду Жрнову (данас Авала), удаљеном 16 км од Београда. Послове је непосредно надзирао румелијски беглербег Шехабедин.

У то време почела су размишљања о ширем окупљању свих турских противника. Створен је план да се удруженим снагама поведе рат против њих, с циљем да се потисну из европских делова Царства. Ватрени поборници такве акције били су папски легат кардинал Јулијан Чезарини, угарски краљ Владислав, Јанко Хуњади и деспот Ђурађ Бранковић. Српски владар је у томе подухвату видео наду за обнову Деспотовине па се свесрдно залагао да се он и оствари. У Угарској су почеле врло дуге и сложене припреме за рат. Неопходна је била сагласност угарског сабора. Када је она најзад добијена, могло се помишљати на конкретне акције. Краљ је јуна 1443. године означио Београд као место окупљања савезничке војске. Са знатним закашњењем, тек у јесен те године, војска је стигла у Београд. Предводили су је краљ Владислав, папски легат Чезарини и деспот Ђурађ Бранковић. Ту се прикључио са својим четама и заповедник Београда Никола Илочки. Јесење доба подстицало је на журбу. Двојица врсних ратника и зналаца терена, Ђурађ Бранковић и Јанко Хуњади, повели су војску према Нишу и Софији. Изузетно успешно продирала је хришћанска војска. Измамила је и најсмелије наде. Средином децембра 1443. војска је стигла до кланаца планине Балкана. Ту се испречила турска војска и, нарочито, несавладива зима. Осетиле су се последице пропуштеног времена. Без довољно хране, неприлагођени клими и условима ратовања, нападачи су били принуђени на повлачење. Појавиле су се и прве несугласице међу савезницима. Једни су били за повлачење у Угарску, док је деспот Ђурађ предлагао да војска презими у Србији. Надјачала је странка око угарског краља, па је проређена и изгладнела војска стигла у Београд јануара 1444. године, да би се отуда пребацила на север. Хришћанска војска довела је у Београд и турске заробљенике, међу којима су биле и истакнуте личности.

Ратовање је ипак дало плодове. Угарска и Турска су повеле преговоре о миру. Нарочито су се за то залагали деспот Ђурађ Бранковић и Јанко Ху-

њади. У лето 1444. године преговори су и окончани споразумом којим је делимично обновљена српска држава. Ђурђу Бранковићу је султан вратио северне делове земље, више градова, а међу њима Крушевац и Голубац, Смедерево. Када је касније у Угарској одбачен тај мировни уговор и поново предузет војни поход против Османлија, Ђурађ Бранковић се томе није прикључио. Нова хришћанска офанзива завршена је трагично на бојишту код Варне – краљ Владислав је погинуо, као и кардинал Чезарини, а војска је поражена. Ту су коначно покопане наде у скоро протеривање Турака из Европе, што је обликовало и даљу судбину Београда.

Доласком на власт султана Мехмеда II (1451–1481) обновљени су освајачки планови најширих размера. Имала је то да осети најпре Византија. Султан је прешао у напад и на сам Цариград. Без значајније војне помоћи са стране, град се није могао одупрети. После тешких борби, Турци су освојили византијску престоницу. Свет је са запрепашћењем примио вест о тим догађајима у пролеће 1453. године. Тиме је најављена нова освајачка ера Османлија на Балканском полуострву. Доброме се нису могли надати турски суседи и противници.

Још исте године, после успеха код Цариграда, султан је усмерио своје планове према Подунављу. Јула 1453. године тражио је предају Смедерева и Голупца, а у септембру се носио мишљу да, поред та два града, освоји и Београд. Изгледа да је у ту сврху опремао 150 галија и 20 великих бродова.

Следеће године Турци су напали Србију. Освојили су град Островицу код Рудника и напали Смедерево. Ђурађ Бранковић је град добро опремио за борбу, тако да је са успехом одолео нападу. Још се само у утврђеним градовима могао пружати озбиљнији отпор. Турске чете су се разлиле по Србији харајући на све стране. Очекиван је напад и на Београд. Српски посланик у Цариграду, војвода Вукосав, сазнао је да султан припрема напад с копнене и с речне стране бродовима који ће се довести из Видина. Јанко Хуњади је августа 1454. године боравио у Београду, затим у Ковину, осматрајући покрете турских трупа. Наредио је да се окупља војска и одредио 15. август за окончање ратних припрема. Те су вести нагнале султана да се повуче из Србије. Почетком септембра деспот Ђурађ се вратио у Смедерево.

Када се повукла главнина султанове војске из Србије, Јанко Хуњади је повео из Београда снажан противнапад. Са знатним снагама (8.000 коњаника) и одредима које му је упутио српски деспот, он је кренуо из Београда 29. септембра 1454. године, ноћу, и преко Рудишта и Жабара усмерио напад на Крушевац. Ту се налазила турска војска која није очекивала непријатељску офанзиву. Дошло је до борбе недалеко од Крушевца 1. октобра. Турци су били поражени, један заповедник је ту сасечен, а други заробљен и предат српском деспоту. Хуњади је пљачкајући успутна насеља продро до Пирота, затим је нападнут Видин. Угарска војска се најзад са пленом и заробљеницима повукла у Београд. До краја те године боравио је Хуњади у Београду и околним областима радећи на темељнијем организовању одбрамбеног система земље. Живо је настојао да се окупи угарско племство на један сабор, који би ту, у пограничним пределима, разматрао облике конкретне одбране Угарске. Чак је предлагао да се такав скуп одржи у Бео-

граду. То није прихваћено, па се племство окупило децембра 1454. године у Петроварадину. Присутни су били углавном представници племства из јужне Угарске и они који су били непосредније угрожени турским нападима. Запажену улогу су имали ердељски војвода Никола Илочки, бан Мачве Јован Корођски, затим калочки надбискуп, печујски бискуп и други. Међутим, окупљање властеле мимо двора није одговарало угарском краљу. Он је писмом обавестио учеснике сабора у Петроварадину да ће се у Будиму одржати скуп свих прелата и барона читаве Угарске с истим циљем – да се размотре сва питања у вези са борбом против Турака. Под тим околностима и, вероватно, под извесним притиском, племство се морало разићи из Петроварадина. Јанко Хуњади се вратио у Београд да непосредно надгледа прилике у околним подручјима.

Било је тада већ сасвим јасно да унутрашња неслагања у Угарској спутавају одређеније обликовање антитурске политике. Поред слабог владара Ладислава V образовале су се две групе племства међусобно супротних интереса у борби за власт. Дворску странку предводила је породица грофова Цељских, а домаће племство се претежно окупљало око личности Јанка Хуњадија, који је управо борбом против Турака стицао велики углед у земљи. Његови успеси нису одговарали круговима окупљеним око двора. Борба против султана Мехмеда II захтевала је покретање снага читаве Угарске, а Хуњади их никада није имао. На другој страни, дворско племство је очекивало војну помоћ других европских сила у борби против Османлија. Међутим, већ током 1454. године показало се да се она не може добити у догледно време. Европски владари нудили су обећања и заклетве за далеко балканско бојиште. Турска опасност се приближавала знатно брже но што је хришћанско савезништво могло да се образује. Тако је Угарска практично усамљена дочекала војску султана Мехмеда II.

Керамичка здела, XV век

У таквим околностима сукоби су се пренели и на најосетљивију област – границу према Турцима. Одавно су постојале несугласице између породице српског деспота Ђурђа Бранковића и Јанка Хуњадија. Једно време су биле отклоњене споразумом који је био утаначен 1451. године. Међутим, он није остварен и нетрпељивост је расла. Српски деспот је био близак сродник породице грофова Цељских преко своје кћери Катарине, удате за грофа Улриха Цељског. Сукоба је било око поседа и других међусобних односа. Двојица ратника који су својом сарадњом у многим приликама успешно сузбијали Османлије, постали су непомирљиви противници. Новембра или почетком децембра 1455. године, у близини Београда, људи српског деспота напали су заповедника Београда Михаила Силађија, шурака Јанка Хуњадија, и његовог брата Ладислава. Први се спасао бекством, а други је погинуо. То је изазвало противнапад Силађија – он је 17. децембра исте године са својим војницима извршио препад на Ђурђа Бранковића, који се тада налазио у Срему, у Купинику. После краће борбе у којој је био рањен, стари деспот је заробљен и као сужањ одведен у Београд. Тек уз велики откуп и лично залагање угарског краља, ослобођен је затвора. Само је велика опасност која је убрзо запретила Београду и Србији утицала да се сукоби стишају и супарници поново нађу на заједничком послу у борби против Османлија.

У Турској су припреме за рат почеле још током зиме 1455/56. године. Султан је тражио војну помоћ од босанског краља, херцега Стефана Вукчића, војводе Петра Павловића и других. Прикупљана је она и из азијских делова Царства, како је то било уобичајено у случајевима царских похода. Прибирана је и храна, затим оружје. Све је говорило да је реч о великом и значајном војном подухвату. Једном сакупљена турска сила очевицима се учинила као море које се таласа. Поред Мехмеда II, у походу су учествовали најбољи ратници које је Турска тада имала. Били су ту румелијски беглербег Караџа, заповедник јаничара Хасан и други. У султановој пратњи налазили су се одреди из Персије, татарских и туркменских области, из земаља које су биле под влашћу египатског султана. Шаролика војска, уз најбољу опрему која се могла прибавити кретала се током јуна 1456. године према ратним циљевима. Тада се већ поуздано знало да предстоји напад на Београд. Савременицима је нарочито падала у очи турска артиљерија. Топови разних калибара довлачени су на бојиште, а често су ливени у балканским градовима. Султан је располагао и бродовима. Мањи међу њима грађени су на Морави и затим упућивани у Дунав. Требало је да пресеку речне путеве којима је Београд снабдеван, да послуже за превоз трупа и ратног материјала, као и да обаве мање борбене задатке.

Сачувани су различити подаци о снази нападача. Хришћани су свакако преувеличавали бројке о султановој војсци – помињу се цифре од 100.000, 160.000, 200.000 па чак и 400.000 људи. Очевици су свој утисак и страх сливали у огромне бројке. Чак су и учесници у догађајима давали различита обавештења. Међутим, сви су се слагали у једноме – Мехмед II је под Београд довео војску каква још није била виђена у Србији. У тој реци људи запажен је известан број жена и деце, што је указивало на колонизационе планове султана.

Размере похода наметале су изузетно велике напоре да се обезбеди довољно хране за толики број људи. Иако су се намирнице прибављале најчешће у областима кроз које се пролазило, зна се да су довлачене и из Турске, Србије, Босне, и то копненим путем и бродовима. Па ипак, убрзо се показало да све то није довољно. Средином јула 1456. године у турској војсци је запажена несташица хране. Томе је допринело и непријатељско држање Срба, који су свакодневно нападали одреде што су носили намирнице за турску војску.

Угарска је напад дочекала неспремно. Сви покушаји да се прибави инострана помоћ остали су без резултата. Једино је папа Каликст III пружио своју подршку. Он је упутио у Угарску једног од најспособнијих кардинала Хуана Карвахала да посредује међу завађенима, да подстиче окупљање властеле у предстојећим борбама. Поред тога, објављен је крсташки рат против неверника. Проповедан је у више европских земаља са циљем да се окупе добровољачки одреди који би се затим упутили према бојишту. Одзива је највише било у Немачкој, Чешкој, Пољској, Аустрији и Угарској, и то међу нижим слојевима друштва. Окупили су се сељаци, градска сиротиња, студенти, монаси, људи разних занимања или без њих. Били су веома лоше опремљени за рат, без икаквог искуства за предстојеће борбе. Преко Будима упућивани су у Петроварадин, где им је било зборно место, а отуда су се кретали према Земуну. На чело тога покрета ставио се фрањевац Јован Капистран. Хуњади је дубоко сумњао у војничке способности крсташа. Он је до последњег тренутка веровао да ће угарско друштво послати неопходна појачања на границу. Хране није било довољно. У пролеће 1456. године у јужној Угарској и Србији осећала се оскудица у основним намирницама (пшеница, јечам и друго). Због тога је у Будиму одлучено да се војска не прикупља пре августа, односно пре нове жетве која би напунила амбаре. То је, у ствари, значило одустајање од сваке акције, јер су турске ратне припреме јасно стављале до знања да ће се борба за Београд водити пре тог рока. Коначно је и краљ Ладислав обелоданио своје намере: првих дана јуна 1456. године он је напустио Будим и побегао у Беч. Граница је препуштена бризи Јанка Хуњадија, односно његовим напорима да окупи околну властелу. Сâм је припремао војску. Средином фебруара 1456. он је помињао цифру од 7.000 коњаника са којима се могао упустити у борбу, а нудио је и 10.000 војника за случај да се обезбеди међународна акција у борби против Османлија. Најтешње је сарађивао са папским легатом Карвахалом. Првих дана јула налазио се са својим снагама у Ковину, али није успео да сузбије турске бродове који су пловили према Београду.

Војни заповедник Београда био је Михаило Силађи, сродник Јанка Хуњадија. У борбама су учествовали одреди мачванског бана Јована Короћског, затим Ладислава Кањижаја, Себастијана Розгоњија, као и неки други. Драгоцену помоћ у одбрани Београда пружио је српски деспот Ђурађ Бранковић.

Турска војска је током јуна почела да стиже под Београд. Пљачкашки одреди су пустошили околна насеља. Тада је уништена и једна српска црква која се налазила ван градских бедема. Првих дана јула 1456. године град је

био опседнут са свих страна. Група крсташа је уведена у Београд 2. јула. Оружја су се прихватили сви житељи, укључујући и жене.

Операцијама је руководио лично Мехмед II. На левом крилу турске војске дуж савске обале налазили су се одреди беглербега азијских провинција, а на десном крилу, према Дунаву – снаге румелијског беглербега Караџе. Топови су размештени дуж копнених прилаза граду. Почели су своје рушилачко дејство. Када су и бродови запосели токове Саве и Дунава, граду се више није могло прићи. Бомбардовање је трајало непрекидно дању и ноћу. Тешке камене кугле су наносиле штету градским бедемима, нарочито спољним. Браниоци су чинили све да умање последице таквог стања. Непрекидно су поправљали бедеме, попуњавали бреше, градили насипе с унутрашње стране. Организована је и посебна служба обавештавања грађана о току операција. Са куле Небојше, која се налазила у Горњем граду, становници су звоном упозоравани на опасност.

За то време, ван Београда, Јанко Хуњади је у сарадњи са деспотом Ђурђем Бранковићем настојао да организује противнапад. Војска се окупљала у Сланкамену. Планом је било предвиђено да се изврши напад на турско бродовље усидрено код Земуна и да се ослободе речни прилази Београду како би се могла дотурити појачања. Из свих околних места прикупљани су бродови. Махом су то били мали бродови са посадом коју су чинили житељи приобалних насеља. Међу њима је било много Срба. Један очевидац је забележио цифру од 200 хришћанских бродова, међу којима је било доста чамаца. Запажена је само једна велика лађа, која је преносила топове, барут, оружје и храну. Одређен је 14. јул за дан напада на непријатеља.

Тога дана запловили су хришћански бродови низводно према Земуну, праћени покретима копнених снага дуж обале. Храброшћу и познавањем услова пловидбе требало је разбити бојни поредак султанових лађа које су, међусобно повезане, очекивале напад. Развила се жестока и беспоштедна борба. Чим би се једна турска галија одвојила од осталих, нападало ју је више малих бродова. Топовима, пушкама, вешто се користећи ватром, хришћани су наносили велике штете непријатељу. У одлучујућем тренутку, према раније утаначеном договору, из Београда су испловили чамци Срба ратника. Напали су Турке с леђа. Настала је пометња, водила се борба прса у прса, за сваки брод. Изузетно храбро борили су се Београђани. По речима фрањевца Ђованија Таљакоца, који је с тврђаве посматрао призор, Турци су се Срба највише бојали. Вишечасовна крвава борба на Дунаву завршила се поразом султановог бродовља. Преостале галије су се разбежале, многе су биле уништене или онеспособљене за даље операције. Речни путеви су ослобођени. Прва, најзначајнија битка је била извојевана. Психолошко дејство победе било је велико. Заробљене турске ратне заставе истакнуте су на бедемима. У град су пребачена појачања, оружје и храна.

Султан је појачао притисак на град с копнене стране. Припремао се општи напад. Оштећени градски бедеми се нису више могли поправљати. Чак и искусни Јанко Хуњади је у ноћи између 20. и 21. јула сматрао да је град неодржив, па га је и сâм напустио. Турци су се усредсредили на мере

одмазде и застрашивања. Заробљенике су убијали наочиглед грађана, неке су коњима разапињали.

Општи јуриш је започео 21. јула увече. Припремљеном грађом је засут ров који је споља опасивао град. Турци су нападе усмерили нарочито на оштећене делове бедема. Лествицама и свим другим средствима пели су се на зидине. Браниоци су ватром, стрелама и најзад борбом прса у прса пречили пут нападачу. Војници, грађани, свештеници и монаси, жене, сви су изашли на бедеме. Ипак, јаничари су продрли у град. Нису се бојали смрти, записао је Ђовани Таљакоцо. Наступио је одсудан тренутак. Борба се водила за сваку зграду, а посебно на прилазима тзв. унутрашњем утврђењу. Тада је, бележи један очевидац, бојиште напустио и Михаило Силађи. У безграничном страху људи су скакали с бедема и прозора у понор. Већ је свитао нови дан, 22. јул, када су браниоци пошли у последњи јуриш. Од прикупљеног дрвета, шибља и другог материјала направљени су снопови који су запаљени бацани на опсађиваче. Ватра је зауставила султанове ратнике који су покушавали да се у што већем броју пробију у унутрашњост града. Обустављен је јуриш, а затим су Турци у граду савладани. Уз велике жртве, напад је одбијен.

Хуњади је у околини Београда посматрао исход догађаја. Чим се сазнало да град није освојен, наредио је да се не предузима било какав напад на турске положаје ван града. Међутим, и поред тога, крсташи су 22. јула, примамљени могућим пленом, извршили јуриш на непријатеља. У почетку је изгледало да имају успеха, међутим, уследио је силовит напад турске коњице, која је сатрла крсташе. Једва се понеко спасао смрти.

У току борби учествовао је и са̂м Мехмед II. Био је рањен. Погинуо је на бојишту румелијски беглербег Караџа, као и заповедник јаничара. Султан је наредио повлачење. „Као зечеви напуштали су опсаду", забележио је Promontorio de Campis. Озлојеђени султан се светио својој околини – многи су тада окривљени за пораз и погубљени.

Вест о хришћанској победи ширила се веома брзо. Одушевљење је обузело преживеле браниоце и грађане. Нико у Европи тада није веровао да ће освајач Цариграда бити поражен код Београда. Готово с неверицом, а онда с радошћу, преносиле су се вести са бојишта. Сами учесници – Јанко Хуњади, Јован Капистран, Ђовани Таљакоцо, легат Карвахал и други – писали су на све стране разглашујући невероватну победу. Писма и поруке стизале су у Италију, Немачку, Француску, Шпанију, Енглеску, па чак и у Африку. Ниједан догађај из историје Београда није оставио таквог трага у свету као борба 1456. године. Папа Каликст III је у част победе прогласио 6. август даном славља у читавом хришћанском свету.

Београд је поднео огромне жртве. Поред великог броја изгинулих и рањених, страдао је и сам град. Био је оштећен бомбардовањем, минирањем појединих делова бедема и кула, затим пожарима. После повлачења турске војске бојиште су напустили и одреди крсташа. Град је преузео Јанко Хуњади с Михаилом Силађијем. Одмах су почели најнужнији радови на раскрчивању рушевина и уклањању других трагова борби. Тек онда су се могле запазити све штете. Хуњади је сматрао град разореним и од угарског краља

је тражио да се хитно пошаље поверљив и стручан човек, Немац, који би разгледао стање градских утврђења и предложио даље мере. За то време пренети су у град заробљени турски топови и друго оружје које се могло сакупити на пољима око Београда.

Међутим, убрзо се нова невоља сручила на град. Огромна концентрација људства, недовољна исхрана, велики број мртвих и несахрањених људи, све је то погодовало ширењу болести. У топлом летњем поднебљу и прљавштини коју су нападачи оставили за собом, смрад се брзо ширио, букнула је епидемија куге. Преносила се брзо на све стране. Однела је много живота. Првих дана августа 1456. године знаци болести примећени су на Хуњадију и Капистрану. Први је пребачен у Земун, где је и умро после недељу дана, а други је из Земуна кренуо у Илок, где је нешто дуже боловао. Умро је октобра 1456. године.

Смрћу Јанка Хуњадија само су се продубили унутрашњи сукоби у Угарској, да би најзад захватили и Београд. Вести о исходу борби са султаном подстакле су краља Ладислава V и његове присталице да у Аустрији окупљају најамничку војску. Без ње се владар није могао вратити у земљу. Била му је она потребна и за разрачунавање с присталицама преминулог Хуњадија. Главну улогу у томе преузео је гроф Улрих Цељски. Августа 1456. године он је с краљем напустио Аустрију и после краћег задржавања у Вишеграду и Будиму упутио се према југу земље, где је у Футогу требало да се састане државни сабор. Ту је требало да се донесе одлука и о примопредаји Београда, који се тада налазио у рукама Ладислава Хуњадија, сина преминулог ердељског војводе, и Михаила Силађија. Октобра 1456. се сабор окупио, али је Ладислав Хуњади постављао читав низ услова за свој долазак пред краља. Односи двеју страна били су веома заоштрени, свака је располагала војском и знатним бројем присталица. После дугих натезања, уз посебне гарантије, појавио се Ладислав Хуњади на сабору. Обећао је да ће предати Београд краљу у одређеном року, али под условом да владар лично дође у Београд. Прихватио је да се измири са грофом Цељским.

Убрзо се показало да је измирење немогуће међу тако завађеним противницима. Краљ Ладислав је у пратњи одане властеле, међу којима се тада налазио и Улрих Цељски, са одредима војске, прешао у Београд. Папски легат Карвахал је допратио краља до Земуна и ту се задржао. Већ при првим сусретима између домаћина и гостију јавиле су се сумње у исход догађаја. Наоружана пратња владарева није пуштена у Горњи град. Пажљивијем посматрачу није измакла чињеница да су се у градским кулама и на заклоњеним местима у тврђави налазили војници Ладислава Хуњадија у приправности. Већ у току ноћи између 8. и 9. новембра 1456. године постало је јасно да је гроф Улрих Цељски главна мета напада. Покушај да се он убије тада није успео. Следећег дана дошло је до сусрета Ладислава Хуњадија и грофа Цељског. Оптужбе су брзо прерасле у сукоб. Ладислав Хуњади је потегао мач, дошло је до борбе у којој се гост налазио у мањини. После жестоког отпора он је био рањен, а затим убијен. Краљ је и сâм страховао за свој живот. Под притиском Ладислава Хуњадија, он је распустио крсташку војску која га је до тада пратила на путу.

Млади Хуњади није намеравао да убије владара него да помоћу њега влада земљом. Држао је краља извесно време у Београду, а затим га је одвео у Темишвар, где су поведени преговори о односима између њега и породице Хуњади. Краљ је прихватао све услове. Крајем новембра 1456. године Ладислав Хуњади се назива врховним капетаном Угарске, а Михаило Силађи – капетаном Београда. Двор није успео да преузме Београд, он је остао и даље у власти Хуњадија. Прилике на граници биле су озбиљно поремећене. Срећна је околност што Османлије после султановог пораза под Београдом нису имале снаге да их искористе. Почетком 1458. године, у условима непрекидних унутрашњих сукоба, за новог владара Угарске изабран је млађи син Јанка Хуњадија – Матија Корвин. Примопредаја Београда постала је тада беспредметна.

Непрекидни ратови између Угарске и Турске, као и стално учвршћивање Турака у Србији, одређивали су умногоме и политику последњих српских владара. Крајем јануара 1458. године умро је деспот Лазар Бранковић. Није имао мушких наследника, па су стари сукоби на двору у Смедереву добили нови замах. У земљи је постојала противтурска странка, која је у сарадњи са султаном видела последње могућности опстанка, док су Лазарева удовица Јелена и деспотов слепи брат Стефан тражили ослонца у Угарској. Тако подељени, Бранковићи су читаву земљу доводили у непосредну опасност.

У Угарској су се проносили гласови да је деспот Лазар Бранковић својевремено одредио да папа посредством легата преузме Србију под своју заштиту. Чак и да је постојала таква жеља српског владара, она је имала мало изгледа на успех. Ипак је легат Карвахал после смрти Лазара Бранковића похитао у Београд с намером да преузме српске градове. Појединости мисије нису познате, али је исход јасан: већ 12. марта 1458. године знало се за повратак кардиналов у Угарску, без резултата. Са своје стране, Михаило Силађи је с војском на Дунаву већ у марту 1458. године мотрио на прилике у суседству. Стизале су вести да Турци намеравају да нападну Смедерево и Београд. Током априла Силађи је боравио претежно у Београду надзирући радове око поправке градских утврђења, а припремане су и лађе за сваки случај.

Истовремено је Силађи преговарао с удовицом деспота Лазара покушавајући да добије нека подручја српске државе, пре свега пограничне градове. Заузврат је нудио добра у Угарској. Међутим, убрзо се показало да је непосредни уживалац тих добара удовица Јанка Хуњадија, која није била вољна да их било коме уступа. Тако су се договори отезали. За то време су Турци прешли на дела. Румелијски беглербег Махмуд Анђеловић је прикупио војску и бродове и прешао у напад. Маја 1458. године он је прокрстарио читаву Србију и продро до у околину Београда. Месец дана касније Турци су освојили град Жрнов (Авала) и тиме потпуно пресекли везе Београда са српским залеђем. Првих дана јула 1458. године дошло је до борбе између крсташа и Турака недалеко од Београда, с тешким жртвама за хришћане.

Србија је ратом 1458. године била практично сведена на Смедерево. Турци су освојили готово све градове, најзад и изузетно важни Голубац на Дунаву (август 1458). Учвршћивање Османлија на Дунаву изазвало је праву

пометњу у Будиму. Краљ Матија је окупљао војску и лично је кренуо у Београд у јесен 1458. године. Још једном је ту дошло до тешких разрачунавања међу угарском властелом. По наредби краља, Михаило Силађи је био оптужен за учешће у завери и ухапшен. Тада је постављен и нови војни заповедник града. Краљ је предузео и друге мере за одбрану Београда. Децембра 1458. године одржан је сабор угарског племства у Сегедину. Ту је, на захтев владара, донет пропис који је обавезивао све становнике Угарске да учествују у одбрани Београда и других пограничних утврђења дуж Саве и Дунава у случају да владар крене у њихову одбрану. Пооштрен систем одбране одговарао је приликама у Србији: турска освајања 1458. године учинила су то да се непријатељ непосредно приближио Београду. Није више било препрека на његовом путу. Када је у лето 1459. године освајањем Смедерева коначно уништена српска деспотовина, из основа и трајно се изменио положај Београда.

У јесен 1459. године формално су се измирили краљ Матија и Михаило Силађи, али пољуљано поверење није више никад успостављено. Силађи је преузео одбрану јужне границе земље. Било је то веома потребно јер се изменио начин ратовања. После покорења Србије, за дуги низ година Београд не нападају „царске" војске са султаном на челу. Нападе изводе турски погранични заповедници у Србији. Они непрекидно пустоше околину Београда, уносе страх међу људе и вребају и најмању несмотреност угарских заповедника. Својим четама они прелазе Саву и Дунав и нападају околна подручја. Град је стога морао стално да буде у приправности.

Првих дана маја 1460. године турски заповедник у Србији дошао је са својим људима под Београд изазивајући браниоце. Дошло је до мањег сукоба о којем је извештавао београдски капетан Симон Нађ. Сазнало се да се код Жрнова (Авала) налази 8.000 турских војника спремних да изврше напад на Срем. Београдски заповедник је тражио појачања и намирнице. Турци су се те године окупљали и око Смедерева, а градили су и бродове на Дунаву. Неизвесност је завладала у свим насељима дуж границе. Према ратишту се упутио Михаило Силађи са својим снагама. Успео је да сузбије турске провале северно од Дунава. Затим је кренуо према Београду с намером да преузме град. Међутим, ту га је чекало велико изненађење. Градске власти су имале изричиту наредбу од краља Матије да град не смеју предати било коме ко не би располагао посебним краљевским писмом, које Силађи није имао. Силађи се повукао необављена посла. Убрзо се сукобио с Турцима код Пожежене на Дунаву. Био је поражен и заробљен, а затим упућен султану у Цариград. Једно време су Турци покушавали да помоћу њега добију Београд, али без успеха. Силађи је најзад, почетком 1461. године, погубљен у Цариграду.

У пролеће 1462. године Турци су опет прикупљали војску на Балканском полуострву. Како је нарастала султанова војска, множила су се нагађања о правцима којима ће се она кретати. Помишљало се на Влашку и Београд као могуће циљеве. Марта 1462. године краљ Матија је преко посланика у Венецији и код папе тражио помоћ за борбу против Турака, а крајем маја су упућена појачања у Београд. Град је оскудевао у храни. Јуна месеца се

већ знало за турски напад на Влашку, али се још није искључивао напад на Београд. Тек касније се показало да Османлије не планирају веће операције на том делу фронта.

Следећа година (1463) је донела велике промене у угарско-турском ратовању. У пролеће је краљ Матија лично кренуо у јужну Угарску. Јун и јул је провео с војском у Срему, али без довољно снаге за одлучнију акцију у Босни. За то време је султан освајао Босну, а турски заповедник у Србији је имао задатак да упадима у Угарску веже један део непријатељских снага. Турске чете су упадале у Срем и у област Темишвара. Када су се оне повукле, угарска војска је из Београда предузела поход у Србију. Краљ се августа налазио у Београду, а затим се почетком септембра повукао у Петроварадин.

Са турском офанзивом учестали су и покушаји да се окупе савезници против Османлија. Венеција је тада такође тражила подршке у борби против Мехмеда II. Још јуна 1463. вођени су преговори о угарско-млетачком савезу, али је до његовог склапања дошло тек половином септембра те године, у Петроварадину. У заједничком ратовању требало је да Венеција стави на располагање 40 галија и да нападне непријатеља у Далмацији и Мореји, а Угарска се обавезала да покрене борбу са севера. После тога, почетком 1463. године, прешао је краљ Матија с војском Саву код Градишке и кренуо у своју познату офанзиву у Босну, која се завршила освајањем Јајца децембра исте године.

Почетком 1465. године султан је преко својих пограничних заповедника Угарској нудио склапање мира. Посредовали су тада и виђени Срби, међу њима и Вук Гргуревић, унук деспота Ђурђа, затим заповедник Београда, као и представници властеле из јужне Угарске. Краљ је одбио понуду. У пролеће те године проносили су се гласови да предстоји турски напад на Београд. Крајем марта упућен је у Београд ратни материјал, као и грађа за утврђивање бедема. Међутим, нема података да је дошло до борби те године.

Угарска никада није напуштала наду да уз европску подршку поведе одлучну борбу против Турака. Прихватала је преговоре о могућим облицима сарадње кад год су се они уклапали у њене интересе. Тако је било и у време краља Матије, који се 1466. године упустио у непосредније планирање такве акције. Угарски владар је тада био у пријатељским односима с немачким царем Фридрихом III и покушавао је да се приближи немачкој властели. Двојица владара су се сагласила да се поведе заједничка борба против Турака и да се аустријски великаш Улрих од Графенека именује за генералног капетана хришћанске војске у тој броби. Њему је угарски владар био спреман да стави на располагање Београд и друге пограничне градове потребне за предузимање намераваних војних акција. Било је предвиђено да се намирнице и ратни материјал допреме до Београда речним путем. На сабору у Нирнбергу, новембра 1466. године, донети су конкретни закључци за предстојећу борбу: одређен је број војника који ће поједини владари и великаши послати, постигнут је договор о неопходним количинама намирница, а потврђен је и споразум о уступању Београда и других угарских гра-

дова Улриху од Графенека за припремање борбе. Прецизно је одређено да се ти градови могу користити само за борбу против Турака, а никако против угарског краља. Утаначено је да се они морају вратити угарском владару одмах по окончању борбе.

Закључци сабора нису остварени, па ни Београд није прешао у руке аустријског великаша. Изгледа да ни сâм краљ Матија није веровао у остваривост договора. Одлуке нирнбершког сабора остале су неиспуњене. У Угарској су у XV веку имали довољно искуства са западноевропским скуповима сличне врсте. Јавно се говорило да један сабор припрема други сабор.

У другој половини XV века све већу улогу у ратним операцијама стичу бродови. Њихова је основна функција била да учествују у превозу трупа и материјала, али су учестали и борбени задаци који су им поверавани. Покорењем Србије 1459. године Турска је стекла важна упоришта на Дунаву, пре свега Голубац и Смедерево. Отуда су султанови бродови помагали копнене операције турске војске. Године 1471, по наредби Мехмеда II, приступило се изградњи новог утврђења на Сави, на месту старог Заслона. Под надзором турског заповедника Исака послови су брзо одмицали. Изграђено је ново упориште на реци – потоњи Шабац. Ту су Турци сместили посаду од 2.000 људи. То је олакшало њихове упаде у Срем, али је угрожавало и Београд. Тако окружен, град се нашао у далеко тежој ситуацији. Борбе су с копна пренете и на реке. Угарска је била принуђена да се прилагођава новим околностима. У Београду су ојачани бедеми дуж река, а на Дунаву је изграђена нова велика осмоугаона кула, данас позната под именом Небојша.

Краљ Матија Корвин је лично долазио у Београд крајем 1475. године. Војска се кретала путевима низ Дунав према Петроварадину, праћена знатним бројем бродова. Краљ је стигао у Београд почетком децембра и ту је провео читав тај месец надгледајући припреме за напад на Шабац. Садејством копнених и речних снага, град је нападнут јануара 1476. године. После жестоког отпора браниоци су се предали. Био је то велики успех угарске противофанзиве. До краја те године војници из Београда су учествовали у више ратних операција у оближњим пределима, између осталог и у борбама код Пожежене на Дунаву и код Смедерева. Град је у то време био не само стуб угарске одбране него и база за све нападе на турска упоришта у околини. Смрћу султана Мехмеда II, у пролеће 1481. године, турска политика на граници према Угарској губи у својој повезаности и оштрини. Угарска је смелије прелазила у напад. Тако је крајем 1481. године било одлучено да се предузме велики напад на седиште турског заповедника у Србији – Смедерево. У томе походу видну улогу су имали одреди из Београда, као и бродови из Београда. После Смедерева нападачи су угрозили Голубац и затим извршили брз продор на југ.

Дугогодишње ратовање окончано је крајем 1483. године споразумом о примирју на пет година. По истеку тога рока, 1488. године, примирје је обновљено на још три године. То је у извесној мери допринело сређивању

прилика и на подручју Београда. Било је то утолико драгоценије што је сама Угарска запала у дубоку кризу.

У пролеће 1490. године умро је краљ Матија Корвин без законитих наследника. Оставио је за собом ванбрачног сина Иваниша Корвина, који је у земљи имао доста присталица. Држао је под својом влашћу најзначајније градове у Угарској, а међу њима и Београд. Полагао је право на угарску круну у тренутку када су се јавили и многи други претенденти. Међу њима је био најопаснији син немачког цара Фридриха III, Максимилијан. Он је заснивао своја права на основу споразума који је краљ Матија својевремено био склопио с немачким царем о наслеђу престола. Многи великаши у Угарској, опет, определили су се за избор новог владара, и то чешког краља Владислава, који је најзад и изабран за угарског краља на сабору јуна 1490. године. Развила се жестока унутрашња борба за власт.

Иваниш Корвин је имао присталица међу старим пријатељима породице Хуњади. Да би се спречило даље осипање власти, у лето 1490. године склопљен је споразум између присталица краља Владислава II и Иваниша Корвина. Читав низ договора обухватио је и одредбу којом се Иваниш Корвин обавезао да ће најзад предати градове новом владару. Краљ Владислав је одобрио тај споразум крајем јула 1490. године, а поред тога се обавезао да најважније положаје у земљи неће поверавати странцима него искључиво домаћем племству. Међу побројаним положајима налазили су се и банови Београда. Па ипак, примопредаја Београда није извршена према плану. Држали су га људи Иваниша Корвина све до почетка новембра 1490, а тада су се огласили и Турци, који су крајем те године напали Шабац и Београд.

Прилике на граници су биле очајне. Крајем 1491. године жалио се калочки архиепископ Петар Варда да Београду прети велика опасност, јер се војна посада непрекидно упућује на друга ратишта. Јављао је он краљу да су се војници разбежали из града, да је град скоро опустео, а да они који су остали готово немају ни оружја ни средстава потребних за живот. „Време не трпи одлагања“, био је категоричан калочки архиепископ.

Да би се избегло најгоре, обновљени су преговори о миру. Ранији уговор је истицао 1491. године. Угарска је упутила посланике у Цариград да издејствују склапање мира. Уместо повољних вести стизала су обавештења о великим турским ратним припремама. Султан Бајазит II се марта 1492. упутио из Цариграда према Софији. Ту се нашао већ почетком јуна. У Угарској се страховало за Београд. Краљ је упутио 7.000 војника у град и наредио да се поруше све зграде у околини како их непријатељ не би могао користити. Приступило се тада градњи склоништа у граду да би се избегле последице бомбардовања. Све је то, у основи, било недовољно за озбиљнији отпор непријатељу. Војници су нередовно примали своје принадлежности, разилазили су се и даље. Још увек су градска утврђења која је саградио Стефан Лазаревић представљала највећу препреку турском освајању.

Турци су у више махова покушавали да се домогну града издајом. Преговорима, обећањима, новцем, слабили су град изнутра. Саговорнике није било тешко наћи међу незадовољним угарским најамницима. Само је брза

противакција искусног војсковође Павла Кињижија спасла град у последњем тренутку. Завереници су свирепо и примерно кажњени.

Почетком 1494. године поново су учестале вести о турској офанзиви. Хитно су из дворске благајне исплаћивани рачуни за најпрече потребе пограничних градова. Изгледа да су најугроженији били Београд и Јајце, јер су у пролеће те године њима били намењени товари хране и оружја. Краљ је наредио свим жупанијама дуж Дунава да у одређеном року припреме храну коју ће затим бродовима пребацити до одредишта. Нарочита је пажња посвећена опреми бродова и шајкаша. У Турској су грозничаво прикупљана обавештења о намерама непријатеља, могућим правцима напада и размерама војних снага. Међутим, чим би непосредна опасност минула, све је обустављано или, чак, коришћено на другим странама. Угарски краљ Владислав II имао је тада у земљи пуне руке посла. Године 1494. планула је буна у Ердељу, Павле Кињижи се налазио у Темишвару.

Турске власти су добро познавале прилике свог противника. Крајем августа и почетком септембра 1494. године Турци су извршили брз напад на Београд. Претходно су били обавештени да се у граду налази свега 200 војника који нису кадри да пруже трајнији отпор. Борбе су вођене већ на бедемима града када је Павле Кињижи са својим одредима притекао опсађенима у помоћ. Турски напад је опет одбијен у последњем часу. Одмах је одлучено да се предузме противнапад на турска упоришта у Србији. Припреме су обављане у Београду, одакле су удружене снаге кренуле првих дана новембра 1494. године према Смедереву. Готово читав ратни потенцијал Београда искоришћен је за тај подухват. Сви бродови су учествовали у нападу, а у Београд су хитно упућена појачања из Сланкамена. У град је стигло и 50 хусара да га чувају до повратка угарске војске. Пљачкашки поход се завршио стицањем богатог плена, ништа се друго није могло постићи. Током новембра 1494. године у Београду је боравио и краљ Владислав II. Готово празна владарева благајна могла је само делимично да подмири потребе најамничке војске.

После дугих и напорних преговора Угарска и Турска су се 1495. године споразумеле да склопе примирје, и то на три године. Стање на граници никога није могло да завара. Захтевало је дубље промене и делотворнија решења. Војнички ослабљена Угарска кренула је путем доношења нових прописа за пограничне градове. У пролеће 1495. године расправљало се на државном сабору о приликама на граници и мерама које треба предузети. Закључено је да се погранични градови могу поверавати само искусним војницима, племићима, онима који имају толико сопствених поседа и прихода да могу и сами да се старају о њима. Сваки онај који би изгубио поверени град, биће сматран издајником и биће му конфискована читава имовина. Краљ је одлуком сабора добио право да сваке године захтева да му заповедници и други чиновници полажу рачуне о стању у служби. Како је већ било уобичајено да се у пограничне градове упућују по двојица кастелана, на сабору је одлучено да један од њих увек мора бити присутан у граду, под претњом смртне казне. Исте казне биле су предвиђене за оне који би из пограничних градова износили топове, пушке, ратни материјал, храну и

друго. Оштрина саборских одлука само потврђује размере злоупотреба које су вршене и бедно стање угарских тврђава.

Дејство саборских аката било је ограничено. Прописима се није могло мењати друштво које је своје слабости јасно откривало и на граници. Све је, махом, остајало по старом. Стога се државни сабор (1498) још једном бавио истим стањем. Показало се чак да угарски двор није био у могућности да добије тачна обавештења о приликама у пограничним градовима. Да би се бар то постигло, било је одлучено да се сваке године шаљу поверљиви људи у пограничне области да извиде стање градских утврђења, наоружање, страже, исхрану војске, број војника, неопходних занатлија. Своје изасланике су у томе циљу упућивали краљ, палатин и врховни судија, и то одвојено, да би се избегла договарања. Предвиђена је смртна казна за случај неистинитог обавештавања. Знало се већ тада да војници и њихови заповедници због немаштине распродају Турцима оружје и храну.

Битнијих измена на угарско-турском фронту код Београда није било ни првих година XVI века. Граница је пресецала залеђе Београда: према тексту мировног уговора из 1503. године Београд је припадао Угарској, а Авала Турској. Промена тога стања није се могла изнудити пограничним четовањем. За то су била потребна велика средства. На жалост, Османско царство их је још једном окупило и опробало на бедемима Београда.

Када је у јесен 1520. године власт у Цариграду преузео млади султан Сулејман II, освајачка политика Османлија добила је нови подстицај. Рат са Угарском најавиле су, као и обично, велике војне припреме у Турској. Тачна обавештења о томе сабирала су се у Будиму већ од почетка 1521. године. Краљ Лајош II је мало шта могао да учини. У земљи су беснели сукоби разних група властеле ометајући ионако слабе напоре владара да се нешто предузме за одбрану границе. У пролеће 1521. године одржан је сабор властеле, који је расправљао о приликама на угроженом подручју. Никаквих изгледа није било да се донете одлуке спроведу у живот. Као и у прошлости, Угарска је потражила помоћ у иностранству. Писма су стизала папи Лаву X, у Венецију, немачком цару, пољском краљу Жигмунду, владарима Енглеске, Португалије. Све је то више откривало разривеност прилика у Угарској но што је могло да им помогне.

Београд је уочи турског напада 1521. године био веома запуштен. Војна посада је бројала између 400 и 900 војника, укључујући све родове војске. Плате су месецима узалудно потраживане, по речима Ђорђа Сремца чак и две године. Завладало је опште незадовољство, па и уверење да Угарској није стало до Београда. Срби су то јавно говорили. У граду није било довољно топова, пушака, оружја сваке врсте, оскудевало се у храни. Највећу храброст испољило је српско становништво града у току борби, али то није могло битније да утиче на ток догађаја.

Уочи великог окршаја у потпуности се распао угарски одбрамбени систем у Београду. На челу Београда била су двојица банова – Фрања Хедервари и Валентин Терек. Први је био болестан и ван Београда у време опсаде, а други готово дете под туторством својих сродника, који су од владара потраживали заостали дуг и одбијали да предају Београдску бановину

Поглед на Београд, 1521. година

док се њихови захтеви не испуне. Тако се догодило да Београд није бранио ниједан од банова. Ништа бољи нису били ни њихови људи. Корупција, недисциплина, међусобни сукоби, ухватили су дубоког корена.

Турску војску на овом походу предводио је сâм султан у пратњи врло искусних војсковођа – Пири-паше, Мустафа-паше, Ахмед-паше, Бали-бега, Хусрев-бега. Савременици су султанову војску ценили на 100.000 до 200.000 војника. Била је изванредно опремљена за предстојеће борбе. Циљ је Турцима био добро познат. Користили су се искуствима претходних генерација. Било је јасно да се град не може освојити само копненим нападом, чак ни садејством са флотом, уколико се не пресеку све везе са Угарском. Да би се то постигло, прво је извршен напад на Шабац почетком јула 1521. године. Град је заузет, а браниоци сасечени. Султан је наредио да се изгради мост преко Саве, па је један део снага пребачен у Срем. Турци су у Срему уништавали све пред собом, „летеху као змије крилате“, готово узвикује један савременик. Освојен је затим Земун. То је знатно погоршало стање код Београда. За то време град је бомбардован. Крајем јула су браниоци покушали да изврше напад на турску артиљерију размештену око града, али без успеха. Првих дана августа почели су јуриши на бедеме. Снажан притисак је извршен и са река, где су градска утврђења била слабија. После жестоких борби за сваку стопу, Турци су 8. августа освојили Доњи град. То је био тежак ударац за браниоце. Сви су се повукли у Горњи град пошто су претходно запалили своје домове.

Полазећи у нови јуриш, 16. августа, Ахмед-паша је своје војнике храбрио лажним гласинама – објавио је да је тога дана празник Видовдан, добро знани дан косовског пораза Срба. То најбоље открива кога су Турци у Београду сматрали својим противником. Напад није успео.

Нарочито поразно дејство имало је рушење градских утврђења. Турци су минирали поједине делове бедема и куле. Борба је била све тежа, број рањеника велики. У другој половини августа постало је јасно да помоћ споља неће стићи. У граду више није било ни барута ни хране. Малодушност је почела да захвата људе. Почела су и прва пребегавања. Угарски заповедници града почели су преговоре са султаном. Нудили су условну предају града затраживши милост за себе и своје људе. Пошто је предлог прихваћен, старешина града је био изведен пред султана. Према уобичајеној процедури, пољубио је руку Сулејману II и предао кључеве града. Састављен је протокол о предаји Београда. Турци су 29. августа 1521. године ушли у тврђаву. Сâм султан је убрзо посетио бојиште.

Један део бранилаца је побијен. Преживели српски становници града су прогнани у Турску. На дуг и неизвестан пут понели су своје светиње, међу осталима мошти св. Петке и чудотворну икону Богородице која је вековима сматрана за највећу драгоценост града. Коначно су насељени у околини Цариграда. Новим staништима дали су име изгубљеног града. Вековима је ту, са њима, живело име Београда, све до наших дана. Изградили су ту и своју цркву посвећену Богородици. Постојала је она све до 1955. године, када је страдала у једном пожару.

ПРИВРЕДНИ И ДРУШТВЕНИ РАЗВОЈ ГРАДА 1427–1521. ГОДИНЕ

Услови привређивања доста су се изменили преласком Београда под власт Угарске крајем 1427. године. Један део становништва се повукао из Београда заједно са српским властима. То је изменило лик насеља. Нестале су и повластице којима је деспот Стефан Лазаревић својевремено подстицао развој Београда.

На другој страни, угарски владар се залагао да се град што пре уклопи у привредни и друштвени поредак земље. Истицао је потребу да се град насели трговцима и занатлијама из Угарске. Писао је још новембра 1427. године дубровачкој влади захтевајући да се дубровачки трговци и даље окупљају у Београду и ту наставе своје послове. Доделио је становницима града разне повластице. Између осталог, изгледа да их је ослободио разних дажбина и плаћања у корист владара, вероватно их је узео у посебну заштиту у односу на локалне угарске власти.

Плодно залеђе Београда пружало је широке могућности за развој пољопривреде и сточарства. Тиме се бавило становништво околних села, снабдевајући град основним прехрамбеним производима. Само у ратним приликама су се те везе прекидале. И сами житељи Београда су имали своје поседе, баште и винограде у околини. Гајили су разне пољопривредне културе, међу осталима нарочито житарице. Током XV века у више наврата се помињу млинови у Београду, односно мајстори за њихову градњу. Структура натуралних дажбина које су Београђани плаћали открива разноврсност њихових производа. У доба мира се није оскудевало у храни. Било је разви-

јено воћарство, виноградарство, пчеларство, и нарочито риболов. Београд је у XV веку био развијен занатски центар. Промена власти 1427. године утицала је на структуру заступљених занимања. Неки занати, пре свега уметнички, са одласком српског двора и властеле губе тржиште. Остају пре свега људи који су ту могли наћи посла – кројачи, обућари, лончари, месари, пекари и други, као и сви они који су производили за потребе тврђаве и рата. Одувек је ту било много дрводеља, ковача, клесара, зидара, мајстора за производњу оружја и опреме. Без њих се није могао ни замислити живот једне тако важне тврђаве као што је био Београд. Када би се они разишли, угарски двор је у време опасности из својих средстава плаћао људе за те послове. Једно време су мајстори разних занимања позивани из приморских градова, посебно из Дубровника. Ту су радили под платом, на одређено време.

Положај Београда на раскршћу водених и копнених путева околних области пружао је изузетно повољне услове за развој трговине. Нарочито се то јасно показало у време српске власти (1404–1427). Угарска је настојала да то одржи, али је у томе само делимично успела. До турске опсаде Београда 1440. године ту су још пословали трговци из најпознатијих дубровачких властеоских породица (Бобаљевићи, Гучетићи, Гундулићи, Растићи и други), али већ у мањем броју но раније. Удео пучана је с временом постајао све већи. Имали су ту своје домове, дућане, ортаке и сараднике. Путем трговачких друштава они су робу довозили у Београд и преко њега пословали у Угарској, продавали су робу у Италији и другде. Са учвршћивањем турске власти у Србији, они настављају свој рад и под новим властодршцима. Вешто су се прилагођавали балканским приликама. Велики ратови током XV века умногоме су реметили привредни живот Београда. Срби су од тога имали велике штете. Деспот Ђурађ Бранковић је 1449. године посредовао за склапање угарско-турског мира. Између осталог, залагао се да се уговором заштити погранична трговина у којој су видног удела имали његови поданици, као и Срби који су живели под турском влашћу. Тражио је да се омогући султановим поданицима да тргују у Београду. Предлог није прихваћен на угарском сабору, па није могао бити ни остварен. Касније, 1483. године, у текст угарско-турског примирја унета је одредба о слободи трговине међу државама потписницама. То је оснажено и уговором из 1519. године и умногоме је олакшало трговину Срба, који су живели на обема странама те међудржавне границе.

Управни систем Угарске у Београду је у потпуности био потчињен војним потребама земље. Београд је спадао у тзв. краљевске градове, па је војног заповедника постављао владар. У почетку је то био кастелан, а касније се чешће помиње капетан. Имао је, пре свега, да обавља војне послове. Био је старешина војне посаде града и са њом је учествовао у ратним походима и ван града, на позив владара. Поред тога, постојали су и облици градске самоуправе.

Средином XV века Угарска је образовала Београдску бановину са изразито одбрамбеном функцијом. Поред Београда, ту су спадали Земун и Сланкамен. Од времена турског освајања Жрнова (Авале) 1458. године, изгледа

да бановина није имала већих територија јужно од Београда. На челу те војно-управне области била су двојица банова. Постављао их је владар на одређено време и после истека тог рока они су службу напуштали или су уз сагласност владара остајали у њој. Банови су добијали плату из државне благајне, као и средства за принадлежности најамничких одреда, за одржавање тврђаве и потребе других служби у граду. Крајем XV и почетком XVI века угарски владари су све теже подмиривали те трошкове, па су најчешће залагали поједине поседе у Угарској за рачун својих неизмирених дугова бановима. То је доводило до злоупотреба разне врсте, чак и до тога да банови не извршавају своје дужности, да напуштају службу или је предају деци у наслеђе. Владар је посебно обавезивао банове да се старају о Србима пребезима који су напуштали турску територију и прелазили у Угарску. Често су се задржавали на подручју Београдске бановине и ступали у војну службу угарског краља.

За читаво време угарске власти већину становника у Београду чинили су Срби. Живели су у Доњем граду, као и у насељима око града. Горњи град је био у рукама угарских војних власти. И поред свих напора угарских владара, људи су се нерадо насељавали у Београду. Био је то град ван средишта земље, веома несигуран од средине XV века, без услова за несметан привредни развој. Без обзира на политичке границе, био је то град на српском подручју. На српском језику обратили су се лађари са Дунава своме сународнику Ђурђу Сремцу, када су огорчени тражили правду у Будиму: „Ђурђу попе, што то нама срамоту чине?"

У Доњем граду је и даље постојала митрополијска црква посвећена Успењу Богородице, иако је притисак угарских власти знатно отежавао њен рад. Почетком XVI века жалио се београдски митрополит Теофан на неповољне материјалне прилике своје цркве. Углед београдских митрополита је био велики и у Угарској. На молбу митрополита Јоаникија краљ Матија Корвин је 1479. године ослободио плаћања неких дажбина православне Влахе у мармарошкој жупанији. Почетком XVI века изабран је за београдског митрополита Максим, ранији српски деспот Ђорђе Бранковић, син Ангелине и слепог деспота Стефана. Турско освајање града 1521. године изазвало је праву катастрофу и српске цркве. Становништво је расељено, а цркве су уништаване. Средином XVI века Мехмед-паша Соколовић купио је три српске цркве у бесцење, наредивши да се као грађевински материјал употребе при градњи једног безистана и караван-сараја.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Вујовић, Б., „Натпис деспота Стефана Лазревића," *Зборник за ликовне уметности* 4, Нови Сад 1968, 175–189.

Динић, М., „Из историје Београда", *Историјски часопис* 5, Београд 1955, 79–84.

Елезовић, Г., – Шкриванић, Г., *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Београд 1956.

Илић-Агапова, М., *Илустрована историја Београда*, Београд 1933.

Историја Београда (група аутора), I, Београд 1974.

Јиречек, К., „Војна цеста од Београда до Цариграда", *Зборник К. Јиречека* I, изд. Српска академија наука и уметности, Београд 1959, 71–190.

Калић-Мијушковић, Ј., *Београд у средњем веку*, изд. Српска књижевна задруга, Београд 1967.

Калић, Ј., „Београд у међународној трговини средњег века", Зборник *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867*, изд. Српска академија наука и уметности, Београд 1970, 47–60.

Калић, Ј., „Опис Београда у XV веку", *Зборник Филозофског факултета* XII-1, Београд 1974, 443–453.

Калић, Ј., „Србија и Београд почетком XV века", *Годишњак града Београда* 25, Београд 1978, 97–106.

Калић, Ј., „Вести Константина VII Порфирогенита о Београду", *Историјски гласник* 1–2, Београд 1993, 7–13.

Медаковић, Д., *Београд у старим гравирама*, Београд 1950.

Поповић, М., *Београдска тврђава*, Београд 1982.

Поповић, М., „Средњовековна црква Успења Богородице у Београду", *Зборник Народног музеја* 9–10, Београд 1979, 497–512.

III

НОВИ ВЕК

БЕОГРАД ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ 1521–1804. ГОДИНЕ

ОД ОСВАЈАЊА ДО ВЕЛИКОГ РАТА (1521–1683)

Турско крајиште (1521–1541)

Крајем августа 1521. године Сулејман Величанствени је кључевима Београда задобио „кључ Угарске“. Стекавши у Београду чврсту залогу за скори освајачки поход на Будим, султан је имао да ранији бедем хришћанства претвори у своје уобичајено крајиште, а затим да одреди прави час када ће се вратити по свој плен.

Највећи значај имала је у том погледу одлука од 15. септембра 1521. којом је Београд проглашен новим средиштем Смедеревског санџака. За првог смедеревског бега са столицом у Београду постављен је истакнути крајишник Бали-бег Јахјапашић, сестрић султанов, коме је пре тога било наређено да оплени, спали и са земљом сравни градове у Срему. Да би могао да издржава већи број војника, Бали-бегу је овог пута додељен приход двоструко већи од уобичајеног. Његов задатак био је да чува Београд не пуштајући непријатеља да се прибере и да организује одбрану својих јужних граница. Београд је тако постао центар из кога полазе изненадни турски упади на угарске територије, предузимани ради плена и робља, а са основним циљем да се противник сломи још пре него што на њега изнова крене турска сила. Главно поприште ових пустошења постао је Срем.

Бали-бег је провалио у Срем већ у јануару 1522. године, али је у јуну до ногу потучен код Петроварадина. Ту се већ налазио калочки надбискуп Павле Томори, коме је краљ поверио одбрану границе, а који је војводу Радича Божића са старим српским шајкашима довео из Београда. Победа је изазвала такво одушевљење да су угарски граничари прешли у напад и поставили једно шајкашко упориште у Сланкамену. Порта је на то упутила у Београд везира Ферхад-пашу Далматинца, а смењеном Бали-бегу дала Видински санџак. Њихов заједнички упад у Срем завршио се поразно: хришћани су им најпре потопили лађе остављене на Сави, а затим су их неочекивано напали у виноградима код Манђелоса и тако разбили (12. августа 1523) да је мало који од њихових 15.000 војника испливао на другу обалу. У јесен 1524. Ферхад-паша је погубљен у Једрену, због почињених

Султан Сулејман I (1520–1566)

насиља и „лажних извештаја". Султан је тога лета нудио мир Угарској, толико је на њега деловала ова погибија. Млади Лудовик II је ову понуду одбио, не схватајући право значење чињенице да су његови неуредно плаћани чувари граница потпуно дорасли окорелим султановим крајишницима.

На место погубљеног Ферхад-паше поново је дошао Бали-бег. Његов повратак у Београд натерао је на бег у Угарску кнеза Павла Бакића, најугледнијег Србина на северној турској граници. Зазирући од Бали-бега због нечег у вези са Ферхад-пашом, Бакић је почетком 1525. прихватио Томоријев позив да пређе у Угарску ради борбе против Турака. „Цела Турска ће задрхтати кад се Бакић буде преселио у Угарску", писао је краљу Томори, показујући колику важност придаје томе догађају. Бакић је прешао крајем године, не чекајући на краљево решење о надокнади за имања остављена у завичају. Прелазак му је олакшао Петар Овчаревић, ранији војвода српских шајкаша, кога је Бали-бег довео за заповедника мартолоса у Београду. Бали-бегови војници су побили Србе које су ухватили на Сави, али то није зауставило талас пребега нити је застрашило многе прваке из Србије да, по узору на Бакића, послуже Угарској у часу пресудном за њен опстанак.

Павле Бакић стигао је у Томоријев стан са извештајем о обимним ратним припремама на турској страни. Мада ни приближно није добио оно што му је обећавано, Бакић се одмах вратио на границу да окупља пребеге и помаже Томорију у одбијању турских напада. Тек ту је било потпуно јасно да Угарској више нема помоћи. Крајем марта 1526, док је код Београда постављан мост за прелазак царске ордије на сремску обалу, Дунав је све више остајао без одбране јер су га неисплаћени војници напуштали. А на другој страни, султанову војску, која је у пуном реду наступала кроз Србију, нападали су власи, од којих су многи обешени на конаку код Крушевца, неки под Авалом. Били су то људи кнеза Павла Бакића.

Првог јула 1526. стигао је у Београд велики везир Ибрахим-паша с румелијском војском. Он је разапео чадоре код моста на Сави само да би извршио смотру својих трупа и продужио да запоседне Сланкамен. Султан је ушао у Београд 9. јула са царским корпусима и анадолском војском, а сутрадан је под београдске бедеме упловила и флота од 800 шајки и насада, са 300 топова. Са гозбе коју је султан приредио на Бајрам већина бегова је отишла да помогне Ибрахим-паши у освајању Петроварадина. Ово најважније угарско упориште пре Будима сломљено је после дванаест дана опсаде. Тада је прешао у Срем и султан, који је на исход овог подухвата чекао у Београду. На дивану одржаном 30. јула донета је одлука о походу на Будим. Кад је код Осијека постављен мост на Драви, по њему је први прешао Курдоглу из Београда, субаша Бали-бега Јахјапашића.

Бој на Мохачу (29. августа 1526.) означио је крај Угарског краљевства. Са Мохачког поља царска ордија се сјурила на Будим, а на повратку је потпуно опустошила Бачку. Кад су у октобру 1526. уведене турске посаде у Илоку и Петроварадину, у тим пределима остао је да хара једино смедеревски санџакбег Бали-бег Јахјапашић. Његова власт проширила се на тај начин и на Срем. У томе су га ометали, заузимајући му поједине градове,

деспот Стеван Бериславић, Радич Божић и народни цар Јован Ненад, Црни Човек.

После Бали-бегове смрти, у пролеће 1527, за санџакбега у Београду одређен је његов млађи брат Мехмед-бег, који је добио задатак да учврсти турску власт у Срему насељавањем запустеле околине Београда. Мехмед-бег је имао успеха и у придобијању Срба из Угарске, чија се снага после погибије на Мохачу бесмислено трошила у грађанском рату између присталица ердељског војводе Јована Запоље и аустријског надвојводе Фердинанда Хабсбурга. После мучког убиства Јована Ненада, вратиле су се у Срем његове војводе Челник Радослав и Субота Врлић са више хиљада војника; они су постали мартолоси у сремским градовима и Београду.

Мехмед-бег се умешао у угарске унутрашње распре чим је Запоља затражио султанову заштиту: помажући му у освајању градова у Банату и истовремено пустошећи његове области. У време Сулејмановог похода на Беч (1529) и опсаде Кисега (1532), његове делије плениле су Крањску, Штајерску и Горњу Аустрију. Турска власт у Срему и Славонији потпуно се усталила тек после победе код Горјана 1537. године. Мехмед-бегу Јахјапашићу, који је и овог пута одиграо главну улогу, Запоља се тада обраћа као „господару српске земље, санџакбегу смедеревском, београдском, подунавском, посавском и сремском, као и господару крајишких градова“. Управо у то време, од освојених области у Славонији и Срему основана су два нова санџака, Пожешки и Сремски. Надлежност господара Београда свела се тиме на стари Смедеревски санџак са околином града. Кад је 1541. године коначно заузет, Будим је проглашен средиштем новог ејалета и крајишта према Аустрији. Оставши у дубокој унутрашњости Османског царства, особито после освајања Баната (1551–1552), Смедеревски санџак са столицом у Београду постао је један од санџака у саставу Будимског ејалета.

Војно и управно средиште

Од турског освајања 1521. године до краја дугог рата (1593–1606), у Београду су столовали бегови Смедеревског санџака, од којих су неки, као Мехмед-бег Јахјапашић и Бајрам-бег, оставили у њему своје најсјајније задужбине. Овај крајишки санџак ушао је 1541. године у састав Будимског ејалета. Почев од XVII века, кад је Будим изгубио већи број санџака зато што су од њих образовани нови гранични ејалети, Смедеревски санџак је постао апанажа будимског беглербега. Преузевши тако сва права која је пре тога имао смедеревски бег, будимски паша је овим санџаком управљао преко неког од својих људи, који је ту седео у својству кајмакама. У том стању Београд је дочекао аустријско освајање Будима 1686. године.

Док је Београд био крајиште, његови бегови имали су широка овлашћења, која су произлазила из самог начина ратовања и потребе за великом војском. Већ је Бали-бег Јахјапашић увео нову врсту најамника застрашујућег изгледа – делије, које су дуго држали једино султанови сестрићи на северним крајиштима, Јахјапашићи и Хусрев-бег. То се огледало и у ње-

говим приходима, који су у почетку били двоструко већи од уобичајених. Као крајишки командант, смедеревски санџакбег је имао своје влахе и одређене приходе од њихове организације. Да би ступили у службу, мартолоси су санџакбегу плаћали по један дукат, а затим су му давали петину од задобијеног плена и дажбине које припадају непосредном феудалном господару. Мада су царине редовно припадале султану, санџакбег је у прво време уживао и део прихода од ђумрука на београдским скелама. Кад је хас смедеревског санџакбега коначно сведен на 476.000 акчи, поред феудалних прихода од одређених градова и села, њему је остала једино половина судских глоба на тимарима без управног имунитета.

Санџакбег је својим подручјем управљао помоћу дивана, саветодавног већа са одређеним бројем писара и чауша. У време кајмакама посебно место на београдском дивану имао је београдски мула као заступник шеријата и државног закона. На своме двору у Београду санџакбег је држао већи број ага, међу којима је најшира овлашћења имао његов лични пуномоћник, ћехаја. Неке од тих ага седеле су у местима санџакбеговог хаса као његове војводе. Кад су ови достојанственици почели да долазе из Будима, и у Београду и по другим већим градовима из реда најмоћнијих војних заповедника појавили су се такозвани вилајетски ајани.

Београд је у административном погледу био средиште Смедеревског санџака, у погледу тимарско-спахијске организације средиште једне нахије овог санџака, у судском погледу средиште кадилука који је, упоредо с његовим напредовањем, добио високи ранг мулалука. Облици локалне управе и организација укупног градског живота били су засновани на статусу који је град добио приликом катастарског пописа у царском дефтеру. Сви приходи на подручју Београда коначно су подељени на царски и санџакбегов хас. У регална права спадали су: царина на скелама, велика вага, ноћна стража у чаршији, монопол воска, леда и кланице, глобе за прекршаје у чаршијском пословању и таксе за привођење на суд. Ови приходи били су подељени у неколико муката, које су непосредно422 поверaване еминима или даване у закуп амилима, или су, пак, све скупа продаване једном назиру. Почетком XVII века сви државни приходи у Београду ушли су у састав будимске благајне и од тог доба се о њима старао дефтердар Будима. У саставу санџакбеговог хаса остала је на крају само прометна такса звана баџ, узимана на робу која се продавала на градском тргу а није подлегала царини. Санџакбегу је припадао и сав градски атар. Стога је он био непосредни господар и грађана Београда, који су били дужни да му плаћају своје личне дажбине и данак на баште и виноградe, ливаде и њиве, млинове, као и на приходе од риболова и пчеларства. Ове санџакбегове приходе убирао је његов војвода.

У војном погледу, Београд је све време имао статус велике тврђаве, па је и његов гарнизон увек био томе сразмеран. Све до 1541. године, кад је из Београда одвојено за Будим преко 800 војника, град је стварно био само велики војни логор. Према једном шпијунском извештају из 1529. године, у време Сулејмановог похода на Беч Београд је чувало 1.850 азапа, мартолоса, јаничара и тобџија. Само незнатно већи гарнизон град је имао и

поткрај XVII века, пре него што ће, после губитка Будима (1686), поново бити претворен у велики војни логор. Војници у саставу гарнизона припадали су роду крајишника, односно „земаљских слугу". Почев од уобичајених чувара тврђаве под диздарима Горњег и Доњег града, београдски гарнизон имао је све постојеће пешадијске и коњичке јединице, али су се у његовом саставу, с обзиром на значај града, налазиле и разне занатлије у војној служби. Већину посаде чинили су муслимани, често и староседеоци који су ислам примили недавно. Срби у саставу гарнизона били су мартолоси, дунђери и калафати на пристаништу, али и тобџије с тимарима у Сремском санџаку. У даљем процесу исламизације они нестају, као и мартолоси, који су овде крајем XVI века замењени пандурима на суву и веслачима на Дунаву, али не као војници него као сељаци ослобођени одређених дажбина.

Београд је први пут званично пописан као „Београд Дар ул-џихад" – „кућа светог рата" – тек 1560. године, када стварно више није био крајиште. Његов војни значај тиме није био умањен јер је Београд све до краја XVII века остао полазна станица војних похода против Аустрије и главни зимовник војске која ће на пролеће наставити с ратовањем. Далеко од ратне опасности, београдска тврђава служила је у османском ратном механизму као велико складиште оружја и хране. Мада су топови из Београда слати Дунавом и Савом на многа далека ратишта, унутрашње градске куле, испуњене оружјем и топовима, неретко су страдале од експлозије барута, па је у рову испред источне капије Горњег града подигнуто и посебно складиште топова. Негде ван града отворена је око 1568. године творница барута, где је 1660. радио један ага са 150 војника. Под бедемима на Сави подигнута је тополивница, у којој су 1594. године ливени топови калибра 4 и 8 ока, и у којој је 1663. произведено 230 топова. У Доњем граду радила је повремено и ковница новца. Велико складиште хране изграђено је под бедемима на Сави још пре 1533. године, тако да већ царска војска која је 1541–1543. године ишла на Угарску више није морала да се снабдева из Смедерева. Већ 1526. године у Београду је радило бродоградилиште, у коме је у потоњим аустро-турским и великим поморским ратовима грађено на стотине шајки, бродова и понтона.

Већина београдске војске могла се, по потреби, претворити у бродску посаду. Као раније у другим градовима на Дунаву и Сави, у Београду је основана капетанија. Касније је Београд постао седиште капетана Дунава, који је у мирно доба био старешина над свим капетанима између Будима и Видина и старао се, попут паланачких гарнизона на друмовима, о безбедности пловидбе и спречавању приобалног разбојништва. У ратним годинама капетан Дунава бивао је заповедник целокупне дунавске флоте. На такав један тренутак односе се речи Евлије Челебије из 1660. године: „Он стално крстари Дунавом са десет фрегата и хиљаду војника азапа... Он има власт да веша и кажњава строгим казнама." У то време капетан Дунава у Београду често је имао титулу паше.

Становништво и привреда

Пошто је турским освајањем поново успоставио задуго пресечене везе са својим природним залеђем у Србији, упоредо са даљим померањем граница Османског царства у Подунављу надомак Беча, Београд је постао главни трговачки чвор на раскрсници копнених и водених путева који су, преко Цариграда и турских лука на Медитерану, спајали далеке источне и прекоморске земље са привредним центрима Западне и Средње Европе.

На основу свога изузетно повољног положаја, Београд је већ 1536. године добио статус шехера, муслиманског града највишег ранга. То је практично значило да се муслимани који су се у њему населили ослобађају свих новчаних дажбина и работа, а имало је за циљ да се у град привуку умешни и предузетни људи који ће својим радом допринети његовом стварном напретку. Београд је произведен у шехер чим су у њему основана четири месџида, око којих је 1536. године пописано укупно 79 кућа муслимана. Старо српско становништво Београда, које је на неки начин преживело опсаду и избегло депортацију у Цариград, бројало је 1528. године свега 62 куће, расејане у 14 варошких махала. Пошто је Мехмед-бег Јахјапашић доселио из унутрашњости 72 куће, оно се до 1536. године повећало на 139 кућа. И Срби су тада били ослобођени свих новчаних данака, али под условом да обављају поправке на тврђави и одржавају царске амбаре на Сави. Међу новодосељеним Циганима разликовале су се две скупине: 20 кућа хришћана, који су служили као ковачи на пристаништу, и 9 кућа муслимана, који су плаћали цигански харач. Град је до 1560. године имао 16 муслиманских махала са 365 кућа. Први пут је у Београду тада пописано и 5 кућа Јевреја. И број Цигана се у међувремену удвостручио, преполовио се једино пређашњи број српских кућа. Оптерећени тешким радовима на тврђави, Срби су, вероватно, примили владајућу религију и остали међу повлашћеним шехирлијама у тек основаним махалама, где су пописани као муслимани са еуфемистичким презименом „син Абдулаха“: Наредних десетак година Београд је брзо напредовао, тако да је 1572. године у њему забележено 1.127 кућа: 695 муслиманских кућа у 22 махале, 192 циганске, 20 јеврејских и 220 српских. Куга од 1579. године привремено је зауставила тај пораст, па је градско становништво до 1582. опало на 934 куће: 597 муслиманских кућа у 26 махала, 120 циганских, 22 јеврејске и 195 српских кућа.

Сматрајући да је с Београдом освојио „један од највећих градова насељеног дела земље“, султан Сулејман је до краја живота подстицао разне занатлије и трговце да га следе на његовим војним походима против Угарске и Аустрије и да ту чекају на повратак војске с богатим пленом и робљем. Везивање Београда за главне копнене артерије на Балкану и давно утрвене каравански путеве, протезање Цариградског друма до изнад Будима, безбедност пловидбе на рекама, распоред трошаринских прелаза и скела у оквиру јединственог царинског система који функционише по одређеним правилима, а особито трајно протезање овог система на панонска пространства преко Будима и Темишвара, били су делотворнији од сличних наређења. А самом граду, на коме су од смрти деспота Стефана грађени

само бедеми и утврде, да би занатлије и трговци ту могли да обнове свој цивилизаторски посао, били су потребни и друкчији подстицаји.

Чаршија, која је основана непосредно после освајања, састојала се од 40 дућана, извесног броја пекара, месарница, халваџијница и 6 трговачких одаја. До 1536. године отворено је прво велико и потпуно безбедно трговачко склониште, караван-сарај султана Сулејмана, у чијој се близини почев од 1532. настањују и први Дубровчани и Јевреји у турском Београду. Посебан допринос ширењу београдске чаршије дао је наредних година Мехмед-паша Јахјапашић (умро 1548. као беглербег Будима), који је свој караван-сарај одредио за чисто добротворну установу: имарет са сиротињском кухињом и бесплатним одајама за путнике. Насељавањем табака у близини својих задужбина, Јахјапашић је дао поуздану основу за умножавање занатлија који су радили са штављеном кожом, почев од разних врста обућара и седлара до књиговезаца. Један караван-сарај изградио је средином XVI века будимски беглербег Тујгун-паша, а други до 1560. године смедеревски санџакбег Бајрам-бег, чија се задужбина у разним временима помиње као болница и имарет. Проглашење Селима II за султана у Београду, над одром оца, покојног још под Сигетом, било је последња прилика да се град у коме је Сулејман Величанствени започео своја освајања обележи још једном лукративном грађевином достојном његовог имена, великим караван-сарајем у Доњем граду. У спомен на најдужи пут који је прешао с мртвим султаном, велики везир Мехмед-паша Соколовић подигао је у београдској чаршији грађевине које су засениле све што је у турском Београду икада изграђено. Соколовићев караван-сарај у главној чаршији, највећи и најлепши у вароши, деловао је странцима као каква трговачка тврђава. У истом комплексу Мехмед-паша је подигао и прву специјализовану тржницу у Београду, дуги безистан високих сводова, који је у средини имао велику трговачку дворану, а са обе стране по један низ дућана с магазама и касама, у којима су најбогатији трговци држали скупоцене тканине, драгоцености и новац. Задужбине Мехмед-паше Соколовића у Београду изграђене су у времену у коме је његов синовац Мустафа-паша, способни намесник и мудри градитељ Будима, организатор будимске благајне и заштитник трговаца, с правом добио епитет Велики (1566–1578).

Београд је убрзо постао један од најбогатијих градова на европској страни Турске. Сведок живог промета у овом граду био је већ 1553. године Ханс Дерншвам, високи чиновник куће Фугера, изненађен ниским ценама хлеба, вина и рибе, док је његов холандски савременик Бузбек био зачуђен раскошном одећом и опремом Турака чим је прешао границу код Будима. Кад је 1578. године прошао кроз Београд Штефан Герлах, међу кућама с лепим вртовима истицала су се четири или пет караван-сараја, а у главној чаршији код безистана, испуњеној трговачким, кројачким, обућарским, ножарским, сукнарским и другим дућанима, видело се много Дубровчана, немачких, италијанских и шпанских Јевреја. „То је велика, богата трговачка и многољудна варош, где свега има у изобиљу до претераности, и намирнице су по таквој цени да ја за један су добијам оно што бих код нас купио за талир", пише из Београда 1624. године Луј Жедоен „Турчин". Изо-

биље и јевтиноћу, безистане и чаршије претрпане робом, особито неверовватно крупну а јевтину рибу на рибљем тргу, „богатијем но иједан у Европи", истичу многи западни путописци.

То благостање долазило је на лађама, из места на Дунаву, објашњава Евлија Челеби, напомињући да су у Београду скупи једино шећер и пиринач. Силни товари арапске и персијске робе, који овамо на камилама и колима стижу из Египта, Сирије, Бејрута и Смирне, одавде се извозе у разне западне земље све до Шведске, услед чега је Београд „прави Мисир Румелије". „Сви његови становници су рођени светски трговци", примећује славни путник, а јевтин живот и лака зарада привукли су овамо на хиљаде досељеника из других области. А како се преко зиме, док је Дунав залеђен, на варошком тргу не наплаћује трошарина (која је припадала намесницима Будима), тих дана дође из околине на стотине кола робе, па сви, раја и повлашћени, тргују и обогаћују се, и „сва сиротиња постане господа".

Београд је у XVII веку био прави велики левантски град у коме, поред домаћег становништва, успешно послује и неколико трговачких насеобина различитог порекла које, на основу свога посебног правног положаја и у склопу својих сопствених система, играју одређену улогу у међународном промету, на унутрашњем тржишту и у привредном животу самога града.

Већ и као носиоци еснафске организације, у коју су се с временом укључили и припадници других конфесија, основно обележје укупној градској привреди давали су муслимани. Они су већ 1560. године имали у Београду своја струковна удружења, међу којима је трговачки еснаф, са 17 чланова, био најзнатнији. У напредном занатском средишту, које се из дана у дан све више разграњавало, они су одмах преузели водећу улогу не само у организацији транспорта и снабдевању војске у градовима на северу од Саве и Дунава, него и у трговачком повезивању ових граничних области Османског царства с његовим азијским и афричким покрајинама. Повлашћени у односу на своје иноверне суграђане, увек добродошли као снабдевачи царске војске на њеним ратним походима, они су без страха могли да препусте другим трговцима не само несигурно загранично подручје него и довољно простора на унутрашњем тржишту и у градској чаршији.

Особит положај имали су и Дубровчани, ослобођени царине и поданичких намета на основу повеље коју су османски султани дали њиховом граду као своме вазалу који плаћа царској благајни годишњи трибут. Сачувавши на тај начин и у Турском царству онај положај који су имали у средњовековним балканским државама, Дубровчани су и у турском Београду обновили своју колонију, која је све време имала просечно 30–50 трговаца. Обавезни да све важније послове обављају преко дубровачке луке, они су београдско тржиште први повезали са западним светом. Са својим малим трговачким друштвима од свега два или три члана, од којих је један редовно остајао у матичном граду, све до поткрај XVI века Дубровчани у Београду могу служити као пример брзе, планске и многоструке зараде на трговини. После отварања сплитске луке (1592), кад је њиховој трговачкој републици задат први озбиљан ударац, и Дубровчани у Београду почињу да стрепе од конкуренције католика из Босне, који се у све већем

броју насељавају око старе дубровачке „Латинске чаршије“, доприносећи да у њој „млетачке робе има више но у Млецима“. Дуги рат против Аустрије (1593–1606), а нарочито Кандијски рат (1645–1669), ипак су одложили праву кризу старог дубровачког система, немоћног пред западним капиталом, који од последње четвртине XVI века са више страна систематски продире у Турску, да би докраја исисао њена већ знатним делом истрошена богатства. Само захваљујући најстрожим мерама своје владе и спровођењу њених упутстава о заједничком пословању, дубровачка колонија у Београду одолевала је многим искушењима све до катастрофе која је град задесила у великом рату.

Насељавање Јевреја у Београду значило је његово увођење у једну светску трговачку мрежу, распрострањену по свим оним земљама у којима су се Јевреји упорно задржавали упркос најоскуднијим основама своје егзистенције, и у систем једне трговине која је располагала средствима међународног повезивања и најефикасније меничне замене циркулације новца. Под моћном заштитом будимског паше Мустафе Соколовића, Јевреји у Београду убрзо су, преко Дубровника и Задра, успоставили везе са својим сународницима у Венецији и Анкони, а затим и са немачким и пољским тржиштем. Тако се у главној чаршији око безистана већ 1578. године могло видети „много шпанских, италијанских и немачких Јевреја“. Примљени у Турској боље него игде, Јевреји се временом, особито после покоља у Пољској (1648), све више насељавају и у Београду. Описавши београдски Јеврејски дом као „веома велику кућу“ са 800 становника, барон Отендорф (1663) је наговестио велику кризу јеврејства, која је ускоро експлодирала појавом тајанственог месије Шабатаја Цвија у Смирни (1666). И после тога, поједини јеврејски трговци јављају се као главни снабдевачи царске војске и двора скупоценим крзнима, па чак и као закупци харача за рачун будимских везира.

Када Аноним у пратњи француског посланика Де Еа (1621) каже да је Београд „већином насељен хришћанима грчке вере, којих овде има у много већем броју него Турака“, град је имао нешто преко 300 Срба варошана, можда знатно већи број оних њихових сународника који су служили у чаршији, господским кућама и варошким виноградима, и нешто Грка трговаца који су овде, као и Јермени, живели „као гости“. Срби су имали свог варошког кнеза 1536. године, кад им је забрањено да држе крчме и точе вино. Како је њихов правни положај све време био неповољан, најпре заснован на војничкој служби и одржавању тврђаве, касније измењен утолико што су сведени на рају подложну свим дажбинама и кулуцима, Срби су имали мало услова за потпуније укључивање у еснафе и стварање неког богатијег грађанског слоја. Жалосну слику општине довољно илуструје Герлахово обавештење да се београдски прота из 1578. године хранио бојаџијским занатом. Мада су у промету нагло повећаног обима већином Срби учествовали као лађари, кочијаши и гоничи стоке, међу њима је све време било и трговаца који су се, као и Мађари из Аустрије, упорно одржавали на крвавој аустро-турској граници. Присније повезани једино са Србима у Ковину код Будима и Коморану, ови трговци тешко су издржавали конкурен-

цију боље примљених католика и чвршће организованих Јермена, који се око 1660. године помињу као главни чинилац у београдској чаршији. Срби су се ипак до краја овог раздобља одржали и у чаршији и у међународној трговини, иако им је почев од 1664. године долазак у Беч био више пута забрањиван.

Живљи развитак мануфактуре у Средњој Европи довео је средином XVII века и до обимније трговине између Турске и Аустрије, особито после Вашварског мира (1664), кад су Аустријанци добили од султана концесије које су други народи већ имали. Основано 1667. године, бечко Источно трговачко друштво поставило је своју прву „станицу и упориште" у Београду, где је већ 1668. имало већи број трговаца и „кућу за своје послове", а касније и своје место у безистану. Под заштитом своје државе, ова подружница одмах је озбиљно угрозила већ ослабљену дубровачку трговину, али француским, енглеским, холандским и ђеновљанским трговцима није могла одолети, па се убрзо претворила у компанију за извоз говеда. Свеједно на којој страни, Турска је у свим овим пословима учествовала с пасивним билансом. Извоз јевтине хране и стоке и увоз скупих мануфактурних производа неминовно су водили њеном све већем осиромашењу и истовременом порасту луксуза и беде.

Културни живот

Са својим средњовековним утврдама, почев од ушћа Саве у Дунав до савског гребена, поређаним једна изнад друге и изнутра повезаним, Београд је све време доминирао панонском равницом. Непосредно после освајања Турци су поправили разорене градске куле и бедеме и до краја сматрали Београд својом највећом тврђавом у Европи.

Главно утврђење Београда остао је његов Горњи град на гребену изнад ушћа, опасан двоструким зидом и с капијама које су одраније биле утврђене високим полукружним кулама. До 1560. године у Горњем граду се појавила муслиманска махала око нове џамије султана Сулејмана, коју су Београђани поносно показивали као дело славног Синана, тврдећи да овај велики архитекта нигде више није саградио минарет такве висине. Строгу војну намену задржала је Велика кула деспота Стефана, коју су нови господари прозвали Нарин, „унутрашња тврђава". Утврђена са пет јаких кула, од којих је свака била „висока као кула Галата" у Цариграду, цитадела је била намењена диздару Горњег града и одвојена ровом од војничког насеља смештеног међу кулама и бедемима искићеним најразноврснијим оружјем и ратним трофејима. На чесми Мехмед-паше Соколовића, у рову близу Цареве џамије, стајао је натпис: „Дођи, беже, ако желиш да на овом свету пијеш Воду Живота."

Доњи град је означен као тврђава тек 1560. године, кад су у њему већ постојале три муслиманске махале. Око Велике џамије султана Сулејмана, српске цркве Успења Богородице, у којој је султан клањао намаз првог петка после освајања Београда, основана је до тог времена Велика махала,

Мехмед-паша Соколовић, велики везир (портрет – уље)

која је 1560. имала свега осам кућа. У близини Велике џамије живели су и неки Срби, који су до 1572. године пресељени у варошку махалу код Царских амбара на Сави, да би на том месту био саграђен велики караван-сарај султана Сулејмана. Западно подграђе, које су Турци звали Болме Хисар, било је предвиђено за диздара Доњег града. Преградни бедем који је делио Болму од Доњег града током XVII века је поступно разграђен, да би се његов камен уградио у темеље стамбених зграда.

Београдска варош такође води порекло из времена пре турског освајања. Само шест година после предаје Београда Мађарима, Бертрандон де ла Брокијер (1433) видео је изван градских бедема „село" које се протезало од Саве до Дунава. Границе овог некадашњег насеља помиње тек Евлија Челеби (1660), који је видео трагове старог хришћанског рова код Абаза-пашине виле на Врачару, и који за варошки Чинили-хаман каже да се налазио управо у том рову. Јужно од тог старог рова почињало је велико муслиманско гробље Доњи шехидлик, основано на костурници ратника изгинулих под Београдом још од времена Мехмеда Освајача. На том простору забележено је 1528/30. године четрнаест српских махала, које су пописане по именима својих првака, а без иједног ближег топографског податка. Од овог правила одступало се и касније једино онда кад су се старе српске махале мешале с новим муслиманским махалама. Услед тога остаје неизвесно у којој је мери и оно првобитно насеље бедно плаћаних угарских шајкаша и рибара, изложено турским нападима, с временом израсло у право предграђе са сложенијим облицима градског живота.

Најстарији варошки трг поменут је 1536. године по хришћанској махали „Папасхане", која је на њему лежала. Реч је о резиденцији митрополита Београда. Од времена краља Драгутина до смрти деспота Стефана, вероватно, и касније, Митрополија се налазила у Доњем граду, у цркви Успења Богородице, која је крајем августа 1521. године претворена у Велику џамију. Није познато да се православни митрополит налазио међу оним Србима који су после 1427. године морали напустити Доњи град, али је зато сасвим вероватно да је црква на старом варошком тргу постојала и пре Турака, с обзиром на то да су се свештеници и касније већином налазили међу мартолосима. Мала хришћанска махала одржала се и касније на старом тргу, али се у њој више не помиње Митрополија из 1536. године. Столица Београдске митрополије премештена је 1545. године из Београда у манастир Крушедол у Срему. Поред ове на тргу, године 1560. ближе су одређене још три српске махале: Црква, Табачка махала и Врачар. Судећи по речима хуманисте Марка Антонија Пигафете (1567), махала Црква треба да је уступила место задужбинама великог везира Мехмед-паше Соколовића у главној чаршији. Исто тако, да би се изградили караван-сарај и хамам султана Сулејмана у Доњем граду, нестале су у то време и деспотове цркве Три јерарха и Светог Николе, а Срби који су ту становали пресељени су у махалу Царски амбари на Сави, језгро потоње Српске вароши. Табачка махала прозвана је по табацима на Дунаву, у саставу махале Мехмед-паше Јахјапашића, а махала Врачар налазила се на рубовима Нове Бајрам-бегове махале. Изградњом џамије Табакхане на Дунаву и Ибрахим-бегове џамије западно

од Средњег гробља, становници ранијих двеју српских махала потиснути су до 1582. године даље на периферију, где су основали своју Нову махалу. Пошто је подела градског простора овим била углавном завршена, Срби су у XVII веку имали осам махала. На старом варошком простору остале су: Варош на савској падини, Рибљи трг код дунавског пристаништа, Кара Јованова махала негде у Вароши и махала Средња црква на Средњем тргу, између бедема Горњег града и великог муслиманског Средњег гробља. По рубовима Вароши налазиле су се: Нова махала, Мали Поток или Булбудере, Паркањ-брод и Тобџијино Село, Топчидер.

Као и свуда у свету ислама, Београд је поступно мењао изглед у муслимански град благодарећи добротворној установи вакуфа, над којима је држава водила надзор преко својих одговарајућих органа. Првобитно, царински и тржни приходи били су подељени између царског хаса и вакуфа великог везира Пири Мехмед-паше, који је требало да постане оснивач првог имарета, хамама и караван-сараја у тек освојеном Београду. Али Пири Мехмед-паша је већ 1523. године смењен с положаја великог везира, а предвиђене задужбине подигао је, или преузео, сâм султан. Царски хамам „у Вароши, на обали Дунава", доносио је знатан приход већ 1528. године, а 1536. се помиње, као и караван-сарај, у махали погубљеног везира Ферхад-паше на Дунаву. Питање царског имарета вероватно је било решено на начин који је много касније описао Евлија Челеби: сваког јутра, кад је у Горњем граду постављан покретни мост преко рова цитаделе, био би заклан ован чије је месо дељено сиротињи за душу султана Сулејмана. Уопште, београдска Тврђава сматрана је задужбином Сулејмана Величанственог. Султаново име носиле су: Велика џамија (Црква) у Доњем граду, џамија Скала у Болми, Царева џамија у Горњем граду и месџид у цитадели.

Највеће заслуге за брзи урбани развитак Вароши имали су око средине XVI века Мехмед-паша Јахјапашић и Бајрам-бег, дугогодишњи смедеревски санџакбегови у Београду. Задужбине Јахјапашића у дунавском крају Вароши обликовале су потоњу Дугу чаршију. У кругу своје монументалне џамије на Дорћолу (1548) Мехмед-паша Јахјапашић је подигао велики караван-сарај са имаретом, шедрваном и себиљем и прву медресу у Београду, која је носила име његовог сина Арслан-паше (погубљен 1566), као и једну бекташијску текију на Врачару. Изграђене од ратног плена, задужбине Јахјапашића биле су опскрбљене богатим вакуфом, чија су села лежала у непосредној околини Београда и преко Дунава између Тамиша и Караша. За непуне две деценије, на Цариградском друму и са обе стране Великог гробља у средини Вароши, поникле су Бајрам-бегове задужбине: џамија, хамам, медреса и караван-сарај са имаретом, који се првобитно помиње као болница. Због насиља која је починио градећи своје задужбине у Митровици и Београду, Бајрам-бег је изазвао велику побуну у Срему, која је пред Сулејманов војни поход на Сигет (1566) забашурена погубљењем „цара Павла" у Београду, једног од некадашњих војника Црног Човека.

Блиставе задужбине великог везира Мехмед-паше Соколовића биле су махом лукративне грађевине. Соколовићев караван-сарај с безистаном и хамам у његовој близини остали су за Београђане докраја „нови", Јени хан

и Јени хамам. Али удео Мехмед-пашин у изградњи водоводне мреже у Београду био је дело побожности. Осим себиља у Главној чаршији, за чији рад водовод није био неопходан, Мехмед-паша Соколовић подигао је у Београду две, можда, његове прве чесме: једна се налазила у кругу караван-сараја, друга у рову цитаделе у Горњем граду. Сарај који је његов син Хасан-паша Соколовић саградио у Бајрам-беговој чаршији био је раскошна палата у мрамору, у којој су одседали будимски везири, велики везири и султани. У њему је после слома под Бечом погубљен велики везир Кара Мустафа-паша, чије је обезглављено тело сахрањено у оближњој џамији Хабил-ефендије, гласовитог београдског муле, дипломате и писца из првих деценија XVII века.

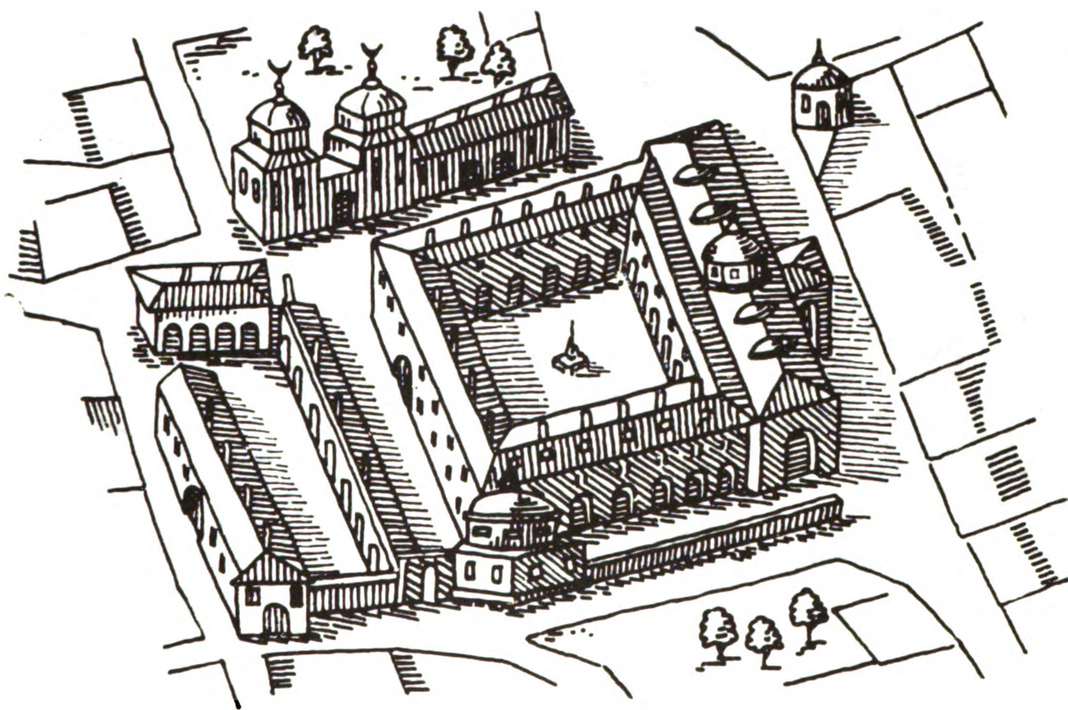

Безистан са зградом суда – детаљ гравире Ј. Б. Гумпа

У првој половини XVII века, будимски везир Муса-паша из Фоче (1632–1643), градитељ Нове Касабе у Босни и Беле Паланке у Србији, подигао је у Београду још један безистан, који је вероватно био завештан његовом месџиду и школи испред јужног бедема Горњег града. Ова Муса-пашина школа помиње се као медреса и бук'а, што значи да је била намењена образовању дервиша (хâникâх). Последњи велики задужбинар у овом сјајном раздобљу историје Београда био је велики везир Ахмед-паша Ћуприлић. Он је изградио медресу за учење Курана (кира'ет-хâне) и завештао јој један хан, који је и у касније време носио назив Ћуприлића хан. Ахмед-паша Ћуприлић особито је задужио Београђане саградивши читав низ чесама и во-

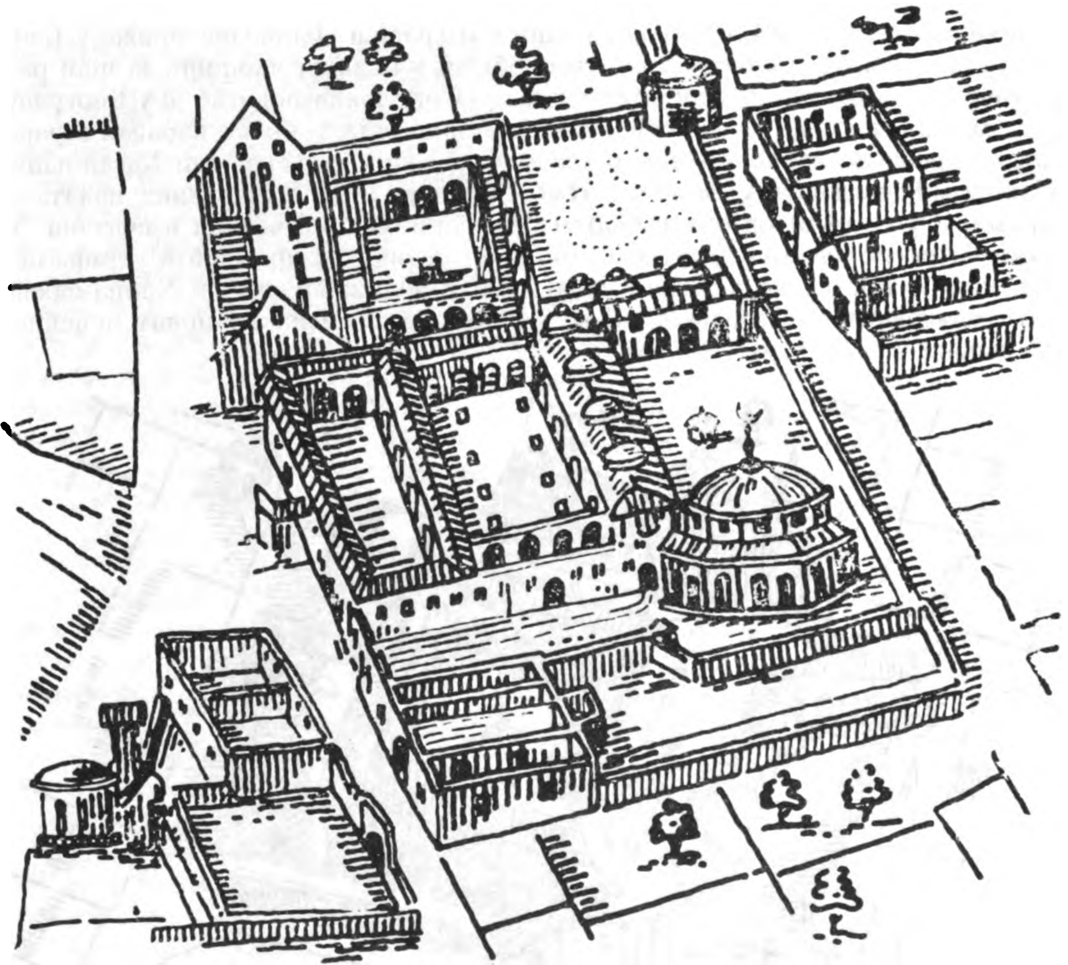

Везиров сарај – детаљ гравирe Ј. Б. Гумпа

дених кула (теразије) и обновивши оба београдска водовода, мокролушки и булбудерски. Упоредо с тим, у исламизацији Београда учествовали су и сами његови становници, особито разни војни заповедници, чиновници и имућни трговци. Тако је у Београду за сто шездесет година, поред шест караван-сараја, два безистана, два имарета, седам хамама и већег броја школа и текија, изграђено тридесет пет до четрдесет џамија.

Самим тим, Београд је постао важан центар исламског образовања у коме, поред двеју класичних медреса, постоје специјалне школе за учење Курана, проучавање исламске традиције, и за мистицизам. Јахјапашића медреса спадала је међу три највише школе на европској страни царевине изван престоница. Са својим имаретом, увек пуним софтâ, ова медреса је све време битно утицала и на јавно мнење у граду, јер су њени професори вољом легатора били одређени за званичне београдске муфтије, који у разним питањима дају правно мишљење. У низу професора на Јахјапашића медреси

било је више песника, међу њима и Белгради Нагми-челеби, песник месневије *Цар и просјак (Šah u geda)*, у којој су опевани и неки догађаји у Београду. Још важнију улогу у поступној исламизацији града одиграли су дервиши, којих је од почетка било по свим варошким махалама, као и међу војницима у тврђави. Они су припадали свим ортодоксним и хетеродоксним редовима који су били раширени по Румелији. У текији дервиша „који се окрећу", београдској мевлеви-хани на Дедињу, деловало је у другој половини XVII века неколико песника. Последњи од њих, Адни Реџеб-деде и Саид-деде нашли су смрт у Дунаву у време аустријског освајања Београда 1688. године.

Живећи на будимском крајишту, београдски муслимани одгајани су у духу крајишника и газија из времена освајања. Варош је имала два велика ограђена гробља, заснована на костурницама исламских ратника, од којих је једно заузимало у њој централни положај. Гроб Порче од Авале био је једно од главних излетишта приликом еснафских обреда и светковина. Од култних места у Вароши Београђани су посећивали турбе Гази Ахмед-бега Малкочевића, оснивача једне од најстаријих џамија на Дорћолу, турбе будимског везира Каракаш Мехмед-паше, који је погинуо у бици код Хоћима, али и гроб Мунири-ефендије, ученог шејха и писца који је своје расправе и посланице потписивао као Мунири Белгради. Поносни што „никад нису окренули леђа непријатељу", они су Евлији Челебији објаснили да потичу од Срба, „народа на чији је језик преведено Јеванђеље и о чијим старим краљевима говоре поуздане историје". Од тога им је остао обичај да се одређених дана, заједно са својом рајом, тискају око „ајазме", чудотворног извора у стени Доњег града. По ономе што је записао Евлија Челеби, у турском Београду сви су се споразумевали на српском језику.

Свака од етничких група које су сачињавале становништво Београда живела је у свом одвојеном свету, у складу са својом вером и културом. У синагоги и јеврејској школи у Београду све време су предавали најистакнутији рабини, о чијим високим књижевним достигнућима сведоче многи учени томови књига, штампаних у Мантови, Венецији, Кракову и Цариграду. Дубровчани су 1613. године помогли језуитима да отворе у Београду гимназију, која је радила десетак година. Сама дубровачка општина издржавала је свог капелана, који јој је служио и као нотар и учитељ. Дубровачки трговци увозили су у Београд на стотине литургијских књига на словенском језику, штампаних у Венецији. Српска црква Арханђела Михаила на савској падини била је убога грађевина, коју је православна општина узалуд настојала да прошири „макар и за једну стопу". Њени верници правдали су своју оскудну верску образованост пред ученим протестантским теологом Штефаном Герлахом тешким радом и кулучењем. Па ипак, прва књига која је штампана у Београду била је намењена Србима. То је четворојеванђеље из 1552. године. Текст је удесио јеромонах Макарије из манастира Мркшине цркве, а за резање слова побринуо се кнез Радиша Дмитровић који је, по свему судећи, био београдски кнез. Штампање је почео и завршио Тројан Гундулић „од великог града Дубровника", који је штампарију преузео после смрти кнеза Радише Дмитровића.

на рождьство чьстнаго прѣдтче на утрин.

Понеже убо мнози начеше чинити
повѣсть о извѣствованныхь вь нась
вещехь. ꙗкоже прѣдаше намь иже и
спрьва самовидци и слоугы бывшеи
словеси изволи се и мнѣ послѣдовавшу
выше вьсѣхь испытно. по редоу тебѣ писати дрьжавни
ии деофиле. да разумѣеши о нихже наоучи се е
си словесехь утврьждение. сеи г. зачетие прѣдтче.
Вь врѣме оно. бысть вь дни ирода цара иоудеи

Београдско четворојеванђеље из 1552. године

Спаљивање моштију Светог Саве (Стеван Алексић), уље на платну

БЕОГРАД У ВЕЛИКИМ РАТОВИМА 1683–1739. ГОДИНЕ

Велики рат 1683–1699.

Дуга опсада Беча 1683. године означила је једну од најважнијих прекретница у новијој европској историји. У првих шест година Великог рата који се распламсао после слома на бедему хришћанства, османски султани су само на фронту против Аустрије изгубили простране области што су их њихови славни дедови освајали и покоравали пуних сто педесет година. Порази и губици које су Османлије трпеле на свим европским ратиштима, били су до те мере тешки да су у критичним тренуцима запретили потпуним распадом Царевине. Београд је управо у овим пресудним годинама два пута променио господара, два пута, уз највећа разарања и људске губитке, био освајан на јуриш, да би на крају добио улогу највећег турског војног упоришта на новој граници према Аустрији.

Од самог почетка рата Београд је постао полазна станица за војни поход на Аустрију и главни војни логор у који се поражена војска у јесен враћала на зимовник. Кад је Кара Мустафа-паша одвео турску силу на Беч, султан Мехмед IV остао је у Београду да, у ловиштима у његовој околини, сачека исход великог подухвата. Кара Мустафа-паша је на зимовнику у Београду 25. децембра 1683. удављен по највишој заповести. Али да ово смакнуће не носи никакво добро наговештавали су не само извештаји о томе како је поражени сердар мирно примио своју судбину него и околност што је његово обезглављено тело сахрањено у џамији Хабил-ефендије, имењака библијског Авеља. „Београд је постао позорница трагедије", записао је један западни хроничар поводом гласа о погубљењу угарског сердара Мелек Ибрахим-паше после губитка Паркања и пропасти складишта у Осијеку у јесен 1685. године. У граду је владала глад, а један ноћни пожар однео је у пролеће 1686, заједно са складиштима оружја, до 4.000 кућа. Сви напори великог везира Сулејман-паше Мурветовића да покрене умртвљене снаге Царства у одбрану од спољног непријатеља, остали су узалудни. Сулејман-паша је у лето 1686. стигао до Будима, али му није могао помоћи. После пораза који је претрпео у лето 1687. у близини Мохача, био је присиљен да се бекством спасава из побуњеног логора код Петроварадина. Мехмед IV је потписао пресуду за смакнуће овог способног везира да би удовољио побуњеницима, али то му није помогло да се одржи на престолу, као што ни његово збацивање није учинило крај мрачним заверама и страховлади војничких првака. Порта је све своје снаге трошила на игру с побуњеничким вођом Јеген Осман-пашом све до лета 1688. године, кад је одметник, истеравши из Београда званичног угарског сердара Хасан-пашу, освојио војни логор на Врачару. За то време, аустријска војска концентрисала се у Петроварадину за напад на Београд.

Аустријанци су кренули према Београду 30. јула. Сутрадан су поставили логор у Сланкамену, а у ноћи између 5. и 6. августа заузели положаје на

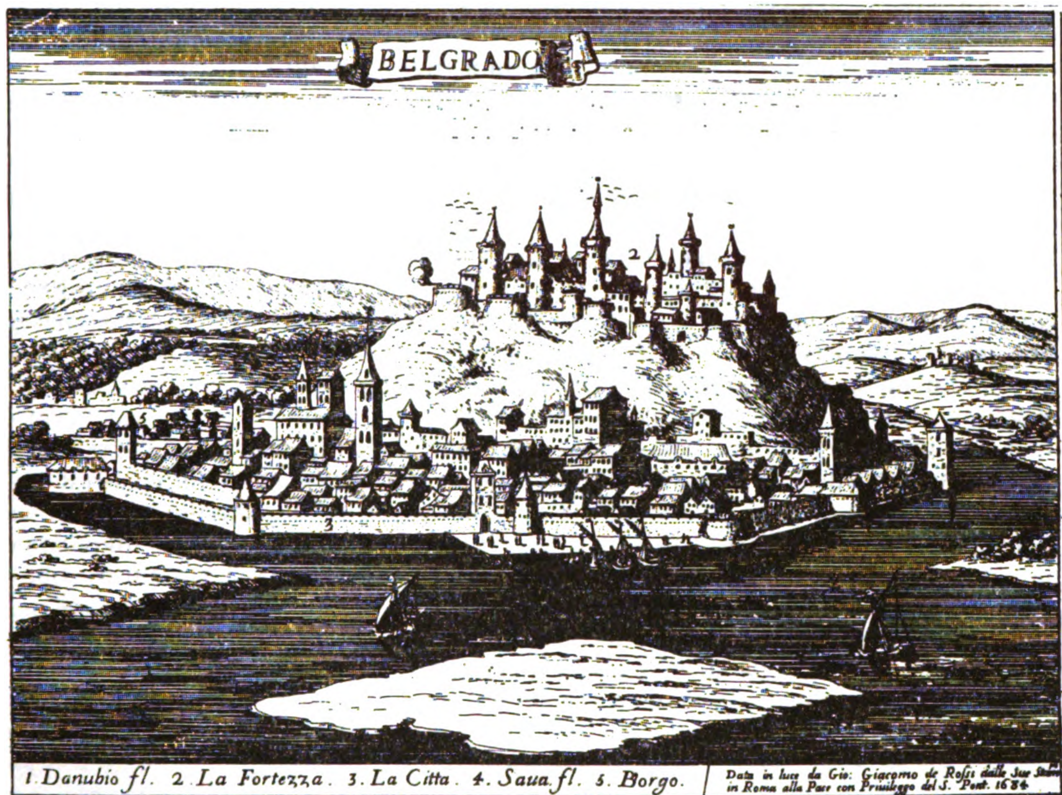

Ђакомо де Роси: Изглед Београдске тврђаве и предграђа 1684.

Сави од остружничке скеле до Земуна. Њихова војска састојала се од преко 38.000 војника под врховном командом баварског изборног кнеза Максимилијана Емануела. Одуставши од намере да пређе на другу обалу Саве, сераскер Јеген Осман-паша припремао се за одбрану Београда копањем рова који је обухватио све варошке џамије и грађењем земљаних утврда око моста на Сави. Срби који су дотле копали ове шанчеве једноставно су прешли у аустријски табор. Форсирање Саве трајало је два дана готово неометано. Већина Јеген-пашиних војника побегла је с положаја кад је непријатељ по месечини спустио своје чамце у Саву, а прву групу пионира који су се искрцали на јужну обалу „Јеген-пашина артиљерија дочекала је једним плотуном“. Тако су Аустријанци 7. августа поставили мост код Аде Циганлије и по њему до наредног јутра пребацили сву своју војску. Сутрадан по аустријском искрцавању Јеген-паша је у своме логору на Врачару примио писмо ћесара Леополда I, а 10. августа вратио његовог доносиоца у логор Баварског са својим одговором. Ћесар је одметнику обећавао заштиту од султана, нудећи му Влашку, а овај је, пак, тражио Босну. Исход ових преговора остао је непознат, али оно што се тога дана догодило с Београдом указује да нису били јалови.

Тога дана, сераскер Јеген Осман-паша је напустио Београд пошто га је његова солдатеска опљачкала и запалила. Како се ово догађало док су Аустријанци са Саве наступали према Вароши, Београђани су похрлили на Дунав и, у шуми лађа и чамаца који су се сударали, већина је нашла смрт на дну реке. Они који су у општој паници сачували присебност бранили су своју имовину од Јеген-пашиних и аустријских пљачкаша, међу којима су „рђав пример дали неки официри". Пожар који је том приликом избио на више места у Вароши прогутао је и последње залихе хране у чаршији. Ушавши у варошке ровове, Аустријанци су у две борбене линије опколили Варош. У напуштеном Јеген-пашином логору у Абаза-пашиној вили на Врачару сместио се врховни командант Максимилијан Емануел. За то време Београђани који су ушли у Тврђаву утврђивали су се у Горњем граду и затварали палисадама оштећена места на доњоградским бедемима. Док су освајачи копали прилазе до градских зидина, браниоци су у два маха јуришали на ове минере, па је од 14. августа почело бомбардовање Београда из свих расположивих батерија. Било је јасно да ће средњовековни градски бедем одолевати све док не стигне велики опсадни топ, специјално изливен за разбијање Београда. Тај топ је стигао 26. августа и после неколико дана паљбе отворио брешу на југоисточном бедему Горњег града. Али су Београђани и после тога пружали очајнички отпор јуришајући на непријатеља, заглављујући му топове голим рукама и гађајући његова барутна складишта. Тако су на крају дигли у ваздух једну варошку џамију. Ово је трајало до 6. септембра, кад је град освојен на јуриш.

Аустријско освајање Београда 1688.

Напад је почео у 9 часова ујутру. Завршну битку изнеле су две аустријске главне колоне, које су кроз отворене проломе на бедемима продирале у Горњи град. Истовремени тактички напад са три стране на Доњи град имао је за циљ да разбије одбрамбену способност оних у граду. Београђани су се бранили свим снагама: мушкарци су се залетали у непријатељске бојне редове у рову, које су жене и старци погађали запаљеним врећицама барута, док су им деца додавала камење и муницију. Ватра са града за тренутак је зауставила Аустријанце кад су се већ налазили на проломима. Али тада су у строј ушли принчеви Баварски и Евгеније Савојски и исуканим мачевима присилили своје поколебане војнике да доврше започети посао. Тако су наставили продор у Горњи град, секући у њему све живо до саме цитаделе. Кад су најзад стигли до овог последњег упоришта Београда, његова посада, заклоњена живим зидом од засужњених хришћана, истакла је белу заставу у знак предаје. У ствари, ту се налазио Окузолдурен Ахмед-паша, кога је Јеген поставио за беглербега Румелије и команданта Београда; он је с неколицином војних заповедника послат у заробљеништво. У опсади је погинуло 278 Аустријанаца и 7.000 Турака оба пола и свих узраста. Судећи по ратном плену, Београђани су имали муниције да продуже своју безнадежну одбрану, али нису имали хране.

Положај Аустрије погоршао се услед француског напада на њене поседе у Фалачкој, тако да је већина војске на челу с Баварским повучена из тек освојеног Београда ради одласка на западно ратиште. Аустријанци су ипак наставили рат у Србији и наредне године до ногу потукли Турке у две велике битке, код Баточине и у Нишу. После освајања Ниша, они су поставили своје страже на прилазу Софији, у којој се у том тренутку налазио и сâм султан. Са циљем да се што више окористе потпуним расулом турске власти и снагом побуњеног народа, који им је у масама прилазио и полагао заклетву верности ћесару, Аустријанци су своју невелику војску у Нишу поделили ради запоседања пространих територија. Тако је у јесен 1689. године главнокомандујући Лудвиг Баденски с већином војске отишао на Видин, а генерал Пиколомини са свега 3.000 војника, с новообразованом Српском милицијом под командом пуковника Павла Несторовића Деака и са устаницима кренуо на Косово. Пиколомини је из Приштине продро у Скопље, које је запалио, а затим кренуо на запад, са циљем да избије на море и тиме осујети турску одбрану Босне. Смрт од куге, која га је задесила у Призрену, спречила је Пиколоминија у остварењу ове големе замисли, а његов наследник Холштајнски изгледа није благовремено схватио колико су се околности измениле. Нови велики везир Мустафа-паша Ћуприлић позвао је у помоћ Татаре, а за скопског сераскера поставио Арнаут Халил-пашу, који је дотле ратовао на морејском ратишту. У овом одсудном тренутку, још увек недовољно објашњеном, дошло је до поделе устаника на Србе и Арбанасе: православни Срби остали су верни Аустријанцима, а католички Арбанаси прешли су на страну Турака. Тако је после битке код Качаника почело повлачење Аустријанаца на линију Пирот–Ниш–Ужице, а упоредо с тим и једна од највећих погибија српског народа у његовој прошлости.

Народ који је на неки начин умакао покољу и робљењу татарских и арнаутских чета, бежао је за Аустријанцима према Београду. У Београд је добегао из Пећи и сâм српски патријарх Арсеније III Црнојевић. Београд, испуњен избеглицама поцрнелим од глади и промрзлина, међу несахрањеним лешевима својих ближњих који су помрли од куге, пружао је те зиме најстравичније призоре. Беч је, пак, поново настојао да осујети даље турско напредовање помоћу народног устанка. Леополд I се, заједно с прогласом од 6. априла 1690, посебно обратио патријарху, тражећи од њега да заложи свој углед код Срба и Арбанаса да збаце турски јарам „придруживши се нашем оружју". У Београду је у вези с тим 18. јуна 1690. одржан народни сабор, на коме су учествовали српски патријарх Арсеније Црнојевић, четири митрополита, седам игумана великих манастира, једанаест капетана Српске милиције и београдски кнез Иван Милутиновић. Сабор је одлучио да српски народ наставља борбу против Турака, али са територије Угарске. Своје захтеве сабор је изложио у шест тачака, стављајући на прво место слободу вере и слободан избор свог архиепископа, који мора бити Србин, и чији статус мора бити онакав какав је био под Турцима. Усвојивши ове захтеве у потпуности, Леополд I је 21. августа 1690. издао Србима своју прву привилегију.

Стање на ратишту било је све теже. Са својом жељом да се Турцима пружи снажан отпор код Ниша, генерал Ветерани је остао усамљен, јер је Беч дао предност Ердељу. И поред тога, генерал Гвидо Штаремберг задржао је великог везира Ћуприлића под Нишем месец дана, све док му нису стигли Татари. Док се храбри нишки гарнизон повлачио у Београд, татарске и арнаутске чете робиле су незаштићени народ све до ровова Београда. Заједно с патријархом и са избеглицама из Србије, и грађани Београда отиснули су се 29. септембра 1690. преко Саве и Дунава. Тај догађај познат је као Велика сеоба Срба.

Велики везир Мустафа-паша Ћуприлић стигао је под Београд 1. октобра ујутру. Аустријанци су имали опсежне планове за утврђивање Београда, али су од њих мало шта остварили. Оно што је урађено настојањем његовог првог команданта Штаремберга, а затим и самог Баденског, више је служило ратовању у Србији него одбрани Београда, чак су и ранији проломи на градским бедемима затворени једино палисадама. Укратко, генерал Аспремонт, командант Београда, са малобројном и исцрпеном градском посадом, једва да је могао да одложи брзу победу надмоћног непријатеља. Чим је Ћуприлић пришао „кући изборног кнеза", Абаза-пашиној вили, Аспремонт се повукао из Вароши у Тврђаву. Турци су преко ноћи ушли у Српску варош на Сави и полако продирали према „Штаремберговој кући", Везировом сарају у Бајрам-беговој чаршији. Опкољени војници у „Архинтовој кући", Јени-хану и Главној чаршији, једва су се пробили до најближег редута. Док је Аспремонт настојао да појача несигурне бедеме Доњег града, Турци су 3. и 4. октобра опсели Тврђаву. Положаје на Дунаву заузеле су азијске трупе под командом беглербега Сиваса и Анадолије, на Сави румелијска војска под командом ранијег скопског сераскера Арнаут Халил-паше, а оне у средини велики везир с јаничар-агом и осталим царским корпусима. Полако

напредујући према Тврђави, у поноћ 7. октобра освојили су аустријске редуте на Дунаву. Кад је ујутру стигао у Београд његов нови командант фелдмаршал Крој, више се ништа није могло изменити.

Бомба која је погодила Оловну кулу на цитадели изазвала је експлозију барутних складишта. Од тога се распукла Велика кула деспота Стефана Лазаревића и једним делом срушила на Доњи град. Под рушевинама се нашло 1.100 људи. И сâм Аспремонт је с муком изнео главу. У паници коју је изазвала ова експлозија, Турци су кроз старе проломе ограђене кољем јуришали у Горњи град, секући сваког на кога су наишли. Аспремонт је вратио у борбу нешто људи на Дунаву, где су баденске батерије све време давале најжешћи отпор, али је после нове експлозије барута у Доњем граду допустио да се Водена капија остави отворена. И док су Турци секли последње Хербештајнове мускетире у Горњем граду и скакали преко рушевина у Доњи град, фон Крој, Аспремонт и Архинто побегли су на чамцу према Осијеку, одакле је фон Крој послао извештај о губитку Београда.

Поновно освајање Београда био је највећи успех турског оружја у том несрећном рату. Са упориштем у Београду, Турци су поново загосподарили Цариградским друмом, Савом и Дунавом и на тај начин смогли снаге да задрже под својом влашћу Србију и да се изборе за очување Темишвара. Али и ово је постигнуто по цену крајњих напрезања. Колико је било нестварно схватање да је Београд само успутна станица за повраћај Будима најбоље показује други Ћуприлићев војни поход, заустављен у лето 1691. на отвореном бојном пољу код Сланкамена његовом погибијом и потпуним расулом царске ордије. Хајдуци су после тога напунили целу Србију, а фон Крој је дошао близу Земуна. Због тога је наредних година највећа пажња обраћена утврђивању града. Радови су поверени ратном заробљенику Андреји Корнару, који је овде раније радио као аустријски инжењер у време команданта Штаремберга. Београд је утврђен по правилима венецијанске школе, тада већ застареле, али Порта је и ово могла извести уз велика материјална напрезања. Утврђивање Београда углавном је довршено у лето 1696. године. Поред саме београдске војске и ратних заробљеника, у радовима је више пута учествовала читава царска ордија. У лето 1692, велики везир Хаџи Али-паша одустао је од преласка преко Саве са својом престрашеном војском, коју је упослио на грађењу Београда све до почетка зиме. Захваљујући томе, град је у лето 1693. издржао четрдесетодневну опсаду фон Кроја, озбиљно припремљену и вођену, а све са циљем да присили султана на прихватање услова за мир које му је нудио Беч. Са истим циљем је у лето 1694. велики везир Сурмели Али-паша ушао у опсаду Петроварадина, али се брзо повукао са пленом и робљем. Нови султан Мустафа II обновио је рат, решен да се не мири пре повраћаја свих раније изгубљених земаља. Тако су Аустријанци 1695–1696. године били присиљени да напусте област Темишвара. Рат је одлучила аустријска победа у бици код Сенте (11. септембра 1697), у којој је, заједно с десетак хиљада турских војника, изгинула и већина везира и паша. Принц Евгеније Савојски, победник код Сенте, провалио је после тога у Босну све до Сарајева и тиме коначно нагнао сломљеног султана на мир. Мировни преговори вођени су током

1698. године уз посредовање енглеског и холандског посланика. Посланици хришћанских савезника, изузев руског, били су смештени на аустријском подручју, у Сремским Карловцима, а турски пуномоћници у Београду. Карловачки мир, закључен 26. јануара 1699, склопљен је на принципу uti possidetis, на двадесет година. У складу с тим, Београд је остао највећи турски погранични град према Аустрији, одвојен од нове границе појасом који је чинио југоисточни Срем јужно од линије Сланкамен–ушће реке Босута у Саву.

Највећи серхаӣ

После Карловачког мира Београд је постао средиште првоте разредне војне крајине под управом једног везира који је, као и у време рата, стално важио као мухафиз Београда, командант града и његове области. Београд је том приликом уређен по узору на изгубљени Будим, чију је улогу преузео у тако измењеним околностима. То је значило да се у граду стално држи велики гарнизон, у коме најважније место припада јерлијама, такозваној земаљској војсци, и за чије се издржавање оснива посебна покрајинска благајна на челу с београдским дефтердаром. Приликом уређења београдске благајне, на њеном подручју пописано је преко 10.500 јерлија, од чега више од 5.500 у самом Београду. Овај јединствени војни режим обухватио је градове и паланке почев од Ниша на Цариградском друму до Ужица и Сокола на југозападу, од Шапца на Сави до Пореча на Дунаву, и на тај начин образовао „стамену брану ислама“ према слабије утврђеном банатском и потпуно отвореном сремском делу границе. С домаћим спахијама, шајкашким капетанијама на Сави и Дунаву, везирском личном војском, јаничарима и њиховим сердарима на читавом подручју и румелијским санџацима који су овде преко лета обављали тврђавску службу, Београд је имао изглед сталног војног логора. Београдска благајна била је намењена једино јерлијама, о плаћању друге војске старала се непосредно држава. У ову благајну одређени су сви државни приходи у Смедеревском, Крушевачком и Сремском санџаку, и многа царска добра у Зворничком, Видинском и Паша-санџаку, а сви ови приходи покривали су трећину јерлијских плата. Друге две трећине подмириване су државним приходима из Никопољског и Силистријског санџака. Већ и то показује какав је терет војска била за тешко обезљуђену и разорену земљу. Насиља која је народ трпео приликом свакодневног проласка војске потресно је описала леди Мери Монтегју.

Претварање Београда у велики војни логор имало је за последицу то да је град непрестано потресан војничким побунама. Ово раздобље започело је у Београду великом побуном против Али-паше из Мореје, кога је разјарена војска извукла из везирског сараја у Доњем граду и разнела на врховима сабаља. Везир је Београђане огорчио својом заповешћу о сахрањивању помрлих од куге, али је овде реч о мухафизу Београда који је био дужан да спроведе одлуке о разграничењу са Аустријом и размени ратних заробљеника,

као и о организацији покрајинске благајне и њених плаћеника. Београд је био захваћен великом побуном и у лето 1703. године, кад је војска из цариградске чаршије кренула на Једрене, збацила с престола султана Мустафу II и на његово место поставила Ахмеда III. Побуна је 1710. године узела такве размере да је Порта заменила дефтердара нарочитим мухасилом, а главне војне прваке прогнала из Београда или погубила. Ту је увек реч о побунама јерлија, најјаче војске у граду, којима су се незадовољни јаничари само придруживали. Старо муслиманско становништво Београда већином је страдало 1688, а и они који су се после рата враћали из заробљеништва налазили су своја имања или тимаре у туђим рукама. После 1690, кад је много шта зависило од тога у чијим је рукама Београд, Порта је знатно повисила плате свима који се овде упишу у јерлије и допустила да у граду свако може стећи некретнину, под условом да нешто поправи или сагради. Тако су се и имовински односи у Београду стварали из основа. То је ишло дотле да се потомак Соколовићевог сина Ибрахим-хана морао спорити с јаничарима који су заузели Јени хан, док су у исто време старатељи Имарет-медресе добијали од везира Елчи Ибрахим-паше исправе по којима већи део београдске Вароши лежи на вакуфској земљи Мехмед-паше Јахјапашића.

Порта је од самог освајања Београда строго пазила да град пун војске буде снабдевен свим потребама, од хране до дувана, кафе и позоришних реквизита. Трговину су већином преузели јаничари. Извесни предузетници из Анадолије, који су у то време почели као лађари и реиси на државним бродовима са житом, на крају су завршили као највиши војни заповедници у граду. Како је Београд по завршетку рата поново постао главно царинско подручје за све оне трговце који своју робу продају пре доласка у Цариград или Солун, његов везир био је дужан да настоји на обнови трговачких односа са Аустријом и заштити аустријских трговаца на свом подручју. Као најстарији намесник на северној граници, везир у Београду био је надлежан за одржавање добрих односа са Аустријом, а везе с мађарским устаницима на челу с кнезом Ракоцијем успоставио је темишварски паша, нарочито преко трговаца. Тако су браћа Албохер из Београда, знатни трговци, годинама помагали Ракоција као француски агенти. Заједно с Мађарима страдало је 1706. године у Кечкемету шездесетак турских трговаца из Београда и Темишвара, а спор вођен око одштете толико се заоштрио да су обе стране избациле 1708. године своје трупе на границу код Сланкамена. Убрзо затим, једна мања група београдских трговаца побијена је на лађи близу Сегедина. Тек 1714. године, у измењеним политичким околностима, њихови ортаци обновили су свој захтев за одштету. У оба случаја, трговачке дружине чинили су јаничари, Грци и Јермени. Богати грчки трговци становали су у Јени-хану и Чукур-хану, у Главној чаршији. Они су у Београду имали своју школу, а помињу се и међу приложницима цркве Св. Арханђела. Јерменска колонија увећала се доласком једне веће групе повратника из Будима. Дубровчани су испословали ферман да се с њима и у Београду поступа на основу старе царске ахд-наме тек 1710. године, кад је већ било касно за обнову њихове колоније.

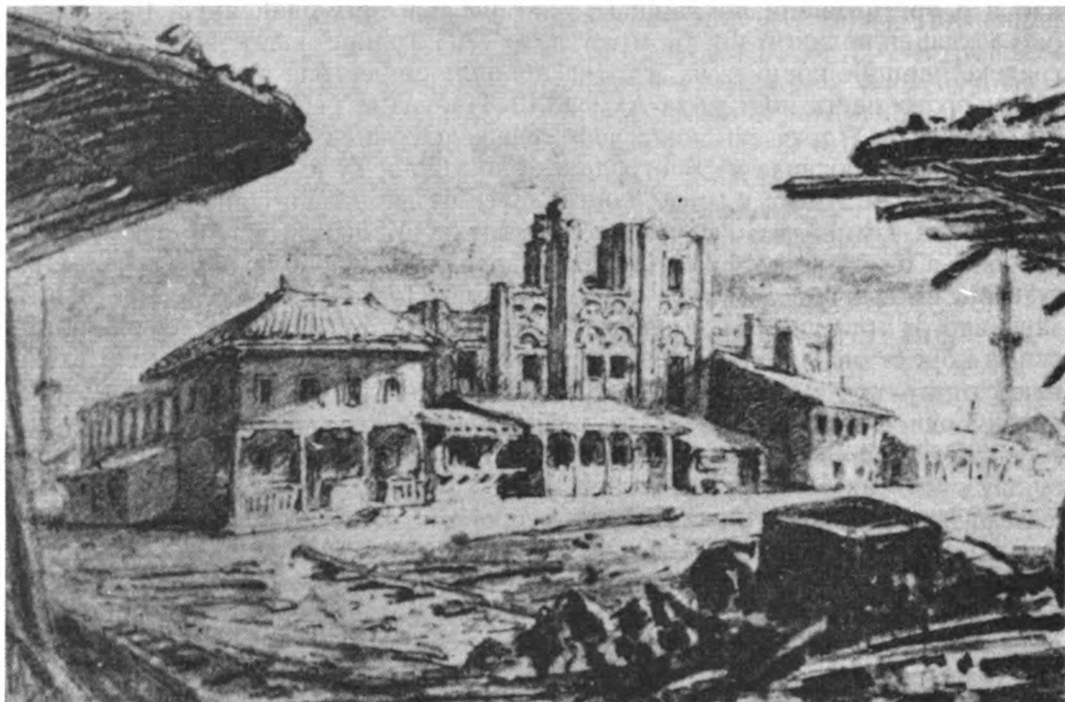

„Пиринчана" – Пиринч-хан

После Велике сеобе Срба Београд је поново постао столно место митрополита, који је у претходним столећима седео у манастиру Крушедолу у Срему. Први митрополит у Београду Михаил помиње се од 1692. године. У лето 1711, због његове заоставштине, бачен је у кулу Небојшу патријарх Атанасије I, који је умро убрзо по изласку из тамнице. У тим тешким данима, док се Порта налазила у рату против Русије, за српску цркву је много радио потоњи београдски митрополит Мојсије Петровић, родом Београђанин. Његове бележнице су готово једини извор о животу српске општине у Београду у то доба, о њиховој еснафској и кнежинској организацији, духовном животу. Срби су и тада живели у својој вароши на Сави и још старијим махалама на Дунаву.

Друго аустријско освајање Београда 1717. године

Не мирећи се с губицима које је претрпела у великом рату, Порта је покушала да у појединачним ратовима против ранијих чланица хришћанске лиге поврати области које је изгубила на основу Карловачког мира. Случај руског цара Петра I на Пруту 1711. и повраћај Азова на основу Прутског мира, а затим рат против Венеције 1715, кад је велики везир Дамад Али-паша у једном војном походу освојио Мореју, охрабрили су Порту да 1716.

године зарати и против Аустрије и да поново одмери снаге са својим победником код Сенте.

Освајач Мореје заустављен је код Петроварадина, где је и сâм пао на бојном пољу пошто се уверио у потпуно расуло своје војске (5. августа 1716). После тога је принц Евгеније Савојски заузео Темишвар, а његова војска спустила се исте јесени на Дунав, надомак Београду. У тим данима пуним пометње, за великог везира позван је мухафиз Београда Арнаут Халил-паша, који је на своје место поставио беглербега Румелије Ахмед-пашу Диздаревића, везира који је са петроварадинског разбојишта довезао у град погинулог часног сердара. Дајући имућнијим грађанима дозволе за исељавање из већ угроженог града, Ахмед-паша је изазвао побуну у којој је изгубио живот. Узрујана губитком Темишвара, београдска војска је пашу извукла из његовог сараја и судила му на свој начин као издајнику и ђауру. Побуњеници су за мухафиза Београда поставили Мустафа-пашу Челића, а Порта је прихватила њихову одлуку. Нови командант организовао је одбрану града, обновио стара и подигао нова утврђења на Сави, Ратном острву и на Дунаву код Чагљана и Миријева. Од раног пролећа турска флотила ступала је у крваве окршаје са српским капетанима у Срему и наносила им тешке губитке. У једном боју на шајкама код Титела заробљен је млади Петраш. Ово је трајало до доласка принца Евгенија на ратиште.

Велики стратег је пришао Београду на неочекиван начин. С флотилом састављеном од многих бојних шајки и чамаца, теретних лађа и десет ратних бродова са 370 топова, он је допловио под Београд Дунавом, у који је ушао из Тамиша, проширеним рукавцем код Панчева. Тако је избегао напад турских бродова из Оршаве, Смедерева и Београда. Мост на Дунаву постављен је близу села Вишњице од 15. до 17. јула. На другу обалу је први прешао принц Александар Виртембершки, а сутрадан је и остала војска кренула према селу Миријеву и Врачару. Нападачи су се ушанчили почев од мостобрана на Дунаву, преко Врачара, до мостобрана на Сави. То је била прва борбена линија, која је имала задатак да дејствује против опседнутог града и турске флотиле. Друга борбена линија, постављена у облику троугла према првој, била је дужна да штити леђа опсадних трупа и да спречи пробој царске ордије, која је тих дана кренула из Једрена у помоћ Београду.

Браниоци су на сваки начин покушавали да омету стезање овог обруча око града, особито од 1. августа, кад је велики везир са царском ордијом стигао пред Београд. Њихова јуриштања из Тврђаве и напади на противничке бродове изазвали су 3. августа жестоку ватру аустријске артиљерије, која је погодила складиште барута у Доњем граду. Читаво доњоградско насеље одлетело је у ваздух од те експлозије. Кад су 4. августа пале утврде на Ратном острву, избачени су из борбе и турски бродови. Надмоћне аустријске батерије ућуткале су многе топове на градским бедемима, а 14. августа погодиле су друго барутно складиште. С њим је одлетео у ваздух и један део Горњег града. Београд је био сав разорен. „Немци са Србима приступају све ближе од стране Врачара и бију град љуто непрестано", записао је један очевидац. Да би онемогућио бежање својих очајних војника, Мустафа-паша Челић је наредио да се поруше сви градски мостови. Док је

Београд тако гинуо пред њеним очима, царска ордија се укопавала према аустријским рововима на Екмеклуку, познатом царском одморишту испред Београда, уз чарке с појединим српским и немачким капетанима. Главнина аустријске војске, распоређена у два бојна реда, одређена је за борбу против царске ордије. Одсудна битка за Београд почела је мало после поноћи 16. августа. Битку је отворио први аустријски бојни ред. Чеоним и бочним нападом са десног крила, освојио је турске положаје на јуриш. Турска коњица одговорила је снажним противнападом, који је за часак поколебао непријатељско десно крило. У другом аустријском налету, услед густе магле, крила њиховог фронта су се раздвојила. Турци су осетили насталу празнину и покушали да се њоме окористе. Али је тада у битку ушао са̂м принц Евгеније с другим бојним редом и на крају освојио и другу линију турских ровова. Кад је сломљен отпор јаничара и Татара у рововима на савској узвишици, окончана је једна од највећих и најкрвавијих битака новије историје, у којој је за пет часова погинуло преко 15.000 људи. После расула царске ордије, принц Евгеније запленио је читав турски логор и написао извештај о великој победи у чадору великог везира. Халил-паша је послао извештај о поразу тек пошто је са остацима своје војске стигао у Ниш.

Командант Београда Мустафа-паша Челић одбио је тога јутра позив на предају, тако да је град бомбардован до 18. августа. Тога дана паша је потписао акт о капитулацији Београда у затеченом стању, а под условом да се градски гарнизон и преживели становници „иселе у Турску са женама и децом, с пртљагом и оружјем које се носи о рамену и паше о бедра". Браниоци изгубљеног Београда насељени су у Нишу и Видину, које Аустријанци нису стигли да освоје. Због искрцавања шпанских трупа на Сардинији, Аустрија није могла да настави рат у Србији. Прихвативши енглеско и холандско посредовање, зараћене стране склопиле су 21. јула 1718. године мировни споразум у Пожаревцу. На основу Пожаревачког мира, Аустрији су призната сва освојења у претходном рату, међу њима и Београд са северном Србијом.

Аустријска управа 1718–1739. године

Аустрија је успоставила своју власт на тлу Србије у времену у коме је њена војна премоћ била неоспорна, у коме је владало опште осећање да је Турцима крај у Европи. Београд и северна Србија требало је услед тога да послуже као полазиште за ново територијално проширење на рачун Порте у будућем освајачком рату, а уједно и за унутрашње јачање куће Хабсбурга у односу према Угарској. Зато је северна Србија припојена крунским доменима, као краљево лично добро „по праву мача".

У складу с тим, у земљи је уведена централизована управа, подређена Дворском ратном већу и Дворском коморском већу. Војна управа замењена је 1720. године Београдском администрацијом, у коју су ушла по два саветника из оба већа. Председник Администрације, као и гувернер Србије, био је од почетка до 1733. године принц Александар Виртемберщки, затим до 1738. генерал Марули, и на крају фелдмаршал Валис. Србија је после осва-

јања подељена на дистрикте, тако да је и Београд постао средиште једног дистрикта са тридесетак села под коморским органима Администрације. Управну, полицијску и судску власт у дистрикту вршио је провизор уз помоћ једног ишпана, двојице ибрајтера, неколико пандура и послужитеља, а преко представника устаљене кнежинске самоуправе. С Тврђавом одређеном у строго војне сврхе, војском која је несумњиво чинила најмногобројнији живаљ у Вароши, Београд је у овом раздобљу имао и две грађанске општине, српску и немачку.

Своју власт у Београду Аустрија је започела планским претварањем града у западњачку варош с претежно немачким грађанством римокатоличке вере. У тек освојени Београд стигле су 333 породице из Вормса и Мајнца, са обећањем да ће добити напуштене турске куће и пореске олакшице за десет година. Најлепше куће већ су биле у рукама војске, а војне власти одмах су запослиле колонисте на копању шанчева око Вароши, па су до краја 1717. многи од њих напустили Београд. Они који су ипак остали, убрзо су се изборили за варошку управу и привилегије као у другим слободним градовима у Угарској. Варош је подељена на Немачки или Дунавски Београд и Српску варош на Сави, са посебним општинама. Сматрајући да у Београду, као „првом бедему хришћанства, немачка нација у свако доба мора бити прва по снази и по броју", Карло VI је одобрио захтев да се у Немачком Београду могу насељавати само Немци. Тако су 1726. године сви Срби, Грци, Цинцари и Јермени морали да се иселе на Саву, где су Срби основали своје ново насеље Доњу савску варош.

Према статуту од 1724. године, немачка општина имала је варошки дом са грбом и заставом, управу с градоначелником, одборницима, нотаром и благајником, капетана страже, а од комуналних установа: апотеку, болницу, физикат, сиротиште, старачки дом, јавни кош за случај неродице, тамницу. Општина је добила и један хамам, одузет од Јермена, с тим да се преуреди „на хришћански начин". Састављена махом од ситних занатлија, општина је настојала да се у разним цеховима ограничи број чланова. Она ипак није могла постићи да се смањи број варошких крчми, којих је било 140, јер је монопол пива и ракије чинио важну ставку у коморским приходима Администрације. Већ 1719. године обновљена је под заштитом Карла VI Оријентална компанија, с монополом на трговину с Турском и са Истоком, а са огранцима у Трсту, Ријеци и Београду. Да она, и поред повољног трговачког споразума с Портом, није баш успешно пословала, показује предлог принца Александра из 1727. године. Тада се гувернер залагао да се у Оријенталну компанију, макар и силом, укључе и Срби: као способни трговци с малим потребама, који своју робу могу продавати и по нижој цени. У Јени-хану и Чукур-хану сада су становали имућни Грци као турски трговци, а у старом Абхехаму турски Јевреји. Тржне таксе у пијачним данима и на годишњим вашарима, као од тржног кантара, припадале су немачкој општини која је из тих прихода издржавала своје разне комуналне службе.

О римокатоличком свештенству водио је бригу сâм владар, штедро трошећи на његово издржавање половину коморских прихода Администрације. Тако је београдски бискуп плаћан 8.000 форинти у време кад је принц Алек-

сандар као гувернер Србије имао плату од 6.000. Сви мисионари из реда језуита, фрањеваца, капуцина, тринитара, минорита, који су дошли у Београд, добили су понеку џамију и по две-три турске стамбене зграде. Пастирска дужност над римокатолицима и духовни надзор над њиховим школама поверени су језуитима. Они су 1726. године отворили латинску школу, која је до 1729. поступно добила шест разреда. Међу ученицима немачких школа било је доста српске деце. Администрација је на то гледала повољно, рачунајући да ће, заједно с децом, и многи родитељи прећи у владајућу веру. И поред тога, београдски Срби одиграли су главну улогу у борби српског народа за одбрану свог посебног положаја у Аустрији.

Карло VI је у септембру 1718. потврдио Мојсија Петровића за митрополита Београда и Србије, а затим и Баната. Српски народ у Аустрији био је подељен између двојице црквених поглавара, јер је таква подела одговарала плановима Беча за његово превођење у „праву веру" путем уније. Насупрот томе, Мојсије Петровић је припремио сабор у Петроварадинском Шанцу, на коме је 1722. изабран за наследника карловачког митрополита Вићентија Поповића, са одлуком да буде само „један архиепископ и наследник". Тако је у фебруару 1726, после смрти митрополита Вићентија, Мојсије Петровић изабран за „архиепископа и митрополита Београда и свег хришћанства под влашћу светога цесара римскога". То је значило црквено уједињење Срба у Аустрији са столицом у Београду. А тиме је почела и неједнака борба, која је трајала до тренутка кад је нови аустро-турски рат већ био на помолу.

Ни два месеца после избора Мојсија Петровића за црквеног поглавара свих Срба у Аустрији, издата је деклараторија којом се српске привилегије, потврђене 1715. године, сужавају у корист римокатоличке цркве и фискуса. Друга деклараторија, од априла 1729, још теже је угрозила слободу кретања и материјалне основе православног свештенства и цркве у целини. Срби су одбили оба прогласа. Са сабора одржаног у јуну 1730. у Београду, они су замолили ћесара да им остави раније слободе. Месец дана касније умро је изненада митрополит Мојсије Петровић. На сабору одржаном у фебруару 1731. у Сремским Карловцима, на његово место изабран је арадски владика Вићентије Јовановић. Ћесар га је одмах потврдио за митрополита „карловачког, београдског и осталих задобијених области", али је својим рескриптом од фебруара 1732. године остао доследан политици крњења српских привилегија. Са сабора који је тим поводом одржан у Београду, Срби су молили ћесара да своју одлуку повуче, јер им се „не може доказати никаква неверност". Главна војна команда у Београду пропратила је ову молбу мишљењем да Србе треба натерати на безусловну послушност, „јер је то народ који се увек супротставља". Општенародно посланство, које је овај сабор одредио да иде у Беч ради обнове привилегија, постигло је једино искључење фискуса из деобе оставине умрлих епископа. Сва остала ограничења верске слободе и оптерећења свештеника остала су на снази. Објава овог новог рескрипта изазвала је револте Београђана, који су се окупили испред Митрополије претећи побуном. Митрополит Вићентије је због тога у позну јесен 1734. отишао у Беч, одакле је до јуна 1735. исходио патент сличан оном из 1715. године. На свим народним саборима београдску општину је

заступао кнез или „велики биров" Гаврило Рашковић, заједно са ешкутима и протом. Ради народних послова, Гаврило Рашковић је два пута ишао у Беч: као члан посланства из 1734, као и посланства које је са сабора у Сремским Карловцима упућено у престоницу да у име српског народа захвали на исказаној царској милости.

Док је у Бечу чекао на потврђење, митрополит Мојсије се обратио Петру Великом за помоћ у књигама и учитељима, ради „наоружања душа наших за супротстављање непријатељима нашим". Са истим схватањем народног просвећивања, јасно израженим у његовом тестаменту, Мојсије Петровић се залагао и за набавку штампарије, али је сабор овај његов захтев одбио. А кад су власти 1727. забраниле увоз руских књига, митрополит је прештампавао руски буквар у манастиру Римнику. У Митрополији је и пре 1717. постојала грчка школа, која је и у ово време радила без прекида. Почетком 1727. митрополит Мојсије је довео у Београд руског учитеља Максима Суворова, који је отворио руско-словенску средњу школу. У време митрополита Вићентија, који је улагао највеће напоре да оснује потпуну гимназију, помиње се и „велика школа". Чувени протопсалп Анатолије из манастира Ватопеда на Светој Гори основао је 1731. при Митрополији појачку школу за грчку псалмодију. Митрополит Вићентије дао је правила за учитеље и ученике, борећи се подједнако против инерције својих верника као и против оних који су своју децу вадили из српских и давали у немачке школе. И пре доношења деклараторија и рескрипата, извори за издржавање српских школа остали су исти као и под Турцима: школске кутије по црквама, у које су верници стављали своје прилоге; милостиња скупљана путем писанија и завештања која су верници тестаментом намењивали школи. Сâм митрополит Вићентије Јовановић издржавао је о свом трошку десет школа.

За двадесет година, колико је Београд остао под њеном влашћу, Аустрија је умногоме изменила његов спољни изглед. Како је Тврђава добила строго војну намену, у њој су најпре збрисани остаци цивилног насеља и све старе грађевине, затечене у рушевинама од експлозије. Од средњовековног Београда остале су једино зидине и понека кула, а на рашчишћеном градском простору подигнуте су модерне грађевине према потребама и укусу нових господара. Војна команда, главна стража, касарна са официрским становима и арсеналом, налазили су се у Горњем граду. У Доњем граду подигнуте су четири велике двоспратне грађевине са унутрашњим двориштима: арсенал, касарна, пекара с млиновима и складиште хране и бродског материјала. Читав град је утврђен према фортификационим правилима маршала Вобана, а према плану пуковника Николе Доксата де Мореза, који је уједно руководио радовима. При утврђивању Тврђаве примењен је Вобанов систем бастионе трасе са оштрим угловима, с низом бастиона повезаних куртинама, с фланкама и тајним путевима у ров. Испод свака два бастиона подигнуто је по једно утврђење звано равелин. Радови на Тврђави трајали су до 1736. године. Од свега тога данас постоје једино барутни магацин у стени, капија Карла VI која је повезивала Доњи град са утврђеним пристаништем, као и Леополдова капија на југоисточном равелину испред Горњег града.

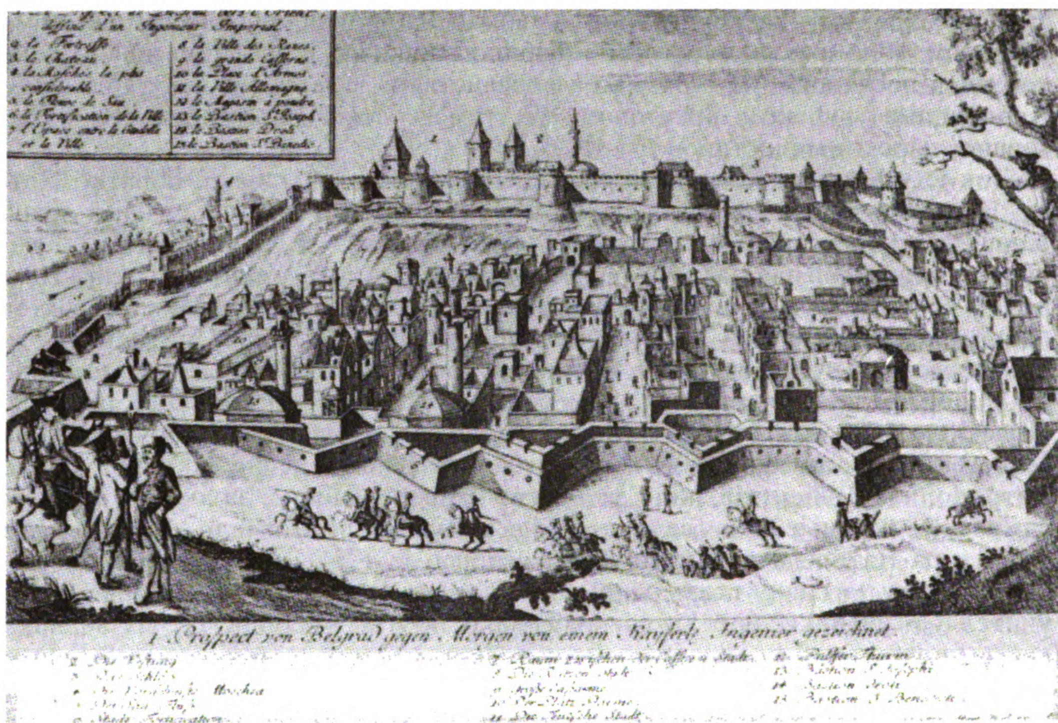

Јох. Март Вил: Поглед на горњи град, на Српску и на Немачку варош, око 1736. године

Варош је такође утврђена бастионом трасом са шест равелина и четири капије, међу којима се истицала Виртембергова (Стамбол) капија с казаматима. По одласку Турака, војска је заузела преко 900 варошких зграда, тако да је за колонисте преостало свега 450 слабих напуштених кућа. Боље грађевине, какви су били ханови, употребљене су као касарне и штале, али и за смештај Јевреја и других турских трговаца; војне апотеке биле су у познатом Пиринч-хану. Хамами, џамије и школе већином су послужили као складишта. Неке џамије су претворене у римокатоличке цркве, а у једној је била комедија. У најбољем сарају принц Александар је о месојеђи приређивао балове, обавезне за све грађане Немачког Београда. До 1728. године подигнуто је 85 нових зграда, од тога по грађевинским прописима 45. Међу грађевинама које су се издвајале из уобичајене граничарске архитектуре свакако су биле: командантов стан, стража, зидарска касарна, као и војна болница и пошта изван варошких утврђења. Својом монументалношћу и барокном архитектуром доминирала је касарна принца Александра подигнута на турском гробљу испред Виртембергове капије. Касарна је била предвиђена за 12 батаљона пешадије, али је од 1726. становао у њој сâм принц Александар са својим двором.

Премда оптерећени кулуком и доприносима за градњу, Срби су такође настојали да следе дух времена. Саборну цркву и Митрополију већином су

Капија цара Карла VI (Карлова капија), довршена јула 1736.

зидали и украшавали немачки мајстори и уметници. Намештај Митрополије набављан је из Беча, где су шивене и архијерејске одежде. Као противтежа немачком утицају у свакодневном животу, све више је јачао руски утицај у просвети, богослужењу, па чак и у језику. Једино на тај начин Митрополија је све време била упоран бранилац народног идентитета и будан чувар његовог историјског памћења. Према портрету принца Евгенија стајао је, у њеном црвеном кабинету, грб српског цара Стефана у црном оквиру. У плавом кабинету, на контрафе владајућег царског пара гледао је портрет вечитог заточеника, деспота Ђорђа II Бранковића.

Поново у турским рукама 1739. године

У лето 1737. године Аустрија је, као савезница Русије, ушла у нови рат против Турске, у коме је, после низа тешких војних пораза, у року од три године изгубила северну Србију с Београдом. Аустријска објава рата, упућена нишком гарнизону у часу у коме је њена армија маршовала преко границе код Параћина, а док се сва турска војска налазила под Бендером, изазвала је панично бежање Турака из пограничних паланака. Требало је да Аустријанци само дођу под Ниш да би, без иједног испаљеног плотуна, примили кључеве највеће турске тврђаве у Европи, и да би затим без тешкоћа запоседи Белу Паланку и Пирот, Прокупље и Куршумлију, наишавши на путу од Крушевца до Сјенице једино у Новом Пазару на известан отпор. Обрт је значила битка код Бањалуке, где су босански муслимани потукли Хилдбургхаузенову армију. Тако су Аустријанци већ у августу 1737. доспели у положај да морају бранити и своје лако стечене поседе у Србији. Турска одбрана Румелије почела је проглашењем светог рата и покољем побуњене раје, која је сама истерала гарнизоне идући у сусрет својим новим господарима. У тим пресудним часовима испољиле су се све слабости аустријске команде и војске, неспремне за кретање задивљалим пределима Србије. И док се турска војска концентрисала на Ниш, снабдевен за свега неколико дана, фелдмаршал Секендорф се бавио освајањем Ужица, доживевши да му босански капетани приликом повлачења у Шабац отму добар део пртљага. У октобру 1737. Аустријанци су Ниш изгубили на начин на који су га пре тога и заузели. Командант Ниша био је генерал Никола Доксат, градитељ Београда. После повлачења нишког гарнизона у Београд, он је осуђен на смрт стрељањем и вешањем. У лето 1738. Турци су робили и харали све до Београда, а у септембру, после пада Адакалеа, Београд је већ био озбиљно угрожен. Рат је одлучила велика турска победа код Гроцке, 23. јула 1739. године. Два дана касније велики везир Иваз Мехмед-паша стигао је са царском ордијом на Врачар, а сутрадан почео да бије Београд из свих топова.

Већ 27. јула упутио је фелдмаршал Валис свог човека великом везиру, али овај није хтео да преговара о миру уколико му се не преда Београд. Како је ово за аустријску страну било неприхватљиво, Београд се нашао у положају да га Турци не могу освојити нити Аустријанци одбранити. Најзад је прихваћено компромисно решење маркиза де Вилнева, француског амбасадора на Порти: предаја Београда под условом да Аустријанци поруше све што су у њему из темеља изградили, строго пазећи да при томе не оштете стара турска утврђења. Под тим условом је 1. септембра потписан прелиминарни споразум о миру. Четири дана доцније, велики везир је ушао у град и разгледао његова утврђења. Седмог дана, у Виртембергсовој касарни на Стамбол-капији настанио се београдски сераскер Али-паша. Како су три дана пре тога, заједно с немачким грађанима, напустили Београд и сви Срби, Турци су сами срушили нову српску Саборну цркву и Митрополију. После тога је велики везир Иваз Мехмед-паша узео за своју победничку

џамију скромнију цркву Св. Јована Крститеља у Доњој српској вароши. Београдски Срби отишли су у Петроварадински Шанац, Нови Сад. Ту се, са избеглим архијерејима, већ налазио и српски патријарх Арсеније IV Јовановић, организатор народног устанка.

Београдски мир закључен је 18. септембра 1739. године, пошто су услови о предаји Београда проширени и на Шабац. Аустријанци су се обавезали да поруше и евакуишу варошку бастиону трасу у року од три, а ону око Тврђаве у року од шест месеци. На томе је свакодневно радило више стотина људи, који су често били изложени нападима јаничара, огорчених условима предаје града. Примопредаја Тврђаве обављена је тек 7. јуна 1740. године. Само четири дана касније на Сави је извршена размена царских посланстава за ратификацију мировног споразума. Разграничење на Сави и Дунаву трајало је до пролећа 1741. године.

БЕОГРАД ПРЕД СРПСКУ РЕВОЛУЦИЈУ 1804. ГОДИНЕ

Турска власт 1739–1788. године

Померање границе на Саву и Дунав за Порту је значило огроман и неочекиван успех, који је она од самог почетка схватила као предуслов трајног мира на овој страни. Држећи се по страни од европских сукоба, Порта је настојала да обузда испаде својих граничара свих оних година у којима је Аустрији, заузетој ратовима на Западу, мир на њеној јужној граници био неопходан. Овај доказ пријатељства показао се драгоценим у њеном рату против Русије 1768–1774. године, кад су је порази које је трпела на доњем Дунаву и у Средоземљу довели до потпуног расула. Обнављајући источну политику Аустрије, Јосиф II је своје освајачке планове ускладио с „грчким пројектом" Катарине II. Као награду за тајни споразум од 1771, Аустрија је 1775. запосела влашку Буковину, што је Порта отрпела без икаквог протеста. Две године касније бечки Ратни савет располагао је исцрпним подацима о стању у Београду, чију су тврђаву уходили аустријски официри, као и о броју хришћана у Турској, способних за оружје у будућем рату. У време кримске кризе 1783–1784, аустријски обавештајци, прерушени као момци српских калуђера, израдили су детаљне карте и описе пограничних турских области. Мада је била сигурна у то да је рат неизбежан, Порта је остала немоћна пред насиљима својих намесника и војске, која су њену рају све више гурала у непријатељски табор. На почетку руско-турског рата, Аустрија је у два маха покушала да уђе у рат без објаве, заузевши Београд на препад, уз помоћ завереника у граду. Ноћни поход на отворене градске капије оба пута је осујетило невреме на Дунаву, а не међусобно закрвљене страже Београда.

После Београдског мира Београд је поново постао средиште прворазредног серхата и „зборно место царских војски". По старом, градски гарнизон

чиниле су јерлије, које су се у претходном раздобљу налазиле у Видину и Нишу. Кад су они после примопредаје Тврђаве враћени у Београд, на њиховом списку било је само нешто преко 2.900 људи. Приликом образовања београдске благајне, јерлијама су одређени приходи од муката и џизје, које је водио београдски дефтердар. У лето 1741. године Порта је у београдски гарнизон уврстила и 700 заима и спахија, којима су подељени наследни (оџаклук) тимари у освојеним нахијама Смедеревског санџака, са управним имунитетом, а под условом да стално живе у Београду и обављају службу чувара тврђаве. И поред тога, најмногобројнију војску у граду чинили су припадници царских корпуса, пре свега јаничари, који су овде остали са сераскером Али-пашом после одласка великог везира у Цариград. О њиховим платама старала се сама Порта, обично са закашњењем. Јаничари су некад само на смену слати у пограничне градове, али у ово време они су добрим делом били јамаци, заменици, који су остајали у граду без обзира на формалне премештаје својих јединица. Како су се њихове везе с јаничарским корпусом сводиле на спољна обележја и плате, једини начин за њихово удаљавање из града било је прогонство. Из тог разлога, мухафизи Београда постављани су из реда „способних и мудрих везира, који су кадри да заповедају војском и обезбеде мир и заштиту раји и грађанима". Ниједан од наведених услова није могао бити испуњен јер су се већ у тренутку увођења власти испољиле многе слабости и недоследности које су неминовно водиле у пуно безвлашће.

По „правилу серхата", Београд никад није смео остати без мухафиза. Ово правило је понављано често, управо онда кад је кршено а управа препуштана кајмакаму. Купујући на Порти свој везирски туг и сваки будући положај, везири су обично били презадужени, и зато су се користили сваком приликом да се наплате цедећи поданике и све слојеве војске. Тако су од спахија, поред законитих дажбина, узимали таксу за дозволу да не седе у Београду, на шта су ови по новом закону били обавезни. Неумерени захтеви везира и дефтердара према јерлијама убрзо су довели до таквог осипања њиховог корпуса да га Порта ни поред најбоље воље није могла попунити јер више нико није хтео да буде јерлија у Београду. Јерлије и спахије нашле су излаз у куповини јаничарских „имена", а јаничари су од самог почетка овладали као закупци на мукатама које су припадале јерлијама, па и као поседници зијамета и тимара. Тај општи неред најтеже је погађао најбесправнији и најсиромашнији слој поданика.

Као и у раније време, мухафиз Београда добио је хас санџакбега Смедерева, а многима су давани у апанажу и разни санџаци, међу којима се редовно налазио Крушевачки. Како је овај санџак стално имао свог санџакбега, мухафиз Београда је са њим делио намет звани „мирнодопска помоћ". Кад је овај намет озакоњен 1719. године, њега је била поштеђена једино раја на нишком серхату: Крушевачки и остатак Смедеревског санџака. Због тога је сада утериван „по обичају земље" и на начин који је изазвао многе потресе, чак и један прави војни поход на Београд. Ферман о наметима за трошкове управе у Београдском пашалуку Порта је издала средином 1742. године, али је тада било речи једино о томе да ће се овај

намет убирати преко нахијских кнезова, који ће у ту сврху имати своју канцеларију и двојицу заступника код везирског војводе у Београду, да се војска ниуколико не сме у то мешати, и да ће се намет разрезивати „према могућности земље“. Ова одлука спроведена је тако што су главну улогу преузели везирски мутеселими и муслимански локални прваци у звању вилајетских ајана и заступника раје, с тим што је кнезовима ипак препуштена одговорност за народне дугове. Због њихове тежине и мучног начина убирања, народ је ове намете прозвао *порез*. Раја се преко ноћи обрела у дуговима и, заједно са својом земљом, стављена у промет претварањем села у читлуке. А кад ни то двоструко бреме феудалне зависности и обавеза није доносило заштиту и смирење, раји је једино преостало да бежи преко Саве и Дунава у Аустрију.

Против такве зле управе устао је 1747. године чувени Ужички Шејх, али је његова побуна на Порти оцењена као „кварење поретка на серхату“ и угушена уласком београдске војске у Ужице. Свако даље утеривање пореза било је праћено драмом, у којој су главни актери обично свршавали у дужничком затвору или у прогонству, уколико би срећно умакли брзој пресуди саме војске. „Мирнодопску помоћ“ мухафизу Београда Порта је одредила тек 1760. године, оставивши на снази и раније намете за трошкове управљања земљом. Али ни то што су оверени порески спискови од тог времена ишли на увид самом султану више није помагало, јер су ти спискови служили само као покриће за безмерна насиља. Трајно задужена земља платила је 1776. године порез позајмицом узетом од аустријских трговаца у Земуну. О вртоглавом порасту пореза довољно говори ставка за издржавање мензилхана на Цариградском друму, што је непосредно после Београдског мира износило 20.000, а 1783. године 400.000 гроша. А како ова служба, и поред тога, није функционисала, Порта је сва питања од највећег значаја решавала с пресудним закашњењем. Њена власт на овој страни доспела је у прави колапс већ у годинама руског рата 1768–1774. године.

После Београдског мира почела је непоштедна битка за освајање свих главних позиција у земљи, какве су биле: присвајање закупа од муката и џизје, освајање уносне функције ајана приликом разрезивања и убирања пореза, пуна контрола над трговином и прометом преко ханова и транспортне службе на копненим и воденим путевима, потпуно овладавање земљом и рајом путем читлучења. У тој борби однели су победу јаничари, као припадници надмоћне војске у граду и помоћу разгранате лихварске мреже, у којој су се убрзо нашли сви, почев од раје и њених кнезова до ајана и дефтердара. Они су имали главну реч у еснафској организацији града, а особито у организацији трговине и промета, којима су овладали као лађари на Сави и Дунаву и власници ханова на копненим путевима. Али сва ова постигнућа, свеједно што су постала трајно стање, нису превазишла степен инцидента, јер нико није био у стању да их задржи на дуже време.

Од првог дана јаничарски Београд је претворен у бојно поље непријатељских табора, који се не устежу да на своје противнике окрену градске топове ако је то једини начин да их избаце из града. Везири су увек били на страни победника. Држећи се истог правила, Порта је постигла то да Бе-

оград не изнедри одметника типа Махмуда Бушатлије и Османа Пазваноглуа, што не значи да су непрестани нереди на овој страни били мање опасни. Они који су, жигосани као „кваритељи поретка и насилници над сиротињом рајом", истеривани из града, далеко од тога да се повинују заповестима за одлазак на границу Ирана, у Мореју или на Крим, окупљали су се по рубовима Београдског пашалука, вребајући згодну прилику да уђу у Београд и обрачунају се с противницима који су заузели њихова имања. Град је тако деценијама живео у страху од изгнаних Арнаута, а почев од 1755. године, после крвавог обрачуна уз топовску паљбу, и од лихвара пореклом из Алаије који су остали у Нишу. Земљом су загосподарили војни прваци, звани зорба. Мухафиз Београда Абди-паша побио је 1762. неке њихове ханџије, али је ускоро морао отићи из града.

До краја руског рата (1768–1774) појавили су се и војни прваци под називом дахије. Први познати дахија био је Мехмед Климента, ага 7. џемата. Он је био незванични господар земље до лета 1777, кад су га противници присилили да побегне из града, разбивши му из заседе сву дружину. Његов победник Халил ускоро је прошао на сличан начин, а стварни господар Београда постао је Дели Ахмед из 97. џемата, штићеник дефтердара Хусни Јусуфа. У бици у варошком тахмису, априла 1782, Дели Ахмед је поново разбио Халила и његову дружину од 500 Арнаута, мада је овоме дошла у помоћ и једна војска из Ужица. У бици око Дели Ахмедовог конака, коју је у ноћи 9. септембра 1785. заметнуо Халилов осветник Кара Хасан, пало је на стотину Арнаута. Кара Хасан је тада једва изнео главу јер је Махмуд-паша против уљеза употребио топове, сумпор и шалитру. Но касније се некако вратио, и то као ага 52. џемата. Положај његових противника био је тешко пољуљан услед дефтердаровог потпуног неуспеха у откупу жита за Београд. Крајем 1787. године Дели Ахмед је окривљен за отварање капија Београда Аустријанцима и у бици од 27. децембра избачен из града. Оптужен за проневеру и велеиздају, Хусни Јусуф је погубљен у Нишу. Дели Ахмеда је стигла иста судбина после Свиштовског мира.

Снабдевање Београда спадало је међу најважније дужности београдских дефтердара. Од везира и муле, до чланова царских корпуса, Београд је у сваком тренутку имао више хиљада људи на списковима за следовање хлеба, меса и зоби. Дефтердар је морао да брине о раду државних пекара, млинова и складишта, а пре свега о откупу брашна, јечма и меса. Он при том није имао тешкоћа једино с месом, јер је Србија тога доба била велики извозник стоке. Од житарица, народ је највише гајио кукуруз, који ни спахије нису узимале као десетак. До рата 1768. године Београд је снабдеван путем принудног откупа из Бугарске и Влашке, преко скела на доњем Дунаву. А кад је ова највећа турска житница уништена ратом, дефтердар је задужен да купује жито из Аустрије, не само за Београд него и за царску војску на ратишту. С променом аустријске политике, Београд је почео да живи у страху од глади. Иако је дефтердар касније спровео откуп кукуруза, криза која је тада почела више се није могла ублажити.

Да би вратила Тврђави онај лик који су јој дали а затим одузели Аустријанци, Порта је већ у лето 1740. упутила у Београд своје стручњаке да из-

врше прорачун радова за обнову порушене бастионе трасе. Београд је пуних четрнаест година био велико градилиште на коме се стално налазило више хиљада људи: сва београдска војска, румелијске спахије, мајстори и зидари, аргати из Румелије, Влашке, Босне, раја из околине. Радовима је по правилу руководио посебан повереник за градњу, често и сâм дефтердар. Завршетак радова обележен је 1750. године, али су они стварно трајали до 1754, кад је Тврђава коначно добила свој данашњи изглед. И после тога Порта је строго пазила да се градски ровови и ратно пристаниште стално чисте и отклања сваки квар на бастионој траси и бедемима, што је изазивало честе немире румелијских спахија на тврђавској служби у Београду.

Тврђава у коју су Турци ушли у лето 1740. године једино је својим старим бедемима одавала град који су они 1717. напустили у пламену. Они су затечене аустријске грађевине употребили сходно њиховој намени, само су им додали зграде које су великом војничком насељу давале муслиманско обележје. Главна стража је преправљена у џамију султана Махмуда I с царском библиотеком и медресом, у чијим је ћелијама становало око 30 студената. Близу џамије подигнута је кадиријска текија, а везир Јахја-паша саградио је уз саме бедеме хамам и низ дућана. Испред Сахат-куле појавила се касније кафана, коју су побожни војници узалуд покушавали да поруше. На џамијском гробљу с временом је подигнуто осам турбета везира умрлих на дужности мухафиза Београда. Везирски сарај саграђен је до 1743. у северозападном делу Горњег града, с посебним конацима за ћехају и аге, и са зградом за делије и коње. Везир је од осталих становника Горњег града био одељен двоструким зидом. Али кад је сарај 1774. изгорео, он се преселио у много скромнији конак на Диздар-капији, а на нахије је разрезан порез који је надаље стално повећаван. Везири су се тако приближили војсци, подредивши новчаним потребама чак и своју личну безбедност. Све док су везири становали у свом ограђеном дворишту, дефтердари су били смештени у великој касарни у Доњем граду, заједно с јаничарима. У свој конак први је изишао Ибрахим Решид, који је своје службовање у Београду завршио 1780. са огромним дугом од 200.000 гроша. Други конак у Доњем граду подигао је дефтердар Хусни Јусуф. Од тих дефтердарових конака остао је назив капији између Горњег и Доњег града. Џамију, медресу, мектеб, себиљ и низ дућана на платоу Доњег града подигао је јаничар-ага, а затим и велики везир, Сејид Хасан-паша. Око његових задужбина поново је никло насеље које су основали ранији становници касарни.

У сенци Тврђаве, у коју су све време улагана огромна средства и напори, Варош је од овог времена постала њено сиротињско предграђе. Послуживши се законом о „силом освојеној земљи", Порта је старе београдске вакуфе укинула и њихова имања изложила јавној продаји у корист државне благајне. Све важније јавне грађевине и запустеле некретнине у Вароши, као и имања у њеном атару, прешле су на тај начин у власништво највиших Портиних и београдских достојанственика, који су тако постали нови београдски добротвори: велики везир Иваз Мехмед-паша, јаничар-ага Сејид Хасан-паша, дефтердар Мустафа-ефенди Атифзаде, реис-ефенди Хаџи Мустафа, свемоћни кизлар-ага Хаџи Бешир, београдски сераскер Али-паша,

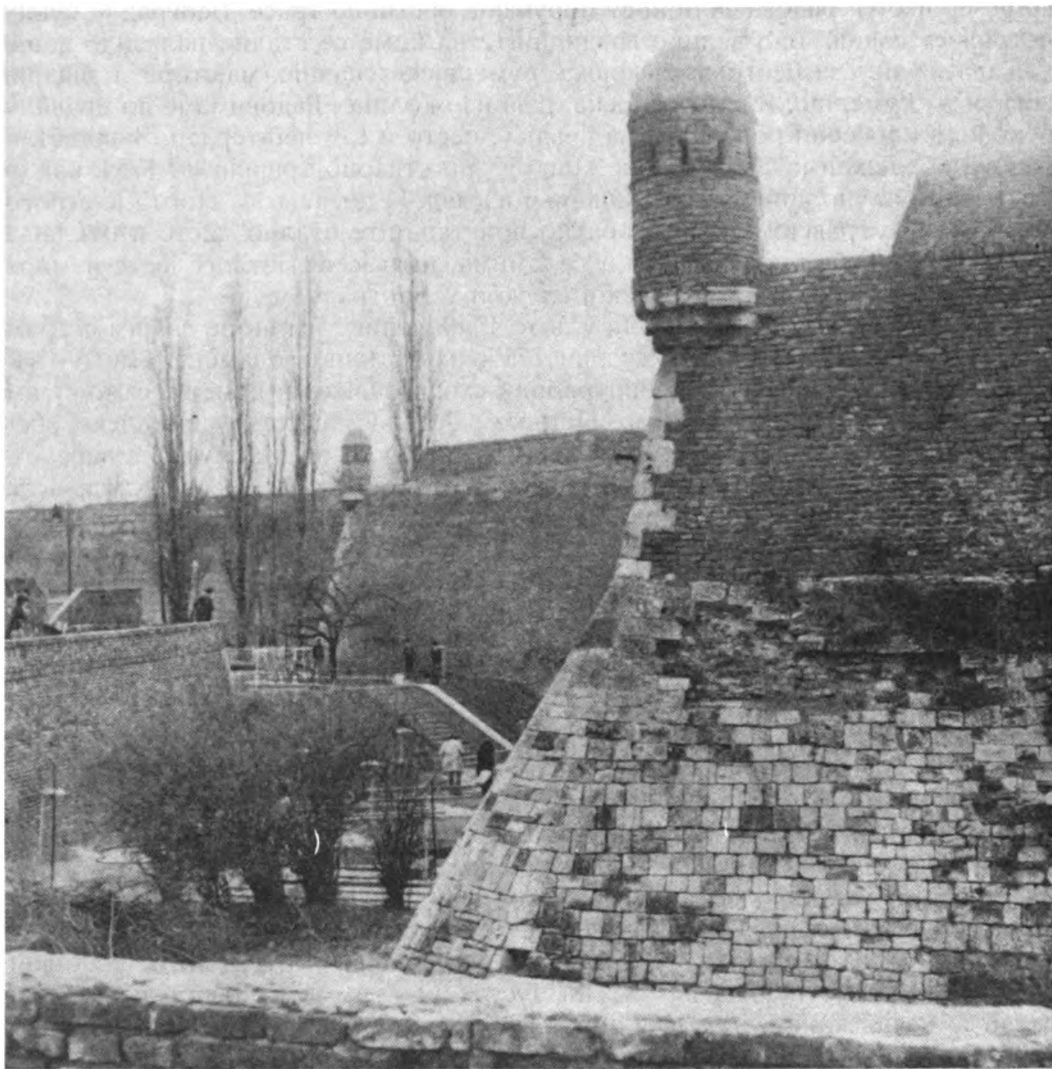

Један део бастионе трасе, на југоисточној страни Тврђаве

његов ћехаја Хусеин-ага, дефтердар Ахмед-ефенди, а до 1746. године и мухафиз Београда Јахја-паша Хатибзаде. Нови задужбинари отворили су неколико старих џамија, школа, текија и чесама, постаравши се уједно да њихове зграде добију статус царинарнице, безистана, трговачких ханова или касарни. Оно што су они сами изградили у Вароши углавном се сводило на низове дућана. И поред ових вакуфа, већину џамија и школа издржавала је београдска благајна. Тако се у Вароши и њеним предграђима на Врачару и у Сава-махали помиње 19 џамија, од којих су у овом времену основане само две: џамија-црква у Сава-махали и она коју је на Стамбол-капији основао Лаз Хаџи Махмуд-ага, протеран из Београда с Климентином дружином. У

Вароши се помињу две почетне медресе. Више школе пресељене су у Тврђаву. Али, ако је из свих медреса ишта потекло, то је била идејна обојеност нетрпељивости међусобно зараћених странака. Оно што је у историји науке вредно помена били су преводи разних стручних дела са немачког, трудом Осман-терџумана, тумача на београдском дивану.

После свих ратова и на брзину извршених поправки, најлепши стари споменици Београда распознавали су се још само по имену, уколико с новим власником и име нису променили. Од затечених аустријских грађевина могле су се одржати једино оне скромније. На месту велелепне касарне принца Александра Виртембершког, већ почетком 1743. порушене, никле су кафане, нова чаршија и куће које су на крају постале Дели Ахмедове. Једно од тих бедних свратишта без прозора послужило је 1767. године за смештај званичног француског посланства. Некад славна Варош београдска пружала је жалосну слику велике паланке која дотрајава у честим пожарима, поплавама и међусобним обрачунима својих становника. Сва ова истрошеност Београда не би деловала тако поразно да се није свакодневно откривала већ на самом аустријском санитарном кордону, пре свега у Земуну, који је пред очима Београђана израстао такорећи од села у лепу и уређену европску варош.

Београд је до краја овог раздобља остао главни саобраћајни чвор на трговачкој магистрали између Леванта и Средње Европе, насупрот тежњама Аустрије да оснажи своје луке у Трсту и Ријеци. У трговачким односима са Аустријом, Турска је све време одржала више него позитиван биланс. Чак и после низа протективних мера, којима је Беч подстицао продор своје младе индустрије на источно тржиште, године 1778–1779. његов увоз из Турске износио је 1.328.337, а извоз свега 241.775 форинти. Лавовски део ове трговине ишао је преко Београда и Земуна. И док је приход од царине у Земуну достизао 100.000 форинти, у Београду, на чијем су ђумруку без наплате царине пуштани једино товари који иду право у Цариград, иста ставка премашила је 30.000 гроша једино захваљујући административним мерама. При свему томе, сама Србија, као извозник стоке, покривала је сав овај увоз преко Београда, можда чак и двоструко. Међутим, ова замашна добит није имала благотворног утицаја на сам град, јер није ни остајала у њему. Београд више није имао својих грађана.

После Београдског мира у Вароши је пописано око 2.000 муслиманских кућа. То је био најпотиштенији слој градског становништва, чији је вођа на крају постао Дели Ахмед, и сâм Београђанин. Варошка раја састојала се у почетку од свега 45 Јевреја и 3 Србина у Вароши и 5 Срба и 3 Циганина у Сава-махали. Они који су се касније стицали у град морали су остати у статусу „добросеђеће раје“ или „гостију“, уколико су долазили као трговци. У првом случају је реч о Србима, у другом о Цинцарима који су се насељавали у Српској вароши око Митрополије и Грцима, настањеним у једном великом хану близу дунавске скеле. За све њих Београд је био привлачан баш због трговине, а највећу моћ, без обзира на порекло и веру, имали су они који су на неки начин били повезани са зеленашким капиталом у Цариграду. То је био случај с лихварима из Алаџе, који су и после изгона из

града задржали кључно место у трговини између Беча и Цариграда, па чак и на београдском ђумруку, међу шачицом јерлијске олигархије.

Главну улогу у трговини Балкана са Средњом Европом освојили су Цинцари и Грци, турски поданици, који су помоћу спретно постављене мреже од егејске обале до Београда и од Земуна до Беча, Трста и Ријеке, преплавили Аустрију својом робом. Њихове главне насеобине налазиле су се у Земуну и Београду, у коме су играли важну улогу и као зидари, пекари, кафеџије и набављачи жита из Аустрије. Трговина стоком из Србије налазила се углавном у рукама Цинцара, али се она није могла обављати без пристанка јаничара, који су били и побирачи транзитних такси на граничним прелазима, као ни без учешћа великог броја Срба распоређених на скелама између Шапца и Пореча и присно повезаних са својим пословним пријатељима у унутрашњости.

Овај трговачки слој Срба, махом још увек везан за своја села, преузео је на себе главни терет будућег рата. Они су спремно дочекали освајачке планове Јосифа II и одмах ступили у везу са аустријском обавештајном службом. Омогућивши аустријским војним обавештајцима да се, прерушени као трговци, упознају с приликама у европској Турској, они су их повезали са српским калуђерима и на тај начин олакшали детаљно снимање будућег ратног подручја. Агитација у народу да се исељава у Аустрију и ступа у добровољачки корпус за борбу против турске власти била је њихово дело. Исто тако и завера помоћу које би Аустријанци без борбе запосели Београд пре објаве рата. При томе је значајно да су учесници у овој завери, поред извесних личних награда, захтевали од Јосифа II да ослободи народ у Србији пореза у трајању од седам година.

Последњи аустро-турски рат 1788–1791: Кочина крајина

Замисао о заузимању Београда на препад родила се у време најжешћих јаничарских обрачуна у граду. Намеран да уђе у рат тек пошто Београд запоседне без борбе, Јосиф II је на почетку турско-руског рата поверио овај задатак генералу д'Алвинчију, а овај је одмах по доласку у Земун ступио у везу са завереницима који ће му отворити градске капије. Али Турци су сада били на опрезу, тако да је читава јесен прошла у потајним аустријским припремама за напад.

Први покушај изведен је тек у ноћи између 2. и 3. децембра. Завереници су обавили свој посао: свештеник Никола Радомировић отворио је Небојшину капију, Живко Миленковић Диздареву капију у Доњем граду, а Јован Новаковић Чардаклија Дефтердарову капију између градова. Радич Петровић и капетан Мак допловили су Савом под градске бедеме са 200 Срба добровољаца. Једино је преостало да дође 12 батаљона аустријских војника с топовима, да разоружају уснуле турске војнике у касарнама и заробе пашу у његовом конаку. Варош би се после тога сама предала. Али аустријска војска није стигла под Београд, њене шајке кошава је бацила према Панчеву и Ратном острву чим су испловиле из своје луке више Зе-

муна. Шибани ветром и суснежицом, завереници су на својим положајима остали до зоре, кад су на аустријској обали угледали ватрене сигнале да одустану од започетог подухвата. Заглавивши топове на оближњим бедемима, побегли су на сремску обалу.

Истрага коју је овим поводом предузео мухафиз Београда Абди-паша очито је имала за циљ да га ослободи најмоћнијих људи у граду, дефтердара Хусни Јусуфа и Дели Ахмеда. Паша је ипак морао да затвори и диздара Доњег града, који је стварно био одговоран за страже на овом делу Тврђаве. Пропао је и други аустријски покушај, изведен у ноћи 18. јануара из Срема и са Аде Циганлије, јер је јако невреме онемогућило пловидбу Савом. Јосиф II се тешка срца мирио са одлуком да осваја Београд редовним путем. Зато је и после објаве рата одобрио д'Алвинчију да преговара с Дели Ахмедом о предаји, под условом да се овај исплати тек пошто преда град. Дели Ахмед је ове преговоре прихватио док се, протеран из града, налазио у Шумадији, а наставио их је и после повратка у град. Заказавши д'Алвинчију састанак, Дели Ахмед је напао његову шајку из заседе, тако да је овај једва изнео главу.

Објава рата уручена је мухафизу Београда Абди-паши 9. фебруара 1788, после напада на турске лађе на Сави и Дунаву. Једини успех аустријског оружја на граници према Србији у тој години било је освајање Шапца, према коме се првих дана рата искрцао Српски фрајкор под командом мајора Михаила Михаљевића.

На Цариградском друму, једини противник Турцима била је српска раја, добровољци ранијег сточарског трговца Коче Анђелковића, по коме је овај рат запамћен у народу као Кочина крајина. Главну улогу у отварању друма одиграо је Дели Ахмед, који се крајем априла са 1.000 људи из Београда пробио кроз обруч Кочиних устаника код Јагодине, а 23. маја стигао из Ниша на челу војске која је спроводила велику пошиљку хране за Београд. Препустивши народ у Србији турском истребљењу, аустријска војна команда није стигла да се концентрише на свој главни ратни циљ, опсаду Београда. Насупрот томе, посада Београда наносила је све време њеној војсци знатне штете, а у време продора царске ордије у Банат спалила и потпуно опленила град Панчево. Већ тешко оболео, разочаран у своје генерале, док се читав његов свет рушио као кула од карата, Јосиф II се те јесени вратио у Беч са једином жељом да се измири са султаном.

Примирје је склопљено 9. фебруара 1789, али је мир могао обезбедити само Београд у аустријским рукама. Зато је Јосиф II, после фелдмаршала Ласија и Хадика, за врховног команданта у Србији крајем јула наименовао славног фелдмаршала Гидеона Лаудона, који је и претходне године бележио победе на босанској граници. Са својих 150.000 војника, највећом аустријском силом која је дотле кренула на Београд, стари ратник био је спреман да понови подвиг принца Евгенија: освајање града прописном опсадом, уз истовремену битку са царском ордијом на отвореном бојном пољу. Али, у помоћ Београду није стигао ни везир Јусуф-паша са Дунава, ни сераскер Абди-паша из Ниша, а градска посада од једва десетак хиљада људи остала

је потпуно немоћна да спречи искрцавање непријатеља на јужну обалу Саве и опкољавање града.

Аустријанци су стигли на Саву 10. септембра, поставили мост код Остружнице сутрадан, избили на Дедиње 12, заузели старе опсадне ровове принца Евгенија 15, почели да бомбардују Доњи град и Варош 17, а 22. пришли на једва педесет корака од варошких палисада. Освојивши Варош на јуриш 30. септембра, Лаудон је сутрадан упутио позив за предају Тврђаве. Мухафиз Београда Осман-паша га је одбио, и даље очекујући неку помоћ. Тада је са свих страна почело такво даноноћно бомбардовање Тврђаве да је Осман-паша 6. октобра понудио примирје. Топовска паљба престала је тек 8. октобра, после потписивања акта о капитулацији Београда. Посада и становништво Београда састојали су се у том тренутку од 7.000 људи и 5.000 жена и деце. Кад су 9. октобра отворене две градске капије, аустријској војсци забрањен је улазак у Тврђаву пре него што се из ње не изнесе мноштво лешина, највише коњских. Тај посао обавили су Срби из Срема и Србије, који су претходних дана копали шанчеве принца Евгенија. Михаљевићев фрајкор био је од самог почетка у аустријској претходници, а у јуришу на Варош рањен је капетан Радич Петровић.

Пад Београда изазвао је на турској страни многе међусобне оптужбе, да би се на крају сва кривица свалила на саме браниоце града. Акт о капитулацији поуздано сведочи да су они били добро снабдевени оружјем и да су још увек читав град предали два дана пре него што ће у њему завладати потпуна глад.

После освајања Београда Аустријанци су загосподарили северном Србијом, а поједини фрајкорски капетани продрли су и преко граница на основу Пожаревачког мира. Али већ почетком 1790. године фелдмаршал Лаудон био је у Чешкој, према којој је стајала пруска војска. Година 1790. протекла је у преговорима. У фебруару је умро Јосиф II, а његов брат Леополд II био је спреман на сваки уступак и незадовољним магнатима Хабсбуршке монархије и њеним спољним непријатељима. Обавезавши се у Рајхенбаху на споразум са султаном, Аустрија је 19. септембра закључила примирје у Ђурђеву на основу Београдског мира. Судбина северне Србије била је тиме запечаћена.

Као и несрећне 1788, Беч је преко команданта Београда фелдмаршала Валиса, поново радио на пресељењу народа преко Саве и Дунава. Валисов главни повереник за пресељавање био је београдски митрополит Дионисије Поповић, али су на томе настојали и многи народни прваци, а особито фрајкорци, који су с тим циљем спаљивали читаве крајеве у Србији. Насупрот томе, домаћи Турци одвраћали су народ од исељавања, понекад не презајући од покоља његових старешина. После распуштања фрајкора земљом су завладали неред и разбојништво. Ово питање на крају је одлучио султан, објављујући мировним уговором у Свиштову (4. августа 1791) општу амнестију свој својој побуњеној раји и потпун заборав свега што је било. Народ се после закључења мира поступно враћао на своја кућишта, са осећањем да га је Аустрија преварила. Како су се Турци већ налазили у Србији, после Свиштовског мира преостала је једино примопредаја Бео-

града и осталих градова на Сави и Дунаву. За примопредају Београда одређени су његов нови мухафиз Ебубекир-паша и гроф Коловрат. Дошавши на нову дужност из Силистрије преко Ниша, Бећир-паша је 20. октобра преузео Смедерево, а три дана касније и Београд. Аустријанци су прешли у Земун 24. октобра 1791. године.

Уочи српског устанка 1804.

Обнављајући своју власт у северној Србији, султан Селим III је нашао најповољније тло да започне с поступним реформисањем Царевине. Увођење нове управе трајало је, по обичају, три године. Уместо ранијег дефтердара, Бећир-паши је додељен једино повереник за продају читлука и мулкова старих јамака. Јамацима је забрањен повратак у Београд са образложењем да су својим бескрајним насиљима гурнули српску рају у непријатељски табор, а затим без одбране предали непријатељу одличан царски град. Београдска благајна везана је од 1. марта 1793. године за новоосновану реформну благајну. Средином 1793. одлучено је да благајном управља мухасил.

Ова дужност поверена је новом мухафизу Београда Хаџи Мустафа-паши Филипелији, у чијим рукама се тако нашла сва војна, управна и финансијска власт у покрајини. Нови поредак озакоњен је 4. децембра 1793. хатишерифом, који је султан издао на основу договора Хаџи Мустафа-паше с нахијским кнезовима. Хатишериф је у првом реду регулисао намете за трошкове везира и администрације, али и обавезе раје према спахијама, кадијама и свим осталим представницима султанове власти у земљи. У њему су поновљене и раније одлуке о укидању читлука и разних старих насиља, која су сада сва приписана изгнаним јамацима. Султан је наредио да се оригинал повеље преда старешинама раје, а народ дванаест нахија Београдског пашалука (без Ниша и Крушевачког санџака) обавезао се заузврат да преко везира обезбеђује царској реформној благајни знатан приход, који се раније губио на путу од утеривача намета и закупаца до дефтердара. Обавезе на које су кнезови пристали биле су тако високе да се могу објаснити само преком потребом народа за престанком насиља и нереда.

Овај споразум између султана са идеалима просвећеног апсолутисте и Срба, као једине друштвене снаге у земљи способне да ствара нове вредности, требало је да обезбеди везир који је дошао у Београд пошто су у вези с њим већ биле почињене фаталне грешке. После Свиштовског мира, у Београд су могле да се врате једино спахије, које су ову своју обавезу раније на сваки могући начин избегавале и у време радова на Тврђави становале у једној касарни у Вароши. Повратак у Београд био је забрањен и јерлијама, али се под тим именом нико није побунио, јер је одавно мало ко желео да стражари на београдским бедемима ради богаћења шачице ага. Тако је Бећир-паша врбовао за гарнизон 3.000 војника из Босне, од којих је после првог напада јамака остало свега 300 бескућника из изгубљених градова. У погледу старих јамака, Бећир-паши је наложено да их по доласку у Ниш све окупи и пошаље на руски фронт, и то пошто погуби тројицу њи-

хових првака: Кара Хасана из Ниша, Кара Исмаила из Пазарџика и, на првом месту, Дели Ахмеда, који је у међувремену постао паша. Смакнућем Дели Ахмеда Бећир-паша је изазвао побуну јамака у Нишу, тако да се и турнаџи-баша из јаничарског корпуса, који је почетком новембра 1791. пошао са задатком да старе београдске јамаке насели у Софији, Пазарџику и Пловдиву, вратио необављена посла. Ствар је у томе што су јамаци, мада припадници јаничарског корпуса, у претходних педесет година чинили већину варошког становништва у Београду. Осуда јамака због кукавичлука у рату, у коме се ни неупоредиво знатније личности нису славно понеле, морала је изазвати и међу најмирнијим муслиманима дубоку узрујаност од султанових новотарија. Изгнаници су утолико лакше постали слепо оруђе у рукама својих вођа, који су доиста удаљавањем од Београда губили многе некретнине, читлуке, маликане и разне закупе.

Док су се у лето 1792. његова имања продавала у Београду, Хаџи Бишћо Зворничанин је окупио изгнанике код Ваљева, захтевајући од Бећир-паше да им остави њихова имања и претећи да ће напасти град с много већом војском. Растерани, они су се доиста ујединили с побуњеницима из Видина и Ниша и, потукавши на Морави нешто војника новог везира Пекмеџи Мехмед-паше, стигли крајем августа на Врачар са 1.500–2.000 људи. Кад је паша одбио да их пусти у град, нападачи су се ноћу увукли у Варош кроз отворену малу капију близу Дунава. Трећег септембра освојили су Варош на јуриш и тиме присилили пашу да се заузме за њих код Порте. Али како је султан то одлучно одбио, одметници су у зору 23. октобра провалили у Доњи град, уз помоћ неких спахија и јерлија. Везира су засужњили, а његовог ћехају, алајбега, двојицу градских капетана и мулу бацили у кулу Небојшу. Касније су ћехају и мулу пустили, а алајбега и капетане живе спалили у кули. Ослобођени мула купио је већину њихових имања, а некада је био муфтија у Београду и заштитник првих београдских дахија. Овладавши Београдом, одметници су тукли мале војске које су слате у име султана да их избаце из града. Тако их је поткрај новембра могао преварити Топал Ахмед-паша и ући у Београд док су они ратовали по околини, а затим се окупили у Смедереву. На заузимање овог везира, Порта је београдске јамаке најзад вратила у јаничарски корпус и распоредила их у Бендер, Исмаил, Никопољ и Килију. Њихов број износио је у том тренутку свега 400 људи. Али, помиловање није важило за њихове вође, којих је сада било далеко више него годину дана раније, и јамаци су наставили свој дуги рат против султана реформатора.

Порта је у пролеће 1793. упутила у Београд капиџи-башу Хаџи Мустафа-агу Филипелију са овлашћењем да изнова образује градски гарнизон, с тим што ће две трећине јерлија врбовати из Пловдива, Пазарџика и Софије, а само једну трећину из Босне. Потоњи Хаџи Мустафа-паша био је дужан да ради према новим прописима о додељивању звања и плаћању војника и официра, а све његове артиљеријске формације и сама Порта је касније сматрала низами-џедидом. Оба градска капетана постали су главни заповедници јерлијске коњице, предодређене за борбу на прилазима Београду. Коњица је доведена из Пазарџика. Војницима је допуштено да тргују у

самом граду, али им је најстроже забрањено да га напуштају ради трговине. Мада је војска добила боље плате, ограничавање њених трговачких послова није доприносило њеном задовољству.

Ферман о наименовању Хаџи Мустафа-паше за мухафиза Београда затекао га је у настојањима да окупи спахије Смедеревског санџака под барјак алајбега и да их приволи на поправку градског рова и топовских лежишта по утврдама Тврђаве. Чим је овај ферман објављен, на Београд је кренуо из Видина Кара Хасан, али су његове чете убрзо разбијене и одбачене источно од Мораве. Од првог часа најозбиљније угрожен, нови паша обратио се за помоћ нахијским кнезовима, који су му као личну војску дали 600 Срба. Скупштина на којој су се кнезови споразумели с пашом о новом поретку одржана је, у присуству Портиног повереника и београдског митрополита, на Велику Госпојину, пошто је стигао ферман о Хаџи Мустафа-пашином постављењу за мухасила. Проглашење хатишерифа изазвало је отворене побуне у свим градовима на реформном подручју. Из Видина је предузет нов напад на Београд, али је био осујећен кугом која је само у Београду у лето 1794. однела близу 4.500 жртава. Наиме, упоредо с Хаџи Мустафа-пашом у Београду, у Видину се учврстио Осман Пазваноглу, као јаничарски вођа и највећи противник султанових реформи.

Повод за нови напад на Београд дао је закупник Пореча Ћоса Мустафа запленивши 30 аустријских трговачких лађа, ради неке уцене. Хаџи Мустафа-паша, који је као мухасил био лично одговоран за безбедност промета на свом подручју, послао је против овог одметника нешто својих војника. На то је Пазваноглу послао уз Дунав Хаџи Бишћа и Кара Хасана, с тим да се сједине на Морави са својим дружинама из Ниша, Ћуприје, Карановца и Новог Пазара и нападну Београд са 15.000 људи. Ови су 10. јуна 1795. били на Ћуприји. Потукавши у два маха везирове војнике и Србе, за четири дана били су пред Београдом. Овде су им јаничари из града ноћу отворили једну варошку капију, предали им Србе који су стражарили на палисадама, па чак и ненаоружане хришћане из Вароши, које су извлачили из кућа и секли. На тај начин, јаничари су 15. јуна до 5 часова ујутру постали господари Вароши. Помоћу својих сејмена и Срба, везир се некако одбранио од издајника у самом граду, а на нападаче из Вароши и са Саве окренуо градске топове.

Све до 27. јуна у Београду се водила борба на живот или смрт. Пашин дели-баша, стигавши 18. јуна, запалио је једну групу јаничара заједно с Јеврејском махалом на Дунаву, а затим се повукао у Тврђаву. Три дана касније, стигао је Ћоса Мустафа са задатком да врати протеране јамаке у Београд или да исече све у њему изнад седам година. Тек 27. јуна опкољенима у Београду стигла је у помоћ једна војска од 700 људи из Кратова и Ћустендила, од скопског назира. И то је за Хаџи Мустафа-пашу било довољно да нареди јуриш из Тврђаве на Варош. Нападачи су истерани из Београда, а са њима и све јединице из јаничарског корпуса, које су се у то време налазиле у граду. Званично, ови јаничари су добили премештај у Синоп, али они су се придружили Пазваноглуу.

Предвиђајући даљи развој догађаја, Хаџи Мустафа-паша је у пролеће 1796. позвао кнезове на договор. Пред везиром и митрополитом, кнезови су се обавезали султану да ће бранити земљу од свих његових непријатеља. Везиру су пак обећали да ће га снабдевати свим потребама, сами убирати договорени намет и предавати га преко свог изборног кнеза у Београду. Овом приликом, поред главног кнеза у свакој нахији, за врховног кнеза у Београду изабран је ресавски кнез Петар. У пролеће 1797, кад је Пазваноглу обновио своју побуну с намером да на престо Османовића постави татарског принца, а сâм да оснује засебну државу од Босне до Рушчука, Срби су се урекли да ће бранити своје нахије са 16.000 људи.

Супротно првом правилу о чувању Београда, Хаџи Мустафа-паша је баш тада упућен у рат против развојачених разбојника у Румелији. И наредне године везир је остављен на истом положају, ради освајања Видина, а са особитим задатком да ухвати Пазваноглуа. У војсци око Видина владао је верски фанатизам, подстицан гласинама о устанку свих хришћана уз помоћ Француза. Хаџи Мустафа-паша је због тога из сваког окршаја с муком износио главу. На крају је дошао у опасност да изгуби живот од капудана Кучук Хусеин-паше. Тога лета, кајмакам у Београду Осман-паша уморио је грчког револуционара Ригу од Фере, али је пустио глас да му је сужањ побегао из затвора. Затим је наредио да се убије заповедник српске војске Станко Арамбашић, ухапсио кнезове и разоружао народ. Срби у рововима на Морави више су гинули од његових него од Пазваноглуових људи. Порта се те јесени измирила с Пазваноглуом због Наполеонове инвазије Египта. Старим београдским јамацима дато је царско допуштење да се врате на своја имања.

После повратка јаничара у Београд, од новог поретка остала је тек проширена основа за обнову свих старих насиља у још мрачнијем виду. Јаничари су заузели главно место на београдским војничким списковима уз смањење постојећег гарнизона, узели куће у Вароши од оних који су их сами изградили, поставили своје субаше по селима отеравши спахије, обновили раније забрањени *йорез,* како би утерали себи плате за петнаест година уназад. Онда је дошао на ред Хаџи Мустафа-паша. Јаничари су везира у лето 1801. лишили најближих сарадника и личне војске, а крајем исте године убили у његовом конаку. Тек у овим последњим догађајима изишло је на видело да су носиоци јаничарске идеологије потпуно нови људи.

После убиства Хаџи Мустафа-паше сву власт у Београду и све приходе у земљи поделила су између себе четири јаничарска првака који су се прогласили за дахије: Мехмед Фочић, Кучук Алија, Мула Јусуф и Аганлија. Дахијска страховлада трајала је пуне две године. Немоћна да било шта предузме за повратак законитости у Београду, Порта је чекала да јој ово крајње мучно питање реши изнова обесправљена српска раја у савезу с неколицином царских људи, који су после убиства Хаџи Мустафа-паше пребегли у Земун. Такво решење наметнуле су и саме дахије, кад су сечом кнезова и свештеника покушале да народ изнова обезглаве, претварајући га у „праву рају“. Сеча кнезова почетком 1804. године постала је непосредан повод за почетак српске револуције.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Београд кроз векове, Коларчев народни универзитет, Београд 1954.
Београдска тврђава кроз историју, Галерија САНУ, Београд 1969.
Веселиновић, Р. Л., „Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVII века", *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867,* САНУ, Београд 1970.
Историја Београда, I, САНУ, Просвета Београд 1974.
Пантелић, Д., „Аустријски покушаји за освојење Београда 1787. и 1788. године", СКА, *Глас,* XCVIII, 57, Београд 1921.
Исти, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791–1794,* СКА, Посебна издања, CXIV, 25, Београд 1927.
Исти, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804,* САНУ, Посебна издања, CXLVI, 57, Београд 1949.
Поповић, Д. Ј., *Београд пре 200 година,* Београд 1935.
Исти, „Општинска управа у Београду за време аустријске владавине (1718–1739)", *Годишњак града Београда,* III, 1956.
Самарџић, Р., „Дубровчани у Београду", *Годишњак града Београда,* II, 1955.
Исти, *Мехмед Соколовић,* СКЗ LXIV, 428, Београд 1971.
Тричковић, Р., „Београдска Тврђава и Варош 1739–1789. године", *Годишњак града Београда,* XX, 1973.
Чубриловић, В., „Дели Ахмет", *Зборник Филозофског факултета,* XI–1, Београд 1970.
Шабановић, Х., „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године", *Годишњак града Београда,* XVII, 1970.

IV

ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА БЕОГРАДА ОД 1804. ДО 1914. ГОДИНЕ

БЕОГРАД У РЕВОЛУЦИЈИ 1804–1815. ГОДИНЕ

На граници двају векова, готово у само предвечерје српске револуције, Београд је, према сећањима савременика, представљао мало насеље с кућицама од дрвета и блата шћућуреним на брегу изнад Саве и Дунава. Пристаништем је почињала и завршавала се варош. У селу Савамала, изван градских палисада, биле су само колибе рибара, черге Цигана, јаме и баруштине. Бели минарети, с полумесецом на врху, штрче изнад градских бедема. Између кућерака: буњишта, рушевине, запуштена гробља. По уским каљавим улицама, пуним нечистоће и задаха, јурили су гладни пси, а од Стамбол-капије, где је варош престајала, расли су трска и шевар, и простирале се ливаде на којима су несметано пасли биволи. Само понека залутала стара Туркиња, увијена у чаршав, провлачила се као сенка поред зидова. Српкиње, жене и девојке, остајале су иза затворених капија. Са полусрушених чесама момци носе воду у бакрачима, или деца хлеб из ниских пекарница. Шајке, сплавови, кајаци, босанске лађе с високим кљуновима, превозе рекама ретке путнике и робу.

На тај и такав Београд – и то баш у времену када је једна велика револуција објавила свету „Декларацију права човека и грађанина“ и када је војска Републике и конзулства, уз звуке „Марсељезе“ у тријумфалним маршевима рушила стари поредак Европе – са истока, из Видина, предвођене Пазваноглуом, наваљују необуздане и разбојничке чете јаничара крџалија.

Августа месеца 1801, када се рат између Француза и Турака у Египту ближио крају, јаничари су оценили да је наступио погодан тренутак да преотму власт у Београдском пашалуку. Крајем октобра они заузимају варош Београд. Легитимни представник турске власти Хаџи Мустафа-паша, који је оставио лепу успомену међу Србе, затвара се у београдску тврђаву, апелујући и на помоћ Срба. Помоћ је стигла, али доцкан. Јаничари освајају Тврђаву 7. децембра 1801. године, даве Мустафа-пашу у београдском граду и спроводе најстрашнији терор. Привилегије које су Срби изборили током борби 1793–1794. убрзо су укинуте. Читлук-сахибије су поново завладале земљом, док су четири јаничарска првака – дахије Мехмед-ага Фочић, Аганлија, Кучук-Алија и Мула Јусуф – завели режим који је остао у најцрњем и

Карађорђе и Милош

неискорењивом сећању српског народа и који је у великој мери допринео снажењу покрета из кога је избио Први српски устанак.

Глас о смрти Мустафа-паше разнео се брзо на све стране. Порта у Цариграду примила је ћутке преврат дахија и није ни покушала да казни убице београдског паше, на чије је место поставила једног безвољног старца с којим су се дахије титрале како су хтеле. Био је то знак да из околних крајева, нарочито из Босне и Албаније, према Београду и Београдском пашалуку похрле јаничари, крвници и бескућници. Њихов циљ је била пљачка, а дахијама су били добродошли за лакше одржавање на власти. Све ове придошлице као представници дахија, под именом кабадахија, именом које је доцније постало синонимом пустахија и насилника, или као буљукбаше, бимбаше, субаше, размилели су се по народу, по градовима, селима и дру-

мовима и немилосрдно искоришћавали и злостављали становништво. Било је то време, како је о томе писао Вук Караџић, када су кнезови изгубили сваку власт и када није било друге власти сем дахијске и других судија сем дахија и кабадахија. А сви су они у Београд дошли голи и боси, али су се брзо, пљачкајући народ, оковали златом и сребром, обукли свилу и појахали ате невиђене. Они су људима судили и пресуде изрицали по својој вољи, људе били и убијали, отимали им коње и оружје и све остало што би им се допало.

Београд тога времена одавао је страшну слику. Притискивала га је тешка атмосфера задаха од прљавштине, трулежи и крви. Његове капије китиле су одсечене главе Срба. Изван капија, у данашњим најживљим улицама града, људи набијени на колчеве издисали су у најтежим мукама, док су им гладни пси глодали руке и ноге.

Ништа боље није било стање ни у другим крајевима Београдског пашалука. А оно је, то тегобно, мучно и неподношљиво стање, изазивало потмуло, стихијно незадовољство, подстицало на отпор и будило жељу за осветом, страшном и крвавом. Са спонтаним нагоном за самоодржањем, сазревала је одлука о неминовности отпора да би се преживело, да би се скршили зулум и безакоње и у српске домове и на српској земљи повратили ред и мир. Одмах затим уследила је акција на припремању и организовању отпора. Одвијала се она брзо и ефикасно, а у првом тренутку обухватила је била Ваљевску нахију. На њеном челу су се налазили кнезови из рода Ненадовића.

Да се у Београдском пашалуку нешто спрема осећале су и дахије, а када су, издајом или несмотреношћу појединаца, сазнале да је Алекса Ненадовић у писму упућеном мајору Митезеру тражио помоћ у храни и олову како би подигао народ на устанак против њих, дахије доносе одлуку да изврше сечу српских кнезова, угледних људи и народних првака, и тако обезглаве српски народ и у самом зачетку угуше припремани устанак. Ова се одлука брзо спроводи у дело, јер удар мора бити одлучан и изненадан, истовремен и застрашујући. И заиста, готово у једном маху, крајем јануара и почетком фебруара 1804. године погубљено је између 70 и 150 најугледнијих Срба. Најпре су у Ваљеву, 23. јануара (4. фебруара) посечени Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин, а затим је сеча настављена по целом Пашалуку.

На одлуку дахија да обезглаве српски народ, Срби одговарају општим устанком. Спретно избегавши турску потеру упућену за њим, Карађорђе Петровић први окупља око себе неколико највернијих присталица и са њима пали турски хан у Сибници. Следећи његов пример, неколицина најистакнутијих Срба који су били осуђени на смрт али су успели да избегну турски мач, почеше да дижу народ на оружје, убијају Турке, пале њихове ханове и чардаке. Међу њима су били: Васа Чарапић, Јанко Катић, Јаков и Матеја Ненадовић, браћа Недићи, Стојан Чупић, Милан и Милош Обреновић, Станоје Главаш, Анта Богићевић, Сима Марковић, Петар Добрњац, Миленко Стојковић, Стеван Синђелић, Јован Курсула и други.

Вести о устанку и његовој ширини изазивале су страх и забуну међу дахијама. Тим пре што су иза побуњених Срба стајали не само спахије

Београдског пашалука него и неки погранични турски заповедници као Хаџи-бег од Сребренице, Шашит-паша од Лесковца, Хафиз-паша из Ниша и Реџеп-ага од Ада-Кале.

Имајући све ово у виду, дахије у Београду решиле су да покушају да устанак смире, нешто милом, а више силом. Из Београда је послат неки Мата калуђер да смирује народ по селима. У исто време из града је изашао Хусеин-ага Аганлија са једним одредом војске да преговара са устаницима из Шумадије на чијем се челу налазио Карађорђе Петровић. Приликом сусрета Аганлије са Карађорђем у Дрлупима, селу под Космајом, 16–18.

Застава из Првог српског устанка

фебруара 1804. године, уместо споразума дошло је до оружаног сукоба. У сукобу је био рањен и сâм Аганлија.

Одмах после сукоба код Дрлупа и устаници и дахије настоје да ојачају своје снаге и припреме се за нове борбе. Устаницима полази за руком да у току фебруара и марта привуку на своју страну велики део народа у Београдском пашалуку и да палећи ханове и чардаке протерају Турке из својих села. Затим, окупљени у веће одреде, почињу нападе и на паланке у унутрашњости.

И дахије са своје стране предузимају одређене мере. Најпре се у самом Београду осигуравају од својих противника: старог Хасанагу пашу стављају под строги надзор, а у вароши Београду будно пазе шта његови грађани раде. Истовремено о устанку обавештавају Османа Пазваноглуа, стављајући му до знања да се надају помоћи од њега. Дахије предузимају и прве мере у циљу одбране града. Али, упоредо са овим корацима, дахије и даље настоје да наговоре рају на смиривање. Крајем фебруара 1804. године у Шумадију одлази Мехмед-ага Фочић, праћен одредом од 500 људи. Он позива устанике да дођу у Београд и наставе преговоре о измирењу, али се на његов позив нико не одазива. Није успео својом мисијом за смиривање народа ни београдски митрополит Леонтије. Једини услов под којим су устаници пристајали да се умире био је уклањање дахија из Београда и повратак законите царске власти и царског намесника Хасан паше.

Током марта 1804. године дахије су добиле помоћ из Видина и из Босне. Из Видина су у Београд стигле крџалије, док су босанске пријатеље дахија устаници сачекали код Чокешине и тако их потукли да су се ови морали повући преко Дрине.

У исто време се и у Београдском пашалуку обрачун између устаника и дахија развијао све више на штету дахија. Пошто су попалили ханове и чардаке по селима, устаници су ударили на варошице и паланке по унутрашњости Пашалука. Једна по једна паланка падала је у њихове руке, а турско становништво из њих или се повлачило у утврђене градове или је бежало у суседне санџаке или се предавало устаницима. У то време велики део паланака већ је био у рукама устаника, док су Смедерево, Шабац и Пожаревац били опседнути. Сам Београд био је у потпуности одсечен од унутрашњости Пашалука.

Затворени у Београду, дахије са оно мало својих присталица нису знале куда пре да стигну. Па ипак, најважније им је било да своју власт осигурају у Београду. У том циљу, Аганлија је са својим људима пазио на пашу у Горњем граду, Мехмед-ага Фочић и Мула Јусуф су водили бригу о јавном реду у Вароши, док је најсмелији и најопаснији међу њима, Кучук Алија, био одређен да иде са једним делом јаничарске војске прво да помогне своме брату Салих-аги, опседнутом у Руднику, а да после тога крене на Мораву и сачека тамо Гушанац Халила са његовим крџалијама. Заједно са њим требало је да се врати у Београд, а затим да оде у помоћ опседнутом Шапцу. У току похода Кучук Алија је у другој половини марта код села Врбице под Венчацом изненада налетео на Карађорђа и потиснуо га у планину, па је, пошто је Рудник већ пао, преко Крагујевца и Јагодине отишао на састанак

са Гушанац Халилом. Крајем марта Кучук Алија се доиста састао са Гушанац Халилом. У насталој ситуацији, пред устанике и Карађорђа постављена су два задатка: прво, осигурати села у Шумадији од дахијских испада из Београда, јер су дахије са својим четама пустошиле и пљачкале околна села, и друго, спречити Кучук Алију и Гушанац Халила да се пробију до Београда. И заиста, још средином марта, Карађорђе је са својим устаницима већ био у околини Београда, али се убрзо вратио у Шумадију. Под Београдом, са задатком да чувају путеве и спречавају Турке да врше испаде и пустоше села, остали су Васа Чарапић, Вујица Вулићевић и Милоје Петровић. После сукоба са Кучук Алијом код Врбице Карађорђе је поново окупио војску из Шумадије и кренуо за њим према Јагодини. Код Баточине је разбио чету Тосун-аге која је припадала Кучук Алијиној војсци, и спустио се ка Јагодини. Под Јагодином Карађорђе је имао два судара са Кучук Алијом и Гушанац Халилом. У првом сукобу, последњих дана марта, Срби су били разбијени и Гушанац се пробио, уз борбу, према Београду. Кучук Алија је остао у Јагодини да прикупља нову војску. Овде га је средином априла 1804. Карађорђе по други пут напао и разбио. После тога се Кучук Алија повукао према Београду, али су га током повлачења устаници још два пута напали, код Ропочева и Љештана, и тако потукли да је у Београд стигао са преполовљеном војском. Било је то 18. априла 1804. године. Протеривањем Кучук Алије из унутрашњости Србије, највећи део Београдског пашалука био је очишћен од Турака. Сад се устаничка војска из целе земље почела прикупљати код Београда.

До краја априла 1804. под Београд је дошла најпре војска из Шумадије и западне Србије са својим старешинама Карађорђем Петровићем, Јанком Катићем, Васом Чарапићем, Миланом Обреновићем, Протом Матејом Ненадовићем и другима. Војска из западне Србије дошла је после заузимања Шапца. Али је после заузећа овога града Савом у Београд дошао и Мусага Фочић са својим људима.

Окупљени под Београдом, српске старешине врло смишљено приступају његовом опседању. Они се са својом војском не примичу сувише граду јер неће да дођу под удар градских топова, нити желе да војску излажу наглим испадима дахијске војске из града. У почетку су задовољни да га блокирају из веће даљине низом утврђених положаја, где су сместили јаче посаде. Ова војска по шанчевима око Београда требало је да штити околна села од турских испада и у исто време да спречава снабдевање града храном за људе и коње, и огревом. Некако у то исто време у београдску Варош су се повукле и Гушанчеве крџалије, које дахије нису хтеле да пусте у град, а поготову у Тврђаву, јер Гушанац није дошао у Београд да помогне дахијама да овде учврсте своју власт, већ је имао намеру да се сâм докопа града и његових богатстава. Улазак Гушанчевих крџалија у Варош увећао је ионако велике невоље које су притискале дахије и њихове присталице у Београду.

Све озбиљнија ситуација – изазвана устанком и одлучношћу устаника да истрају на својим захтевима и из Београдског пашалука заувек протерају јаничаре и њихове вође дахије – приморала је аустријске власти да покушају да измире завађене стране. У том циљу, 10. маја 1804, у Земуну су,

на позив генерала Генеја, одржани преговори између устаника и турских власти из Београда. Србе су на овим преговорима представљали Карађорђе, Јанко Катић, Сима Марковић, Младен Миловановић, Прота Матеја Ненадовић, Павле Поповић, Радоје Трнавац, Танаско Рајић и још неколико старешина. Српске старешине носиле су са собом услове за мир утврђене на Скупштини у Остружници, а који су се имали предати Турцима из Београда. Срби су изјавили да су покорни поданици цара у Стамболу, да немају ништа против законитих власти и мирних Турака, али да не могу, нити хоће, више да подносе насиља јаничара и њихових дахија из Београда. Набројали су после тога све неправде и насиља, безакоња и пљачке што су их вршили дахије и њихови људи из Београда, кабадахије по паланкама, а ханџије по селима Београдског пашалука. Изнели су и писмено своје притужбе и напослетку навели да су дахије држале диван и одлучиле да побију највиђеније људе међу Србима у Београдском пашалуку. Побиле су тако много стотина људи. Они знају да и добри Турци желе уништење дахија. А што се њих, устаника, тиче, они су присиљени да се не смирују пре него што све дахије не изгину. Са двадесет хиљада људи јуришаће на Београд или да постигну свој циљ или да том приликом учине крај својим мукама.

Турке из Београда на овим преговорима представљали су пашин заменик Ибрахим-бег и повећа група других виђенијих Турака. Саслушавши српске оптужбе и захтеве, Турци су изјавили да им је познато да је народ у Србији доиста доста пропатио од дахија, али да су дахије обећале да ће убудуће са рајом боље поступати. При том је београдски кадија обећао да ће сва турска обећања ући у један царски ферман. Срби, међутим, нису у својим захтевима попуштали јер су знали да иза тих обећања не стоји београдски везир већ дахије, а њима се није могло веровати. После дугих преговора Срби су поставили своје последње услове: четири дахије нека напусте Београд са својим породицама и својим присталицама. Царске Турке који остану у граду признаће за своје господаре. Кад турски представници, из разумљивих разлога, нису могли примити овај услов, онда им Срби предложе да се повуче демаркациона линија два сата хода од Београда. Ову ће линију поштовати и једна и друга страна док не дође царски ферман којим ће се потврдити уговорене олакшице за Србе у Пашалуку. Када су Турци одбили и овај предлог, тада Карађорђе и остале српске старешине изјаве да ће радије сви изгинути него и даље трпети дахије у Београду. На томе су се преговори и завршили. Турци се врате у Београд, а српски представници оду у Остружницу да поднесу Скупштини извештај о неуспелим преговорима.

На Скупштини је решено да се започета борба настави, да се под Београд доведе војска из целе земље и да се покуша са освајањем града. Решено је исто тако да се освоје Смедерево и Пожаревац, а после неуспелих преговора са Турцима из Београда да се посредовањем Аустрије и Русије обрате непосредно Отоманској порти у Цариграду.

Вест о устанку у Београдском пашалуку брзо је стигла и до Цариграда. Већ средином марта 1804. овде је одржан састанак Државног савета. На састанку се, на основу извештаја који је великом везиру упутио влашки војвода

Константин Ипсиланти, расправљало о догађајима у Београдском пашалуку. Том приликом закључено је да је устанак српске раје резултат одметања дахија од царске власти и њихово супротстављање спровођењу царских реформи. Зато се у даном тренутку, као основно, наметало питање ликвидације дахија. На састанку је закључено да би се његовим успешним решењем створили потребни услови за спровођење у живот оних уредаба и реформи које су за Београд, а у оквиру реформи султана Селима III, већ давно биле донесене. Саопштен је и указ у коме се изражавала жеља султана да се организација и устанак српске раје против београдских дахија искористе за спровођење реформи и за успостављање мира и реда у Београду. Извршење ових задатака поверено је босанском валији Бећир-паши.

Нећемо излагати догађаје у вези са мисијом Бећир-паше, довољно је само указати да је он крајем октобра 1804. напустио Београдски пашалук и окружен најужом пратњом отишао у Босну. Тиме је, бар у том тренутку, његова мисија под Београдом била завршена. Истина, она није била ни кратка, али ни лака. Дуго припремана, неколико пута одлагана, у почетку успешна – јер су уз његову помоћ Срби успели да 25. јуна 1804. ликвидирају злогласне дахије – и многообећавајућа, она се на крају, према општем мишљењу, тако поразно завршила да Бећир-паша дуго после ове мисије ни под каквим условима није хтео да се меша у послове Београдског пашалука.

Нема сумње, став Порте према збивањима у Београдском пашалуку у пролеће 1804. давао је Србима довољно маневарског простора, како на војном, тако и на политичко-дипломатском плану. Устаници су то знали да искористе, а када су у једном моменту Срби постали свесни своје снаге, а посебно када је после неуспеле акције Бећир-паше под Београдом постало јасно да је у борби са метежницима званична Порта претрпела неуспех и да су сада Срби једина реална снага са којом се може рачунати у борби са дахијама и јаничарима – тада више није било могуће зауставити њихов борбени замах, нити њихове потајне жеље спутати обећањима и бројним порукама. Срби постају све одлучнији, њихови су захтеви све радикалнији и они почињу да испољавају непокорност и према званичној турској власти. У ствари, за устанике сада више нема никаквих препрека. Њихов циљ је заузимање Београда.

ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕОГРАДА

Напад на Београд припремљен је плански. Карађорђе се још у мају 1804. налазио у околини Београда с јаком устаничком војском. Међутим, први сукоби с Турцима, они који су означили почетак борби за Београд, одиграли су се у мају 1806. код Топчидерске реке. Сукоб се завршио повлачењем Турака. Тада су устаници заузели други ред положаја, ближе Београду. Поред Саве налазио се кнез Сима Марковић са устаницима из београдске нахије; до њега – Карађорђе и Јанко Катић; од Царсве ћуприје удесно ста-

јао је Милан Обреновић с Рудничанима; код Хајдучке чесме – Младен Миловановић с Крагујевчанима; а на положајима уз Цариградски друм – Васа Чарапић с Грочанима. После пада Пожаревца Миленко Стојковић долази са својим људима да појача опсаду. На Дунаву према Видин-капији били су Станоје Главаш и Вуле Коларац. У опсади су учествовали и Лука Лазаревић и Прота Матеја Ненадовић.

Средином новембра под Београдом је било око 25.000 српских војника и до 40 топова. Укупан број топова на турској страни износио је 300, а турска посада састојала се од присталица дахија и тзв. крџалија Алије Гушанца, који је дошао у помоћ београдским Турцима. Било је у тој војсци међу крџалијама и нешто хришћана. Неколико њих, међу њима буљубаша Конда, побегло је из Београда и пришло Србима. То се догодило уочи главног напада на Београд, који је извршен 30. новембра (13. децембра) 1806. године. Наиме, под окриљем ноћне таме, устаници су се са свих страна приближавали Београду. Решено је било да се напада хладним оружјем, у тишини. Конда и Узун-Мирко с неколико својих људи брзо су пришли Сава-капији. Мислећи да су Турци, стража их пусти у град. У том тренутку они нападну стражаре, а кроз капију нагрну устаници. Први покрет савске војске кроз

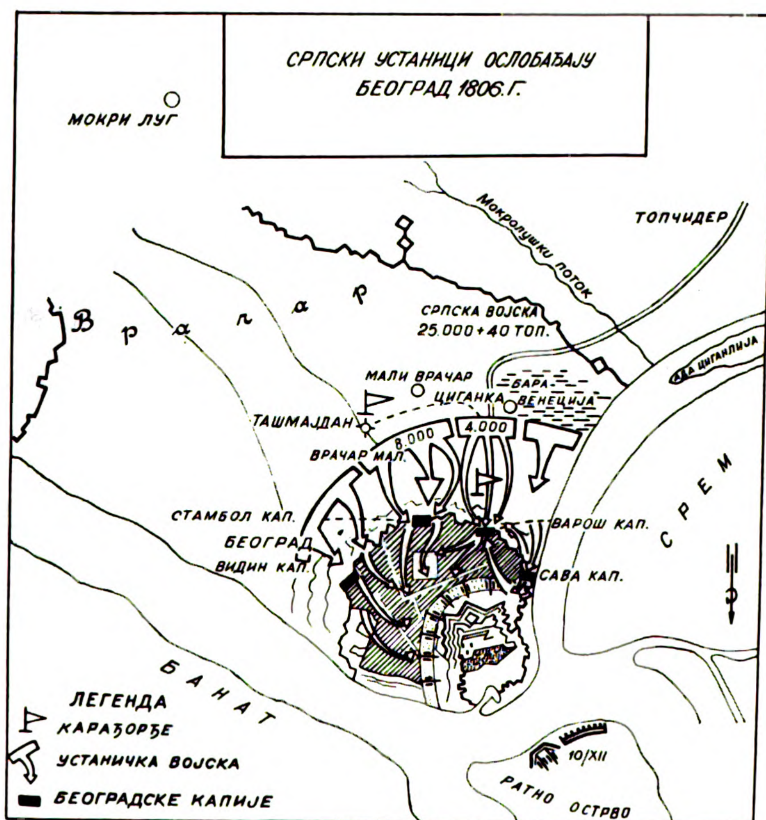

Скица напада српских устаника на Београд 1806. године

варош изазва узбуну. Турци запуцају из градских оруђа. Срби одговоре ватром из топова који су чинили мање штете, али су имали снажан морални ефекат.

У окршајима који су се водили целу ноћ, погинуо је један од најистакнутијих српских старешина – Васа Чарапић. Око 10 часова Београд је био у рукама српских устаника. Истина, у граду је остао Сулејман-паша, као представник царске власти. Међутим, било је јасно да се ни он није могао дуже задржати у Београду. И заиста, уз сагласност устаника, Сулејман-паша је 27. децембра 1806. (8. јануара 1807), заједно са својом пратњом, напустио град. Срби су овладали најзначајнијом тврђавом Београдског пашалука.

Анастас Јовановић: Погибија Васе Чарапића на Стамбол-капији

Катарина Ивановић: Ослобођење Београда 1806.

БЕОГРАД КАО ПОЛИТИЧКИ, ПРИВРЕДНИ, ВОЈНИ И КУЛТУРНИ ЦЕНТАР УСТАНИЧКЕ СРБИЈЕ

Ослобођење Београда имало је за устанике вишеструки значај, посебно стратешки. Пошто су 8. јануара 1807. заузели Горњу и Доњу тврђаву, у њиховим рукама се сада нашла најважнија тачка отпора на северним границама Турског царства из које су Турци у ранијем периоду могли да угрожавају покрете устаника. Београд је постао најважније и најснажније војно упориште Срба.

Међутим, град тада није постао и српска престоница у правом смислу речи. Био је само управно и војно средиште, без обзира што се у њему већ тада налазила најважнија институција српске власти – Правитељствујушчи совјет српски. Као врховна управна и судска власт Совјет је водио бригу о финансијама земље, о спољној политици и снабдевању војске на граници.

Карађорђе је препуштао Правитељствујушчем совјету у Београду да води опште послове земље, јер је он већи део времена проводио у Тополи или на бојном пољу. Тако се Правитељствујушчи совјет у Београду учврстио као средишна власт, али још не и као престоница у земљи и њен главни представник према иностранству.

Преуређујући управу у Србији, Скупштина у Београду је, 1811. године, преуредила и Правитељствујушчи совјет у највишу власт у земљи. Сам Совјет је претворен у неку врсту владе. Пошто је новим преуређењем у Совјету управна власт одвојена од судске, поред Совјета постоји и Велики народни суд. Његово седиште је било исто у Београду, а чланови Великог народног суда постали су они чланови Правитељствујушчег совјета, представници нахија, који нису ушли у Совјет у ужем смислу, тј. владу Србије. Овакво уређење и овакав статус Совјета остаће све до слома Првог српског устанка 1813. године.

У Другом устанку Београд је остао на миру, јер кнез Милош није желео да освајањем везирског града врећа осетљивост Турске. Али насељавање Срба у Београд почело је 1815. године и стално се увећавало. У трећој деценији XIX века град је по већини становништва био српска варош иако још није био права престоница. То ће постати тек од времена кнеза Александра Карађорђевића.

У политичком погледу, заузимањем Београда устаници су скренули на себе пажњу читаве Европе и створили услове за дипломатску активност великих држава, пре свега Аустрије и Русије, у Цариграду, у корист Срба. Овладавши Београдом, важним трговачким средиштем у овом делу Европе и значајном раскрсницом путева, Срби су веома много добили и у економском погледу. Сада су се њихове трговачке везе са суседним земљама могле несметано да развијају. Истовремено, они су под своју контролу ставили сву транзитну сувоземну и речну трговину Балкана и јегејских острва са Аустријом и средњом Европом. Рачунало се да су ондашњи увоз и извоз преко Београда достизали значајну суму од око три милиона гроша.

Заузећем Београда добили су Срби изузетно много и у моралном погледу. Порасла је њихова самоувереност, јачале су решеност и одлучност да се у праведној борби истраје до краја, а устаничка Србија је добила стварно седиште своје власти.

Са променом власти у Београду долази и до значајних етничких измена. Старо, претежно турско, јеврејско, цинцарско, па и српско становништво напушта Београд, а њихово место заузима нови свет. На првом месту ту су досељеници из унутрашњости Србије – трговци, занатлије, управно чиновништво и један број сељака. За њима долази свет из околних земаља. Они или траже зараду или беже испред Турака. Ту су сељаци из околине Пирота, Ниша, Лесковца, Врања и других места. По неким аустријским оценама, у то време у Београду је могло бити нешто преко десет хиљада људи.

Одмах по заузимању Београда Срби су приступили уређењу органа власти у њему. За првог војног и цивилног заповедника Београда Карађорђе је поставио Младена Миловановића. Убрзо, уредбом Правитељствујушчег совјета од 26. октобра 1807. приступило се организовању Магистрата. За њего-

вог председника именован је Петар Ичко, а за секретара Михајло Грујовић. Истовремено, за полицијског комесара одређен је Илија Феодоровић Новокрштени, Србин из Угарске, а иначе капетан руске војске.

У ово доба Београдски магистрат је имао и управну и судску власт, а по општем мишљењу, у граду су владали примерни ред и мир.

Године 1809, после преуређења нахијске управе, извршена је реорганизација и Београдског магистрата. Том приликом прецизније су утврђене његове надлежности, а извршене су и одређене измене у судском поступку. Две године касније, јануара 1811, пошто је Народна скупштина, одржана у Београду, дала Србији ново управно уређење, дошло је и до нове реорганизације Београдског магистрата. Наредбом од 11. марта 1811. о уређењу полиције, у Београду је полиција одвојена од судства.

Постепеним пресељењем Правитељствујушчег совјета српског у Београд, овај град током 1807. године постаје управно средиште ослобођеног дела Србије. Одавде, из Београда, воде се сви управни и судски послови; поред Совјета овде је и седиште Великог народног суда; управља се финансијама и спољном политиком земље; брине се о организацији и снабдевању војске.

Одмах после ослобођења Београда од Турака, почетком 1807, град добија јаку војну посаду. Њу сачињавају, пре свега, бећари. Они су постали језгро нове српске редовне војске. Полако, општа војна обавеза и обавезно вежбање захватиће поред бећара и остале Београђане. Иначе, град је био подељен на три кварта. Сваки кварт је имао и своју војну организацију. Поред пешадије, у Београду је постојала и коњица и топништво. Једно време, током 1811–1812, у Београду су се налазиле и неке руске војне јединице под командом пуковника Балe.

Београд је тих дана представљао главно стовариште и центар за израду ратне опреме. Овде су преко бројних канала, легалних и илегалних, стизали оружје и муниција из Аустрије и Русије, овде су Срби правили свој барут, лили зрна за топове и пушке, завијали фишеке и лили топове. У пристаништу Доњег града крај куле Небојше градиле су се шајке, ратне лађе на Сави и Дунаву.

Упоредо са напорима на уређењу управних и војних послова у Београду се тих дана води интензивна револуционарна акција. Од 1807. године Београд постаје главно средиште Србије за акције у суседним земљама под Турцима. Овим пословима управља Правитељствујушчи совјет. Истина, после српских пораза у долини Мораве 1809. револуционарна активност Београда у балканским земљама слаби, али не престаје никада, све до слома Првог устанка 1813. године.

Одмах после заузимања Београда, на дневни ред је стављено питање народног просвећивања и васпитања. Отваране су школе готово по свим варошима, а и по многим селима. Власти су ослобађале учитеље од данка и кулука и помагале њихов рад.

Иако још увек у знаку рата и неизвесности за будућност народа, ослобођени Београд оснива прве културне установе. У Београд долазе образовани Срби из свих околних крајева. Ту су сви они који желе да помогну тек ослобођеној отаџбини, а међу њима познати књижевни и културни рад-

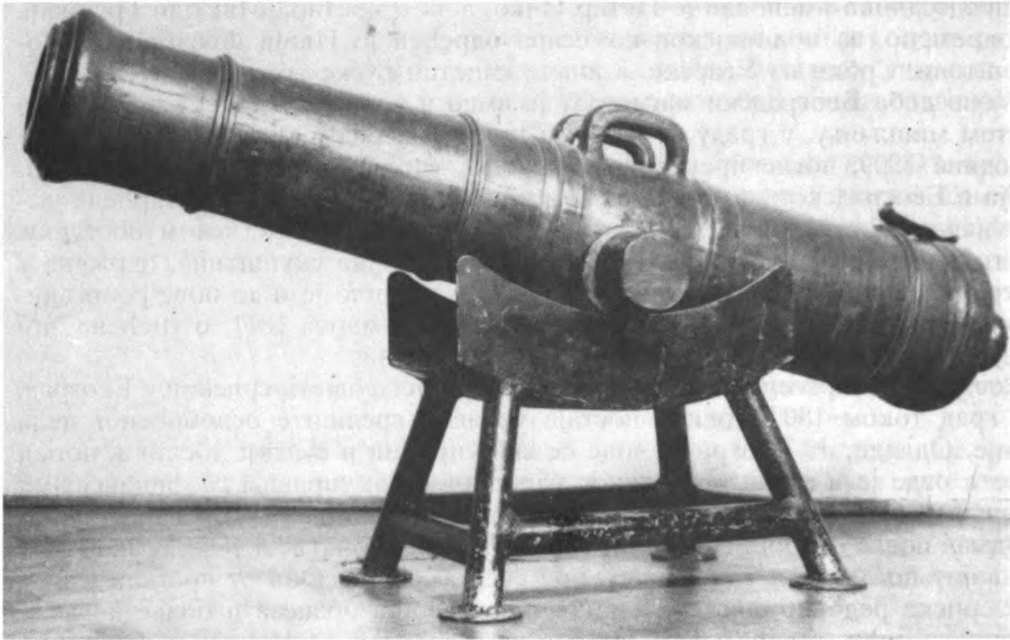

Устанички топ изливен у Београдској тополивници 1811. године

ници: Божа Грујовић, Иван Југовић, Стеван Живковић, Доситеј Обрадовић, Сима Милутиновић, Хаџи Никола Михаиловић, Петар Ичко, Н. Шкуљевић и многи други. У Београду је и Вук Караџић. На иницијативу ових људи, Београд поред нових школа добија и Велику школу. Њу отварају Доситеј Обрадовић и Иван Југовић. Само две године касније, 1810, на заузимање Доситеја, Викентије Ракић отвара у Београду прву богословију.

Међутим, долази трагична година устанка. Карађорђе с великим бројем војвода, после исцрпљујућих бојева на Морави и Дрини, напушта Србију и прелази у Аустрију. Само неколико дана касније у Београд под командом румелијског беглербега Карасли Али-паше улази турска војска. Београд је поново, али и последњи пут у својој многовековној историји, потпао под турску власт.

БЕОГРАД ПОД ТУРЦИМА 1813–1815. ГОДИНЕ

Обнова турске власти донела је Београду нова страдања. Турска насиља у Београду била су нечувено свирепа. Опљачкане су и попаљене куће српских првака избеглих у Аустрију. На све стране лежали су лешеви, недељама и месецима несахрањени. Тих дана издисали су набијени на коље Стеван Јаковљевић, војвода левачки, Пајсије Ристић, игуман манастира Трнаве, хроми Васиљ из Босне и други. Истовремено, на Стамбол-капији висили су

живи окачени о ченгеле Никола Вукићевић из Светлића и Арнаутовић из Сарајева, док су се око куле Небојше ваљале одсечене главе Нићифора, игумана манастира Каленића, Павла Лазаревића, проте из Свилеуве, Косте-бега кујунџије из Штиткова и Милоја Здравковића из Брестовца.

Почетком 1814. године, царским ферманом, за новог заповедника Београда постављен је Сулејман-паша Скопљак. У почетку он покушава да земљу смири. У том смислу настоји да се избеглице врате својим кућама, а уређење у Пашалуку да се заведе онакво какво је било до 1801. године. Међутим, почетком 1814. Сулејман-паша појачава притисак над народом у Србији. На то Срби одговарају решеношћу да на силу одговоре силом.

Покрет почиње око Ваљева. Половином априла 1815. побуњени сељаци заузимају Уб и Ваљево. Народ се прихвата оружја на Руднику, у Јасеници, у Гружи. На Цвети 1815, код цркве у селу Такову у Рудничкој нахији, скупља се на црквену славу велики број угледних људи. Ту пада одлука да се против Турака поново поведе борба на живот или смрт. На чело покрета ставља се Милош Обреновић.

Други устанак се нагло шири. У народу се поново пробудио дух отпора и преданости општим интересима, и за кратко време готово цео Београдски пашалук опет је у рукама Срба.

Цариград увиђа да је и Други устанак добио општенародно обележје. Турска поново шаље војску на Србију. Али изгледа да Турци имају налог да са Србима, по могућству, склопе споразум, а тек у крајњем случају да поведу борбу. Милош показује у овим тренуцима изванредну видовитост и дипломатску вештину. Преговара и успева да склопи споразум, који треба да одобри Цариград.

Срби упућују молбу султану да смени Сулејман-пашу Скопљака, што султан и чини постављајући за београдског везира Марашли Али-пашу. Поред овога, Срби су тражили: слободу вероисповести, право ношења оружја, поучавање деце, слободну трговину по целој Царевини и са страним државама, забрану становања Турака по паланкама и селима, признање Милоша за врховног и наследног кнеза Србије, овлашћење да кнез у споразуму с везиром уреди земљу, право да нахијски кнезови пресуђују мање спорове и купе харач који би износио 800.000 гроша.

У очекивању одговора из Цариграда Милош Обреновић је с новим везиром склопио усмени споразум којим га овај признаје за „врховног кнеза Србије“. Паша одобрава Србима да узму у своје руке прикупљање дажбина. Признаје им и право да уз турског муселима у свакој нахији буде по један српски кнез, а да се у Београду оснује Народна канцеларија, највиши административни суд, налик на Правитељствујушчи совјет.

Цариград је од српских захтева прихватио само неке: смањивање данка, помиловање устаника, слободу трговине, оснивање канцеларије, и да уз турске нахијске старешине буде и по један српски кнез.

БЕОГРАД У ПЕРИОДУ БОРБЕ ЗА АУТОНОМИЈУ СРБИЈЕ 1815–1833. ГОДИНЕ

Већ крајем 1816. Милош Обреновић се, ослањајући се на Русију и споразум са Марашли-пашом, ангажује на реализацији осме тачке Букурешког уговора о миру из 1812. године. У ствари, била је то мукотрпна и тешка борба за остварење аутономних права Србије. У тој борби сасвим одређено место припало је и Београду. Наиме, у овом раздобљу српске историје, Београд, варош и тврђава, још увек је важно и јако седиште турске власти на Балкану, посебно у Београдском пашалуку. Међутим, сходно одредбама споразума Милош–Марашлија и Портиних фермана 1815–1816. године, у Београду су се налазили и органи новоформиране српске управе. Истина, устоличење српске власти и лагано али незадрживо истискивање турске управе из Београда и замењивање турске власти српским политичким и другим установама текло је споро и обазриво. У ствари, легализовани органи српске управе у Београду јављају се тек октобра 1815, онда када је овде стигао нови београдски везир и са Милошем утврдио „програм по коме ће се завести нови ред ствари у земљи“. Као што је познато, поред других одредби, овим споразумом је формирана Народна канцеларија, највиши орган самоуправног положаја српског народа пред турским властима у Србији. Седиште Народне канцеларије био је Београд. И мада Народна канцеларија у почетку свога деловања није била у стању да са успехом обавља функције полуаутономне опште српске управе, она је своје послове обављала са доста успеха. Истина, није ни овде ишло све лако и како су то Срби желели, нарочито не у погледу сузбијања надлежности турске полицијске и судске власти, али су већ 1818, а поготову после 1826, и у том погледу постигнути сасвим одређени резултати. Од тада Срби, углавном, иду пред своје судове. Штавише, Срби у Београду преузимају управно-судску надлежност и над свим осталим хришћанима. Турци су у Београду задржали само право полицијског надзора над целокупним становништвом.

Тих дана Београд је и сведок крупних политичких збивања. Почетком 1821. узбуђен је вестима о устанку хетериста. Затим, средином исте године, преживљава дане тешких турских зулума, да би смрт Марашлије, у августу, изазвала крајњу забринутост његовог, посебно српског, становништва.

И Милошев однос према Турцима у Београду представљао је одраз политичког стања и односа како у Србији тако и у овом граду. А Милошева настојања да путем поткупљивања, уцена, претњи и економског притиска обезбеди именовање њему и Србима наклоњених Турака на најважније политичке, управне и судске положаје у Београду – потврда су не само јачања његовог личног ауторитета већ и сазревања одређених политичких односа од чијег су развоја и те како зависиле прилике у Београду, па и шире, у читавој Србији и који су били од пресудне важности за даљи развој српске аутономије и, уопште, друштвено-економске и политичке еманципације српског народа.

Као што је познато, Београд је по многим локалним специфичностима имао посебно место у друштвено-политичком развитку Србије између 1815.

и 1830. Исто као Београд, и Београђани су били, у првом реду, окупирани својим посебним односима према Турцима и властима београдског везира, упркос томе што су потпадали и под јурисдикцију српске управе у граду. Али, као што је Београд чинио саставни део Србије Београдског пашалука, тако су и Београђани, на овај или онај начин, улазили у ток општеполитичког развитка српског народа после Другог устанка. У почетку, преко Народне канцеларије, а затим преко Београдског магистрата, кнез Милош је на Београђане преносио принципе и методе своје еманципационе политике према Турцима, мада је добрим делом београдском становништву чинио и неке посебне уступке. Па ипак, у Београду је нашао одраз готово сваки догађај од општијег друштвеног и политичког значаја, макар и на посредан начин.

Најзначајнији у овом периоду били су догађаји везани за познату Чарапићеву буну 1826, у којој је учествовао и један број Београђана. Међутим, брзи слом те буне и опасност од рестаурације турске власти, нарочито за време руско-турског рата 1828–1829, приморали су житеље Београда на мање-више лојалан однос према Милошевом режиму и на поштовање његове управе у Београду.

Иначе, основну друштвену снагу српског становништва у Београду после 1815. године чинили су занатлије и њихове породице. Већина занатлија била је организована у својим сталешко-професионалним удружењима, „цеховима" – еснафима. Сви они представљали су друштвену групацију Срба у Београду која се противстављала турском становништву још и у демографском и економском погледу. Отуда су и српске власти у Београду водиле рачуна о њиховим потребама и њиховим односима према Турцима.

Сарадња између еснафа и српске власти била је нужна за добро функционисање српске управе у београдској вароши и за даље сузбијање турског утицаја и турске моћи над српским становништвом. С друге стране, устабаше појединих заната биле су представници својих заната пред српским (и турским) властима у разним односима привредних, пореских, грађанских и других обавеза.

Трговци су представљали другу друштвену и економску групацију београдског становништва, која је давала обележје друштвено-економском и политичком животу Београда. Како је познато, то су били махом дошљаци и странци. Али, као хришћани, сви су они после 1815. године дошли под јурисдикцију српске управе и били одговорни пред српским властима. Заједно са занатлијама сачињавали су хришћанско „општество" Београда.

Ослањајући се на потпору београдског „општества", кнезу Милошу је било лакше да из највећег града Србије постепено истисне турске власти и да установама српске националне управе дâ већу важност и солиднију организацију. Хатишериф од 1830. године већ је српску управу у Београду затекао способну да преузме у старање целокупни јавни поредак и да свим београдским житељима гарантује далеко већу правну заштиту него што је то било за време турске управе.

После Другог устанка у Србији Београдског пашалука судска власт задуго није била одељена од управне. Београд, међутим, са својим развијенијим

друштвено-економским односима, многољуднији и са живљим и разноврснијим друштвеним кретањима, каква српска села нису никада познавала, већ од првих година Милошеве владавине имао је потребе за установом суда који не би био у зависности, бар не великој, од управних и полицијских власти. Тако је, 1823. године, и дошло до оснивања Београдског народног суда, који је све до 1825. године био надлежан за Београд и београдску нахију. Године 1825. био је „нахијски суд премештен у Рогачу, а у Београду су остала само 2–3 кнеза ради договарања са Турцима и суђења београдским грађанима“.

У овом периоду испољена су и значајна настојања у погледу што ширег учешћа српске управе у Београду. Та настојања нарочито су била запажена 1829. и 1830. године, када су Срби и кнез Милош већ чврсто стајали на становишту да је београдска Варош насеље за себе и да би Турци требало да под својом управом задрже само београдску Тврђаву. Пораз Турака у рату са Русима 1828–1829. године пружио је Србима у том погледу нову прилику, што је нашло одраза у Хатишерифу из 1830. године, којим је Порта пристала да београдску Варош уступи Србима, с тим што су се Турци морали иселити, односно продати Србима своја имања. Нарочити Портин комесар, Лебип-ефендија, био је дошао у Београд да свечано прогласи овај за Србе веома важан султанов Хатишериф, којим је Порта признавала Србији пуну националну самоуправу, кнезу Милошу наследно кнежевско достојанство, а српском народу право на београдску Варош. Читање Хатишерифа обављено је 30. новембра на Ташмајдану, тачно на онај дан кад су Срби, предвођени Карађорђем, били узели Београд 1806. године.

*

Хатишерифом од 1830. године Србија је стекла пуну унутрашњу самоуправу, а Хатишерифом од 1833. били су дефинитивно регулисани политички и економски односи између Срба и Турака, што се одмах одразило и на прилике у Београду. Истина, из политичких и стратегијских разлога Београд није тада постао главни град Србије, мада је по својој величини, насељености, привредном и културном значају имао све атрибуте будуће престонице. Па ипак, већ и у тим данима, многи значајни послови на организацији Србије, посебно они из области правног уређења земље, обављани су у Београду. Тако су у Београду 1830. године, као чланови тзв. „законодателне комисије“, радили: Вук Караџић, Сима Сломо, Стеван Радичевић и Лаза Зубан. На позив кнеза Милоша, 1837. године у Србију су дошли Василије Лазаревић и Јован Хаџић, први – градоначелник земунски, а други – сенатор новосадски, да израде текстове грађанског и кривичног законика и судског поступка.

Када је, у вези са развојем уставобранитељског покрета, питање доношења Устава ушло у завршну фазу, почетком 1838. године у Београду је радила посебна комисија за израду Нацрта о Савсту, коју су сачињавали: Хаџић, Лазаревић, Лазар Теодоровић, Цветко Рајевић, Јаков Живановић и

Стеван Радичевић. Нешто касније ова комисија је приступила изради Устава, који ће заправо бити донет у Цариграду уз учешће Портиних чиновника и руске дипломатије.

Како се види, значај Београда у правној изградњи Србије био је веома велики. Присуство београдског везира као представника Портиног суверенитета у Србији, затим четири конзула великих европских сила (Аустрије, Русије, Велике Британије, Француске), као и већег и образованијег дела српске интелигенције из Војводине, и најкрупнијих представника политичке опозиције режиму кнеза Милоша, допринело је да Београд постане живи центар политичког јавног мнења и међународних веза Србије са Европом.

Последњих неколико година владе кнеза Милоша Београд је постао седиште дипломатских представника – конзула – неколико европских великих сила у Србији. Разлози за долазак ових конзула били су политичке и економске природе: Београд је представљао погодан терен за продирање утицаја великих европских држава не само у Србију већ, преко ње, и у неколико околних турских провинција у којима је национално-ослободилачки покрет, на овај или онај начин, био повезан са националном спољном политиком кнеза Милоша. Сем тога, привредна богатства Србије, у којој су се после 1830. године опште прилике знатно поправиле, привлачила су крупне представнике европског капитализма за учешће у њиховој експлоатацији на једној широј основи и уз помоћ извозне трговине.

БЕОГРАД У ПЕРИОДУ БОРБЕ ЗА УСТАВ

После добијања аутономије Србија се суочила са свом оштрином питања организације државне управе. Непостојање писаних закона, правна несигурност личности и имања, лична власт кнеза – све је то изазивало незадовољство најширих слојева народа. Тиме су се веома вешто користили великаши који су, под паролом борбе за увођење устава, у ствари тежили ограничењу власти кнеза. Борба за уставно уређење земље донела им је назив уставобранитеља.

У историји ослобођене Србије први, Сретењски устав од 1835. године, у знатној мери је ограничио кнежеву власт. Међутим, укидањем овог Устава питање унутрашњег уређења земље није било решено. То се увиђало и у земљи и ван ње, а посебно у Русији, која је подржавала уставобранитеље, желећи и сама да кнежеву власт ограничи. Године 1838. Србија добија нов устав, тзв. „Турски устав“. Са једне стране, овај је Устав потврђивао најважнија социјално-економска и политичка остварења српског народа за протекли период: ликвидацију спахилука, укидање кулука, слободу трговине, потврђивао је аутономна права српске кнежевине, садејствујући на тај начин у буржоаском развитку земље. Али, са друге стране, Устав је потпуно игнорисао такву важну институцију српског народа као што је скупштина, а место ње, као највиши законодавни орган конституисао је Савет, који се

састојао од седамнаест доживотних чланова и који се, веома брзо, претворио у реакционарни олигархијски орган државне управе. Уза све то, устав се није могао мењати без сагласности турског султана.

Средином тридесетих година прошлог века Београд је лежао нешто ниже од Горњег града, а састојао се од једне главне улице и неколико попречних. У продужетку главне улице, на обали Саве, лежала је Доња – Водена или Савска – варош, док је на јужној страни било отворено предграђе са раштрканим кућама, које се протезало до краја Савске вароши. Дуж улица био је низ ниских дућана, покривених шиндром, у којима су трговци седећи продавали разноврсну робу. У оваквим дућанима радиле су и занатлије. Правих гостионица у ондашњем Београду није било. Њих су замењивале кафане пуне нечистоће. Собе за спавање биле су готово празне, без икаквог намештаја, а о постељи није могло бити ни речи. Гомила мишева разлетала се чим би се врата отворила. Турском или српском путнику није ни на памет падало да тражи засебну собу за конак. У једном углу простирао би се ћилим, ту би се склонио и пртљаг и – путник је био смештен.

И поред веома шароликог етничког састава, Београд је све више постајао српска варош. Српски елемент у њему стално се појачавао – грађанством из Аустрије, а сељачким и паланачким живљем из Србије.

Поред Срба у Београду се настањују Чеси, Немци, Мађари и други. У нову средину они су уносили укус, обичаје и навике крајева из којих су дошли. Ипак, преовладавао је домаћи, и то сеоски елемент који је продирао у све слојеве и све делове Београда и давао обележје новој вароши. Досељеници су се брзо асимиловали. Новој средини су се прилагођавали не само Срби „пречани", Грци и Цинцари него су и Чеси, па и Немци и Мађари, често напуштали свој језик, веру и име, посрбљавали се и претапали у нову средину. Ова појава се могла објаснити тиме што је доласком српске управе у Београду настало доба мира, слободе и напретка, као и чињеницом да су Срби спроводили дотле непознату верску толеранцију. Није познат ниједан случај верског насиља Срба. Карактеристични су у том погледу, на пример, протоколи Саборне цркве у које су уписивана имена деце и католичких и протестантских родитеља. Исто тако, католици и протестанти венчавани су у Саборној цркви.

Центар све снажније занатско-трговачке делатности, засноване на начелима слободне трговине, Београд је убрзо постао средиште јаке антикнежеве опозиције. Поред честих економских мотива, опозиција је јачала и на темељу општег незадовољства дела београдског становништва деспотским опхођењем кнеза према њима и непоштовањем њихових виталних интереса. Добар део Београђана настањених у Савамали, никада није могао да опрости кнезу окрутно паљење и рушење њихових убогих уџерица и чатрља, као ни принудно пресељавање у тада далеку Палилулу. Милош се брзо замерио и становништву Топчидера и Аде Циганлије, које је насилно било исељено на Бањицу.

Свестан да његови поступци, чак и они оправдани и засновани на општем интересу, изазивају спонтано негодовање појединаца, па и читавих група становника Београда, и да то негодовање објективно представља опасност,

мада у том тренутку само потенцијалну, по читав систем и начин његове владавине, а уза све то поучен многим бунама усмереним против његовог режима – Милош већ почетком 1837. предузима извесне мере да ситуацију у Београду стави под своју контролу. Током 1838. године Магистрат општине београдске је у више наврата интервенисао у области формирања цена артикала од посебне важности за живот Београђана. Предузимане су мере и у области социјалне политике, просвете и јавног реда. Тако је Магистрат препоручио варошкој полицији да предузме све потребне мере у циљу збрињавања болесних, невољних и убогих становника Београда, који су се у то време у приличном броју могли срести на улицама вароши. Упоредо са збрињавањем немоћних и сиромашних, власти су предузимале најенергичније мере у циљу сузбијања разних преступа, беспосличења и неморала.

Конак кнеза Милоша у Топчидеру

УСТАВ 1838. ГОДИНЕ

Интереси великих европских сила и њихово ривалство на Балкану и у Србији захтевали су извесне промене у дотадашњем државном и друштвеном уређењу Србије. Деспотска владавина кнеза Милоша са много неизвесности и неочекиваности у његовим спољнополитичким потезима, на овако врућем и осетљивом терену и у склопу све замршеније источне политике великих сила, није ни најмање одговарала интересима и плановима тих сила на овом подручју. Није она могла више да задовољи ни Порту, јер је објективно била управљена против њеног интегритета и њене политике у овим крајевима. Спонтани отпор великих сила Милошевој аутархичној владавини наишао је на одобравање његових противника у Србији. Ослањајући се на иностране конзуле и друге представнике великих сила у Србији, опозициони покрет против Милоша у Београду из дана у дан постаје све снажнији и шири. Он се овде ослања, са једне стране, на отпор чиновника у самој Милошевој администрацији и на отпор трговаца који устају против Милошеве самовоље, тражећи гаранцију за слободну трговину, а с друге стране, на покрет сељака, који као власници земље желе већу правну сигурност у одбрани од Милошева насиља. Њихови захтеви и њихов покрет оличени су у једној речи – устав. Сви ови елементи, незадовољни Милошевим начином управљања и уједињени у захтеву за доношењем устава познати су као „уставобранитељи". Милош осећа да њихов утицај на широке слојеве варошког становништва из дана у дан бива све јачи, али је немоћан да измени ток догађаја. У пролеће 1838. године он напушта Београд и враћа се у Крагујевац. Његовим одласком из Београда опозиција као да добија више простора; она је сада активнија, смелија и организованија. И када се, после деветомесечног одсуствовања, 10. јануара 1839. године, Милош поново враћа у Београд, може да констатује још снажнији пораст незадовољства због начина своје владавине. Већ идућег дана по Милошевом доласку у Београд, град постаје поприште живе политичке активности. Једанаестог јануара кнез прво прима у протоколарну посету све стране конзуле, а затим води разговоре са руским представником и турским намесником. Разговори се воде у вези са израдом и доношењем новог устава. Кнез, иначе, тих дана не напушта двор.

Двадесет шестог јануара у Београд је донет превод новог, тзв. „Турског устава", названог тако јер су га у Цариграду израдили турски и руски чиновници. Одмах затим, отпочеле су припреме за сазив Скупштине која је имала да га усвоји.

Интересовање за рад Скупштине било је велико, а када је тринаестог фебруара на Калемегдану прочитан султанов хатишериф којим се Србији „дарује" устав, радост је, по казивању савременика, била велика и општа. Београд је, а са њим и читава Србија, прослављао почетак новог поглавља у својој историји. Новим уставом је извршна власт, која се дотле налазила само у рукама кнеза, подељена између њега и Совјета.

Изгубивши битку са Совјетом, усамљен у вароши чијем је развоју дао велики допринос и печат, развлашћен и напуштен од својих дојучерашњих

следбеника, кнез Милош Обреновић се, рано ујутру првог јуна 1839. године, у Београду, у присуству чланова Совјета, свих министара, митрополита и епископа, чланова Апелационог суда, официра и народних депутата, као и неких других великодостојника, одриче кнежевске власти у корист свога старијег сина Милана. Сутрадан по Милошевој абдикацији Совјет је Милану одредио намеснике пошто он није могао да ступи на кнежев престо све док на то не добије сагласност Порте. Већ трећег јуна, бивши кнез, испраћен представницима више власти, напушта Београд и одлази на своје имање у Чернец.

ВЛАДА УСТАВОБРАНИТЕЉА

После неколико дана затишја у току којих су обављене све неопходне припреме, 13. јуна у Београду је свечано отворена Народна скупштина. Као прво, Скупштина је изразила сагласност са насталим променама и потврдила именовање кнежевих намесника.

Два дана касније, сви депутати, намесници и чланови Совјета, заједно са вишим духовништвом, посетили су београдског везира Јусуф-пашу и са њим водили разговоре о недавним догађајима у Србији.

Крајем јула у Београд је изненада стигла вест да је Милан Обреновић умро. Његова смрт пробудила је код присталица бившег кнеза Милоша наду о његовом поновном повратку у Србију. О тој могућности почеле су се проносити гласине по вароши. На то су власти реаговале муњевито. Извршена су нека превентивна хапшења, а предузете су и неке друге мере безбедности. Тако је, у циљу обезбеђења сигурности режима, наређено да се у Београду формира чета гарнизонске војске у јачини од пет стотина људи.

Тих дана Београд је добио и једну нову просветну установу: основана је двогодишња гимназија, прва такве врсте у Србији.

Покојног кнеза Милана је на српском престолу заменио Михаило Обреновић. Али, док се он по устаљеном обичају налазио на подворењу султану у Цариграду, у Београду се све више распламсавала борба између уставобранитеља и присталица Обреновића. У почетку пригушена и готово невидљива, она је из дана у дан добијала све шире размере. Мере које је уставобранитељска влада предузимала у области економског живота, а пре свега у области фискалне политике, изазивале су незадовољство неких пословних кругова, па и осталог дела становништва. Овде се, пре свега, има у виду мењање пореске стопе, као и увођење бећарског пореза. Незадовољство због увођења овог пореза још више је појачано тиме што се у Београду тај вид пореза прикупљао уз помоћ полицијских власти.

Сукоби са пореским органима и свакодневна негодовања због висине разрезаних пореза доприносили су погоршању политичке климе у Београду.

Још веће незадовољство политиком уставобранитељског Совјета изазвала је уредба о регулисању права на непокретна добра оних лица која су одбегла у Аустрију. Позивајући се на одредбе споразума закљученог између

Кнез Михаило Обреновић

Аустрије и Порте, као и на усмени споразум склопљен још 1816. између кнеза Милоша и Марашли Али-паше, ова уредба је предвиђала да сви Срби који су пребегли у Аустрију, а нису се вратили у року од годину дана или се не врате у земљу уопште, губе право на сва своја непокретна добра која су поседовали или поседују у Србији.

Најзад, порасту незадовољства становништва Београда у том тренутку допринели су и неспоразуми око поделе земље на Дединем брду и на Врачару, као и нешто отежано снабдевање становништва Београда услед појачаног извоза.

Тешкоћама уставобранитељског режима вешто се користе присталице Обреновића. Али уставобранитељи су у Београду још јаки. Овде је њихово упориште, овде су присутне и оне спољне силе уз чију су помоћ они својевремено однели превагу над кнезом Милошем. Зато се у редовима њихових противника јавља тежња да се престоница из Београда поново пресели у Крагујевац. Овој намери уставобранитељи се енергично супротстављају, те током фебруара врше многа хапшења и прогоне своје политичке противнике.

После повратка кнеза Михаила из Цариграда сукоб између уставобранитеља и обреновићеваца добија још шире размере, те кнез 13. маја 1839. године потписује указ о враћању престонице из Београда у Крагујевац.

У јеку ових догађаја, користећи се сукобом који се међу Србима све више заоштравао, београдски паша наређује да се сви Срби који на Калемегдану имају куће или плацеве одмах одатле иселе. Ово уноси још већу забуну у вароши и служи кнезу за формалан предлог за што брже пресељење престонице у Крагујевац. Двадесет трећег јуна Михаило издаје указ којим се наређује пресељење Совјета и државне управе у Крагујевац. Међутим, после разговора са специјалним турским изаслаником кнез Михаило одлучује да за 22. јули 1839. године сазове Народну скупштину.

Скупштина је заседала на Калемегдану, а поред кнеза у њеном раду учествовали су народни посланици, српска војска, Портин изасланик, београдски везир и турска војска. Сутрадан је Скупштина наставила рад у Топчидеру.

На Скупштини су изнете многобројне оптужбе против најистакнутијих уставобранитеља и њихових присталица, што је и одредило основни тон у току њеног рада. У таквој ситуацији, осећајући непосредну опасност која се све више приближавала, део најистакнутијих уставобранитеља, огорчених противника кнеза, склања се трећег августа у београдски град под заштиту Турака.

Међутим, изукрштани интереси великих сила на овом подручју и жива активност уставобранитеља у Цариграду, довели су до промене у њиховом положају. Наиме, почетком марта 1841, преко свог изасланика, Русија настоји да измири уставобранитеље и кнеза Михаила. Као резултат ових настојања и бројних српско-руско-турских разговора јавила се „Прокламација", којом се сви Срби, политички емигранти, позивају да се врате у земљу уз гаранцију слободе и неприкосновености личности. Прокламација је објављена 26. марта 1841. године.

После сређивања односа са политичком емиграцијом, кнез 25. априла издаје указ о поновном премештању централне управе у Београд. Првог маја исте године у Београд прелази и са̂м кнез, те од тада Београд дефинитивно постаје престоница Србије.

Кнез и нова влада постарали су се да на најодговорније функције у Београду дођу њихове проверене присталице и истомишљеници. Низ мера које су у том погледу предузимане у другој половини 1841. године, доказ су више насталих промена. Поред промена у саставу Совјета, нарочито су значајне оне извршене у Београду, које су се односиле на наименовање новог управника Округа београдског и новог полицмајстора. Због ових промена центар опозиционог деловања уставобранитеља премештен је у унутрашњост земље, пре свега у Гружу, где се Вучић склонио после повратка из емиграције. Али и поред свих тешкоћа, уставобранитељи су проналазили могућност да извесну делатност развију и у самом Београду. Судећи по материјалима који су сада познати, моторна снага те активности био је Јован Протић. Готово у току целог августа власти су добијале обавештења о његовој сумњивој активности. Протић је оптуживан да „подбада" народ против власти а у корист Вучића.

Опозициона активност уставобранитеља резултирала је средином августа у отворену побуну против кнеза. У намери да угуше буну, кнез и његова влада почетком септембра окупљају у београдској касарни своје присталице и одатле их упућују против завереника. Али побуну је било немогуће угушити. Кнежеви одреди трпе поразе у борбама код Крагујевца, Чумића и Жабара, те кнез обуставља борбу и ноћу између 26. и 27. августа напушта Србију, са личном пратњом прелази у Земун.

Бекство кнеза из Србије изазвало је незадовољство међу конзулима великих сила у Београду. Конзули су захтевали да се Вучић прогласи за бунтовника и као такав казни. Овом захтеву супротставили су се Турци. Штавише, после разговора који су београдски паша и Вучић водили крајем августа, кнезу Михаилу је био упућен позив да се одмах врати. Позив је остао без одговора. У међувремену, у Вучићев логор на Врачару пристизали су нови одреди војника. Старешине ових одреда, окупљене на једном од бројних већања, сложили су се са предлогом да се турским властима одмах упути захтев да се на челу нове власти у Србији поставе Аврам Петронијевић и Тома Вучић. Већ сутрадан је овом захтеву удовољено, те је нова привремена влада двадесет осмог августа ступила на дужност. На њен позив у Београд су првог септембра стигли представници петнаест српских округа да би одлучили о избору новог кнеза. Овога пута то је био Александар Карађорђевић – син вође првог српског устанка Карађорђа.

Измена у врховима државне управе праћена је изменом и у варошким оквирима. Почетком новембра именовани су нови чланови варошке управе и чланови Примирителног суда. За овим постављењима следила је наредба Министарства унутрашњих послова свим окружним начелницима и Управи вароши Београда о систематском достављању извештаја о стању у окрузима, односно о стању у Београду. Посебно се инсистирало на тачним подацима о политичким збивањима.

Почетак 1844. године донео је доста узбуђења Београду, а посебно његовим полицијским властима. Наиме, тих дана се пронела вест да се нека тајна група припрема да на Богојављење изврши напад на чиновнике када ови пођу на освећење водице. Касније се испоставило да су ове вести биле без основа, али су власти, превентиве ради, ухапсиле известан број људи, познатих као присталице свргнутог кнеза Михаила Обреновића.

Исте године Београд је био сведок настанка једног документа који је низ година представљао план националне југословенске и балканске политике Кнежевине, а доцније Краљевине Србије. Било је то „Начертаније", чији је творац био главна личност уставобранитељског режима – Илија Гарашанин.

У том програму Београду се даје велики占значај. Он је морао постати стожер око кога ће се окупити не само Срби већ и сви Јужни Словени, па и други балкански народи. Тих дана Београд постаје средиште многих тајних кружока и клубова. Ту је основан и један одбор са задатком да води бригу око агитације у неослобођеним јужнословенским крајевима. Из Београда одлазе емисари на све стране међу Србе, Хрвате и Бугаре, говоре им о потреби заједничке сарадње, дају им упутства за дизање општег устанка за ослобођење. Београд убрзо успоставља живе везе не само са Црном Гором, Босном, Херцеговином, Војводином, Хрватском, Бугарском, Истром, већ и са Албанијом. У исто време у Београду налазе уточиште Словени који беже из турских и аустријских земаља. То су они које привлачи револуционарно-ослободилачка акција Београда и Србије.

У току владавине уставобранитеља у Београд је дошло много стотина лица са стране. Многи од њих примили су српско држављанство и ту се настанили заувек. Међу овим лицима налазило се десетак таквих која су заузимала и највиша места у тадашњој градској и државној управи. Било је ту и министара, високих судских чиновника, разних стручњака и многих других.

Крајем четрдесетих година долази до наглог јачања веза између Београда и Хрвата. Почетком, а нарочито средином педесетих година, те везе постају још снажније. У току 1844. и 1845. у Београду се штампа хрватски лист *Бранислав*, који се затим тајним каналима преноси и растура по Хрватској. А када је 1848. године у Београд стигла једна хрватска делегација на челу са Иваном Кукуљевићем-Сакцинским, да би са кнезом и српском владом водила преговоре о заједничкој акцији против Мађара, њој је од стране српске владе и београдског становништва, а посебно београдске омладине, приређен веома срдачан дочек. Нешто касније, када је у Београд стигао Светозар Милетић, по вароши је растуран проглас у коме је српски народ позиван на устанак за ослобођење Босне и Бугарске.

Крајем педесетих година Београд постаје центар из кога се тајним комитетима у Бугарској шаљу новац и оружје. У Београду се штампају уџбеници за бугарске школе, одатле се одржавају везе са бугарским свештеницима и учитељима.

Улогу Београда, као жаришта ослободилачког покрета Јужних Словена, истичу средином деветнаестог века и страни представници који се налазе у Србији. За француског посланика „Београд је политички, културни и вер-

ски центар свих словенских земаља под Турцима". Истовремено, аустријски конзул, потпуковник Мајерхофер, у извештају Метерниху, истиче „да у Београду постоји демократско-панславистички клуб" чије је право огњиште кнежев Совјет. У том Клубу, поред Срба, налазе се поједини Срби и Хрвати из Аустрије. Из тог Клуба, по речима Мајерхофера, београдски политичари шаљу поуздане младе људе у разне југословенске земље да раде у корист опште народне акције. Како је подвлачио Мајерхофер, у Београду су се истовремено ширили позиви на буну, како против Турске, тако и против Аустрије.

Жива и веома динамична друштвено-политичка активност, која се тих дана одвијала у Београду, као и његов брзи економски и културни успон, побудили су код странаца велико интересовање за ову варош и ове крајеве уопште. Готово да није било дана када у Београд не би стигао или кроз њега прошао понеки путник са Запада. Било је међу њима трговаца, дипломата, научника или просто пустолова. Сви су они на себи својствен начин доживљавали сусрет са Београдом и са његовим становницима. Поједини међу њима оставили су нам незаборавне описе тадашњег Београда и људи у њему, а многи од тих записа и данас представљају драгоцене документе недавне прошлости његове. Тако је, између осталих, половином прошлог века путовао кроз југословенске земље С. Капер, историчар, путописац и преводилац српских народних песама на немачки и чешки језик.

Тих година Београд се нагло развија и као град. На све стране, а посебно на Врачару, деле се плацеви и ту за веома кратко време ниче стотинак кућа сграђених од тврдог материјала. Подигнуто је неколико десетина великих јавних зграда.

Према попису из 1859. године у Београду је живело 18.900. становника и то 11.716 мушкараца и 7.184 жене. Порез је плаћало око две хиљаде људи. Истовремено, извесном броју лица издата је била дозвола да због сиромашног стања могу просити по вароши. Нема сумње, ово је говорило о постојању знатних социјалних разлика између појединих категорија становништва Београда. Касније ће те разлике постати још оштрије, па ће у једном тренутку чак утицати и на друштвено-политичка збивања у граду.

Општи привредни успон одразио се и на даљи развој занатских и трговачких еснафа у Београду. Међутим, успон занатских и трговачких еснафа у Београду, и у читавој Србији, као и све већи њихов утицај на привредни и друштвени живот тек обновљене и још увек полувазалне земље, пада баш у време када се у Западној Европи већ назиру контуре организованог радничког покрета. Било је то време када је под утицајем све бржег развоја машинске производње капитализам све безобзирније и све суровије разбијао и последње снове о лепим временима Ханзеатског савеза и моћних градских занатских и трговачких еснафа, и када је све отвореније долазила до изражаја класна борба двају потпуно супротних табора. Одјек те борбе, тих класних сукоба, није могао мимоићи ни Београд. Отуда сва она забринутост у редовима београдских еснафлија за свој сутрашњи дан. Такво њихово стање манифестовало се у све чешћим и све нервознијим захтевима, садржаним у нацртима еснафских уредаба и пунктова, са тежњом да се што пре

и што ефикасније пооштри контрола над калфама, њиховим кретањем и њиховим животом уопште.

Ово су били дани када су занатски радници, калфе и шегрти, својим појединачним или групним иступањима, наносили прве ударце још увек чврстој и отпорној старој и вековима каљеној еснафској организацији, чији су представници упорно и тврдоглаво чували своје привилегије чак и у времену када су њихови синови и унуци увелико пливали у водама либералистичког схватања развоја и могућности младе, и тек у почетном стадијуму овакквог развитка, привреде тадашње Србије.

Током педесетих година прошлог века Министарство унутрашњих послова и Управа вароши Београда, па чак и Совјет, били су претрпани оваквим захтевима занатских и трговачких еснафа. Већ 16. јуна 1841. папуџијски еснаф у Београду пише Управи вароши Београда да „аустријски чизмари" својим радом и утицајем на калфе „стварају непоредак којим преготовљавају паденије целом еснафу, а отечеству нашем развратну и непотребну младеж подрањују". Даље се у наведеној представци тврди да страни мајстори наговарају млађе да се еснафским уредбама не повинују, да своје дужности не испуњавају, да старије не поштују и да на послу не остају уговорено време, а да ови, подстакнути већим платама, напуштају београдске мајсторе. Наводи у представци показују очигледно да се калфе, па ни шегрти, нису више мирили са радним и животним условима које су имали код домаћих занатлија, у оквиру постојећих еснафских прописа и обичаја. Еснафлије или нису хтеле, или заиста нису могле да схвате како само „мењање калфа" и наговарање није могло бити једини разлог овом, тих година учесталом, честом сељакању занатских калфи и шегрта из радионица домаћих занатлија у радионице мајстора странаца, односно придошлица.

Страховања од активности калфа, слугу, шегрта и других експлоатисаних слојева варошког становништва и од њиховог све гласнијег незадовољства, приморала су власт да предузме одређене кораке у циљу стварања што потпунијег увида у њихово кретање и активност. С тим циљем, прво је Министарство унутрашњих послова, још новембра 1845, издало наредбу Управи вароши Београда о обавезном увођењу „исправа" за бећаре, калфе, слуге и слушкиње почевши од Митровдана 1845. године. Касније, када је донета Еснафска уредба, којом су, између осталог, била решена и нека питања од нарочитог интереса за раднике, Министарство унутрашњих послова захтевало је од Управе вароши Београда да поштује све одредбе које су се односиле на њихово запошљавање. Према постојећим прописима, ниједан бећар, калфа, слуга или слушкиња нису смели да буду без посла више од осам дана. Варошке власти су биле дужне да о томе строго воде рачуна. Али ни нова Уредба о еснафима у суштини није ништа изменила у оним битним условима заснивања радног односа и положаја калфи, шегрта и других лица у еснафској привреди Кнежевине Србије и Београда. Она је својим ставовима, углавном, обухватила и озаконила готово све оно што су еснафи, у својим предлозима, пунктовима и нацртима, предлагали и захтевали за заштиту својих уских интереса. Према одредбама Уредбе, као и пре њеног усвајања, радити се морало сваки дан, осим недеље и празника, „по месним и еснафским

обичајима и наредбама". То је и био главни узрок што су поменути слојеви београдског становништва већ наредних година, а посебно 1848, одлучно устали у заштиту својих права.

Мере које су власти предузимале у циљу сређивања прилика у Београду, несумњиво су дале одређене резултате. Али извесна узнемиреност, која је и поред свих успеха у спровођењу ових мера била евидентна, имала је своје објашњење у непрекидним роварењима противника режима, а нарочито у делатности присталица свргнуте династије Обреновића, као и у све снажнијем ширењу антиуставобранитељског фронта, до којег је долазило на бази све изразитије социјалне диференцијације у редовима уставобранитеља. Полицијски извештаји из тих дана пуни су саопштења о антикнежевој и антивладиној делатноси, као и о учесталим хапшењима политичких противника. Већ на самом почетку 1847. године захтева се хапшење неких осумњичених лица, међу којима се помиње поштански експедитор из Палежа, неки Стеван Ширгић, за кога се тврдило да по кафанама отворено говори против владе. Одмах затим београдске власти хапсе неког Гаврила Рашковића, за кога се тврдило да је учествовао у буни 1844. године, а да је у пролеће 1847. позивао на буну неке људе, међу којима Марка Бирчанина и калуђере у манастиру Боговађи. Тих дана полиција је у Београду ухапсила још шест лица, осумњичених да раде против законите власти, и издала наредбу да се строго мотри на Србе емигранте и друга лица која без уредних пасоша прелазе преко Саве и Дунава са циљем да уносе смутњу у народ.

Под утицајем догађаја у Европи, власти у Београду су у лето 1848. појачале пандурску службу. У ту сврху, из неколико округа тадашње Србије, у Београд је почетком августа 1848. стигло седамдесет момака, од којих је сваки био наоружан са по два пиштоља, пушком и великим ножем. За вршење пандурске службе свакоме је од њих одређена месечна плата од осам талира. За старешину ових момака, као најотреситији, био је одређен Мијајло Карађуловић из округа крушевачког. Истовремено, из пандурске службе су били отпуштени сви који за ту службу нису више били способни. Њихова места заузели су они који ће „у пуној мери цељи Правителства одговорити и полицијску предострожност и обазритељност набљудавати моћи".

Предузетим мерама власти су успеле да у Београду још за извесно време одрже жељени мир и ред, мада се на сваком кораку осећало да су на помолу догађаји које више нико није могао да спречи и до којих је могло да дође сваког тренутка. Како се испоставило, на тај тренутак није требало дуго да се чека, а сукоб на Петровданској скупштини у Крагујевцу – до кога је дошло у вези са питањем да ли Србија треба да помогне прекосавске Србе у њиховој борби са Мађарима – још више је приближио тај тренутак. А када је средином јула 1848. у Београду дошло до познатог инцидента, којом приликом је неки турски низам, стражар код карауле на Варош-капији, ножем напао београдског трговца Петра Николића а његовог сина Ламбру теже ранио – избили су немири. Избивши због турског зулума, немири су веома брзо добили сасвим други и сасвим одређен антирежимски карактер. У њима су, поред радника – калфи и слугу – учествовали ђаци и известан број чиновника, међу којима су се својом активношћу истицали Михаило

Петровић, службеник Државне контроле, Димитрије Томић, службеник финансија, Андрија Стаменковић и Ђорђе Бедаревић, службеници Апелационог суда. Међутим, према налазима владине комисије која је испитивала узроке немира – њу су сачињавали потпоручник Никола Костић, ђумрукџија београдски, мајор Јован Миленковић и члан Београдског окружног суда Спаса Миловановић – као организатори немира означени су: Марко Манојловић, абаџија, Живко Михајловић, меанџија, неки Мита Лончар, Стефан Алимпијевић, молер, Миша Милосављевић, звоноливац и Матеја Бан, професор. Сви су они оптужени да су 13. јула масу која се била окупила пред кућом Томе Вучића Перишића подстрекивали на акције против власти и да су је онако узбуђену и револтирану повели преко Теразија према кући председника Совјета Стојана Симића, с намером да се, због наводне увреде коју им је нанео, са овим обрачунају. Како се из полицијских извештаја види, неки од вођа демонстраната – Милосављевић, Алимпић, затим неки Тома берберин и други – били су наоружани.

Поменутог дана Матеја Бан је у згради Примирителног суда иступио са писменим захтевом, сажетим у неколико тачака, да се одржавање реда у вароши, убудуће, повери наоружаном народу.

Догађаји који су се 13. јула 1848. године одиграли у Београду били су несумњив одраз једног општег револуционарног расположења које је тих месеци владало Европом. Пренето на тло тадашње Србије и Београда као њеног центра, то расположење се у овдашњим приликама манифестовало, како кроз тежњу за потпуним ослобођењем од Турака, тако исто, а можда још снажније, кроз захтеве за спровођењем унутрашњих реформи у корист најширих слојева народа. Догађаји јула и августа 1848. у Београду несумњиво су представљали симптоме таквих набујалих тежњи. Истовремено, они су открили постојање дубоких друштвено-економских и социјално-политичких супротности у табору уставобранитеља и показали да руководећи слој тог режима више није био у стању да прати прогресивне токове друштвено-економског развоја Србије и да је своје место у том процесу уступио новим либералнијим струјама и групама, пре свега, младим интелектуалцима, школованим у иностранству. Иначе, било је то време када су у Београд стигли први владини питомци који су се дотле школовали у Немачкој и Француској. Међу њима су се налазили: Димитрије Матић, Коста Цукић, Димитрије Црнобарац, Филип Христић, Стојан Јовановић-Цукић, Милован Јанковић, Јеврем Грујић, Коста Магазиновић, Константин Николајевић и други. Сведоци бурних револуционарних догађаја који су баш тих дана потресали Европу, они по повратку у Београд постају носиоци нових смелијих политичких погледа: њихова активност носи сва обележја ондашњег либерализма. Међу њима су Димитрије Матић и Коста Цукић били најзапаженији. Матић је још 1841. године завршио Лицеј у Крагујевцу, а затим као државни питомац 1845. отишао у Немачку, где је студирао права и филозофију. Године 1848. промовисан је у Берлину за доктора филозофије. Истицао се својим либералним схватањима, која су најбоље дошла до изражаја у његовој књизи *Начела умног државног права.* Матић је противник полицијске државе, оне и онакве каква је створена у Србији. А познато је

да је баш у том периоду у Србији довршена изградња једног бирократског система у којем је чиновничком реду, заштићеном јаком полицијском влашћу, захваљујући његовим посебним правима и привилегијама, заступљеношћу у врховној управи, припадала доминантна улога у тадашњем србијанском друштву. Последњи чин у доградњи таквог система свакако је било усвајање, на захтев Илије Гарашанина, познатог полицијског законика, по којем је полиција добила право кажњавања за изражену непокорност према њеним наредбама и по којем су њене пресуде бивале одмах извршне.

Иступајући против полицијског уређења државе, Матић се залаже за признање извесних права народу и за конституисање институције која ће та права штитити. По његовом схватању, најприродније је да ту улогу преузме на себе народна скупштина о чијем ће саставу одлучивати што већи број грађана.

Други изразити представник ондашње школоване омладине био је Коста Цукић. По положеном докторату филозофије у Хајделбергу, постао је професор народне економије на Лицеју у Београду. У својим радовима он је борбенији од Матића јер, уместо теоријских разматрања постојећих проблема, излаже критици постојећи друштвено-економски систем; открива његове слабости и недостатке. Укратко, у својим критичким иступањима, писменим и усменим, Матић и Цукић се, у ствари, допуњују, доприносећи, на тај начин, свако са свог становишта, изградњи једне исте доктрине која је својим садржајем пленила ондашњу либерално расположену београдску омладину. Уза све то, и Матић и Цукић, као и остали њихови истомишљеници, желе да се прокламована начела о слободи трговине и немешања државне власти у привредни живот спроведу до краја, они настоје да обезбеде грађанске слободе – слободу штампе, говора итд. У националном погледу, желе ослобођење од Турака и обнављање средњовековне српске државе. Уз њих се тих дана у Београду сврставају и присталице свргнуте династије Обреновић, што у условима општег пораста револуционарног расположења ствара нове проблеме и невоље уставобранитељској власти. Међутим, тријумф реакције и пораз револуције у Европи уносе осећање олакшања у њихове редове. Али осећање задовољства због неуспеха револуције допуњено је и конкретнијим мерама. Власти у Београду предузимају оштре мере против политичких противника, настављају са хапшењима и суђењима. Поверљивим расписом септембра 1851. године, под надзор полиције у Београду стављени су слушаоци Лицеја, као једног од центара либералних схватања и стремљења.

У деценији после револуционарне 1848. године Београд је прошао кроз низ значајних догађаја, како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану.

У ери срећивања унутрашњих прилика, негде око 1853. године, после краткотрајног сукоба са Русијом око Илије Гарашанина, а у вези са припремама и вођењем Кримског рата, Београд је средиште живе дипломатске активности. На првом месту ту је Русија која, трагајући за савезницима у предстојећем рату, шаље у Београд свог изасланика Фонтона. Преко њега Русија саветује Србији да остане на миру и неупадљивим начином настави

да наоружава своју војску све до тренутка када руска војска пређе Дунав. Али, када октобра 1853. године Турска објави рат Русији, дипломатски представници Аустрије, Француске, Енглеске развијају широку дипломатску активност у Београду. Резултат такве активности била је одлука кнеза Александра Карађорђевића и владе да прекину са војним припремама и заузму неутралан став. Прекидом војних припрема, што се нарочито осетило у Београду, на светлост дана избијају унутрашњополитички сукоби и размирице између уставобранитеља и кнеза. Чарке и свађе до којих је и раније долазило, а било их је много – чаршија је за њих и знала и није – утицале су на стварање одређеног политичког расположења, али никада дотле нису битно утицале на колико-толико правилно функционисање постојећег система. Сада, међутим, оне прете да изазову општу кризу система. У таквој ситуацији, пред крај 1854, бојећи се за свој положај, кнез уз помоћ Аустрије настоји да сломи опозицију у Совјету. Опозиција на покушаје кнеза одговара настојањима да у програм будуће мировне конференције у Паризу, после завршетка Кримског рата, унесе династичко питање у Србији.

Заоштравању унутрашњополитичких односа допринео је и пад трговинске конјунктуре, коју је у вези са избијањем Кримског рата доживела Србија. Завршетком Кримског рата продаја и извоз пољопривредних производа из Србије нагло су опали, што је у земљи створило прилично тешку економску ситуацију и довело до пораста незадовољства разних слојева народа. Уз то, кнежева прокламација, издата 27. јуна 1856, у вези са одредбама Париског уговора које су се тицале Србије, као и систематски кнежеви покушаји да уз помоћ Аустрије и својих приврженика уведе у Србији апсолутистички систем и заведе лични режим, изазвали су код становништва Београда нелагодност и неповерење према кнежевим намерама. Био је то корак даље у правцу заоштравања политичких односа и стварања оне ситуације која је довела до драматичних догађаја. Наиме, крајем септембра 1857. године власти у Београду су ушле у траг завери против кнеза у коју су били уплетени председник Совјета Стефан Стефановић Тенка, по коме је завера и добила име (Тенкина завера), затим председник Врховног суда Цветко Рајовић и тројица саветника: Паун Јанковић Баћа, Радован Дамјановић и Павле Станишић. Заверенике је одао најмљени убица, неки Милосав Петровић, који је у последњем часу одустао од намераваног убиства и уз помоћ свог рођака читаву ствар одао београдској полицији. Реаговање београдске полиције било је муњевито; завереници су похапшени и сви одреда осуђени на смртне казне које је кнез одмах преиначио у вечито заточење у тешким оковима. Међутим, сурови поступак полиције са осуђеницима приликом њиховог спровођења у Гургусовац на издржавање казне, затим изнуђене оставке шест других чланова Совјета, оних који са завером нису имали баш никакве везе, и притисак на Гарашанина да поднесе оставку на своје функције, као и неприкривено мешање аустријског конзула у унутрашње ствари земље, а посебно његова тесна повезаност са кнезом, нису у Београду наишли на одобравање. Штавише, све ово је довело до неочекиваних и за кнеза непожељних последица, до пада његовог ионако већ ослабљеног политичког утицаја. Објективно, то је довело до јачања политичке

опозиције, до ширења њихових редова и до поновног претварања Београда у њихов бастион, у центар борбе против кнеза и његове све изразитије самовоље. Када је, међутим, деветнаестог марта стигла у Београд вест да је у Гургусовцу умро један од осуђених завереника против кнеза – Радован Дамјановић, Београд је био потресен, јер су се Београђани још увек сећали како су завереници немилосрдно малтретирани приликом спровођења на издржавање казне. Вест о смрти Дамјановића приписана је нечовечним поступцима према завереницима и још више је узбудила становништво Београда, изазивајући непријатељско расположење према кнезу и његовој околини. Ситуација у вароши била је веома бурна, напета и пуна претњи и неизвесности по кнеза. Већ двадесет четвртог марта, на улицама Београда, по кафанама и у становима многих Београђана, говорило се о неминовном кнежевом паду. Опозиција је све гласније и упорније захтевала његову оставку. Нарочито су били гласни либерали. Овога пута њихово главно оружје био је захтев да се српском народу обезбеди право на самоуправу. Према њиховом схватању, Народна скупштина је представљала њену најпотпунију организацију, њен најадекватнији израз. Уз то, Народна скупштина им је импоновала јер је по њиховом дубоком уверењу представљала тип наше народне самоникле установе, и уз то их веома много подсећала на западне парламенте, који су у то време несумњиво представљали врхунски домен у систему демократизације политичког живота на Западу, за чије су се остварење бориле либералне странке европских земаља. С обзиром да су либерали највећи број својих присталица имали у Београду, природно је што је Београд представљао њихово главно упориште, што је баш ту захтев за легализацијом једне институције као што је Народна скупштина био најјачи. Агитација у прилог Народној скупштини водила се у свим деловима вароши, по свим кафанама и другим јавним местима. Међу најватренијим агитаторима били су познати либерали Ранко Алимпић, Јован Илић, Милован Јанковић и други. Занимљиво је да се агитација за Народну скупштину водила наочиглед београдске полиције, а да она није показивала ни најмање знаке узнемирености. У таквој ситуацији, двадесет осмог октобра 1858. године, у Београду је објављен Закон о Народној скупштини. Био је то, у ствари, први закон о скупштини донет у Србији. На основу прихваћеног Закона заказани су, а петнаестог новембра 1858. и одржани, избори за посланике Народне скупштине. Изборни резултати су недвосмислено показали да у Београду постоји веома јак покрет против кнеза и његове владавине. Иначе, Београд је тих дана био пун и присталица раније свргнутог кнеза Милоша. Преко својих личних пријатеља и уз обилату новчану помоћ, Милош је у Београду створио јако упориште, преко кога је настојао да обезбеди свој повратак у Србију. Његов најватренији поборник у Београду, личност која је у својим рукама држала све нити пропагандно-агитационе делатности у корист Милошевог повратка у земљу, био је неки марвени трговац – Филип Станковић. Из свог стана на Теразијама, пун новца добијеног од Милоша, и увек у пратњи наоружаних момака, газда Филип неуморно ради на обарању кнеза Александра Карађорђевића, што је било предуслов за Милошев повратак. Станковић је у непрекидној вези са многим посланицима који крајем новем-

бра већ пристижу у Београд, и које он и речима и новцем придобија за своју ствар. Истовремено, он је у контакту и са либерално-обреновићевским клубом, али његово основно поље делатности јесу београдске улице. Он настоји да незадовољно и већ у доброј мери антикарађорђевићевски расположено становништво Београда мобилише и покрене у акцију против кнеза Александра. За разлику од осталих вођа антикнежевске опозиције која делује опрезно и преко својих проверених присталица, газда Филип је увек са̂м међу људима које жели да придобије за своју ствар. Он их чашћава, поткупљује, убеђује, приморава, другим речима, не бира средства у намери да оствари жељени циљ.

Крајем новембра Београд је већ био пун посланика из унутрашњости Србије. Многи од придошлица, до тада мирни и политички необојени људи, дошавши да од Скупштине захтевају побољшање рада органа администрације и олакшање исувише тешких пореских оптерећења, ту на улицама Београда, изложени непрекидном утицају антикнежевске опозиције, постали су и сами њен саставни део.

Као што је и било предвиђено, Скупштина је отворена тридесетог новембра, на дан светог Андрије. У раду Скупштине учествовало је 439 посланика, али је око зграде у којој је Скупштина заседала било десетак пута више људи, становника Београда и околних села.

Десетог децембра, после неколико дана рада, Скупштини је најзад био поднет предлог о збацивању са српског престола кнеза Александра Карађорђевића. Састављен је одговарајући акт, који је посебна делегација однела кнезу у двор. И док се у Скупштини и на улицама Београда са нестрпљењем очекивао одговор кнеза на захтев који му је Скупштина поднела претходног дана, по вароши се пронела вест да се кнез упутио у Крагујевац, како би оданде на челу војске кренуо против Скупштине и свих оних који су захтевали његову оставку. Вест је међу многим посланицима изазвала праву панику. На ову вест Скупштина је хитно сазвана на нови састанак, али овога пута у гостионици „Српска круна", која се налазила с оне стране шанца, под самим градским бедемима, такорећи под заштитом Турака. Убрзо, пошто су се узбуђени делегати смирили, Скупштина је свој рад наставила у просторијама пиваре. У међувремену се десило нешто непредвиђено. Наиме, после консултације са иностраним конзулима, увидевши да од њих не може да очекује никакву помоћ, кнез доноси одлуку да се склони под заштиту београдског паше. Негде између десет и једанаест часова ноћу, кнез је прешао у град.

Бекство кнеза практично је значило његово одрицање од престола. Овакав развој догађаја у ствари је показао да је постигнут циљ коме је у току протеклих месеци тежила антикнежевска коалиција.

Сутрадан је Скупштина наставила са радом. Прво је био прихваћен акт о збацивању кнеза, да би одмах затим либерални посланик Сима Протић предложио да се за новог кнеза изабере Милош Обреновић, а да до његовог повратка у земљу дужност намесника преузме Скупштина. Истовремено је предложено да се за команданта гарнизона војске и вароши Београда постави Стевча Михајловић. Овакав развој догађаја и очигледно јачање пози-

ција либерала изазвали су незадовољство групе „великаша“ коју су предводили Гарашанин, Вучић и Миша Анастасијевић. Група се нарочито опирала да војска и полиција пређу под контролу Скупштине. И док су масе на улицама Београда јавно и енергично изражавале своју спремност да пруже подршку Скупштини и њеним одлукама, кнежеве присталице и великаши, свако за себе, а можда и у договору, припремали су планове обрачуна и са Скупштином и са окупљеним народом. У том планираном обрачуну главна улога имала је да припадне војсци. И заиста, већ дванаестог децембра ујутру, у касарни, недалеко од пиваре у којој је заседала Скупштина, војска је била стављена у стање приправности. Очекивала се само команда па да се крене у акцију. Међутим, ни друга страна није седела скрштених руку. На позив Стевче Михајловића, у току ноћи, пред Скупштином се окупила маса света, решена да одбрани већ задобијене тековине. На челу окупљеног народа налазили су се Ранко Алимпић, кога је Скупштина одредила за војног помоћника Стевче Михајловића, и Јован Белимарковић, одређен за помоћника команданта вароши по полицијским пословима.

Негде око подне, одред од око сто пешадинаца кренуо је према Скупштини у намери да растера окупљени народ. На вест да је војска кренула према Скупштини, неки магазацијски калфа, вероватно један од организатора и предводника револуционарно расположеног београдског становништва, нареди да се запну пушке, али да се не пуца док то не учини војска. И док је један део те огромне масе стајао са пушкама на готове, други се бацио да подиже барикаде. Наишавши на одлучан отпор наоружаног народа, војска је морала да се врати у касарну. Први напад је био одбијен. Нешто касније, одред од сто шездесет војника, што пешака што коњаника, кренуо је у нову акцију. Али и овога пута је наишао на отпор наоружаног народа. Пред притиском маса одред је био принуђен на повлачење, али је иза гробља, код данашње цркве Светог Марка, био опкољен. То је принудило командира одреда да изда наређење да се одред построји у кару. Изгледало је да ће сваког тренутка доћи до окршаја. Међутим, убрзо је дошло до споразума, па су коњаници одјахали у касарну, док су пешаци морали да се предају наоружаном народу. Одавде су као заробљеници били спроведени у привремени затвор. Тиме је, у ствари, пропао покушај да се употребом војске изнуди решење повољно за кнеза и великаше, а отворено одмеравање снага завршено је у корист наоружаног народа, који је својим смелим акцијама одбранио Скупштину и њене одлуке.

*

До сазива Светоандрејске скупштине, која је имала да реши низ нерешених и нагомиланих проблема, дошло је услед опште економске, социјалне и политичке кризе кроз коју је у току последњих година владавине кнеза Александра Карађорђевића пролазио уставобранитељски режим у Србији. Али непосредни повод за њено сазивање дале су опозиционе снаге, како

конзервативне, заступљене у самој влади, тако и оне које су представљале противнике уставобранитеља – обреновићевци и либерали.

Сарадња свих ових снага, заснована на сагласности о сазивању Скупштине и збацивању кнеза Александра, била је само привремена и разбила се већ онда када су се, уочи отварања Скупштине, либерали повезали са обреновићевцима међу посланицима Скупштине, формирајући тако политичку групу која је истакла захтев за доношење Закона о Скупштини који би јој дао законодавна овлашћења, као и намеру да врати династију Обреновића на престо у Србији. Један од главних резултата овог расцепа, поред осталог, јесте и то што од тог момента у Србији практично почиње модерна диференцијација политичких тенденција, тј. подела на конзервативце и на присталице либералних тежњи.

Вест да је Порта потврдила Милоша Обреновића за кнеза дала је нову снагу либералима и осталим Милошевим присталицама. У таквој ситуацији они крећу у нови обрачун са својим противницима. Тих дана у Београду је из службе отпуштено више десетина чиновника.

Када јануара 1859. године становништво излази на изборе, оно у већини гласа за представнике либералне интелигенције, за оне људе чије су га идеје мамиле и у којима је видео оваплоћење својих тежњи и политичких амбиција. Али, резултатом избора кнез није био задовољан. Смишљао је одмазду. Прво поништава избор либералних интелектуалаца за посланике, наређујући поновне изборе, а одмах затим лишава либерале њиховог главног упоришта у Београду. Тачније, својим указом за управника вароши Београд поново поставља Николу Христића, кога су са те дужности управо либерали уклонили 1858. године. Истовремено, кнез отпушта из службе Јована Илића, Ранка Алимпића, Владимира Јовановића и неке друге истакнутије либерале. Нешто касније, у намери да спречи активност либерала, кнез Милош издаје Закон о устројству управе Београда. Од тада Управа вароши Београда у домену вршења полицијске службе долази под непосредну кнежеву контролу. Али, изненадна Милошева смрт унела је у развој догађаја нове елементе и у први план тадашњих збивања истакла Милошевог наследника Михаила Обреновића.

Промене на плану унутрашњег живота Србије биле су праћене веома активном спољнополитичком делатношћу кнеза Михаила и његове владе. Центар те активности био је Београд, одакле се револуционарна пропаганда ширила по Војводини, Босни, Херцеговини, Македонији, Хрватској, Далмацији, Бугарској, северној Албанији. У свим овим крајевима, по налогу и уз помоћ српске владе, формирају се пододбори који интензивно раде на припремама за устанак против Турака. Везе са Београдом одржаване су преко печалбара и угледнијих трговаца, а у Албанији преко поглавара Мирдита. Акцију у Албанији и Херцеговини Београд води споразумно са Црном Гором.

Шездесетих година у Београду живи и активно ради чувени бугарски револуционар Г. С. Раковски. Са њим је у Београду и група његових једномишљеника. Раковски је у непосредној вези са кнезом Михаилом. У јесен

1860. године он у Београду покреће недељни лист *Дунавски лебед* и организује легију састављену од Бугара емиграната. Међу овима се налазе истакнути борци бугарског ослободилачког покрета, као В. Левски, В. Друмев, С. Караџа и многи други. Задатак легије био је да се бори против Турака заједно са регуларним српским трупама.

У сарадњи са српском владом Раковски припрема план ослобођења Бугарске и разрађује „Статут привременог бугарског вођства у Београду". Његова активност наилази на опште симпатије становништва Београда и пуну подршку кнеза и владе. На његов захтев српске власти снабдевају легионаре оружјем, а он сâм се појављује на улицама Београда у униформи војног заповедника легије.

Године 1860. у Београду се налазе, ту одржавају састанке и активно делују, свакако са знањем и одобрењем српске владе, групе незадовољних Мађара.

У Београду се са великом пажњом прате збивања у Влашкој и Молдавији и чини се све што се у тим условима учинити може како би се допринело успешном завршетку преврата у овим областима.

Београд је седиште и бившег аустријског капетана Орешковића, иначе потпуковника српске војске, који води српску пропаганду у Босни и Бугарској, као и у граничним јужнословенским провинцијама под Аустријом. Делатност Орешковића финансијски је помагала српска влада, али је, изгледа, део средстава Орешковић добијао и од италијанског конзула у Београду.

ДЕФИНИТИВНИ ОДЛАЗАК ТУРАКА ИЗ БЕОГРАДА

Србија и Београд, како је писао један од познавалаца ондашњих прилика, постају револуционарни центар за цео Балкан, носиоци његовог унутрашњег мира. Са тим центром морало се рачунати и у Цариграду и у престоницама великих европских држава. Али активна спољна политика српског кнеза и српске владе и снажна револуционарна делатност која је зрачила из Београда морали су да доведу и довели су до заоштравања односа са Турском, која се никако није могла да помири са оваквом улогом Србије, а посебно Београда. Заоштравању односа доприносиле су и оне безбројне чарке до којих је долазило у Београду између српског и турског становништва. По злу познати још из ранијих година, Турци су крајем педесетих и почетком шездесетих година у Београду постали још агресивнији, а њихови испади све тежи и многобројнији. Турци у Београду нису презали ни од каквих преступа и недела. Пљачке, силовања, убиства, као и други видови насиља од стране Турака над српским и другим становништвом Београда постали су свакодневна појава. Нису помагали ни протести званичних органа српских власти, ни интервенције иностраних конзула. Терор над мирним и недужним становништвом Београда настављао се несмањеном жестином. Према сачуваним подацима, а на основу регистрованих случајева од стране српских званичних власти у периоду од 1857. до 1862. године, Турци

су у Београду починили неколико десетина различитих тешких недела. То као да је представљало увод у догађаје који су предстојали и који су се током 1862. године одиграли у Београду. Наиме, у лето 1863. године на Чукур-чесми, на Дорћолу, један турски војник убио је српског дечака који је овде захватао воду. Инцидент је узбудио целу варош. Узбуђено српско становништво похитало је ка чесми. Ту су већ били стигли и представници српске власти, који су имали задатак да заведу ред и кривца спроведу надлежним властима. Међутим, у таласу узбуђења, између Срба и Турака долази до туче и пушкарања. Разјарени и обесни Турци убијају том приликом и заповедника српске жандармерије. Српско становништво вароши је изненађено и огорчено. Оно се брзо лаћа оружја и хита ка месту сукоба. Целе те ноћи по вароши трају борбе. На све стране чују се непрекидна пушкарања, и тек пред зору између српског министра Илије Гарашанина и команданта београдске тврђаве Ашир-паше потписано је формално примирје. Страсти се смирују и изгледа да ће разум и мир победити у овим критичним тренуцима. Четврти јун пролази у миру. Идућег дана, кад је обављана сахрана убијених, Београд као да је занемео. Чаршија је затворена, а велика маса људи, притиснута болом и једва уздржавајући свој бес и гнев, у дубоком ћутању корача за посмртним остацима невиних жртава најновијег турског зулума. И у том тренутку, на команду свог заповедника Ашир-паше, Турци са градских зидина отварају по Београду топовску паљбу. Велики број кућа је порушен, а многе је прождирао пламен; на све стране чули су се крици. Улице вароши биле су пуне рањених и мртвих. Београд постаје право ратно поприште. Срећом, Турци лоше гађају; топови су им застарели и непрецизни, иначе би жртве биле далеко бројније.

За тренутак збуњени, Срби се убрзо опорављају; хватају се за оружје; на све стране дижу барикаде. Из унутрашњости ка Београду хитају добровољци и војници. За веома кратко време у Београду се окупило неколико хиљада наоружаних људи, који опседају београдску тврђаву. Убрзо, они на јуриш заузимају и руше Варош-капију и Сава-капију. Уплашени Турци беже и затварају се у град. Тих дана на страни Срба борили су се и Бугари емигранти на челу са Раковским.

На вест о бомбардовању Београда у варош хита и кнез. Он одмах објављује опсадно стање у Београду, а на барикадама се чита његова прокламација у којој се Срби позивају на ликвидацију турског господства.

Кнежева прокламација узбуђује српске борце на барикадама, али однос снага је такав да је тешко поверовати да би се опсада добро утврђеног града могла завршити његовим падом. Даљи заплет у Београду није одговарао ни силама покровитељицама Србије, због њихових противуречних интереса. Зато су се конзуларни представници тих сила у Београду, већ од самог избијања непријатељстава, свим силама залагали за мирно решење сукоба. Настојањима свих заинтересованих, Београду је био враћен мир. Непријатељства су престала, али су обе завађене стране, не верујући више једна другој, предузимале даље мере за дефинитиван обрачун.

После одређених дипломатских акција, а користећи се инцидентом од јуна 1862. године, Срби су успели да издејствују да се турски гарнизони евакуишу из тврђава Соко и Ужице.

И мада се Београд тих месеци и година налазио у жижи свих збивања у Србији, он је ипак у извесној мери живео и свој сопствени живот; на себи специфичан начин доживљавао је падове и успоне необично бурне свакидашњице Србије друге половине деветнаестог века. Тако је познато да се после бомбардовања Београда 1862. године у знатној мери смањио број његових становника. Јер, ако је према подацима из 1859. године у вароши и предграђима било настањено 18.900 лица, то је попис из 1863. године показао мањак становништва од преко двадесет процената. Према подацима из те године, у Београду је тада живело 14.760 становника. Треба имати у виду да овде није урачунато и нешто преко три хиљаде Турака и Цигана, настањених у предграђу Београда, који су после 1862. године незнано куда ишчезли. Наредни попис обављен 1866. године показао је да је у Београду већ тада живело преко 24.000 људи.

Како је време после бомбардовања одмицало, прилике у Београду су се постепено смиривале и нормализовале. Живот у вароши добија нормалан ток и то се огледа у свим областима делатности становништва. Већ тада у Београду ради око 1.700 мајстора занатлија и око 2.000 калфи и шегрта, што је несумњив доказ даљег развоја занатства. Нагло се развија и трговина. Због свог изванредног положаја, Београд постаје центар трговачке и уопште привредне делатности. О томе, између осталог, сведочи и број трговаца и других пословних људи који у току сваког месеца стижу у Београд или кроз њега пролазе. Према постојећим подацима, зна се да је у Београд сваког месеца из унутрашњости стизало између 450 и 500 пословних људи. Број пословних људи из иностранства, који је у истом том периоду пролазио кроз Београд, достизао је цифру од 2.400.

Непосредно после бомбардовања Београда, овде је почело да излази неколико дневних и стручних листова, а наставиле су са радом и просветне установе.

Почетком 1867. године у Београд стиже велики бугарски револуционар и књижевник Љубен Каравелов. Одмах по доласку он се активно укључује у револуционарни и културни рад српске интелигенције и омладине. За време његовог боравка у Београду формирана је нова бугарска легија са задатком да спрема младе бугарске родољубе, који би се у случају рата и устанка ставили на чело бугарског народа.

Бугарски револуционари, окупљени у Београду око Каравелова донели су „Програм политичкога одношаја Србо-Бугара (Бугаро-Срба)“ у коме се, између осталог, говорило да Срби и Бугари убудуће треба да живе „под једном управом и под једном заставом“, да се њихова заједничка отаџбина зове Бугаро-Србија или Србо-Бугарска. Доцније су делегати разних бугарских крајева прихватили овај програм и протоколарно закључили да се успостави братско уједињење Срба и Бугара под именом Југословенског царства.

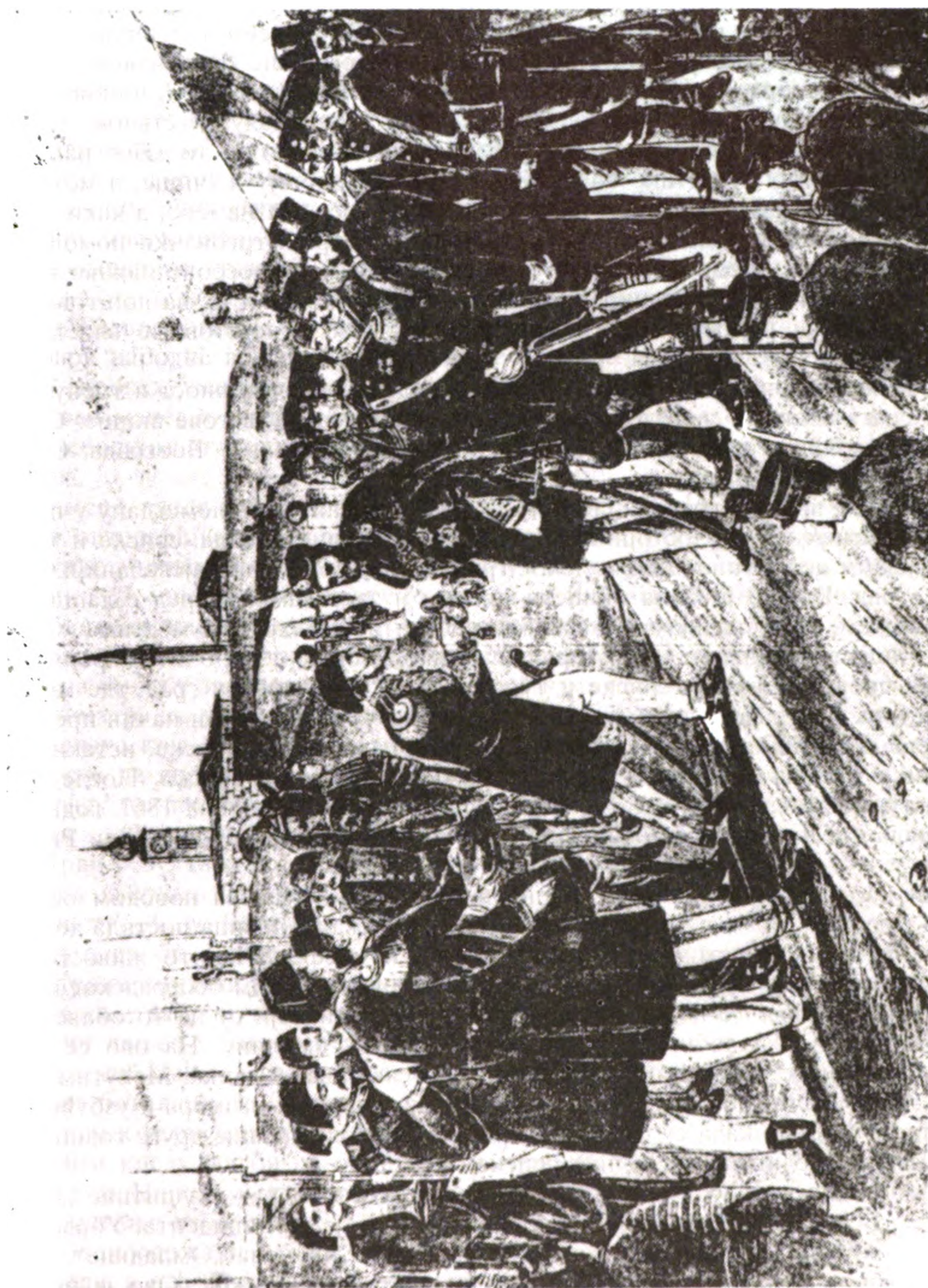

А. Стефановић: Свечана предаја градова 1867. године

Средином марта кнез Михаило одлази у Цариград. Његов одлазак као да охрабрује либерале, који су и даље остали кнежеви највећи противници. Охрабрени су и представници „Омладине", новоформиране организације чије су идеје веома брзо освојиле кругове студената, гимназијалаца, чиновника, занатлија и трговаца по читавој Србији, па и у Београду. У ствари, ту се налазило једно од њених најважнијих упоришта. Било је то „Београдско певачко друштво". Критике на рачун кнеза сада постају жучније, а методи дрскији. У актима „Омладине" власти виде далекосежне намере, а како се у њеним редовима налазе и многобројне калфе, шегрти, трговачки помоћници и неки други елементи, који су одувек били објект посебне пажње власти, то се она и овог пута окреће према њима, позивајући их на поштовање реда и поретка и претећи им тешким казнама за непоштовање власти и њених наредаба и упутстава.

Почетком априла кнез се вратио у Београд. Његова упорност и тренутни однос снага великих сила довели су до потпуног успеха његове акције. Султан му је у Цариграду уручио ферман о предаји градова – Београда, Смедерева, Шапца и Кладова.

Ферман о предаји градова свечано је обнародован на Калемегдану у присуству српских великодостојника, представника великих сила, српске и турске војске и целокупног београдског грађанства. То је био најсвечанији дан за Београд. Варош је била окићена цвећем и заставама, а пред садашњим позориштем, на Теразијама, у Савамали и на неким другим местима у вароши биле су подигнуте тријумфалне капије. Пошто је прочитан ферман, кнез је пројахао између српске и турске војске и отишао у град, где му је заповедник београдске тврђаве Али Риза-паша на симболичан начин предао кључеве српских градова. На београдској тврђави, поред турске, истакнута је била и српска застава, а турску стражу заменила је српска. Последњи одред турске посаде напустио је тврђаву и Београд 24. априла 1867. године, а сутрадан је из Београда отишао и последњи турски командант Али Риза-паша.

Али као што то увек бива, бурни и бучни дани славља поводом ослобођења градова брзо су прошли. Ускоро је сива свакодневица постала доминантна у свим областима живота. У таквој атмосфери нешто живости и бојажљивог изражавања незадовољства међу једним делом београдског становништва изазвао је позив локалних власти да сви који су на то обавезни уплате свој дуг за добијене турске куће и другу имовину. На ово се надовезују и објаве саопштене становништву о сакупљању данка. Међутим, до већих неспоразума тада није дошло. Неспоразуми већих размера и узбуђења наступили су онда када су отпочеле припреме за одржавање друге годишње скупштине „Уједињене омладине српске".

Шестог августа 1867. у Београду је најзад отпочео рад скупштине „Омладине". Већ на самом почетку њеног рада дошло је до инцидента. Убрзо су власти извршиле хапшење једног броја присутних чланова „Омладине", док је један број државних чиновника био отпуштен из службе. Ово је представљало почетак отвореног сукоба и жестоког обрачуна између „Омладине" и кнеза Михаила. У знаку даљег заоштравања односа у Београду су

одржани избори за Народну скупштину која је била заказана за октобар исте године. И мада су избори протекли у релативно мирној атмосфери, ипак је тих дана дошло до даљег заоштравања унутрашњополитичких односа, како у Србији тако и у Београду. Апсолутистичка владавина кнеза и његове владе – у којој су у пролеће 1868. године најутицајније личности постали војни министар Блазнавац и министар унутрашњих послова Никола Христић – а још више тешко економско стање у земљи, изазвано опсежним ратним припремама, утицали су на то да страначке борбе у Београду постану још жешће. Либерална опозиција, а пре свега организација „Уједињене омладине српске", постаје све агресивнија. Вешто се користећи незадовољством које масе све јаче изражавају, „Омладина" покушава да обори владу. Развој догађаја јој иде наруку. Једанаестог маја у Србији су отпочели маневри народне војске. Предвиђено је било да маневри трају шест дана и да се спроведу све мере које би дочарале слику правог ратног стања. Међутим, ови маневри су довели до још већег пораста незадовољства, нарочито међу сеоским становништвом, јер су спровођени у јеку пољопривредних радова.

Намера владе да у циљу санирања буџетског дефицита уведе нова пореска оптерећења изазвала је даље проширење круга незадовољних. То се огледало у отвореном позиву на обрачун са владом, а само неколико дана касније, 29. маја, у Кошутњаку је убијен кнез Михаило Обреновић.

Убиством кнеза Михаила српски кнежевски престо остао је без директног наследника. То је код владајућих слојева створило страх од могућности устанка у циљу завођења републиканског начина владавине, мада, објективно посматрано, у то време ни у Београду ни у Србији није било организоване снаге која би била у стању да то оствари. Па ипак, влада у Београду чини све да спречи најгоре, и развој ситуације задржи у својим рукама. У Београду је чак било уведено опсадно стање. На удару су били либерали, чланови „Омладине" и присталице бившег кнеза Александра Карађорђевића. Први резултати истраге извршене после ових хапшења показали су да је атентат извршен из политичких побуда.

Убиство је у Београду изазвало стање грозничавог ишчекивања. Сви страхују да би Београд могао постати поприште крвавих обрачунавања. Инострани конзули су непрекидно у међусобним контактима, а и у контакту са владом. Забринутост аустријске владе, изазвана догађајима у Београду, иде још даље. У тим напетим тренуцима врше се измене у неким војним плановима. Наиме, одустаје се од раније предвиђеног повлачења једног јегерског батаљона из Земуна.

У атмосфери опште напетости у Београду су одате последње почасти убијеном кнезу, да би се одмах затим пришло припремама за изборе посланика за Народну скупштину, заказану за 20. јун, на којој је требало решити питање избора новога кнеза.

Избори одржани 9. јуна, и поред опште напетости, протекли су у највећем реду, а већ 20. јуна сви изабрани представници окупили су се у Топчидеру, где је Скупштина одржана. Захваљујући војсци и њеном опредељењу, а уз подршку свештенства, на Скупштини је за кнеза изабран синовац уби-

јеног кнеза Милан Обреновић. Скупштина у Топчидеру потврдила је и наименовање новог намесништва у саставу: Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић, које је све до пунолетства кнеза имало да управља земљом.

Друга половина 1868. године донела је Београду, као уосталом и читавој Србији, извесно смирење. Истина, прогони политичких противника су се настављали. Посебно жестоким ударцима били су подвргнути припадници „Омладине". С обзиром да су у атентат на кнеза била умешана и многа службена лица, нарочито она из Београда, то су наредбом владе многа од њих била суспендована са својих дужности. Крајем августа у Београду су обављени избори општинских одборника и именовање нових часника. Овом мером ишло се за тим да се на најважније функције у главном граду Србије доведу влади и династији верни људи.

У склопу мера предузетих у циљу сређивања прилика у Београду, запажена је она о уређењу и обезбеђењу затвора. Овој институцији од изванредног значаја за сваку власт придавала се у овом тренутку посебна пажња. Затвори су проширени, а мере обезбеђења пооштрене. Али, занимљиво је да је готово у исто време када је издата наредба о уређењу затвора, донет и закон о Народном позоришту у Београду. На основу тога закона 20. августа је у Београду положен камен темељац новој згради позоришта. Тако су мере безбедности и културне активности постале карике у једном истом ланцу, који је на прилично симболичан начин требало да потврди да се у Србији и са новим кнезом и у новој влади неће одступати од већ утврђеног принципа владавине просвећеног апсолутизма.

Двадесет другог октобра стигао је у Београд ђаковачки надбискуп Јосип Јурај Штросмајер. Његов долазак изазвао је нов излив осећања општејугословенске солидарности и повезаности.

Већ сам почетак 1869. године наговестио је нову живу политичку активност, како на унутрашњем, тако и на спољном плану. Тако је једанаестог јануара у Београду отворен конзулат Севернонемачког Савеза, а 25. фебруара у вароши је примљена вест да је Наполеон III именовао новог генералног конзула Француске у Београду.

Нешто пре ових догађаја српској влади је пошло за руком да од Порте издејствује објављивање једне наредбе којом се српским трговцима приликом њиховог путовања по Турској не смеју чинити никакве сметње. Објављивање ове вести изазвало је задовољство међу београдским трговцима, који су после дефинитивног повлачења Турака из Србије развили широку трговачку делатност у крајевима који су још били под турском управом.

Упоредо са овим и још неким другим спољнополитичким догађајима, вршене су велике припреме за измену устава. Нов устав прихваћен је на Скупштини одржаној у Крагујевцу 1869. године. Основна начела на којима се он базирао одражавала су, пре свега, интересе веома утицајних београдских кругова, представника његових бироктратско-олигархијских снага. Штавише, нов устав није одговарао стварним социјално-економским и

политичким променама које су се збиле у Србији за протеклих тридесет година.

Творац новог устава био је Јован Ристић. Сагласно одредбама Устава Српско Кнежевство се проглашавало наследном монархијом са народним представништвом. Законодавна власт је била одузета Савету и подељена између кнеза и Народне скупштине. Али, према одредбама Устава, Скупштина је ипак била доведена у зависност од кнеза. То се испољавало кроз чињеницу да једна трећина посланика није била бирана већ их је лично кнез именовао. Уставу се замерало да и даље штити управну централизацију, онакву каква је била установљена за време бирократског режима кнеза Александра Карађорђевића и кнеза Михаила Обреновића. По новом Уставу влада политички није била одговорна пред Скупштином. Жене и војна лица и даље су остали без права гласа. Као и раније, није била дозвољена слобода збора и договора. Истина, Устав је предвиђао слободу штампе. На бази новог Устава или на начелима која је он прокламовао, нешто касније је донет низ релативно напредних закона. Тако, на пример, под притиском либерала, који су у Београду иступали под паролом „слобода и просвета", посебна пажња посвећена је народном просвећивању.

Устав из 1869. године дао је извесног простора јачању политичког и партијског живота. Поред конзерваиваца и либерала, који представљају основне снаге тадашњег политичког живота у Србији, на политичкој сцени Београда појављују се социјалисти. У ствари, појава на политичком тлу Београда стварне демократске струје, као одраза већ пређеног пута у оквиру друштвено-економског развоја Србије, датира још од краја шездесетих година и везана је за борбу против продора либерала у редове „Уједињене омладине српске". Крајем шездесетих година дефинитивно су биле одређене позиције различитих класа у оквирима националног покрета. Задатак ослобођења и уједињења југословенских народа заузео је централно место у политичком и друштвеном животу Београда. Идеолози различитих класа предлагали су различита решења тог питања. Бранећи интересе експлоатисаних и обесправљених делова народа, посебно сиромашних сељака и занатлија, српски демократи иступали су са програмом радикалних преображаја друштвено-економског и социјално-политичког уређења Србије на начелима широке самоуправе. Суштина њихових захтева у спољнополитичкој области сводила се, међутим, на национално-ослободилачку револуцију југословенских народа и формирање савеза слободних и равноправних народних република на Балкану. У разради идеологије српског демократског и социјалистичког покрета одлучујућу улогу одиграли су Живојин Жујовић и Светозар Марковић. Активност Жујовића на тлу Београда припремила је базу за дефинитивно оформљење револуционарно-демократске струје у друштвеном животу Београда и целе Србије, чији је признати вођ, нешто касније, постао Светозар Марковић.

Марковић ступа пред српску јавност са широким програмом који обухвата целокупан друштвени, политички и културни живот, жестоко критикујући све злоупотребе и неправде. Он неуморно тражи корен злу, па долази до закључка да се стање у Србији може поправити само потпуном изменом

друштвеног система. Марковић прихвата социјалистичке идеје и комбинујући их са схватањима Чернишевског и Маркса, разрађује своја оригинална схватања. Своја схватања Марковић је покушао да претвори у живот. Наиме, шездесетих година прошлог века у Европи је дошло до стварања удружења (задружно-акционарско-кооперативног типа) која су имала за циљ да ситне, сиромашне занатлије и трговце спасу од уништења од стране конкуренције великих капиталистичких предузећа. Раднички кооперативни покрет подржавала је и Прва интернационала. Под утицајем Светозара Марковића, који је у Првој интернационали деловао као присталица Маркса, и у Србији је дошло до формирања ових дружина. У Београду је основано седам занатлијских и једна потрошачка дружина, а било их је и у другим градовима Србије. Међутим, цео тај покрет био је веома кратког века; наступајући капиталистички систем рушио је све препреке, па и овај покушај социјалиста. Кооперативне дружине су пропале готово свуда у Европи, па и у Србији.

Почетком седамдесетих година, нарочито 1872. и 1873, у целој земљи, а посебно у Београду, вођена је жестока борба између конзервативаца и либерала, која се завршила победом конзервативаца, јер је кнез, октобра 1873, не могавши да опрости либералима доношење устава 1869. године, оборио либералну владу Јована Ристића. Међутим, овај кнежев потез само је још више компликовао ситуацију, јер док се влада налазила у рукама конзервативаца, већину у Скупштини и даље су имали либерали. Уз либерале стајао је и Београд, који је и био тих дана средиште оне друштвено-политичке активности која је израстала на снажно израженој потреби за радикалнијим променама, како на плану унутрашње, тако и на плану спољне политике. Конкретно, либералне снаге у Београду, у домену унутрашње политике, захтевале су прелажење на уставност и демократију. У области спољне политике, оне су се залагале за дефинитиван обрачун са Турцима и остварење потпуне националне независности. Пут кнеза Милана Обреновића у Цариград, у пролеће 1874. године, у циљу представљања султану, што није донело никакве политичке резултате, допринео је даљем заоштравању односа, даљој поларизацији снага. Критике на рачун кнеза и конзервативне владе постале су још гласније. Београд је и овога пута чврсто стајао уз либерале, који су у својим захтевима постајали све радикалнији. Под њиховим утицајем Скупштина престаје да буде послушно оруђе у рукама извршне власти, а то доводи до тога да кнез, почетком 1875. године, распушта Скупштину. Био је то први случај распуштања Скупштине у парламентарној историји Србије.

Нови скупштински избори потврдили су приврженост широких маса, посебно београдских, либералним идејама. Конкретна последица оваквог стања огледала се у победи либерала на изборима и формирању либералног кабинета на челу са Стевчом Михајловићем. Изборна победа изазвала је одушевљење међу београдским становништвом, нарочито омладинцима и интелектуалцима. То одушевљење добија нову снагу када у Београд стижу прве вести о избијању устанка у Херцеговини, који се нешто доцније преноси и на Босанску крајину. Свима се наједном учинило да је дуго очекивани тренутак свеопштег устанка против Турака најзад дошао. Београдска

јавност отворено захтева да Србија подржи Босанско-херцеговачки устанак. Штампа објављује чланке пуне националног романтичарског заноса. На многобројним приредбама, организованим широм Београда, рецитују се родољубиви стихови и сакупљају прилози у корист устаника. Тих дана омладина организује добровољачке чете; добровољаца су пуне београдске улице. Борбено расположење захвата и владу. Она као да је спремна да подржи захтеве о пружању помоћи устаницима. Ситуација се компликује када на сцену ступају представници великих сила. Преко својих конзула оне изражавају незадовољство стањем и расположењем у Београду, али ратоборност у вароши не попушта. У таквој ситуацији кнез обара владу Стевче Михајловића и 26. септембра нову владу формира Љубомир Каљевић.

Нова влада доноси низ аката унутрашњополитичке природе. Тако, на пример, за време трајања њеног мандата, били су усвојени закони: о општинама, о личној безбедности, о слободи штампе и неки други. Али све ове мере нису биле довољне да се угуши талас борбеног и револуционарно-демократског расположења који се из Београда све више преносио и на унутрашњост земље. А тада, средином 1876. године, у Београд преко руског посланика у Цариграду стиже вест да ће Русија подржати Србију у њеном

Народни збор пред Народним позориштем против анексије Босне и Херцеговине 1908. године

евентуалном сукобу са Турском. У том правцу, у Београду делује и руски генерал Черњајев, који је као присталица панслависта још 1875. године допао у Београд. Маја 1876. године српска влада заједно са црногорском подноси Турској предлог да се Босна и Херцеговина уступе у административном погледу Србији и Црној Гори. Порта одбија предлог. На то, под снажним притиском јавности, Србија и Црна Гора 18. јуна 1876. објављују Турској рат.

Објава рата Турској изазвала је у Београду талас одушевљења. Весела и радосна лица војника на улицама, песме, раздрагани узвици, цвеће и многобројне заставе представљали су одраз расположења са којим је Београд ступао у рат. Објава рата Турској пропраћена је у Београду и једним симболичним гестом. Тада је на градским зидинама посечен стуб на коме се, као последњи знак вазалства Србије Турском царству, поред српске, вила и турска застава.

Првих дана рата вести са фронта биле су повољне. Сваки, ма и најмањи успех српског оружја био је поздрављен радосним и дуготрајним клицањем целе чаршије. А када је у Београду примљена вест да су Турци 11. августа код Шуматовца претрпели велики пораз, одушевљењу на београдским улицама готово да није било краја. Али, економски, политички и војно недовољно припремљена, без обзира на испољени хероизам својих војника, Србија ступајући у рат није могла да очекује неке значајније успехе. Догађаји на фронтовима су то брзо потврдили. Зато је вест о потписивању мира са Турском на основу status quo ante bellum у Београду примљена са извесним олакшањем. Не дуго после тога, 1/13. децембра 1877. године, по избијању руско-турских непријатељстава, ови догађаји су примљени овде са забринутошћу, али су добре вести са фронтова убрзо промениле расположење београдског становништва. Поред тога, обимне мере у циљу реорганизације српске војске умногоме су допринеле успешном вођењу ратних операција од стране српских трупа. Већ крајем децембра од Турака су биле ослобођене знатне територије на истоку и југоистоку земље. Ослобођен је био цео Нишки санџак, а у моменту примирја српска војска се већ налазила на Косову.

Београд је с радошћу дочекао вест о победи у рату са Турском. Био је то тријумф ствари и идеја о којима су генерације маштале и којима су годинама и деценијама стремиле. Али радост је била кратког века. Уговором о миру који су Русија и Турска потписале 19. фебруара (3. марта) 1878. године у Сан-Стефану, Србија је била тешко разочарана.

*

У периоду после Берлинског конгреса кроз историју Београда преламају се, углавном, сви главнији догађаји и крупније манифестације историјског положаја српског народа у овој значајној епохи његове национално-културне, па и политичко-револуционарне борбе за националну слободу и друштвени прогрес. У том смислу, од свршетка Источне кризе па до почетка Првог светског рата Београд је несумњиво представљао важан центар по-

литичких и дипломатских активности кроз које су се разрешавале многе компоненте замршеног „балканског питања“. Но, независно од тога, Београд је имао и своју посебну прошлост, сопствене проблеме, свој стил друштвеног живота и рада, своје перспективе развоја. Престоница Србије, персонификација националне историје, средиште политичког и јавног живота српског народа у Србији, па и ван ње, интелектуални и научни центар нације, Београд је за ово време израстао у специфичан град којем су његово место и улога у историји српског народа давали изузетну важност.

Али ратови за слободу и независност 1876. и 1877–78. године, у знатној мери успешни на пољу реализације националне политике ослобођења српског народа и извлачења Србије из вазалних односа према Турској, оставили су доста тешких последица на финансијске и економске прилике у земљи. Сем тога, Србија је према одлукама Берлинског конгреса преузимала на себе читав низ финансијских обавеза. У таквој ситуацији, српска влада и Скупштина доносе одлуку о увођењу нових пореза који су, пре свега, погађали варошко становништво – трговце, банкаре, механџије, пиљаре, лекаре, апотекаре, адвокате и неке друге. А није тајна да је људи ових професија највише било баш у Београду. Зато се и десило да су ове мере власти наишле на отпор Београђана, конкретно београдске чаршије која је у том погледу имала и подршку политичке опозиције. Свуда по Београду се тврдило да је доношење закона о новом порезу не само неправично него и незаконито. Многи народни посланици устали су против њега, па је на заседању Скупштине новембра 1879. министар финансија морао да поднесе оставку. Заједно са њим пао је и поменути закон, што је у јавности протумачено као несумњива победа грађана Београда над једном ауторитативном владом.

Београд, са својим привредницима, носиоцима трговачког капитала и извозницима, показао је тих дана велику заинтересованост и око преговора српске владе са Аустроугарском за склапање трговинског уговора. А од карактера тог уговора зависио је, у веома великој мери, и даљи привредни развој Србије, посебно егзистенција читавих привредних грана. Као што је познато, Аустроугарска је у току преговора категорично захтевала да се у будућем уговору максимално задовоље потребе извоза њених индустријских произвођача. Прихватање овог захтева значило би смртни ударац за развој српске националне индустрије. Либерална влада Јована Ристића се енергично супротставила оваквим захтевима, мада у том погледу није имала подршку кнеза. Али влада је имала неоспорну подршку највећег дела јавног мнења. Подршку су јој пружили готово сви чиновници, интелектуалци и занатлије Београда. Напротив, због својих ускосталешких интереса, владу нису подржали извозници и трговци, посебно они који су живели од куповине робе из Аустроугарске и њене продаје трговачким центрима у унутрашњости.

По завршетку рата 1877–78. године у Београду долази до наглог јачања политичког живота, што се посебно одражава у стварању модерних политичких организација, страначких клубова и друштава, који врло брзо прерастају у организоване политичке странке.

Тако је почетком 1880. отпочео, да би се у новембру 1881. године завршио процес формирања Напредњачке странке на чијем се челу налазио Милан Пироћанац. Странка је имала и свој лист *Видело* преко кога је настојала да по Србији прошири свој политички програм.

Почетком октобра 1881. године у Београду је на политичку сцену ступила и Либерална странка. Њен вођа је познати политичар Јован Ристић. Странка је имала свој лист *Срӣска независносӣ* у коме је објавила концепцију, како своје унутрашње, тако и спољне политике.

Јануара 1881. године у Београду је основана и трећа грађанска странка у Србији – Радикална странка. По оснивању главног одбора странке за Београд, радикали су организовали окружне, среске и месне пододборе. На челу странке налазили су се Никола Пашић и Пера Тодоровић. Најагилнији присталица нове странке у Београду био је Коста Таушановић, који је у чаршији држао дуванџијску радњу „Код Бедуина", иако је на страни студирао агрономију и ветерину. Радикална странка је у Београду издавала лист *Самоуӣрава* чији се први број појавио 8. јануара 1881. године.

За политички живот у Београду 1881. године био је значајан и полемичар и писац памфлета и политичких расправа Драгиша Станојевић. Он је био следбеник учења Светозара Марковића и као социјалиста у листу *Радник*, који је издавао Мита Ценић, нападао како владајућу Напредњачку странку тако и, нарочито, радикале, које је сматрао отпадницима од социјалистичког покрета у Србији.

У Београду су се налазили партијски клубови свих србијанских политичких странака, њихови главни одбори; ту су живели главни политички вођи и добар део народних посланика. У Београду су се штампали страначки листови и мноштво брошура; ту су се водиле оштре полемике, конфронтирала политичка мишљења. У Београду су страначке владе управљале Србијом, давале оријентацију за политички живот у земљи, одређивале пореску политику, водиле спољну политику, одређивале смер националне политике. Београд је био поприште политичких превирања у Скупштини и ван ње; у Београду се изграђивала и сама структура државне управе, финансијски систем, главне просветне, културне и научне установе у Србији; претресали проблеми социјалног и економског стања народа. Велики део јавног друштвеног живота главног града Србије, међутим, био је под утицајем политике и политичких кретања која су, живље но раније, уводила нове методе и отварала нове видике у решавању проблема из оквира унутрашње и спољне политике Србије.

За време напредњачке владе, која је октобра 1880. заменила либерале на власти, у Београду је, за кратко време, дошло до политичких иступања становништва. У питању су била неслагања или протести поводом неких збивања у земљи, односно неких мера српске владе, које су се чиниле непопуларним у односу на унутрашњу ситуацију, или у односу на политику према иностранству. Тако је, на пример, пад Генералне уније почетком 1882. довео у питање опстанак Напредњачке странке, пошто је овај изненадни догађај озбиљно довео у питање финансијско стање Србије. Наиме, Напредњачка влада је ангажовала Генералну унију за изградњу пруге Београд–Врање,

а за њену реализацију финансијски задужила земљу у иностранству. Отуда је и њена политичка и законска одговорност пред народом у Србији била велика. По суду једног историчара „пад Генералне уније изгледао је, у исто време, и банкротство наше државе. Раздраженост публике против владе достигла је необичну јачину, и како је слобода штампе допуштала да се та раздраженост изрази без ублажавања, пад напредњачке владе под осудом јавног мнења изгледао је неизбежан." У Београду се осећало јако врење, нарочито међу сиромашнијим пореским обвезницима, али и у пословним круговима.

У критици постојећег стања у Србији најжешћи су били радикали и њихови једномишљеници и симпатизери. Београдска омладина, нарочито студенти и ђаци, била је најватренија у агитовању за радикалске идеје и њихове дневнополитичке пароле. У јеку предизборне агитације долазило је до оштрих страначких полемика и међусобних партијских ниподаштавања. Тако је приказивање Сардуовог комада „Рабагас" у београдском Народном позоришту, крајем априла 1882. године, подсећало, по напредњачком мишљењу, на радикале и њихову политичку демагогију у народу. То је изазвало реакцију, и за време извођења комада дошло је до демонстрација, у које се, затим, умешала и жандармерија. Настала је крвава туча између дела публике, махом ђака и студената, и жандармерије. Овај догађај је неко време заокупио пажњу Београђана, а био је предмет интересовања страних конзула који су о томе обавештавали своје владе. Овај догађај имао је за последицу јачање полицијске стеге и спутавање слободне јавне речи и слободе штампе, што се огледало и у Закону о штампи од 12. јула 1882. године. Београд, који је био центар штампарско-издавачке делатности у земљи и главно поприште јавног сукобљавања постојећих политичких странака, тиме је био осетно погођен.

Нешто пре ових догађаја, тачније, 22. фебруара 1882, Србија је проглашена за краљевину, а кнез Милан за краља. Био је то догађај који је изненадио цео српски народ, пошто је припреман у тајности, али је и поздрављен од свих политичких странака и друштвених група. Ево описа једног савременика: „У понедељак 22. фебруара 1882, пред подне, баш кад су чиновници остављали своје канцеларије, трговци своје радње, а професори и ђаци своје школе и спремали се да изађу на топло предпролећно сунце, коме се после дуге зиме цео свет радовао – грунуше изненада топови с градских бедема. Цео свет застаде, ослухну и погледа увис, као да би хтео запитати јата расплашених врабаца и голубова, шта се то догодило. – Одмах затим, оздо од Скупштине забрујаше весели гласови и узвици. Таласи народа који се за час искупи, поплавише Теразије и зауставише се пред Двором. Тога тренутка Народна скупштина прогласила је Србију Краљевином..." За Београд је овај догађај значио нешто изванредно, пошто је национални понос био задовољен једним успехом који је имао више психолошког и политичког ефекта у иностранству, и на иностранство, него на домаћем терену у Србији.

За Београд су била везана и два крупна догађаја, значајна и за политичку историју Србије тога времена. Први се односио на избијање Тимочке буне октобра 1883. године. Наиме, у Београду је на тајном састанку посланика и

чланова главног одбора Радикалне странке, после затварања Скупштине, била донета одлука да се са оружјем у руци брани Устав, односно да се спречи разоружање Народне војске и тиме онемогући успостављање личног режима краља Милана. Али јасна одлука да се народ позове на буну није била донета. Међутим, када су стигле прве вести о народној буни у Тимочкој крајини и суседним крајевима, били су похапшени сви чланови радикалског главног одбора у Београду сем Николе Пашића, који је успео да побегне преко Саве у Аустроугарску. Догађаји око Тимочке буне, а посебно хапшење чланова главног одбора радикала, изазвали су велико интересовање и узнемирење најшире београдске јавности. Вести о збивањима на Тимоку праћене су са изузетном пажњом, а побуњеници су уживали неподељене симпатије свих противника режима.

Други догађај који је тих дана узбудио Београд такође је био везан за радикале, односно за једног члана њиховог главног одбора. У тзв. „Пашином конаку" на Калемегдану, 27. децембра 1885. године, краљ Милан је инкогнито, ноћу, повео прелиминарне разговоре са Пером Тодоровићем о могућности амнестије осуђених вођа Радикалне странке, уз услов њиховог приближавања краљу да би се политичка ситуација у Србији стабилизовала после пораза на Сливници у српско-бугарском рату.

Док су ова два догађаја имала више политички значај, везан за односе радикалских првака и краља, дотле је откривање споменика кнезу Михаилу у Београду 1882. године, на Никољдан, имало шири национално-политички значај.

Од великог значаја биле су и две културно-националне свечаности у Београду: откривање споменика Војиславу Илићу и прослава стогодишњице рођења Вука Караџића, 1887. године, а нешто касније, 1897, и пренос његових моштију из Беча у Београд. Међутим, највећи значај имало је проглашење оснивања Академије наука у Београду, односно Српске краљевске академије, како се она службено звала. Академија је основана 1. новембра 1886. године, али су први академици именовани тек 1887.

За политички живот у Србији, па и у Београду, крајем осамдесетих година био је карактеристичан однос између власти и бирача, између београдског јавног мнења и политичких странака на власти. Премда не без традиције живог учешћа становништва у политичким збивањима у главном граду Србије већ од Светоандрејске скупштине, када су Београђани масовно суделовали у догађајима око свргавања режима кнеза Александра Карађорђевића, политичка збивања се све више из државних установа преносе у јавност, а друштвена основа политичких догађаја се све више окреће ка ширим слојевима становништва. На изборима од 26. априла 1886. владина странка, Напредњачка, претрпела је пораз упркос притиску полиције на бирачким местима. И поред тога што је у Београду влада обично имала своје сталне „изборне гарнизоне" у патролџијама, служитељима надлештава и општине, робијашким чуварима, царинским служитељима и другим платежним гласачима који гласају по наредби и знатно утичу на резултате гласања – у Београду је, победила опозиција.

Тих дана опозициони покрет против личног режима краља Милана, коме су владе углавном биле политички инструмент за одржавање апсолутизма у Србији, јачао је у народу све више, захваљујући пре свега борбеној и добро организованој Радикалној странци за коју се говорило да је имала симпатије код осамдесет до деведесет посто становника Србије. Та опозиција, међутим, није се задовољавала само политичким програмом и политичким агитацијама. Тако се у Београду осамдесетих година почињу јављати демонстрације и улични метежи као облик реаговања становништва на извесне непопуларне мере власти. Свакако да су промене, настале доношењем Устава 1888. године, подстакле живља политичка кретања становништва. Али је и пре тога пад напредњачке владе Милутина Гарашанина у Београду био пропраћен манифестацијама, и то на подстицај до тада опозиционих вођа Либералне и Радикалне странке. Тако се и догодило да је једна група демонстраната напала на кућу М. Гарашанина, бившег председника напредњачке владе, и каменом разбила прозор. Већ 15. маја 1889, за време избора који је у башти „Велике пиваре" организовала Напредњачка странка, и коме је присуствовало око две хиљаде људи, на присутне су бацане гомиле каменица. Том приликом је окрвављено неколико напредњака. Лична интервенција министра унутрашњих дела Косте Таушановића, радикалског министра, и појава коњичке жандармерије, није могла сасвим да спречи сукоб који се потом пренео и у Улицу кнеза Милоша и на Теразије, када је маса напредњачких противника ишла за групама напредњачких политичара који су одлазили својим кућама. У овим мајским нередима у Београду, по службеним подацима, било је повређено 11 напредњака, 20 жандарма и 4 демонстранта, од којих је један подлегао ранама. Напредњачко *Видело*, међутим, тврдило је да се број повређених напредњака попео на тридесет. У јавности се узимало да су ове демонстрације биле реакција једног дела београдског становништва, махом младих људи, на раније полицијске методе напредњачке владе.

До озбиљних нереда у Београду је дошло и почетком маја 1891. године. Када је радикалска влада, на основу споразума са краљем Миланом, 6. маја, покушала да краљицу Наталију протера из Београда, а ова одбила да се повинује наредбама власти, у Београду је дошло до сукоба жандармерије и становништва вароши. Наиме, када су варошке власти покушале да краљицу Наталију пребаце на пароброд „Делиград", негде у Улици кнеза Милоша маса народа је напала пратњу која је спроводила краљицу. У отимању око њених кола стигли су до савског пристаништа. Ту је, како сведоче савременици, дошло до жестоке туче између гомиле и жандарма. Баш тих дана код Калемегдана се постављала нова калдрма; гомила је дохватила то камење и стала њиме засипати жандарме. За тили час је круг жандарма око краљичиних кола био разбијен; коњи испрегнути, кола окренута према вароши – вукли су их људи, уз урнебес као после добијене битке. Краљица, бледа, затворених очију, главе завађене у јастуке, враћала се у свој стан, одакле је пре једног часа изведена. У Београду је завладала велика узнемиреност. У ишчекивању даљег расплета, пред вече је у помоћ жандармерији стигао један вод коњице у бојном поретку. Код кафане „Лондон"

дошло је до сукоба, пуцњаве и крвопролића. Наилазак војничке пешадије утицао је на манифестанте, и они су се растурили. Тек у зору полиција је са жандармима извела краљицу из стана, довела је на железничку станицу и укрцала на воз за Земун. Тако се завршило краљичино протеривање, чији је биланс: један убијен и седморо рањених (аустроугарски посланик је извештавао своју владу о четворици убијених и двадесеторо рањених).

Сукоб краља и краљице није носио само печат личних односа. Било је ту и политичког размимоилажења, пре свега око спољнополитичке оријентације. Загрижен аустрофил, краљ Милан није могао да опрости краљици њену проруску оријентацију. Ако се овоме дода неуспех у рату са Бугарском и на тој основи пораст незадовољства широке јавности краљевом политиком, тада је потпуно јасно зашто је краљ Милан већ од јесени 1885. помишљао на абдикацију. Своју замисао он је остварио на једном од дворских пријема 22. фебруара (6. марта) 1889. године.

Одлуци о абдикацији претходила је интензивна активност на измени Устава. Одлучан да се повуче са престола, краљ Милан је исто толико био одлучан у намери да своме наследнику обезбеди даље управљање Србијом. Одлуку о промени Устава, краљ је донео сâм; о томе се претходно није саветовао ни са својим министрима ни са представницима страних држава акредитованих у Београду. Та одлука је била последица његове жеље да земља добије уређење које би почивало на компромису њених водећих политичких снага, што је било крајње неопходно за превазилажење политичке кризе која је перманентно потресала земљу и стварање услова за миран политички развој док будући краљ не постане пунолетан. Остварујући свој план, краљ Милан је издао прокламацију о промени Устава, а већ 20. новембра (2. децембра) 1888. одржани су избори за Велику народну скупштину. Избори су донели велики успех радикалима јер су од близу 600 посланичких места добили 500. Либералима је припало 100 посланичких места, док напредњаци у новој Скупштини нису имали ниједног посланика. С обзиром да су још приликом израде новог устава многи радикали били незадовољни његовим одредбама, посебно оним које су се односиле на социјално-економска питања сељаштва, на задржавање имовинског цензуса, на очување бирократије као силе изван друштва итд. – то су београдски радикали, они умеренији, имали много мука док су придобили радикале из народа (Тајсић, Катић, Миловановић и др.) да у Скупштини подрже Устав.

Последње две деценије XIX века обележене су у Србији, па и у Београду, жестоким унутрашњим политичким сукобима. Од догађаја који су тих дана потресали Београд, а имали шири друштвени значај, најзначајнији су, свакако, тзв. Чебинчева завера 1894; долазак црногорског кнеза Николе у Београд 1896; велики збор Радикалне странке у Београду исте године; и Ивањдански атентат на краља Милана 1899.

Такозвана Чебинчева завера названа је по Михаилу Чебинцу, за кога се сматрало да је карађорђевски агент и који је, како се званично тврдило, требало да изврши атентат на краља Александра и да, повезан са радикалима у Београду и унутрашњости, изведе промену у политичкој организацији земље дизањем буне сличне оној у Тимочкој крајини 1883. године.

Чебинац је био ухваћен на београдској железничкој станици у тренутку када се спремао да пређе у Земун, пошто је претходно обавио део својих завереничких припрема у Београду. Ово хапшење извршено је пред Деветомајски проглас краља Александра, којим се укидао Устав од 1888. године и успостављао Устав од 1869. који је давао шира овлашћења влади и ускраћивао неке политичке слободе у Србији. У вези са овом завером, у Београду је, као и у унутрашњости, затворено неколико радикалских првака, као што су професор Добра Ружић, лекар Коста Динић, члан касационог суда Ђорђе Ковачевић, новинар Аца Станојевић, Ранко Тајсић, Алекса Жујовић и секретар радикалског крагујевачког окружног одбора Сима Ђаковић, док су Коста Таушановић и Јаков Ненадовић били изван Србије када је и против њих подигнута оптужница.

Судска истрага, међутим, показала је да о некој стварној организованој политичкој завери није могло бити ни говора. Уместо суђења за велеиздају односно рушење постојећег поретка, Чебинчеву радњу суд је више процењивао као изазивачку, и осудио њега и остале „заверенике“ на по две године затвора. У ствари, без стварних доказа о завери и стварној антидинастичкој политичкој пропаганди, суд је хтео да пресудама удари по Радикалној странци и београдским радикалима, како би се методом притиска и судских осуда дисквалификовала њена политичка линија.

Посета краља Николе имала је осим стварног политичког значаја још и сјајан спољни, чак спектакуларни вид, којим је престоница Србије обележавала и један велики национални јубилеј: први пут после пропасти српских средњовековних држава, два владара српских држава, Црне Горе и Србије, састала су се на највећи национални празник српског народа Видовдан да се поразговарају и договоре о многим питањима од међусобног интереса и општим пословима око олобађања српског народа у Турској. Београд, престони град Србије, и како се већ дуго сматрало – главни град „српства“, дочекивао је већ легендарног књаза Николу, владаоца јуначке Црне Горе, о којој је један низ српских јавних радника и књижевника изрекао најпохвалнија и са национално-политичког гледишта најцелисходнија мишљења. Београд и Београђани су, не само са великим интересовањем већ и са великом пажњом, дочекали књаза Николу, имајући у виду речи стихова и прозе које су, још одранијих година, међу осталима, изрицали, на пример, Ђура Јакшић, Љубомир Ненадовић, Светозар Милетић, Уједињена омладина српска. Београд, одакле су већ од времена Карађорђа и Првог српског устанка, потицале готово све велике политичке одлуке и акције о ослобођењу српског народа имао је у изгледу да и приликом доласка књаза Николе понови традицију и потврди веру која се на Србију полагала у свим крајевима неослобођеног српског народа. Извесност да је руска дипломатија радила у правцу споразумевања јужнословенских држава – Србије, Црне Горе и Бугарске – ,а нарочито на супротстављању Србије и Црне Горе аустријском продирању на Балкан, преко радикалских агитатора, још више је анимирала јавно мнење Београда. И сама тадашња влада Стојана Новаковића као да је утврђивала мисао о потреби што свечанијег дочека владаоца друге српске слободне државе, црногорског књаза Николе.

Посета црногорског књаза Београду претворила се у велики народни празник. Где год би се књаз појављивао, свет би нагрнуо са свих страна и клицању није било краја.

Боравак књаза Николе је заиста одјекнуо као догађај какав се ретко виђао и доживљавао у престоници Србије.

Месец дана касније, 28. јула 1896, у Београду је одржан велики збор Радикалне странке уз учешће неколико десетина хиљада људи из Београда и унутрашњости. Према радикалском листу *Одјек*, на збору је учествовало између 35.000–40.000 људи. Овај збор је требало да буде манифестација Радикалне странке и јединства њених страначких вођа. Одржан је на Топчидерском брду, на чистини више Вајфертове пиваре. Циљ ових манифестација, управо митинга радикала, био је доношење Резолуције, која се састојала из два дела и у девет тачака: на део који се односио на критику унутрашње организације Србије (политика, привреда, финансије), с једне стране, и на програмски задатак Радикалне странке „да се Круна и Народ искрено сретну на заједничком терену уставне, дмократске владавине, која је израз самога историјског постанка наше отаџбине“, с друге стране. Другим речима, да се радикалима повери да изврше организацију државне управе и друштвених односа према програму Радикалне странке. Збор, који је протекао у реду и миру, био је за Београд колико необичан због општих политичких прилика у Србији, толико и импресиван по бројности и шаренилу спољашњег изгледа његових учесника, међу којима је било много сељака.

Ивањдански атентат на краља Милана 1899. године, после његовог повратка у Србију и реактивирања у политички живот земље, био је последњи крупан политички догађај везан за историју Београда у XIX веку. Атентат је извршио, на изласку из Кнез-Михаилове улице на Калемегдан, Ђура-Стеван Кнежевић, родом из Босне, бивши службеник ватрогасне чете београдске општине. Краљ Милан је био окрзнут метком у леђа, а његов ађутант мајор Никола Лукић рањен. Атентат је представљао силну сензацију за Београђане.

У насталим хапшењима највише су били погођени радикали и радикалски прваци, затим лист *Одјек*, који је одмах забрањен. Четири дана касније, званичне *Српске народне новине* проглашавале су „ванредно стање у граду Београду и округу подунавском“ и Уредбу о преком суду који ће, потом, потрајати шест недеља. Ислеђење криваца трајало је два месеца, а иследник о делу атентата био је Василије Симић. Главна оптужба је била да су завереници имали намеру да убију краља Милана и тиме у земљи створе забуну, како би онда збацили краља и династију Обреновић. За творце завере оптужени су чланови Радикалне странке, који су и раније (1883. и 1894) осуђивани због велеиздаје. Атентатор Кнежевић је 11. септембра 1899. осуђен на смрт, и стрељан на Карабурми. У одсутности, на смрт је био осуђен и Ранко Тајсић, а на по двадесет година робије у тешком окову: пуковник Влајко Николић, прота Милан Ђурић, адвокат Љуба Живковић, новинар Стојан Протић и још седморица других, затим Коста Таушановић на девет година затвора, а осморица – међу којима и Никола Пашић, који се управо

био вратио са робије из Пожаревца – на пет година. Осуђени су затворени у Београду, Пожаревцу, Крагујевцу и у Кладовској тврђави.

Преки суд је судио и неким другим Београђанима, али не по делу атентата него за увреду Краљевине путем штампе. Оптужени су осуђени на казне затвора у трајању од једне до осам година. Осуђени су: Божа Марковић и Милан Маркић, Добра М. Ружић, Милан Ђ. Миловановић; трговац дрвима Стева Миљковић и његова два помагача. Осуђени су на по годину дана затвора зато што им је полиција нашла у стану већи број књига Васе Пелагића. У страху од прогона, тада се убио и познати београдски трговац Димитрије Стаменковић, иначе легатор једног фонда Академије наука у Београду.

Стремљења београдског радништва на пољу самопомоћи и учешћа у јавном животу потичу из седамдесетих година прошлог века и у непосредној вези су с покретима на чијем су челу људи васпитани у иностранству; доцније су под духовним утицајем следбеника Светозара Марковића. У прво време оснивају се хумане дружине. Године 1881. основано је Опште радничко друштво, као хумана установа „за раднике свих занимања који живе у Београду", а 1883. Радничка обућарска задруга. Године 1896. оснивају се синдикалне радничке задруге; прво је основана опанчарска. Седамдесетих година број занатлија у Београду износи око 1.700, а помоћног особља било је око 2.200. Из Београда се шире занати, као и друге привредне гране, по целој земљи. Године 1888. покренут је лист *Српски занатлија,* а касније, 1903, основан је Главни раднички савез који окупља све синдикалне организације. Исте године створено је Женско радничко друштво, са задатком да се, поред осталог, бори за равноправност жене у привреди и друштву. Године 1880. основана је Београдска трговачка омладина. По угледу на њу доцније су основане исте организације скоро у свим већим местима Србије и других јужнословенских крајева. Ово је једна од најнапреднијих организација у области привреде, а има следеће задатке: школовање трговачког подмлатка, који се регрутовао највећим делом од сиромашне сељачке деце; брига о здрављу и културном подизању подмлатка; навикавање подмлатка на штедњу и давање кредита за отварање радњи. Ради извршења ових задатака, Београдска трговачка омладина основала је: трговачку школу, болесничку благајну, болницу, дом трговачких омладинаца, задругу за штедњу и кредит, фондове за помагање и усавршавање питомаца, јавна предавања и бесплатне течајеве, књижницу и читаоницу, певачки хор и музички одсек.

Упркос неповољним приликама, у Србији су деведесетих година чињени покушаји да се оснује радничка партија. Међу иницијаторима оснивања треба споменути Андру Банковића, који је поред Васе Пелагића био један од најистакнутијих социјалиста у Србији овог раздобља, затим Косту Јовановића и Драгишу Лапчевића. У Београду је 1894. године први пут прослављен међународни празник рада 1. мај, а већ 1889. учињен је покушај да се оснује Српска социјалистичка партија. Било је то на годишњој скупштини Удружења српских занатлија. Унутрашње размирице нису дозволиле да се ова идеја реализује, па су Банковић и Лапчевић иступили из Удружења српских занатлија. А када је занатлијско удружење пришло либералима, социјалисти и радикали су у Београду сазвали збор на коме су

основали Занатлијско-раднички савез. У току 1901. у Србији је постојало шест радничких удружења са општим циљевима и осам синдикалних организација. Све радничке организације (било их је деветнаест) послале су своје делегате у Београд на састанак 20–25. маја 1902. на коме је основан Централни одбор са задатком да усагласи целокупну делатност. Ту су већ учествовале личности које су доцније дале печат радничком покрету Србије уочи рата: Радован Драговић, Димитрије Туцовић и Триша Кацлеровић. Иако је у одбору дошло да размирица и поделе на марксистичку и реформистичку струју, он је одиграо значајну улогу у припреми и извођењу мартовских демонстрација које су значиле увод у преврат извршен 29. маја 1903. године.

Значајну улогу у пропагирању социјалистичких идеја извршила је социјалистичка штампа. Лист *Социјал-демократ,* је излазио у Београду од априла 1895. до маја 1896, а у заглављу је имао гесло: „Радници са свих страна удружујте се и организујте се." У Београду су излазиле и *Радничке новине* и то у периоду од априла до октобра 1897. кад су биле забрањене, да би се поново појавиле 1902. и имале значајну улогу у политичком животу све до рата 1914. као гласило српске социјалдемократије. Листови *Напред* (1900), *Раднички лист* и *Стари раднички лист* (1901) били су кратког века јер их је полиција забранила.

У условима неразвијености српског друштва тога доба, нарочито пролетаријата, потребно је истаћи улогу младе и напредне интелигенције у радничком покрету. Године 1894. био је основан Клуб студената великошколаца који се залагао за социјалистичке идеје, да би 1902. пришао Централном одбору и заједно са њим учествовао у значајним мартовским демонстрацијама.

Удар који је 1. априла 1893. године извршио краљ Александар Обреновић прогласивши се пунолетним, бацио је пуну светлост на његове намере, пре свега у области унутрашње политике. Краљ и конзервативне снаге живели су у сталном страху од продора сељачких маса у политику. То их је и нагнало да већ 9. (21) маја 1894. године укину Устав из 1888. и врате на снагу Устав из 1869. године.

Захваљујући удару од 9. маја, конзервативне снаге које нису могле добити подршку у широким народним слојевима нашле су је у двору, војсци и апарату у врховима државне управе. Што се тиче управног апарата, мада је он годинама био носилац централизма, на измаку века постао је непоуздан, те је ослонац тражен у војсци, која је, због специфичности положаја Србије и улоге коју је имала у одбрани националне независности, постала важан фактор унутрашње политике. Иначе, основна замисао режима успостављеног у периоду 1897–1900. била је уништење парламентаризма и увођење реформи на привредном, војном, саобраћајном и просветном пољу, и то силом извршне власти. Промене су одговарале интересима крупног капитала у Београду, коме је државна помоћ постала неопходна при преласку у индустријску фазу производње и за укључење у утакмицу са европским конкурентима. Економски либерализам постао је кочница за даљи развој крупног пословања којем су више погодовале повластице добијене од државне власти,

ред и мир у земљи, макар и под стегом, него либералне реформе и парламентарне трзавице. Али режим који је одузео политичке слободе и ударио на све политичке странке изазвао је снажну опозицију у земљи. Тих дана у Београду се говори о завери против краља и краљице Драге Машин, којом се краљ Александар оженио чак и против воље свог оца краља Милана. Патријархални Београд није био спреман да прихвати за краљицу жену дванаест година старију од краља, уз то удовицу о чијем се животу у малограђанској средини свашта причало. Међутим, краљева женидба је довела и до политичког обрта. На спољном плану био је то заокрет према Русији, а на унутрашњем према радикалима. И заиста, краљ Александар је мандат за састав нове владе поверио радикалу Михаилу Вујићу, а већ 1. априла 1901. октроисао је нови Устав. По новом Уставу у Србији се уводио дводомни систем: Сенат и Народна скупштина. Сенат су сачињавали постављени и изабрани чланови у односу 30:18. Постављене чланове, и то доживотно, именовао је краљ, па је Сенат замишљен као краљево оружје против Скупштине за коју се с правом претпостављало да ће је држати радикали. Из Скупштине су искључени тзв. „владини посланици", тј. они које је влада именовала, као што је то био случај у Уставу из 1869, али су задржани тзв. „квалификовани" посланици по Уставу из 1888. Избори за Скупштину су вршени тајним и непосредним гласањем, али је изборни цензус био повећан. Сенат је у законодавном погледу био изједначен са Скупштином. Устав није прописивао одговорност владе пред Скупштином, што би напоредо с буџетским правом представљало основно начело парламентаризма. Све то заједно компромитовало је целокупан парламентарни систем заведен 1901. Грађанска права су била зајемчена, као и независност судова. Овакав, Устав је одмах наишао на опозицију. Самосталци, група радикалских дисидената, одбили су да га потпишу и издвојили су се од старих радикала, повлачећи за собом најборбеније духове странке. Либерали су такође прешли у опозицију. Из дана у дан краљ Александар се налазио у све тежој ситуацији. Државни удар и укидање Устава висили су у ваздуху. Радници и студентска омладина, које је подржавало либерално грађанство Београда, приредили су 23. марта 1903. године масовне демонстрације, а оне су се претвориле у сукоб с полицијом и војском. На београдским улицама дошло је до крвавог обрачуна – било је мртвих и рањених. Знајући да не може добити нове изборе, краљ се окомио на Сенат у коме се налазио остатак радикала. Он је 25. марта извршио два државна удара у размаку од једног часа. Првим ударом је укинут Устав из 1901, распуштени су Сенат и Народна скупштина и поништени сви укази о наименовању сенатора и државних саветника. Иза тога су извршена нова постављења краљевих људи у Сенату, Државном савету и судовима. Затим је новим државним ударом враћен у живот Устав из 1901. Међутим, оваква игра са уставом завршила се катастрофално. Официри с трупама београдског гарнизона, ноћу, 29. маја 1903, убијају краља Александра и краљицу Драгу. То је био крај династије Обреновић. Београд је убиство краљевског пара примио са изненађењем, али и са одобравањем. Рано ујутру, одмах после убиства последњег Обреновића, на београдским

улицама могли су се чути узвици: „Живела Србија!“, „Живела слобода!“, па чак и „Живела република!“

Превратом од 29. маја 1903. године сву власт у Београду и Србији преузела је револуционарна влада састављена од симпатизера завереника. У њој су биле заступљене све странке, а сачињавали су је људи који су, било по рођењу или по свом боравку, важили за Београђане. Нова влада је вратила снагу Уставу из 1888. године, који је после донекле мењан и допуњаван. А само неколико дана касније влада је сазвала Народну скупштину која је за новог краља изабрала кнеза Петра, сина кнеза Александра Карађорђевића.

Први дани после мајског преврата, избор новог владара, распуштање Скупштине и Сената и парламентарни избори обављени 8. септембра 1903, представљали су основне политичке догађаје који су тих дана испуњавали свакодневицу Београда.

Година 1905. донела је Београду још једно узбуђење. Наиме, те године су веома активни били тзв. противзавереници. Они су, у ствари, представљали део војске која је и после мајског преврата остала верна убијеном краљу и у то доба су се већ били развили као политички покрет. Противзавереници су чак имали и свој лист *За отаџбину* у коме су се залагали за осуду завереника. Међутим, покрет је брзо откривен, а његови носиоци похапшени.

Промене до којих је у Србији дошло после мајског преврата, Аустроугарска је примила с негодовањем. Ова агресивност постаће још већа уколико Србија снажније напредује на свим подручјима државног и јавног живота. Када у јуну 1905. године Србија и Бугарска склапају царински савез, Аустроугарска схвата то као пораз своје балканске политике и као препреку у својој експанзији на Балкану. У децембру 1905. она прекида преговоре са Србијом о трговинском уговору, а убрзо јој објављује Царински рат.

У време Царинског рата Београд је водио главну реч и као престоница Србије и као привредно средиште са својим посебним интересима. Тако је Главни одбор београдских самосталаца, крајем 1905, устао против политике самосталске владе у погледу закључења зајма код једне бечке фирме. Истовремено, високи пословни кругови у Београду у великој су мери утицали на одлуку српских власти за све време трајања Царинског рата, мада су и овде постојале две групе интереса: за и против прихватања економског рата са Аустроугарском. Ипак, превагнула је група која је била за рат. Колико је шира београдска јавност била увучена у јавно манифестовање против аустроугарских мера сведочи и конференција београдских привредника на којој је преко 7.000 Београђана пружило пуну подршку влади у њеној политици отпора Аустроугарској. Збор је апеловао на свест и родољубље у наметнутој борби. После збора маса је уз повике „Доле Аустрија!“ демолирала редакцију листа *Штампа* и спалила примерке листа *Neue Freie Presse.*

У Царинском рату Београд је предњачио и као политички и као економски центар земље. Он је био центар отпора аустроугарском притиску. За ставовима и држањем Београда поводила се тих дана и цела Србија.

Доба анексионе кризе представља најтежи период за Србију у последње две деценије. Цело српство је увређено и осећа се комешање у свим кра-

јевима. Бечка сила је неподношљива и прети да ће згазити Србију. Ни велике силе овога пута немају разумевања за животне интересе малога народа. Оне воде рачуна искључиво о својим интересима и о „равнотежи" и сада, кад су на београдским улицама непрегледне поворке омладинаца устајале у заштиту своје поробљене браће. Универзитет и редакције дневних листова били су центри око којих су се, углавном, одвијале манифестационе поворке, митинзи, протести. Због опасности рата предузимају се заштитне и одбрамбене мере пошто је Београд био на удару аустријске инвазије. Уопште, у анексионој кризи Београд је предњачио у друштвено-политичким и националним манифестацијама којима се осуђивало даље поробљавање Босне и Херцеговине. У ово време у Београду се стварају нове националне организације као што су Народна одбрана, Културна лига, Коло српских сестара; разгранате су и акције комита. У овим акцијама учествују и истакнути друштвени и културни радници Београда. Међу њима посебном активношћу истицао се Бранислав Нушић, а када је анексиона криза завршена, пошто су потписнице Берлинског уговора званично признале анексију Босне и Херцеговине, у одбрану српских националних интереса иступио је Јован Цвијић, објавивши своју познату студију *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*. То што је Цвијић мислио и написао прихватили су и службени политички и војни кругови у Србији, па је у целом српском народу започела припрема за извршење основних задатака српске националне политике: ослобођење и уједињење српског народа и осталих југословенских народа у Аустроугарској.

Нешто измењени друштвено-политички односи до којих је дошло после мајског преврата одразили су се и у области класних односа. Обновљено 1901. године, Београдско радничко друштво брзо се претворило у центар политичког и економског покрета пролетаријата Србије. Покретом је руководио Централни комитет, формиран маја 1902. године. Крајем 1903. на конгресу у Београду формирани су Српска социјал-демократска партија и Главни раднички савез. Тиме је и формално завршено организационо конституисање социјалистичког и синдикалног покрета српских радника. У програмске документе усвојене на овом Првом конгресу српских социјалиста ушли су основни ставови Ерфуртског програма. У току борбе за своја економска и политичка права у периоду до 1909. године, број чланова партије попео се на 2.000 а број синдикално организованих радника износио је око 5.500. Следеће, 1910. године, у Београду је одржана Балканска конференција представника социјалдемократских партија. Осим питања везаних за пролетерску идеологију и политичку организацију радничке класе, ова конференција је расправљала и о сарадњи јужнословенских социјалдемократских партија.

У овом периоду у Београду су одржане и неке друге манифестације чији је значај далеко превазилазио оквире Београда и Србије. Били су то Први југословенски конгрес студената и скупови јужнословенских јавних и друштвених радника 1904. године. У Београду је одржан и Десети словенски новинарски конгрес.

Уопште, Царински рат и анексиона криза 1906–1911. године, створили су од Београда центар националног отпора и пробуђене националне енергије која је само ојачала услед све јасније израженог аустроугарског империјализма у југословенским земљама, као и све веће анархије у Турској, која је претила искорењивању српског, македонског и бугарског становништва у тзв. европским вилајетима Турске. Београд је постао средиште снажног, пре свега југословенског националног покрета, у којем предњачи омладина.

С јесени 1911. српска и бугарска влада утврђују главне линије савеза против Турске, а у фебруару 1912. потписују уговор о савезу, готово у исто време кад Аустроугарска појачава војне ефекте у Босни, према западној граници Србије. Нешто доцније потписан је бугарско-грчки уговор о савезу, а савез између Србије и Црне Горе питписан је септембра 1912. Балкански народи били су спремни да се дигну против Турске и да ослободе своје сународнике. На уговоре о балканском савезу, Турска мобилише своје европске дивизије и врши маневре на бугарској граници. Догађаји се развијају брзо. Рат је на прагу. Седамнаестог септембра Србија мобилише војску. Одушевљење је неописиво. Београд и овога пута предњачи. За један дан сви војни обвезници су у својим командама. Јављају се и многобројни добровољци. Теразије, железничка станица, тркалиште, Бањица, били су зборна места војника и добровољаца. По једном новинском извештају, Београд је тих дана освануо без масе људи обично виђаних у чаршији. Сви они су били на зборним местима. Насупрот томе, око уредништава дневних листова, нарочито *Политике* било је веома живо. У Београду је овај рат схваћен као национална обавеза, те није чудо што је у првим данима по објављивању мобилизације из Београда отишло, поред обвезника, преко две хиљаде добровољаца.

Балкански рат се завршио победоносно, са релативно малим жртвама. Београђани, као и цео српски народ, били су поносни због величине постигнутог дела. Међутим, убрзо, Бугарска без објаве рата напада своје јучерашње савезнике; долази до Битке на Брегалници. Борба је кратка, огорчена и крвава, и Србија излази из ње с још једном сјајном победом. Али овај рат је учинио да су многи београдски домови били завијени у црно. Уз то, пегави тифус, та тешка последица рата, не само што је повећао број жртава него је озбиљно запретио санитетској безбедности целе земље. Београдске болнице биле су пуне рањеника и тифусара; лекари и медицинско особље имали су пуне руке посла. Чланови патриотских и хуманитарних друштава и установа и организација помагали су на све стране у спасавању унесрећених. Београдско становништво показало је и овде високи степен родољубља, дајући велике прилоге у новцу, храни, платну за ублажавање последица рата.

Ипак, и поред свих невоља које је овај рат донео, он је у Београду дочекан на таласима поноса и одушевљења.

Други народи су ценили Београд, а Срби су га волели изнад свега.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Београд у деветнаестом веку, из дела страних писаца, Београд 1967.
Вукићевић, М., *Карађорђе, Историја устанка,* књ. I, Београд, 1907; књ. II, Београд, 1912.
Гавриловић, др М., *Милош Обреновић,* I–III, Београд, 1908, 1909, 1912.
Ђорђевић, Д., *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911,* Београд, 1962.
Ђорђевић, др М., *Ослободилачки рат српских устаника 1804–1806,* Београд, 1967.
Живановић, Ж., *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века,* I–IV, Београд, 1920–1925.
Историја Београда, 1–3, Београд, 1974.
Јовановић, С., *Влада Александра Обреновића,* I–III, Београд, 1934–1936.
Исти, *Влада Милана Обреновића,* I–III, Београд, 1934.
Јокић, П., „Причање о догађајима и људима из Првог српског устанка (1804–1813)", записао М. Ђ. Милићевић, САН, *Споменик XIV,* Београд, 1891.
Караџић, В. Ст., *Грађа за српску историју нашега времена и животи најзнатнијих поглавица овога времена,* Скупљени историјски и етнографски списи, књ. I, Београд, 1898.
Куниберт, др Б., *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850,* Београд, 1901.
Милосављевић, П., *Бој на Иванковцу, 1805,* САНУ, пос. изд., књ. DXXII, Београд, 1979.
Ненадовић, М., *Мемоари,* у издању Љубомира П. Ненадовића, Београд, 1867.
Новаковић, С., *Васкрс државе српске,* Београд, 1904.
Исти, *Устанак на дахије 1804,* Београд, 1904.
Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, САНУ, Београд, 1970.
Пантелић, Д., *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794. до 1804,* САН, посебно издање, Београд, 1949.
Поповић, др. В., *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1806,* Београд, 1940.
Поповић, др Д. Ј., *Београд кроз векове,* Београд, 1964.
Ранке, Л., *Историја српске револуције,* Београд, 1864.
Стојанчевић, В., *Милош Обреновић и његово доба,* Београд, 1966.
Ћоровић, В., *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XIX веку,* Београд, 1936.
Чубриловић, В., *Први српски устанак и босански Срби,* Београд, 1939.
Исти, *Развој политичке мисли у Србији у XIX веку,* Београд, 1960.

V

ДРУШТВО И ПРИВРЕДА У XIX ВЕКУ

ТЕРИТОРИЈА И СТАНОВНИШТВО

Територија Србије у Првоме устанку протезала се на 37.878 км^2, али је крајем 1815. године обухватала само 23.698 км^2, а после Хатишерифа из 1833. године износила је поново 37.511 км^2. Становништво је, такође, показивало знатније осцилације у своме кретању. Према процени историчара и статистичара, рачуна се да је територију Србије у време Првог устанка насељавало око 470.000 становника домаћег и око 50.000 турског порекла, а осим њих и више мањих група других нација. Карактеристике ове популационе ситуације су у томе што пораст становништва није био само резултат природног прираштаја, већ великим делом последица досељавања из суседних крајева око Србије. Ова се карактеристика задржала и у каснијим деценијама XIX века.

Тачни подаци о броју београдског становништва у време Првог устанка нису познати, па и овде као оријентација могу послужити подаци добијени проценом. За период 1804–1813. становништво се кретало од 25.000 до 30.000 лица, али се његова унутрашња структура мењала стално, зависно од развоја устанка. Године 1813, после пропасти Првог српског устанка, у емиграцију је отишао највећи део београдског хришћанског становништва, плашећи се турске освете, те је стога до 1815. године у Београду било наводно само 60 хришћанских глава. После Другог устанка прилив хришћанског становништва се стално повећава, и тако број становника Београда укупно достиже цифру од 25.000 до 30.000, како то констатује један путописац 1827. године. За 1833. годину се наводи податак од 18.000 становника у Београду, што би било као последица донетог Хатишерифа, којим се права српског становништва повећавају, а турског смањују.

Подаци о структури београдског становништва, који се ослањају на пореске спискове, за 1815. годину наводе само 1.733 ожењене хришћанске главе, односно 4.100 харачких лица. У исто време у Београду живи и 2.000 Јевреја. За 1818. годину констатује се да у Београду има око 2.500 турских домова. За 1825. годину познат је податак о 3.229 харачких глава, хришћанских, а такође и 208 јеврејских харачких глава. Наводи се податак о 114 јеврејских домова те године, а већ 1827. године 239 домова. У 1828. години путописци бележе да у Београду живи 5.500 српских становника. Већу сигурност у погледу тачности дају подаци из 1834. године, када је обављен

један званични попис, при чему је установљено да у граду живи и 7.033 хришћана и Јевреја, а 6.000 Турака, док број Цигана који се стално спомињу није познат.

Од 1846. године званична статистика води податке о броју становника и они гласе:

1846.	године	Београд	има	14.170	становника,	од чега мушких:	61,5%
1854.	"	"	"	10.160	"	"	61,3%
1859.	"	"	"	18.860	"	"	62%
1866.	"	"	"	24.768	"	"	58,9%
1874.	"	"	"	27.605	"	"	56,5%
1884.	"	"	"	35.483	"	"	55,4%
1890.	"	"	"	54.249	"	"	58,5%
1896.	"	"	"	59.115	"	"	58,3%
1900.	"	"	"	69.769	"	"	57,8%
1905.	"	"	"	80.747	"	"	57,1%
1910.	"	"	"	89.876	"	"	56,9%

Индекс пораста београдског становништва износи, ако се узме 1910. година према 1820. години 1.997,2. То указује на повећање од 20 пута за време од деведесет година.

У погледу густине насељености запажају се такође промене, које су јаче изражене упоредо са урбанизацијом: у 1890. години густина је износила 4.520 по км^2, у 1910. већ 7.489,7 становника по км^2. Пораст је, према томе, у року од 20 година достигао више од 60%. Број домова у граду је такође растао доста брзо: у 1834. је износио 769, у 1846. је достигао 1.714, у 1866. је то било 3.478 и у 1905. години забележен је број од 7.985 домова. Другим речима, број домова се увећао за период од седамдесет година, више од десет пута. Највећи прираштај је забележен од 1874. до 1890. године, када је број кућа у Београду удвостручен за време од једне и по деценије.

Независно од спољних фактора, начин живљења и структура породице нису претрпели битне промене. Просечан број становника у једној кући износио је 1854. године 8 душа, а 1905. достигао је 10,06 душа. У 1895. години било је у граду 36,7% породица без деце, а породица са 7 деце 4%. Међутим, десет година касније, број породица без деце је опао на 32,6%. У исто време повећао се број породица са три детета на петоро деце.

Што се здравственог стања становништва тиче, процснат смртности је био доста велики, а на туберкулозу као узрок отпадало је 27,1%. Смртност одојчади и мале деце била је велика, што је утицало да дужина људског века београдског становништва буде доста ниска. Смртност жена на порођају и смртност од дифтерије је јако опала, а неке болести великих градова, као на пример дизентерија, нису у Београду забележене у већем броју. Томе је свакако допринело добро стање београдског водовода.

Велики део београдског становништва био је без непокретне имовине, и тај број је растао годинама. Очито да је прилив сиромашног становништва

из других крајева томе доприносио. У структури београдског становништва према главним групама занимања била је следећа ситуација:

год.	јавни служб.	трговци	занатлије	надничари	остали
1895.	22,9%	12,2%	24%	16,9%	21,8%
1900.	27,6%	12,5%	25,4%	12,2%	21,5%
1905.	24,3%	13%	23,1%	17,3%	21,4

У граду су највећу групу становништва чинили трговци и занатлије, око 1/3, надничари 1/6, а припадници јавних служби 1/4. Подаци указују да је природни прираштај становништва Београда био само у 1850. години позитиван са 2,3%, у 1896. години са 2,0%, а у 1901. са 3,1%. Доминантну улогу, према томе, играло је досељавање, односно миграције. При томе је опадао број становника Београда који су водили порекло из Србије, а растао број оних који су долазили из других крајева. Удео Београђана по рођењу свео се на 1/3, а дошљака из других држава на 1/3 такође. Овај талас досељавања нарочито се увећао после одласка Турака 1867. године, у чему суделују највише становници из околине Београда, затим централне Србије и најзад Аустрије и Угарске. У исто време враћају се ђаци са школовања у иностранству (из Пеште, Беча, Прага, Берлина, Париза, Цириха, Фиренце), а касније и из Русије. Талас страних стручњака расте са изградњом и модернизацијом земље, са изградњом пруге, индустрије и рударства. Међу придошлицама су: Италијани, Румуни, Чеси, Словаци, Пољаци и чланови разних дипломатских представништава са породицама. У 1889. години таквих становника страног порекла у односу на домаће у Београду има 1/5 (11.013), а међу њима су најбројнији Немци, затим Јевреји, Мађари, Јермени, Енглези, Бугари, Руси, Французи, Арбанаси, Словаци, Турци, Пољаци.

У граду и даље има и старог балканског становништва, Грка и Цинцара, који представљају неку врсту варошке аристократије. Честе су симбиозе ових породица са српским породицама. У граду има и доста Јевреја који су се населили непосредно по одласку Турака, заузимајући њихова имања. Они се посрбљују и учествују чак и у Српско-турском рату 1876–1878. године. Многи од њих су дошли преко Италије.

И после одласка Турака многи локалитети у граду задуго носе турске називе. У Београду се крајем XIX века и у XX веку настањује нова група Турака, који долазе из Цариграда, као носиоци посебних заната и вештина: посластичари, бозаџије, салепџије, пеливани.

Хришћанско становништво Београда је 80% (49.220) било православне вероисповести, католика је било 5.849, протестаната 791, мојсијеваца 3.097.

Карактеристично је и то да су поједина занимања била специфична за неке од народности: Турци су се бавили старим занатима, а када су они отишли, то преузимају Срби и Јевреји. Цинцари раде углавном као грађевинари или кафеџије. После 1878. године стручњаци за изградњу пруге, водовода, канализације и електричног осветљења су: Немци, Французи, Белгијанци,

Италијани, Чеси. Они са собом, поред знања и алата, доносе и остављају своју стручну терминологију, коју преузима српски језик у недостатку сопствених речи. Дошљаци из Македоније су углавном пекари, продавци киселог млека, пиљари, месари. Међу лекарима и бабицама има такође много странаца. Нови начин градског живота изискује и потребу за забавним и културним животом, те се у новоподиглим кафанама и хотелима појављују људи који се тиме баве и приказују своје вештине (певачи, жонглери, играчи).

У другој половини XIX века ничу бројна професионална удружења, која представљају посебан вид друштвеног живота у граду. Међу првима су Српско пољопривредно друштво 1869, Адвокатско 1871, Српско лекарско друштво 1872, Женско друштво 1876, Апотекарско 1887, Занатлијско удружење 1887, Новинарско 1889, Трговачко 1890, Чешко забавно друштво и сл.

ПРИВРЕДНИ ЖИВОТ БЕОГРАДА У ПРВОМ УСТАНКУ

Привредни развој Београда у XIX веку може се схватити као јединствен процес модернизације привреде, а нарочито појединих њених грана. Србија се из једне заостале покрајине Отоманског царства постепено мења у савремену државу, и тај процес европеизације, који је свуда присутан, најчешће иде токовима привредног развоја. Мења се не само квалитет појава у привреди (институције, организација, личности) већ и њихова битна својства. Мења се и састав друштва, у коме главне државне и привредне функције преузимају нови људи српске националности, често тек однедавна становници града Београда. С временом се запостављају они који су традиционално на Оријенту водили главну реч у чаршији. Стварају се нови центри трговине, нови занати се почињу примењивати, а сам Београд постаје не само административно-управно већ и привредно средиште.

Ситуација која је била у Београду после избијања Првог устанка током 1804–1805. године, када је турско становништво испољило непријатељски став према свему што није било муслиманско, натерала је неколико стотина хришћанских и јеврејских трговаца да се убрзано са имовином и породицама исељавају у суседну Аустрију. Малом броју богатих трговаца дозвољен је рад у Земуну, мада су се земунски трговци, осећајући у придошлицама јаку конкуренцију, противили њиховом насељавању.

Пошто су устаници заузели Београд 1807. године, услови опстанка турског становништва су се погоршали и оно напушта град. После њиховог повлачења, током 1807. године, празне куће су насељавале придошлице у Београд, или из редова устаника или њихових породица. Тако је убрзо по завршеним борбама дошло до смењивања становника Београда, при чему су нови становници били махом Срби сељаци. Српска власт је почела и продају турских напуштених имања у корист државне касе. У периоду до 1813. године београдско становништво се брзо обновило и по броју и по структури, јер је међу придошлицама било доста занатлија и трговаца, који су

долазили из свих крајева Балкана и суседне Аустрије и Угарске. Околину Београда насељава сеоско становништво придошло из разних крајева Србије – околине Пирота, Ниша, Лесковца, Врања. Међу придошлицама има и школованих људи, тада веома потребних Србији у којој се ствара нова државна организација.

За период 1804–1807. године може се рећи да је у Београду протицао у условима устаничке опсаде, док је касније, од 1807. до 1813. године, главно обележје дао привредни живот. Због несигурности у трговању са трговцима у опседнутом Београду и немирној Србији, аустријске власти су, у циљу заштите својих трговаца, браниле давање на кредит робе трговцима у Србији. По смиривању прилика дошло је убрзо до обнављања увозне и извозне трговине, првенствено са Аустријом и Угарском. Трговина је углавном вођена преко Београда. Кријумчарење је постојало највише у ванредним приликама, али није нестало ни у нормализованим, јер је било изазивано честим забранама трговине житом са устаницима, затварањем границе од стране аустријских власти и сл.

Оживео је промет на скелама, нарочито поред Београда, где је највећи део увозне робе допреман, а касније достављан преко трговачке мреже у унутрашњост земље. Приходи са скела и царина служили су за отплату дугова сремским лиферантима. Речно пристаниште на Дунаву у Земуну, где је стизао велики број транспортних бродова са робом, било је готово увек пуно усидрених лађа. Обновљена је била и транзитна трговина Европе и Оријента преко Београда и Србије, али су нередовне прилике то ометале.

У трговачким пословима су значајног учешћа имале и устаничке старешине: Карађорђе, Милоје Петровић, Петар Ичко, Јаков Ненадовић, Цинцар Јанко Поповић и др. Они су преко земунских прелаза извозили стоку, а тајно или јавно увозили оружје, муницију, житарице. Пословни људи из Београда одлазили су трговачким пословима до Пеште, продајући или још чешће набављајући робу за потребе Београда. Побољшана финансијска ситуација омогућила је устаницима да се осамостаљују у односу на аустријске трговце и да се изборе за бољу цену своје робе, односно стоке, сточних производа и других сировина, које су често у тешким приликама давали под неповољним условима. Изузетна конјунктура за намирницама у земљи и стоке ван земље допринела је брзом богаћењу трговаца, који су, поред тога, своја богатства увећавали и другим мерама. У Београду су била главна стоваришта ратног материјала, као и магацини хране, главне пекаре и стоваришта одеће и обуће. У Београду је тада основана и тополивница, која је израђивала топове за потребе устаника.

На градским тржницама у Србији трговало се пре свега увозном робом, текстилним и другим занатским и фабричким производима. Главни трговци су били Грци, Јермени, Цинцари и Турци, али је после завршених устаничких борби мало њих остало у Београду. Непосредно по насталом примирју 1807. године ницали су на све стране у земљи, а нарочито у Београду, мали дућани. Главни предмет њихове трговине били су: шећер, кафа, пиринач, зејтин, затим чоха, свила, мараме, вунене и памучне тканине и метална роба (разни алати од гвожђа и челика). Још и пре избијања устанка

у чаршији је један мањи број Срба трговаца имао своје дућане. Многи међу њима изгинули су у борбама за ослобођење Београда. Власти су после ослобођења Београда подстицале на насељавање домаће трговце, а спречавале насељавање турских и других страних трговаца.

Комуникације које су Београд спајале са унутрашњошћу нису биле погодне за путовање, са изузетком неколико већих, главних путева. Сви су се главни путеви у земљи стицали у Београду: Цариградски друм је из Београда водио преко Гроцке на Хасан-пашину Паланку, па на Јагодину–Ћуприју–Параћин–Ниш и даље ка Македонији. На запад је водио колски пут ка Шапцу – поред Саве, затим на Дрину и Зворник према Босни. Један мање значајни пут водио је од Београда ка Смедереву, а одатле на Пожаревац, Голубац, Пореч, и Брзу Паланку. Други је спајао Београд са Ваљевом, а један водио ка Ужицу. Дунав је коришћен за пловидбу, најчешће за извоз стоке, шишарке, шљиве, вуне, сирове коже. У 1807. години вредност извозне трговине достиже три милиона гроша, а увозне у Србију један милион гроша. У 1808. је обим трговине са Аустријом спао на половину, на шта је утицало мешање аустријских власти, које су из разлога лојалности према Турској настојале да ограниче овај промет, који је доносио користи српским устаницима. Такође је и у наредном периоду, 1808–1811, аустријска политика према Србији била карактеристична по честим променама које су час омогућавале, час спречавале трговину са Србијом. На то је великог утицаја имало и политичко стање у Европи у време Наполеонових ратова, као и држање Аустрије према Русији, а затим и према Турској.

У оживљавању привредног живота у земљи и регулисању свих појава у вези са тим Совјет је играо пресудну улогу. Његов се удео осетио и у регулисању тржишта и цена, у одређивању вредности новца. У Србији је тада био у промету само страни новац, а интенција је била да се сузбије папирни новац, а форсира метални, и то пре свега сребрни и златни, знатно мање бакарни. У погледу вредности, дукат је у Србији имао исти курс као и у Аустрији – 1 дукат за 13 гроша у 1812. години.

Оживљавање привреде у Србији, а нарочито у Београду, убрзо је донело и видне резултате пре свега у нормализовању живота у граду, а затим и у богаћењу виђенијих људи, устаничких старешина, који су у великом броју учествовали у трговини. После пропасти устанка 1813. године, када је велики број устаничких вођа и богатијих људи, бежећи испред турске освете, прелазио у Земун, аустријске власти су приликом претреса на граници прикупиле велике суме новца, накита, драгоценог одела и оружја. Они су за собом оставили стоку, куће и другу имовину. Развој трговине и привреде у устаничком периоду повољно је деловао на развој и богаћење суседних градова, Земуна и Панчева. Њихови су трговци најчешће иступали као посредници између београдских и српских трговаца, са једне, и даљих тржишта, са друге стране. Сремски трговци су тај посао обављали и пре устанка па су га наставили и у измењеним приликама у Србији. Стање које је настало у Београду и у Србији после 1813. године, када су Турци повратили свој исцрпљујући систем дажбина, било је веома озбиљно и отежавало је опоравак на сваком, а посебно привредном пољу. Тај се двогодишњи период, у коме је

Сулејман-паша Скопљак, тадашњи турски везир и београдски паша, поново спроводио окупацију, карактерише општим стањем замрлости, панике, насиља и страха, па сви његови покушаји да се стање поправи бивају вештачки и безуспешни. У Београд се поново враћало одбегло турско становништво, а од трговине су Турци очекивали велике користи, поготово што су српски трговци били обавезни на велике дажбине. Главна трговина водила се сољу; стока је била сатерана у збегове мада је било и трговине стоком, али даље од Београда. Београд је био замро јер су сви избегавали долазак у град пун насиља, где су главе српских устаника натицане на коље и сл. Општа несигурност која је владала у земљи била је велика препрека за било какав економски живот, тако да је опала и престала и трговина увозном робом.

Упркос свим ратним прликама и променама, ипак се у рукама извесног броја старешина и трговаца акумулирало доста богатства, о чему сведочи и чињеница да су приликом преласка у Срем 1813. прикупили само у готовом 1/2 мил. гроша, не рачунајући накит. Многи су успели неопажено да пређу. Иза себе су оставили непокретна имања значајне вредности, као и стоку коју нису могли повести са собом.

ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ ГРАДА 1815–1830. ГОДИНЕ

Од првих дана по завршеним устаничким борбама Београд је био у средишту збивања. Све промене у привредном животу земље имале су великог и често непосредног утицаја и на развој привредног живота у Београду. Иако је Београд у то време још био средиште турских врховних власти, али и појединих српских установа, он је већ имао одлике административно-управног средишта земље, што се употпуњује десетак година касније, када он постаје и средиште врховне српске власти. И по своме геополитичком положају и као погранични град, Београд је био један од малобројних градова у свету који су постали центар земље иако нису били у њеном средишту.

Становништво Београда, нарочито српско, у првим годинама по устанку веома је малобројно, а међу осталим становницима града има и староседелачког становништва – Грка, Цинцара, Јевреја, Турака. Упоредо са стабилизацијом политичких и привредних прилика расла је имиграција становништва из крајева под Турском или Аустроугарском. Трећа одлика становника града тиче се њихове све веће поларизације: на имућне и паупере.

Склоност ка живљењу са својим сународницима била је веома изражена и отуда формирање мањих насеља у оквиру града, која често носе име према пореклу својих становника.

Куће су у граду подизане без посебног реда: ниске, покривене ћерамидом, ограђене каменом оградом и каменом капијом, добро затвореном, „замандаљеном“, са халком. У турском делу вароши један путописац је 1827. године набројао 14 очуваних џамија. Улице су биле тесне, криве, пуне нечистоће, а у онима које су се спуштале ка Дунаву поређане су биле месарнице и рибарнице. Стоку су често клали на лицу места. После 1815.

године отпочиње изградња српског дела града, који је сада лоциран на падини ка Сави. Ван града и Шанца било је неколико мањих насеља која су се током каснијег развоја града са овим спајала. У животу Београда саобраћајнице су одувек играле важну улогу, водећи у разним правцима: према Шапцу, ка Сави, затим на Дрину и у Босну; ка Дунаву и одатле ка Смедереву, затим ка Јагодини и Цариграду. Преко Теразија (данашњи центар града) пут је водио према Топчидеру и даље ка Крагујевцу. У Лиман, како се звао мочварни део поред Саве, стизале су лађе разних типова и величина, којима су из Босне, Хрватске и западне Србије доносили разне производе. У близини пристаништа био је један велики хан, а у њему су одседали каравани који су на камилама доносили робу из источних крајева Турске. На обалама Саве били су смештени и магацини за со из Влашке.

Најважнија карактеристика привредног живота Београда у годинама после Другог устанка огледала се у његовом снажењу и јачању као привредног центра, што се види и из путописа страних путника. Трговачки део града, по њима, састојао се из реда ниских дућана од шиндре, пред којима седе српски, турски, грчки, јеврејски трговци, одевени у своје живописне ношње. Поред трговаца запажали су и занатлије, који су своје занате често обављали и испред дућана. У дућанима је било сваковрсне робе са Истока и Запада, па чак и врло квалитетне, нпр. енглеских штофова. Док је у прво време после ослобођења у дућанима избор робе био веома мали – за задовољење најнеопходнијих потреба становништва (со, луч, катран, воденично камење, памучна и вунена роба) – с временом се овај избор проширује неким колонијалним производима (шећер, кафа, бибер, бадем, шећерлеме, тамјан, лорбер, каранфилић), поред већ устаљеног бакалског еспапа (зејтин у кантама, пиринач у џаковима, усољена риба у бурадима, сапун, алева паприка, суво грожђе, макароне), као и фино сеченог дувана. Крајем треће деценије у дућанима је било и разноврсне стакларије, боја, тканина у већем избору, оружја и муниције. У посебним дућанима продавана је со, а поред тога и усољена риба, док су у специјализованим дућанима за гвожђарију продавани ексери, косе, полуге, цртала, раоници, цимере и сл. Међутим, у продаји још није било металног прибора за јело, нити гвоздених пећи, па ни обичних свећа од стеарина. Намештаја није било у продаји, па ни у кућама, где се седело и спавало по поду, а јело из дрвених посуда дрвеним прибором. У ванредним приликама, када су то потребе двора захтевале, или пак за свадбу кћери кнеза Милоша, добављали су из Земуна све оно што је у београдским радњама недостајало: лимун, бело брашно, наранџе, мускат вино. Чак су из Земуна доводили и куварицу која је била вична припремању јела за ове прилике.

Од 1824. године у Београду је основано и стално тржиште за животне намирнице, мада је снабдевање било повремено доста отежано, нарочито зими. Прва пијаца је била на Калемегдану, касније на простору данашњег Студентског трга. Поред трговачких и занатских радњи, у Београду се брзо умножавао и број крчми и механа, које су имале и неку друштвену улогу као стецишта трговаца, где су се ови састајали и преговарали о својим пословима. У крчмама поред Саве најчешће су се састајали и одседали босански лађари.

Трг у Београду половином XIX века

Све што је важило за трговину Турске са другим земљама односило се и на Србију као њен део, и у погледу царина и других посебних услова. После Хатишерифа из 1830. године, када је српским грађанима била гарантована пуна слобода, њима су и на територији Аустрије признавана иста права као и грађанима Турске. Турски поданици су на основу дозвола својих власти добијали даље дозволе за кретање по Аустрији и на основу њих обављали своје трговачке послове у току једне године. Увозна трговина из Турске у Аустрију садржавала је: коже (овчје, козје, прерађене, најчешће као сахтијан и кордуан), затим конац, памук, вуну. Извоз из Аустрије у Турску садржавао је: гвожђе, лим, жицу, стакло, конац, свилене и полусвилене ствари, предени памук, златне и сребрне тканине, велове, порцулан. Својим пореклом роба није увек била из земље која ју је непосредно испоручивала, дакле нити Турска нити Аустрија, већ су оне често играле улогу транзитне територије. Двадесетих година XIX века трговински биланс између ових двеју земаља био је најпре у корист Турске, али је касније порастао у корист Аустрије, да би се тридесетих година изједначио. У овоме режиму трговине учествовали су и српски трговци и током наредних деценија у све већем броју и у вези са све више производа, било да је реч о увозној или, пак, извозној трговини из Србије. Преко Аустрије је трговина вођена и са

другим земљама све док Србија Берлинским конгресом 1878. године није стекла своју самосталност и тиме право да, као суверена земља, склапа и води своје билатералне трговинске односе са другим земљама. За српску спољну трговину услови су били доста тешки, јер због одсуства добрих комуникација у самој земљи и њених лоших веза са спољним светом, затим у условима непостојања регулисаног кредитног система, непостојања сопствене монете нити пак могућности да се под специфичним, за ову земљу повољним условима уговарају послови – српски трговци су морали да се понашају у оквирима датим другим, туђим системима и уговорима.

Београд се већ и раније, а нарочито у време после 1815. године, све више афирмисао као пункт за увоз робе не само за потребе кнежевине Србије већ и неких суседних области. Томе је свакако допринео и постојећи, затечени грчко-цинцарски трговачки капитал, који је по традицији био заинтересован за ову област трговине, одржавајући везе са сличним трговачким светом на Блиском истоку, у балканским и подунавским земљама. У структури увозне робе у Београд ипак је и по количини и вредности највећи део отпадао на со, у просеку десет до једанаест милиона ока годишње. Довожена је махом из Влашке и Молдавије, у каменим блоковима, смештана често у магазама крај Саве. У овој трговини значајног су учешћа имали и виђени људи, како из Србије, тако и из Влашке, међу осталима и владајући кнежеви. Трговина на велико је вођена и набавком већих количина босанског гвожђа за разне потребе, затим брашна итд. У ранијим годинама из ових су се контингената снабдевали и турски гарнизони.

У извозу робе који је обухватао стоку, сточне производе и друге сировине животињског и биљног порекла, београдско тржиште није играло велику улогу. Београд никада није постао и центар извозне трговине, иако је њен добар део обављан преко скела у Остружници и Вишњици, које су у близини Београда. У Србији је 1820. године било регистровано 56 крупних трговаца стоком, пореклом са села, на челу са кнезом Милошем и његовим *ортацима*. Овај облик трговине доносио је велике приходе и био извор богаћења и уздизања новог слоја сеоских трговаца, који ће у следећим деценијама одиграти важну улогу у развоју српске привреде и друштва.

Транзитна трговина је такође била веома значајна, водећи са Истока ка Западу и обратно, користећи се Цариградским друмом и прелазећи преко Београда. Често су из формалних и здравствених разлога ови трговачки каравани морали да прекидају свој пут и бораве у Београду. Ту су била седишта и представника значајних комисионарских фирми, који су обављали транспорт за све правце и све врсте робе. До 1815. године главну корист од транзитне трговине уживао је Земун, у коме су били изграђени и депои за робу. Земунски трговци су били у могућности да робом из Западне Европе снабдевају Србију и велики део Бугарске, док су прекупљујући робу из Србије играли улогу посредника за европско тржиште. Њихова је улога опадала упоредо са снажењем Београда као трговачког центра и развојем дунавске пловидбе, која је давала нове могућности за повезивање западних и источних тржишта. Транзитна трговина је доносила Београду приход од царина и превоза, а постојала је тенденција београдских власти да се

наплата свих такса сконцентрише у овоме граду. У Београду је установљена и институција трговачког конзулата, са циљем да управља српском трговином и буде дворски лиферант. За све трговачке послове у Београду конзулат је сматран као главна иследна власт и врста старешинства за београдске трговце. Постављани и смењивани од стране кнеза, добијали су поред трговачких и политичке и дипломатске задатке. По правилу из редова богатих трговаца, београдски конзули су своје послове понекад водили и у колизији са званичним. Конзули су били главни посредници у трговини београдских трговаца, обављали су све послове са фрахт-писмима, пријемом и даљим транспортом робе.

Царинска служба је доносила веће приходе неголи конзулска. Царинска стопа се кретала од 2 до 3% од вредности робе, по истом принципу као и у Турској. Прва специфична царинска тарифа за Србију испослована је већ 1819. године, допуњена 1822, али је служила само као основ за цариње извоза али не и увоза, нпр. жита у Србију. Најбоље тарифе је имала београдска царинарница, њима су се користиле и осталих 16 дуж српских граница. Преко београдске царинарнице пролазило је више од 50% увоза. Само су четири велике царинарнице биле под државном управом, остале су издаване у закуп.

Приходи од превоза преко Саве и Дунава, познати као скелски, ишли су раније у касу београдског везира. Закупи од царина доносили су добре приходе, доносећи користи и закупцима и самоме врховном кнезу.

У Београду су убиране и локалне дажбине на име трошарине, које су садржале приходе локалних царина, на име закупа од кантара и касапница. Овим дажбинама подлегало је све што долази на београдску пијацу за широку потрошњу. Пошто је мерење робе било обавезно пре њене продаје, за ово су убиране дажбине по посебној тарифи.

С временом је увећана и такса за трговачке објаве, што је такође био леп извор прихода. У 1827. години прописана је тарифа за разне врсте трговачких објава, од којих је била најскупља она за трговање у Аустрији. Београдски трговци су морали плаћати и дажбине приликом одласка на разне вашаре у унутрашњост земље.

У недостатку сопствене новчане монете, у Србији је био у оптицају велики број страних монета, наиме, десет врста златног и 28 врста сребрног и бакарног новца. Два пута годишње је прописиван курс новца, који је изражаван у грошевима. Тарифа је имала практичну намену: да помогне у плаћању пореских дажбина, да олакша трговачки промет и, најзад, да омогући државну контролу у овој сфери финансијског пословања. Вредност турског новца у оптицају у Србији стално је падала, а то је и у складу са курсом гроша у самој Турској. За овај је у Србији било два курса: порески и чаршијски. Порески је курс прописан после 1833. године, био је обрачунског карактера и углавном нереалан, јер је чаршијски, односно трговачки, био према њему два пута нижи. Аустријски је новац уживао веће поверење у земљи. У оптицај је најрадије приман златни и сребрни новац. Цесарски дукат је убрзо потиснуо све остале врсте новца, нарочито турски, што је кнез својом наредбом потврдио, забрањујући трговцима да примају турски новац. Кривотворење новца била је честа појава, а највише су страдали

неуки, углавном сељаци. С временом се у београдској чаршији (трговачком центру) издвојило једно посебно занимање – мењачи, који су вршили улогу берзе и банке. Били су увек у току новчаних курсева, понуде и тражње новца. Они су мењали и менице, посредовали у кредитирању између домаћих трговаца и страних трговачких кућа.

У свакодневној трговини и на пијаци употребљаване су старе, углавном турске мере: рабош, прст, канап, хартија, ока, риф, лакат, клафт. Основна мера за тежину, на коју су свођене све остале, била је ока. Месним властима су често упућиване притужбе на мерење трговаца, који су варали користећи се неукошћу купаца.

На формирање цена су поред понуде и тражње утицале и мере државне интервенције, и путем регулисања максималних цена за основне животне намирнице, и прописивањем минималних цена за продају стоке и сировина. Док је првом мером сиротиња била заштићена од експлоатације несавесних шпекуланата, друга је мера била намењена заштити кнежеве трговине и њеног монополистичког положаја. Максималне цене за месо објављене су у Београду већ 1819. године, каснијих година и за другу робу, као нпр. 1829. за сапун и свеће, итд. Непоштовање прописаних цена повлачило је строге телесне казне: 25 батина, а поред тога и имовинску казну – одузимање права за трговање. Цене су за неке артикле биле више у Београду неголи у другим градовима у Турској, нпр. у самоме Цариграду. У односу, пак, на европске градове, Београд је имао јефтиније животне намирнице. Томе је, свакако, доприносио и падајући курс новца у Београду. Међутим, на самом домаћем тржишту цене су током година показивале тенденцију ка скоку, који је од 1820. до 1828. године износ 17%. Максимирањем цена лимитиране су и зараде трговаца јер је прописом био обухваћен и проценат њихове зараде, који није могао бити већи од 10%. Познати су случајеви одступања у пракси, при чему је зарада у бакалској трговини износила и 20%. Познато је, такође, да је у односима између надница и плата постојао несклад између оних за ниже и оних за више категорије.

Велики извор богаћења у то време представљала је и шпекулација у продаји турских имања и кућа, што је допринело великом хаосу у имовинским односима.

Поред трговине и пољопривреде, основно занимање становништва у старом Београду у првим деценијама XIX века било је занатство. Стари, тзв. турски занати, којима су се у ранијим временима па и после Другог устанка бавили претежно Турци, обухватали су израду пушака, кројење одела, печење хлеба и припремање јела, бријање, израду папуча, поткивање волова или коња, прераду коже и израду предмета од коже, израду коњске опреме. Ови су занати имали и своје посебне називе, изведене од турских речи. Постепено су у београдско занатство продирали нови људи, носиоци нових и савременијих заната, који су у већем броју долазили из суседних области Аустрије и Угарске. Занатлије српског порекла имале су, такође, своје специфичне занате којима су се махом бавили, а тицали су се израде народних одела, опанака, сапуна и прераде крзна. Цигани су, опет, упражњавали коларски, ковачки, коритарски и свирачки занат. Најелитнији међу занатли-

јама били су Цинцари и Грци, који су обављали мали број заната, а пре свега држали механе, кафане, обављали посредничке послове и водили трговину на мало и велико. У 1825. години у Београду је забележено 400 разних занатлија. То је у односу на укупан број у земљи представљало 1/3.

Београд је уједно и први српски град у који су продрли нови занати, почев од 1823. године, када је забележен долазак пекара из Земуна, који је почео производити хлеб и пециво на европски начин. Занатлије су међу грађанима старог Београда уживале велики углед, а нарочито после учвршћивања њиховог положаја путем еснафских организација. Прве еснафске организације почеле су ницати непосредно после ослобођења: кројачки еснаф у Београду основан је већ 1817, а затим редом и други. Циљ ових организација био је, пре свега, у пружању заштите својим члановима од конкуренције фабричке робе која је стизала из увоза, затим да осигура њихов друштвени статус регулисањем радних и животних услова. Еснафске организације су обухватале и трговце, у почетку најчешће у мешовитим организацијама са занатлијама. Касније су се трговачки еснафи све више издвајали, обухватајући разне гране трговине у граду, али остављајући по страни трговце стоком и сировинама.

Језик угледних трговаца београдске чаршије, њихове кореспонденције и вођења еснафске администрације, био је у првим деценијама грчки, јер је језгро старе трговачке чаршије било састављено од трговаца Грка и Цинцара. У еснафу продаваца разних врста текстилне робе врло бројни су били Јевреји, који су великим делом такође припадали староседелачком становништву Београда, а осим тога били су повезани пословним везама са страним кредиторима. У лончарском еснафу било је доста Грка трговаца. У времену од 1815. до 1830. године водила се борба за национални престиж у чаршији, која је према описима путописаца била јако обојена грчком националном бојом. Преко Београда су Грци трговци пребацивали робу из Средње Европе до Мале Азије и обратно, управљајући овим пословима из својих средишта у Цариграду, Серезу, Солуну, Битољу, Пешти, Осијеку, Земуну, Бечу. Међу грчким трговцима у Београду који су се истицали у трговини па и градском животу, било је више познатих имена. Кнез Милош је, у циљу сузбијања овог утицаја, често фаворизовао српске и јеврејске трговце на рачун грчких. Постепено је током година српски трговачки елеменат, и бројем и капиталом, почео да осваја градско тржиште, потискујући тако и грчки утицај на њему. Своју акцију развијао је у два правца: 1) против страних трговаца који долазе у Београд и продају своју робу не тражећи ни од кога сагласност и који избегавају плаћање дажбина, и 2) против Јевреја и Грко-Цинцара, непосредно. Успех Грко-Цинцара као пословних људи био је узор новој српској трговачкој класи, а поред тога и начин живота који су они водили. Кнез Милош је укинуо и грчку литургију у цркви, а завео празновање српских празника као државних, увођење нерадних дана и обавезу да се иде у цркву тих дана. Међутим, српски трговци су ипак испољавали више нетрпељивости према Јеврејима него према Грцима, са којима су били једноверни. Јевреји су у Београду такође имали своју црквену општину, ковали су и неку врсту новца, нерадо се повиновали мес-

ним законима и остајали по страни од ближих веза са осталим суграђанима. Захваљујући својим пословним способностима као и трговачким рођачким везама ван земље, веома су добро обављали трговачке послове. Према подацима из 1827. године, тада их је било 239 пореских обвезника у Београду.

Трговци су били не само истакнути носиоци пословног живота у граду већ су учествовали активно и у организацији градске управе и месних власти: као кметови београдске општине, као чланови изборних судова, као делегати скупштина.

Иако је пољопривреда била секундарно занимање београдског становништва, ипак су многи од побројаних трговаца и занатлија били и власници лепих башта, па и обрађених винограда, воћњака и парцела око вароши. Осим њих, на периферији града насељавали су се дошљаци, који су наставили да се баве пољопривредом: гајењем стоке, пчела, обрађивањем башта. Недалеко од града биле су и воденице за брашно. Из Палилуле, која је имала карактер села, носили су бивоље млеко Београђанима. Ова приградска села играла су значајну улогу нарочито у зимским месецима, када је снабдевање града намирницама из даљих места било онемогућено.

ПРИВРЕДА БЕОГРАДА ПОСЛЕ 1830. ГОДИНЕ

Укидањем феудалне зависности у Србији на основу султанових хатишерифа из 1830. и 1833. године, признавањем унутрашње аутономије са наследним кнезом, проширивањем територије Београдског пашалука припајањем осталих 6 округа, предавањем у руке српској управи свих прихода – створени су нужни предуслови за бржи развој српске привреде и друштва. Потврђена је још једном слободна трговина за све Србе у свим деловима Отоманске империје, обавезе Србије према Порти сведене су на 2, 3 милиона гроша годишње. У низу мера донетих после хатишерифа 1830. и 1833. године значајна је нарочито Уредба о слободи трговине из 1837, којом су потврђена већ раније дата права Уставом из 1835. и касније Уставом из 1838. године. Изграђивање законодавства донело је низ нових закона – Грађански 1844, Еснафску уредбу 1847, Закон о стецишном поступку 1853, Трговачки закон 1860, Рударски закон 1866. и сличне. Мада су се на трговинске односе са другим земљама примењивали уговори који су важили за Турску, оснивање страних конзулата у Београду – аустријског 1836, француског 1839, енглеског 1837, и букурешке агенције 1835. – знатно је допринело ширењу и учвршћивању трговинских и других привредних веза и односа са страним партнерима.

Највидније измене после хатишерифа огледале су се у порасту градских насеља ширењем Београдске вароши ван Шанца, који губи свој значај као граница градске територије. У Београду се граде нови делови града, а поједини од њих имају чисто привредно обележје: абаџијска и фишеџијска чаршија (занатлијско-трговачки центар за одевање и израду оружја и му-

ниције). Град је мењао свој изглед изградњом већих и бољих зграда јавног карактера, а трговине и стамбене куће добиле су стакла на прозорима, обојену дрвенарију и од 1837. делимично и водовод са уличним чесмама. У 1844. отпочело је поплочавање варошких улица, изградња приградских друмова и поплочавање тротоара испред кућа. Према подацима из 1860. године у Београду је тада радио 1.541 дућан и 199 механа.

Део Балканске улице са радњама

Посебна пажња поклоњена је изградњи мреже путева, што је помогло да се отклоне тешкоће, како у домаћем саобраћају, тако и у његовом повезивању са спољним светом. Реконструкција Цариградског друма отпочела је већ 1845. године, али је Закон о изградњи сувоземних путева донет у Србији тек 1864. године. У појачаном друмском саобраћају био је потребан већи број коња, који су се у недостатку домаћих морали увозити из суседне Аустрије. Саобраћај је на Цариградском друму оживео, њиме су се кретали каравани са десетинама коња и камила. Један од већих запажен је у лето 1852. године, када је робу из Македоније транспортовало 553 велике и 105 малих камила. Међутим, последњи такав караван виђен је у Београду 1854. године. У Београду је било више свратишта за караване, међу којима највеће крај Саве. Тамо су залазили и мењачи, који су људству – спроводницима – вршили услуге. У овим хановима биле су одељене просторије за спроводнике и за стоку.

Половином XIX века јављају се већ први предлози за изградњу железничке везе између Београда и Цариграда, који су потекли од једног енглеског друштва, а за њиме су током година уследили и други.

Ефикаснијем саобраћају у земљи и повезивању са страним тржиштима допринело је и побољшавање речног саобраћаја. На Дунаву је први пароброд запажен 1827. године, уз велико узбуђење београдског грађанства, а на Сави тек 1838. Прво дунавско паробродарско друштво из Беча отпочело је са редовном пловидбом на линији Беч–Пешта 1830. године, а већ 1834. продужило линију до Старе Молдаве. На Сави је редовна пловидба успостављена тек 1844. године. Тридесетих година није било редовне везе ни између Београда и Земуна, већ се према потреби пребацивање путника и робе вршило великим чамцима. Тек је од 1850. године успостављена редовна пловидба на линији Београд–Замун–Панчево. Број трговачких бродова на Дунаву се годинама повећавао и износио неколико десетина. При великом водостају до Београда су стизали и већи бродови. Одлуке Париског мировног конгреса из 1856. године, којима је Дунав добио режим међународне реке, дале су основу за разне планове о стварању једног већег међународног и морског пристаништа у Београду. Те године је 26. јула стигао у Београд и француски брод „Lione", свечано дочекан и испраћен за Шабац и Босански Брод, одакле се тек у септембру, када је водостај порастао, вратио назад. Француско друштво са Роне склопило је са српском владом 1859. године споразум о успостављању пловидбе на Дунаву са 6 бродова. Године 1860. основано је и Француско-српско бродарско друштво, чија су два брода током 1861. одржавала редовну пловидбу између Шапца и Великог Градишта. Они су своје концесије 1862. пренели на једно енглеско друштво, које све до истека концесије 1865. године ништа није учинило. Тешкоће око организовања пловидбе и усклађивања интереса са страним друштвима натерале су српску владу да 1862. године купи један пароброд, назван „Делиград", као и 8 шлепова, што је представљало зачетак српског државног бродарства. Овај је пароброд још пола века обављао саобраћај по Дунаву.

Оцењујући ефикасност и стање саобраћаја, и веза које су Београд у другој половини XIX века спајале са унутрашњошћу и спољним светом, београдска општина и трговински одбор су изразили своје незадовољство, сматрајући да у наредном периоду акценат треба дати изградњи железнице. Ни сам речни саобраћај није био довољно развијен, а ни пропратне службе – складишта, пристаништа, недовољно изграђени кејови – тако да су луке у Влашкој и Молдавији предњачиле испред Београда, способне да прихватају и веће и бројније пловне објекте.

Развој комуникација обухватао је и поштанско-телеграфске и телефонске везе, чија је организација зачета законским актом из 1835. и трајала све до 1843. године. Београд је тада добио једну од две главне поште у земљи и био повезан са четири поштанске линије у земљи. Пошти је дато искључиво право превоза поште и путника. Мрежа поштанске службе обухватала је и организацију коњског превоза и промену и чување коња на успутним станицама, где је у свакој боравило по 20 коња. Све до 1862. године поштанска

веза између Београда и Земуна обављана је са два велика чамца. Телеграф је отпочео са радом 1855. године. Преко Земуна су стизале вести из других земаља, које су потом чамцем пребациване до Београда, а одатле телеграфом даље. Веза са земљом је успостављена 1859, са Аустријом 1862, са Влашком и Молдавијом 1863, и са Турском 1864. године.

Снабдевање Београда животним намирницима обављало се преко пијачне мреже која је боље функционисала од 1830. године, када је град добио своју тзв. Велику пијацу. Намирнице су стизале у град из околине, било са српске или аустријске и угарске стране. Грађани нису били задовољни начином снабдевања, а нарочито нестабилним ценама. Пијачна мрежа је побољшана после 1852. године, раздвајањем тржишта по специјалности: за намирнице, воће, поврће и месо; за живу стоку и сточне производе; за огревно дрво и грађевински материјал. Већ тада је у Београду радила и једна пијаца за половне ствари, „бувља“. Београдске цене су и даље биле ниже у односу на друге европске градове, али више у односу на цене у другим градовима у унутрашњости. Један од разлога за овакве цене лежао је и у оптерећивању робе која је довожена у Београд разним локалним дажбинама, које су, опет, служиле као један од извора прихода општине. Знатна разлика примећена је и у погледу цена некретнина, које су у Београду биле скупље неголи у унутрашњости.

У Београдској трговачкој мрежи све је више било механа и кафана. Прва кафана европског типа отворена је 1848. године, у којој су поред газде Швајцарца били запослени и кувари Немци. Тада је отпочео са радом и први београдски хотел „Код јелена“, назван касније „Гранд хотел“, савремено уређен у згради са великим собама, двокрилним вратима, паркетом, али лошим постељама, како су говорили гости.

Градска трговина у Београду традиционално се концентрисала на три места: на Зереку, трговина на велико робом за широку потрошњу, затим на Варош-капији, где су били мали дућани, и у Савамали, одакле се вршио извоз или увоз сировина, грађе, жита, соли и сл. У београдским трговинама је током година избор робе повећаван, и док 1841. још није могла да се добије стеаринска свећа, у 1850. години отвара се прва радња специјализована за продају хемикалија. И еснафске организације су инсистирале на специјализацији, а нарочито на подвајању занатлијских и трговачких послова. Доградњом еснафског и другог трговачког законодавства, унето је доста реда у ову област. Београд је добио и свој вашар 1860. године, али је он кратко трајао. Основно начело које је прожимало у то време све законе и одредбе, било је гесло слободне трговине, признато и хатишерифима и Уставом. Еснафске организације нису са тиме биле у свему сагласне, а ни сâм кнез Милош којем је тешко падало одрицање од монопола у трговини, на који је током своје прве владе био навикао. Тек 1864. године кнежев монопол на со – који је потицао још из 1832. године – замењен је државним монополом, а уведен је и државни монопол на дуван.

Циљеви трговачких еснафских организација били су и даље усмерени на заштиту трговине од занатлија, којима је право трговања ограничено само на сопствене производе. Еснафи су тежили да своје чланове, трговце, заш-

тите и од стране конкуренције, и најзад, да Србе трговце у Београду заштите од несрпских националних групација (Грка, Јевреја, Аустријанаца, Немаца итд.). Исте су циљеве имали и занатлијски еснафи, само што је главни објекат њихове бриге и заштите овде био занатлијски сталеж. Велики број београдских трговаца већ је 1834. године био сврстан у специјализоване еснафске организације и то: 77 чланова тзв. болтаџијског еснафа (текстил), затим 73 бакала, 47 магазаџија, 132 механџије, 43 спекуланта. Укупно, у Београду је тада пописом констатовано постојање 43 посебна еснафа са 1.173 члана, пореска обвезника. Трговачки еснафи су обухватали 31,5%. При следећем попису, 1851. године, број чланова трговачког еснафа нарастао је на 551, према 647 чланова занатлијског еснафа. Однос се изменио у корист трговаца чији је удео у укупном броју еснафског чланства нарастао на 46%. Дозволе за отварање трговачких и занатлијских радњи биле су оптерећене дажбинама и условљене еснафском сагласношћу, што је нарочито погађало дошљаке са стране. Најжешћа борба коју су еснафске организације имале да издрже била је са дошљацима који су, често снабдевени бољим капиталом и бољим познавањем посла и тржишта, брзо освајали и боље позиције. Српске власти су од њих захтевале да напусте своје и приме српско држављанство, што је доносило и комплетне обавезе. Законом из 1852. године забрањено је било стицање некретнина за стране држављане. Ова борба за стварање чисто српског трговачког сталежа била је усмерена и против староседелаца других народности, нарочито против Јевреја, који су у годинама Уставобранитељске владе, 1838–1858, били у немилости. Дозвола за боравак у Србији сужена им је само на Београд, иако је њихов прилив половином XIX века био доста значајан. Према процени за 1862. годину, половина укупног трговачког промета била је још увек у рукама Јевреја, Грка и Цинцара. Грци и Цинцари су после 1830. године били у дефанзиви према српској чаршији, мада су јој Грци још извесно време давали свој печат, који је све више бледео са развојем града и нових трговачких центара.

Што се заната тиче, они су такође били карактеристични за београдски привредни живот. Овде је дошло до смене старих и појаве нових, модернијих заната, што није увек текло глатко. Само еснафско занатство, које је у себи носило монополски карактер, отежавало је модернизацију и промене. Традиција еснафског уређења била је дубоко укорењена, српске занатлије су задржавале еснафске обичаје наслеђене од Турака, почев од терминологије, коју су сада допуњавали називи за нове занате, најчешће германског порекла. Еснафи су у животу града и његових институција били свуда присутни: у судовима су такође имали своје представнике, затим при попису имовине неког страног лица, у избору часника београдске општине итд. Овај еснафски систем није био адекватан приликама у српском друштву које су се брзо мењале, либерализовале и модернизовале, и отуда све већа супротност у односу на захтеве које је ова организација постављала. Иако је Закон о еснафима донет 1847. године, он је убрзо био застарео како у односу на унутрашњу организацију еснафа тако и на циљеве заштите њихових чланова од сваковрсне конкуренције. У Београду је 1850. године деловала 21 еснафска организација за занате са 647 чланова, међу којима је

највише било из гране одевних заната. Прилив страних занатлија је био сразмерно снажан, нарочито у услужним занатима. То се још више појачало после 1848/49. године, када, после неуспеле револуције у европским земљама, у Србији многи траже спас од прогона због учешћа у њој. У Београду је 1854. године било регистровано 215 страних занатлија, 1855. године – 237, 1856. – 411 и 1858. – 317 занатлија. Било је међу њима и поданика из Аустрије и Угарске, из Немачке, од Пеште и Беча до Хановера, Берлина, Минхена. Из Земуна их је тада дневно прелазило по неколико десетина.

Печат столарско-браварског еснафа из 1855.

Печат димничарског еснафа из 1895.

Што се тиче улоге и места Београда у спољној трговини Србије за време 1833–1845. године, њему је припадала 1/3 оствареног промета у погледу вредности робе. За 1846. годину познат је обим укупне спољне трговине у износу од 34 милиона гроша, већ 1862. године тај износ се попео на 63,5 милиона гроша, при чему се у првом случају половина односила на увоз, а у другом случају је било 2/3 вредности увезене робе. У 1846. години је обим транзитне трговине био скоро истоветан са увозном, док је у наредним годинама опадао услед побољшања воденог саобраћаја којим је роба пролазила крај Београда. У увозу је највећи део и по количини и по вредности отпадао на со, при чему је београдска трговина обављала увоз за целу земљу и друге области. У магацинима крај Саве истоварана је со, осим тога и жито, као и довоз из Босне (масло, овчије суво месо, пекмез од шљива, воће, сирове коже, мед, луч, катран и дуван). Највећи број извозничких фирми имао је своје седиште у Београду, мада извоз стоке није био овде заступљен у већој мери и поред покушаја да се он обавља преко скеле у Топчидеру. Београдска царина је већ 1835. године добила своју зграду, која је омогућила њено организационо сређивање и успешније пословање. Београдски конзулат који је до 1839. године пословао самостално, продужио је

после тога у заједници са Царинарницом и Београдском општином. Од укупног прихода од царине, 44% је потицало из београдске царинарнице. Добра организованост београдских пограничних служби допринела је бржем расту значаја Београда, а опадању значаја Земуна у тој области.

Уколико се говори о укупној трговини, не треба занемарити ни онај део који се не може дефинисати, али је извесно да је постојао и да је повремено био веома значајан део српске и увозне и извозне трговине, а вршио се путем кријумчарења. Српске власти су на тај вид трговине гледале зависно од ситуације, добрих или лоших односа са суседима, а приписивали су му у грех затајивање царинских дажбина, уколико је то чињено у време редовних односа.

Почев од четврте деценије и током каснијих година, доста је бриге поклањано модернизацији привредног пословања. При томе се обраћала пажња и на побољшавање кадра путем специјализације, школовања у земљи и на страни. Трговачка школа је радила од 1844. године, у трајању од 3 године, а настава је обухватала стручне предмете из трговине и пословања, као и немачки и грчки од страних језика. *Срйске новине* – као званични лист – доприносиле су са своје стране обавештавању привредне јавности о кретањима на страним тржиштима, о курсу страног и домаћег новца, о ценама, о разним новинама у свету, а с временом су све више оглашавале и продају робе, разне услуге, касније и судско-имовинске спорове око продаје презадужених имања. Законодавство и одговарајуће стручне институције које су се старале о његовом спровођењу у живот и регулисању међусобних односа у овој области, имале су сталну помоћ у раду Трговачког суда, основаног још 1817. године, али дефинитивно устројеног 1859. године.

Модернизација у пословању београдске привреде побољшана је оснивањем зачетка берзе, коморе и банака. Претечу београдске берзе чинила је служба информација о кретању хартија од вредности, а у почетку само курсева новца у свету, коју је у својим просторијама увела београдска читаоница, почев од 1846. године. Ова читаоница је имала око 400 чланова, који су свакодневно на посебној табли могли пратити све интересантне информације, а ускоро ту евидентирати и понуду и тражњу робе и других вредности. Оснивању банке претходило је кредитирање из суфицита Народне касе, са прописаном каматном стопом од 6%. Међу дужницима ове касе било је доста истакнутих трговаца и чиновника, тако да је у 1840. години њихов број износио 102, а 1842. већ 162. Најмногобројнији су били Београђани који су позајмице користили за поспешивање својих трговачких и других шпекулативних послова, па често и за поновно давање на зајам узајмљеног новца, нарочито онима из провинције који су били далеко од касе. Низ законских уредаба регулисао је ову материју: Уредба из 1839. – давање на зајам новца уз залог непокретности, касније и давање у залог драгоцености; Уредба из 1853. регулисала је услове под којима је даван на зајам новац из општинске касе уз камату од 10%, а Уредба из 1858. године регулисала је давање на зајам новца из других фондова (школског, удовичког, свештеничког, учитељског) уз камату која је лимитирана на 12%. Седиште свих каса било је у Београду, што је за Београђане представљало посебну погод-

ност и предност у коришћењу зајмова. Таква кредитна политика стварала је стално незадовољство људи из провинције, нарочито оних сиромашнијег стања, посебно међу сељацима. То је био један од разлога што је зеленашки кредит цветао, па и на основу овог новца пореклом из друштвених фондова. Специјална владина комисија, основана да испита стање у овоме подручју, предложила је удруживање свих фондова и посебан режим пословања, што је довело до оснивања Управе фондова 1862. године, као претече инвестиционе банке, односно хипотекарне.

Подаци о животу у Београду, о његовим становницима и изгледу потичу и из низа путописа страних путника који су пролазили кроз Београд. У пописима за 1838. годину набројано је још 830 турских кућа са 2.700 становника, који су поседовали и 4 млина, 5 башта, 47 дућана. По занимању, међу њима је било 64 занатлије разних заната, осим ових и 13 касапа (месара), 8 бакала, 7 магазаџија, 2 пиљара и 5 дуванџија. У томе броју били су и 3 дахије, 9 ага, 10 бегова и 1 пашиница. Према подацима из 1862. године, у Београду је остало још само 335 муслиманских кућа. Муслиманско становништво је углавном бедно живело.

Према попису из 1867. године, становништво Београда је бројало 25.178 људи, а од тога је 4.305 живело од трговине, 4.910 од заната, а само 906 од пољопривреде. Међутим, Београђани су били власници великог броја плацева, имања, башта – укупно 34%. Стицајем прилика, прва школа за образовање кадрова у пољопривреди основана је у непосредној близини Београда, у Топчидеру, 1859. године, када је основана и огледна економија, на којој је гајено разноврсно квалитетно поврће, воће и стока. Тако је Београду припало прво место у земљи према бризи која се овде водила о усавршавању пољопривредне производње, увођењу нових метода, нових култура и стручном уздизању пољопривредних произвођача.

У имовинском погледу, београдско становништво је половином седме деценије показивало знатну имовинску диференцијацију, која је добрим делом и проистекла као резултат претходне развијене привредне делатности. Пописом у 1863. години констатовано је да је Београд на првом месту у земљи према приходу и имовини становника, која је у просеку износила 97 дуката по једном. Од укупне вредности имовине у земљи на Београд је отпадало 9%. Према постављеном имовинском цензусу, попис је показао да у Београду живи 1.535 газда (укључена је кнез-Милошева имовина у вредности од 152.000 дуката). Просек имовине по једном газди изнео је 863 дуката. У исто време утврђено је да међу београдским становништвом има 1.109 људи без икакве имовине. Богатим се сматрао свако ко је располагао имовином од 3.000 дуката, што је био случај за 80 грађана. Међу богатим становницима старог Београда налазили су се и грчки, цинцарски и јеврејски трговци, али и доста српских трговаца, а осим њих и државника. Њихов начин живота разликовао се од традиционалног, којим је живео претежни део становника града. Њихове куће су грађене по европском узору и живот у њима тако је организован. Београдски трговац и бољестојећи занатлија био је човек од угледа у својој средини, често и ван Београда, па и земље. У граду му је углед прибавило и учешће у власти као одборника, кмета, судије, министра.

Ван земље је тај углед доносио повољне трговачке кредите и породичну везу са истакнутим и богатим породицама. Имућнији београдски житељи су одлазили и на хаџилук, давали прилоге за добротворна друштва, легате за цркву и просвету, претплаћивали се на књиге и новине.

БЕОГРАД КАО ПРИВРЕДНИ И САОБРАЋАЈНИ ЦЕНТАР 1867–1914. ГОДИНЕ

Када су после бомбардовања Београда турско становништво и турски гарнизон напустили Београдску тврђаву, нестало је и видног знака вековне окупације која је притискала слободан живот овог града, његов развој и стремљења. Ка граду је струјала дуга река придошлица, међу којима је било доста људи од струке и заната, што је умногоме побољшало постојећу структуру становништва у стручном и културном погледу, као и реализацију модерних схватања о будућем развоју у разним областима градског живота.

Према Закону из 1869. године отпочела је планска регулација града, финансирана средствима од продаје турских имања. Турске су бондручаре брзо замењиване репрезентативнијим зградама, намењеним за потребе администрације, управе, банака, кафана, трговина и хотела, у које су средства добрим делом улагана и из приватног капитала. Полет у животу града долази до већег изражаја по завршеним српско-турским ратовима и после Берлинског конгреса 1878. године, који је донео земљи нове обавезе у изградњи железничког саобраћаја, прочишћавању и модернизацији речног, а као последицу тога и низ других промена. После низа компликација којима је била праћена прва фаза изградње српских железница, финансирана страним капиталом, Београд је 20. августа 1884. године добио везу са европским железничким саобраћајем преко гвозденог моста на Сави, а 23. августа је воз наставио пут ка Нишу и даље, ка Турској. Године 1886. изградња пруге је продужена даље од Лесковца ка Врању, затим за Ристовац и турску границу ка Македонији. Веза са Бугарском успостављена је била 1888. преко Цариброда. Београд је током следећих година добијао сукцесивно и везу са унутрашњошћу, и то најпре са Великом Планом и Смедеревом 1888, Лаповом и Крагујевцом 1887, Нишом и Белом Паланком 1887. (исте године и до Пирота). У тој фази изградње београдски железнички чвор имао је под собом 30 станица и 19 постаја, што је првенствено доприносило оживљавању и проширивању мреже робног промета.

Железнички промет донео је и нове проблеме Београду као транзитном центру, јер је намера аустријских увозника била да га заобиђу, а тиме да избегну и дажбине које би припадале конзулату, царинарници, на име претовара и магацинског смештаја. То је са своје стране српска железничка управа регулисала посебном тарифном политиком, тако да су на крају ипак успели да одрже статус београдског железничког чвора као незаобилазног. Тиме је значај Београда као транзитног места, који је у другој половини XIX века опадао, опет појачан. Све пруге у земљи, које су касније изгра-

ђиване, повезиване су са главном пругом Београд–Ниш–Врање. Благодети железничке везе осетиле су се убрзо у привредном и друштвеном животу, како у погледу брзине промета тако и у односу на лакоћу у остваривању културних утицаја и контаката. То је уједно допринело Београду да очува свој значај као привредни и саобраћајни центар и у односу на Србију и у односу на свој положај у југоисточној Европи.

Железничка станица

Модернизација поштанске службе такође је пратила побољшања у саобраћају, од кога је у добром делу непосредно и зависила: број поштанских станица у 1906. достигао је 1.425 а телеграфских 174. Телеграфске линије су 1906. износиле само 3.439 км, а 1914. већ 7.860 км. Телефонска линија је износила тек 1.448 км, са 45 државних и 1.705 приватних претплатника, од којих је највећи број био у Београду. Енглеске железнице су тада сачиниле један пројекат за пренос поште преко Београда и Солуна за Индију.

Најважнију улогу у дунавском саобраћају играло је и даље Аустријско паробродарско друштво, што је отежавало пробијање у први план неког српског друштва, иако је 1890. године дата концесија за оснивање Српског бродарског друштва. После пробијања Ђердапа Београд је иза Пеште постао највећа лука на Дунаву, што је требало у пуној мери искористити. Српско бродарско друштво је отпочело пловидбу после 1893, обновљеним

паробродом „Делиград“ са 4 шлепа, али узводно само до Пеште, где је роба предавана Јужнонемачком бродарском друштву које ју је пребацивало до Регенсбурга. Српској трговини је више одговарало да се пловидба обавља до Браиле и ка Црном мору, и даље чак до Средоземног мора, што је било веома повољно решење после избијања Царинског рата између Србије и Аустроугарске. Српско бродарско друштво је тада добрим делом преузело на себе српски извоз, транспортујући у сарадњи са француским друштвом „Fresine“ извоз у новом правцу.

На основу уговора са Руским паробродарским друштвом кнеза Гагарина, основаним 1886. са циљем да у дунавској пловидби потисне аустријско, Српско паробродарско друштво би робу коју руско допреми до Турн Северина овде преузимало и обратно, овде предавало на даљу вожњу робу за извоз из Србије. Српско бродарско друштво је касније преузело и пловидбу од Беча до Радујевца. Флота СБД бројала је у 1907. 8 бродова, 42 шлепа, 2 дрварице, 15 понтона. У 1906. превезено је 52.700 путника и 23 милиона кг робе. Флота осталих прибрежних држава на средњем Дунаву била је јача, а и они су обављали превоз до Београда у обиму од 2,7 милиона кг. Ова су друштва имала своје филијале на српској обали, а њихови бродови обавили би годишње по 676 путовања. У 1907. години је СБД одржавало линије Пешта–Београд–Оршава–Турн Северин–Галац, а на Сави пловидбу између Босне, Раче, Митровице, Шапца и Кленка и теретни саобраћај на истим и дужим релацијама, одакле се веза до места испоруке продужавала железницом. Српске државне железнице имале су своје претоварне станице у Београду, Смедереву, Шапцу и Обреновцу. Успостављена је и одговарајућа веза са румунским, бугарским, аустријским и немачким железницама, чиме је Београд остварио везу са суседним земљама, а преко ових и даље. Сва страна друштва имала су своја представништва у Београду. Пред Први светски рат у дунавском саобраћају је учествовало редовно 78 бродова са разним заставама, 286 реморкера и 2.202 теретна брода, од чега се на аустријски пловни парк односило 77%. Узводно је транспорт био већи, јер су из Румуније допремани нафтини деривати, со и нафта, затим из Велике Британије угаљ, из подунавских земаља жито. Низводно је углавном спуштана индустријска роба из Немачке и Аустроугарске. Овај велики притисак у дунавском саобраћају захтевао је изградњу дунавског кеја и пристаништа, складишног простора и уређаја за претовар. Међу фирмама које су преузеле на себе извођење ових радова, поред домаћих, јавиле су се и бечке. Пловидба је, поред користи коју је непосредно имала од трговине, користила и београдској општини јер је пристајање и сидрење бродова повлачило наплату обаларине, као и наплату других такси од свих штекова који су овде били постављени.

Изградња и модернизација Београда као савременог средишта земље тражила је и велика средства за регулисање комуналија: водовода, канализације, осветљења и саобраћајница, кеја и складишта. Трошарински приходи намењени тој сврси били су довољни тек за отплату интереса на зајмове. Убрзо су у Београд стигле стране фирме које су преузеле изградњу ових објеката на бази средстава добијених зајмовима, пре свега преко Народне

банке са почетном сумом од 1 милион динара. Београдска задруга је такође дала зајам, касније је Народна банка дала још 2 милиона. Управа фондова је 1905. дала зајам од 5 милиона, али је све то било недовољно да се радови изведу солидно и на време. Отуда је узет нови зајам од 60 милиона 1910. године, и то у ратама. Зајам од 30 милиона дала је непосредно Управа фондова као посредник француског капитала, који је пласиран преко француско-српске банке, основане 1910. године. Новооснованом предузећу „Француско друштво за индустријска предузећа и јавне радове" поверени су радови на комуналним објектима у Београду, а пред Први светски рат у Београду је основана и француско-српска банка за хипотекарни кредит уз емисију заложница и облигација.

У првој деценији своје независности Србија је склопила 7 конзуларних конвенција, 11 међународних уговора, 2 конвенције о железници и 2 о пловидби. То је била довољно широка основа за успостављање обимније спољнотрговинске размене неголи раније а, осим тога, већ је био успостављен банковни систем, модернизовано је пословање, створени су сопствени стручни кадрови. Изменили су се услови живота и у погледу приватног и јавног живота. Нарушен је континуитет између старе и нове трговине, старих и нових заната, чији су претходници изумрли а њихови синови променили занимање или отишли у свет. Ствара се традиција нових породица, повезаних са службеницима, банкарима, индустријалцима; ствара се, кад год је то могуће, персонална унија између носилаца власти и привреде. Школују се синови на страни, одакле доносе и знање и нове методе у раду, тежи се специјализацији и развоју нових привредних грана. Не само да се на српском и београдском тржишту сада сустиче роба из целог света већ и роба из Србије пробија многе границе и, посредством мреже конзулата, почасних и стварних, привредних изложби и рекламе, стиче нове купце. Смисао ове трговинске политике лежао је у тежњи за еманципацијом српске привреде.

Главне позиције у српском извозу и даље су припадале стоци и производима од стоке, на шта је отпадало преко 90% у целоме извозу. Увоз готових производа заузимао је 69% у укупном увозу. За Аустроугарску је одлазило 87% српског извоза, а из ње је долазило 60%. После Царинског рата дошло је до промена, при чему су сточарски производи износили само 37%, испред њих су били земљораднички производи са 60%, а учешће Аустроугарске у томе није више било примарно. Од укупног спољнотрговинског промета на Београд и његову трговачку мрежу отпадало је 93% у XIX веку и 76% почетком XX века. Приходи Београдске царинарнице обухватали су и даље 40% од укупних прихода свих царинарница.

Прилагођавање београдске трговине новим приликама и даљој специјализацији подстакло је оснивање низа нових еснафских организација: житарских трговаца, трговаца колонијалном робом, гвожђарском, галантеријском, нирнбершком, хартијом, прерађеном кожом, израђевинама од коже и сл. У оквиру трговаца текстилном робом специјализације су дале ове струке: галантеристе, патнаре, памуклијаше, конфекционаше, ситне мануфактуристе, фабриканте платна. Крајем века се из времена 60-их година затекло само 2 трговине, из 70-их година 3, а остале су углавном основане после 1880.

Половину радњи финансирао је јеврејски капитал. Београдски трговци су добијали кредите у Бечу и Пешти, а давали су их трговцима по малим местима у Србији.

Током Царинског рата искрсла су у београдском трговачком свету нова имена која су била способна да успоставе трговачке везе са трговцима у Француској, Белгији, Италији, Александрији. Међу њима има их мало из прошлог века. Београдска буржоазија била је јача бројем неголи капиталом, и отуда појава да је највећи део њеног капитала био сконцентрисан у мали број велетрговина. Основну масу чинили су ситни трговци, којих је према попису из 1912. године било 403 бакала, 403 пиљара, 312 кафеџија и хотелијера, 85 магазаџија. У исто време наводи се само 84 велетрговаца и 20 банкара, мењача и продаваца лутрије. Од старих фирми из XIX века остало је тек десетак.

Од краја XIX века до Балканских ратова развио се нови живот у београдској чаршији, захваљујући новим и разноврсним трговинама, новим ресторанима европског типа, пивницама, посластичарницама, новом обичају да се пред вече излази у шетњу у модерним хаљинама, да се вечера пред кафаном, слуша музика и забавља са пријатељима. Тада већ спроведена регулација градског центра, његова урбанизација, озелењавање, осветљавање и градски превоз доприносили су општој атмосфери велеграда.

У последњим деценијама XIX века регулисано је и градско тржиште намирницама, на коме је прилив из унутрашњости порастао захваљујући железничким везама и повољним тарифама, те се тако потпуно осамостатлило од суседног Земуна. Општи полет у градском животу био је неминовно праћен и таласом поскупљења у односу на друге, мање градове, што је код становништва изазвало револт и разне врсте реакција. Београдска трошаринска тарифа је много допринела овој скупоћи, али је она била условљена планираним реконструкцијама комуналних објеката у граду.

У општем процесу модернизације београдске трговине значајну улогу одиграла је и промена у систему мера, њихово превођење на децимални систем, почев од 1880. године. Започета већ 1867, реформа новчаног система настављена је 1873. године. Законом о ковању сребрног новца и, најзад, оснивањем Народне банке.

Великог утицаја на модернизацију привредног живота у граду имале су и организације трговаца и занатлија, Трговачко-занатлијски одбор и Трговачка комора града, чији су представници учествовали и у порееском одбору општине, организовали и одржавали везе са страним сличним организацијама, давали мишљење о предлозима закона, избору часника у разне одборе у граду и судове и сл. У Београду је излазило више привредних листова, међу којима као веома утицајан *Трговински гласник*. Трговци су имали великог утицаја не само у привредном већ и политичком животу, што је долазило до изражаја нарочито у кризним ситуацијама (Царински рат, Анексиона криза 1908, Балкански ратови итд.).

Даљи развој занатства и процес његове модернизације увођењем нових (европских) и губљењем старих (турских) заната био је отежан и сталним приливом све већих количина стране индустријске робе. Занатлије су се

обраћале за помоћ својим еснафским организацијама, али је и од домаће индустрије такође претила опасност. Рад сеоских занатлија који су радили без дозволе и никоме нису плаћали дажбине такође је угрожавао положај занатлија у Београду, нарочито на вашарима, где су они под повољним условима нудили своју робу. Умножио се и број торбара који су обилазили купце и нудили своју робу, спуштајући цену колико год су могли. У исто време и прилив страних занатлија је стално растао, јер су услови за рад у Србији били повољнији него у њиховим земљама. Уговором са Аустријом из 1882. регулисан је донекле положај страних занатлија у Србији, уз обострану гаранцију повластица, било да пређу тамо или дођу овамо на рад. Српске занатлије су имале доста приговора против царинске политике која је, по оцени њихових еснафа, била исувише блага и није кочила прилив стране робе на српска тржишта.

Бесправних занатлија, нарочито на подручју услужних делатности, било је доста; међу њима су сваке грађевинске сезоне посебно привлачили пажњу грађевински радници који би из унутрашњости долазили у град. Удружени у групе са старешином на челу, веома продорни, лако су преузимали и преотимали послове београдским еснафлијама.

Процес раслојавања занатлија био је доста изражен већ крајем XIX века и наставио се и касније, при чему је упоредо растао и број имућнијих и оних који су пропадали. Имућније београдске занатлије су организовале своје филијале по унутрашњости и у њима запошљавали сиромашне и пропале да раде за њихов рачун. Карактеристично је такође да се занатлијска производња заснивала на ниском органском саставу капитала, на ниској технологији, а машине су увођене само изузетно. Пропадање београдских занатлија огледа се и у броју јавних продаја њихове имовине ради наплате дугова. Од 1845. до 1893. у Београду је обављено 604 јавне продаје презадужених занатлија и отворено 174 стечаја над имовином. Пролетаризација занатлија погодовала је проширивању тржишта рада и понуди на њему. Неретке су биле појаве лумпенпролетера међу занатлијама, као и случајеви тешких обољења и смрти, па и самоубистава. Експлоатацији су били подвргнути и најмлађи радници у овој области – шегрти. Овај, у ствари још дечји рад коришћен је и злоупотребљаван у циљу добијања компензације за експлоатацију којој су били подвргнути мајстори послодавци.

Први знаци бунта против оваквог стања код занатлијских радника јављају се већ средином XIX века у виду групног напуштања рада. Оснивају се истовремено и дружине за узајамно помагање, а бољи ослонац представљају касније основане синдикалне организације и Социјалдемократска партија.

На закаснео и спор развој индустрије у Србији утицали су разни фактори: тешке привредне прилике у земљи после одласка Турака, преовлађивање натуралне привреде у многим крајевима на селу, ниска куповна моћ многих слојева становништва, заосталост саобраћајних веза и транспортних средстава, недостатак организационог и техничког искуства, слаба инвестициона делатност, вазални положај Србије у области спољнотрговинске политике, јака конкуренција стране индустријске производње и недостатак праве државне заштите. Међу значајније факторе морају се узети и непо-

стојање довољних финансијских средстава за улагања и устезање трговачке буржоазије да инвестира капитал на дужи рок. Држава је са своје стране инвестирала капитал у мали број предузећа као власник, обазриво помагала домаћу иницијативу, а после доношења Закона о заштити и потпомагању домаће индустрије, 1873. године, стимулисала развој индустрије разним повластицама. Због закаснелог развоја банкарства, инвестициона делатност је и са те стране недостајала.

Прелаз на фабрички систем рада на механички погон обављао се у Србији током XIX века, у време када је у другим европским земљама већ био окончан. Прве веће радионице биле су још увек занатлијског карактера, своју су организацију заснивале на кооперацији рада, што им је омогућавало производњу већих размера уз употребу ручне, водене и, у мањој мери, парне погонске снаге. Ова је производња била и по своме капацитету ограничена, а обухватала је мањи број производа за свакодневне потребе становника. Успон индустрије засноване на машинском раду почиње у Србији са државном интервенцијом, већом заинтересованошћу страног капитала, као и домаћег, изградњом железничке мреже, слободнијим вођењем државне политике и другим стимулативним факторима. Иако је још увек боловала од болести почетног периода, индустрија је у Србији почетком XX века и у организационом и техничком погледу имала солидну основу.

Највећи број занатлијских радионица био је сконцентрисан у Београду, а тако исто и индустријских предузећа, која су, после своје почетне фазе у раду половином XIX века, отпочела један бржи развој при крају тог века и почетком XX века. Реч је о првим пиварама, кожарама, производњи чохе за војне потребе, о тополивници, као и о млину. Тополивница (која је основана непосредно после избијања револуције 1848. године у суседној Аустрији, са циљем да потпомогне наоружавање српске војске), малог капацитета и скромних размера, својом првом парном машином од 3,5 КС, пећи за топљење лива и са неколико запослених радника, могла је месечно да произведе један топ. Већ 1849. добија парну машину од 15 КС, довезену из Белгије, што је омогућило производњу једног топа недељно. Касније је тополивница пребачена у Крагујевац, где отпочиње рад са проширеном делатношћу, као фабрика оружја и муниције.

Фабрика за израду чохе и ћебади, основана 1852. на Топчидерској реци, производила је за војне потребе. Опремљена машинским инсталацијама на водени погон, у производњи је све до 1864.

Непосредан повод за иницијативу у оснивању индустрије дали су први закон из 1873. и други закон о заштити домаће индустрије из 1898. године, својим привлачним царинским повластицама, пореским олакшицама, посебним тарифним ставовима у превозу, предношћу у коришћењу водене снаге и природног грађевинског материјала. Посебна уредба обезбеђивала је војне испоруке по ценама већим од просечних на светском тржишту, чиме је домаћој индустрији дат монопол за ову врсту откупа. Изградњом железнице приближени су извори енергије фабрикама и другим сировинским изворима. Превоз робе је оријентисан на железницу, затим је обављан речним током, пре свега дунавским, али и колским превозом.

У структури београдских индустријских предузећа која су окарактерисана и као радионице на бази просте кооперације било је видних промена, јер је један број међу њима, чим је то било могуће, увео парни погон, а затим и машине радилице. Ова им је модернизација отворила перспективе ка даљем развоју фабричких предузећа, док су оне које су остале на старој технологији производње и организације с временом губиле концесије за рад. Машински рад и фабричка организација продрли су у све гране производње: пиваре, млинове, производњу кекса и чоколаде, кланице, прераду дрвета, метала, коже, цигала, као и изградњу речног саобраћаја. Посебан значај у индустријализацији Београда припада изградњи електроцентрале већ двадесетих година. Поједине београдске фабрике отпочеле су да користе електроенергију врло радо, а све су прешле на то пред Први светски рат. Електроцентрала је почела са радом само 5 година после проналаска Едисонове сијалице (1879). Електрични трамвај је уведен у градски саобраћај 1905. године.

У текстилној фабрици на Дунаву увели су парне машине и механички разбој, већ од 1897. године а у фабрици за чоху, такође смештеној крај Дунава – 1898. У Београду је крајем XIX века, приливом капитала из унутрашњости, покренуто оснивање неколико текстилних фабрика. Тада се формира и концерн браће Илића и Ко. Важну улогу у финансирању овог текстилног концерна имала је будимпештанска филијала Српске банке.

У државним рукама је и надаље остала област дуванске индустрије, као монопол (основан 1888). Фабрика дувана у Београду располагала је парном машином од 40 КС, већим бројем машина радилица и са 600 радника. Међу значајна индустријска београдска предузећа треба убројати и фабрику шећера, основану крајем века уз помоћ немачког капитала. Рад је обустављен 1902. и настављен у обновљеној фабрици 1906. уз помоћ нових машина, што је опет побољшано новом реконструкцијом у 1911. Капацитет је омогућио да се подмирује домаће тржиште са 9.500 тона, и да се извезе још 1.276 тона.

До Првог светског рата у Београду су основане и радиле 54 фабрике, које су се међусобно разликовале према грани специјалности, по техничкој опремљености и броју радника, уложеном капиталу и сл. Најбројнија су била предузећа прехрамбене индустрије, са близу 30% од укупног броја у земљи, затим текстилна са преко 25%, обрада дрвета са 16%, мада им вредност производње није увек била пропорционална броју предузећа. Редослед оснивања индустријских предузећа после доношења Закона о потпомагању домаће индустрије био је следећи:

У 1873. години основано је 6 фабрика, у 1898. још 18, у 1906. години 17 и у 1914. години 8 фабрика. Развој београдске индустрије одражавао је развој материјалне културе Београда, потражњу на тржишту, мењање навика становништва и проширивање броја њихових потреба. Он је био у духу општег тока модернизације града; у групи најраније основаних предузећа претежно је била заступљена прехрамбена грана, затим текстилна, хемијска и војна. У другој етапи од 18 фабрика само су два млина и две пиваре, али зато 4 прерађују дрво, затим кожу, текстил, жижице. У најновијој етапи у прехрамбеној индустрији је подигнут само један млин, али су ту фабрике чоколаде,

шећера, намештаја и металних прерађевина. Општи полет у грађевинарству прати и отварање нових циглана и прерада керамике, а касније ничу нове фабрике: конзерви, за прераду вуне и памука, ливница итд.

Тржиште за производе београдске индустрије није било ограничено само на потрошњу београдског становништва, иако је оно и по својој куповној снази и по захтевима било спремније да апсорбује неголи становници других, мањих, економски слабијих градова у унутрашњости. Може се закључити да је индустријски развој Београда ипак носио специфичности развоја привреде у Србији XIX века, и да је био веран одраз општег степена развоја националне привреде.

Док су у времену пре 1867. постојали само зачеци кредитног и банковног пословања у Србији, за последње деценије XIX века карактеристичан је прави налет банака у Београду и Србији. Велики број банака које су тада основане и релативно мали капитал којим су располагале сведоче о проширеном захтеву за кредитом као битном разлогу за њихово оснивање. Ако се изузме оснивање Управе фондова 1862, онда се као датум заснивања модерног банкарства може сматрати датум оснивања Српске банке у Београду 1869. године, уз помоћ угарско-француског капитала. Ова банка постојала је свега две године, а убрзо затим, уз помоћ аустријског капитала, основан је Београдски кредитни завод. Са 1871. отпочело је оснивање мреже окружних штедионица. Прва већа банка, Београдска задруга за међусобну помоћ и штедњу, основана је 1882. са циљем да помогне развијање производње, заната, трговине и радиности, са главницом од 20 милиона динара подељених у 10.000 акција. Београдска задруга је током свог дугогодишњег рада имала значајног утицаја не само на рад београдске привреде већ, преко својих филијала, и на ситуацију у Скопљу и Солуну.

Оснивањем Народне банке 1883. отворен је пут бржем и интензивнијем улажењу у новчану привреду. Највећи удео у њеном оснивању пао је на београдске улагаче. Непосредно затим нови талас банака запљуснуо је на све стране и у Београду и ван њега. За првих десет година у Београду је радило 8 банака, које су окупиле претежни део српског капитала из целе земље. То су биле: Народна банка, Београдска задруга, Београдски кредитни завод, Српска кредитна банка, Врачарска задруга, Београдска трговачка штедионица, Палилулска задруга за међусобну помоћ и штедњу, Београдска трговачка банка. Од укупне имовине 63 новчана завода у земљи, на Народну банку је отпадало 47%, на Београдску задругу 11%. Број банака је брже растао него обим средстава. У 1906. било је у земљи 119 банака, од чега 37 лоцираних у Београду, које су располагале са 2/3 уплаћеног капитала, са 1/2 улога на штедњу, са 2/3 обрта и 2/3 чисте добити.

Док су у почетку београдске банке биле општег типа, преузимале на себе послове кредита и штедње, с временом су се диференцирале и специјализовале за послове осигурања, индустријског кредита, трговачког кредита, извоза, кредита за продају пољопривредних машина и сл. Важну етапу у централизацији и акумулацији трговачког капитала представљало је осни-

вање Извозне банке 1901, која је до избијања Царинског рата 1906. образовала своје трговачке агенције у Берлину, Будимпешти, Шапцу, Обреновцу, Ужицу. Током 1905. преко ове банке је извезено аграрних производа за 18,5 милиона динара, што је 1/4 од укупног српског извоза. У 1910. је 40 београдских банака одржавало везу са више од 120 банака у земљи, у којима су их повезивали дужничко-поверилачки односи. Број банака у земљи се у 1912. попео на 187, од чега је на Београд отпадало 44, а оне су располагале са 57% уплаћеног капитала, са 53% резервног фонда, 43% улога на штедњу, 80% издатих кредита и 62% чисте добити. Нарочито је био висок удео у кредитирању, што је сасвим разумљиво за Београд као центар увозне трговине, али и значајан фактор у извозу. За разлику од банака у унутрашњости, чија се активност често састојала у малим позајмицама које су биле углавном практично-политичког значаја, у циљу придобијања гласача политичких партија, београдске банке су се, као што подаци казују, бавиле чисто банкарским пословима. Поред кредитирања извоза, кредитирале су индустрију, мада не у претежној мери, давале зајмове на залоге и хипотекарни кредит. У финансирању индустрије је учествовала Прометна банка (стругара и сушионица, каменолом у Раму на Дунаву, одељење песка и цемента за грађевинарство), и Извозна банка (пруга Ниш–Књажевац). Београдска трговачка банка је била власник фабрике цемента у Поповцу, Врачарска задруга је помагала трговину и производњу коже. Београдска задруга је држала фабрику стакла у Параћину, Врачарска штедионица је била главни акционар Рибарске бање, Земаљска банка је имала фабрику конопље у Свилајнцу.

Други по реду страни капитал у српском банкарству наступа тек оснивањем француско-српске банке, створене са задатком да контролише употребу зајмова дату Србији. У првој деценији овог века чешки капитал оснива Прашку банку, чији је циљ, опет, финансирање индустрије шећера у Ћуприји, пива у Јагодини итд. Аустријски капитал у заједници са немачким помаже стабилизацију банке Андрејевић и Ко, док Српска банка из Загреба оснива Подунавску штедионицу, а 1911. јавља се и Колонијална банка, финансирана јеврејским капиталом. Оснивање страних банака посматрано је у привредној јавности с дозом резерве, поткрепљене догађајима из протеклог Царинског рата, када једна од њих, користећи се створеном ситуацијом, нагло повећава камате, тражи исплату дугова и сл. Пред Први светски рат основана је и француска банка за финансирање инвестиционе градње „Banque immobile“.

Оснивање прва берзе уследило је после Закона из 1886. Статут о њеном пословању донет је тек 1894, а рад отпочео 1895. Упоредо је радила и као продуктна и ефектна, мада су послови ове друге групе били далеко шири, са кулминацијом у 1910, нарочито у погледу трговине наполеондорима и у вези са купопродајом хартија од вредности, дуванским лозовима, чековима, акцијама, лутријским зајмовима, разним акцијама домаћих индустријских друштава и банака.

Установа Класне лутрије почела је да функционише после доношења одговарајућег закона 1891. године, којим је детаљно био распоређен и део чистог прихода за фондове, за позајмице и помагање неких грана народне

привреде. Почетни приход лутрије удвостручен је после 15 година. Приходи лутрије улили су се, осим у сопствени резервни фонд, и у фонд земљорадничких задруга, Фонд за осигурање од града, у добротворна друштва и за помагање и унапређивање пољопривреде, као и за, истина у мањој мери, рударство, железницу, свиларство итд. Познати су случајеви где су новчани заводи дуговали Класној лутрији, као нпр. Извозна, Земаљска и Савска банка.

До 1892. осигурање у Србији није подлегало никаквом ограничењу, па су разна страна друштва преузимала осигурање од пожара и осигурање живота. Међу страним друштвима појавила су се „Slavija", „Die Donau", „Foncier", „Erste", „Ungarische", „Mutual", „New York", „Gresham", „Phoenix", „North British", „Der Anker", „Assicurazioni Generali". Намера законодавца је била усмерена на помагање домаћих а слабљење пословања страних друштава. Најстарије међу страним друштвима било је „Anker", које је од 1860. стално обављало разна осигурања у овоме граду. Домаћи Осигуравајући завод основан је тек 1897, као посебно одељење банке Београдска задруга. Доста је брзо преузимало послове, тако да је до 1914. имало већ 10.000 акција и уплаћених 5.479 полиса само у одељењу осигурања од пожара. Иако су београдски привредници и грађани осигурање радо поверавали страним друштвима, Београдска задруга је стицала сигурно поверење, а касније је основано и друго домаће друштво, „Србија", регистровано код минхенског осигуравајућег друштва.

РАЗВОЈ ВЛАСТИ У БЕОГРАДУ У XIX ВЕКУ

Нова историја општинске управе у Београду отпочиње са увођењем Београдског магистрата наредбом Правитељствујушчег совјета као највишег органа устаничке државе у Првом српском устанку, која је донета 26. октобра 1807. године. Компетенције Београдског магистрата обухватале су управну и судску власт, аналогно сличним магистратима у суседној Војној граници. Убрзо затим магистрати се оснивају и у осталим градовима у земљи. Београдски магистрат је током времена ширио круг својих задатака, преузимајући и регулисање тржишта у погледу максимирања цена и услова трговања, надлежност у изрицању казни и њиховом извршењу, надзор над обављањем војних вежби грађана и сл. Организација ове прве општинске управе усавршавала се током година, а њеном раду много су допринели свршени ђаци Велике школе, као и придошлице из Угарске. После слома устанка 1813. престала је и ова општинска власт у Београду.

После 1815. долази до нове организације локалних власти у Београду, код којих у прво време судска и управна надлежност нису биле разграничене и није било самоуправе. Паралелно са турским органима власти у Београду, где је у то време било и седиште везира и највише управе за Београдски пашалук, на српској страни основана је Народна канцеларија, која је у времену 1816–1822. вршила посредничке, управно-полицијске и судске послове. Њен највиши орган био је Суд народни србски, односно кнез Милош Обреновић.

У административно-територијалној организацији власти за време кнеза Милоша Београд је имао посебан положај. За губернатора вароши Београда кнез Милош је поставио свога брата Јеврема, а под његову надлежност потпали су сви чиновници у Београду и београдској нахији који су обављали послове из делокруга судијске, политичке, полицијске и економске власти. У току даље реорганизације власти заведене су и војне области, и Београд је као град имао посебног војног команданта. На ту дужност прво је унапређен Јеврем Обреновић, дотадашњи губернатор вароши.

Београдски суд, који је израстао из Кнежеве канцеларије 1826, имао је у својој територијалној надлежности до 1831. само варош Београд, а потом и нахију београдску са 5 кнежина, односно капетанија: подунавску, космајску, туринску, колубарску и посавско-ваљевску. Надлежност суда састојала се у суђењу и управно-полицијској власти. Суд је пресуђивао кривице и грађанске спорове. Најстрожа казна била је 50 штапова. Само је Државни савет могао осудити кривца. У време војне управе суд је обављао и судске и полицијске дужности. Суд је био виши орган за полицију, а у неким случајевима и за општину. Најбројнији предмети су били српско-турски спорови око имања која су Турци после 1833. одбијали да продају. С временом су се спорови пред београдским судом проширили и на имовинске, затим на спорове око разних закупа, око заузимања земљишта, надзора над чистоћом и санитетом, неморала, издавања дозвола за кафане. Уредба из 1825. у 25 тачака имала је прецизиран судски поступак, а посебно је значајна за наше прилике као прва те врсте у српском правосуђу.

Полиција београдске вароши је, поред задатака из политичке надлежности, бринула и о кретању странаца, уређењу пијаца и трговине, пословању кафана, спречавању пожара, контроли лажног новца у промету, грађењу путева, одржавању школа и санитета и социјалним случајевима.

Пословање београдске општине може се поделити на период до 1822. и онај после те године. У почетку је њена обавеза схваћена више као брига око цркве, сиротиње, издржавања школе, наплате таксе за боравак страних трговаца, а у другом периоду њена је организација имала нови концепт који је предвиђао надлежност судску, управну и полицијску. Општина је имала и три кмета и извршавала је све кнежеве наредбе.

Устав из 1838. године одредио је карактер власти и државног уређења земље. Извршена је модерна организација власти. Законодавна власт је дата Државном савету, управна власт је остала кнезу. После 1858. године и управна власт је припала Државном савету. Судска власт је укључена у правни поредак судова, који су пословали према законима. После 1861. законодавну власт је узео тадашњи кнез, судска власт је и даље остала под правним поретком.

Устав из 1838. претворио је Србију од полутурског пашалука у савремену грађанску државу са сопственом привредном и просветном политиком, и поставио темеље за изградњу олигархије, а потом централистичке и бирократске државе. После 1841. у Београду делују и органи локалне управе у граду: Управа вароши Београда, Суд вароши Београда, Трговачки суд, Општина вароши Београда (од 1839, од када потиче и први закон). Општина

је била орган државне власти и другостепена локална организација, која је поред суда имала и друге органе, збор и одбор. Самосталност Општине у ствари је била привидна, јер је у централистичком систему власти надзор државних власти био доста велики. Управа вароши Београда била је надзорни орган Општине за рад, за проблеме здравства и цене. Према закону из 1866, исправљени су неки недостаци у раду Општине, али је укинута самоуправа. Општина је имала своју надлежност: изградњу школа, општинских кућа, цркава, болница, кућа за сиромашне, калдрмисање улица, водовод, осветљење вароши и сл. Општина је имала и свога лекара, физикуса (једног или двојицу), ради праћења здравственог стања у граду, надзора над осталим лекарима, спровођења санитетских мера и контроле јавне исхране. Општина је изградила и своју болницу и водила бригу о сиромашнима. У надлежност Општине спадало је основно школство.

Београдска општина се издржавала од прихода од приреза и закупа (за касапнице, кантар, калдрмину, механе, чесме, жировнице, обаларину, разне таксе). Расходи београдске општине односили су се на издржавање школа, болница, лекара, патролџија, оџачара, набавку дрва за суд и школе, противпожарне мере, оправке зграда и калдрме, отплате интереса на дугове. Расходи су премашивали приходе.

Суд вароши београдске (1841-67) имао је ранг окружног суда и надлежност да решава имовинске спорове домаћих људи из свих крајева, трговачке спорове (до оснивања Трговачког суда) и брачне спорове. После 1867. локална власт – управна, самоуправна и судска – и даље је вршена преко Управе града, Општине, Варошког и Трговачког суда, градских органа основаних после добијања Устава из 1838. Највећу власт у оквиру локалних институција имала је Управа града Београда све до 1914. године.

И после 1867. године, са одласком Турака из Београда, управна и самоуправна власт у Београду биле су заступљене у општини града Београда, а крајем XIX века општина је имала организована одељења по појединим стручним секторима: судско, водоводно, грађевинско, за вртларске послове, санитетско, сиротињско, кланичко, статистичко, контролни одбор, ново гробље, пожарничко, одељење благајне и књиговодства, трошарине, економата, за таксе и мерења.

Изванредна активност београдске општине испољила се после 80-их година, када је била усмерена на прикупљање прихода од разних такси за изградњу водовода, канализације, школа и улица. Изградња модерног водовода отпочела је 1892. а увођење електроосветљења 1893. године.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Арнаутовић, А., *Историја српских државних железница 1850–1918*, Београд 1934.
Вучо, Н., *Привредна историја Србије до I светског рата*, Београд 1955.
Исти, *Распадање еснафа у Србији*, Београд 1954, 1958, књ. I, II.
Исти, „Београдски еснафи у XIX веку", *ГМГБ* III 1956.
Исти, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981.
Гавриловић, М., *Милош Обреновић* I–II, Београд 1908, 1910.
Исти, *Историја Београда*, изд. САНУ – „Просвета", Београд 1974, књ. 2, гл. I, IV, V, VI, VII.
Караџић, В. Ст., *Први и Други српски устанак*, Београд 1947.
Милић-Миљковић Д., *Трговина Србије (1815–1839)*, Београд 1967.
Иста, *Београд као привредни и саобраћајни центар 1878–1914*.
Иста, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862, 1867*, Београд 1970.
Миленковић, В., *Економска историја Београда до светског рата*, Београд 1932.
Милићевић, М., *Кнежевина Србија*, Београд 1976.
Николић, В., „Турска добра и становништво у Београду за време бомбардовања 1862", *ГМГБ* IX–X 1962–1963.
Савин, М., „Београдско пристаниште у XIX столећу", *ГМГБ* XIV, 1967.
Исти, *Наша индустрија и занати* I–IV, Сарајево 1924.
Исти, *Београдске банке у 1911*, Београд 1912.
Стојанчевић, В., *Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1966.
Шланг, И., *Јевреји у Београду*, Београд 1926.

VI

УРБАНИЗАМ И АРХИТЕКТУРА БЕОГРАДА ОД 1830. ДО 1941. ГОДИНЕ

УРБАНИСТИЧКИ РАЗВОЈ БЕОГРАДА ОД 1830. ДО 1941. ГОДИНЕ

ОСНИВАЊЕ НОВОГ, СРПСКОГ БЕОГРАДА НА ВРАЧАРУ И ПРВИ ПОКУШАЈИ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ ВАН ШАНЦА

Структура наслеђене вароши у Шанцу

Броград је све до седамдесетих година прошлог века био јасно подељен на варош, опасану Шанцем, и на „град"-тврђаву, одвојену од вароши градским пољем – Калемегданом. Некадашња линија Шанца делимично је очувана у данашњим изломљеним трасама Обилићевог, Топличиног и Косанчићевог венца, а према Дунаву у линији Скадарске улице. У Варош се споља улазило на четири капије, од којих је најважнија била Стамбол-капија, на простору данашњег Трга Републике.

Према првом попису у ослобођеној Србији, 1834, живело је у Београду 7.033 „душе", што се односило само на Србе и Јевреје.

Изван Шанца, око данашњег Савског пристаништа, била је Савска варош, а на падини, изнад Улице Гаврила Принципа, било је село Савамала. Испод Ташмајдана било је село Палилула.

Становништво вароши у Шанцу било је груписано тако што је дунавску падину, до Видинског сокака, насељавало претежно турско становништво, док је савска падина имала за становнике углавном Србе. Јевреји су живели у Јеврејској махали, од данашње Улице цара Душана према Дунаву.

Трговина и занати развијали су се дуж три главне улице – „чаршије". Горња чаршија, у правцу улица Васе Чарапића и Узун-Миркове, представљала је важну градску магистралу која је, преко Стамбол-капије била главна веза Тврђаве и Вароши са Цариградским друмом. Доња чаршија, на простору Улице цара Душана, преко Видин-капије и Видинске улице, такође се спајала са Цариградским друмом. Главна чаршија спајала је горњу са доњом чаршијом доста стрмом улицом, сада Улица краља Петра.

Дунавска падина, између данашњих улица Васе Чарапића и Цара Душана, пружала је слику типичне источњачке вароши са уским, кривим улицама и „ћорсокацима", са зградама повученим у дубину домаћег врта, иза високих зидова са улице.

Крајем двадесетих година стварано је постепено, око старе цркве, српско управно и културно језгро, са главним „народним здањима“. На супротној страни од цркве били су груписани: Господарски (Милошев) конак, до њега зграде Народне канцеларије и Митрополије. У суседном блоку изграђен је 1829. до 1830. Нови (Љубичин) конак, испод њега школа. Пирх истиче изглед српског центра, као контраст турском делу вароши:

„Један мален део Београда одскочио је према осталим, у унутрашњости блока од дућана, скривене од погледа оног који улицом иде, подигнуте су мале, врло чисте куће; ту су дворишта, башта, штала...“

Конт ле Боа, пише о српском делу вароши да се „сваким даном подизала нова хришћанска варош, чистија и лепше саграђена, која потискује и сатире турску варош“.

Првобитни српски центар разгранава се у границама Шанца. Изградњом Саборне цркве, од 1837. до 1845, која ће својим звоником оцртати карактеристичну силуету Београда, затим првог хотела „Код јелена“, који је заузео цео блок између четири улице и чија је велика дворана служила до 1849. за позориште, уводи се међу старе бондручке зграде нова, европска архитектура.

У преображају старе чаршије остварује се ванредно значајна културна вредност изградњом Капетан-Мишиног здања 1863, које ће примити поред Велике школе и низ просветно-културних установа. Та велика, монументална, тада најлепша грађевина Београда, стајаће читаво столеће као архитектонска доминанта над широким слободним простором испред себе.

Савско пристаниште је привлачило на стварање српског трговинског и саобраћајног центра. Београд је постао „главно место целокупне превозне трговине из централне Европе за Исток и обратно, једна од најважнијих извозних тачака и центар свеколике увозне трговине за целу Србију“.

Између Шанца и села Палилуле било је довољно слободног земљишта за ширење Београда. Када је било покренуто питање изградње болнице, Савет је 1837. донео одлуку да се она изгради ван Шанца и да се „планира за 100 болесника“. У одлуци се истичу хигијенски услови изабраног положаја болнице: „Да је место за зданије шпиталско у Београду најзгодније оно у Палилули код велике чесме, и то због здраве воде које у изобиљу има, а друго због здравог ваздуха.“

Стварање новог, српског Београда ван Шанца

Значај природног положаја Београда, његових саобраћајних веза са Европом и Истоком и војно-политички значај Тврђаве утицали су на кнеза Милоша да буде све упорнији у тежњи за потпуним ослобођењем Брограда од Турака, да би од њега створио „главну варош“ Србије.

Кнез Милош је дао упутство депутацији која је имала да отпутује у Цариград „да се коначно реши питање о народним правима, слободи и признању Милоша за кнеза српског", да о питању уступања Београда Србима „представи нужност тврдње за резиденцију правитељства". Он је био вољан да купи од Порте Београд за 4 до 6 милиона гроша, или да Турцима уступи „Пазарску и Старовлашку опет натраг" за Београд.

На земљишту између улица Народног фронта и Немањине Милош је већ 1829. започео подизање свога двора и тиме поставио камен темељац новој „резиденцији правитељства". Када је одлучио 1834. да гради „касарну и друга зданија", Милош сâм разматра и бира земљиште за касарну „подаље од домашаја са града турских топова", на раздаљини од безмало 2 км од градског бастиона. То је био други значајни потез којим је Милош припремао стварање нове резиденције.

Кнез Милош је у разговору са Боа-ле-Контом 1834. године јасно оцртао свој политички и урбанистички програм о стварању новог, српског Београда, који ће постати „главна варош" Србије: „Кад не могу да присвојим садашњу варош, онда хоћу да је привучем себи. Око мога двора створиће се нова варош."

У остварењу тог плана Милош почиње окруживање свога двора подизањем „народних здања", која ће постати језгро новог државно-управног центра Србије.

У близини Милошевог двора, поред пута за Топчидер, почиње се 1834. са грађењем значајних грађевина: Велике касарне, Двора београдског народног суда и куле доктора Куниберта на Врачару. У исто време и кнежева ризиденција на Топчидеру се проширује: гради се нови дворац, црква и табакана. Касније ће та резиденција добити и војни карактер кад буду, 1836. године, изграђени касарна и магацин за жито.

Изградња тих народних грађевина указивала је на потребу да се даље грађење новог, српског Београда, заснива на целинском, ширем регулационом плану, о чему је кнез Милош имао искуства са раније основаним градовима по правилним плановима. Идеал правилности и лепоте новог града, који је кроз векове у свим земљама био изражаван у правоугаоној мрежи правих и широких улица, са правилним блоковима и парцелама, био је код оснивања српског Београда примењен као рационалан облик новог града. Требало је напрегнути све снаге да би се показало и турским пашама и страним путницима да се нова „главна варош" Србије ствара као одлучни и културнији супарник старој, трошној, више турској него српској вароши у Шанцу, да ће нови српски Београд, са мрежом улица булеварских ширина, какве ће се после неколико деценија просецати у Паризу и Бечу, стећи право да се укључи у породицу европских, уређених градова.

За ближу везу новог Београда са старом вароши Милош предузима регулисање савамалске падине, где ће оснивањем Абаџијске чаршије (Улица Народног фронта) почети да се развија привредни живот у новом граду. Замисао да нови Београд већ у почетку добије и своју нову чаршију наишла је на знатне тешкоће. Требало је да један део српских абаџија напусти своје дућане и куће у старој вароши и да почне своје пословање и живот у новој

чаршији, усред савамалских ливада и воћњака, далеко од старе, разрађене чаршије и градског саобраћаја. Покушај расељавања нове чаршије враћањем у стару чаршију није успео. Став државне управе да се започето стварање новог Београда ојача преношењем пословног живота ван Шанца, јасно је изражен у завршном аргументу Попечитељства, којим се не допушта уништавање тог важног елемента нове вароши.

Питање преуређења оног дела Београда који се простирао „од Стамбол-капије к Батал-џамији", шире околине Теразија, било је покренуто 1842. године поводом захтева грађана „који плацеве своје... по кривим сокацима имају" да им се допусти грађење кућа на тим парцелама.

Управитељство вароши Београда је упућивало комисије „са инџиниром Францом Јанке" на терен да виде да ли се може одобрити тражено грађење. Из коначног решења Совјета види се да ће неправилна улична мрежа бити знатно преображена.

На основу тога је кнез Михаило издао указ „о уређењу палилулски и теразијски криви сокака".

Саобраћајни значај Теразија, одакле су се разилазили главни излазни путеви, утицао је да тај издужени трг убрзо постане средиште јавних грађевина и главни центар друштвеног живота и трговине.

РЕКОНСТРУКЦИЈА И ПРОШИРЕЊЕ ГРАДА ОД 1867. ДО 1914. ГОДИНЕ

Јосимовићева реконструкција Београда у Шанцу

За урбанистички развој и преображај Београда од одсудног значаја био је споразум од 1862. о обавези исељавања турског становништва из свих места у Србији, а затим и повлачење турске посаде из српских тврђава и предаја кључева од градова кнезу Михаилу, 1867. на Калемегдану.

У решавању питања даљег живота старе вароши у Шанцу имао је главну улогу Емилијан Јосимовић, професор Лицеја и Велике школе, први српски урбанист.

У сагледавању будућег развоја Београда Јосимовић је био веома далековид. Оцењујући значај европске водене магистрале Дунава, он је предложио да се изгради уређен кеј око града, а поред Дунава, ван речног корита, и басенско пристаниште.

Његов најдалековидији и најсмелији предлог био је да се испод Калемегдана пробије тунел, који би омогућио кратку и погодну везу између савског кеја и дунавског пристаништа.

Ванредно је лепа била Јосимовићева замисао да се стара варош опаше венцем паркова, повезаних засађеним „венцима" од Саве до Дунава, у површини од 50.000 м^2. Тиме би се некадашњи Шанац претворио у пријатно шеталиште.

Пројекат реконструкције Старе вароши у Шанцу Емилијана Јосимовића из 1867. године

Јосимовић је први дао идеју да се „градско поље“, Калемегдан, претвори у „овитан парк“ и да се Велика пијаца испред Капетан-Мишиног здања претвори у парк који би имао и карактер друштвеног центра.

Згради Народног позоришта Јосимовић је у плану одредио доминантан положај на новом тргу око бивше Стамбол-капије, на простору који данас заузима зграда Народног позоришта.

Јосимовићева концепција преображаја старе вароши, коју је објавио 1867. године у књизи под насловом *Објашњење предлога за регулисање онога дела вароши Београда што лежи у Шанцу,* постала је угледни пример за позније тоталне реконструкције вароши у Србији. Његово дело, по одлучним, смелим потезима и савременим идејама, по хуманом односу према грађанину

Стамбено-пословне зграде, крај XIX века

Београда, нарочито по венцу паркова око старе вароши, има своје истакнуто место у културном наслеђу и историји српског урбанизма.

Са спровођењем реконструкције почело се већ следеће, 1868. године, и то у српском делу Београда. Државна управа је омогућила Београдској општини да се задужи код Управе фондова „са 4.000 дуката цесарских на цељ давања накнаде онима, који претрпе какву штету при регулисању улице на бившој Варош-капији“.

Пресудну улогу у стварању новог трговинског и друштвеног центра у старом граду имало је просецање Кнез-Михаилове улице. Укрштајући се са главном старом чаршијом (Улицом краља Петра), та нова, широка улица постајала је модерни наставак старе чаршије. Другим крајем улица је водила на Теразије, нови пословни, друштвени и административни центар, у коме су се, већ крајем шездесетих година, груписале „око кнежеве палате... најглавније нове грађевине... скоро сва министарства и важније административне и војне установе“.

Све је то утицало да се од 1869. године део Кнез-Михаилове улице, ближи старој чаршији, почне изграђивати по новом регулационом плану, са једноспратним, архитектонски међусобно усклађеним зградама.

Око укрснице Кнез-Михаилове улице и старе чаршије (Улица краља Петра) подижу се крајем XIX и почетком XX века стамбено-пословне зграде, које се, по архитектонској вредности, могу равнати са зградама из тог периода по центрима већих европских градова.

Повољно положена на гребену Београда, градска магистрала Калемегдан–Славија, која је до Теразија имала два упоредна крака – у Кнез-Михаиловој и Васе Чарапића улици – утицала је на развијање градског центра у дужину. Универзитет, Народни музеј и београдска Општина, са Панчићевим парком, Великом пијацом и два хотела припадали су старом језгру Београда, док су Позоришни трг – са Народним позориштем, Управом фондова, Спомеником кнезу Михаилу, Коларчевом пивницом, Главном поштом – и затим вретенасти трг Теразије – са главним хотелима, кафанама, главним трговинским центром, министарствима и Двором – представљали кретање центра ван вароши у Шанцу, према тргу Славија.

Теразије су се својим издуженим обликом, својом архитектуром и садржином друштвених зграда контрастно истицале од осталих групација градског центра. Њихова одлика били су скверови и вишеструки дрвореди, међу којима се истицала монументална камена чесма, подигнута 1860. године, пренета 1911. код Топчидерске цркве.

Развој урбанистичке структуре Београда према плановима до 1914. године

После Јосимовићевог плана старе вароши у Шанцу први геодетски план, којим је обухваћена цела градска територија Београда, израдио је инжењер Стеван Зарић 1878. године.

План Београда из 1893. године у размери 1:10.000 – са ознаком „удесио Бешлић" – представља, у ствари, први регулациони план Београда у целини.

Значајно место припада Генералном плану Београда који је 1908. израдио француски архитект Камбон. Његов план се од претходних битно разликује по томе што се њиме предвиђа размештај низа друштвених зграда и композиција неколико архитектонских ансамбала и тргова у духу тадашњег француског урбанизма.

Владимир Карић је у својим критичким запажањима дао неке оцене урбанистичких вредности Београда осамдесетих година XIX века. Поред позитивне оцене преображаја Дунавске падине, Врачар, по Карићу, представља „особени тип", његове куће изгледају „као прави летњиковци, јер се ослањају на градине, а често се находе и посред њих, осенчене шумом разнога дрвећа, одабраним воћем..."

На Топчидерском брду, том „летњиковцу београдском", он је видео „лепе господске кућице" где се помаљају из зеленила од воћа... окружене родним виноградима.

Лоши услови становања, поред високих закупнина, покретали су поједине друштвене раднике да се јавно заузму за правичније решење тог важног друштвеног проблема. Покушај решења тог проблема учињен је 1909. године у обимном програму општинских радова из траженог зајма од 60 милиона динара, где је било предвиђено грађење јефтиних станова за радништво.

Комплекс Војне болнице, на простору од око 8 хектара, по пројекту Данила Владисављевића, представља прву целински остварену урбанистичку композицију.

После ослобођења Београдске тврђаве од турске посаде остварен је Јосимовићев предлог да се Калемегдан претвори у „дивотан парк".

Јосимовићева замисао о уређењу парка пред Великом школом почела је да се остварује подизањем „Панчићевог парка" 1886. године.

Затворено ловиште династије Обреновића, Кошутњак, постало је, после 1903, отворено за становништво Београда, као веома тражено излетиште, везано трамвајским саобраћајем са градом. Тамо је изграђен дечји летњиковац, где је већи број деце преко лета имао веома повољне услове за побољшање здравственог стања.

Комунална политика и санитарно-технички радови

У процесу урбанизације Београд је крајем XIX и почетком XX века чинио нагле скокове и достизао у појединим гранама техничког уређења града високе степене, који су га равнали са добро уређеним европским градовима. Међу значајна остварења треба истаћи Београдски водовод и канализацију, увођење електричног осветљења и трамвајског саобраћаја.

У непосредној близини улица са турском калдрмом од ломљеног камена, Теразије су асфалтним тротоарима и дрвеном коцком у коловозу, декоративним канделабрима електричног осветљења, негованим дрворедима и украсним скверовима, представљале фрагмент уређеног центра већег европског града.

Са интензивнијом изградњом Београда и радовима на реконструкцији старе вароши почела су се покретати питања о увођењу савремених санитарно-техничких постројења, међу којима су на прво место истицани водовод и канализација.

За Београд је од великог значаја било то што се далековидо гледало на његов развој приликом израде генералног плана канализације. Каналска мрежа исправно функционише и данас, у граду који је удесетостручио број становника и вишеструко повећао насељену територију.

Са реконструкцијом старе вароши поставило се питање извођења бољег застора уличних површина. Пре него што су почели радови на модернизацији уличног застора у центру града, био је расписан конкурс „за израду пројекта о преуређењу Теразија". На основу најбоље оцењеног пројекта В. Лучића донета је одлука о коренитој реконструкцији Теразија. Уместо ранијег централног коловоза, са више мањих скверова, Теразије су добиле два бочна коловоза са трамвајским колосеком, између којих су изведени украсни скверови, кружно пешачко острво са басеном и друго острво са подземним хигијенски уређеним тоалетима.

Ратови од 1912. до 1918. прекинули су остварење широко замишљеног плана комуналних радова из општинског зајма од 60 милиона динара. Београд је 1892. добио прве три трамвајске пруге, које су првих неколико година радиле на коњску вучу. Прва пруга, Калемегдан–Славија, извршила је осетан утицај на развијање градског центра у дужину, на интензивнију изградњу Врачара, Савинца, Енглезовца.

Престоница Србије, са око 75.000 становника, поред двеју водених магистрала, још увек није имала уређене обале нити уређено пристаниште. У задатку који је 1903. стављен стручној комисији за састављање програма за израду пројекта кеја и пристаништа у Београду истакнут је њихов значај за целу земљу.

УРБАНИСТИЧКИ РАЗВИТАК БЕОГРАДА ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

После Првог светског рата перспектива урбанистичког развитка Београда постала је знатно повољнија и шира. Београд је, као главни град Југославије, са својим залеђем преко Саве и Дунава, добио значајну улогу политичког, административног, културног и привредог центра у новој држави.

Одбор Општине града Београда прихватио је, 1919, иницијативу Удружења српских инжењера и архитеката да се путем интернационалног конкурса што пре изради генерални план изградње и проширења Београда. Конкурс је био расписан 1921. године, у жирију су били и представници Француске и Швајцарске.

У програму су били изложени главнији проблеми преображаја Београда, а обухваћена су и насеља у непосредној околини града.

Програм је, за схватања оног времена, изражавао напредну урбанистичку замисао о преображају старог града и његовом проширењу путем сателит-

ских насеља, указујући „на правце Београд–Авала, Београд–Раковица, ради диспозиције колонија“, због чега је тражено и пројектовање „кружне железнице са електричном вучом“, а поред ње и погодне саобраћајне везе „трамвајима у правцу ка Авали и другим тачкама околине Београда“, да би се допринело здравијим условима становања, ближе слободној природи.

Вреди истаћи једну од лепих животних вредности програма и напредног, функционалног схватања генералног плана: „да се предвиде места за што већи број дечјих игралишта по целом граду, нарочито у густо насељеним крајевима“.

Можемо претпоставити да су у изради програма главну реч имали чланови оцењивачког суда: професори универзитета Драгутин Ђорђевић, Владимир Митровић и Бранко Поповић. У томе су могли учествовати и архитекти Петар Поповић, начелник Министарства грађевина, Владимир Поповић, Милан Јовановић, инжењер, делегат Југословенског удружења инжењера и архитеката и инжењер Сабо Јелић. У жирију су била и два иностранa члана: представник Удружења француских инжењера и архитеката Шифло (без имена!), архитект и представник Удружења швајцарских инжењера и архитеката В. Дик, инжењер.

Научни приступ оцењивању конкурсних пројеката жири је исказао бодовањем пет главних група проблема и установио да од 22 пројекта ниједан није дао таква решења да би заслужио прву награду. Три друге награде додељене су пројектима из Будимпеште (аутори: др инж. Forbath, др арх. Lechner, арх. Warga), из Париза (Marcel Auburtin, председник Друштва француских урбаниста) и задоцнелом пројекту из Беча (аутори: арх. Rodolph Perco, Ilzi Böck), који је добио и највишу оцену од 17 поена. Две треће награде припале су ауторима из Хамбурга и Шарлотенбурга, а три четврте радовима из Вршца, Букурешта и Београда–Цириха.

Обиман конкурсни материјал требало је да послужи за израду Генералног плана Београда. У ту сврху Београдска општина је 29. маја 1922. саставила комисију, у коју су, поред ранијих чланова жирија (без два страна), укључени нови чланови: професори универзитета Андра Стевановић и Драг. Спасић, инжењери Ранисав Аврамовић и Димитрије Наумовић и архитект, одборник Београдске општине, Таса Милојевић.

Са нејасном функцијом у раду комисије био је означен као „шеф бироа г. Ђ. Ковањевски инжињер“. Историјска истина захтева да се та нејасност исправи: Јуриј Павлович Ковањовски био је самостални аутор Генералног плана Београда, завршеног 1923. године. У току свога стваралачког рада он је упознавао комисију са појединим решењима, добијао од чланова предлоге и мишљења која су му могла користити при даљем раду на композицији Генералног плана. Конкретнију сарадњу имао је Ковањовски са професорима В. Митровићем и Д. Спасићем при решавању дунавског пристаништа и, можда, при решавању железничког чвора.

Реконструкција Београда, како је била замишљена у Генералном плану, завршеном 1923, по својим вредностима изражава у главним цртама степен развоја тадашњег урбанистичког пројектовања у Европи.

Генерални план града из 1923.

Због предвиђања да ће у скорој будућности Ратно острво бити везано мостом са Београдом, главно пристаниште је требало да се протеже дужином од 30 километара на Ратном острву. Комисија подвлачи да пројектовано дунавско пристаниште може да послужи за првих десет година.

Стварање нових друштвених центара, компонованих као сложеније архитектонске целине, окружених зеленим просторима, са слободно постављеним зградама, истиче се међу главним вредностима Генералног плана.

Слободни простори Старог гробља Ташмајдана и Тркалишта омогућили су да се на њима развије, у дужини од читавог километра, нова просторна композиција градског центра, са Ташмајданским парком.

Цео простор од Правног факултета до Рузвелтове улице био је предвиђен као комплекс универзитета. Око усамљене зграде Народне скупштине био је пројектован архитектонски ансамбл у коме је Народна скупштина добила свој оквир од зграда Академије наука и Народне библиотеке.

Замисао о стварању музичког центра требало је да буде остварена на блоку позоришта „Мањеж“. У парковски обрађеном простору пројектован је ансамбл од зграде Опере, Конзерваторија и Академије за позоришну уметност.

Значај Теразија као друштвеног центра био је истакнут пројектованом Теразијском терасом, уоквиреном друштвеним зградама, са које су се отва-

рали широки видици. Теразијској тераси дат је још већи значај расписивањем југословенског конкурса за идејно урбанистичко-архитектонско решење. Касније је био расписан међународни конкурс за урбанистичко решење Теразија и Позоришног трга и њихове просторно-композиционе везе.

Живо заталасан рељеф Београда, са више увала и стрмих саобраћајница, захтевао је повољније везе, што је остварено пројектованим вијадуктима у улицама Делиградској, садашњој Максима Горког улици и Булевару ЈНА.

Поред парковског појаса који се простирао „од Саве до Дунава Мокролушком и Чубурском долином и даље Лаудоновим шанцем" био је пројектован и спољашњи прстен шума и паркова од Кошутњака и Топчидерског парка преко Бањице, Кумодрашке падине између Београда и Малог и Великог Мокрог Луга до Лаудоновог шанца.

Парковска обрада Ташмајдана са околином била је намењена „за васпитно-забавне атракције подмлатка". Суседни комплекс универзитетских зграда имао је шире просторе зеленила за рекреацију.

Међу значајне вредности Генералног плана спада парк пројектован на Топчидерском брду, које је тада било непривлачна ледина.

Један од најлепших природних делова Београда, падина до Лаудоновог шанца, на источној страни града, од око 120 хектара, Планом се претварала у шумски парк.

Дуж обале Саве и једног дела Дунава било је предвиђено озелењено шеталиште, ширине 70 метара, са неколико архитектонских објеката означених као „павиљони".

Слично положају париског трга Етоал, било је предвиђено да се главна магистрала Београда – Булевар револуције – заврши на највишој тачки кружно-звездастим тргом пречника од 140 м, са тријумфалном капијом, која би давала архитектонски завршетак перспективи магистрале.

Уређењу речних обала дат је такође естетски значај: „Савски и Дунавски булевари дуж кеја постаће са својим павиљонима на пристаништима и јак декоративни елемент Београда."

Остварења на реконструкцији и изградњи Београда

Изградњом типских породичних зграда у новим насељима, према Генералном плану, стамбена изградња је током двадесетих година почела добијати организованији, друштвени карактер. Први озбиљнији корак у томе смеру био је грађење Професорске колоније, на слободном земљишту.

Крајем двадесетих година, на основу посебног урбанистичког плана који је израдио Јан Дубов, почиње изградња новог насеља – Чиновничке колоније.

Београдска општина је, после изградње малих станова у центру града и на периферији, 1937. године почела са изградњом већег стамбеног комплекса на Северном булевару.

Министарство саобраћаја је помогло изградњу Железничарске колоније у Раковици.

Београдска општина почела је 1929. да решава смештај сезонских радника изградњом мушког радничког склоништа и женског радничког склоништа са дечјим јаслама.

Студентско стамбено питање почело се решавати изградњом Студентског дома, поред парка код Вуковог споменика, и дома студенткиња у Улици 27. марта.

За смештај старих људи општина је изградила вишеспратну зграду, модерно опремљену, на Северном булевару.

Повољнији услови за развој друштвеног живота, културне и уметничке делатности створени су подизањем низа друштвених зграда. Око зграде Универзитета постепено се стварао културни центар изградњом Техничког факултета (данас Природно-математички факултет), Српске академије наука и уметности и Коларчевог народног универзитета. На слободном простору некадашњег Тркалишта изграђује се Универзитетски центар са зградом Универзитетске библиотеке, затим Техничког и Правног факултета и зградом Државног архива.

Оснивањем Медицинског факултета покренута је изградња комплекса Универзитетских клиника на Врачару.

За развој ликовних уметности значајну улогу је добио Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић" на Малом Калемегдану, чиме је тај парк добио већу привлачност.

Изградњом неколико већих хотела, зграда банака, трговинско-пословних објеката, биоскопских дворана, домова друштвених организација и неколико задужбинских домова, центар Београда је знатно мењао своју садржину и остварио извесне естетичке вредности.

После изградње Савског моста и пута Београд–Земун, изградња комплекса Београдског сајма, указивала је на нове перспективе урбанистичког развоја Београда на левој обали Саве.

Међу значајније реконструкције спада проширење Призренске и Бранкове улице, ради главног прилаза новом мосту преко Саве. Проширење узаних улица Васе Чарапића и Узун-Миркове знатно је побољшало саобраћај и допринело новој изградњи и бољем изгледу градског центра.

Настављањем започетог просецања нових улица – Влајковићеве, Палмотићеве, Мајке Јевросиме, Гундулићевог венца, Цвијићевог булевара – и продужењем Његошеве, Кнез-Милетине (29. новембра), омогућено је стварање нових градилишта, уз успостављање бољих саобраћајних веза у ширем центру града.

Изванредно леп природни положај главног шеталишта Калемегдана навео је на идеју да се оно продужи, уређењем нове терасе, на нижем нивоу, повезане степеницама. Тиме је Калемегдански парк, 1929–1930, добио добру везу са Тврђавом, као привлачним историјским спомеником.

После рушења неугледних касарни на блоку у коме се налазио Официрски дом и позоришна зграда „Мањеж" предузети су радови на подизању парка, 1930. године.

У томе периоду Општина приступа изградњи нових пијаца, са затвореним објектима, на Зеленом венцу, у Господар-Јовановој улици и код Бајлонијеве пиваре.

За подизање споменика и портретних скулптура Калемегдан је својим природним простором пружао најповољнију средину. Поред раније постављених скулптура истакнутим књижевницима и јавним радницима, подигнут је значајан Споменик захвалности Француској, дело вајара И. Мештровића.

Споменик Вуку Караџићу Ђорђа Јовановића постављен је на углу Студентског парка, поред укрснице живог и бучног саобраћаја, док је аутор желео да споменик Вуку добије место у Академском парку, поред споменика Доситеју и Панчићу.

Монументални карактер главног улаза у Народну скупштину више је истакнут двема симетрично постављеним алегоричним скулптурама Томе Росандића.

Споменик детету убијеном код Чукур-чесме (Симеона Роксандића) постављен је на сам тротоар Добрачине улице, чиме је изгубио извесне емотивне вредности.

Калемегдан је пред рат добио портретну скулптуру Јанка Веселиновића, дело Перише Милића, а у Карађорђевом парку постављено је Ламартиново попрсје.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Максимовић, Б., *Урбанизам у Србији. Оснивање и реконструкција вароши у XX веку,* друго, допуњено издање, са 127 слика, Београд 1962.

Максимовић, Б., „Естетичка схватања композиције градских центара почетком XX века", *ГГБ* XIV, 1967.

Савин, М., „Београдско пристаниште у XIX веку", *ГГБ* XIV, 1967.

Максимовић, Б., „Урбанистички развитак Београда од 1815–1941", Зборник радова *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867,* Српска академија наука и уметности, Београд 1970.

Несторовић, Н., *Грађевине и архитектура Београда у прошлом столећу,* Београд 1937.

Коларић, М., „Грађевине и грађевинари у Србији (1770–1835)", *Зборник Музеја Првог српског устанка,* књ. I, Београд 1959.

Секулић, Ј. и Шкаламера, Ж., „Архитектонско наслеђе града Београда" II, *Саопштења,* свеска 4, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 1966.

Минић, О., „Развој Београда и његова архитектура између два рата", *ГМГБ* I, 1954.

Колектив сарадника Урбанистичког завода Београда, *Београд – генерални урбанистички план 1950,* Београд 1951.

Несторовић, Б., *Архитектура новог века,* „Научна књига", Београд 1964.

АРХИТЕКТУРА БЕОГРАДА ОД 1815. ДО 1941. ГОДИНЕ

КАРАКТЕРИСТИКЕ АРХИТЕКТУРЕ БЕОГРАДА У ПОЈЕДИНИМ ПЕРИОДИМА

Позната је бурна друштвено-политичка историја Београда. Успоне и декаденције друштвено-економске еволуције следиле су и промене у развитку његове архитектуре.

Раздобље које посматрамо представља фазу позитивног развоја у коме је Београд за 130 година од запуштене турске касабе постао савремени велики град. Архитектура је верно следила исти ток и од балканско-оријенталне архитектуре у декаденцији прерасла у савремену напредну архитектуру светског ранга.

Овај развој није ишао равномерно. Дубоки потреси немирних унутрашњих политичких, социјалних и економских односа – спољнополитичке тешкоће у којима се стварала национална независност обновљене Србије, уз постепено стварање нове српске грађанске класе – утицали су да и архитектура Београда има немиран и неравномеран развој. Цео развитак архитектуре Београда од 1815. до 1945. године може се поделити на више периода у којима је она постепено доживљавала потпуну трансформацију. Као што су држава обновљене Србије и њена престоница у своме развитку биле под непосредним утицајем Европе, тако је и архитектура Београда била одраз општег стања средњоевропске архитектуре у којој су преовлађивали: безидејност, беспуће, безнадежно лутање у непрестаним тражењима, све до појаве и стабилизације савремене архитектуре.

Први период обележава наставак старе балканске грађанске архитектуре која је суверено владала на Балкану током неколико последњих векова. Између 1815. и 1835. године у Београду је, по иницијативи кнеза Милоша, владала велика грађевинска активност. Упоредо са старим основама, у овом периоду се већ јављају први знаци преоријентације од балканско-оријенталне на западноевропску архитектуру. Из овог периода очувала су се два кнежевска конака у Београду и у Топчидеру а нестала је и типична грађанска „Ичкова кућа".

Други период траје од 1835. до 1850. године и представља укључење београдске архитектуре у европске токове. Напуштају се старе основе, а гради се у духу класицизма и барока, који су још увек владали у провинцијама Ау-

стрије. Зграда Педагошког музеја (бивше Реалке) у Узун-Мирковој улици сведок је ових тенденција.

Трећи период (1850–1875) доноси озбиљне покушаје да се уведе романтизам на бази мешавине романске, готске и раноренесансне архитектуре. Велики број споменика из овог доба задржао се све до данас, како међу државним, тако и међу приватним зградама. Најважнији очувани споменик ове епохе је Капетан-Мишино здање, данас стари Универзитет, дело архитекте Јана Неволе.

Изглед Теразија са теразијском чесмом пре реконструкције 1911. године

У последњој четвртини века настаје нов, четврти период, обележен врло живом грађевинском делатношћу, који је тада већ стекао знатна урбанистичка, архитектонска и техничка обележја европског града. Но, важније обележје овог раздобља јесте изванредна различитост идејних концепција које се продужавају или као нове јављају у њему: еклектицизам на бази ренесансе и барока који убрзо прераста у академске формуле Западне и Средње Европе. Ова се архитектура развија и првих деценија XX века. Међутим, после 1900. године београдска архитектура је већ под непосредним утицајем бечке сецесије, а истовремено поједини архитекти покушавају да створе српски национални стил. Стари двор (данас Скупштина општине Београда) Александра Бугарског је најбољи представник овог периода. Као добар представник сецесије очувана је стамбена зграда на углу улица Краља Петра и Узун-Миркове.

Период између два светска рата (1918–1941) показује поново врло јаку делатност после које Београд, као престоница нове велике државе, израста у град са око 300.000 становника. У њему убрзо нестаје покрета сецесије, али се продужава академска архитектура на приватним, а поготову на државним и другим јавним грађевинама. Истовремено ниче савремена архитектура и крајем периода дефинитивно осваја позиције. Опште обележје раздобља остаје изванредно динамичан али стихијски развитак, без стилског пречишћавања и без обликовног сређивања. Крај овог немирног периода обележен је победом модерне архитектуре. Из тог доба потичу стамбена зграда у Призренској улици број 13 арх. Б. Којића и Дечја клиника арх. М. Злоковића, као примери успеха нових настојања.

Посебну појаву на почетку XX века представља поменути покушај да се у нашу архитектуру уведу облици старе српско-византијске црквене архитектуре средњег века. Покрет заслужује пажњу јер је, мада краткотрајан, био добио озбиљан карактер.

Средином друге половине XIX века почела су двојица младих архитеката, Драгутин Милутиновић и Милутин Валтровић, проучавање српских средњовековних споменика, првенствено у границама Србије. Иако су манастири Жича, Раваница, Манасија били познати као историјски појмови, архитекти их ипак нису познавали. Испитивачи су до краја века већ били проучили све најважније споменике и објавили прве резултате свог рада. Творевине средњовековних мајстора, без обзира на то што су припадале византијској архитектури, имале су српско национално обележје и представљале су откровење, како за архитекте тако и за јавност. У исто време у Европи су постојали покрети за обновом националних регионалних архитектура и њиховим оваплоћењима у тада савременој архитектури. И у нашој близини било је одраза сличних покрета, на пример на Гимназији у Сремским Карловцима. Подстакнути откровењем средњовековних споменика, поједини београдски архитекти дошли су на идеју да тај европски покрет примене код нас на бази српско-византијских средњовековних споменика. Посебну улогу у овом покрету имали су наши архитекти који су завршили Ханзенову академију архитектуре у Бечу, где су се сусрели са радовима свога учитеља на стварању неовизантијског стила. Међу овима су најзначајнији архитекти Светозар Ивачковић, Душан Живановић и Јован Илкић, а међу споменицима у овој архитектури у Београду истиче се црква Светог Николе на Новом гробљу.

Али мотив овога покрета имао је и друге основе. Он је у свом зачетку, пре Првог светског рата, чинио део опште народне борбе Срба за опстанак, у којој је било потребно показати и својој и иностраној јавности високи културни ниво старе српске државе и на сектору архитектуре. У истом смислу, српски павиљон на париској изложби 1900. године архитекте М. Капетановића био је саграђен по угледу на Грачаницу, а 1911. године наш павиљон на изложби у Торину арх. Бранка Таназовића био је такође у српској средњовековној архитектури.

Покрет је у Београду био национално и политички оправдан, док је у другим земљама Европе био само архитектонски правдан. После коначног

ослобођења свих југословенских народа нестало је суштинског оправдања за даљи развој овог архитектонског покрета, и он је добио нов карактер. Пред првим знацима новог покрета савремене архитектуре, који је представљао напредне идеје, покрет за обнову српско-византијске архитектуре представљао је, у ствари, кочницу и није се могао одржати пред продором млађих архитеката.

ГРАДИТЕЉИ БЕОГРАДА

Прве три деценије XIX века архитектура у Србији још је под утицајем традиционалне изградње и стила балканске куће, мада се већ у првим покушајима запажа известан утицај из Војводине – прилагођавање западњачком начину грађења. Међу првим значајнијим грађевинама су конаци кнеза Милоша, који се граде по његовом наређењу, често и по његовим сугестијама. Он организује радове и поставља своје главне „надзиратеље" и набављаче материјала и радника, а ти „надзиратељи" су највише личности земаљске управе, као што су Алекса Симић, Тома Вучић Перишић, Цветко Рајовић и други. Главни градитељ овог доба је Хаџи Никола Живковић (1792–1870). Он ужива велико поверење кнеза Милоша и налазимо га и као пројектанта и као извођача не само за време прве владе кнеза Милоша већ и 1869. године, у Министарству грађевина, као „надзиратеља правителствених зданија". Хаџи Неимар, како су га тада звали, дошао је из Егејске Македоније, а учио је стручне школе у Солуну. Њему се приписује нарочито израда пројеката значајнијих конака: кнегиње Љубице у Београду и кнеза Милоша у Топчидеру.

Можда је најзначајнији градитељ овог доба у Београду неимар Јања Михајловић. Он је са Николом Ђорђевићем, такође мајстором градитељем, имао велики број радника: зидара, каменорезаца, дрводеља и других. Њихово је дело била стара црква Св. Марка на Ташмајдану (порушена), Црква у Топчидеру, Конак кнегиње Љубице у Београду, Конак у Топчидеру, а затим тзв. „Ђумрукана" на Сави, велика спратна зграда са аркадама у приземљу, која је била већ сасвим под западњачким утицајем (порушена за време бомбардовања у Другом светском рату).

У четвртој деценији XIX века настаје знатан успон у изградњи Београда, а нова настојања да се архитектура у Србији што више приближи европској наметала су потребу за стручнијим градитељима, какве Србија тога доба није имала. И сам начин грађења, нови материјали и конструкције које народни неимари нису познавали, захтевали су способније, школоване стручњаке. Они долазе из Војводине, из Беча, из Прага. Организација грађевинарства је боља; 1839. појављује се Устројеније централног правленија, по коме сви државни грађевински и архитектонски радови спадају у надлежност „попечитеља внутрених дела".

Почетком пете деценије XIX века настаје нови полет у изградњи Београда. Већ 1845. године позван је био у Србију архитекта Јан Неволе из Прага, који постаје „први правителствени инџинир" у Управи грађења у

Београду. Неволе је један од главних твораца романтизма у архитектури Београда, а његово најзначајније дело, најзначајније у Београду и у Србији овога доба, јесте Капетан-Мишино здање (данашњи ректорат Универзитета) које је саграђено 1863. Већ пре тога је Неволе у знатној мери допринео, и речима и делом, организовању грађевинарства и развоју новог правца архитектуре.

Године 1863. организује се Министарство грађевина; то је нов значајан датум за развој архитектуре и Београда и Србије. Оно ће окупљати најбоље архитекте, углавном Србе из Србије и Војводине, нарочито последњих деценија XIX и почетком XX века. Отуд ће зрачити нове уметничке идеје које развијају млађе генерације архитеката, чије су студије у иностранству омогућиле присније приближавање западњачком архитектонском успону. Међу овима се истичу архитекте: Јован Френцл, који је пројектовао тада варошку болницу у Вашингтоновој улици (сада Очна клиника), у стилу романтизма, затим Коста Шрепловић, архитекта „Старог здања" у Аранђеловцу, али је пре тога помагао Јану Неволи на изградњи Капетан-Мишиног здања у Београду. Нарочито је истакнут Андрија Вуковић који је у овој епохи пројектовао стари хотел „Лондон" (1860), стари хотел „Балкан" (1860), а доцније ће, на згради бивше Управе Монопола у Кнез-Михаиловој улици бр. 40, међу првима прихватити нов архитектонски правац еклектизма (1870). Можда је његово дело, поред многих других, и хотел „Српска круна", који се налазио у Кнез-Михаиловој улици код Калемегдана.

Неоспорно је за развој грађевинске архитектуре Београда овог доба најзначајнији архитекта Александар Бугарски (1835–1891). Његово прво дело је зграда Народног позоришта на Стамбол-капији, која је била завршена октобра 1869. године, у лепим пропорцијама маса и складних детаља скромног ренесанса. У ово доба Народно позориште је, поред Капетан-Мишиног здања, било најзначајнији архитектонски споменик Београда. Затим ће таленат А. Бугарског бити изражен на двору краља Милана Обреновића (1882) (Стари двор, сада зграда Скупштине општине Београда), у чијој је композицији већ потпуно наглашен академизам европског Запада, у богатој архитектонској обради.

Драгутин Милутиновић (1840–1900) у Министарству грађевина углавном ради пројекте и упутства за изградњу цркава у Србији. Његово је дело у Београду Железничка станица (1884). Ову велику и сложену композицију Милутиновић је израдио према скицама бечког архитекте, али су детаљни планови, неоспорно, његово дело.

После осамдесетих година XIX века наступа нова група градитеља Београда, неколико талентованих архитеката, међу којима се посебно истичу плодни ствараоци Јован Илкић и Константин Јовановић, који је, истина, углавном живео и радио у Бечу.

Јован Илкић (1857–1917) студирао је архитектуру у Бечу на академији професора Теофила Ханзена, градитеља бечког Парламента и ствараоца неовизантијског стила. Илкићева дела се појављују у Београду 1884. године, показујући изванредну обдареност и високу културу свога аутора. Међу прве радове архитекте Илкића спада спратна зграда трговца Терзибашића,

у Кнез-Михаиловој улици бр. 45, затим зграда са атлантима у Улици краља Петра бр. 13, па трговачка кућа на углу улица Краља Петра и Цара Лазара, са приземљем, мезанином, спратом и мансардом у високом крову, поред других које су порушене. У свим овим композицијама богатог ренесанса, у комбинацији са бароком, влада хармонија у пропорцијама и склад облика и детаља. Тражећи увек нова решења, Илкић 1885. подиже на Теразијама бр. 34 господску кућу Алексе Крсмановића, мали дворац у богатом необароку, један од најлепших споменика ове врсте у Србији. Поред радова у Ваљеву, Земуну, Руми и Пешти у првој деценији XX века, Илкић пројектује у Београду палату Народне скупштине (1906), која ће бити завршена после његове смрти према детаљима његовог сина архитекте Павла, и архитекте Николаја Николајевића Краснова, који је сем неких главних дворана радио и неке ентеријере. Знатно раније Илкић је саградио Дом светог Саве у Улици цара Душана, у романтичарској архитектури, у комбинацији раног рнесанса и романских мотива; у лепим пропорцијама и складним детаљима је Официрски дом (сада Студентски културни центар), на углу улица Српских владара и Генерала Жданова, који је Илкић пројектовао у сарадњи са архитектом М. Рувидићем (1885). Његово је дело и католичка капела у Улици пролетерских бригада.

Почетком XX века архитекта Илкић тражи нове архитектонске изразе у сецесији. У овом правцу је пројектовао кућу инжењера П. Велимировића.

Хотел „Москва“

бившег министра, у Улици генерала Жданова бр. 25, а у сарадњи са петроградским архитектима пројектовао је зграду хотела „Москва", за чије је скице, на конкурсу, добио другу награду (1906).

Константин Јовановић (1849–1923) спада међу најистакнутије еклектичаре с краја XIX века у Београду. Он је завршио студије у Цириху и његов професор, чувени архитекта Готфрид Семпер, знатно је утицао на његов стручни развој и архитектонски правац. Тако Јовановић никад није напуштао ренесансну основу и академске оквире у својим делима, па ни онда када је радио скице за Храм светог Саве у Београду. Међу првим зградама које је подигао у Београду (1889) јесу Народна банка, угао улица Краља Петра и Цара Лазара (један део, по пројекту истог архитекте 1922. године), задужбина Николе Спасића у Кнез-Михаиловој улици бр. 33, и кућа гувернера Народне банке Марка Стојановића, у Кенз-Михаиловој улици бр. 53–55. Неуморан у свом раду, иако је живео у Бечу, Јовановић је будно пратио развој Београда, па је и учествовао на многим архитектонским утакмицама, а међу њима за Храм светог Саве, за Народну скупштину, затим за палату Српске академије наука и друге.

Народна банка

У ову групу градитеља Београда спадају и архитекти Милан Капетановић, Светозар Ивачковић и Душан Живановић. Из исте је генерације и архитекта Андра Стевановић, али његова делатност у Београду позната је тек почетком XX века.

Милан Капетановић (1859–1934) после Техничког факултета Велике школе завршава студије архитектуре у Минхену. По повратку у Београд био је професор на Техничком факултету, доцније општински одборник, када је радио на уређењу Калемегдана, а затим народни посланик и министар у више махова. На његовим делима може се запазити утицај минхенске школе. Међу овима истиче се основна школа у Улици цара Душана (1893) – велика угаона зграда са приземљем и два спрата у мирном ренесансу, а нарочито зграда старе Класне лутрије (1896) на углу Васине и Змај-Јовине улице, у богатој академској композицији. Капетановић је поред многих мањих стамбених зграда реконструисао и доградио синагогу у Улици цара Уроша, у маварској архитектури, а његово је дело био и српски павиљон на светској изложби у Паризу 1900, у српско-византијском стилу.

Светозар Ивачковић је дошао у Београд 1874, а од 1890. био је члан Српског ученог друштва. Он је пројектовао цркву Светог Николе на Новом гробљу и у том стилу саградио је и реконструисао многе цркве у Србији.

Али Ивачковићево значајно дело у Београду јесте и старо Министарство правде на Теразијама (1893), изведено у богатој класичној архитектури римског ренесанса, складних пропорција и детаља. Душан Живановић је у Београду од 1885. и пројектовао је зграду Државног савета и главне контроле (1890), у мирном ренесансу. Сарађивао је са архитектом Драгутином Ђорђевићем на пројектима за Трећу београдску гимназију у Његошевој улици. Живановић је појектовао у Београду и цркву на Дорћолу, но она није изведена по његовом пројекту.

Нова фаза академизма у Србији почиње са XX веком, мада се и даље мешају различити правци еклектизма, од ренесанса и барока до класицизма, па се наилази и на примере декорације у сецесији. Нова струјања из Западне Европе јављају се заједно са новом генерацијом српских архитеката. Међу њима плејаду главних носилаца архитектуре у Београду представљају млади архитекти који се враћају са студија архитектуре из иностранства. Њихова архитектонска делатност се знатно разликује од делатности претходних стваралаца. Она представља известан развојни пут од чистог еклектизма у оквирима академизма до новог архитектонског правца: сецесије. Та еволуција трајаће до краја овог периода, до 1915. године. Протагонисти ове еволутивне архитектуре с почетка XX века углавном су: Милан Антоновић и Андра Стевановић, који припадају старијим генерацијама, и млађи: Драгу-

Основна школа „Краљ Петар I“

Саборна црква

тин Ђорђевић, Милорад Рувидић, Никола Несторовић, Димитрије Т. Леко, Данило Владисављевић и други.

За изградњу Београда пре Првог светског рата значајна је и делатност Јелисавете Начић (1878–1955), прве жене архитекте у Србији. Она је завршила студије архитектуре у Београду 1900. године и после две године рада у Министарству грађевина прелази у Београдску општину где добија многе задатке у вези са уређењем престонице. Међу првим њеним радовима је пројекат за основну школу код Саборне цркве (1907), још у духу академизма под утицајем београдске архитектонске школе. Затим, 1909. године Начићева гради монументалне степенице, са кладенцом, на барокној основи, на завршетку главног шеталишта Калемегдана према Париској улици.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Минић, О., „Развој Београда и његова архитектура између два светска рата", *Годишњак Музеја града Београда*, књ. I, Београд 1954.

Круниħ, J., „Архитектура Београда", *Техника* бр. 5, Београд 1954.

Којић, Б., „Архитектура, архитект и грађанин", *Политика*, 6. I 1936, Београд.

Несторовић, Б., *Архитектура новог века*, „Научна књига", Београд 1964.

VII

ПРОСВЕТА, НАУКА, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ, КУЛТУРА И ЗДРАВСТВО У XIX ВЕКУ

ПРОСВЕТА

Развој школства 1815–1841. године

До 1830. године школство се у Београду споро развијало. Зна се да је постојала једна „мала школа"; године 1819. отворена је још једна, која је имала два разреда. После шест година отворена је још једна, трећа. Све три школе заједно имале су свега три учитеља. Они су учили децу по своме нахођењу: главним молитвама, читању, писању, рачуну, као и црквеном појању. Учитеље је плаћала црква, а били су плаћани и од имућнијих родитеља.

И друге народности у нашем данашњем главном граду имале су своје основне школе. Постојале су јеврејска, грчка, турска и немачка школа.

Школство је брже напредовало од стицања аутономије 1830. године. Октобра исте године отворена је Виша школа, у ствари, нека врста гимназије. После две године постављен је управитељ школа. Године 1833. донет је први законски акт о школама: „Устав народни школа у Књажеству Србије, правитељствујушчим Књазом Милош Теодор Обреновићем I одобрен и потврђен". Када су створена министарства 1834, образовано је и Попечитељство правосуђа и просвешченија, са задатком да води рачуна „о свему што се тиче школа и воспитанија деце, за које да се заведу мале и велике школе". Након две године донет је „План за школе како имају постојати", први општи пропис о школама у Србији. Постављен је тада и директор свих школа.

При самом крају прве Милошеве владавине донети су „Назначеније уџбени предмета који се у школама Народним (основним) за прво и друго теченије школско предавати имају" – први наставни план; и „Наставленије за учитеље правитељствени (државних) и обштествени (општинских) школа у Књажеству Србији" – прво упутство за учитеље.

После прокламовања тзв. Турског устава 1839. године још више је урађено на разгранавању државне управе и њеног пословања, па се урадило доста и на унапређењу школства. Цела аутономна Србија била је подељена на два школска округа – источни (од Београда) и западни (од Београда према Дрини). Оба су добила по једног директора. Још 1838. основана је прва стална виша школа – Лицеј. Он се налазио најпре у Крагујевцу, па је премештен у Београд. Године 1839. основана је у Београду и гимназија. А

1841. донет је и закон о установљењу главног школског фонда, преко кога је требало да се скупљају средства за издржавање основних школа.

Године 1832. у целој Србији било је 32 основне школе са 40 учитеља. Школа у Београду имала је три разреда. И даље је сваки учитељ предавао „како је знао и хтео". Године 1838. основана је у нашој престоници још једна основна школа.

Београдска гимназија почела је да ради са два разреда, а већ школске 1842/43. имала их је пет. Та школа имала је тада пет професора и 195 ђака.

Лицеј је 1841. премештен из Крагујевца у Београд. Имао је уводни, филозофски и главни, правни курс. Године 1840/41. било је 28 „слушатеља филозофије", а „слушатеља правословних наука" у првој години – 10. Од наших познатијих културних радника предавали су Исидор Стојановић (општа историја), Константин Бранковић (филозофија), Атанасије Николић (нацертаније и практично земљемерије), а природно и државно право предавао је наш чувени комедиограф Јован Стерија Поповић.

Школе у Србији за време уставобранитеља, 1841–1858. године

За владе уставобранитеља школство у Србији доживело је велике промене; скоро цела њихова владавина била је испуњена разним школским реформама, допунама и проширивањима. Донети су само следећи главни закони: „Устројеније јавног училиштног наставленија" од 23. септембра 1844, „Устројеније Одбора просвештенија" од 3. јуна 1845, „Устројеније девојачких училишта" од 3. јула 1846, „Устројеније школске комисије" од 25. октобра 1849, „Устројеније главног инспектора училишта" од 16. јануара 1853, „Устројеније Књажеске Србске гимназије" од 15. септембра 1853, и „Устројеније основних школа у Књажеству Србији" од 22. августа 1857. Али до напретка школства дошло је тада и у пракси а не само у законским прописима.

Док је 1843. у целој Србији било 143 основне школе са 4.400 ученика, 1858. било их је 344 (од којих 22 женске) са 11.478 ученика и ученица. Полугимназије (Шабац, Неготин, Чачак) похађало је 1843. године 53 ученика, а 1858. (Крагујевац, Шабац, Неготин) 507 ученика. Гимназија у Београду имала је 1843. године 195 ученика, а 1858. 458. Лицеј је 1843. имао 24, а 1858. године 40 ученика.

Уставобранитељске основне школе биле су знатно унапређене у односу на раније стање; у варошима су имале тада четири разреда, колико ће их имати и више деценија касније, а по селима три.

Настава у Лицеју трајала је по две године и у уводном, филозофском одељењу и на правном. Године 1853. основано је и „јестестословно-техничко" одељење. Тако је, практично, Лицеј имао два факултета, пошто је филозофски био уводни за оба.

Од 1847. до 1851. постојало је либерално-демократско, лицејско, ђачко друштво „Дружина младежи лицејске". Од 1844. Лицеј се налазио у Конаку кнегиње Љубице, касније у згради данашњег Вуковог и Доситејевог музеја, а од 1863. у Капетан-Мишином здању, када је израстао у Велику школу.

Зграда Велике школе

Године 1850. основана је Артиљеријска школа, са задатком да школује артиљеријске и друге официре. Касније је прерасла у Војну академију. Све до 1941. године налазила се у згради на углу Немањине и Милошеве улице, па се, по њој, ово раскршће и данас назива.

Школство за друге владе Милоша и Михаила, 1858–1868. године

После 1858. године дошло је до нових промена у школском законодавству и до новог напретка у развоју школства. Године 1863/64. отворена је Јеврејска (мушка) и Женска основна школа на Јалији. Тако је 1864/65. године у Београду било шест мушких основних школа.

Арса Теодоровић: Доситеј Обрадовић, уље на платну

Капетан-Мишино здање, завршено 1863.

Године 1860. донета је и уредба о уређењу женских основних школа. Школске 1864/65. било је у Београду шест женских основних школа.

Од 1863. гимназије су имале шест разреда. Настава је у целини требало да има хуманистички карактер. У 1862/63. београдска гимназија имала је 400 ученика, а 1866/67. – 571. Од познатијих личности били су у њој професори: Ђорђе Малетић (директор), Стојан Бошковић (општа историја и географија) и Аћим Чумић (географија и рачуница).

Године 1865. отпочела је са радом у Београду још једна средња школа са шест разреда – реалка – између осталог и да „спрема... у исто време (младеж) за слушање виших техничких наука". У њеној згради (кућа Цветка Рајевића) налази се данас Педагошки музеј.

Од 1863. године радила је Виша девојачка школа, која је спремала и учитељице. На њеном образовању посебно се залагао познати песник Љуба Ненадовић, тада начелник Министарства просвете.

Радило се и на стварању нижих музичких школа.

Године 1863. извршена је реформа Лицеја и он је претворен у Велику школу са три факултета: Филозофским, Правним и Техничким. Реформа је извршена по пројекту Косте Цукића, министра просвете и црквених дела. На Филозофском факултету настава је трајала три године, а на остала два четири.

Школске 1863/64. међу наставницима Велике школе налазили су се и Константин Бранковић (ректор), Сергије Николић (правни предмети), Јосиф Панчић (природопис, агрономија), Стојан Вељковић (правни предмети),

Панта Срећковић (општа и национална историја), Ђура Даничић (српска и словенска филологија и естетика), Коста Алковић (физика) и Димитрије Нешић (математика).

„Законом о устројству Велике школе, од 24. септембра 1863. године, управо је започела нова квалитативно садржајнија етапа у развоју високошколске наставе у Србији. Њиме је постављен сигуран ослонац за даље поступно развијање и диференцирање научних области, осамостаљивање, научно и организационо обликовање посебних факултета."

Школе 1867–1878. године

Број основних школа сада се није толико увећавао услед пораста становништва колико због тога што је, у просеку, много већи број деце био обухваћен основном наставом. Већ 1868. било је у Београду 14 основних школа, колико мушких толико и женских. За следећих десет година отворена је још једна. У настави није дошло до неких битних промена.

Године 1870. било је девет мушких и једна приватна женска школа.

Веће промене доживеле су гимназије. Повећан је број разреда на седам. Уведени су пријемни и матурски испит. Године 1870. основана је Друга (Палилулска) гимназија.

У Великој београдској гимназији основана је 1868. године ђачка дружина „Српска нада", забрањена после три године, а 1871. и ученици Реалке имали су своју ђачку дружину („Реалска дружина").

Од 1879. настава на Филозофском факултету продужена је на четири године и од тада су постојала, поред општег, и два ужа одсека: историјско-филолошки и природњачко-математички. У 1874/75. на сва три факултета Велике школе било је 185 студената (филозофски 72, технички 24, правни 89). Од свих студената њих 18 су били родом ван Србије.

Године 1866. основано је студентско удружење „Србадија", као огранак Уједињене омладине српске. Пошто је оно убрзо било забрањено, 1867. је основано „Побратимство", које је, потом, са прекидима, деценијама развијало свој плодоносни рад. За неко време и оно је било забрањено (1871).

Развој школства 1878–1903. године

У овом раздобљу осниване су нове институције којих до тада није било, што је сведочило о једном вишем ступњу школско-просветног живота. Године 1880. основан је Главни просветни савет. Покренут је *Просветни гласник*, службени орган Министарства просвете и црквених послова. Године 1881. заживело је Учитељско удружење, које је имало своје гласило *Учитељ* (од 1882).

На почетку претпоследње деценије прошлог века у Београду је било 16 основних школа. Највећи проблем, као и до тада, било је питање школског простора јер су постојеће зграде биле неподесне, лоше грађене, па и влаж-

не. Крајем века сазидане су две школске зграде, „једине две зграде, подигнуте по плану и у складу с педагошко-хигијенским нормама".

Гимназијско школовање је, коначно, 1886. године продужено на осам разреда, и оно добија хуманистичко-реалистички карактер, какво је, затим, деценијама одржавано. Од 1898. ипак, за неко време, постојала су три типа гимназије: класична, реална и реалка. С временом су Палилулска и Теразијска нижа гимназија прерасле у потпуне, и тако су од њих настале Друга и Трећа гимназија. Таква ситуација била је створена према указу од 1904. године. У свим овим гимназијама постојале су ђачке дружине, које су повремено биле забрањиване или, и иначе, престајале са радом.

У тим гимназијама, крајем прошлога и почетком овога века, предавале су многе истакнуте личности нашег културног и политичког живота, као што су: Љуба Давидовић, Павле Поповић, Стеван Мокрањац, Јаша Продановић, Јеленко Михаиловић, Стеван Сремац, Миленко Вукићевић, Ђорђе Крстић, Јосиф Маринковић, Јован Ђаја, Андра Гавриловић и други.

Професорско друштво основано је 1889. и имало је свој орган *Наставник*.

Дрштво св. Саве основано је 1886. са вечерњом школом, у којој су српска деца из крајева под непосредном турском влашћу учила занате и била васпитавана у националном духу. Она је имала три разреда. Друштво је имало и приправну двогодишњу школу где су се припремала деца за будуће учитеље и свештенике у неослобођеним крајевима. Године 1902/3. у вечерњој школи било је 219 а у приправној 104 ученика.

За првих 25 година постојања Мушка учитељска школа дала је 727 свршених ученика.

На предлог Стевана Мокрањца, Прво београдско певачко друштво основало је 1899. године Српску (нижу) музичку школу. Школа се налазила у Чика-Љубиној улици бр. 16. Њен први ректор био је сâм Мокрањац.

Од краја XIX века Филозофски факултет био је све више оспособљен за спремање не само средњошколских наставника већ и научних радника. Знатне реформе тицале су се и друга два факултета, Правног и Техничког, што је, посебно, било важно за овај последњи, јер је он, од тада, стварно био способан да самостално даје праве инжењере.

И у овоме периоду било је активно студентско друштво „Побратимство". Слушаоци историјско-филолошког одсека Филозофског факултета имали су и своје посебно друштво „Даничић", студенти природњачко-математичког одсека, такође, своје посебно друштво „Панчић". Од 1884. врло успешно је радило некада чувено академско певачко друштво „Обилић".

Крајем XIX века, и касније, Велика школа била је у стању, много више него раније, да формира праве интелектуалце и стручњаке.

Школе 1903–1914. године

Према новом школском закону од 1904. систем основних школа био је употпуњен и проширен. По њему, поред стандардних школа, постојали су и забавиште и продужна школа. Још од осамдесетих година, бар законски,

постојала је обавезна настава за сву децу у земљи, што је и овим законом било потврђено. Продужне школе, које су поред четири разреда основног школовања имале још два разреда, могле су бити и пољопривредног и занатског и трговинског карактера, према месним потребама.

Године 1907/8. у Београду је било 19 основних школа (11 мушких и 8 женских) са 99 учитеља. Сазидане су четири модерне школске зграде.

Основана је посебна женска гимназија. Године 1910/11. било је шест државних гимназија и две приватне, а 1906/7. у свим београдским гимназијама било је укупно 2.267 ученика и ученица. Подигнуте су две зграде за гимназије. Гимназије су биле снабдевене релативно богатим библиотекама.

Од 1903. до 1914. године Женску учитељску школу завршило је 385 ученица, а у истом времену Државну трговачку академију завршило је 667 ученика. Постојала је и једна приватна трговачка академија.

Српска музичка школа имала је 1907/8. године 128 ученика (од тога 69 ученица).

Године 1905. покренута је Уметничко-занатлијска школа „да спрема раднике за сва поља примењене уметности". У њој су предавали и брачни пар Вукановић, Ђорђе Јовановић, Марко Мурат, Божидар Николајевић, Бранислав Петронијевић и Д. Инкиостри.

Први српски универзитет, до тада Велика школа, основан је 1905. године. И он је имао само три факултета, али било је предвиђено да се отворе и нови (медицински и богословски). Године 1910/11. цео Универзитет имао је 1.029 студената и 100 наставника. И даље су постојала иста студентска удружења и организације, а и неке нове.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Вукићевић, М., „Основне школе у Србији прве половине овога века", *Просветни гласник* 1899.
Милићевић, М., *Историја педагогије*, Београд 1871.
Станаревић, Н., *Трговинска настава у Србији XIX века*, Споменица раду Прве економске школе у Београду, Београд 1956.
Ђорђевић, Ж., *Школе у Србији 1700–1850*, Београд 1950.
Исти, *Сто година Филозофског факултета*, Београд 1963.
Чучковић, С., *Школство и просвета у Србији XIX века*, Београд 1971.

НАУКА

Епоха настанка националних наука (1815–1878)

Када је реч о развоју духовних делатности у Србији прошлога века, најпре треба имати у виду општекултурне прилике, које су пружале тако мало могућности за једно више стварање те врсте. На почетку тога времена цела земља била је, такорећи, на најнижем ступњу просвећености, те су били пот-

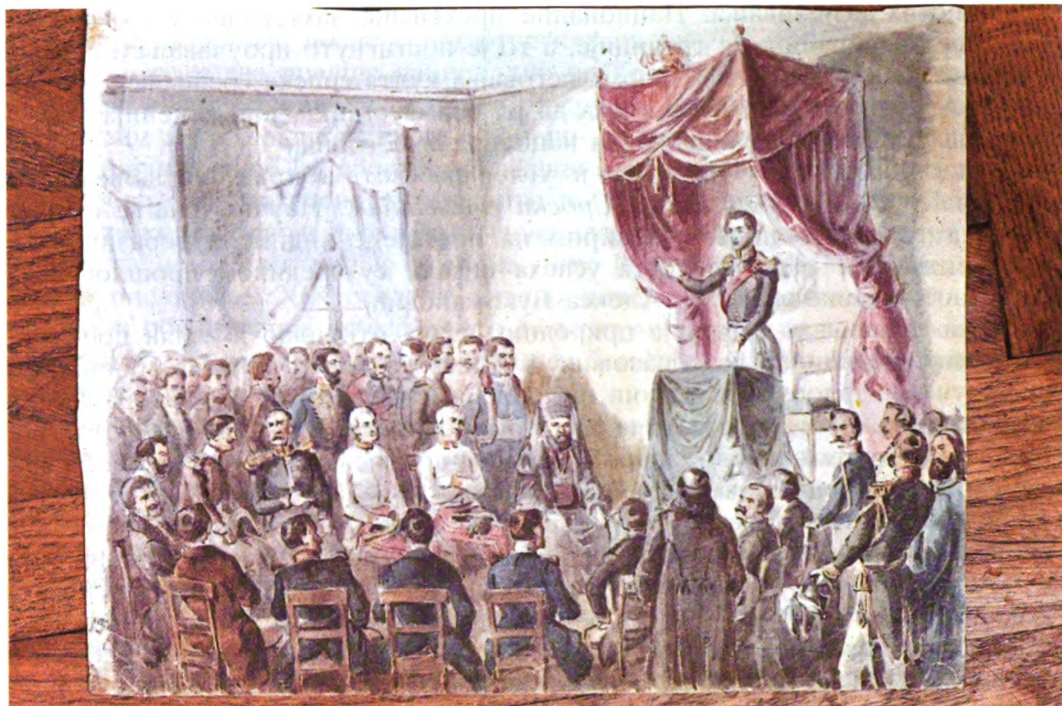

Анастас Јовановић: Свечана седница Друштва српске славесности, 1842.

ребни знатан материјални напор и знатне социјалне и општеинтелектуалне промене да би се створили услови за то. Ситуација се може оценити и по развоју школства, односно његове највише установе – Лицеја, после реформе прозваног Велика школа. Ректор Велике школе, приликом обележавања њене педесетогодишњице (и Лицеја и Велике школе), рекао је: „Из овог прегледа наше школе види се да је она преко 30 година, изузев њен Правни факултет, била мало више од једне гимназије."

Ако се мисли на научни рад у правом смислу те речи, онда његове зачетке треба тражити опет у годинама уставобранитељске олигархије. Ти зачеци спадају у домен такозваних националних наука.

Зато су прве области научног интересовања биле народни језик и прошлост сопственог народа. У статуту Друштва српске словесности, основаног 1842. године, стајало је: „Циљ Друштва Србске Словесности састоји се у распрострањењу наука на Србском језику, а поглавито у образовању и усаверштенствовању језика Србско-народног." У проучавању језика тада се доста лутало, а сав тај рад и није био на неком вишем нивоу док на томе подручју није узео главну реч најбољи Вуков ученик Ђура Даничић, те је од неговања народног језика за дуже време (а треба опет подвући да је то епоха романтизма) направљен прави култ.

Озбиљнији резултати, од самог почетка рада, постизани су на подручју историјских испитивања. Националне претензије захтевале су и једну озбиљнију инспирацију од традиције, а то је постигнуто проучавањем српског средњег века – једна нова форма неговања култа српске средњовековне државе. А не треба сметнути с ума да је, осим устанка, још деценијама проучавана углавном средњовековна национална историја.

Још 1840. године у Београду је угледала света збирка средњовековних извора П. Карано-Тврдковића *Србски споменици...* Научне чланке о проблемима те давне епохе, с обзиром на постојеће видике и неразвијеност интелектуалног рада, са доста успеха писали су средином прошлог века, Константин Николајевић и Алекса Вукомановић.

Прва сазнања са подручја природних наука откривао је један професор са стране, медицинар по образовању а Хрват по рођењу, Јосиф Панчић. Он је проучавао флору Србије још пре доласка на положај професора Лицеја 1853. године. Свој први научни рад објавио је тек 1859, иако је дотле већ био стекао доста солидно знање о биљном покривачу Србије, које је, с временом, само продубљавао и проширивао.

Услови за научну делатност у Србији прошлога века били су и материјално и просторно веома ограничени. Сва већа места, осим Београда, била су још деценијама обичне паланке са слабим условима за развој основних облика просвећености. Нешто боље услове имала је само престоница, Београд, па и то веома релативно. А у њему се обављао сав научни рад у земљи, уколико га је уопште и било, не рачунајући састављање популарних списа. И тај рад био је, углавном, сведен само у оквире Велике школе (до 1863. Лицеј). Поред ње извесну улогу имало је и, већ помињано, Друштво српске словесности, од 1863. године прореформисано у Српско учено друштво. Ван тих институција скоро да није било радника од научног значаја.

Од почетка шездесетих година продубљује се рад на подручју националних наука. Наставља се плодан и драгоцен рад Ђуре Даничића, започет још четрдесетих година. Тих година највише се бавио издавањем средњовековних књижевних текстова, а 1863/64. објавио је, у три књиге, још и данас вредан *Рјечник из књижевних старина српских.* Године 1865. изашло је прво издање Панчићеве *Флоре околине Београда,* а 1874. *Флора Кнежевине Србије.* Уопште је јачала делатност на издавању средњовековних историјских извора: 1868. и 1862. изашли су Пуцићеви *Средњовековни споменици српски,* а 1860. и 1862. посебно *Споменици српски Млетачког архива.* Појавили су се и први есеји са подручја историје и филозофије П. Срећковића и Кујунџића Абердара.

Али главна новина тога времена јесте појава Стојана Новаковића, најпре само библиотекара Народне библиотеке, творца критичног правца у србијанској историографији, и данас једног од најзначајнијих српских историчара.

На подручју природних наука издвајао се још Емилијан Јосимовић, професор Велике школе, са својим монументалним, за оно време, солидним уџбеницима, као што су *Начела више математике* I–III (1858), *Грађанска архитектура и грађење путева* (1860) и *Основи нацртне геометрије и перспективе* I–II (1874).

Ширење хоризонаша (1878–1903)

У овом раздобљу, после српско-турских ратова (1876–1878), научни рад проширио се у два правца: националне науке доживљавале су нови полет јављањем нових дисциплина на томе подручју, и стручним уздизањем тога рада. Осим тога, појавили су се и зачеци „интернационалних“ наука, посебно природних, које ће достићи свој пуни развој тек почетком овога века. Све то било је омогућено и тиме што је, у приличној мери, повећан број студената који су своје школовање довршавали у иностранству, нарочито у Бечу и на немачким универзитетима; што је реформа Велике школе, нарочито оне крајем XIX столећа, знатно повећала и проширила број предаваних и обрађиваних наука; и што су за научне сврхе одвајана доста већа материјална средства. То се огледало и у богаћењу библиотечких фондова, нарочито страном литературом.

На пољу проучавања повести и даље је главно интересовање владало за средњи век. Број озбиљних научних радника био је сада доста већи. Поред Новаковића, појавили су се и Љуба Ковачевић, Љуба Јовановић и Крумбахеров ђак Станоје Станојевић. Године 1893/94. изашла је прва укупна научна *Исшорија срйскоī нараода* у две свеске (недовршене) од Љ. Јовановића и Љ. Ковачевића.

Од краја столећа први пут је почело да се ради научно и на општој и националној историји турске епохе када су на катедру Велике школе дошли Никола Вулић за антику а Драгољуб Павловић за општу историју новога века.

Историјске науке третиране су сада и у домену историје уметности и археологије. Стварни оснивач прве од ових дисциплина је Димитрије Аврамовић. Он је 1846. године обилазио српске манастире и проучавао их, а потом и Хиландар и Свету Гору уопште. О тим својим истраживањима објавио је *Ойисаније древносши срйских у Свешој (Ашонској) Гори* 1847. и *Свеша Гора са сшране вере, художесшва и йовеснице*, 1848. године. Од осамдесетих година у томе раду било је више система и научне основе. Професори Велике школе Михаило Валтровић и Драгиша Милутиновић – од 1885. године па надаље – једну деценију су снимали уметничке вредности неколико најзначајнијих српских манастира, као што су Раваница, Љубостиња, фрушкогорски манастири. Археолошка ископавања вршена су од стране стручњака Филозофског факултета у Београду, а трају и дан-данас. Отпочета су 1882. истраживањем римских старина у Костолцу, а убрзо затим и на другим местима.

До важног преокрета дошло је на подручју проучавања историје домаће књижевности, такође осамдесетих година. Она је предавана, а и проучавана, још на Лицеју, али су је предавали људи застарелог кова, класичари, потом романтичари, у једном врло архаичном виду, а изучавања су имала више филолошки карактер. Сада, пак, први пут на Великој школи, овај предмет предаје један човек који се и тада бави савременом књижевношћу и пише о њој са, за то време, доста књижевног укуса, за разлику од својих прет-

ходника (где треба, без устезања, убројати и Даничића) – Светислав Вуловић.

Врхунац у развоју националних наука, у овоме периоду, представља горостасна појава Јована Цвијића. Од 1893. године, када је дошао за наставника Велике школе, па до своје доста ране смрти (1927), он је створио изванредан научни опус из више наука на географској основи, при чему је, на известан начин обједињавао хуманитарне и природне науке. Међу тим наукама има и оних, до тада озбиљније непроучаваних, као што су: антропологија, етнологија, физичка географија (геоморфологија). Од његовог целокупног, може се слободно рећи, рада епохалног значаја, у оквирима националних наука, од највеће вредности су проучавања српског села, отпочета 1896. године.

Известан напредак видан је и на подручју природних наука. Панчић је тих година завршавао своју плодну и драгоцену каријеру. Још у претходном периоду наставу хемије на Великој школи преузео је Сима Лозанић. Он је још тада објављивао уџбенике на, оновременој, европској научној висини. Вредан помена је и успешан почетак геолошких истраживања, која је предузео Јован Жујовић, од 1880. наставник Велике школе. Подигнута је у Београду метеоролошка станица (1887), и тиме су метеоролошка испитивања ушла у озбиљнију фазу свога развоја.

Поред до сада изнетих чињеница, научни напредак овога раздобља снажно илуструју три момента: оснивање нових катедри на Великој школи, преображај Српског ученог друштва (раније Дрштва српске словесности) у Српску краљевску академију и појава већег броја стручних и књижевних (мешовитих) часописа.

Оснивање знатног броја катедри за нове научне дисциплине које дотле нису постојале није имало само квантитативни значај. Настава свих предмета на Великој школи, осим на Правном факултету, имала је, практично, само општеобразовни карактер. Од сада, пак, сва постојећа настава не само што је имала све више и стручни карактер већ је она, у многим случајевима, могла да послужи као солидна основа будућег научног рада.

Године 1886, као што је већ речено, Српско учено друштво великим делом преобразило се у Академију наука. То није имало само формални значај. Издавачка делатност те нове установе била је много развијенија и на вишем нивоу од ранијег Српског ученог друштва. Гласник овога Друштва постао је *Глас СКА* и излазио је у две серије – једна серија часописа објављивала је радове са подручја хуманитарних наука, а друга из области природних наука. Покренута је и сасвим нова едиција, *Споменик СКА,* такође са две серије, по истоме принципу као и *Глас.* Серија *Споменика* хуманистичких наука објављује и данас, углавном, изворне историјске текстове. За објављивање научних монографија покренута је едиција Посебна издања СКА. Од 1896. Академија издаје и свој *Српски етнографски зборник,* опет у две серије – *Насеља и порекло становништва* и *Живот и обичаји народни.*

Све ове едиције биле су много више опредељене за потребе хуманистичких наука, тј. националних наука. Такав је био случај и са другим часо-

писима и стручног и општег карактера, којих је сада било много више него у ранијем периоду.

Од 1875, па скоро две деценије, излазио је први европски часопис у Београду и Србији – *Ошаџбина.* Он је био претежно књижевни, али је доносио и научне радове, углавном историјске. Сличног карактера било је и *Дело,* огледало света пред крај прошлог столећа.

Иначе научни радови по часописима, па и они сами, показују да се највише радило на проучавању домаће прошлости, и да су ти радови и код шире публике изазивали највише интересовања. Још пред крај претходног раздобља, захваљујући једном легату, почео је да излази алманах *Годишњица Николе Чуйића,* углавном са историографским чланцима. Сличног карактера било је и *Брашсшво* Друштва светога Саве. Археолози имају свој *Сшаринар.*

Остале научне дисциплине располагале су са далеко мање часописног простора. Кратко време излазио је педагошки часопис *Васйишач.* Од 1889. Жујовић је издавао *Геолошке анале Балканског йолуосшрва.* На самом почетку овога века покренут је *Bulletin mensuel de l'Observatoire Central de Belgrade.*

Врхунац србијанске грађанске учености (1903–1914)

Почетак овога столећа чини врхунац у развоју србијанске грађанске културе, јер све духовне делатности кулминирају, неупоредиво у односу на претходни период, а поједине научне делатности доспевају до висина западноевропске културе. То се може проценити и по следећем примеру.

Године 1905, после више деценија постојања, било као Лицеја, било као Велике школе, ова највиша просветна институција у земљи добила је, најзад, ранг универзитета, првог у целокупном Српству. „Погледајмо само с каквим је наставничким колегијумом дочекао Филозофски факултет проглашење Универзитета. Ту је, најпре, наш славни математичар Михаило Петровић, први Србин који је завршио L'école normal superieure, највишу институцију типа филозофског факултета на свету. Међу њима се налази као млади доцент и Јован Скерлић, па Радован Кошутић, писац и данас једне од најбољих универзитетских граматика руског језика, затим Јован Цвијић, Богдан Поповић, Бранислав Петронијевић, Александар Белић, Јован Жујовић, један од пионира геолошких испитивања Балканског полуострва, неуморни Живојин Ђорђевић, који је преко пола века испитивао нашу фауну, и низ других чији је допринос нашој науци свакако значајан. Шездесетих и седамдесетих година најјача интелигенција у Србији налазила се у државној служби и у служби политике, а од факултета Велике школе – на Правном. Сада је Филозофски факултет далеко надмашио друга два. Може се рећи, без икаквог претеривања, да је то био најеминентнији скуп научника код нас до данас. Тај Филозофски факултет могао је, својим наставницима, да се мери са сличним факултетима најчувенијих европских универзитета с вишевековном традицијом и искуством и несразмерно већим материјалним средствима. И то Факултет у земљи у којој за период од скоро једног столећа „ни у сто села није било школе“.

У почетак овога века пада зенит Цвијићевог рада. Тада је он од својих сарадника створио нашу географску школу; тада је са њима неуморно путовао, не само по ондашњој Србији већ и по другим нашим крајевима, испитујући села и наш живот уопште. Тада су се појавила и његова монументална дела *Основи за Географију и Геологију Македоније и Старе Србије*, I–III, 1906–1911. и *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, 1902, поред многих о карсту, о селу и о другим темама.

Природне науке и математика доживеле су дотле незамислив полет. На самом врху ових истраживања налазио се Михаило Петровић Алас. Своје научно интересовање управио је најпре према диференцијалним једначинама, што је и подручје његове докторске дисертације. „У својој научној делатности он је створио и нове математичке дисциплине, као што су математичка феноменологија и математички спектри. У делима *Елементи математичке феноменологије* и *Феноменолошко пресликавање* Петровић је поставио основе научној дисциплини званој општа феноменологија и, посебно, математичка феноменологија. У делу *Елементи математичке феноменологије* он је за многобројне и разноврсне природне и друштвене појаве уочио оно што је битно, и што им је заједничко – како сâм каже, њихово језгро сличности. Те многоврсне појаве и њихове међусобне везе изразио је математичким језиком. Остала главна дела из овог периода су му *Лекције о математичким спектрима* (предавања на Сорбони, објављено на француском језику) и *Рачунање са бројним размацима*. Овим последњим делом он је много допринео могућностима изналажења грешака у израчунавањима. Уз Петровића вреди поменути и неколико врхунских мањих радова из механике Косте Стојановића. Пионир астрономских истраживања био је Ђорђе Станојевић.

Године 1909. појавио се на Београдском универзитету један будући научник светског гласа, Милутин Миланковић, математичар, астроном, геофизичар, а најпре стручњак за бетон. Теме његових истраживања, о чему је писао и на страним језицима, јесу соларне климе и температуре на планетама, теорија померања Земљиних полова, клима на Земљи, реформа календара. Касније је сарађивао и на великим светским приручницима са подручја природних наука. Дао је и неколико одличних универзитетских уџбеника.

Године 1910. за доцента за предмет физиологија дошао је Иван Ђаја, али његови значајни научни резултати су из каснијег времена.

При крају претходног временског одсека појавио се први, европски образован и формиран, српски филозоф Бранислав Петронијевић. Немачки ђак, он је цео живот провео у оквирима немачке класичне метафизике. По том правцу он је и за оно време, у поређењу са најзаступљенијим филозофским правцима у Европи уочи Првог светског рата, био архаичан; али је, зато, као скоро ниједан наш филозоф имао моћ апстрактног филозофског мишљења. Довољно је истаћи да су сви његови тадашњи главни радови, почев од докторске дисертације, објављени у Немачкој.

На подручју националних наука, поред Цвијићевог рада, највећи успеси постигнути су у изучавању историје књижевности. Ту се јављају две вредне

личности: Јован Скерлић и Павле Поповић. Како у књижевној критици, тако и у историји књижевности, Скерлић је постизао резултате који далеко надмашују све оно што је дотле о тој тематици речено. У његовим делима долазила је до изражаја и његова превелика амбиција, тежња да што више створи, као да је знао да ће му живот бити кратак (да не кажемо баш да је био захваћен оним што се зове furor scribendi). Али, његова главна књижевно-историјска дела, у којима је обрађивао само крупне теме, пуна су значајних идеја, смелих и успелих синтетичких конструкција, захваљујући и ванредном стилу, дубини и прецизности у изразу. Многе његове поставке и данас могу бити полазне у даљим истраживањима. Да поменемо само: *Историја новије српске књижевности, Српска књижевност у XVIII веку, Омладина и њена књижевност,* затим монографије о Војиславу Илићу, Јакову Игњатовићу итд.

Више акрибичан и више аналитичар, Павле Поповић је такође у овоме раздобљу обрађивао неке основне теме: *О Горском вијенцу*, 1900, *Преглед српске књижевности,* 1901. Још пре тога стекао је углед у књижевном свету својом студијом о француским моралистима 1893. године.

Била би велика неправда и недостатак овог прегледа ако би се изоставило име Богдана Поповића, првог стручног наставника упоредне књижевности код нас, Скерлићевог професора. Као и Скерлић, само временски много дуже, био је незаобилазни и непроцењиви арбитар нашег књижевног стварања; поред више чланака у овоме периоду његове делатности, издваја се његов сјајни есеј о чувеном француском комедиографу XVIII века Бомаршеу.

Историја у ужем смислу усавршавана је посебно у методском погледу, захваљујући томе што су се нове генерације историчара, са почетка XX века, обично школовале код истакнутих европских специјалиста, а што је омогућило коначно формирање критичког правца. Од нових историчара на Београдском универзитету ваља издвојити Јована Радонића. Од многих његових дела из година пре Првог светског рата треба истаћи два: *Европа и Балкански народи према Турцима у првој половини XV века* и *Гроф Ђорђе Бранковић;* ово друго је доживело више издања.

У ово време ударио је темеље византолошких студија Драгутин Анастасијевић, такође Крумбахеров ђак. На катедру за археологију дошао је Милоје Васић, први стручни археолог на европском нивоу.

Развој правних наука

Основна институција на којој су се гајиле скоро само природњачке и хуманитарне науке био је Филозофски факултет. Поред њега (од 1853) постојала је и нека врста природно-математичког факултета, касније Технички, али готово сва научна радња током XIX века одвијала се на Филозофском. У каснијем периоду изузетак је чинио Правни факултет.

Речено је већ да је тај факултет у почетку био главни на Лицеју јер је у време када се изграђивао државни апарат постојала велика потреба за шко-

Група српских научника и књижевника у Београду. Седе (слева надесно): Светозар Ћоровић, Слободан Јовановић, Сима Матавуљ, Алекса Шантић и Јанко Веселиновић. Стоје (слева надесно): Миле Павловић Крпа, Атанасије Шола, Радоје Домановић, Светолик Јакшић, Милорад Митровић, Кисић, Ристо Одавић и Јован Скерлић

лованим чиновништвом. Према томе, Правни факултет имао је задуго да задовољава чисто практичне потребе, те о неком научном раду, као посебном задатку те институције, није могло бити ни говора. Од професора се тражило да буду добри знаоци разних правних дисциплина, и да своје ђаке науче да правно мисле, како би могли да прихвате нижа и виша звања у разним установама: у судовима, администрацији, дипломатији итд.

Ти први професори права нису могли ни због опште примитивне духовне атмосфере да буду и изграђени научници. Они су још годинама морали да предају различите предмете. Тек крајем прошлог века на Правном факултету ситуација се из основа изменила. Тада су се међу његовим наставницима појавили и научни радници на једном вишем нивоу, признати и у Европи, а не само добри професори као дотад. На челу ових правника стоји Тома Живановић, професор кривичног права, Живојин Перић, париски доктор наука, професор међународног приватног права и грађанског судског

поступка, још од почетка свог научног рада изазивао је пажњу својим особито плодним радом.

Нешто старији од њих био је Слободан Јовановић. Истицао се широком културом, боље речено стварним знањем из разних области, не само из области права. У почетку је обрађивао само теме из државног права, да би с временом све више проширивао дисциплинарни спектар свог научног интересовања. У овоме периоду занимао се и књижевном критиком и есејистиком, политичком филозофијом (студија о Макијавелију), али је још рано главни правац својих проучавања усмерио према историји, нарочито уставној. Од 1912. почео је да објављује своју велику уставну и политичку историју Србије друге половине XIX столећа, подељену на монографије, од којих је прва *Уставобранитељи и њихова влада.*

КЊИЖЕВНОСТ

Прва тражења (1815–1878)

Отприлике сваки други српски књижевни посленик, који је ушао у историју до појаве романтизма, живео је и радио у новој српској држави. У њој су живели краће или дуже време и такве личности као што су Вук Караџић, Стерија Поповић, Јаша Игњатовић и Ђура Јакшић, али сви они, узимајући у обзир и јединог Србијанца међу њима, Вука, формирали су се ван Србије. Појединци су задужили њен литерарни развој издавањем алманаха, почев још од прве Милошеве владавине. Четрдесетих година један новинар, такође прекосавски Србин, Милош Поповић, издавао је први књижевни часопис *Подунавку.* Оригиналних писаца, домородаца, од иоле вредности пре средине столећа није било.

Први отечествени литерат од неке веће вредности био је Љ. Ненадовић. Као човек он је формиран у Србији, а као интелектуалац – школовањем на страни и дужим путовањима по најкултурнијим земљама Западне Европе. Због овог другог он је најбољи као путописац. Покренуо је 1850. књижевни лист *Шумадинку.* Највише је писао песме, у којима се испољио као дидактичар и морализатор.

Као и у научном стваралаштву, тако и у књижевном, у Србији прошлога века, Београд је био главно и једино средиште. У њему се скоро нико од писаца није родио, али је, углавном, ту живео; а ретко је ко писао и дела штампао своја ван Београда.

Талентованији од Ненадовића, мада је почео писати за јавност исте године кад и он (1843), био је Јован Илић, рођен, додуше, у Реснику, али Београђанин, јер је скоро цео свој живот провео у главном граду. Историјски посматрано, он је као нека веза између старе српске војвођанске књижевности и нечег новог, оригиналног.

На свој начин важнију књижевну појаву и од Ненадовића и Илића чини једна нова литература. Њу можемо назвати „сељачком прозом“ и она је годинама заузимала посебно место у србијанској књижевности. Њу су стварали и сељачки изданци и учитељска и свештеничка деца одрасла на селу.

Прва два писца оваквих склоности су сељачка деца: Милан Милићевић и Милован Глишић.

Овом раздобљу, боље речено његовим последњим годинама, припада и србијански романтизам. Појавило се неколико песника који су на првом месту били интелектуалци, а налазили се под јаким утицајем књижевног изражавања својих сународника северно од Саве и Дунава. Њима је у извесној мери припадао и Илић, а и два официра – Ј. Драгашевић и В. Васић, затим Милан Кујунџић Абердар, Чедомиљ Мијатовић, Владан Ђорђевић, Стојан Новаковић и други. Имали су и свој часопис *Вилу*, потом *Младу Србадију*. У њихово време у Србији је живео и певао један романтичар, песник великог формата – Ђура Јакшић.

Око седамдесете године појавио се нови млади човек – Светозар Марковић, који је, поред Глишића, утицао на читав низ писаца, чак и после свога кратког живота. Настанак реализма у књижевности може се доста приписати његовим заслугама.

Потврда реализма (1878–1903)

Описаном периоду у Србији још увек је недостајала права уметничка књижевност. Писаца и од релативне вредности било је мало. Тек се стварала она категорија људи што се зове читалачка публика. У претходном поглављу споменуто је да је први часопис на европском нивоу *Отаџбина* почео да излази 1875. године. Био је то тек зачетак аутентичних књижевних напора у раздобљу после 1878. године.

„Сељачка проза“ доживљавала је свој врхунац. На самом почетку појавио се један приповедач, школован у Немачкој, чија прва, можда најбоља, приповетка „Први пут с оцем на јутрење“ има за тему један догађај одигран у паланци. Лаза Лазаревић ушао је у повест медицинских открића као лекар, а у књижевност са једва десетак приповедака, али које спадају међу најбоље од свих написаних до 1914. године. Налазио је, такође, и теме из сеоског живота.

Врхунац те прозе пробио се кроз опус Јанка Веселиновића, приповедача и романсијера, сеоског учитеља, а сина сеоског свештеника. За свог релативно кратког живота он је доста створио.

Марковићев утицај значио је и продор руског утицаја, после кога се појавио и француски, а добри страни узори били су сада чешћи и плодотворнији. Светолик Ранковић, син сеоског учитеља, а руски ђак и по школи и по књижевности, у својим романима, међу којима се издваја *Горски цар* као најбољи код нас у деветнаестом веку, истицао се разумевањем и саучешћем за своје промашене јунаке. Ранковић је писао и приповетке са темама из сеоског живота.

Сатирична књижевност добила је изванредног представника у Радоју Домановићу. Његова приповетка „Вођа", на пример, може ући у сваку антологију светске сатире.

Као и проза, тако се и поезија ових година налазила у процесу свога зрења. Реалистички правац отворио је Војислав Илић, син Јована Илића, чија су браћа имала такође склоности за књижевне послове. И он је био под руским утицајем. Обрађивао је у својим песмама и класичне мотиве, писао је и родољубиве песме.

За скоро све писце овога времена заједничка је чињеница да су кратко живели. Изузетак чини Бранислав Нушић, чији се књижевни и животни пут завршио тек уочи Другог светског рата. Плодан је и као писац новинских сатира (под псеудонимом Бен Акиба), и приповедака и драма; најчувенији је, пак, као комедиограф. Својим многобројним комедијама (*Протекција, Народни посланик, Обичан човек* из овог временског периода), приступачним и широј публици, он све до дана данашњег ужива велику популарност.

Први и европски не само образован већ и изграђен критичар био је Љубомир Недић, филозоф по струци, ђак једног Вунта. У основи, он је уздигао књижевну критику, омогућио јој да освоји озбиљније критеријуме од свих дотадашњих.

На крају овог четвртстолећа појавио се и један нарочит књижевни делатник, колико књижевник толико и филозоф, Божидар Кнежевић.

Међу већ увећаним бројем књижевних часописа издвајали су се *Српски преглед, Коло* и *Дело*. На самом почетку XX столећа почео је да излази до сада највећи часопис код свих Јужних Словена – *Српски књижевни гласник.*

Деветнаести век, својим највећим делом, ни у Београду ни у провинцији није знао за жене научне раднике или књижевнике. Већ уочи XX века појавило се неколико књижевница. По вредности својих дела оне нису, у просеку, много уступале својим мушким колегама. Појава жена песника и прозних писаца само је један од доказа колики је културни и социјални напредак учињен при крају XVIII века и у деценији пред Први светски рат. Друго важно обележје тог великог културног успона јесте нагли развој књижевне критике. Она је чак, у неку руку, постала мода. Многи млади људи темељног и знатног образовања почели су њоме да се баве. Неоспорно је да је она, ових година, доживљавала своје најлепше и најзначајније тренутке. На њеном челу био је Јован Скерлић, професор универзитета и историчар домаће књижевности, један од најзначајнијих српских писаца све до данас. Његове многобројне критике, у његовим целокупним делима скупљене у шест књига (*Писци и књиге*), чине и данас незамењиве текстове за аутентично упознавање наше старије књижевности.

Упоредо са Скерлићем истиче се и његов професор Богдан Поповић. Исто као и Скерлић, веома много, нарочито између два светска рата, својим неприкосновеним судовима необично снажно је утицао на развој српске књижевности.

У ово доба појављује се више нових песника него прозних писаца. Касније ће у први план избити Јован Дучић и Милан Ракић. Обојица су провели свој радни век у дипломатској служби.

Србијанац Милан Ракић доста је различит од свог херцеговачког савременика Дучића. Код Ракића је изражено, у приличној мери, једно песимистичко осећање света и живота, што, такорећи, чини најбитнију карактеристику поезије овога десетлећа. Има у томе и дејства страних утицаја.

Поред Дучића, Сима Пандуровић је најплоднији српски песник прве половине XX столећа.

Изразити песимиста у својим стиховима, чији се и лични живот доста поистовећивао са његовим песничким исказима, био је Владислав Петковић Дис.

Модерној се приближавао М. Ћурчин.

Уочи самог Великог рата појавила се и Исидора Секулић, Бачванка. Завршила је факултет у Београду, у коме је провела највећи део живота. Можда је највећи познавалац светске књижевности код нас, о многим писцима је писала одличне есеје. Пред Први светски рат објавила је *Писма из Норвешке,* можда најбољи путопис целокупне српске књижевности.

Од истакнутих прозаиста било је више оних већ афирмисаних у протеклој епохи него нових. Међу овима се истичу Борисав Станковић и Милутин Ускоковић.

Станковић је своју књижевну каријеру започео још крајем XIX века приповеткама; код шире публике стекао је велику популарност драмом *Коштана,* која је послужила као основ и за либрето једне наше опере; а 1910. године угледао је свет његов роман *Нечиста крв,* један од најбољих у нашој старијој књижевности.

Ужичанин Милутин Ускоковић дао је једну збирку приповедака и два романа, од којих је роман *Дошљаци,* 1910, много запаженији.

Тако је српска књижевност, чији су писци живели у Београду и у коме су излазила скоро сва њихова дела, доспела до једног нивоа, максималног према условима у којима се развијала. Само педесетак година раније писци су се задовољавали писањем литерарних вежби. Сада, пак, она је, у извесном смислу, била уклопљена у европске токове. Њени протагонисти постајали су књижевно све образованији. Они су све више схватали потребу праћења продукције значајних европских стваралаца.

Виша књижевна образованост донела је са собом још једну значајну новину: много разноврснији, изграђенији и углачанији уметнички облик. На форму се нарочито обраћа пажња у поезији, и код врхунских песника, у њиховим најбољим делима, она не уступа њиховим узорима. У томе погледу велика је разлика између књижевних текстова из првих година овога века и оних начињених само тридесетак година раније. Формиран је један рафинциранији језик, назван београдским стилом.

Ипак, сва та производња уметнички писане речи је копистичка, у мало слабијим делима епигонска. Тада још није било међу писцима великих, самосталних, оригиналних стваралаца, какви ће се појављивати почев од међуратног периода, а који би могли да се мере са водећим креаторима великих европских литература. Али та домаћа књижевност ипак је била

богата по својој разноврсности, снази израза, таленту писаца, па и идејама. Од тих писаца се није ни могло тражити више од онога што су пружали.

Упоредо са подизањем књижевних квалитета и капацитета, расла је и читалачка публика, и бројно и што се тиче укуса. Сада се већ и међу просечним интелектуалцима, и то не само код људи са факултетском спремом, могло наћи доста начитаних љубитеља књижевности са извесним, много вишим, укусом од оног из прошлога века. Њихов укус најбоље илуструје преводилачка књижевност. И она је сада била много богатија и уметнички вреднија.

У деценији пре видовданског прелома постојала су два еминентна преводиоца: Јован Максимовић за руску књижевност и адвокат Душан Ђокић за француску. О квалитету њихових превода сведочи и чињеница да су прештампавани, неки пут и без икаквих измена, и између два рата а и касније.

Општа култура и ван непосредног образовања била је на висини; такође и цивилизација, што се види и по хигијени, гардероби, кафанском животу, опхођењу на јавним местима итд. Тадашњи Београђани, у просеку, били су цивилизованији од данашњих.

Што се тиче културне климе, осим непосредног научног и књижевног образовања, она се могла опазити и по разним њеним пропратним појавама.

Књижевници о Београду

Београд и живот у њему нису нарочито заинтересовали књижевне прегаоце. Ипак приличан број приповедака и романа о Београђанима углавном је безвредан. Скоро ниједан писац, иако је живео и дуже у Београду, није у њему рођен, нити формиран. О Београду није постојало ниједно маркантно дело у књижевној продукцији до 1914. године.

Стерија је, у своје време, око средине прошлога века, написао комедију *Некад и сад*. Много касније, и Нушић је под истим насловом написао једну комедију. Оно што је код Стерије генерација „сад“, то је код Нушића „некад“. И без обзира на њихову уметничку вредност, то су лепи документи о Београђанима, њиховим наравима, просвећености итд. С тим у вези треба указати на једну интересантну, важну, и до сада занемарену чињеницу о српској књижевности до 1914. године. Било је доста и минорних писаца, неких данас и потпуно непознатих, који су састављали другоразредне и трећеразредне текстове о догађајима одиграним у Београду. Са уметничког гледишта, они могу да вреде мало или ништа, али су, с друге стране, знаменит изворни материјал за оно што се зове друштвена, па и свака друга историја старог Београда.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Сто година Филозофског факултета, Београд 1963.
Милићевић, М., *Поменик*, Београд 1979.
Енциклопедија Југославије I–VIII, Загреб 1953–1971.
Скерлић, Ј., *Историја новије српске књижевности*, Београд 1967.
Исти, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1966.
Годишњаци СКА до 1915.

УМЕТНОСТ

Сликарство прве половине XIX века

За време прве владе кнеза Милоша српски сликари су примитивни, самоуки иконописци, зографи, у оквирима традиције XVIII века. За кратко време у Београду је Павел Ђурковић радио неколико портрета. Рађени су и црквени иконостаси (Топчидерска црква).

Потом су у Србију долазили други угледнији прекосавски сликари, као: Урош Кнежевић, Димитрије Аврамовић, Павле Симић, Јован Поповић, који су се школовали на Западу. Заједно са Анастасом Јовановићем они су радили око средине века. Највише су рађени портрети. У Београду је кратко време радила портрете и прва српска сликарка Катарина Ивановић. Анастас Јовановић је оставио за собом и велики број радова са подручја литографије и фотографије, која се, захваљујући њему, врло рано појавила у Београду. Јовановић се истакао и на пољу графике. При крају овога раздобља рађен је и иконостас Саборне цркве.

Сликарство друге половине XIX века

На почетку овога раздобља најистакнутији сликар био је Стева Тодоровић, Новосађанин, школован у Бечу и Минхену. Држао је и сликарску школу. И он је радио и портрете, али и историјске композиције са националним темама, а бавио се и црквеним сликарством.

Мањи део својих слика радио је у Београду Ђура Јакшић, у знатној мери под утицајем Рембранта. Са том двојицом, Јакшићевом смрћу 1878, „закључена је епоха српског романтизма".

Значајнији сликари и даље су долазили из Јужне Угарске: Ђорђе Крстић, Урош Предић, Паја Јовановић.

Крстић је био „први српски уметник који је имао услове да у потпуности заврши уметничке студије". Осам година је провео у Минхену, годину дана у Риму. Бавио се и световним и црквеним сликарством.

Вук Стефановић Караџић

Урош Предић: Херцеговачки бегунци-избеглице, уље на платну

Скулптура на прелазу у XX век

Општи културни услови утицали су на то да се домаћи вајари јаве тек пред крај XIX века. Први српски вајар, Београђанин, био је Петар Убавкић, школован у Минхену и Риму. Вериста по опредељењу, он је за своје бисте „Вук" и „Циганка" на светској изложби у Паризу добио трећу награду.

Новосађанин Ђорђе Јовановић „читав свој живот везао је за уметнички живот Београда и постао не само један од пионира, већ и један од водећих представника српског вајарства". Школовао се код Стеве Тодоровића и у Минхену, Бечу и Паризу, „где је од својих професора добио прецизност форме и сентименталне и патриотске теме".

Симеон Роксандић школовао се у Загребу, Минхену и Будимпешти, а у Београду је провео само другу половину живота. Његови радови су махом пропали, а од сачуваних, јавних, познати су споменик на Чукур-чесми и фонтана са рибаром на Калемегдану и у Загребу (два иста одливка).

Сликарство на прелазу у XX век

Урош Предић из Орловата, ученик Грипенкерла, највећи део живота провео је у Београду. „Предић је распон своје уметности поставио између морализаторских придика и црквеног сликарства намењеног широкој публици провинције и оних дела у којима се огледа не само његова занатска вештина, већ и ослушкивање промена донетих у српску уметност преко генерација млађих сликара."

Паја Јовановић (из Вршца) само је мањи део живота провео у Београду (највећи у Бечу). Радио је историјске композиције, фолклорне теме и портрете, „који су му донели славу европског помодног портретисте".

Дубровчанин Марко Мурат, минхенски ђак, који је највећи део живота провео у Београду, „прва платна је заснивао на реалистичном приступу слици, али и у њима су већ приметни наговештаји каснијег не само пленеристичког, већ и импресионистичког сликања светлости".

У стилу сецесије сликао је Леон Коен. На једној изложби излагао је са Кандинским. Његова сликарска каријера рано је прекинута због болести.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Коларић, М., *Рано грађанско сликарство код Срба*, Београд 1957.

Васић, П., „Историјски портрети Уроша Кнежевић", *Зборник Музеја Првог српског устанка* I.

Исти, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962.

Тодоровић, С., *Аутобиографија*, Нови Сад 1951.

Трифуновић, Л., „Почеци српског модерног сликарства", *Зборник Светозара Радојчића*, Београд 1969.

Кашанин, М., *Два века српског сликарства*, Београд 1942.

Кусовац, Н., *Реализам у српском сликарству XIX века*, Београд 1970.

Трифуновић, Л., *Српски уметници XIX века – академици*, Београд 1968.

КУЛТУРА И ЗДРАВСТВО

Штампарство 1831–1914.

Прва штампарија донета је у Београд 1831. године (данашњи Београдски издавачко-графички завод). Поред штампарије, од почетка, постојала је и словоливница. Године 1846. уз њу је придодана и литографија. Током XIX века она се развила у велико штампарско предузеће. Први графичари били су Немци.

Поред књига, у њој су штампани разни формулари. До 1839. одштампано је 90 књига, а само 1850. око 50. Од 1834. у њој су штампане и *Новине србске*. Из ње су изашла многа значајна дела, као што су Његошев *Горски вијенац*, *Рјечник* Вука Караџића, Панчићева *Ботаника*. Пуних тридесет година била је једина штампарија у Србији.

Прва приватна штампарија, новинара А. Андрића, почела је са радом 1860. Радила је до 1870. Већа и боље опремљена од ове била је штампарија Николе Стефановића, основана 1861. За 15 година свога рада издала је око 300 књига.

Од 70-их година постојали су доста повољнији услови за ширење штампарства. На то је, између осталог, имала утицаја и појава већег броја листова, па је само у времену од 1871. до 1877. основано пет штампарија. Али су све оне биле кратког века. Због недостатка редовних издања нису имале довољно посла. Сметао им је и монопол Државне штампарије (у почетку називане и „Књижеска књигопечатња“ и „Књижеско-Србска Књигопечатња“, па „Правителствена типографија“), која је имала искључиво право израде свих текстова за потребе или под контролом државе.

Развој штампарства, у извесној мери, ометали су и прописи о штампи.

Нови полетни развој политичког живота у земљи 80-их година, такође и слободнији прописи о штампи дали су подстрек и даљем развоју штампарства.

Последње две деценије XIX века биле су период новог полета штампе; опште подизање културног нивоа довело је до многобројнијег и тиражнијег објављивања књига, па је све то, природно, морало утицати и на развој штампарства. Тако је, само до 1890, основано још осам штампарских предузећа.

Сви наведени фактори дејствовали су још више на почетку овога века. Поред тога, и велике политичке слободе, дате после 1903. године, и привредно јачање земље.

Од 1900. до 1914. број штампарија у Београду попео се од 18 на 25.

Све те тековине биле су током Првог светског рата уништене. За време аустроугарске окупације у Београду је радила само штампарија аустријске управе, која је штампала, углавном, само за потребе окупаторских власти.

Издавачка делатност

Издавачка делатност у Београду и Србији почела је 1832. године делатношћу Војвођанина Глигорија Возаревића. Објавио је тада једну књигу о Првом српском устанку, затим алманах *Голубицу,* сва дела Доситеја Обрадовића. Али, „са Возаревићевим нестанком нестала је и започета издавачка делатност. А и Возаревићеве књиге слабо су се продавале".

Први „аквизитер" био је слепи Црногорац Ђура Милутиновић, „неуморан продавац и пропагатор Возаревићевих књига по свим махалама Београда".

После Возаревића штампарија је била једини издавач књига. Највише је издавала уџбенике и црквене књиге. Од 1847. Друштво српске словесности издавало је свој *Гласник* и друга посебна издања. Иначе, писци су и сами издавали своја дела.

Милош Поповић, уредник *Новина србских,* покренуо је издавачко предузеће 1851. године. Био је повезан са градовима у унутрашњости и југословенским крајевима Аустрије, па и са књижарским центрима у иностранству. Он је растурао и стране књиге, и после две године издавачку делатност, у скромним размерама, преузела је Валожићева књижара.

Српска књижевна задруга

Издавању и ширењу књиге допринеле су и две задужбине, Коларчева и Николе Чупића. Али и њихова издавачка делатност била је скромна. Нешто књига издало је и „Друштво светог Саве".

Прва озбиљна и врло активна издавачка кућа била је Српска књижевна задруга, основана 1892. године. Већ њен почетни успех изненадио је многе. У свом Колу објављивала је добру и јевтину књигу.

У периоду између два светска рата било је више великих приватних издавачких предузећа. Од њих је најзначајније било Геца Кон а.д. Поред њега треба споменути и Цвијановићеву књижару, Свесловенску књижару, Француску књижару и издавачку кућу „Рајковић и Ћуковић".

Новине, алманаси, часописи до 1878. године

У Крагујевцу су 5. јануара 1834. почеле да излазе *Новине србске,* прве новине у ослобођеној Србији, премештене после годину и по дана у Београд, где су после непрекидно излазиле 80 година. Просвећеније Београђане је појава *Новина* просто одушевила.

Али, такорећи, од почетка, овај лист налазио се у кризи, нарочито због

ПОДУНАВКА

Број 1. У Земуну 3. Марта 1856. Година I.

Земунска *Подунавка* бр. I, 1856. године. Прва слика Београда у заглављу новина

малог броја претплатника. Тираж је годинама био испод 500. Од 1840. уз *Новине* је излазио и додатак. То је од 1843. *Подунавка,* нека врста књижевног листа. После абдикације кнеза Милоша, на страницама овога листа одражавала се и политичка борба између уставобранитеља и обреновићеваца.

Новине су постајале све боље од када је за уредника дошао млади Новосађанин Милош Поповић, који је читав низ година остао на томе месту.

Године 1850. књижевник Љуба Ненадовић покренуо је *Шумадинку,* лист за књижевност, забаву и новости. Близак кнегињин рођак, Ненадовић је у свом листу, понекад, смео свашта да објави. Са прекидима, лист је излазио до 1857. године.

Од 1882. године излазио је читаве три деценије, у своје време веома популаран, шаљиви лист *Брка.*

У првој половини XIX века велику културну улогу одиграли су годишњаци (алманси). Од 1833. излазио је неколико година у Београду Давидовићев *Забавник;* 1837. и 1838. *Уранија* Димитрија Тирола. Од 1839. до 1844. Возаревић је издавао алманах *Голубицу,* чији је уредник био Јован Хаџић. „Она је најбољи српски алманах свога времена, и стекла је посебну заслугу за српску историјску науку објављивањем старих споменика."

Од 1847. године излазио је први научни часопис у Београду и Србији *Гласник* Друштва српске словесности.

Нови полет штампа доживљава за друге владе кнеза Михаила. Да би влада могла слободније третирати политичке проблеме, 1861. покренут је полузванични *Видовдан.* Исте године почеле су кратко време да излазе *Трговачке новине,* орган либерала у опозицији према кнежевом апсолу-

БЕОГРАДСКЕ ИЛУСТРОВАНЕ НОВИНЕ

Прве илустроване новине у Београду, бр. 1, од 1. јануара 1866. године

тизму. Од 1867. излазила је *Србија*, под уредништвом младог либерала Љубомира Каљевића, у чијим рубрикама се смело слободније писати него икада дотле за владе кнеза Михаила. Годину дана пре тога појавио се први илустровани лист у Београду и Србији *Београдске илустроване новине*. Године 1865. почеле су да излазе прве књижевне новине *Вила* Стојана Новаковића, а од 1869. *Тежак*, орган Друштва за пољску привреду.

Како је под кнезом Михаилом покренут *Видовдан* као владин полузваничник, тако су намесници, боље речено Ристић, покренули свој полузваничник *Јединство*. Под намесништвом угледао је света и *Радник*, лист Светозара Марковића, први социјалистички лист у Београду, Србији, и код свих Јужних Словена. У Београду је 1874/75. излазио и социјалистички часопис Пере Тодоровића *Рад*.

Штампа крајем XIX и почетком XX века

Од тренутка стварања организованих политичких странака ојачала је и страначка штампа.

Познатије информативне новине биле су: *Београдски дневник (Нови београдски дневник)*, *Мале новине* (режимски лист Пере Тодоровића), *Трговински гласник*, *Вечерње новине*, *Мали журнал*, *Београдске новине*, и *Дневни лист*, на коме је успешно сарађивао млади Јован Скерлић.

Социјалистичка штампа борила се, такође, у ово време за своје „место под сунцем". Мита Ценић чинио је покушаје са новим *Радником* и *Борбом*. Крајем столећа појавио се *Социјал-демократ*, а и *Радничке новине*, које су ускоро постале и званични лист Српске социјалдемократске странке.

Нови, врло повољан, закон о штампи и бујање политичког живота уопште, допринели су да је Србија у раздобљу од 1903. до 1914. имала богатију штампу него икада и до тога и после тога времена, све до данас. Нарочито је цветала провинцијска страначка штампа, док су главни листови, природно, и даље излазили у Београду, као престоном граду земље.

Појавом још једне јаке странке, Самосталне радикалне, настао је и њен орган *Одјек*. Угледан конзервативни лист била је *Правда*, поред ње конзервативне новине била је и *Штампа*. Националисти су издавали *Пијемонт* итд. Још 1904. године у Београду је излазило 12 дневника!

Библиотеке

За време аустријске владавине Србијом (1718–1739) у Београду је постојала митрополијска библиотека. Године 1731. у њој је било 400 књига, нешто икона и слика и десет хрисовуља. После четири године пописано је 180 дела и 944 свеске. У овој библиотеци било је највише књига штампаних у Русији, и то богословских. После више сеоба она се, најзад, скрасила опет у Београду, у оквиру патријаршијске библиотеке.

У Земуну је од 1825. постојала Славено-сербска библиотека. Имала је и нумизматичку збирку, а пропала је за време Првог светског рата.

За време Првог српског устанка зна се да је у Београду имао библиотеку Доситеј Обрадовић. Основана је тада и једна јавна библиотека.

За време прве владе кнеза Милоша формирана је Библиотека Књажеске канцеларије сербске.

Из библиотеке Министарства просвете развила се Народна библиотека Србије. Њу је Даничић 1856. називао „Народна библиотека при Попечитељству просвешченија", а Народном библиотеком она је, званично, постала тек године 1881.

Шездесетих година у Београду су постојале још библиотека Српског ученог друштва, Велике школе, Војне академије, Богословије, Гимназије, обе полугимназије, Министарства итд.

На челу будуће Народне библиотеке налазили су се угледни научни радници: Ђура Даничић, Јанко Шафарик и Стојан Новаковић. Најзаслужнији за њен развој био је Новаковић.

Знатнију библиотеку имао је и Лицеј, односно Велика школа. После оснивања Универзитета постојале су само семинарске библиотеке. С временом била је све значајнија библиотека Српске краљевске академије.

Књижаре

За време турске владавине Дубровчани су у Београду продавали књиге. Средином XVI века у нашем главном граду постојала је дубровачка српска штампарија и продавница књига.

За време аустријске владавине Србијом у XVIII веку у Београду су набављане црквене и школске књиге. Београд су посећивали руски трговци књигама. При митрополијском двору постојало је стовариште црквених и школских књига.

После 1804. и 1815. године у Београду и Србији књиге су растуране претплатом и продајом. Око 1830. у Београду је отворио књижару Глигорије Возаревић у близини Саборне цркве. Возаревић је био и књиговезац. Продавао је и стране књиге.

Било је више безуспешних покушаја и пре и после да се у Београду отвори књижара. Књиге су продаване и у обичним трговачким радњама.

Милош Поповић, уредник *Српских новина*, отворио је књижару. Ту књижару је 1854. преузео Велимир Валожић, који је дошао из Чешке.

Почетком XX века никло је неколико приватних књижара, нарочито активних између два светска рата, као што су: Геца Кон а.д., Свесловенска, Цвијановићева. Посебно се истицала Дворска књижара Мите Стајића. Постојала је и Социјалистичка књижара. И даље су се књиге продавале и по обичним трговинама. Године 1892. у Београду је укупно било 13 радњи у којима су продаване књиге, а 1911. тај број се попео на 36.

Први сајам књига одржан је 1893. До 1914. одржана су још два.

Архивистичка делатност до 1918. године

Прве идеје о организовању архивске службе појавиле су се још средином прошлога века. Упутство у регистратурама донето је 1839. године. Од 1847. Друштво српске словесности радило је на прикупљању архивске грађе историографског значаја. Добављани су преписи значајних докумената и из иностранства.

Тако прикупљана грађа почела је да се обрађује тек 1870. На томе су радили наши познати научници Љуба Ковачевић, Љуба Стојановић и Слободан Јовановић. Из тога целокупног рада с временом је настао данашњи Архив Српске академије наука и уметности. У њему има документа и из XIII века.

На прикупљању архивалија радили су и Народни музеј и Народна библиотека. Рукописно одељење Народне библиотеке имало је око 1.400 рукописних књига и око 2.000 писама, али је све то страдало од бомбардовања 6. априла 1941. године.

И у Народном музеју има повеља, диплома, старих црквених рукописа и старих штампаних књига.

„Идеју о оснивању Државног архива у Србији провео је у дело Владан Ђорђевић, док је био на положају председника Министарског савета. Пројект закона који је припремио Андра Ђорђевић, министар просвете, изгласан је на скупштинској седници 2. јануара 1898. године. Државни архив Србије отпочеће рад после извршених припрема 1. јануара 1900. године." Први управник Архива био је већ осведочени историчар Михаило Гавриловић. Архивски материјали су у њему сређивани по принципу провенијенције.

Здравствена служба

Прва здравствена установа у ослобођеној Србији била је апотека Матеје Ивановића, отворена преко пута Саборне цркве. Године 1836. постављен је први карантин у Алексинцу, преко кога су дотле продирале разне епидемије из Азије. У време објављивања хатишерифа од 1830. и 1833. у Србију, па и у Београд, дошло је више лекара. Прва санитетска служба основана је 1838. Карантинску службу водио је др Пацек, Словак, а санитетску др Јован Стејић, Србин из Арада. Др Пацек је израдио законски нацрт о окружним лекарима (физикусима). Издата су и Правила о калемљењу богиња. Ови прописи израђени су према аустријским узорима.

Санитетска служба у војсци, „гарнизоном војинству", организована је 1845. на челу са др Линденмајером, Немцем из Баната. Војни санитет водио је, потом, др Белони, Словак. Он је наставио са радом на организовању војног санитета, подигао је прву војну болницу.

Прва цивилна болница, саграђена добровољним прилозима, била је београдска општинска болница на Палилули. У тој згради, у улици Џорџа Вашингтона, данас се налази Очна клиника Београдског универзитета. Болничка зграда почела је да се зида 1865. Кроз ову болницу, као млади

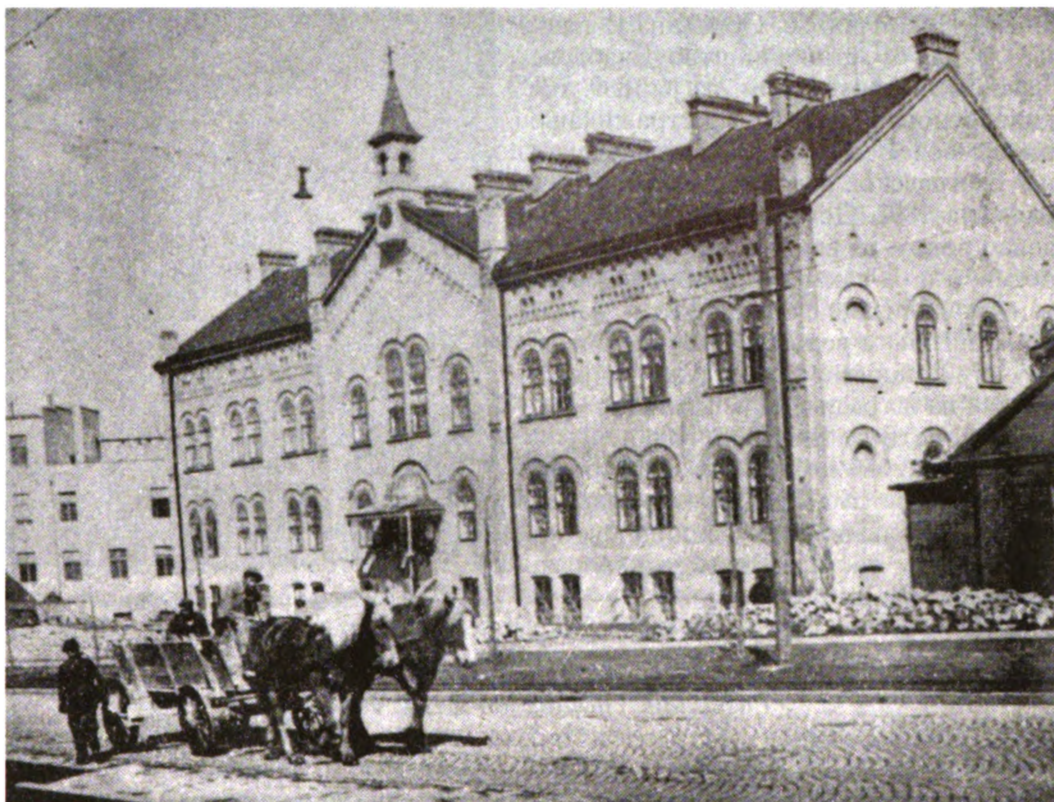

Градска болница у Видинској улици

лекари почетници, прошли су многи касније истакнути медицински стручњаци.

Шездесетихих година почела је да се формира и прва медицинска литература. Превођена су класична дела природњачке и здравствене литературе. Године 1865. основана је на Великој школи катедра за јавну хигијену и судску медицину. Њу је држао и др Аћим Медовић, пореклом Пољак, писац првог уџбеника судске медицине и први истраживач голубачке мушице код нас.

Тих година било је већ доста лекара домородаца, који су своје студије завршили на аустријским, немачким и француским универзитетима, па је 1872. основано Српско лекарско друштво. Идуће године оно је покренуло свој орган *Срūски архив за целокуūно лекарсшво.* Тај часопис и данас излази. Поменути др Медовић био је први председник Друштва. Из те средине поникло је 1876. Српско друштво Црвеног крста.

Старачки дом подигнут је у Београду 1901. Постојао је и часопис за здравствено просвећивање *Народно здравље.* Од 80-их година посебно се поклањала пажња засађивању и одржавању дрвореда по улицама. Радило се и на

подизању паркова. Подигнуто је хигијенско Ново гробље. Обраћана је пажња и да се становништво снабдева здравом пијаћом водом, па је 1889. године основан Одбор за истраживање пијаће воде. Започет је рад на изградњи београдског водовода. Пуштен је у рад јула 1892. Дотле се Београд снабдевао водом из великог броја уличних чесми, а и од сакаџија (водоноша). Питање канализације покренуто је заједно са питањем водовода, али су у овом случају припреме много дуже трајале. Радови на изградњи канализационе мреже отпочети су тек 1905. године.

Пред ратове од 1912. до 1918. године почело се са изградњом комплекса грађевина Главне војне болнице, од које је касније настала Војно-медицинска академија ЈНА.

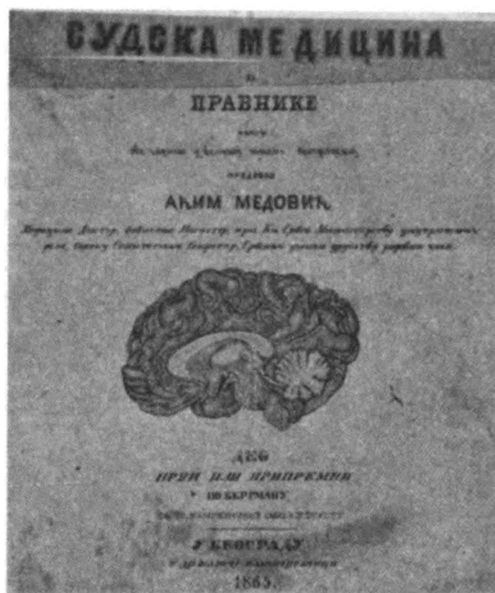

Судска медицина за правнике.

Развитак спорта до 1914. године

Зна се да се на устаничкој Великој школи учило мачевање од 1808. године. После 35 година у Београду је отворена школа мачевања. Након пет година основана је још једна. Као посебан предмет мачевање је предавано у Артиљеријској школи (Војној академији), основаној 1850. Из националних разлога су за мачевање били заинтересовани и омладина и војска.

Један од најпознатијих сликара у Србији прошлога века Стева Тодоровић основао је у Београду 1857. године Прво српско друштво за гимнастику и борење, где су вежбали гимназисти и студенти. Ученици овог друштва приредили су 1862. свој први јавни час. Тодоровићев рад потпомагао је кнез Михаило. Друштво је, са прекидима, трајало деценијама.

Од 1865. године у београдској гимназији постојали су и часови гимнастике. 1871. године гимнастика је постала обавезан предмет у свим школама у Србији. Без правих стручњака, ова настава је још дуго била слаба, а затим је прерасла у гимнастику и војно вежбање.

У прошлом веку још два спорта била су врло популарна: стрељаштво и коњске трке. Стрељаштво је имало свој и војни и национални значај.

Коњске трке одржаване су у Србији још за прве владе Милоша Обреновића. Али сталне коњичке организације није било. Тек 1890. у Београду је основано Коло јахача „Кнез Михаило".

Ширење идеја чешког Сокола допринело је распростирању гимнастичког спорта крајем XIX и почетком XX столећа. Соколство је давало подстрека

развоју спорта уопште. У његовим оквирима напредовао је бициклизам, као и стрељаштво, јахање, пливање, веслање итд. Године 1910. настао је јединствени Савез српских соколских друштава „Душан Силни". Приређен је и слет на коме су узели учешћа и Срби и други Словени из земаља ван Србије.

Прво бициклистичко друштво основано је 1884. Првенство Београда одржано је 1896. на линији „Лондон"–Топчидер.

Мотоциклизам се јавио касније. Године 1901. одржане су прве трке за првенство Србије на линији Београд–Ниш.

Мачевалачко друштво „Српски мач" основано је 1897, а 1908. састали су се најбољи мачеваоци Србије и Хрватске у Београду, а затим у Загребу.

Најстарији српски фудбалски клуб „Соко" основан је 18. априла 1903, „Српски мач" 1906, „Београдски спорт клуб" 1911, а „Велика Србија" 1913. Између два светска рата звала се „Југославија". Утакмице нису биле честе, али је фудбал ипак све више стицао симпатије код омладине.

Атлетска такмичења започета су 1865. године. У данашњем смислу атлетска такмичења јављају се тек почетком овога века. Прву атлетску секцију основао је „Душан Силни" 1908. Тада су одржана велика атлетска и пливачка такмичења. Иначе, пливање на Сави помиње се још 1847. године.

Краљевина Србија је први и последњи пут учествовала на једним олимпијским играма, у Стокхолму 1912. године. Наступали су два атлетичара, од којих је један стигао трећи у квалификацијама.

Од 1901. забележена је појава планинарства, а од 1908. рвања, бокса (1912), клизања (1885).

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Скерлић, Ј., *Историјски преглед српске штампе*, Београд 1965.

Дурковић-Јакшић, Љ., *Историја српских библиотека 1801–1850*, Београд 1963, 15–37.

Митровић, Ј. и Ђерић, Г., *Књижарство код Срба, Енциклопедија Југославије*, Загреб 1952, V, 269–271.

Новаковић, С., *Српска књига, њени продавци и читаоци у XIX веку*, Београд 1900.

Старе књижаре и књижари, Гласник књижара, Београд 1932, 5–29.

VIII

ПОЛИТИЧКИ ОДНОСИ У БЕОГРАДУ У XX ВЕКУ

БЕОГРАД У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

РАТНЕ ОПЕРАЦИЈЕ У БЕОГРАДУ 1914. И 1915. ГОДИНЕ

Налазећи се на југоисточној граници Аустроугарске, Београд и Србија су представљали препреку њеној политици, а она је била усмерена према Балкану, односно ка Солуну и Цариграду, као претходница немачког надирања на исток (Drang nach Osten). Управо у пресецању овог правца огледа се стратегијски значај Београда и Србије уопште. С друге стране, гранични положај Београда, његов велики стратегијски значај и његова изложеност као престонице чинила га је, с војно-политичке тачке, веома рањивим. Његов истурени положај пружао је непријатељу могућност лакшег заузимања и стварања главног мостобрана за продирање у долину реке Мораве и унутрашњост Србије.

На дан 25. јула 1914. године, истог дана када је Пашић предао одговор аустроугарском посланику на ултиматум из Беча, којим српска влада не прихвата све тачке у ултиматуму, она се са свим министарствима и трезорима Народне банке сели у Ниш, Врховна команда у Крагујевац, а регуларне јединице београдског гарнизона напуштају Београд, што значи да се напушта идеја о његовој одбрани.

Српски ратни план, који су још 1908. године израдили генерал Радомир Путник и пуковник Живојин Мишић, предвиђао је концентрисање главних српских снага у унутрашњости земље. Београд је имао да се брани не иза градских зидина, како се то некад чинило, већ на широком и дубоком фронту, који је испунио цео лук од Винче до Остружнице, са фронталним странама дуж Саве и Дунава, а по дубини с главним упориштем на Торлаку. Овакав положај, где је Београд био у централном делу фронта, омогућио је маневарску одбрану.

Прве борбе аустроугарске војске око Београда отпочеле су објавом рата, тј. 28. јула, и имале су демонстративни карактер: да привежу што јаче српске снаге од главног правца напада преко Дрине. Становништво је највећим делом напустило град, који је сваким даном све јаче бомбардовала аустроугарска артиљерија на левој обали реке Саве, са Бежанијске косе и са монитора на Сави. За време церске операције, која је трајала од 12. до 24. августа, Београд је изложен општем рушењу од стране артиљерије II аустроугарске армије са земунске стране, тако да је сав опустео.

Када су 8. септембра аустроугарске трупе отпочеле нову офанзиву преко Дрине, Врховна команда била је принуђена да I армију из Срема упути на Дрину, а трупе Одбране Београда на Саву. Једномесечно одступање, које је претходило Колубарској бици, пратиле су кише, раскаљани путеви и изузетно јака зима. Непријатељ је све време вршио снажан притисак и стално бомбардовао Београд.

Јаки непријатељски напади осујетили су I армију да се задржи на планинском положају Проструга–Рајац–Сувобор. Њено ново повлачење приморало је војводу Путника да 26. септембра нареди да II и III армија напусте положаје на Колубари и да се повуку даље у унутрашњост земље, како би скратио фронт и добио у времену да појача и попуни I армију ради преласка у контраофанзиву. У вези са скраћивањем фронта, Врховна команда донела је одлуку да се напусти и Београд.

Повлачење трупа Одбране Београда отпочело је рано ујутру 30. новембра и извршено је без додира са непријатељем. Приликом повлачења порушени се сви пропусти, мостови, вијадукти на друмовима и железничким пругама. Тако су аустроугарске трупе ушле 2. децембра у Београд без борбе.

Прва окупација Београда трајала је, међутим, свега тринаест дана, то јест од 2. до 15. децембра 1914. године.

Београд је поново ослобођен изузетним војним подухватом у тзв. београдској операцији, која је вођена од 10. до 15. децембра као завршна фаза Колубарске битке. Већ 13. децембра непријатељ је био потпуно поражен: трупе Одбране Београда су на раљским положајима, уз садејство и помоћ десног крила II српске армије, решиле битку и II и III српској армији отвориле пут ка Београду. Снажно ангажовање трупа Одбране Београда на левом крилу операцијског фронта и испред фронта II армије, а нарочито III армије, преиначило је намењену улогу Одбране Београда, која је својом борбом одиграла пресудну улогу у завршној фази Колубарске битке. Трупе Одбране Београда заузеле су 15. децембра Цолин гроб, Клупе и Ерино брдо, што је омогућило продор у град Коњичкој дивизији која је избила на Саву и Калемегдан. По заузимању Београда трупе Одбране Београда заузеле су положаје од села Брестовика до Остружнице. Овом операцијом завршена је Колубарска битка и рат 1914. године. Та победа много је утицала на политичку оријентацију, особито Бугарске, која се тада није усудила да ступи у рат на страни централних сила; с друге стране, срушила је војнички престиж аустроугарске војске, а подигла морал и самопоуздање српској војсци и српском народу.

После претрпљеног пораза на Колубари, Аустроугарска је настојала да предузме нову офанзиву против Србије и у том циљу вршила је вишемесечне припреме. С друге стране, и поред постигнутих победа, Србија и Црна Гора биле су материјално и физички исцрпене. Савезничка помоћ у наоружању, нарочито у артиљерији, била је незнатна. Ионако велике тешкоће увећане су појавом трбушног тифуса, који су пренели аустроугарски војници – заробљеници из Босне – у све делове Србије.

Трупе Одбране Београда распоређене су на положају који је захватао део лука Дунава и Саве, односно по фронту од Винче до Остружнице, а по ду-

бини закључно са торлачким положајем. Ширина фронта износила је око 50 км. Сви положаји на фронту били су утврђени пољском фортификацијом, без сигурних заклона за смештај посаде за време бомбардовања. Јачина трупа Одбране Београда бројала је 20 батаљона пешадије, 2 ескадрона Дунавске дивизијске коњице, 77 оруђа (топова) разних система и калибара, од којих је свега 30 било способно за заклоњено дејство. Јачина војних снага једва је била довољна да поседне најважније предње линије на широком фронту од 50 километара, и да образује најнужнију резерву са којом би могла интервенисати у случају потребе.

Насупрот Одбрани Београда налазила се III аустроугарска армија, затим 22. немачки корпус. Јачина III аустроугарске армије износила је: 130 батаљона, 136 батерија, 4 авионска одељења. Овим снагама треба додати и Дунавску речну флоту од 9 монитора (са 49 топова) и 20 других бродова.

Операцијски план III аустроугарске армије предвиђао је да се изврши прелаз преко Саве и Дунава и заузме линија Кнежевац–Ритопек–Авала, а затим да се наступа ка Аранђеловцу и Ковачевцу. Циљ тог продора је био да се привуку што јаче српске снаге и тиме омогући одлучујући удар XI немачке армије, који би отворио долином Мораве железнички пут Београд –Софија. Бугарска армија имала је да наступа ка Нишу, а делом снага да продре у долину Вардара и прекине везу са Солуном.

Распоред српских снага до септембра 1915. године био је као и после Колубарске битке. Обећана помоћ, коју је требало да Србији пошаљу савезници из Солуна, утицала је на поделу српских снага на источни и западни фронт, а затим и на стварање операцијског плана који је предвиђао само спречавање непријатељског продирања у Србију. Одбијање предлога српске Врховне команде да се створи заједнички савезнички операцијски план, по коме би требало напасти Бугарску, лишило је Србију неопходне помоћи у најкритичнијим тренуцима.

Напад немачких и аустроугарских трупа на српске положаје отпочео је 5. октобра 1915. године. Тешком артиљеријском паљбом бомбардован је Београд дању и ноћу, као и сви положаји почев од Доњег и Горњег града, Мале и Велике Циганлије, Бановог брда, Чукарице и Топчидерског брда.

Прелаз преко Дунава непријатељ је отпочео 7. октобра ујутру, осветљен пожарима запаљених зграда. Од стране бранилаца на дунавском кеју дочекан је јаком артиљеријском и пешадијском ватром. Десетак јуриша и борбе прса у прса, као и противнапад извршен ноћу између 7. и 8. октобра, нису могли зауставити далеко јачег непријатеља којег је помагала надмоћна артиљерија, а нарочито ватра са монитора. Било је примера изванредног херојства и пожртвовања бранилаца Београда. У антологије светске војне историје ући ће пример Драгутина Гавриловића, команданта 2. батаљона 10. пука, који је својим војницима издао следећу заповест: „Тачно у 15 часова непријатељ се има разбити нашим силним јуришем, разнети нашим бомбама и бајонетима. Образ Београда, наше престонице, има да буде светао. Војници, јунаци, Врховна команда избрисала је наш пук из свог бројног стања. Наш пук је жртвован за Краља и Отаџбину. Ви немате више да се бринете за ваше животе, који више не постоје. Зато напред у славу.“ Тај и многи

Краљ Петар I Карађорђевић

Војвода Радомир Путник

Војвода Живојин Мишић

Војвода Петар Бојовић

Војвода Степа Степановић

Генерал Михајло Живковић

Пуковник Душан Туфегџић

Мајор Драгутин Гавриловић

други јуриши храбрих војника били су одбијени, а даљи напади, због великих губитака, малаксали су.

После тродневне очајне борбе и жилаве одбране, бранилац је, борећи се за сваку стопу земље, био принуђен да се повуче прво у Душанову улицу, а затим да се Вишњићевом, Добрачином, Позоришном, Скадарлијом и Цетињском повуче у Васину улицу. Исто тако, због заузимања Мале и Велике Аде Циганлије и Бановог брда, наређено је повлачење ка Звездари и Тркалишту (данас Булевар револуције, код Правног факултета). Када су Немци преко Топчидера избили у центар града и истакли заставу на Двору, покренули су са собом и аустроугарске трупе, које су тада избиле у јужни део града. Када су Немци заузели Дедиње, трупе Одбране Београда су се 10. и 11. октобра повукле на авалске положаје, а затим на положаје Брестовик–Парцански висови. Због бугарског напада, упућена је Моравска дивизија II позива против Бугара и тиме су завршене борбе око Београда 1915. године.

Како за време бомбардовања тако и за време борби око Београда његово становништво је гинуло под рушевинама бомбардованих кућа, или приликом бекства из града. Број жртава није познат, једино се зна да је мањи део становништва, око 8.000, остао у разореном граду, док се већи део повукао с војском. Скоро 3/4 становника Београда избегло је, везујући своју судбину са судбином војске која га је јуначки бранила. Међутим, пошто их је непријатељска војска сустигла, били су принуђени да се врате својим кућама. По доласку у Београд из гомиле су издвајани и остављани у граду његови становници, док су остали одвајани за војничке и логоре интернираца, а неки су пуштани својим кућама.

ЖИВОТ У ГРАДУ ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ (1915–1918) И ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕОГРАДА

Када је 9. октобра 1915. представник Команде позадине III аустроугарске армије капетан фон Ервин преузео власт у Београду, разрешен је стари општински одбор, а нови образован уз учешће 30 до 40 грађана. Председник новог, тзв. окупационог одбора постао је Коста Поповић. Окупациона власт тражила је од новог одбора да извршава без поговора све наредбе аустроугарске власти, као и њених савезника.

Одмах по заузимању Београда, Аустријанци су 13. октобра 1915. формирали Команду мостобрана, која је обухватала територију града до линије Умка–Авала–Гроцка, са задатком одбране од непријатељског напада с југа. Простор између ширег и ужег мостобрана подељен је на три одсека: жарковачки, бањички и миријевски. Кад је престала опасност с југа, пошто је Србија покорена, у Команду мостобрана укључена је и Команда града. У вези са овом организацијом, 1. новембра 1915. основан је срез Београд, који је обухватао све општине до границе мостобрана. Новоимеиовани командант среза Београда мајор Франц извршио је одмах персоналне и органи-

зационе промене у општинском одбору. За председника општине постављен је др Стеван Левај. Поред организоване општинске управе, образоване су и посебне комисије, које су радиле на управним, привредним и финансијским питањима у вези са реквизицијама.

Другог фебруара 1916. извршене су организацијске промене у Београду: укинут је дотадашњи општински одбор, а образовани су општинска управа и општински одбор. На чело управе постављен је цивилни комесар Бенко Јун, бивши среески начелник у Земуну. Да би бивше политичаре ангажовао за своју политику, он је за председника Општине поставио бившег министра др Воју Вељковића. Општински одбор је имао: економат, административно одељење, одељење за социјално старање, пореско одељење, суд, техничко одељење, санитет, рачуноводство и секретара.

Почетком 1916. Команда III аустроугарске армије сели се у Чачак, а у Београду је 1. јануара 1916. основан цесаро-краљевски Генерални војни гувернман, или кратко Војни гувернман. Први гувернер је постао подмаршал гроф Салис фон Севис, који је, међутим, због своје „недужне симпатије за југословенску расу" (по мајци је био Хрват), био ускоро смењен. За новог војног гувернера постављен је барон Ремен Беренфелдски 2. јула 1916.

Команда Београдског среза трајала је све до јула–августа 1916. када је њене функције преузела Команда мостобрана, која је тада постала Окружна команда. Надзор над радом општинске управе вршила је прво Окружна команда, а затим Војни генерални гувернман.

Дана 1. септембра 1917. престала је да постоји Команда мостобрана и образована је Команда београдског округа. Београд тада добија ранг среза; срезови су још: Жарково, Бањица и Миријево. Последње промене су настале у фебруару 1918. када су оба београдска округа, тј. београдски и округ Београд-околина (који се простирао јужно од линије мостобрана), спојени у један Београдски округ. На дан 1. октобра 1918, уочи ослобођења, граду Београду дат је ранг округа. Окупаторске власти су систематски и стално у току читаве окупације на све могуће начине исцрпљивале Београд и његово становништво. Организоване су пљачке које су вршене на препад, нарочито у почетку и при крају окупације: војници и официри упадали су у приватне станове грађана и односили све са собом, чак и постељину и браве на вратима и прозорима.

Опљачкани предмети: посуђе, бакрачи, тепсије, браве, звона, бакарни кровови са торња цркве транспортовани су за Земун, а одатле у фабрике за израду муниције. Заплењене су велике количине коже, а одузимана је и вуна из душека и јастука. Војном реквизицијом су покупљене последње резерве хране, робе, алата и свих предмета од месинга и бакра.

Упоредо са реквизицијама у 1916. години окупатор је приступио организацији обраде земљишта. За експлоатацију земљишних производа основана је при Војном гувернману Економска централа, која је имала три секције: земљорадничку, шумску и техничку. Прво је са војницима и заробљеницима организовано орање и сејање земљишних површина које су остале без сопственика, а тамо где их је било, сопственик је морао обрађивати земљу, пошто је семе добијао од окупатора. Војне власти су му од жетвеног при-

носа узимале једну трећину, док су му преостале две трећине пописивале. Ако је хтео да прода вишак, био је обавезан да то учини аустроугарским властима. Окупатор је предузимао опсежне мере да се што већа површина земље обради. За време жетве и сетве принудно је мобилисано становништво, које је увек радило под контролом војске. Шуме су немилосрдно сечене за огрев и за грађу.

Београд, који је до рата био познат и по индустријској и занатској производњи, за време окупације је потпуно осиромашио. Индустрија је углавном сведена на млинове и стругаре, пивару и шећерану, и то све под контролом окупатора. Због недостатка сировина, одумирало је занатство: кројачи су постали најобичнији крпачи, обућари су радили дрвену обућу, тзв. нануле, казанџије су остале без посла јер им је недостајао материјал. Овако тешким економским приликама користили су се лиферанти и трговци и стицали велика богатства. Непријатељ је, спроводећи казнену политику путем вештачког курса новца, максимирањем цена, и рационалном потрошњом, био у могућности да прикупљене животне намирнице, сировине и рударске производе извезе из Београда и Србије.

Живот становника Београда за време окупације био је особито тежак. Највећи део није имао никаквих средстава за живот. Пред Општином су се могли видети страшни призори изгладнелог народа, породице без хранилаца. Какво је било стање у окупираном Београду најбоље се може сагледати из изјаве коју је јануара 1916. године дао први гувернер Србије Салис Севис, који је рекао да је „становништво било близу умирања од глади". И мађарски лист *Пештер Лојд* и немачки лист *Берлинер цајтунг* писали су у фебруару 1917. да је становништву одузета и последња резерва хране. Један од представника аустроугарског Министарства иностраних послова при Војном гувернману у Београду, у извештају од 13. маја 1916. пише Министарству да су животни услови у Београду и Србији „дешперетни".

Општински одбор је вршио реквизицију хране, али је све то било недовољно да прехрани становништво опљачканог и разореног града. Прва помоћ Општине износила је 200 грама брашна и 300 грама кромпира по особи за недељу дана. Отворене су и јавне кухиње у којима се најсиромашнијима делио један оброк дневно. Од 1917. године одрасли су примали 100 грама брашна дневно, а деца 100 грама за четири дана. Месо се примало само за четири дана у недељи, по 100 грама. Велики проблем становништва Београда било је огревно дрво, као и резана грађа за оправку порушених кућа. Одлука Прометне банке да своју навучену грађу истестерише за огрев знатно је помогла грађанству.

По завршеним операцијама око Београда и северним деловима Србије 1915. године, наступило је интернирање и одвођење српског живља у концентрационе логоре у унутрашњост Аустроугарске. Одвођење интернираца и талаца имало је за циљ да се народ обезглави и застраши, како би се што слободније могла спроводити денационализација и пљачка народа и земље. Половином 1916. наређено је, како у Београду тако и окружним командама у унутрашњости, да се сачине спискови интелектуалаца. На основу тих спискова узимани су таоци и интернирци и слати у разне логоре у уну-

трашњост Аустроугарске. Једним расписом извршена је спецификација лица која долазе у обзир за интернацију и то: војна лица, интелигенција и чланови разних друштава и клубова, изузимани су омладинци испод 17, старци преко 55 година и болесни. Према званичним аустроугарским подацима Војног гувернмана, од 10. јула до 30. септембра 1916. године само у Београду било је интернирано 481 грађанско лице, што није мало кад се има у виду да је Београд тада имао једва 20.000 становника. На Калемегдану и Топчидеру налазили су се логори интернираца и ратних заробљеника. При крају рата, у августу 1918, забележено је да је на Калемегдану остало још 45 интернираца.

Управљајући директивама и наредбама, окупаторски режим није дозвољавао одвијање никаквог политичког живота. Војни генерални гувернман забранио је све политичке странке на територији окупиране Србије. Београђани се нису смели удаљавати из града без посебне дозволе и уколико би се неко усудио, могао је платити главом.

Окупационе власти биле су упорне при спровођењу своје просветне политике, нарочито у погледу наставног кадра. С обзиром на квалитет и квантитет увезеног наставног кадра, нарочито у основним школама, очигледно је њена просветна политика била усмерена ка антинационализацији омладине. Извештавајући аустроугарску Врховну команду о отварању школа, генерални војни гувернман за Србију истиче да се за прво време предвиђа оснивање „провизорних школа", с тим што ће се „мустер" школе основати кад се добије наставно особље из Аустроугарске. За управнике школа се предвиђају официри, а за наставно особље подофицири који су неспособни за фронт. За оспособљавање подофицира за наставу отворен је у Београду наставнички курс. По завршетку курса они су распоређивани за учитеље у основним школама, првенствено у унутрашњости, а по потреби и у Београду, затим за надзорнике у Пољопривредној и Занатској школи на Бањици. Мерило за пријем ученика у шесторазредну реалну гимназију (отворена почетком 1916) није био само постигнути успех ученика већ привржени ученикових родитеља Аустроугарској монархији.

Упоредо са увођењем нових аустроугарских уџбеника и књига, предузете су потребне мере да се опљачкају књижаре а штампарије онеспособе за рад. Полицијска команда у Београду стално је цензурисала и пленила књиге, под изговором да су забрањене. У књижарским излозима се нису смеле излагати књиге писане ћирилицом, а посебно уџбеници. Уџбеници су тражени од Дирекције издавачког завода у Бечу, од Министарства просвете у Будимпешти, као и из Хрватске и Босне и Херцеговине.

Денационализаторска просветна политика и све репресалије окупаторског режима нису могле утицати на промену држања становништва. У једном извештају из априла 1916. о политичкој ситуацији у Србији овако се закључује: „Што се наша управа под овим околностима могла одржати може се једино заблагодарити расположивим војним снагама, са којима се сваки отпор може угушити."

Најчешћи видови отпора становништва били су: саботаже (уништавање жетве нпр.), одбијање рада на принудним пословима, ширење вести о ско-

ром ослобођењу, бекства из логора. У Србији је било и четничких, герилских акција, које су појачане пробојем Солунског фронта септембра 1918. године.

Потучене аустроугарске трупе на Албанском и Македонском фронту повлачиле су се преко Црне Горе и Босне, док су се окупационе трупе из Србије повукле већ у току септембра, а незнатни део снага остао је све до половине октобра 1918. Преко Београда и Србије повлачила се и немачка војска, коју су енергично гониле јединице Прве српске армије. Пролазећи кроз Београд, Немци су опљачкали све радње од Теразија до Славије, прекинули струју, уништили водовод.

Прва извидница српске и савезничке војске ушла је у Београд већ 19/31. октобра, наилазећи на отпор слабих немачких одељења, која су претходног дана дигла у ваздух железнички мост на Сави. Следећих дана, 20. и 21. октобра по старом календару, ушле су у град јединице српске и савезничке војске и Београд је био потпуно ослобођен од аустроугарске и немачке војске. Град је пружао жалосну слику: разорен, искиданих саобраћајница, опљачкан; али је његово изгладнело и измучено становништво манифестацијама дочекало слободу.

Београд је био позорница и формалног престанка ратних операција. Дана 13. новембра 1918. у њему је потписано примирје са Угарском, којим се утврђује престанак непријатељства на бојиштима и истовремено одређује повлачење угарске војске и запоседање испражњених територија од стране српских и савезничких трупа.

ПРЕСТОНИЦА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1941. ГОДИНЕ

Политички живот у Београду између два рата

У периоду између два рата политичка историја Београда може се приказати водећи рачуна о двема основним компонентама: једна представља политичко кретање становништва овога града окренуто његовим локалним проблемима; друга је шира и произлази из положаја Београда као престонице централистички уређене југословенске државе, административног и политичког центра у коме су смештени сви најважнији органи и установе, а исто тако и многи штабови великог броја политичких странака и организација. У овом другом случају, да би се оценио његов значај и улога, изучавање историје Београда мора се ставити у оквире историје Југославије. Због тога се и периодизација историје Београда поклапа са временским одсецима по којима се дели и историја југословенских народа.

Почетком новембра 1918. године у ослобођени град, који је у то време личио на огроман војни логор, почели су да пристижу и представници владе, Народне скупштине Краљевине Србије и други високи државници и представници политичких странака. Централно политичко питање непосредно

Споменик браниоцима Београда 1914–1918.

после рата било је стварање државне заједнице југословенских народа. У Београду су вођени преговори између представника Народног већа државе СХС и владе Краљевине Србије о стварању заједничке државе. Они су довели до прводецембарског акта уједињења, тј. до прокламације регента Александра као одговора на адресу Народног вијећа, којом је предвиђено формирање једне владе за целу земљу са седиштем у Београду, док су привремено остали на снази покрајински органи власти под контролом централне владе. После дужег натезања, 20. децембра 1918. образована је прва југословенска влада под председништвом радикалског првака Стојана Протића. Влада је била концентрациона: састављена од представника велике већине грађанских политичких странака. На првој седници, 22. децембра, влада је прописала грб и државну заставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а неколико дана касније писменим путем и званично нотификовала стварање нове државе преко страних посланстава у Београду и свих српских посланстава на страни. Као провизорни парламент установљено је Привремено народно представништво. У њега су ушли посланици Народне скупштине, представници Народног вијећа СХС, односно представници појединих политичких странака из свих крајева нове државе.

Савезна скупштина

Оживљавање политичког живота у престоници започиње формирањем политичких странака, односно обнављањем већ ранијих странака са измењеним програмима. Народна радикална странка, са Пашићем на челу, као странка са најдужом партијском традицијом, у своме програму залагала се за унитарну југословенску државу, али и за очување националних индивидуалитета Срба, Хрвата и Словенаца, противећи се гледишту о једном југословенском, „троименом" народу, који се, по њеном мишљењу, не може „декретом или законом уредити". На том свом програму окупљала је присталице и изван Србије, проширивши своју делатност пре свега на Војводину, Босну и Херцеговину и Црну Гору. Њена интеграциона функција била је на једној свесрпској националној основи, с тежњом да политички обједини првенствено Србе у целој земљи.

Друга значајнија политичка групација, Демократска странка, заснивала је своје политичке погледе на интегралном југословенству, на идеолошкој конструкцији о „народном јединству", пре свега Срба и Хрвата. На том програму окупила је Самосталну радикалну, Напредњачку и Либералну странку из Србије, српски део Хрватско-српске коалиције из Хрватске, као и мање политичке групице из Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније. Та разнородност политичких група из којих је она настала утицала је да се у Демократској странци јаве две струје: једна србијанска на челу са шефом странке Давидовићем, која је била склона прихватању веће децентрализације у државном уређењу, и друга „пречанских" демократа на челу са Светозаром Прибићевићем, која је, представљајући понајвише Србе из Хрватске, била одлучно противна федералистичком државном уређењу, сматрајући да би у тако уређеној Југославији био угрожен и опстанак Срба у Хрватској.

Трећа политичка групација у Србији поникла је из задружног покрета сељака, формирајући се под називом Савез земљорадника. У својој политичкој делатности давала је предност решавању социјално-економских питања, позивајући се на начела о сељаштву као посебној друштвеној класи и залажући се за „сталешки" парламент.

Разноликост политичког миљеа у Београду употпуњена је била и оснивањем странке са антимонархијским програмом – Југословенска републиканска странка. Иако је остваривала мали политички утицај у парламенту, са свега неколико посланика, у јавности је добијала на значају понајвише стога што су њене вође биле личности велике интелектуалне снаге, као што су академици Љуба Стојановић и Јован Жујовић, филозоф Бранислав Петронијевић и други.

Велике социјалне напетости, које су настале у Београду и земљи као последице ратних разарања, условиле су окупљање радника и на револуционарном програму. У Београду, истина, није било снажног индустријског пролетаријата, али су незапосленост и општа немаштина становништва проширивале редове радника. Према налазу једне комисије, која је вршила испитивање међу грађанима десет београдских улица, у мају 1919, установљено је да 16% становништва овог краја живи од просјачења и милостиње, 17,6% болесно је од глади и немаштине, а 53% неодевено и необувено. Већ у децембру 1918. обновљена је месна организација Српске социјалдемократске странке, као и

рад синдикалних организација дрводељаца и грађевинских радника. Српска социјалдемократска странка имала је иницијативу за обједињавање свих социјалдемократских странака у земљи, које је извршено на оснивачком конгресу у Београду у априлу 1919, када је новој странци дат назив Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста). На другом конгресу 1920. ова партија је прихватила револуционарни програм Треће интернационале и променила име у Комунистичка партија Југославије, чије је вођство дужи низ година било у Београду.

Тек крајем 1920. све странке могле су да верификују своје програме и политичка стремљења на првим парламентарним изборима за Уставотворну скупштину. Законом је утврђено опште бирачко право, непосредно и тајно гласање. Као и у другим европским земљама, жене тада још нису имале право гласа. Прописан је пропорционални систем, који је омогућавао сразмерно представништво свих политичких странака, мада је тај систем нарушен већим бројем изборних јединица – у целој земљи било их је укупно 56. За уношење у бирачке спискове узимали су се статистички подаци о попису становништва из 1910. године. Према тим подацима, варош Београд је имала 89.876 становника, а београдски округ, са пет срезова, 157.648 становника. Међутим, бирачко тело у вароши Београду сачињавало је само 16.422 бирача, а у београдском округу 29.673 бирача. Према званичним статистичким подацима о резултатима избора за Уставотворну скупштину, обављеним 28. новембра 1920, поједине странке добиле су следећи број гласова, односно мандата:

Варош Београд					Табела 1
	Радикална	Демократска	Републиканска	КПЈ	Земљорад.
Гласова	4.303	3.193	455	4.052	
Мандата	2	2	–	2	
Округ београдски					Табела 2
Гласова	6.592	4.876	1.969	1.410	1.536
Мандата	3	1	1	–	1

Као што се види из табеле 1, скоро подједнак број гласова на територији тадашњег града Београда добили су радикали, демократи и комунисти. У Уставотворну скупштину, као посланици, из Београда су ушли: Никола Пашић и Михаило Марјановић (радикали), Љубомир Давидовић и Коста Кумануди (демократи) и Сима Марковић и Павле Павловић (комунисти). У округу београдском, који су сачињавали срезови врачарски, грочански, лазаревачки, космајски и Умка, радикали су имали предност, али су и републиканци освојили довољан број гласова за једно посланичко место.

Као непосредни резултат избора било је формирање коалиционе владе радикала и демократа на челу са Пашићем, која је израдила и свој нацрт устава. Претрес владиног предлога устава отпочео је у Уставотворној скупштини 14. априла, а завршен 28. јуна 1921, када је за текст устава гласало 223, а против 193 посланика. Двадесет деветог јуна комуниста Спасоје Стејић покушао је да изврши атентат на регента Александра, када се враћао из

Скупштине, где је положио заклетву на устав. Нови атентат комуниста извршен је у јулу 1921. у Делницама, када је убијен министар унутрашњих дела Милорад Драшковић. То је био знак да је у КПЈ преовладала бољшевичка струја, која се залагала и за индивидуални терор. Против те струје устала је у самој партији група србијанских бивших социјалдемократа на челу са Драгишом Лапчевићем, која је издала манифест осуђујући потчињавање партије Коминтерни. Потписници овог манифеста, њих 153, били су затим искључени из партије. Владина коалиција радикала и демократа, настојећи да сузбије терористичке акције комуниста, поднела је Скупштини Закон о заштити државе, који је усвојен 2. августа 1921. Њиме се забрањивала комунистичка делатност и поништени су мандати комунистичких посланика.

После доношења Видовданског устава код вођа српских грађанских странака преовлађивало је мишљење да се тиме дефинитивно решава српско национално питање; на тај начин странке су извршиле неку врсту националне демобилизације, остављајући државној власти да брине о националним интересима. Супротности између две најјаче српске странке, Радикалне и Демократске, све су се више заоштравале у вези са решавањем тзв. хрватског питања. Лидери Демократске странке били су склони и на ревизију Видовданског устава у жељи да задовоље захтеве Хрвата, док се Радикална странка томе противила. Када су у јесен 1922. године отпочели преговори између представника демократа и вође Хрвата Стјепана Радића, то је изазвало кризу у владиној коалицији, а дошло је и до подвојености у самој Демократској странци. Криза је морала бити разрешена распуштањем Скупштине и расписивањем нових избора.

Избори, расписани за 18. март 1923, вршени су на основу пописа становништва из 1921. године. Београд је тада имао 111.740 становника; од тог броја у бирачке спискове уписано је 18.384, или 16,6% од укупног броја грађана. Тако низак број грађана који имају право гласа може се објаснити тиме што је у Београду у то време било доста војника, студената и ђака до 21 године старости, који нису имали право гласа, затим грађана привремено насељених, као и радника који су били мање од шест месеци настањени у Београду, што им је онемогућавало изборно право.

Резултате избора од 18. марта 1923. приказујемо у следећим табелама:

Град Београд					Табела 1
	Радикална	Демократска	Републиканска	Независна радничка (Комунистичка)	Земљорадничка
Гласова	5.820	4.628	485	1.255	
Мандата	1	1	–	–	
Округ београдски					**Табела 2**
Гласова	8.441	8.714	2.068		3.387
Мандата	2	2	–	–	–

Изборну победу у целој земљи однела је Радикална странка, али у Београду она није много боље прошла од Демократске странке. Радикалима то није било довољно да образују хомогену владу која би могла дуже да остане

на власти. Против ње је образован снажан опозициони блок на челу са Демократском странком, подржаван од хрватских и словеначких странака, као и странке босанскохерцеговачких муслимана. С циљем да оборе Пашићеву владу, посланици Радићеве ХРСС прекидају апстиненцију и долазе у Скупштину. Краљ је био принуђен да у лето 1924. године повери владу опозиционом блоку на челу са лидером демократа Давидовићем.

Парламентарну већину тој влади давала је ХРСС, чији је лидер управо тада увео своју странку у Сељачку интернационалу, филијалу Коминтерне, тражећи на тај начин подршку за решење положаја Хрватске. С друге стране, Коминтерна је за своју политику разбијања Југославије тражила подршку у хрватском националном покрету; тој линији у самој КПЈ пружала је отпор утицајна група српских комуниста на челу са Симом Марковићем; она је образовала „опозицију“ унутар партије, противећи се дезинтеграцији земље. Мало ко од српских комуниста могао је прихватити да буде задрти „интернационалиста“, са искључивим задатком да потпомаже национализам Хрвата и Словенаца и стварање њихових националних држава.

Веза Радићеве странке са Коминтерном проузроковала је пад Давидовићеве владе и повратак владе на челу са Пашићем. Решење настале кризе и овог пута је тражено на новим парламентарним изборима, расписаним за 8. фебруар 1925. године. Резултате тих избора приказујемо у следећим табелама:

Град Београд				Табела 1
	Радикална	Демократска	Републиканска	Земљорадничка
Гласова	9.412	5.994	502	
Мандата	2	–	–	
Округ београдски				Табела 2
Гласова	11.599	4.344	2.541	3.783
Мандата	4	–	–	–

Сарадња радикала и самосталних демократа (Прибићевићеве групе која се издвојила из оквира Демократске странке) наставила се и после избора формирањем коалиционе владе. Ова влада је избегавала да изврши верификацију посланичких мандата ХРСС због њене сарадње са комунистима; истовремено, њен лидер Стјепан Радић налази се у затвору оптужен за велеиздају. Политички притисак је приморао ХСС да се привремено одрекне својих стратешких циљева о посебној хрватској држави и прихвати југословенску државу, онакву каква је била утемељена Видовданским уставом. То је отворило основу за споразум са радикалима и образовање заједничке владе у лето 1925. године.

Политичко затишје које је трајало неколико година само је убрзало процес распадања српских грађанских странака. Прва је била на удару Радикална странка, која се после Пашићеве смрти (у децембру 1926) подвојила на неколико групација, од којих су била најзначајнија два крила: крило тзв. старијих радикала на чијем је челу стајао Аца Станојевић, и крило млађих радикала, које је предводио Веља Вукићевић. Демократска странка се де-

лила на Давидовићеву и Маринковићеву групу, али је оквирно сачувала целину. Користећи се дробљењем српских политичких странака, Радићева ХСС је своју сарадњу са радикалима све више условљавала, да би у јануару 1927. раскинула коалицију и прешла у опозицију. Тиме је била поремећена парламентарна равнотежа, наступио је период нестабилних влада кратког трајања, који се морао завршити распуштањем Скупштине и расписивањем нових избора. Резултате тих избора, одржаних 11. септембра 1927, приказујемо у следећим табелама:

Град Београд				Табела 1
	Радикална	Демократска	Републиканска	Земљорадничка
Гласова	6.506	10.137	202	63
Мандата	1	1	–	–
Округ Београдски				Табела 2
Гласова	9.310	10.964	285	2.297
Мандата	2	2	–	–

Избори су показали слабљење радикала, који су први пут у Београду добили мањи број гласова од демократа. Процес распадања и прегруписавања политичких странака наставио се и после избора. Стваране су неначелне коалиције у влади и опозицији. Највећи заокрет у том погледу је сарадња између Радићеве ХСС и Прибићевићеве Самосталне демократске странке. У новембру 1927. формиран је од ових странака опозициони блок под називом Сељачко-демократска коалиција (СДК), која је као „пречански фронт" заузела оштар опозициони курс према Београду. Срби су овај Прибићевићев заокрет доживљавали као препознатљиви синдром парцелизација српских националних снага. Сматрајући Прибићевића протагонистом политике „Срби против Срба" зарад власти, против њега су у Београду одржавани протестни митинзи.

Комунисти су настојали да искористе раздор међу грађанским странкама, појачавајући у илегалности своју активност. Политику сецесије Хрватске прихватили су пре свих хрватски комунисти, који су у руководству партије задобили водећу улогу. Године 1927. Централни комитет КПЈ премештен је из Београда у Загреб, и одатле је промовисан курс „даље од Београда". Коминтерна је дала отворену подршку тој тзв. „левој" фракцији у Загребу и осудила групу комуниста у Београду око Симе Марковића, квалификујући је као „десничарску фракцију". После тзв. „отвореног писма" Коминтерне 1928. године осуђено је деловање београдске организације као „социјалдемократско", Сима Марковић је искључен из партије; као руководеће промовисано је језгро загребачке организације са Јосипом Брозом на челу. Оптужени и гоњени као противници „бољшевизације", као заговорници социјалдемократије и десничари, добар део српских комуниста је од тада па све до средине тридесетих година изван КПЈ, било зато што су били искључени, било што су и сами постали дисиденти. Преостали мањи део, делујући под притиском хипотеке „великосрпског хегемонизма", постао је анационалан, развијајући своју политичку свест у правцу спремне критике пре свега „великодржавља"

свога народа. Али ни тада ни касније српски комунисти неће у тој партији имати неку креативну улогу, већ ће више служити као инструмент и помоћна снага политичког руководства.

Београд је био позорница политичких сукоба високог интензитета уочи завођења шестојануарске диктатуре. Борбу у Скупштини карактеришу вербални сукоби, псовке, физички обрачуни између посланика СДК и владиних странака. СДК је покушала да искористи антииталијанско расположење маса за борбу против владе: покушај ратификације нептунских конвенција са Италијом био је непосредан повод масовних демонстрација, које су у Београду избиле 28. маја и трајале све до 30. маја 1928. До оштрих сукоба између полиције и демонстраната дошло је код кафане „Руски цар", где су демонстранти подигли барикаде.

У таквој атмосфери дошло је до атентата Пунише Рачића у Скупштини 20. јуна 1928, када су усмрћена два посланика ХСС, док је рањени Стјепан Радић касније преминуо од компликација изазваних дијабетесом. Иако је овај злочин оштро осуђен у Београду и целој Србији, из Загреба је за дело једне неуравнотежене личности оптуживан цео српски народ. Вођство ХСС обновило је своје максималистичке захтеве тражећи стварање самосталне Хрватске, која би са Србијом била повезана само персоналном унијом у личности краља. Посланици СДК напустили су Београд и проносили су се гласови да ће се они у Загребу конституисати као „заступници" Хрватског сабора и да ће прогласити отцепљење Хрватске. Поводом наговештаја о сецесији Хрватске, почетком јула је у Београду заседала влада под председништвом краља Александра, разматрајући како да се такав развој догађаја предупреди. Било је предлога да Хрватску треба једноставно „ампутирати" а војску повући на одређене нове границе Југославије, које су се већ провизорно уцртавале на једној географској мапи. Од тога се у последњем тренутку одустало пошто је из Загреба стигла званична изјава вођства СДК, према којој захтеви Хрвата не иду, наводно, изван оквира Југославије.

Почетком јануара 1929. учињен је последњи покушај да се решење кризе нађе у парламентарним оквирима. Позван је у двор вођа Хрвата Влатко Мачек да прецизира своје захтеве у погледу државног преуређења. У аудијенцији 5. јануара он је истакао могућност поделе државе на седам федералних јединица, али је остало спорно питање територијалног опсега Хрватске, као и њеног државно-правног статуса. Према тумачењу Слободана Јовановића, створила би се нека врста реалне уније по угледу на Аустроугарску. Краљ Александар, међутим, није прихватао такве захтеве. Говорио је вајару Ивану Мештровићу: „Шта би рекли Срби кад би се хрватска област граничила са Београдом... Зар да са Калемегдана, у Земуну, гледам хрватску заставу, како то Мачек тражи!" Против оваквих захтева биле су тада, не само србијанске политичке странке већ и странке словеначких клерикалаца (СЛС) и босанскохерцеговачких муслимана (ЈМО). У двору се на основу свега тога нашло довољно разлога за закључак како за решење кризе не постоји више парламентарног начина, тј. договора политичких странака.

Тврђава Гардош у Земуну

Под шестојануарским режимом

Државним ударом краља Александра од 6. јануара 1929. укинут је Устав, распуштена Скупштина и забрањене све политичке странке и организације. Новим административним уређењем, поделом Југославије на девет бановина, ишло се на разбијање националних територија, у духу прокламованог југословенства. Подручје Београда са Земуном и Панчевом издвојено је у посебну управну јединицу, која је била под непосредним надзором Министарства унутрашњих послова.

Краљ Александар је свим овим ванредним мерама намеравао да сломи пасивну резистенцију Хрвата, а резултат је био обрнут: они су постали сложнији и јачи него икад. Краљ се исто тако надао да ће ојачати српски елемент у држави као најбројнији, а резултат је био потпуно расуло српског политичког и страначког живота, до те мере да му се не може наћи пример у новијој српској историји. Диктатура је изазвала подвојеност и осипање понајвише забрањених српских политичких странака: један део је пришао шестојануарском режиму, други се супротстављао диктатури. Тако се, поред опозиционог центра у Загребу, формирао и снажан опозициони центар у Београду. Али док су лидери србијанске опозиције тежиште ставили на борбу за рушење диктатуре и успостављање демократског поретка, хрватска опозиција била је искључиво на политичком терену решавања питања положаја Хрватске. Док је Србима примарни постулат био одржавање југословенске државе, за Мачека је било примарно остварење хрватске државе, а Југославија му је била другоразредно питање. Због тога су политички представници Срба, било оних заступљених у влади, било оних у опозицији, стално били у дефанзиви према тежњама Хрвата за својим што самосталнијим положајем. И цео ток политичког кретања ишао је у правцу чињених политичких уступака тим хрватским захтевима. За прве две године диктатуре политичка активност сводила се на повремене контакте и разговоре представника грађанске опозиције (радикала око Аце Станојевића, демократа око Љубе Давидовића и земљорадника око Јоце Јовановића), и размену мишљења са представницима загребачког опозиционог центра, при чему је доминирало усаглашавање ставова у погледу унутрашњег преуређења земље.

Године 1931. режим се одлучио на попуштање стеге доношењем устава (названог „октроисаним"), којим је уведено дводомно народно представништво, састављено од сената и скупштине. Остали су, међутим, на снази и даље сви закони који су чинили ослонац краљевом апсолутизму. Нови изборни закон предвиђао је јавно гласање и једну земаљску листу, за чије је истицање било потребно најмање 60 потписа из сваког среза. Представници србијанске опозиције издали су декларацију којом су објавили апстиненцију од избора. Предизборну активност пратиле су велике студентске демонстрације у Београду у току новембра 1931, којима се ишло на разбијање зборова владиних кандидата.

На парламентарним изборима од 8. новембра 1931. за београдско подручје истакнута су на владиној листи три кандидата: Коста Кумануди, ми-

нистар трговине и индустрије, Божа Максимовић, министар просвете, и Милутин Станојевић, председник Трговачке коморе. У Београду је било 27 изборних места, у Панчеву 9 и у Земуну 14. Резултате избора приказујемо на следећој табели:

Београд – Земун – Панчево

Становника	Бирача	Гласало је	% Гласача	Није гласало	Канд. лис.
297.738	66.544	38.162	57,3%	28.382	3

Пошто није било противкандидата, изабрани су кандидати на владиној листи Пере Живковића: Кумануди, Максимовић и М. Станојевић. Шестојануарски режим је успео да привуче неке присталице забрањених грађанских странака и створи своју странку под називом Југословенска радикално-сељачка демократија, која се од 1933. године јавља под именом Југословенска национална странка (ЈНС). Опозиционо деловање одражавало се најснажније у врењу студената на Београдском универзитету: почетком децембра обновљене су студентске демонстрације, које су настављене и јануара и априла 1923. године. У току 1933. долази у Београду до спонтаног покрета радника, нарочито металских, грађевинских и пекарских, који се изражавао путем зборова на којима су постављани захтеви за поштовање одређеног радног времена, за осигурање радника, против отпуштања и незапослености. Поред репресивних мера против комуниста, режим је био принуђен и на социјалне мере. У Београду су од 1930. била основана „радничка склоништа" (мушка и женска), са дечјим обдаништима, у којима су незапосленим радницима пружани минимални услови за живот. Ова радничка склоништа формирана су на подстрек краља Александра, не само из хуманитарних разлога већ и да би се, по његовој замисли, београдско радништво сачувало од „анационалних и противдржавних тежњи".

После убиства краља Александра (у Марсеју, 9. октобра 1934), намесништво са кнезом Павлом на челу вукло је доста опрезне потезе у правцу даље демократизације. Оно је уклонило дотадашњу владу Николе Узуновића, која се сматрала експонентом шестојануарског режима, затим је објављен указ о распуштању Скупштине и расписивању избора за 5. мај 1935. Међутим, ускоро се показало да и нова влада на челу са Бошком Јевтићем није значила неку битнију промену дотадашњег метода владања. Остале су готово исте одредбе и у нешто новелираном изборном закону, тј. јавно гласање и једна земаљска листа.

На парламентарним изборима од 5. маја 1935. лидери србијанске Удружене опозиције понудили су Мачеку да буде носилац заједничке опозиционе листе, иако је у то време било неопортуно наметнути Србима за вођу једног Хрвата, једва неколико месеци после убиства краља Александра у Марсеју, које су организовале хрватске усташе. У београдском изборном подручју свака земаљска листа истакла је по пет својих посланичких кандидата. На владиној земаљској листи Б. Јевтића истакнути су као кандидати: К. Кумануди, др Светислав Поповић, Јеремија Протић, Михаило Стојадиновић и

Боривоје Ђурић, сви припадници ЈНС. На листи Удружене опозиције В. Мачека истакнути су ови кандидати: Љубомир Давидовић, Трифун Јовић, Драгутин Лазић, др Милан Костић и Светислав Лазић, припадници забрањене Демократске и Земљорадничке странке. По пет посланичких кандидата имале су и листе Боже Максимовића и Димитрија Љотића.

Резултате парламентарих избора од 5. маја 1935. у Београду приказујемо на следећој табели:

Београд – Земун – Панчево

Становника	Бирача	Гласало	Б. Јевтић	В. Мачек	Б. Максимовић	Д. Љотић
311.361	75.250	43.563 57,9%	31.197 73,4%	9.733 22,4%	387 0,9%	1.486 3,4%

Као што показују изборни резултати, владина листа добила је у Београду апсолутну већину, па према томе и свих пет посланичких мандата. Прваци Удружене опозиције, која је у целој земљи добила једва 67 мандата, издали су декларацију у којој су оценили Јевтићеву владу као наставак дотадашњег диктаторског режима и истакли да неће учествовати у раду Скупштине.

После петомајских избора извршене су нове политичке промене: долазак нове (Стојадиновићеве) владе и образовање Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ). Први пут после 6. јануара 1929. године владу су формирале групе које су биле у опозицији: Радикална странка, СЛС и ЈМО. Али то је у исто време значило и нови расцеп међу радикалима, чији се један део, око Аце Станојевића, успротивио стварању ЈРЗ. Тако су деобе међу Србима настајале не само између оних који су на власти и оних у опозицији него и у самим опозиционим редовима. Док су, на једној страни, Хрвати били уједињени, словеначки клерикали и босанскохерцеговачки муслимани представљали компактне групације, дотле су, на другој страни, Срби били подељени на збуњујући број фракција, међусобно завађених на начелима која су се међусобно искључивала.

Нова влада Милана Стојадиновића прокламовала је политику националне помирљивости: дозволила је не само деловање ХСС, него и шире манифестације хрватског националног покрета, истицањем застава и других националних амблема. Томе циљу требало је да послужи и потписивање конкордата са Ватиканом, што је изазвало веома оштру реакцију Српске православне цркве, која се успротивила његовој ратификацији у Скупштини. Српски патријарх Варнава оптуживао је владу да је направила уговор са црном интернационалом, да је издала православну цркву, „последњи бедем српства". Када се патријарх Варнава затим изненада разболео, по Београду су се проносиле вести да је отрован. То је још више појачало незадовољство у народу: током јула 1937. одржане су у више градова Србије демонстрације против владе, које су предводили свештеници; у Београду су демонстрације забрањене али су ипак одржане, и завршиле су се као „крвава литија": оштром интервенцијом жандарма повређено је неколико учесника демон-

страција. Под тим притиском Стојадиновићева влада је била принуђена да одустане од ратификације конкордата у Скупштини.

Борба око конкордата није пореметила добре односе између србијанске и хрватске опозиције: између њих је 8. октобра 1937. потписан „народни споразум", којим се предвиђала заједничка акција на доношењу новог устава. Тим споразумом лидери србијанске опозиције хтели су да увере своје присталице како су Хрвати „за ову државу", тј. да они питање своје националне равноправности желе да реше у оквиру Југославије. Популарисање вође Хрвата у Србији постало је готово нападно. Приликом доласка Мачека у Београд, у лето 1938, дочекало га је неколико десетина хиљада људи; на зборовима србијанске опозиције вијориле су се не српске него хрватске заставе. Сарадња је затим још једном потврђена заједничким наступом хрватске и србијанске опозиције на изборима – на листи је њихов носилац опет био хрватски вођа Мачек.

Погоршан међународни положај Југославије натерао је кнеза Павла да путем избора испроба снагу Стојадиновићеве владе за нове политичке комбинације. Избори су расписани за 11. децембар 1938. У Београду је владина листа истакла пет кандидата, Љотићева такође пет, док је листа В. Мачека истакла десет посланичких кандидата. Резултате парламентарних избора од 11. децембра 1938. приказујемо на следећој табели:

Београд – Земун – Панчево

Бирача	Гласало	Стојадиновић	Мачек	Љотић
	51.618	39.597	11.522	499
	56,84%	76,71%	22,32%	0,97%

Иако је у Београду и у целој земљи Стојадиновић освојио потребну већину, његова победа на изборима била је доста тесна: освојио је само 54,09%, док је Мачекова опозициона листа освојила 44,90% од укупног броја гласова. Тај очити неуспех Стојадиновићев имао је за последицу промену његове владе: у фебруару 1939. формирана је нова влада ЈРЗ под председништвом Драгише Цветковића, с основним задатком да постигне споразум са вођством ХСС. Мачек је већ раније изјављивао страним представницима да се у случају рата Хрвати не би одазвали на мобилизацију, а ако би морали узети пушку у руке, „прешли би на другу страну". Да се то не би догодило, у Београду се, уочи почетка Другог светског рата, стало на гледиште „да треба задовољити Хрвате", како би се спречио могућ расцеп земље. Преговори између Цветковића и Мачека, започети априла 1939, завршили су се у августу потписивањем споразума којим се предвиђало образовање „Бановине Хрватске", у чији састав су ушле: Хрватска, Далмација и део Босне и Херцеговине. Парцијално решење „хрватског питања" имало је за последицу отварање српског питања. Споразум Цветковић–Мачек о стварању бановине Хрватске наишао је на општу критику српских политичких странака са аргументацијом да тај споразум није постигнут вољом представника већине српског народа. Лидери Демократске и Радикалне странке тек сада формулишу своје националне програме, полазећи од гле-

дишта да су Срби стварањем посебне Хрватске постали обесправљени и као грађани и као народ. Ширег маха у српском народу узима и један ванстраначки покрет. „Српски културни клуб“, на челу са Слободаном Јовановићем, преузео је на себе улогу врховног тумача српских националних интереса. Највеће манифестације овог покрета биле су одржавање јавних скупова и сабора на којима су доношене резолуције са захтевима да се Србима у срезовима Хрватске, Славоније и Далмације, у којима они имају већину, омогући да се слободно изјасне да ли ће остати у оквиру Бановине Хрватске или ће се прикључити будућој српској јединици.

Формирање хрватске јединице на етничком критеријуму покренуло је питање стварања и једне српске јединице. Крајем 1940. израђен је био пројект уредбе по којој би се бановине врбаска, дринска, дунавска, моравска, зетска и вардарска спојиле под једним заједничким именом „Српске земље“. Пуч од 27. марта онемогућио је сваку даљу расправу о преуређењу земље која се нашла у ратној опасности.

У целој земљи, а нарочито у Београду, уочи рата настају снажна политичка превирања, која добијају бунтовничка и револуционарна обележја. Нарочито су тим врењем захваћени студенти на Београдском универзитету; они су политизовани утицајем различитих струја: од националиста и комуниста до фашиста, а њихова активност изражава се бурно – од демонстрација против режима до међусобног обрачуна припадника тих различитих струја. Комунистички оријентисани студенти, који су били најактивнији, руковођени су директивама из Москве; после склапања споразума Молотов–Рибентроп њихова активност у земљи уперена је била против утицаја западноевропских земаља: 29. новембра 1939. они су растурили једну манифестацију Француске поводом комеморације генералу Гепрату, а 14. децембра изашли су масовно на улице Београда тражећи „мир и хлеба“. У априлу 1940. штрајкују радници аеронаутичке индустрије у Земуну; 23. октобра дошло је до оштрог међусобног обрачуна комуниста и љотићеваца на Техничком факултету, што је имало за последицу владину забрану деловања Љотићевог „Збора“.

Кремановићева кућа (Теразије 34) подигнута 1885.

Намесништво са кнезом Павлом на челу и влада Цветковић–Мачек били су под утицајем тих унутрашњих врења, али још више под спољним притиском. Сломом Француске, тра-

диционалног савезника Југославије, задан је снажан ударац дотадашњој спољнополитичкој оријентацији; и у војсци, која је била доста слабо наоружана, јављала су се подељена мишљења: бити неутралан, или се прикључити Савезницима. Кнез Павле, иначе без већег ауторитета у војсци, све се више приклања оним проценама по којима би Југославија, у случају рата, имала слабе изгледе да одбрани своју независност. Двадесет петог марта 1941. он се одлучио на потписивање споразума са Немачком, којим је Југославија приступила Тројном пакту. Тај догађај био је у дубокој супротности са борбеном српском традицијом и општим расположењем у народу. Двадесет седмог марта 1941. једно војно завереничко језгро, на челу са генералом Бором Мирковићем, извршило је пуч којим је смењена влада Цветковић–Мачек и образована концентрациона влада под председништвом генерала Симовића. Подршку тој влади давала је већина српских грађанских странака, као и Српска православна црква. Али она за тако кратко време није успела да обезбеди подршку и гаранције Енглеске, као ни Совјетског Савеза, нити да припреми земљу за оружани отпор. Шестог априла оружане трупе сила Осовине извршиле су напад на Југославију бомбардовањем Београда, и за кратко време принудиле југословенску војску на капитулацију. После само шест дана рата, немачке трупе су 12. априла 1941. ушле у Београд.

ОПШТИНА ГРАДА БЕОГРАДА 1918–1941.

РАЗВОЈ ОПШТИНСКЕ ВЛАСТИ

Општински одбор и Градско веће

Општинску управу, према Закону о општинама од 1903, сачињавали су: Општински одбор од 45 одборника, Општински суд од 12 кметова, затим председник и потпредседник. Председник Општине је извршна власт у општини; он председава у Општинском суду и Општинском одбору.

Општинска управа бирала се општим и тајним гласањем на изборима који су вршени сваке треће године. Право гласа на општинским изборима имали су мушки пунолетни грађани општине. Међутим, делимично је задржан имовински цензус за кандидате који треба да имају факултетско образовање и да плаћају најмање 30 динара непосредне порезе годишње.

Формално, Београдска општина имала је атрибуте самоуправног тела. Општински органи имали су слободу иницијативе и акције и извесну финансијску независност – право на доношење сопственог буџета. Међутим, непосредна надзорна власт над Општином била је у рукама Министарства унутрашњих послова, које је могло на основу законских овлашћења да суспендује сваку одлуку општинске управе. У политичкој пракси кад год би револуционарни покрети маса угрозили грађански друштвени поредак, државна власт је, кршећи самоуправна права Општине, интервенисала, разрешавајући чак и општинску управу.

Завођењем шестојануарске диктатуре 1929. Београдска општина губи и формално обележје самоуправног тела. Према закону од 12. фебруара 1929, Општински одбор по својим функцијама постаје саветодавно тело јер се одборници именују краљевим указом. Основни критеријум за именовање одборника била је њихова професионална делатност. Рад Општинског одбора је сужен, а извршна власт концентрисана је у Општинском суду, који представља колегијум од три лица.

Законом од 22. јула 1934. формирано је Градско веће: 213 већника требало је да бирају грађани, а једну трећину да поставља министар унутрашњих послова. Али најважнији законски прописи о избору Градског већа и председника и потпредседника Општине нису никад спроведени. Градске већнике, председника и потпредседника Општине и даље је именовала државна власт. Она, сем тога, одобрава организационе статуте, уреде и правилнике,

одобрава буџете, као и одлуке о зајмовима. Скученост финансијске аутономије још више је потенцирана Уредбом о буџетским дванаестинама за април –август 1940, по којој министар финансија може у предложеном буџету Општине вршити измене, како у расходима и приходима тако и у дажбинама.

Општински буџет

У финансијском погледу остао је нерегулисан однос између државе и општине. Чињеница да је Београд у исто време и престоница повлачи са собом и многе материјалне обавезе његове општине. За читав низ државних установа, потребних целој земљи, материјалне издатке умногоме је сносило становништво престонице. Општина није могла да убира приходе ни из дела своје имовине – земљишта на коме су биле смештене, или су га користиле поједине државне установе. С друге стране, већ смо истакли финансијску зависност општине од централне владе, која је могла утицати и на формирање и извршење општинских буџета.

Буџет Општине града Београда црпао је своје приходе из трију основних извора: а) из разних дажбина – приреза, такси, „трошарине"; б) из својих привредних предузећа; в) од своје имовине. Дажбине у општинском буџету заузимале су веома високу позицију: око трећине свих прихода. У погледу прихода од привредних предузећа Општина је највеће добити имала од Електричне централе, Трамвајског предузећа, Водовода и Кланице, наплаћујући грађанима услуге које су чинила ова предузећа. Приходи од општинске имовине нису представљали знатнију цифру.

Организација и надлежност општинских служби

Опште одељење вршило је административну службу општег карактера. До 1929. те послове обављало је Административно одељење са четири одсека, на чијем су челу стајали кметови. Највећи део целокупне општинске администрације одвијао се преко 11 одсека: Кабинет Председништва, Деловодство, Персонални одсек, Правни одсек, Административни одсек, Статистички одсек, Војни одсек, Културни одсек са Библиотеком, Градским музејом и Уредништвом општинских новина, Контролни одсек (за привредно-финансијска питања), Одсек за обавезно телесно васпитање омладине и Одсек за одбрану од напада из ваздуха.

Поред својих многобројних дужности на комуналном и социјалном пољу, општински судови јављају се још и као носиоци управне и судске власти. Првим послератним статутом од 18. јануара 1922. извршена је реорганизација општинског суда, који се претвара у судско одељење са четири одсека: за грађанске спорове, за старатељство, за кривични и за извршни поступак.

Дирекције: Техничка, Дирекција трамваја и осветљења, Дирекција за социјално и здравствено старање Општине града Београда

Техничка дирекција као централизована установа за општу грађевинску делатност обновила је рад тек 1926. под именом Техничка управа. Од 1929. Техничка дирекција је, поред Техничког и Грађевинског одбора који руководе грађевинским радовима, имала још седам одељака.

Према Правилнику о устројству и надлежности Техничке дирекције, она је имала задатак да се преко својих одсека и одељака стара о пројектовању, грађењу и одржавању градских улица, путева, као и о изради свих врста калдрма; о пројектовању, грађењу и одржавању општинских зграда, о грађењу нових и о одржавању постојећих уличних канала, о снабдевању вароши у довољној количини добром водом за пиће, као и водом за поливање улица; о изради нових и одржавању постојећих водоводних инсталација и водоводне мреже; о катастру Београда, о регулацији и нивелацији града и, најзад, о урећењу паркова, скверова и уличних баштица и о пошумљавању општинских утрина.

Дирекција трамваја и осветљења улазила је у састав Општине града са скоро 1/3 у расходу општинског буџета и приближно са 1/2 буџетских прихода. При преузимању Електричне централе од Белгијског друштва 1919. стање разводне мреже за осветљење било је врло слабо. Трансформатора је било 70, са укупном снагом од 1.300 киловат-часова. Повећање производње електричне енергије било је скопчано са великим инвестиционим радовима. Годишња производња електричне енергије порасла је од 4 милиона 1920. на преко 32 милиона киловат-часова 1932, тј. за осам пута. Рад општинске електричне централе трајао је 14 година, јер је 1933. производња електричне енергије прешла у руке самосталног предузећа „А. Д. Снага и светлост".

Трамвајски саобраћај Општина је такође преузела од Белгијског друштва 1919, када је затечено 9 трамвајских линија са око 21 км дужине трамвајског пута.

Како се одвијао трамвајски саобраћај у Београду најбоље показује следећа табела:

Год.	Број становника	Дужина колосека у км	Просечан број кола дневно у саобраћају	Укупан број путника
1926.	183.335	38,75	61	29.178.497
1927.	197.654	43,31	68	30.118.714
1928.	211.973	46,52	85	36.727.022
1929.	226.289	50,18	89	38.259.275
1930.	233.915	56,66	120	45.414.267
1931.	241.542	57,35	128	49.773.367
1932.	249.165	58,60	122	47.985.731
1933.	253.000	65,90	119	46.625.469
1934.	256.327	66,80	119	46.603.491
1935.	266.520	75,00	120	47.016.917
1936.	297.689	80,20	126	52.355.311
1937.	306.619	80,70	128	56.287.599
1938.	315.827	90,70	139	59.800.000

Редован аутобуски саобраћај почео је половином 1928. године, када је пет аутобуса саобраћало на линији Калемегдан–Теразије–Савинац.

Дирекција за социјално и здравствено старање развила се од ранијег Санитетског одељења, које је као посебна установа у саставу Општине постојало до 1894. Године 1926. извршена је прва реорганизација Санитетског одељења поделом на одсеке: Одсек за школску хигијену, Одсек за санитарне установе и Ветеринарски одсек. Доношењем општинског статута 1929. године установљена је Дирекција са следећим одсецима: Одсек за јавну хигијену, Одсек за лечење и санитарне установе, Одсек за помагање сиротиње, Културни одсек, Одсек за гробља, Пожарна команда.

Касније је из Дирекције издвојен Културни одсек, а придодат Централни уред за заштиту деце. Одсек за гробља и Одсек за чистоћу града ушли су као одељци у састав Одсека за јавну хигијену.

БОРБЕ ЗА ОПШТИНСКУ УПРАВУ

Истог дана када је град ослобођен од непријатељске војске, 21. октобра 1918, образована је провизорна општинска управа под председништвом Косте Главинића. Она је одржала свега три седнице Општинског одбора, покушавајући да обезбеди довољно хране за грађанство и војску и да изврши припреме за долазак представника државне власти. Деветог новембра 1918. Општину је преузела у своје руке законита Општинска управа, која је изабрана на изборима од 19. јануара 1914. и вршила дужност у току 1914. и 1915. године. Председничку дужност је преузео потпредседник Михаило Марјановић, а поред радикала и самосталних радикала у Општинском одбору су своје представнике имале и ове странке: Српска социјалдемократска странка, Напредњачка и Либерална странка.

Прва легална управа нашла се пред тешким задацима. Револуционарни покрет маса непосредно после рата изазвао је снажне потресе и у локалној власти. Штрајкови пекарских и месарских радника, затим радника Градског трамвајског предузећа и у Електричној централи умногоме су парализали нормалан живот у граду. Општинска управа стављала је на дневни ред решавање ових важних питања, али их није могла ефикасно решити. Због тога је овој управи већина одборника изразила неповерење и затражила да поднесе оставку. Тако је почетком новембра 1919. образована нова општинска управа под председништвом др Косте Јовановића, представника Демократске странке. Комунистички представници одбили су сваки компромис са грађанским странкама и у овој, новој, управи.

Општинска власт са К. Јовановићем на челу старала се у првом реду да отклони тешкоће у снабдевању животним намирницама и електричном струјом, да нормализује градски саобраћај, изгради јевтине станове (привремено је изградила бараке), да калдрмише важније улице, и на тај начин

ублажи притисак незадовољног грађанства. Истовремено је имала обавезу да изврши све припреме за расписивање првих општинских избора.

На изборима 22. августа 1920. биле су истакнуте четири кандидатске листе: комунистичка, радикалска, демократска и републиканска. Од око 30.000 бирача, колико је Београд тада имао, у бирачке спискове било је уписано 13.500. Резултати општинских избора у Београду донели су велики успех и победу комуниста. На 24 бирачка места гласало је укупно 10.365 гласача, од којих за комунистичку листу Филипа Филиповића 3.628; за радикалску листу Михаила Марјановића 3.380; за демократску листу др Косте Јовановића 2.820 и за републиканску листу Душана Божића 537 гласова. На тај начин, према одлуци Главног бирачког одбора, комунистичка већина добила је општинску управу у своје руке, тј. председника, потпредседника, Општински суд и 30 чланова Општинског одбора, док је грађанским странкама преостало 15 одборничких места: радикалима 8, демократима 6 и републиканцима 1. Двадесет петог августа 1920. комунистичка општинска управа (председник: Филип Филиповић, потпредседник Михаило Тодоровић) званично је уведена у дужност. Међутим, упркос томе што су биле испуњене све законске одредбе, министар унутрашњих дела Драшковић још истог дана донео је одлуку којом се поништава решење Општинског одбора о преузимању Општине од стране комуниста.

После суспендовања комунистичке управе, споразумом између радикала и демократа изабрана је привремена управа на челу са радикалским прваком Ђорђем Красојевићем, са задатком да обавља текуће послове до расписивања нових избора. Поновни избори одржани су 6. марта 1921. Страхујући од нове победе комуниста, радикали и демократи изашли су са једном заједничком листом. Избори су одржани под режимом Обзнане, тј. прогона и забране сваке комунистичке активности. Већину на изборима и општинску управу у своје руке добио је радикалско-демократски блок. За председника Општине изабран је радикал Добра Митровић, а за потпредседника демократа Боривоје Пајовић; радикали су добили 18 одборничких места а демократи 12. Иако под јаким изборним терором, комунисти су добили десет одборничких места; међу комунистичким одборницима изабрани су др Сима Марковић и Павле Павловић. Овакав састав општинске управе трајао је кратко. На основу члана 18 Закона о заштити државе, 12. августа 1921. суспендовано је и разрешено дужности свих десет комунистичких одборника. Допунски избори за упражњена одборничка места нису никад одржани, тако да се крња радикалско-демократска општинска управа одржала све до нових избора. Од половине 1922. настају трвења између радикала и демократа у Општинском одбору, као резултат поремећених односа између ових двеју странака у централној влади.

Општински избори од 19. августа 1923. донели су победу Радикалној странци, која је била у влади и имала полицијски апарат у својим рукама. Против радикала водиле су борбу Демократска и Републиканска странка (у оквиру Грађанског блока), затим НПРЈ и Социјалистичка партија, али са мало успеха. Од 21.709 уписаних бирача гласало је свега 13.399. Радикална странка је добила 6.405 гласова и општинску управу; Грађански блок са

4.979 гласова 11 одборничких места; НПРЈ 1.537 гласова и 3 одборничка места; социјалисти са 312 гласова једно одборничко место.

Општинска управа под председништвом Михаила Марјановића одржала се све до 1926. године. За то време опозиција у Општинском одбору је интерпелацијама и другим средствима водила борбу да радикале принуди на оставку. Ова акција била је нарочито жива током 1924, када је Демократска странка једно време била заступљена у влади. Критике упућене радикалској управи тицале су се премештања, отпуштања и пензионисања општинских службеника према партијским потребама (тј. довођење на чиновничка места радикалских присталица), затим повећања пореских дажбина, које су се трошиле на плате општинских функционера. Општински избори који је требало да се одрже 1925. одложени су стога што су те године спроведени парламентарни избори. На тај начин продужена је владавина радикала у Београдској општини за једну годину.

Нова смена општинске управе извршена је после општинских избора од 15. августа 1926. Радикална странка налазила се у то време у процесу распадања, па је и на изборе изашла подељена, са две кандидатске листе. Поред радикала и демократа на изборе су изашли и комунисти, под називом Раднички блок, Самостална демократска странка и Социјалистичка партија. Као што се и очекивало, изборну победу однела је Демократска странка. Од 17.097 гласова демократи су добили 6.578; званична радикалска листа са Карајовановићем на челу 6.226; Бобићева независна радикалска листа 2.473; док је Раднички блок са 799 гласова добио свог јединог представника у Општини – др Симу Марковића; једно одборничко место у Општини добила је и Самостална демократска странка са 718 гласова; а Социјалистичка партија са 303 гласа остала је без иједног одборника. Демократска странка добила је општинску управу захваљујући, у првом реду, процесу распадања Радикалне странке.

Од политичких акција треба споменути реаговање Београдске општине на атентат у Скупштини. Поводом злочина П. Рачића, потпредседник К. Јовановић је у име Општинског одбора, 22. јуна 1928, дао ову изјаву: „Ми као представници Београда дужни смо да пред целим светом, а нарочито пред нашом браћом Хрватима, изразимо бол нашег града што се у њему десио такав страшан и жалостан догађај.“ Истовремено је Општински одбор упутио проглас грађанима у коме их је позвао да обуставе рад „у знак протеста против овог грозног злочина и у знак жалости“.

Завођењем шестојануарске диктатуре суспендована је београдска општинска управа. Четрнаестог фебруара 1929. краљевим указом разрешена је дужности општинска управа изабрана 1926. под председништвом К. Куманудија, који је одмах ушао у владу генерала Петра Живковића. Истим указом наименован је нови председник Општине Милош Савчић, познати београдски богаташ. Општина више нема страначко обележје већ чиновничко, партијски неутрално. Грађани више немају ни формалног утицаја на рад у Општини, јер се њени органи постављају декретом. Међутим, ни декретиране општинске управе тридесетих година нису се показале ефикасним

Демонстрације грађана Београда 27. марта 1941.

у обављању својих послова; још мање је њихов рад могао задовољити потребе ширих слојева становништва.

Друга општинска управа постављена краљевим указом била је под председништвом Милана Нешића, инжењера и професора универзитета. Она је била на дужности од 23. маја 1930. до 11. маја 1932. године.

Председник треће општинске управе био је Милутин Петровић, сенатор и председник Првостепеног суда у пензији. Одржала се на власти све до 3. новембра 1933, када је председничку дужност преузео Васа Лазаревић, дугогодишњи инспектор Министарства унутрашњих послова.

Пета општинска управа постављена је указом намесника принца Павла 10. јануара 1935. под председништвом Владе Илића, познатог београдског индустријалца. Тада су били наименовани и већници Градског већа, према закону о градским општинама. Ова управа се најдуже одржала, све до 13. септембра 1939, када је за председника општине именован Војин Ђуричић дотадашњи министар у влади Драгише Цветковића. Двадесетог априла 1940. она је разрешена дужности и постављена је нова управа на челу са Јевремом Томићем, дотадашњим министром за физичко васпитање у влади Цветковић–Мачек.

Општински одбор, односно Градско веће, испуњавао је своју дужност доношењем разних правилника, уредаба и статута којима су регулисане активности појединих служби, тј. однос грађана према Општини. Седнице су трајале кратко јер су све одлуке доношене без дискусије.

Београдска општина престала је да постоји као општинска власт старе Југославије њеном капитулацијом, односно уласком немачких трупа у Београд 12. априла 1941. године

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Јоксимовић, Д., *Грађа за историју Београдске општине*, Београд 1928.
Београдске општинске новине 1928–1941.
Милосављевић, П., *Положај радничке класе Србије, 1918–1928*, Београд 1972.
Три деценије револуционарних збивања у Београду, Београд 1979.
Лапчевић, Д., *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, Београд 1928.
Јовановић, др К., *Радикали у општини Београдској*, Београд 1925.
Павловић, Б., „Десет година Општине београдске", *Београдске општинске новине*, 1938.
Глигоријевић, др Б., „Борба за београдску општинску управу 1919–1929", *Зборник радова: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867*, Београд, 1970.
Исти, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919–1929*, Београд 1979.
Исти, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд, 1992.
Стојков, др Т., *Опозиција у време шестојануарске диктатуре*, Београд 1968.
Радојевић, М., *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, 1994.

IX

ПРИВРЕДНИ И ДРУШТВЕНИ РАЗВОЈ БЕОГРАДА ОД 1919. ДО 1941. ГОДИНЕ

ПРИВРЕДА БЕОГРАДА ОД 1919. ДО 1941. ГОДИНЕ

У проширеним границама нове државне заједнице, на домаку развијених земаља Средње и Западне Европе, југословенско тржиште стекло је на националном и међународном плану веће могућности за свој развој. Некада престоница мале Србије, а сада простране југословенске државе, Београд је као средиште административних и привредних ресора, у оквиру централизоване државне власти, имао пред собом повољне услове за привредни успон.

Привреда Југославије између два светска рата имала је, као и у другим капиталистичким земљама, циклично кретање кроз неколико фаза узлазних и силазних привредних осцилација. Послератна привредна коњунктура одговарала је и заосталој привреди државе Срба, Хрвата и Словенаца, која је са својим ниским ступњем акумулације и са ограниченим оквирима свог привредног потенцијала улазила постепено у општи ток европског привредног развоја. Све гране њене привреде користиле су се овом коњунктуром с обзиром на ратна разарања, на дуге оскудне године у основним производима личне потрошње, а с обзиром и на велику тражњу и високе цене производа на домаћем и страном тржишту.

Са престанком послератне инфлаторне коњунктуре спровођењем дефлационе политике, привреда у држави СХС наставила је од 1924. године своје узлазно кретање умеренијим темпом, са извесном краткотрајном рецесијом, насталом услед контракције кредита, сужавања инвестиционе делатности и отежавања реализације производње, да би већ од 1927. ушла у свој нормалан ток и наставила даље свој успон. Али у току овог привредног циклуса 1919–1930. сазревали су постепено елементи који ће, заједно са притиском спољних фактора, довести до економске кризе 1930. и изазвати дубоке економске поремећаје.

Светска економска криза 1929–1933. по јачини свог разорног дејства надмашила је све раније кризе капиталистичког света. Под условима ограничене потрошње и опадања профитне стопе долазило је до скраћења инвестиционе делатности, до наглог смањења индустријске производње, до брзог сужавања робног промета и до наглог пада цена хиперпродуковане пољопривредне и индустријске робе. Ванредне мере унутрашње реадаптације, предузимане ради спречавања убрзаног пада цена, стварале су још веће поремећаје у области међународних економских односа.

Разорне снаге кризе постепено су после 1934. савлађиване под дејством антицикличних мера и унутрашњих снага капиталистичке привреде. Покретао се постепено механизам оживљавања привреде, установљавале су се нарушене пропорције. У Југославији је 1935. отпочело, као и у другим земљама, оживљавање привреде и нормализовање привредних прилика. Поново је почело узлазно кретање привреде, које ће до Другог светског рата, оптерећено још једнако разорним последицама кризе, тешко крчити себи пут.

Кроз наведене привредне циклусе, који као узајамно условљене целине представљају класичну периодизацију међуратне економске историје, пролазила је привреда Југославије, па самим тим и привреда Београда. Стога постоје три раздобља привредног развоја Београда, и то: 1. Развој привреде 1919–1929; 2. Економска криза 1930–1934; 3. Оживљавање привреде 1935–1941.

РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ 1919–1929. ГОДИНЕ

За време Првог светског рата Србија је изгубила 28% од целокупног свог становништва, а материјална штета представљала је скоро половину њеног националног богатства. Од свих вароши у Србији Београд је за време рата највише страдао. Уништене су, разорене и добрим делом опљачкане од непријатеља железничке саобраћајне везе, поштанско-телеграфско-телефонска постројења, радио-станица, електрична централа, уређаји комуналне службе, бродови и шлепови на Сави и Дунаву, државна надлештва и државне фабрике. Варварски су уништавани или одношени музејски експонати, архивска документа библиотеке, факултетске лабораторије и друге културне вредности. Безмало су све приватне фабрике, трговачке и занатске радње оштећене и опљачкане до те мере да је после рата требало много напора за обнову. Три године окупаторске власти нанеле су велике штете конфискацијом банкарских депозита и хартија од вредности, пљачкањем приватне покретне имовине, девалвацијом националног новца, реквизицијом, тешким опорезивањем и одвођењем бројних становника у интернацију.

По завршетку рата и уједињењу у заједничку државу СХС, Београд је као главни град и средиште централизованог државног апарата имао велике могућности за свој привредни развој. Основне смернице овог привредног развоја могле су се остварити солидном комуналном привредном политиком, јачањем производње, промета и других фактора привредног раста, који би уздигли Београд на ступањ главног индустријског, трговачког и финансијског центра нове југословенске државе. Такве могућности, под условима тешких ратних последица, несређених политичких прилика у земљи, нерешених радничких питања и цикличних привредних промена, својствених капиталистичком начину производње, оствариване су само делимично у току овог кратког двадесетогодишњег раздобља између два светска рата.

Београдско становништво, више него ма које у другим варошима Србије, тешко је преживљавало ове послератне недаће. Прилив становништва из унутрашњости знатно је отежавао проблем снабдевања намирницама и

стамбени смештај. Због лошег стамбеног смештаја радничких породица и због сталног пораста стамбене закупнине, одржавани су у Београду фебруара и марта 1919. протестни зборови. Образована је у то време Општинска комисија за обнову Београда, која је поред осталог имала да предлаже мере за решавање стамбеног проблема. Оправка порушених и занемарених зграда врло је споро напредовала у току 1919. године. Влада је прописала специјалне одредбе за уређење града Београда, на основу којих је ослободила од плаћања пореза и приреза све зграде подигнуте после 1. новембра 1918. и одобрила Београдској општини зајам од 100 милиона динара, или одговарајућу гаранцију за извођење неопходних комуналних радова и за градњу нових станова. За извршење ових радова општина је од 1921. до 1924. закључила код Државне хипотекарне банке четири зајма у укупном износу од 76 милиона динара.

Снабдевање београдског становништва животним намирницама и другим потребама било је одмах по ослобођењу Београда најглавнија дужност општинске управе. Овај задатак поверен је Одељењу за апровизације, које је за свој рад добило обртни капитал од Народне банке и од Министарства за исхрану и обнову земље. Рациониране намирнице грађанство је могло да купује општинским купонима у врло ограниченим количинама. Општина је бесплатно давала намирнице, дрва и петролеум за осветљење сиромашним породицама, породицама ратника и хуманитарним установама. Оскудном становништву притекле су у помоћ и разне савезничке мисије својим поклонима. Са нормализовањем робног тржишта у току 1922. и 1923. Одељење за апровизацију смањило је своју делатност на најмању меру.

Под притиском инфлације цене су 1919–1922. биле у сталном скоку. Индекс цена 1922. у папирним динарима био је 14 пута већи него 1913. године. Цене трошкова живота износиле су 1920. (индекс 1913 – 100) 1.172 према 553 у претходној, 1919. години. Последице инфлације и те како су се одражавале на привредни живот Београда у послератним годинама.

По угледу на стабилизациону монетарну политику европских земаља, захваћених послератном инфлацијом, држава СХС је већ 1923. године, предузимањем извесних мера дефлационог карактера, отпочела да спроводи стабилизацију националног новца. Снажење динарског курса примљено је у почетку са одобравањем у круговима пословног света, али је одушевљење ускоро спласнуло када је због претеране дефлационе монетарне политике наступила, 1924. године, краткотрајна рецесија. У току следеће, 1925. године, вршила се постепена адаптација цена новим монетарним условима, те је привреда земље, па према томе и Београда, улазила у нормалан ток свог развоја, настављајући следећих година привредни успон до економске кризе 1930. године.

Оскудне ратне године допринеле су у извесној мери бржем напредовању трговине од осталих грана градске привреде. Влада је у послератним годинама олакшавала разним прописима увозну трговину, а отежавала је извоз робе широке потрошње, неопходне становништву. Министарство финансија је преко своје новооснoване Девизне централе за снабдевање трговине и индустрије страним валутама, додељивало кредите трговцима оштећеним за

време рата. Ове кредите користило је 1920. године 95 оштећених београдских трговаца, чија је причињена штета била пет пута већа од штете трговаца у унутрашњости Србије. Народна банка је сезонским кредитима помагала обнову београдске трговине. Од немачких репарација трговцима је најмање додељивана накнада ратне штете.

Послератнаа трговинска конјунктура навела је 1919. многе трговце на отварање радњи у Београду. За време дефлационе рецесије 1924 –1925. број нових радњи је у опадању, а уочи економске кризе је у поновној експанзији. Од 1919. до 1929. Београдска трговинска комора, основана 1910. и обновљена крајем 1918, издала је 9.344 одобрења за вођење трговачких радњи у Београду, а на целом свом подручју 38.294 одобрења.

По својој структури београдска трговина разликовала се од трговине у осталим варошима и варошицама Србије. Пре Првог светског рата Београд је био центар увозне и великопродајне трговине свих струка. Трговац на мало ретко се снабдевао робом директно од индустрије. После рата трговина на велико била је и даље концентрисана у Београду, али од 1925. она опада због све веће оријентације детаљиста на директно снабдевање од произвођача у земљи и из иностранства. Поред тога, поједина већа индустријска предузећа отварала су своје продавнице по важнијим местима, тргујући са детаљистима и непосредним потрошачима. Трговина на мало била је у Београду углавном упућена на београдско становништво, док је у осталим варошима и варошицама била упућена највећим делом на сељаштво из околних села.

Развој трговачког промета у Београду види се добрим делом из сталног повећања трошаринских прихода које је имала општина. Установљена 1884. године као посебна пореза за изградњу вароши, београдска трошарина служила је истовремено као подлога за закључивање већих општинских зајмова. Из статистике увезених трошаринских предмета види се да се у Београду највише развијала трговина животним намирницама, грађевинским материјалом и неопходном индустријском робом. Трошаринске ставке често су повећаване на терет непосредних потрошача, за време економске кризе трошарина је укинута, али је после кризе опет установљена ради побољшања општинских финансија.

Снабдевање становништва намирницама вршило се највећим делом на пијацама. По ослобођењу било је свега три пијаце: Велика пијаца (на простору данашњег парка код Студентског трга), пијаца „Цветни трг", Палилулска пијаца. Са порастом становништва изграђене су 1926. нове и пространије пијаце на Зеленом венцу, на Каленићевом гумну и у Господар-Јовановој улици, а 1933. на Душановцу, Вождовцу и на Карабурми. Цене су до стабилизације динара 1924. биле у сталном порасту. Сматрало се да је Београд спадао тада у најскупље европске вароши; живот радног становништва био је једва сношљив. Београд није имао услова да постане средиште житне трговине. Активност обновљене Продуктне берзе (1920) донекле је унапредила ову важну трговину.

Веома оштећен за време рата, Београд је више него други градови имао потребе за увозом разне неопходне робе. Истовремено је и пораст стновништва

утицао на брзо напредовање увозне трговине, која је са извозном трговином заузимала све већу позицију у државном трговинском билансу. До економске кризе 1930. трговински биланс Југославије био је свега две године (1924–1926) активан, а свих осам година пасиван. Удео Београда у спољној трговини југословенске државе био је знатно већи од удела осталих градова.

Иако је трговина напредовала, београдски трговци нису били задовољни владином трговинском политиком. Управни одбор Трговинске коморе, састављен од представника ужег слоја имућне трговачке буржоазије, захтевао је непрестано мере за заштиту њихових интереса. Главне замерке односиле су се на краткоћу радног времена у трговачким радњама, на пореско оптерећење и увозне царине, на дефлациону владину политику, на конкуренцију бесправних трговаца, торбара, страних трговаца, бечких трговачких агената, комисионара итд. Своје трговачке помоћнике нису сматрали радницима, те су од власти захтевали да их не гоне као „комунисте", нити да на њих примењују заштитно радничко законодавство. Ради заштите својих интереса, трговци скоро свих струка оснивали су своја удружења. У Београду је 1933. било 17 удружења трговаца разних трговачких струка.

Дефлациона политика изазвала је 1924–1925. стагнацију у трговини, али после адаптације цена према курсној вредности динара трговина је у годинама које су претходиле економској кризи наставила свој успон.

Неповољно стање привреде у послератним годинама, 1919–1920, било је појачано и услед застоја у домаћем банкарству. Затечено је тада 45 приватних банака с главним седиштем у Београду и 87 у унутрашњости Србије. Од 1922. отпочиње динамичан развој банкарства. У току ове године основано је у Београду 12 нових, махом малих новчаних завода. До краја 1925. акционарски капитал свих београдских приватних банака повећао се за 14 милиона динара, улози на штедњу повећани су за више од 110 милиона, текући рачуни достигли су близу 1,2 милијарди, есконтни послови имали су вишак од преко 150 милиона динара, приходи и чисте добити достигли су врло задовољавајуће резултате. Филијале страних новчаних завода развијале су у Београду врло живу делатност и представљале су један од најважнијих канала за продирање страног капитала.

По својој структури и начину пословања, београдски приватни новчани заводи знатно су се међу собом разликовали. Једни су се задовољавали приходима од личног меничног кредита и сигурних ризика; други су, напротив, имали своја индустријска предузећа, бавили се трговином и улазили у ризичније послове; мали новчани заводи, са скромним капиталом, сводили су своје послове на сигурно есконтовање меница по високој каматној стопи. Ради заштите заједничких интереса, основано је у Београду новембра 1921. Удружење банака, чија се надлежност простирала на целу Србију.

Посебну улогу у банкарству имале су три државне новчане установе – Народна банка, Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица – чија су главна седишта била у Београду. Народна банка, основана у Србији 1883, добила је у држави СХС, законом из 1920, знатно веће задатке него што их је имала пре рата. Као емисиони завод и кредитор државе и обнове привреде, Народна банка обављала је многе послове; поред издавања нов-

чаница, бавила се куповином и продајом злата, есконтом и реесконтом меница, давањем ломбардних зајмова, наплатама и исплатама за рачун државе итд.

Државна хипотекарна банка, основана 1862. као депозитна установа под називом Управа фондова, претворена је 1898. у Хипотекарни завод, а 1922. реорганизована је у банкарско-хипотекарну установу, с главним седиштем у Београду и филијалама у већим градовима. Проширењем њене делатности и стицањем нових функција, Државна хипотекарна банка постајала је највећа хипотекарна новчана установа у Југославији. Највећу пажњу посвећивала је градском хипотекарном кредиту.

Поштанска штедионица, основана после рата од стране државе, бавила се прикупљањем штедних улога, кредитирањем привреде и разним поштанско-чековним операцијама. Пословање штедионице, у почетку скромно, достизало је за релативно кратко време све веће размере.

Послератна конјунктура користила је осигуравајућим заводима да у проширеним границама државе разгранају своје разноврсне послове осигурања. Поред предратних осигуравајућих друштава оснивана су у Београду нова друштва с домаћим капиталом, као и многе филијале или експозитуре

Пошта

страних осигуравајућих завода. Флуктуације привредног кретања у овом периоду одражавале су се на берзанске послове, међу којима су послови београдске берзе заузимали важно место.

Разорно дејство рата тешко је погодило и занате у Србији. Многе занатске радње потпуно су уништене или опљачкане за време окупације. Процењена штета од 11,8 милиона тадашњих круна у оптицају, колико су београдске занатлије биле оштећене, врло је мало надокнађена од немачких репарација и из фонда секвестриране имовине непријатељских поданика. Занатска комора у Београду, основана 1910. године, наставила је свој рад фебруара 1919, с главним задатком да код надлежне власти издејствује обештећење настрадалим занатлијама и обезбеди кредите за реконструкцију заната и њихово даље напредовање.

Послератна привредна конјунктура погодовала је и занатима. Предратне тешкоће које су занатлије имале са конкуренцијом на тржишту скоро нису постојале. Занатлије су имале у сваком срезу и у свакој вароши по једну заједничку еснафску организацију, која се знатно разликовала од предратног полуфеудалног еснафског типа. У Београду је основан заједнички „Занатлијски еснаф за град Београд“. Основана су такође многа занатска удружења за заштиту интереса занатлија.

Развој заната до економске кризе био је донекле спутаван нерешеним питањем јефтиног кредитирања ове важне гране привредне делатности. Занатство је у поређењу са пољопривредом и индустријом било у том погледу запостављено. Због оскудних новчаних средстава ни занатско задругарство није могло у већој мери да се развија. У Београду је 1927. било свега 4 набављачке и 9 прерађивачких задруга. Стручном образовању занатског подмлатка, оснивањем занатских школа, обраћена је у Београду доста велика пажња.

Модернизација заната и потискивање старих заната из предратног периода, особито у Београду, настављени су између два светска рата. Почетком 1930. било је у Београду 4.488 занатлија који су својим занатима задовољавали потребе становништва.

Индустрија у Србији, разорена и оштећена за време рата, имала је на проширеном тржишту нове државне заједнице и јаке конкуренције неоштећене индустрије у другим југословенским крајевима, сасвим други положај од предратног. Њена обнова захтевала је неодложно решење.

По завршетку рата фабрике у Београду биле су до те мере оштећене, а неке потпуно разорене, да је требало извршити њихову потпуну реконструкцију. За релативно кратко време зграде предратних оштећених фабрика су обновљене, или изнова подизане и знатно прошириване, машинска постројења су највећим делом набављана из Немачке на основу репарационих лиферација, или су куповна кредитима Народне банке, приватних банака или сопственим средствима. Подизане су фабрике и нових грана производње, које пре рата нису биле заступљене. На тај начин је индустрија у Србији, а особито у Београду, модернизовала своју техничку опрему најсавременијим тековинама индустријске револуције.

Обнова индустрије, замах грађевинске делатности и брзи пораст београдског становништва изискивали су решавање проблема снабдевања Београда електричном енергијом, више него што је давала затечена предратна електрична централа на Дунаву. Прелазећи у општинско власништво 1924. године, централа је инсталацијом модерних турбина, генератора и других машина савременог типа повећавала производњу електричне енергије, достижући 1932. године 34.472.000 киловат-часова. Но и овај капацитет производње није био довољан за снабдевање Београда. Стога је швајцарским капиталом подигнута нова и врло модерна електрична централа близу обале Дунава, са погонском снагом од 26.300 КС. Нова централа испоручивала је електричну струју само београдској општини за потребе Београда.

У најразвијеније гране београдске индустрије између два светска рата спадале су текстилна, пиварска, млинска, металопрерађивачка и индустрија шећера. Пошто су, дакле, пре Другог светског рата биле прилично развијене, ове индустријске гране су и после обнове наставиле свој успон. Од нових грана индустрије важно место заузимају индустрија хартије и хемијска индустрија.

Текстилна индустрија у Београду имала је по величини уложеног капитала и производног капацитета, по јачини погонске снаге и по броју запослених радника, врло разноврсну структуру, почев од ситних и средњих фабрика до крупних предузећа средњоевропског ранга. На челу ове индустрије налазио се, као пре рата, концерн Косте Илића синова, са својим фабрикама вунених и памучних тканина на Карабурми крај Дунава и филијалом у Лесковцу, са акционарским учешћем у другим текстилним предузећима у земљи. Фабрике су за време рата претрпеле штету процењену на преко 15 милиона динара.

Брзи успон текстилних фабрика на Карабурми отпочиње 1922. и достиже уочи економске кризе врло велики ступањ развоја. Вредност машина и осталог прибора фабрике платна и памучних тканина износила је 1922. свега 868.000, а 1929. преко 4 милиона динара. При коришћењу пуног капацитета фабрика је могла да запосли око 600 радника.

Исти динамични развој имала је и фабрика вунених тканина на Карабурми, у власништву поменутог концерна.

У скромније текстилно предузеће спадала је у почетку трикотажа Милана Јечменице. Веома оштећена за време рата, трикотажа је обновљена 1922. године. Подигнуте су нове зграде за смештај савремених машина, а основни капитал овог акционарског друштва знатно је повећан. Од 1923. предузеће је вођено под фирмом „Београдска текстилна индустрија а. д." У овај концерн спадала је „Моравија", фабрика плетених производа а. д, основана уочи Првог светског рата. У фабрици је 1925–1929. просечно запошљавано око 400 радника, међу којима је око 20 стручњака страног поданства руководило процесом производње. Недељна најамнина, према квалификацији радника, кретала се 1930. од 27 до 80 динара, а раднице су имале 16 до 60 динара.

Поред ових крупних и других средњих предузећа, osниване су мале трикотаже, ткачнице, радионице за израду плетене и друге разноврсне текстилне

робе. Свако од ових предузећа имало је око милион динара уложеног капитала у машинску опрему, користило је 5–20 КС погонске снаге као допуну ручном раду, а могло је да запосли око 20 радника. До економске кризе основано је у Београду 6 таквих малих предузећа, која су више спадала у занатска него у индустријска предузећа.

Пиварска индустрија у Србији, обновљена после рата, заузела је за релативно кратко време значајно место у укупној производњи југословенског пиварства. Две београдске пиваре – Вајфертова и Бајлонијева – имале су водећу улогу у Србији. Парна пивара Ђорђа Вајферта, потпуно реконструисана после рата, отпочела је поновни рад 1921. године. Поред производње пива и слада, пивара је имала и своју ледару. Са погонском парном снагом од 250 КС и генератором од 350 КС, пивара је кроз своја 52 разна фабричка одељења могла да производи годишње 120.000 хл пива, 140 вагона слада и 250.000 табли леда. До економске кризе просечно је, поред административног особља, запошљавала око 140 радника. Просечна добит овог пиварског предузећа износила је 1925–1927. године око 7 милиона динара.

Парна пивара „И. Бајлони и синови", на углу Цетињске и Скадарске улице, где се још и данас налази, наставила је после рата свој брзи развој и сврстала се у ред модерних пивара у Југославији. Од некадашње мале ручне пиваре из осамдесетих година прошлога века, са годишњим капацитетом од 5.000 хл пива, она је сталним увођењем нових тековина индустријске револуције достигла тридесетих година овог века капацитет од 80.000–100.000 хектолитара пива годишње.

Домаћа млинска индустрија, обновљена, повећана и заштићена увозним царинама, имала је после рата врло повољне услове за развој, с обзиром на велике потребе исхране становништва и на велике могућности извоза. Стога су у земљи оснивана многа млинска предузећа. У Београду су после рата наставили рад „Први акционарски млин", „Парни млин браће З. Поповић", а 1929. основани су млин „Слога" и мали аутоматски млин Светозара Грубановића.

„Први акционарски млин" у Ул. војводе Мишића, знатно већи од осталих, основан је 1901. За време рата је потпуно оштећен, те је реконструкцијом зграде и обновом машинског уређаја оспособљен за рад 1921. године, а 1928. поново је модернизован. Капацитет производње повишен је тада на 450 мтц мељаве дневно. Уложени капитал износио је преко 6 милиона динара. При пуном капацитету млин је могао да производи 135.000 мтц сортираног брашна и да запосли 70 радника. „Парни млин браће З. Поповић" у Каменичкој улици имао је једноставнији уређај и мањи капацитет производње, а пословао је често са губицима. За време економске кризе пожар је потпуно уништио овај млин. Остала два мала млина, са врло једноставним уређајима, бавила су се ушурском мељавом.

Београдска фабрика шећера на Чукарици, оштећена лошим манипулисањем окупаторске власти и бомбардовањем за време ратних операција, постепено је, обнављајући се у послератним годинама, достизала капацитет других великих фабрика у земљи и заузимала водеће место у овој грани индустрије. Повољни трговински услови доводили су и у осталим југословенским

фабрикама до повећања производње, те је врло родне 1924. године дошло до хиперпродукције овог важног прехрамбеног производа. Ради заштите својих интереса, власници приватних фабрика шећера основали су 1924. картел са задатком да се спроведе заједничка продаја шећера по утврђеним контингентима и нормирање цене шећера. Картелу се прикључила и београдска фабрика, али је касније иступила из ове монополистичке организације због претрпљених губитака услед нелојалне конкуренције приватних фабрика шећера.

Држава је 1926. откупила фабрику шећера на Чукарици од дотадашњих немачких власника, те од тада отпочиње њен убрзани развој. Израђен је опсежан план реконструкције и модернизације производње. Старе машине замењене су новим, инсталисана је нова сушара сирових резанаца и знатно је повећан капацитет производње. До 1929. створен је обртни капитал од чисте добити у износу преко 43,3 милиона динара. У току наредне три године (1929–1932) извршена је потпуна реконструкција фабрике. Пуним капацитетом, при осмочасовном непрекидном раду, фабрика је производила годишње 15 милиона кг шећера, 6,5 милиона кг сувих резанаца и 6 милиона кг меласе. У периоду најоштрије економске кризе 1932. фабрика је имала високу добит. Са својим техничким уређајем, капацитетом производње и пословном организацијом, београдска фабрика заузимала је водеће место у производњи шећера у Југославији.

У оквиру прехрамбене индустрије, поред производње шећера, важно место заузимала је кланична индустрија са фабричком производњом меса. У такво веће предузеће спадало је „Кланично друштво“ у Београду, основано још 1895, претворено у акционарско друштво 1906. под називом „Српско акционарско друштво за сточни трг“, са капиталом од 1,2 милиона динара, а после рата протоколисано под истим називом.

У Београду су биле заступљене разне гране прехрамбене индустрије, оријентисане углавном на производњу квасца, пецива, кекса, чоколаде, бомбона итд. Производња је обављана у малим радионицама, са скромним машинским уређајем и малим бројем запослених радника. Изузетак чини „Фабрика чоколаде К. Шонда“, која је после рата снабдевена новим машинама и електричним погоном, а касније је предузеће добило облик акционарског друштва са капиталом од 15 милиона динара.

Дрвна индустрија у Југославији имала је до економске кризе врло повољну ситуацију, с обзиром на живу грађевинску делатност у земљи и велику тражњу дрвне грађе на европском тржишту; извоз ове грађе заузимао је до 1930. најважнију позицију у југословенском трговинском билансу. Београд је имао две велике стругаре (стругару Прометне банке и стругару „Макиш“ на Сави). За време рата стругара Прометне банке потпуно је уништена. На њеном згаришту подигнута је после рата нова и врло модерна стругара, са најсавременијим гатерима, циркуларима и другим машинеријама. Сличан успон имала је стругара „Макиш“ на Сави.

Жива грађевинска делатност у Београду доприносила је оснивању великог броја малих радионица грађевинске столарије, намештаја и разних дрвених предмета, ливница метала, радионица гвоздених конструкција, металног

намештаја, машинских делова, електро-механичарских радионица итд. С малим бројем запослених радника и скромним уложеним капиталом, примењиван је машински рад као допуна ручном раду. Неке од ових радионица значајне су по томе што се код њих, слично радионицама других струка, вршио прелаз са ручног на машински рад. Београд је имао око 12 таквих столарских радионица с малим уложеним капиталом и погонском снагом 20–50 КС. Изузетак је чинила предратна фабрика „Браћа Ранка Гођевца", која се после рата оријентисала највише на израду металног намештаја, а од 1935. посветила се изради радио-пријемника, постајући на тај начин прва фабрика ове нове гране индустрије у Југославији.

Индустрија коже у Југославији била је оријентисана претежно на производњу обичнијих врста прерађевина од домаће сировине, а финија кожа импортована је за израду луксузне галантеријске робе. До економске кризе било је у Југославији око 60 фабрика коже, од којих се највећи број налазио у Словенији. У Београду је ова индустрија била заступљена са три фабрике кожа и једном за рукавице.

Индустрија обуће у Србији била је скромна због јаке конкуренције врло разгранате продајне мреже фабрике обуће „Бата" у Борову. Но ипак, Београд је поред великог броја обућарских занатских радионица имао и веће предузеће – фабрику обуће „Бостон" а. д. У Земуну је постојала фабрика обуће „Мира".

Хемијска индустрија у Београду имала је већи број ситних фабричких радионица за производњу масти за обућу, средстава за дезинфекцију, асфалта, катрана, киселине и др. Предузећа су оснивана углавном пре економске кризе, са скромним капиталом, слабом погонском снагом и малим бројем запослених радника.

Индустрија хартије, затечена после рата у Словенији и Хрватској, није била довољно развијена за задовољење потреба проширеног југословенског тржишта. Увоз хартије у послератним годинама достизао је све веће размере. Стога је подизање нових фабрика за ову врсту производње било уносно инвестирање расположивих новчаних средстава. Овај замашан посао преузео је у Београду Милан Вапа, који је још пре рата стварао план за изградњу такве фабрике. Изградња је отпочела 1921. на пространом земљишту између железничке пруге и десне обале Саве, у близини данашњег Сајма, и већ 1924. фабрика је била спремна за рад. Пуни годишњи капацитет производње, при непрекидном раду у три смене по 8 часова, износио је 400–500 вагона фине хартије, а максимално је запошљавано око 300 радника. Фабрика хартије Милана Вапе спадала је у категорију великих и модерних фабрика.

Графичка индустрија у Србији брзо се развијала због све веће потребе за штампањем дневних листова, школских књига, научних и књижевних дела и разног штампаног материјала за потребе државне администрације. За релативно кратко време (1919–1930) број штампарија са модерним штампарским машинама и моторним погоном брзо се повећавао. Важну улогу у овој грани индустрије имале су Маркарница Управе државних монопола, штампарије дневне штампе (*Политика, Време, Правда* и др.), поједине приватне штампарије и Завод за израду новчаница Народне банке. Основана у Бео-

граду 1904, Маркарница је између два светска рата прерасла у крупно државно штампарско-графичко предузеће за штампање таксених вредности, поштанских марака и упутница, и за обављање разних штампарских послова за рачун Управе монопола и других државних установа.

Завод за израду новчаница Народне банке у Топчидеру изграђен је 1929. године. При изградњи овог крупног објекта коришћени су савети Француске народне банке, која је дотле израђивала југословенске новчанице.

Са развојем речног саобраћаја, бродоградилиште Српског повлашћеног друштва на Чукарици, које је за време рата потпуно разорено и после рата обновљено у саставу Бродарског синдиката СХС, отпочело је са модернијом опремом свој поновни успон под старим називом после престанка постојања Синдиката. Снабдевено електричном погонском снагом из централе у Макишу, бродоградилиште је вршило све врсте оправки пловних објеката, градило је шлепове, танкере, корита за пловне објекте, а у сарадњи са фабрикама бродских машина и котлова градило је све врсте речних пловних објеката са сопственим погоном. Државна речна пловидба Краљевине СХС, основана 1926, имала је своје радионице за оправку пловних објеката на Ади Циганлији и на Сави код Соларе.

Подизање авионске индустрије у Југославији наилазило је на тешкоће због недостатка искуства, техничког особља и потребних финансијских средстава. Авионски мотори дуго су набављани из иностранства, или су поједини делови импортовани и монтирани у земљи. Одбрана земље у случају рата и огромна ефикасност овог ратног оружја налагали су подизање домаће авионске индустрије. Инвестирање у ову индустрију било је рентабилно, поготово што је државна управа препуштала изградњу приватној иницијативи.

Тако је 1927, са добивеном државном повластицом, основана „Индустрија аеропланских мотора а. д." у Раковици, са капиталом од 15 милиона динара. Почетком 1928. фабрика је са откупљеним патентима француске фирме „Gnome et Rhône", отпочела производњу авионских мотора типа „јупитер". Фабрика у Раковици имала је модерну опрему, располагала је сопственом погонском снагом јачине преко 800 КС, а запошљавала је 1931. око 180 радника. Предузеће је до економске кризе успешно пословало. Авионске моторе лиферовало је Министарству војном и приватним фабрикама авионских конструкција, особито предузећу „Икарус" у Земуну, с којим је фабрика у Раковици била у персоналној унији. У Београду су постојала још два мања приватна предузећа авионске индустрије: „Фабрика аеропланских мотора С. Влајковића и комп.", основана 1928, и „Прва српска фабрика авиона Живојина Рогожарског а. д.", основана 1934, која ће се успешно развити у годинама пред Други светски рат.

ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ

По завршетку Првог светског рата радничка класа у Србији налазила се у изузетно тешком положају. Пораст цена и незапосленост код једног дела радништва проузроковали су знатно опадање реалне најамнине. У многим местима избијају штрајкови фабричких и занатских радника ради побољшања њихових положаја. Од априла 1919. до краја 1920. било је 87 штрајкова у унутрашњости и 3 генерална штрајка у Београду. Под притиском овог покрета чињени су радницима извесни уступци повишењем номиналне најамнине у складу са инфлаторним обезврећењем новца и доношењем Уредбе о осмочасовном радном времену. У Београду је 1920. номинална дневна најамнина квалификованих радника износила 20–75, неквалификованих радника 25–28, а ученика 3,50–26 динара.

Објављивањем „Обзнане", 30. децембра 1920, и Закона о јавној безбедности поретка у држави, 2. августа 1921, отпочиње период појачаног притиска на радничку класу и погоршање њеног положаја. Уз активну државну интервенцију настају прогони радничких организација, забрана радничких листова, насилно затварање радничких домова, раскидање закључених тарифних уговора итд. Но, с друге стране, ради испуњења препорука Версајског уговора о миру и конвенција међународних конференција рада у Вашингтону, Ђенови и Женеви, донето је у кратком раздобљу 1921–1922. релативно модерно радничко законодавство – Закон о инспекцији рада од 31. XII 1921, Закон о заштити радника од 28. II 1922, и Закон о осигурању радника од 14. V 1922. године. Многе одредбе ових закона често су мењане и укидане, а неке никада нису примењиване.

Миграције пауперизованог сељаштва у градове, које су још пре рата биле врло честе, а између два светска рата у Југославији све интензивније, знатно су погоршавале положај градског пролетаријата, изазивајући опадање реалне најамнине и повећање незапослености. Прилив радне снаге са села био је свакако највећи у Београду.

За време инфлаторне конјунктуре 1921–1923. номинална најамнина радника била је додуше у порасту, али је реална најамнина опадала у вези са пропорционалним порастом цена основних животних потреба. У Београду се просечна надница квалификованих радника кретала 1921. од 20 до 80, 1923. од 30 до 200 динара, а неквалификованих радника 1921. од 10 до 35, и 1923. од 15 до 60 динара. Стандард живота неквалификованих радника налази се на врло ниском ступњу. Месечни трошкови само исхране, неопходни за редовну репродукцију њихове радне снаге, износили су приближно колико и њихова месечна најамнина. За време краткотрајне рецесије 1924–1925. опадање номиналне најамнине погоршало је до извесне мере положај и квалификованих радника, а највише положај неквалификованих радника.

У периоду привредног успона 1926–1930. номинална најамнина је опет била у порасту, али ни тада није била довољна за покривање основних животних потреба. У Београду је 1929. било око 40.000 запослених радника, обавезно осигураних код Окружног уреда за осигурање радника, у смислу Закона о осигурању радника од 1922. године. Висина тадашњих надница ва-

рирала је врло много од струке до струке, према врсти запослења, интензитету тражења радне снаге на тржишту, према квалификацији итд. Према анкети Београдске радничке коморе од 1928. месечна најамнина квалификованог занатског радника износила је 1.656,25, квалификованог фабричког радника 1.296,25, полуквалификованог фабричког радника 1.137,50, неквалификованог фабричког радника 775, осталих неквалификованих радника 618,75 динара. По истој анкети, минимални месечни трошкови (животне намирнице, одећа и др.) радничке породице од 4 члана износили су 1928. године 1.828,75 динара, тј. више него наведена просечна месечна најамнина квалификованих занатских и фабричких радника, а знатно више него просечна месечна најамнина осталих наведених радника.

Радна снага малолетних радника мизерно је плаћана. Практикован је још увек стари систем издржавања шегрта без награде или са минималном наградом, познат особито у занатству. Деца испод 14 година често су незаконито употребљавана за ноћни рад. У многим занатским радионицама, а мање у фабрикама, било је несразмерно веће запошљавање ученика у односу на одрасле раднике. У својим годишњим извештајима Инспекција рада у Београду стално је истицала многе законске прекршаје, констатоване у контролисаним предузећима – особито у погледу прекорачења законског радног времена и лоших хигијенских услова рада.

Са развојем Београда као привредног центра нове државне заједнице, економске и социјалне функције Београдске општине знатно су се проширивале. Економске функције вршило је од 1922. Финансијско одељење управе општинских добара, а од реорганизације општинске службе Статутом од 1929. ове функције обављало је Привредно-финансијско одељење. Са порастом становништва и ширењем београдског атара, буџет Београдске општине имао је све веће размере. Највеће приходе давала су општинска привредна предузећа (Кланица, Дирекција трамваја и осветљења, Водовод, Купатило и др.), затим приреди, трошарина, таксе, мерарина, закупнина од зграда и земљишта, приходи од хартија од вредности итд.

Уређаји нове кланице одговарали су захтевима тадашње модерне технике. Сви радови око подизања, мерења, преношења у хладњаче, препарирање меса итд. обављани су аутоматским путем, са врло малим утрошком радне снаге. Трамвајска мрежа од 65,5 километара пруге 1932. доносила је општини бруто приход од 41,5 милиона динара. Трошарина је представљала врло важан општински приход. Она је више пута допуњавана, мењана, па чак и укидана, а 1936. коначно је утврђена, доносећи општини преко 1/4 свих буџетских прихода. Од 1919. до 1938. приходи од трошарине износили су преко 888 милиона, од приреза близу 146 и од такси 204 милиона динара.

После рата и наредних година водовод је у Београду сукцесивно обнављан. Опсежни радови на проширењу мреже и повећању капацитета извршени су 1927–1932, те је снабдевање Београда, у погледу количине и квалитета воде, достигло услове великих европских градова. Водовод је тада располагао једном мрежом за пијаћу воду, напајаном из инсталација на Белим водама, и другом мрежом за речну воду, напајањем из Саве код Шест топола. Јануара 1933. довршена је и пуштена у рад нова централна машин-

ска инсталација за црпке на Белим водама, која је заменила стару и дотрајалу инсталацију из 1892. и 1907. године. Капацитет нове инсталације износио је 100.000 $м^3$ дневно.

На Белим водама поред машинске зграде изграђени су преливни и испусни канали, доводи са новим машинама, водоводна мрежа са хидрантима итд. Поред тога, изграђен је нови резервоар на Дедињу, водостаница у Топчидеру, хидрофорска станица за Опсерваторију. У 1933. расходи по буџету износили су 20.731.430, а приходи 21.330.001 динар. Средња потрошња пијаће воде по становнику износила је 1932. у литрама 101,1, а речне воде 25,5. Београд је тада имао 249.680 становника.

Редовни буџетски приходи нису били довољни за разне инвестиционе радове на уређењу вароши, па је стога општина закључивала многе зајмове у земљи и иностранству, са краћим или дужим роковима исплате. Од 1921. до 1932. закључила је 17 зајмова, особито код Државне хипотекарне банке, у укупном износу од 496 милиона динара. Зајмови су употребљавани за водоводне радове, канализацију, електричне радове, за уређење паркова и вртова, возни парк, подизање трошаринских објеката, за санитарне уређаје и установе, за подизање школа, регулацију вароши, за калдрмисање улица, уређење кланице, разне грађевинске радове, за подизање јефтиних станова и радничких склоништа, за проширење трамвајске мреже, ватрогасну службу, одржавање чистоће, за експропријацију приватних имања и откуп имања, за делимичну исплату ранијих зајмова итд. Као залога ових зајмова служили су приходи од општинске трошарине и осталих општинских прихода, затим општинска имања у разним крајевима Београда, гаранције Министарства финансија, менични акцепти са жигом Општинске штедионице. Поред ових зајмова општина је за разне радове имала отворене кредите код Поштанске штедионице и код грађевинских предузећа.

Целокупна општинска непокретна имовина (слободно земљиште и плацеви са зградама), о којој се старао Одсек општих добара Привредно-финансијског одељења, имала је тридесетих година површину од 8.283.930,30 $м^2$, а њена вредност 1933. износила је 1.899.289.820 динара. Општина је разним хуманитарним и другим удружењима уступала на уживање земљишта и већи број плацева са зградама, а по специјалним законима уступала је зграде за потребе Управе града Београда и жандармерије, плацеве за потребе разних државних установа, затим земљиште Београдском универзитету итд. Само мали део својих имања издавала је у закуп, а приходи од ових закупа стално су опадали.

За правилно функционисање општинске финансијске службе и за кредитно потпомагање београдских грађана од велике важности било је, по примеру других великих градова, оснивање Општинске штедионице и заложног завода града Београда (1928. године). Штедионица је имала за циљ да у најширим слојевима грађанства развија смисао за штедњу, да свакоме омогући сигурно и корисно улагање уштеде на приплод, да повољним кредитима потпомаже економски слабије грађане Београда, да својим заложним завону и општинска предузећа и да део чисте добити употребљава у општекорисне и добротворне сврхе. Капитал штедионице од 30 милиона динара општина је

уплатила у готовом новцу и у обвезницама ратне штете, а предала јој је и све своје фондове. Штедионица је успешно развијала врло велику акцију на прикупљању штедних улога и особиту пажњу посветила је омладинској штедњи. За време економске кризе повлачење штедних улога није било толико велико као код других приватних банака, али су знатно смањени њени кредитни послови.

ЕКОНОМСКА КРИЗА 1930–1934. ГОДИНЕ

Продубљивање противуречности између неограничене производње и ограничене потрошње довело је 1929. до светске економске кризе, која је по свом разорном дејству и својим структурним поремећајима у привреди била највећа у историји капитализма. Све гране привреде биле су захваћене овом незапамћеном кризом. У вртлогу ових великих поремећаја налазила се и предратна Југославија, изразито аграрна и оптерећена многим нерешеним економским и социјалним проблемима. Унутрашње противуречности, проткане противуречностима развијеног светског капитализма, увукле су Југославију у светску економску кризу. Спољни фактори кризе имали су велико дејство јер се Југославија налазила под јаким економским и политичким утицајем испреплетених интереса империјалистичких земаља.

Југославија је спадала у ред оних европских аграрних земаља у којима су широке масе становништва на селу и у граду биле излагане сиромаштву. Катастрофалан пад цена аграрних производа на страном и домаћем тржишту 1930–1933. проузроковао је нагло опадање куповне моћи сељачких маса, јачање пауперизације и миграције ових маса у градове ради изналажења могућности опстанка. Упоредо са опадањем потрошње масе сељаштва, опадала је куповна моћ градског пролетаријата и осталих слојева радног становништва због прилива јефтине радне снаге са села, ширења незапослености и опадања најамнине у већој пропорцији од пада цена намирница и осталих животних потреба.

Опадање куповне моћи и недовољна потрошња наведених слојева сеоског и градског становништва представљали су један од главних узрока појаве и ширења кризе 1930. у индустрији, занатству, трговини и у другим гранама градске привреде. Криза се продубљивала и заоштравала због ограничавања међународног промета царинским баријерама, сужавања међународног тржишта и разних монетарних тешкоћа.

Криза београдске индустрије имала је шире дејство него криза у другим југословенским градовима, с обзиром на њену врло распрострањену дистрибутивну мрежу у Србији и ван ње, с обзиром на њену јаку повезаност са домаћим и страним банкарским капиталом и с обзиром на бројније становништво него у другим градовима.

Као средиште централизованог привредног, административног и политичког апарата, са седиштем ресорних министарстава и других најважнијих

државних установа, са седиштем државних новчаних завода и крупних акционарских друштава, Београд је имао врло хетерогену структуру становништва. Према попису од 1931, укупан број активног становништва износио је 141.640, а неактивних (издржаваних) лица било је 97.135. У индустрији и занатству било је запослено 27.123 радника, 2.254 надничара и слугу, 3.303 шегрта и 3.693 чиновника и намештеника. У трговини, кредиту и саобраћају било је 6.452 самостална лица и закупца, 9.106 чиновника и намештеника, 6.699 радника, 508 надничара и слугу и 644 шегрта. У јавној служби, слободним занимањима и у војсци било је 2.447 самосталних и закупаца, 20.511 чиновника и намештеника, 7.865 радника, 279 надничара и слугу.

Као што се види, београдско становништво било је највећим делом састављено од радника, надничара, службеника, намештеника и других најамних радника, који су у ово доба акутне економске кризе имали врло ниске најамнине и принадлежности. Рачунајући и лица која су они издржавали, укупан број социјално угрожених лица износио је тада 166.737, тј. безмало 3/4 укупног београдског становништва – према попису од 1931, Београд је имао 238.775 становника.

Сва индустријска предузећа у Београду налазила су се за време економске кризе у тешком положају. Сва предузећа, од највећих до најмањих, имала су губитке, уплитала се у дугове, смањивала производњу, снижавала радничке најамнине, отпуштала делимично своје раднике, а нека су добровољно или принудно приступала ликвидацији.

Криза је тешко погодила београдску пиварску индустрију. Потрошња пива у целој земљи је већ од 1928. почела да опада, а за време кризе нагло се смањивала. У парној пивари Ђорђа Вајферта производња је стално смањивана; продаја пива је 1932–1933. опала за 30,9%, чиста добит предузећа била је минимална. Пивари је после кризе требало неколико година да надокнади мањак у производњи, који је 1931–1935. износио преко 50%. Бајлонијева пивара искоришћавала је свега 20% свог капацитета, отпустила је скоро половину својих радника, и због великих губитака и нагомиланих дугова налазила се у врло тешком финансијском положају.

Млинска индустрија у Југославији налазила се за време кризе у критичном положају. Поред ранијих тешкоћа, настале су неприлике због хиперпродукције житарица у свету, због наглог пада цена и завођења државног монополног житног режима у Југославији. Изграђивање житног режима омогућило је појединим млиновима да се појаве на тржишту са врло ниским ценама, због чега су друга млинска предузећа имала велике губитке. Укидање житног режима 1932. олакшало је донекле млиновима пословање, али су због ниске цене пшенице имали врло велике губитке.

Тешкоће у текстилној индустрији појављују се спорадично још 1928. због опадања тражње, а за време кризе оне су све веће. Поједина текстилна индустријска предузећа у Београду одолевала су кризи уз велике губитке, док су друга подлегала њеном разорном дејству. Криза је тешко погодила текстилне фабрике Косте Илића синова на Карабурми, због слабе продаје сопствених производа на тржишту и редуцирања државних поруџбина. У „Београдској текстилној индустрији а. д." обустављен је рад до 1934. због

великих губитака. Остале мале текстилне фабрике радиле су са знатно сниженим капацитетом и једва су успевале да покривају снижене режијске трошкове.

Сва остала индустријска предузећа у Београду имала су исте тешкоће због наглог пада тражње на тржишту. У фабрикама је смањивана производња и радништво отпуштано. У београдској прехрамбеној индустрији коришћење капацитета производње сведено је на 40–50 процената, у хемијској индустрији 24–50, у метало-прерађивачкој индустрији на око 50, у графичкој индустрији 20–30 процената. Стругара Прометне банке није могла да покрива ни режијске трошкове, а на стоваришту је имала велике залихе прерађене грађе. Речно бродарство сводило је послове на најнеопходније одржавање својих пловних објеката, па и Идустрија аеропланских мотора у Раковици морала је, због смањених државних поруџбина, да ради са капацитетом мањим од половине.

Положај фабричких радника у Београду био је за време економске кризе изванредно тежак. Снижавање најамнине, отпуштање радника са посла и ширење незапослености озбиљно је угрожавало њихов положај. На ово погоршање утицао је и прилив јефтине радне снаге пауперизованих сељака са села. У извештају Инспекције рада у Београду, 1935, наглашено је да се највећа тешкоћа састоји у збрињавању незапослених радника јер се велики број радника са села и из других мањих градова концентрисао у Београду у нади да ће наћи запослење.

У току кризе најамнина фабричких радника у свим београдским индустријским предузећима брзо је опадала. Према анкети Радничке коморе, у Београду је 1930–1931. године просечна најамнина квалификованих радника у металопрерађивачкој индустрији износила 4–12 динара, а неквалификованих радника 3–7 динара. Сличне наднице забележене су и у другим гранама београдске индустрије. Код Окружног уреда за осигурање радника у Београду 1932–1933. знатно се смањио број радника са обезбеђеним надницама виших надничких разреда, а повећао се број радника са надницама нижих надничких разреда. Радник средње квалификације морао је само за исхрану да даје трећину своје наднице. Иако су цене животних намирница опадале у току економске кризе, њихов пад није компензирао пад радничких надница. Наднице и намештеничке плате падале су пропорционално брже од цена намирница и предмета за свакодневну потрошњу. Од 1930–1933. наднице су у индустрији пале за 24–28 процената, а цене животних намирница за свега 18,6 процената.

Незапосленост радника у индустрији, занатству и у другим гранама београдске привреде добијала је за време кризе све веће размере. Поред потпуне незапослености и само сезонског ангажовања радне снаге, повећавао се и нестални рад, који је такође представљао облик незапослености. Јавна берза рада у Београду могла је својим посредовањем да нађе запослење само малом броју радника, с обзиром на врло велик број пријава незапослених и на малу понуду од стране послодаваца. Понуде послодаваца односиле су се највише на неквалификоване раднике, а упола мање на квалификоване рад-

нике. Само за две последње године кризе (1934. и 1935) било је на Јавној берзи рада у Београду 228.378 неостварених радничких пријава за запослење.

Криза у занатству изазвала је сличне појаве као и у индустрији: сужавање производње, опадање цена занатских производа и услуга, ликвидацију предузећа, стечајеве, јачање пролетаризације сиромашних слојева занатлијског реда, погоршање положаја занатских радника, снижавање њихове најамнине, незапосленост итд. Криза није једнаком јачином захватила све занате; неки су се дуже опирали, а други су брзо подлегали притиску. Према подацима Занатске коморе у Београду, цене свих занатских производа опадале су за 20–30 процената. Цене услужних заната биле су минималне. Грађевински занати су опадали због сужавања грађевинске делатности; кројачки занат имао је тешкоће због опадања поруџбина и већег прелаза на конфекцију; опанчарски, сарачки, ћурчијски и сродни занати опадали су због слабљења куповне моћи њихових потрошача са села. Од 1930. до 1934. било је у индустрији и занатству, према званичној статистици, 43 стечаја и 50 принудних поравнања. Ове бројке биле би веће да се многи нису користили посредовањем по Уредби о поступку посредовања од 1933. године.

Варошка трговина налазила се под јаким притиском депресивних фактора, од којих је најзначајније дејство имало нагло опадање куповне моћи широких слојева сеоског и варошког становништва. Међу разним струкама трговине постојала је извесна разлика у погледу интензивности отпора према кризи, али све су оне, у већој или мањој мери, опадале за време кризе.

Кнез-Михаилова улица

Београдска трговачка чаршија, позната одраније по својој пословној компактности, губила је за време кризе од своје старе традиције. У општој привредној поремећености и борби за опстанак многи трговци прибегавали су мерама противним пословном моралу. Једна од таквих била је нелојална конкуренција, која је 1930. безуспешно сузбијана специјалним законом.

Опадање тражње приморавало је трговце-детаљисте, више него раније, да смањују режијске трошкове снижавањем плата својим помоћницима, узимањем робе од произвођача, ради присвајања посредничке добити трговаца на велико. Стога је трговина на велико опадала; преовлађивао је тип ситне трговачке радње, с једним или два помоћника, с малим обртним капиталом и скромним прометом. Но и њихови власници, махом презадужени, били су немоћни да се боре с насталим тешкоћама. Многи су стога хитали да своје трговачке радње уступе другима, или да их продају по скромним ценама пре него што их повериоци натерају на ликвидацију. Поједини трговци нису могли да избегну нежељени исход – принудно поравнање ван стечаја и коначну ликвидацију стечајним поступком.

Криза је тих година врло озбиљно зхватила и банкарство у Југославији. На њену појаву и заоштравање разорних последица утицали су поремећаји на светском новчаном тржишту: одлив девиза и повлачење кредита; Хуверов мораторијум плаћања немачких репарација 1931. који је лишио југословенски биланс великог извора девиза; конверзија сељачких дугова и неповерење улагача после доношења Закона о заштити земљорадника 1932; отежано исплаћивање улога итд. Све ове појаве изазивале су неповерење у банкарске послове и масовно повлачење штедних улога.

Пословање београдских приватних банака, слично банкама у другим градовима широм земље, обављано је под тешким условима неизвесности, неповерења, масовног повлачења штедних улога, опадања пословног волумена, отписа пропалих потраживања, јаке рестрикције кредитних операција. Народна банка је са својим мерама санације наилазила на све веће тешкоће. Класичан систем подизања банчине каматне стопе није давао жељене резултате, рестрикција кредита неповољно је утицала на новчане заводе, смањивање новчаног оптицаја ради одржавања законске подлоге имало је штетне дефлационе последице. Пословање Државне хипотекарне банке и Поштанске штедионице такође је знатно опадало за време кризе. Општинска штедионица града Београда обустављала је есконтно кредитирање, а Заложни завод давао је само мале кредите за знатно веће залоге него раније.

Јачањем аграрне кризе проблем јефтиног пољопривредног кредита постајао је један од најважнијих за олакшање положаја презадуженог сељаштва. Стога је, 1929. године, основана Привилегована аграрна банка, као полудржавна новчана установа с главним седиштем у Београду и са задатком да помаже пољопривреду давањем јефтиних кредита земљорадницима и земљорадничким задругама. Уредбом о земљорадничким дуговима Аграрна банка је поред осталог, имала задатак да спроведе конверзију сељачких дугова.

Привредни поремећаји изазвани кризом утицали су на опадање берзанских послова. Београдска берза, као и остале берзе у земљи, није за време кризе излагана паници, као оне у другим земљама, па зато није долазило до

привременог затварања. Али њено пословање девизама, државним папирима, акцијама привредних предузећа и другим хартијама од вредности рапидно је за време кризе опадало.

ОЖИВЉАВАЊЕ ПРИВРЕДЕ 1935–1940. ГОДИНЕ

Разорне снаге кризе, које су годинама поткопавале привреду, постепено су после 1934. савлађиване дејством унутрашњих снага капиталистичке привреде. Покренут је механизам оживљавања привреде, успостављане су лагано пропорције које су до тада биле нарушене. Тако је и привреда Београда, после четворогодишње економске кризе, постепено од 1935. године улазила у поновну фазу цикличног успона. Велики утицај на оживљавање привреде имала је државна потреба за ратном опремом којој се, под притиском ратне психозе у свету, поклањала особита пажња. Становништво Београда у овом периоду било је у убрзаном порасту. Запосленост, посматрана по броју осигураних радника код Окружног уреда за осигурање радника у Београду, знатно се од 1936. повећавала.

Код свих грана београдске индустрије, које су посредно или непосредно биле везане за војне и друге државне потребе и поруџбине, наступао је пораст производње а истовремено и санација предузећа од губитака претрпљених за време кризе. У такве гране спадале су текстилна индустрија, металопрерађивачка, авионска, електротехничка индустрија и друге. Оне су, додуше, имале тешкоћа са набавком сировина на страном тржишту, имале су тешкоћа са компликованим системом компензационих и клириншких споразума, тешкоћа због валутног питања, због кредитне несређености на светском новчаном тржишту итд. Но поврх свега тога, производња је расла, капацитет фабрика је више био искоришћаван, профит се из године у годину повећавао.

Завидну конјунктуру имала је текстилна индустрија. Поскупљење стране текстилне робе због тешкоћа са набавком девиза на домаћем девизном тржишту, царинска заштита и смањена вредност динара у иностранству ставили су домаћу текстилну индустрију у повољан положај. Текстилне фабрике Косте Илића синова на Карабурми, после стагнације за време кризе, отпочеле су поновни успон 1935, и као главни снабдевачи војних и других државних установа разном текстилном робом имале су до избијања априлског рата 1941. врло успешно пословање. Фабрика вунених тканина истих власника такође је у овом периоду повећавала производњу.

„Београдска текстилна индустрија а. д." је, после потпуне реорганизације 1931–1932, имала у току наредних година све успешније пословање. Велики напредак у овом периоду учинила је „Фабрика плетених производа Моравија а. д." Остале мале текстилне фабричке радионице нису у овом периоду постизале већи успех него што су га имале пре економске кризе.

Ратна психоза стварала је конјунктуру за развој авионске индустрије. Индустрија аеропланских мотора у Раковици повећала је капацитет своје производње, а Влајковићева фабрика аеропланских мотора имала је закључене значајне уговоре са командом војног ваздухопловства. Фабрика авионских конструкција „Ж. Рогожарски“, основана 1934, оспособљена је набавком најмодернијих машина аеронаутичке индустрије за испоруку најважнијих потреба домаћег ваздухопловства.

Поједине машинске и металопрерађивачке радионице, осниване раније ради производње текућих потреба становништва, оријентисале су се у овом периоду на израду разног материјала потребног за одбрану земље.

Врло успешан развој имала је Државна фабрика шећера на Чукарици. Економска криза није погодила ово предузеће па је, штавише, 1932. извршена у фабрици потпуна реконструкција машинског уређаја. Отада па до избијања априлског рата у Југославији фабрика је имала изванредан успех. Са обновљеним уређајем запошљавала је око 1.100 радника за време кампање, а са пуним капацитетом производње достизала је годишње 15 милиона кг шећера, 6,5 милиона кг сувих резанаца и 6 милиона кг меласе.

Са развојем индустрије на чукаричком подручју и са ширењем електричне мреже у удаљеније области, електрична централа „Електро-Макић а. д.“ имала

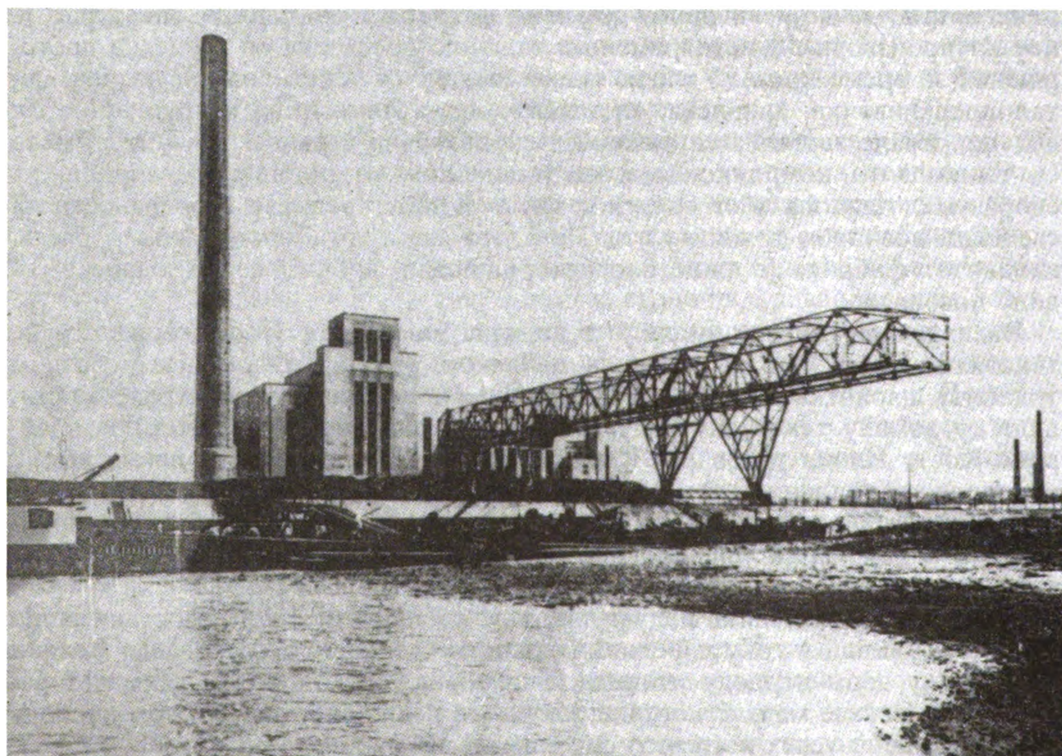

Електрична централа

је у овом периоду убрзану експанзију. Нова београдска електрична централа на Дунаву знатно је повећавала капацитет производње електричне енергије.

Остале гране београдске индустрије такође су се опорављале од разорног дејства економске кризе и постепено улазиле у фазу поновног успона. Неке гране индустрије теже су савлађивале последице кризе, због чега је напредовање ишло умеренијим темпом. При томе су фискални терети, унутрашњи валутни проблеми и препреке на међународном тржишту ометали нормалан развој. У таквом положају налазила се особито прехрамбена индустрија.

Грађевинска делатност у Београду, чија је делатност у већем обиму отпочела после кризе и трајала до избијања рата, активирала је рад у стругарама, у малим столарско-грађевинским фабрикама и у другим радионицама за израду дрвенарије. Стругара Прометне банке, после стагнације за време кризе, наставила је свој ранији развој, искоришћавајући у већој мери производни капацитет. Све повољности имала је фабрика хартије Милана Ване, која је, поред своје редовне производње, била спремна да за војску израђује целулозу, потребну при изради барута. И графичка индустрија је имала повољне услове за развој. О томе, поред осталог, сведочи и чињеница да је у раздобљу 1934–1940. основано пет нових штампарско-графичких предузећа у Београду.

Занатство се такође опорављало од тешких последица економске кризе. Занатлије су, додуше, и даље водиле борбу против разних видова конкуренције, али све ове и друге тешкоће лакше су савладаване под новим условима повећане тражње занатских производа и услуга на тржишту. Поред тога, пореско и трошаринско растерећење, државна заштита од бесправног рада и крпачког пословања појединих фабричких радионица олакшавали су њихов положај. О томе сведочи пораст броја занатлија и занатских радионица у Београду, већи прилив помоћне радне снаге, повећање мајсторских испита, опадање броја стечајева и поравнања, јачање занатског кредита и кредитних операција Занатске банке и занатлијских кредитних задруга, организовање повремених занатских изложби, велико учешће занатлија на Београдском сајму, велики успех Прве земаљске занатске изложбе у Београду 1938. године.

Са успоном индустрије и оживљавањем занатства, а под повољним дејством осталих наведених фактора везаних за пољопривреду и куповну моћ сељаштва, трговина у Београду је од 1935. напредовала, промет и број трговачких предузећа се повећавао, трговачке агентуре и комисионе радње су се множиле, страни трговачки капитал је продирао, робне куће у стилу великих европских магазина развијале су своју делатност. Београд и Земун имали су у 1935. години 6.000 трговачких радњи разних струка. Већ у овој првој години оживљавања привреде број нових трговачких радњи био је већи од броја ликвидираних. Рачунајући и новчане заводе, осигуравајућа друштва, угоститељске радње, превозна предузећа итд., Београд је 1935. године имао укупно 9.560, а 1936. 10.218 радњи.

Страни трговачки капитал налазио је на југословенском тржишту повољне услове за своју делатност. У Београду и у другим већим варошима страна трговачка предузећа отварала су своја представништва, агентуре, комисионе увозничке и извозничке радње разне трговинске струке. Динамика кретања трговачког промета види се по сталном повећању обрта на жиро-рачунима код Народне банке и по чековним рачунима код Поштанске штедионице. Цене на велико у Београду биле су 1935–1936. у сталном порасту, а цене на мало су истих година имале повремене варијације, док од 1937. показују стабилнију флуктуацију.

Пораст београдског становништва и ширење атара града неминовно су наметали потребу за оснивањем великих робних кућа, по угледу на велике магазине у развијеним европским варошима. Ситни трговци су са незадовољством гледали оснивање таквих робних кућа јер су с правом страховали за свој опстанак. Незадовољство је достигло врхунац када је августа 1934. основана и отворена нова робна кућа фирме „Та–Та" а. д. у Кнез-Михаиловој улици, са великим учешћем страног капитала. Тада је отпочела, на иницијативу Трговинске коморе у Београду, жестока борба против ове стране фирме и уопште против оснивања великих робних кућа у Београду и у другим варошима. Међутим, ни напори Коморе и разних трговачких удружења, ни протестни зборови трговаца одржавани широм земље, ни дводневни штрајк трговаца у Београду октобра 1937. нису успели да спрече отварање великих робних кућа, па ни рад фирме „Та–Та", која је са посебном дозволом, на основу Уредбе о робним кућама од 1937, несметано вршила експанзију.

Врло велики значај за привредни успон Београда имао је Београдски сајам. Још 1923. основано је Друштво за приређивање сајма у Београду, али тек са реорганизацијом извршеном 1934. и уз иницијативу београдских привредних комора и многих привредника из Београда, Земуна и Панчева отпочели су озбиљнији припремни радови. За изградњу Сајма Београдска општина је, децембра 1935, бесплатно уступила пространо земљиште (36,33 ха) на левој обали Саве. Изградња Сајма финансирана је зајмом од Општинске штедионице, прилозима београдских банака и привредних предузећа, дотацијама београдских привредних комора и добротворним прилозима грађана. У току 1936. изграђени су сви објекти, те је у предвиђеном року Први београдски сајам свечано отворен и одржан од 11. до 23. септембра 1937. године. На закупљеном простору од 21.148 $м^2$ било је 883 излагача, од којих 99 из разних европских и прекоокеанских земаља. Велики међународни сајмови одржавани су два пута годишње. За релативно кратко време Београдски сајам се афирмисао као велико стециште привредника из земље и иностранства, те је осигурао себи једно од водећих места међу сајмовима у југоисточној Европи.

Иако је Београд по свом историјском значају и географском положају био врло привлачан за посетиоце из земље и иностранства, туризму се поклањало врло мало пажње. Београд је тек 1936. проглашен за туристичко место. Доношењем Уредбе о туризму и оснивањем сталног туристичког одбора при Општини, отпочело се активније радити на том послу. У раду на унапређењу београдског туризма активно су тада учествовали друштво „Пут-

ник", Трговинска комора у Београду, Ваздухопловно друштво „Аеропут", Београдски сајам и друге установе.

Заједно са индустријом, занатством и трговином оживљавала је после 1935. делатност новчаних завода у Београду. Већи приватни новчани заводи, који су економску кризу лакше пребродили, показивали су живљу активност, док су мали заводи улазили теже у нормалан ток пословања. Народна банка је потпомагала оживљавање новчаног тржишта снижавањем каматне стопе на 5 процената и ломбардне на 6 процената, омогућавала је авансима лакшу реализацију клириншких потраживања, спроводила је и друге мере у корист домаћег банкарства. Увозна и извозна трговина снабдеване су довољним кредитима, индустрија је обнављала своје раније одобрене кредите, занатство је све више користило кредите Занатске банке, Општинска штедионица имала је увећан обим пословања. Обнављање и давање нових кредита вршено је опрезно, вођено је рачуна о сигурности и ликвидности пласираних средстава. Послови су се код већине београдских приватних банака не само нормализовали него и повољно развијали. Поновни прилив штедних улога код појединих приватних банака био је такође показатељ нормализовања прилика на новчаном тржишту. Државни новчани заводи су у том погледу, као и раније, предњачили.

Привредно оживљавање имало је свој одраз и у повећању активности београдске берзе. Пословање девизама и валутама достигло је велике размере и поред тога што се плаћање у спољној трговини обављало највећим делом преко клириншких рачуна. Течај динара на домаћим и страним берзама имао је до 1939. стабилну тенденцију и показивао је, у односу на стране валуте, најмање осцилација. Послови на београдској ефектној берзи, после шестогодишњег периода несигурности, слабог интересовања и ниских курсева, почели су 1937. да се повољније развијају уз стално снажење курсева државних обвезница и акција главних новчаних завода.

Заоштрени међународни односи пред избијање Другог светског рата и затегнутост на светском новчаном тржишту нису ометали привредни успон у Југославији. Од избијања рата у средњој и западној Европи септембра 1939. до краја 1940. југословенска привреда користила је ратну конјунктуру. Повећани издаци за одбрану земље и други државни расходи проузроковали су, додуше, пораст новчаног оптицаја, слабљење динарског курса и скок цена аграрних и других производа. Привреда Београда у току 1940. користила се ратном конјунктуром, одржавајући до извесне мере постигнути ниво претходног краткотрајног привредног развоја. Ваздушни напади немачког нацистичког колоса, разарајући Београд априла 1941, прекинули су овај полет.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Вучо, Н., *Аграрна криза у Југославији 1930–1934,* Београд 1962. Расправе и чланци у београдским општинским новинама о демографским, привредним, финансијским, комуналним грађевинским и другим проблемима 1929–1940.

Чланци у часопису *Народно благостање* о разним привредним проблемима Београда 1930–1940.

Извештаји установа. Извештаји Трговинске, Занатске и Индустријске коморе у Београду 1922–1940.

Годишњи извештаји београдских банака 1922–1940.

Извештаји Народне банке Краљевине Југославије 1940.

Извештај Београдске радничке коморе о раду 1926–1936.

Извештај Београдске општине о стању општинских послова 1919–1926.

Записници са одборских седница Београдске општине.

Закони, правила, статути:

Статут Београдске општине 1929.

Закон о атару Општине града Београда 1929. Служб. новине 1929.

Грађевински правилник за град Београд 1935.

Закон о становима 1925.

Закон о радњама 1931.

Статистика:

Статистички годишњак Краљевине Југославије 1920–1940.

Пописи становништва Београда по занимању 1929.

Статистика индустрије Краљевине Југославије, Београд 1941.

Статистика Краљевине Југославије 1930–1939.

X

ПРОСВЕТА, НАУКА, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ, КУЛТУРА И ЗДРАВСТВО 1918–1941. ГОДИНЕ

ПРОСВЕТА

Основне школе

Од свих врста школа у међуратном периоду највећа потреба постојала је за основним школама. Број становника главног града брзо је растао, стога су нове школе биле све потребније, нарочито на периферији, где су се новодосељени највише и настањивали.

Процес отварања нових основних школа споро је текао, несразмерно са потребама, те су школе, нарочито на периферији, увек биле оптерећене великим бројем ђака. По свршетку Првог светског рата у Београду је било 12 основних школа са око 6.500 ученика и 130 учитеља. Постепено су отваране нове школе, углавном у предграђима, па их је после десет година било 16 са 11.450 ученика. Нове школе су отваране и нове школске зграде зидане до 1936. године па их је, годину дана пре тога, било 27 са 17.680 ученика.

Средње школе

Као са основним школама, сличних проблема због великог прилива новог живља било је и са општим типом средњих школа – гимназијама. Све до 1933. године није било више од четири мушке гимназије (мушка и женска деца су гимназије похађала посебно), онолико колико их је било и пре Првог светског рата. Од тада се из године у годину отварају нове, тако да их је, само мушких, закључно са 1941. годином, било укупно десет.

Сличан случај био је и са женским гимназијама. Одмах после 1918. године постојала је само једна, али већ идуће године – три. Уочи Другог светског рата било их је седам. У тренутку уласка земље у Други светски рат и у мушким и у женским гимназијама било је укупно око 10 хиљада ученика и ученица.

После Првог светског рата постојале су две трговачке академије, једна у старом Београду, а друга у Земуну. Пред Други светски рат основана је и трећа. У међуратном периоду ове школе завршило је око 2.000 ученика и ученица.

Прва средња техничка школа мешовитог типа, са четири одсека, отпочела је са радом 1924. године.

Постојале су две учитељске школе – мушка и женска.

Друга женска гимназија

Пред рат су постојале и средње уметничке школе – две музичке и једна школа за примењену уметност. Својим радом посебно се истицала музичка школа „Станковић“.

До 1937. године постојала је и уметничка (сликарска) школа Бете Вукановић, основана 1904.

Високе школе

У Београду је између два рата било и неколико високих школа специјалног типа. Године 1924. почела је са радом Виша педагошка школа, са задатком да спрема професоре учитељских школа, школске надзорнике (за основне школе) и наставнике грађанских школа. У њој су предавали виши професори, који по својој спреми, па и научној делатности, нису много уступали професорима универзитета, као што су: Миливоје Симић, Јеленко Михаиловић, др Светомир Ристић, др Филип Медић, Недељко Дивац, Милан С. Недић, др Душан Пантелић.

Године 1937. основана је Музичка академија са осам одсека. У њој су предавали и неки наши истакнути композитори: Стеван Христић, Петар Стојановић, Петар Коњовић. Исте године отворена је и Уметничка академија са циљем да спрема професоре цртања за средње школе и стручњаке са подручја ликовних уметности. На њој су предавали и неки наши најистакну-

тији уметници, као што су: Тома Росандић, Мило Милуновић, Петар Добровић, Сретен Стојановић, Иван Табаковић, Љуба Ивановић.

Четири године пре поменутих школа основана је Глумачка школа при Српском народном позоришту.

Од 1937. радила је и Висока економско-комерцијална школа.

Универзишеш

У поређењу са стањем пре Првог светског рата Београдски универзитет се и даље развијао и квалитативно и квантитативно. Убрзо после рата отворени су нови факултети: Медицински (са фармацеутским одсеком), Богословски (православни) и Пољопривредни. Београдском универзитету припадали су и Правни факултет у Суботици и Филозофски у Скопљу.

Од 1930. Пољопривредни је Шумарско-пољопривредни, а 1936. године отпочео је са радом и Ветеринарски факултет.

Школске 1924/25. цео Београдски универзитет, што значи са факултетима у Скопљу и Суботици, имао је 220 наставника, а 1934/35. – 280. Студената је 1924/25. било 5.645.

НАУКА

И после Првог светског рата научни рад у Београду био је на првом месту везан за Универзитет, с тим што су сада постојали и факултети у Скопљу и Суботици, који су административно њему припадали. Уопште, битна карактеристика овога времена огледа се у чињеници што, због увећања државе, Београд више није био онако неприкосновено и искључиво културни центар као што је био у преткумановској Србији. Осим Београда који је, природно, и као престоница и као највећи град у новој држави, и даље задржао у томе погледу истакнуто место, сада се као српски културни центри јављају и Скопље, Суботица, Нови Сад (са Матицом српском), Сарајево и Цетиње.

Врховима научног рада припадали су, претежно, и даље универзитетски професори, знатним делом формирани и афирмисани још пре Првог светског рата – Петронијевић, Цвијић, браћа Поповић, Радонић, Живановић, Перић, Сл. Јовановић и други, али су се појавили и нови. Међу новима истицали су се Чајкановић, Н. Радојчић, В. Ћоровић, J. Ђаја и други.

Главно археолошко дело овога времена је *Праисториска Винча* I–IV М. Васића.

Веома значајан научни рад развијао се на подручју етнологије. *Срūски еūноīрафски зборник,* који су покренули Цвијић и његови ученици и сарадници, доживео је у обе серије *(Насеља и ūорекло сūановнишūва* и *Живоū и обичаји народни)* на десетине издатих студија. У овоме раздобљу изашло је и Цвијићево животно дело *Балканско ūолуосūрво и јужнословенске зем-*

ље – основи антропогеографије; до сада је доживело неколико издања; штампано је и на француском језику.

Александар Белић је најбољи наш филолог у XX веку, зналац свих словенских језика. Дуг живот, марљивост и ванредне способности омогућили су му велику научну плодност. Круну његових филолошких и лингвистичких проучавања представља дело *О језичкој природи и језичком развитку.*

П. Поповић је своје чланке о новијој српској књижевности објавио у четири књиге, а посебна му је заслуга покретање часописа *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор.* Међуратно раздобље је врхунско у делатности и утицају Богдана Поповића, професора упоредне књижевности, више значајног по својим универзитетским предавањима и непосредном личном дејству на домаћу књижевност него по објављеним текстовима.

У поређењу са ранијим периодима и сразмерно са хуманитарним дисциплинама, знатан напредак доживеле су природњачке и математичке науке. То је доба врхунског рада Михаила Петровића на подручју математике. Од 1932. његов семинар издавао је *Publications mathématiques de l'Université de Belgrade.* Својим радовима из области екологије, посебно проучавањем Охридског језера, истицао се С. Станковић. Велики просперитет имала је физиологија захваљујући радовима Ивана Ђаје, посебно у изучавањима фермената и хипотермија. Његов рад био је цењен и у иностранству, нарочито у Француској, чији је био ђак. Бавио се и филозофијом природе.

Владимир Петковић створио је на катедри за геологију своју школу и дао један од најбољих универзитетских уџбеника – *Историјску геологију.*

Иако је Медицински факултет основан тек после 1918, до Другог светског рата имао је неколико истакнутих професора и научника, познатих и на страни, као што су: Коста Тодоровић (инфективне болести), Миливоје Костић (неурохирургија), Владимир Вујић (неуропсихијатрија), Ђорђе Јовановић (патологија), Ђорђе Нешић (окулистика) и други.

Међу одсецима Техничког факултета посебно је био запажен грађевински, признат и у свету. Одликовао се нарочито својим стручњацима за бетон и аеростатику и хидростатику – Мицић, Лазаревић, Хличијев и други.

У домену хуманитарних наука највећи просперитет доживео је научни рад на Правном факултету који се тада налазио у зениту свога целокупног развоја. Истакнути научници из предратног времена настављају своја истраживања. Тома Живановић и даље ради на својој теорији кривичног дела, чију је врхунску студију Академија наука објавила тек после Другог светског рата. Живојин Перић се и даље огледао на пољу више правних дисциплина – грађанском праву, грађанском правном поступку, међународном приватном праву и уставном праву. И сада су значајни његови радови из филозофије права. Слободан Јовановић довршио је своју уставну и политичку историју Србије у другој половини XIX века монографијама *Друга влада Милоша и Михаила, Влада Милана Обреновића* и *Влада Александра Обреновића.*

Поред њих, значајан допринос науци дали су и Т. Тарановски, делима из српског средњовековног права *(Историја немањићког права)* и словенских

права, Сретен Вукосављевић, чија су главна дела изашла тек после Другог светског рата *(Историја сељачког друштва)*, М. Константиновић и други.

Научни рад у Београду 1918–1941. године упоредо се развијао у Академији и у семинарима, заводима и институтима Универзитета. Академија није била истраживачка установа у савременом значењу те речи јер није располагала институтима у којима би радили стално запослени научници. Она је организовала поједине истраживачке подухвате, особито у области антропогеографије, прикупљања историјске грађе и заштите споменика културе, али тај рад није добио стално установљене облике. Њен утицај на научни развитак био је превасходно у томе што је давањем признања појединцима истицала њихов друштвени положај и углед и тако подстицала афирмацију носилаца појединих фундаменталних наука, а тиме и њихових научних метода.

Издавачка делатност је много распрострањенија него у годинама пред Први светски рат. Академија и даље издаје своју едицију *Српски етнографски зборник*, затим *Српски дијалектолошки зборник*, као и друге старе серије: *Глас* (у два разреда), *Споменик* (такође у два разреда) и „Посебна издања". Неколико десетина књига изашло је у серијама *Природњачки и математички списи* и *Филозофски и филолошки списи*. Академија је издала и више мемоарских дела, а покренула је и неке нове едиције, као нпр. *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*. Само у серији *Природњачки и математички списи* до 1943. године изашло је 26 књига.

„Занимљиво је да је у овоме низу предност и даље припадала научницима који су се образовали и стекли углед пре Првог светског рата."

Издавањем научних дела, посебно популарних, бавиле су се и неке еминентне приватне издавачке куће, као „Народно дело" П. Петровића *(Свезнање)*, Геце Кона *(Српски народ у XIX веку)*, Цвијановићева књижара и Рајковић и Чуковић *(Немачко-српски енциклопедијски речник)*, као и Свеславенска књижара. Приватни издавачи бавили су се и публиковањем универзитетских уџбеника.

Научних часописа сада има знатно више него пре Првог светског рата. Од старих часописа, поред академијиног *Гласа*, и даље излазе *Годишњица Николе Чупића, Братство Друштва св. Саве, Геолошки анали Балканског полуострва* и *Гласник Географског друштва* (од 1912). Сада излазе и *Страни преглед, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Јужнословенски филолог, Годишњак астрономске опсерваторије* (на француском и српскохрватском), *Радови Физиолошког завода, Гласник Ботаничке баште и завода Универзитета* и *Bulletin de l'Akademie des sciences mathématiques et naturelles*, као и *Посебна издања Географског друштва*. А сада је већ више деценија излазио најстарији часопис са подручја природних наука и медицине у Србији *Српски архив за целокупно лекарство* (од 1873). Од научних часописа посебно треба истаћи *Архив за правне и друштвене науке*, који је почео да излази још пре Првог светског рата.

КЊИЖЕВНОСТ

Први светски рат са свим својим посредним и непосредним последицама утицао је на духовну климу у Србији, па према томе и у Београду. Пре овога, читавог столећа практично није било рата. Оно мало ратних сукоба (1862, 1876–1878. и 1885) осетио је само незнатан број људи у односу на целокупну популацију: читаве генерације рат нису осетиле сопственим искуством. Као што је познато, Велики рат је за народ у Србији, почев од првих борби у западној Србији па до пробоја Солунског фронта, значио безброј страдања и лишавања, као ни у једној другој европској земљи тога времена.

Из разних узрока известан број писаца није дочекао крај рата (Ускоковић, Бојић, Дис и други). Зато је велики број младих интелектуалаца, студената, доспевши ратним вихором у Француску, имао широке могућности за прихватање њене културе и књижевних стремљења, што је било од великог значаја за развој послератних литерарних тенденција.

На искуства ратних страдања надовезале су се прве послератне године са својим економским и социјалним кризама, разним забушантима-профитерима, нерешеним социјалним питањима, националним и уопште политичким сукобљавањима итд.

У предратним годинама, и поред тога што су у њему живели српски писци из разних средина, па и један Матош, Београд је по својој културној атмосфери на првом месту био србијански, па свесрпски. Сада он губи ту своју стару хомогеност, локализам па и паланаштво. Књижевни досељеници из крајева преко Саве, Дрине и Лима својим стварањем и понашањем утискују много више елементе свога предела. У њему сада раде и живе и велики хрватски лиричари Аугустин Тин Ујевић, Густав Крклец, Сибе Миличић и други. Један великан, пак, какав је био Иво Андрић, прихватио је екавштину и продубљивао „београдски стил“.

Једно од упадљивих обележја књижевног живота међуратног јесте појава великог броја нових часописа. За тих двадесетак година њих има на десетине. Скоро сви су краткотрајни, а само је један од нових по физиономији, сарадњи и трајању био велики – *Мисао*. Око појединих часописа често се окупљају писци једног правца, а на то ће, касније, у извесној мери, утицати и политичка опредељења. У годинама пред 1941. издвајају се два нова часописа – левичарска *Наша стварност* (уредник А. Вучо) и десничарски *XX век* (уредник Р. Младеновић). Предратни *Српски књижевни гласник* наставио је и после рата са излажењем са сличном руководећом екипом као и раније. То је и даље био одличан часопис широког културног спектра и разноврсне сарадње. У првој деценији он је и даље уживао велики углед, утицај и распрострањеност; његови доајени трудили су се да прихвате таленте нових генерација. У годинама уочи Другог светског рата ти његови квалитети почели су да опадају. Значајну културну улогу одиграо је омладински часопис *Венац*.

По многим својим особинама међуратно раздобље у књижевности можемо поделити хронолошки по деценијама – на трећу и четврту деценију XX века. У почетку су се јављали нови правци, које заступају, углавном, нови

писци. На то је, као што је већ речено, доста утицао боравак већег броја младих ван земље, нарочито у Француској, али и у другим европским културно развијеним земљама. У тој трећој деценији модернизам, који претежно припада експресионистичком правцу, постаје, ако се тако може рећи, умеренији од каснијег, ближи класичном реалистичком изразу. Модерно се, углавном, више распростирало у оквиру поетске речи; проза је, релативно, више конзервативна.

Црњански је започео своју књижевну каријеру лириком, да би, одмах потом, дао једно ново, интересантно и надахнуто освежење *Дневником о Чарнојевићу*. У новонасталу модерну своје прилоге већ на почетку овог периода уносе Растко Петровић и Станислав Винавер. Јављају се и нови прозаисти класичног реализма: Иво Андрић, Милан Кашанин, Божидар Ковачевић, Драгиша Васић. Већ афирмисани пре 1914. године од млађих и даље су активни Исидора Секулић и Сима Пандуровић.

Само прелазну епизоду чини зенитизам Љубомира Мицића иако је тежио да добије размере једног ширег књижевног покрета и ван граница земље. У ствари, сви историјски и књижевни елементи његови нису још довољно проучени да би се он могао поставити на своје право место.

Страни утицај кулминирао је у појави надреализма оличеног у стварању младих писаца школованих у Француској, односно у Швајцарској (Душан Матић, Александар Вучо, Милан Дединац, Кòча Поповић, Марко Ристић и други). Тако је Београд, поред Француске, постао један од центара овог правца у развоју европске књижевности. Надреалисти су имали своје краткотрајне часописе, а пред крај двадесетих година са више значајних текстова сарађивали су и у дневном листу *Политика*. Они су претежно песници, али су се јављали и са прозним радовима. У њиховим публикацијама објављивани су и радови француских надреалиста.

Надреалисти, који практично сви живе у Београду, бавили су се, више него припадници иједног другог књижевног правца код нас дотле, и књижевном теоријом. Од тих написа најчувенији је *Нацрт за једну феноменологију ирационалног* (1931) Марка Ристића и Коче Поповића, у коме се спајају и идеје психоаналиста и дијалектичких материјалиста. Преко идејног опредељења један део надреалиста долази и до практичног, политичког опредељења: постају комунисти. Али у таквој атмосфери надреалистички покрет почео се разилазити на прагу тридесетих година.

Нова важна књижевна тенденција јесте појава социјалне књижевности. Она започиње часописом *Нова литература*, који воде браћа Бихаљи. Један од њих, Павле, водио је издавачку кућу „Нолит". Они су успели да окупе велику групу сарадника, како српских тако и хрватских и словеначких писаца. Радили су много и на популарисању појединих европских и америчких савремених писаца, левичара. После *Нове литературе* јавило се још неколико краткотрајних часописа сличног правца, све до већ поменуте *Наше стварности*. Треба додати то да су у њему сарађивали, што се тиче политичког опредељења, и грађански левичари, па и умеренији, као што су Јаша Продановић, Милан Грол, Васа Стајић и други.

Тридесете године су значајне и по томе што се тада афирмисао један знатан број писаца комуниста – песника, прозаиста, критичара, публициста и других, као што су: Јован Поповић, Радован Зоговић, Веселин Маслеша, Чедомир Миндеровић, Ђорђе Јовановић, Миле Николић (Милован Ђилас) и други.

У односу на епохе пре 1914. године, књижевност о Београду, коју су стварали његови суграђани, било да су се у њему родили, или бар формирали, много је богатија, разноврснија и аутентичнија. Иако сви ови писци нису били рођени Београђани, они су, бар многи од њих, осетили његов живот и атмосферу боље од својих претходника.

Ту најпре имамо доста богату књижевност о нашој престоници под аустроугарском окупацијом (1915–1918). О њој су писали после рата и најистакнутији српски писци: Бора Станковић („Под окупацијом") и Исидора Секулић („Како је управо било"); затим „приповедач и романсијер чија је инспирација у целини везана за београдски живот", Бранимир Ћосић, познат по својим приповеткама и, посебно, популарном роману *Покошено поље*. Као о своме граду пише Растко Петровић роман *Са силом намерљивом*. Многе приповетке о нашем главном граду дао је и Сомборац Вељко Петровић, који је у њему провео добар део свога живота. О Београду говоре и дела Драгише Васића, како приповетке тако и роман *Црвене магле*.

О Београду између два светска рата постоји и доста богата драмска књижевност. Њу и даље предводи Бранислав Нушић, који је, иако већ у годинама, управо ових деценија био посебно плодан, пишући нарочито о Београду. Тих година његове комедије такорећи нису скидане с репертоара Српског народног позоришта у Београду, а он сâм је тада код широке публике био популарнији него икада. Драмске текстове о Београду писали су и Душан Николајевић, Ранко Младеновић и Мита Димитријевић.

Као песник Београда наступао је и један писац који није рођен у Београду и који је у знатној мери био ван постојећих литерарних токова – Раде Драинац. Он је „песник београдских мансарди у буновним сновима изневереног путника-намерника, скадарлијских мутних зора на ивицама утрнулих заноса, улица са расцветалим гранама кестенова кад су речи провидне, вечери младе а 'бол засут звездама'".

Књижевна критика је такође у међуратној књижевности много богатија од оне у преткумановској Србији. Али, у просеку, међу критичарима нема онолико оних врхунских интелектуалаца и стручно образованих писаца као око 1901. За велики део књижевне продукције главни ментор је и даље Богдан Поповић, али он стиче све више противника (као што је млади Велибор Глигорић), и уопште све је више критичара који иду другачијим путевима од његовог. У неку руку наследник предратне критике је Милан Богдановић, познат и као уредник часописа. О њему постоји једна духовита критичка брошура од Живојиновића Масуке, као и једна о Богдану Поповићу од Симе Пандуровића. Како јача левичарска књижевност, тако јача и левичарска критика (Ђорђе Јовановић, Ели Финци). Павле Поповић је и даље доста плодан. Као писца успешних средњошколских уџбеника југословенске књижевности вреди поменути Милоша Савковића.

Међу књижевним делима, чија је тема ратни напор Србије и страдање српске војске 1914–1918, истиче се хроника Стевана Јаковљевића *Срйска шрилоīија.*

Учешће жена у међуратном књижевном стварању је такође значајније од онога пре 1914.

У Београду се између два рата формира и једна врхунска књижевност, коју можемо назвати српском европском књижевношћу, мада је она дала велике плодове и после 1945. године. У њу спада и Исидора Секулић. Затим један сасвим нови поратни песник – Десанка Максимовић. „Д. М. је међу највећим лирским вредностима, заокружен и самосталан стваралачки лик, чија уметничка снага обогаћује српско песништво новим токовима и изражајним вредностима" (Б. Новаковић). Врло је успела и као писац за најмлађе; доста је превођена и доста је и сама преводила (са словеначког, бугарског, руског и француског).

Међу тим великим писцима само је један који је посебно тражио и налазио један нов, самосвојан израз – песник и прозаиста Момчило Настасијевић, родом из срца Шумадије, пореклом Македонац, највише Београђанин.

Пре 1941. као писац афирмисао се и Иво Андрић. Своје романе написао је за време Другог светског рата, али су му неке од најбољих приповедака написане и штампане још у међуратном раздобљу, као, на пример, „Пут Алије Ђерзелеза".

Као и раније, важно мерило за познавање књижевне културе и писаца и читалачке публике јесте њихов однос према страним књижевностима – посебно преводилачка књижевност. Као и пре Првог светског рата и код једних и код других француска и руска књижевност су, као водеће у свету, у центру пажње, али је квалитет тих односа сада знатно другачији него пре 1914.

Уздизање књижевне образованости и укуса може се мериторно приметити и по ширењу интересовања за друге, стране, раније мање или више занемарене, књижевности. Много се преводе и читају дела америчке књижевности (А. Синклер, Џек Лондон), велике норвешке књижевности (у годинама пред рат нарочито Кнут Хамсун), шведске (Стринберг), енглеске (поред класика Голсфорти и Хаксли) итд.

Највише се уче француски и немачки језик (и због школских обавеза), али се све више учи и енглески. Преводилаца има све више и све квалитетнијих, али се, посебно када је у питању руска књижевност, цене и стари преводи (М. Глишића, Ј. Максимовића, К. Цветковића итд.).

Издавачка делатност је веома плодна и разноврсна. Има пуно јачих приватних издавачких кућа, међу којима се по богатству издања издваја Геца Кон (његова фирма основана је још 1903. године), па Цвијановић (који је нарочито обраћао пажњу на млађе песнике), Рајковић и Ћуковић, „Народно дело". Антикварница је било много више него данас и биле су много боље снабдевене и далеко стручније вођене него данас. Стара културна и издавачка кућа Српска књижевна задруга, поред других издања, својом едицијом „Савременик" тежила је да иде у корак с временом.

Важан барометар књижевне културе је и издавање сабраних и целокупних дела домаћих и страних писаца, чега пре Првог светског рата скоро уопште није ни било. Српски писци издавани су у целокупним делима, а страни у сабраним.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Преглед издања Српске академије наука и уметности 1847–1959, Београд 1961.
Сто година Филозофског факултета, Београд 1963.
Годишњаци САНУ.
Богдановић, М., *О српској књижевности између два рата,* РАД ЈАЗУ 301.
Михајловић, Б., *Српски песници између два рата,* Београд 1956.
Велмар-Јанковић С., *Књижевност између два рата,* Београд 1965.

УМЕТНОСТ

Народно позориште 1918–1941.

Пошто је крај Првог светског рата затекао зграду Народног позоришта оштећену, позоришне представе одржаване су неко време у сали биоскопа „Касина“ (данас „Козара“). Године 1918. донета је одлука да се оснује опера. Да би се проширио позоришни простор, за представе је оспособљена зграда преко пута Цветног трга – „Манеж“ – у којој се данас налази Југословенско драмско позориште. У зграду „Манежа“ Народно позориште је усељено јануара 1920.

Међу тадашњим редитељима истицали су се Михаило Исаиловић, већ пре тога афирмисан на европским позорницама, песник Велимир Живојиновић Масука, школован у Немачкој, и Рус Јуриј Ракитин, који је своју каријеру започео у чувеном московском Художественом театру.

Од страних аутора приказивана су дела А. П. Чехова, Ф. М. Достојевског и Б. Шоа.

„Кућа код споменика“ отпочела је поново с радом јуна 1922. Сада је ово позориште имало већу салу и покретну позорницу.

Из оперског дела почео је да се самостално развија балет.

При састављању репертоара прављен је компромис између добрих дела и неразвијеног укуса широке публике; као и пре Првог светског рата били су популарни комади с певањем.

Основана је глумачко-балетска школа, која је од почетка радила успешно.

Поводом прославе педесетогодишњице даван је Нушићев *Наход* у режији М. Исаиловића.

Народно позориште

Напретку декора и костима допринео је руски пар Браилевски. Позоришним сликарством бавили су се Јован Бијелић, Руси Вербицки, Загороднљук и Жедрински, па Чех Крижек, а од домаћих стваралаца још Лучев, Беложански и Рајковић.

Тада су се истакли глумци који су све до Другог светског рата били у првом плану: Деса Дугалић, Љубинка Бобић, Раша Плаовић, Дара Милошевић и Мата Милошевић. Већи део њих наступао је и после Другог светског рата.

Домаћим репертоаром суверено је владао Бранислав Нушић, али су се истицали и Ж. Вукадиновић, Д. Николајевић, његов брат Божидар, М. Предић, М. Димитријевић, Р. Одавић, С. Предић, В. Живојиновић, У. Дојчиновић, Т. Манојловић, Ј. Кулунџић, Б. Станковић. Од хрватских писаца највећи успех имала су дела Мирослава Крлеже (*У агонији* и *Господа Глембајеви*).

После 1930. умирали су доајени старе драме: Гавриловић, „Господин“ 1931, Чича Илија 1932, Гинић 1932, Сава Тодоворић и Драган Тодесић 1936.

Добрица Милутиновић доживљавао је свој зенит.

За унапређење сва три сектора – драме, опере и балета – доста је допринео управник Миливоје Предић. Он је за директора драме довео Бранка Гавелу из Загреба.

Репертоар је с временом постајао све разноврснији. Поред класике (Софокле, Шекспир, Молијер, Гете, Бомарше) и новијих страних писаца (Ибзен, Стриндберг, Чехов, Шо), давани су комади и за широку публику, као што су: *Скамполо, Пеги срце моје, Две сиротице.* Давани су и даље и Стерија и Јакшић, као и Иво Војновић. „Али и комади мале књижевне вредности налазили су често позоришно оправдање у врло успешној игри, на пример, Љубинке Бобић, или у галерији живих и живописних ликова који су изазивали здрав и грохотан смех када се играла комедија *У затишју* Уроша Дојчиновића са Жанком Стокоћ, Душаном Раденковићем, Марком Маринковићем, Димитријем Гинићем и др."

Режијом су се бавили и поједини позоришни глумци, као Добриновић, Чича Илија, Гинић и други. На нови начин, међу њима се истицао Раша Плаовић, „први члан Народног позоришта са универзитетском дипломом". Имао је успеха са Стеријиним комадима. „Он је у једном тренутку позоришног живота Београда страстно био обузет тражењима која су имала обележје редитељског авангардизма и једног схватања редитељеве аутономности које до тада није примењивано, ако се у свету пре тога јавило, а код нас је започео Гавела." Тим путем ишао је и, такође глумац-редитељ, Мата Милошевић. Новине су уносили и редитељи Кулунџић и Ступица. Истицали су се и поједини страни редитељи, нарочито Руси из школе Станиславског.

Уметничко креирање костима уздигла је на високи ниво Милица Бабић.

„Ниво глуме подигнут је на већу висину. Улоге су добијале обележја студије. Старији глумци (Марија Таборска, Злата Марковац, Жанка Стокић, Фран Новаковић, Божа Николић, Марко Маринковић, Никола Гешић, Драгољуб Гешић, нарочито Александар Златковић), и глумци средње генерације (Деса Дугалић, Љубинка Бобић, Блаженка Каталинић, Дара Милошевић, Раша Плаовић, Миливоје Живановић, Виктор Старчић, Мата Милошевић, Никола Поповић, Невенка Урбанова, Божидар Дрнић), заједно са младима који тек ступају на позорницу, чинили су чвршћу целину у уметничком изразу него групе из претходног периода, када је улога редитеља била мања."

„Манеж" је био изгорео па је сазидан нови, да би касније био употребљен за Народну скупштину; а Позориште је добило салу у згради данашњег биоскопа „20. октобар".

Поред Предића, управници Народног позоришта били су још Драгослав Илић и Бранислав Вучковић.

Било је и приватних позоришта. Од њих су се најдуже одржали позориште Бране Цветковића „Бранино позориште" и Уметничко позориште Николе Поповића. У овом другом, у коме су тражени нови изрази, почела је да глуми Мира Ступица.

Ликовне уметности до 1941. године

„Од заостале провинције, која је често са неоправданим страхопоштовањем прихватала ауторитет разних уметника странаца, било оних на пролазу, било оних који су се ту настањивали, после свега седам деценија овај

град ће доживети да у њему делује активно преко пет стотина уметника, а близу стотину његових сликара, вајара или припадника разних грана примењене уметности живи и успешно ради на најразличитијим меридијанима – од Блиског истока до Шведске и Норвешке, од Париза и Женеве до Лондона, Њујорка или Токија."

Почетком XX века Београд је окупљао и значајне уметнике пореклом ван Србије, као што су били Мештровић и Марко Мурат. Почели су да се шире новији правци, нпр. импресионизам. Уметници су се школовали у Минхену и Паризу.

Париз је још више доминирао у раздобљу између два рата.

Године 1895. почела је са радом приватна сликарска школа Словака Кутлика. Имала је и вечерњи занатлијски курс, што је било од значаја за развој примењених уметности. После Кутлика ову школу водио је брачни пар Вукановић. Године 1905. она је, као Уметничко-занатлијска школа, постала државна. Њу је тада водио вајар Ђорђе Јовановић. Обухватала је тада све гране ликовних уметности.

Цртање је полако увођено у разне типове средњих школа.

Уметничко-занатлијска школа радила је до 1937. као Уметничка школа, да би те године постала Академија ликовних уметности. У њој су предавали и: Тома Росандић, Сретен Стојановић, Мило Милуновић, Петар Добровић и Љубомир Ивановић. Између два рата своју уметничку радионицу-школу имао је Јован Бијелић. За време Другог светског рата радила је приватна школа М. Јосића.

„Основна карактеристика београдског сликарства у раздобљу од 1900. до 1918. године јесте у суштини настављање модерног покрета који је започео још Ђорђе Крстић, а прихватили га пленеристи. Најбитнији елементи које је донела њихова уметност, расветљена палета и интересовање за проблеме природног осветљења, увелико су прихваћени."

Међу представницима прве српске модерне истицали су се Милан Миловановић, Милош Голубовић, Вељко Станојевић, Живорад Настасијевић, Даница Јовановић, Надежда Петровић, Видосава Ковачевић, Малиша Глишић, Бранко Јефтић, Коста Јосиповић и Коста Милићевић. Многи од њих су страдали за време Првог светског рата.

Надежда Петровић, једна од наших најистакнутијих импресиониста, школовала се у Минхену и Паризу. Радила је најпре портрете и пејзаже Србије и Македоније. Завршила је као добровољна болничарка за време Првог светског рата, заражена тифусом.

Бранко Поповић и Милан Голубовић припадали су више експресионизму.

Поповић, као и Петровићева, школован у Минхену и Паризу, сликао је око 1910. своја најбоља платна. Она су битно експресионистичка.

Голубовић је био најпре близак импресионистима, да би његови радови, настали после 1915. у избеглиштву, били ближи сецесији. Каснија дела су му у духу експресионизма.

Коста Милићевић, школован у Београду и Бечу, тешко је стицао свој израз. „Карактерише га... дуготрајна борба између музејских поука и сецесионистичке слободе, која се завршила победом модерних ликовних схватања,

изражених кроз деформацију цртежа, дезинтеграцију форме и пленеристичко схватање природног осветљења.“ Последњих година радио је доста пејзаже.

Близак Милићевићу био је Боривоје Стевановић. У једном периоду водећи импресиониста, он је сликао београдске теме, посебно београдску периферију.

Пред Први светски рат блиска Милићевићу била је једна читава група београдских сликара, међу њима и Живорад Настасијевић.

Продору модернизма допринели су и Драгомир Глишић, близак минхенском реализму и пленеристима, и Моша Пијаде, који се угледао на Курбеа.

Родоначелником графике сматра се Љубомир Ивановић, који је у сликарству дао неколико успелих портрета и ентеријера. Малиша Глишић имао је свој нарочити технички поступак, који му је омогућавао да пружи посебне ефекте.

Милан Миловановић, школован у Минхену и Паризу, најпре је сликао споменике у Светој Гори, Србији и Македонији. За време Првог светског рата настао је његов циклус пејзажа са Каприја.

Трећа деценија у београдском сликарству обележена је тежњом за једним новим, монументалним стилом, као реакцијом на превазиђени импресионизам, односно сецесију. „Насупрот дезинтегрисаној форми импресионизма или чак пластичном предмету на декоративној површини, сада је основна тенденција конструкција пластичног предмета у пластичном простору. С друге стране, боја као елемент уступа место тону, она је, у ствари, деградирана.“

За Васу Поморишца, експресионисту који је доста радио верске теме, пресудан је био боравак у Лондону. „Залажући се за традиционализам у нашој уметности, не само сликањем већ и писањем, покушао је да у савремени ликовни израз пренесе духовни континуитет средњовековне традиције.“

Вељко Станојевић годинама је радио у Паризу, где је био доста цењен. Касније експресиониста, на њега су утицали и ренесанса, кубизам и српско средњовековно сликарство.

У духу разних праваца сликао је Иван Радовић (футуризам, кубизам, неокласицизам).

„Другу половину треће деценије обележава долазак већег броја уметника из разних крајева наше земље, међу којима су Марино Тартаља и Игњат Јоб, Мило Милуновић и Петар Лубарда, Недељко Гвозденовић и Иван Табаковић, Стојан Аралица и други. Они најчешће долазе после боравка у неком већем центру, посебно Паризу, што им је већ на почетку обезбедило солидан углед.“

Могло би се рећи да оснивање група „Зограф“ и „Облик“ крајем треће деценије најављује извесну поларизацију у смислу традиционално–модерно. С једне стране, чланови „Зографа“ су против безрезервног прихватања савремених западних узора, а за враћање на властиту традицију српског средњег века. Поред Живорада Настасијевића и Васе Поморишца, двојице водећих идеолога „Зографа“, групи су припадали и сликари Јосип Цар, Здравко Секулић, Светолик Лукић, Лала Ђорђевић и Сташа Бележански, вајар Илија Коларевић и архитекта Богдан Несторовић.

С друге стране, уметници који су се у београдском сликарству и вајарству залагали за што бржу интеграцију са европским Западом, а који је у том тренутку симболисао Париз, основали су 1927. године групу „Облик". Међу оснивачима су били сликари Бранко Поповић, иначе председник групе све до Другог светског рата, затим Вељко Станојевић, Јован Бијелић, Марино Тартаља, Петар Добровић, као и вајари Петар Палавичини, Тома Росандић и Сретен Стојановић.

Боја је у првом плану код Петра Добровића, који је неко време био под утицајем Сезана и умерених кубиста. Радио је теме нашег Приморја и Венеције.

Далматинске пејзаже радио је и Игњат Јоб. Зора Петровић била је највише заинтересована за женску фигуру.

„Поред поменутих протагониста, читав низ уметника ради тридесетих година у стилу колористичког импресионизма. То су пре свега неки старији београдски сликари, као Бранко Поповић, Вељко Станојевић, Никола Бешевић, затим уметници блиски кругу Јована Бијелића, као Михаило Петров или Бијелићеви ученици Никола Граовац и Даница Антић, па све до оних који пристижу са стране, попут Босе Валић, Лазара Личеноског, Николе Мартиноског. На крају поглавља о колористичком експресионизму треба закључити веома значајним прилозима српских уметника као што су Милан Коњовић и Сава Шумановић, чије стваралаштво није везано за Београд, али је било присутно кроз учешће на многим изложбама."

Марко Челебоновић, у почетку под утицајем Шагала, „окреће се сликању према природи". Доста је радио ентеријере с фигурама.

Марино Тартаља дао је „најбоље радове у мртвој природи".

„На релацији између поетског реализма и интимизма, двојица млађих уметника били су представници интимизма. У концентрацији на један детаљ – поврће или зечја кожа – Недељко Гвозденовић (1902) долази до универзалног погледа на уметност. При томе је његов, дуго тражен, специфичан тон сиве основе изведен осетљивим потезом... С друге стране, Иван Табаковић (1898) усредсређује се на светлосне вредности боје, док у погледу мотива проналази атмосферу ентеријера испуњеног светом... односно спонтаност и скромност у детаљима мртвих природа са шкољкама или кухињским посуђем."

Међутим, листа сликара који дуже или краће време припадају кругу интимиста у предратном периоду знатно је шира. Мило Милуновић, Петар Лубарда, Пеђа Милосављевић, затим Михаило Вукотић, Јован Зењић, Светолик Лукић, Александар Кумрић и други укључују се у раздобље које ће још пре рата, а поготову после ослобођења, бити названо „београдском школом". На другој изложби групе „Дванаесторице" 1938. налазимо чак седам представника интимиста – Аралицу, Богдановића, Гвозденовића, Хакмана, Милосављевића, Табаковића, Челебоновића. Најзад, најмлађа предратна група „Десеторица" духовно припада истом кругу. Љубица Сокић, Јурица Рибар, Миливој Николајевић, Богдан Шупут, да поменемо само неке истакнутије, изразити су настављачи домаће традиције започете у делу Косте Милићевића.

За разлику од тзв. чисте уметности, у годинама пред Други светски рат увелико се јављају и присталице ангажоване уметности. Прихватајући становиште изнето у надреалистичком часопису *Немоѓуће* (1930), по коме су сви проблеми социјални, неки сликари почињу да пропагирају уметност са тезом, а као први резултати јављају се графичке мапе на одређене теме. Тако Ђорђе Андрејевић Кун издаје 1934. године мапу посвећену рударима под насловом *Црно злато*, Мирко Кујачић мапу *Рибари*, док Пиво Караматијевић објављује 1938. своју мапу линореза под називом *Земља*.

До 1918. године било је у Београду свега три вајара, који су у наш главни град дошли као већ формирани уметници. Припадали су реализму: Петар Убавкић (1850–1910), као и Ђорђе Јовановић и Симеон Роксандић, који су наставили свој рад и после 1918. У Београду је био активан и Иван Мештровић, који је доста обрађивао српске историјске теме и на светској изложби у Риму излагао у српском павиљону, а из међуратног периода потичу Споменик захвалности Француској (1930) и Споменик Незнаном јунаку на Авали (1934–1938).

Споменик Незнаном јунаку на Авали

У српском павиљону излагао је и Тома Росандић, који се потом настанио у Београду. Значајан као импресиониста, он је био први ректор Академије ликовних уметности. Највише је радио у дрвету, познат и као аутор скулптуре „Играли се врани коњи" (1937) пред Народном скупштином у Београду.

Француски ђак „Сретен Стојановић (1898–1960) тежи ка бурделовској синтези форме, пребацујући постепено концентрацију пластичних вредности на површине, обрађене у једној немирној фактури".

Такође француски ђак Ристо Стијовић (1894) превасходно је заинтересован за обраду дрвета, које ће му најбоље омогућити „да реализује интимистичку осећајност својих архајски упрошћених женских фигура, седећих, стојећих и, ређе, лежећих".

Прашки ђак био је Петар Палавичини, који је у Београду дао своје најбоље радове. Значајно дело му је циклус од седам рељефа на палати Француске амбасаде у Београду.

Под утицајем кубизма био је Душан Јовановић.

Много је већи број оних који су остали у традицији академизма. „Између два рата посебно је негован реалистички портрет."

Једини уметник који се посебно бавио графиком био је Љуба Ивановић, београдски и минхенски ђак. Пред Други светски рат графиком су се бавили присталице ангажоване уметности, већ помињани Кун, Кујачић и Караматијевић.

„У годинама до Првог светског рата најистакнутије име везано за декоративне уметности јесте Драгутин Инкиостри Медењак (1866–1942). Сликар по ужој струци, био је пре свега ангажован на украшавању унутрашњости појединих јавних зграда у Београду, а послове је најчешће обављао са групом коју су сачињавали његови повремени ученици." Уметношћу дрвореза бавио се Богољуб Белић, који је, у два маха, држао и своју резбарску школу. Сликар Иван Табаковић интересовао се и за керамику. Вредна су и дела позоришног сликарства, о чему има више речи у одељку о позоришту.

Музички живот између два рата

После 1918. у Београду су, у више махова, гостовали хрватски и чехословачки музички ансамбли. Године 1924. основан је Јужнословенски певачки савез, који је издавао хорске партитуре, а 1926. године приређена је Југословенска музичка изложба. Радили су и даље хорови из времена пре 1914. године: Прво београдско певачко друштво „Обилић" и „Станковић". „Обилићем" је неко време дириговао Ловро Матачић.

Јавили су се значајни солисти и вокалне и инструменталне музике. Развијала се и камерна музика (квартет Зорко-Слатин и Београдски квартет). Полету музичког стварања доприносило је и Удружење пријатеља уметности „Цвијета Зузорић".

Са Коларчевим народним универзитетом 1932. Београд је први пут добио једну добру концертну дворану.

Године 1923. основана је Београдска филхармонија, чији су стални диригенти били Стеван Христић и Ловро Матачић. После ње створен је и оркестар музичке школе „Станковић", а затим и симфонијски радио-оркестар. У Београду су гостовали и велики диригенти, као Димитри Митрополос. Филхармонија је репродуковала и дела домаћих аутора.

У опери Народног позоришта убрзо су се појавили добри солисти, као што су: тенор Војислав Турински, сопран Драга Спасић, мецосопран Теодора Арсеновић и бас Александар Туцаковић, а затим и први школовани певачи: Евгенија Пинтеровић, Надежда Стајић, Живојин Томић, Драгутин Петровић, Рудолф Ертл, Јосип Ријавец. Било је више добрих руских певача, емиграната: Ксенија Роговска, Лиза Попова, Лав Зиновјев, Ђорђе Јурењев, Павле Холодков.

Опера је имала стандардни репертоар: дела италијанског веризма, руске опере итд. Оперским оркестром највише је дириговао Бинички.

И балету су прве основе дали руски уметници. Међу њима најзаслужније су биле Јелена Пољакова и Нина Кирсанова. Новији кореографски израз дала је Маргарет Фроман. Балетски програм је био проширен и делима чувених савремених композитора (де Фаља, Стравински, Равел).

Оркестром опере дириговали су, сем Христића, Крешимир Барановић, Иван Бресовшек, Ловро Матачић и Предраг Милошевић. Његове нове интерпретације постале су и адекватније сценском извођењу. Појавио се велики број нових солиста, од којих су неки стекли пуну афирмацију после Другог светског рата: Бахрија Нури Хаџић, Корнелија Нинковић Грозано, Анита Мезетова, Меланија Бугариновић, Владета Поповић, Александар Маринковић, Станоје Јанковић, Милорад Јовановић, Жарко Цвејић, Никола Цвејић. Међу балетским играчима издвајали су се: Наташа Бошковић, Аница Прелић, Даница Живановић, Милорад Јовановић, Милош Ристић.

Посебне успехе доживљавали су и опера и балет извођењем дела Рихарда Штрауса.

Пред београдском публиком гостовала су и таква имена као што су Фјодор Шаљапин и Пијетро Маскањи, а од примабалерина ненадмашна Ана Павлова и Тамара Карсавина.

Опера је доста давала и домаћа дела, као што су Коњовићева *(Вилин вео, Кнез од Зеше, Кошшана)*, Христићева *(Сушон)*, Крстићева *(Зулумћар)*, Св. Настасијевића *(Ђурађ Бранковић)*. На сцену су постављана и дела истакнутих хрватских композитора (Зајца, Готовца, Одака, Лотке).

Сем опера, Петар Коњовић, сав у традицији националног мелоса, Мокрањчев пријатељ и поклоник, компоновао је и симфонијске варијације *На селу*, симфонију с-мол, симфонијску поему *Макар Чудра* и велики број песама.

Миливоје Милојевић, немачки ђак, почео је своју каријеру музичким критикама. Писао је и уџбенике и вршио истраживање народног мелоса. Претрпевши више утицаја, он се определио за мале комаде: песме, мање клавирске композиције. Касније је дао хорски циклус *Пир илузија* и клавирске *Ришмичке ïримасе*. Међу боља дела спада и његова свита за гудачки

оркестар *Интима*. Одликовао се широком културом. Као музиколог докторирао је на Сметани.

Као композитор, Стеван Христић био је под утицајем и националне и западноевропске музике. У духу прве настале су сценска музика за *Чучук Стану* и у свету познати балет *Охридска легенда*. Огледао се у разним родовима: ораторијум *Васкрсење*, соло песме, *Симфонијска фантазија*, *Рапсодија за клавир*, *Опело у b-молу*, *Дубровачки реквијем*.

Коста Манојловић био се готово сав посветио хорским текстовима заснованим на народном мелосу. Значајан је и као етномузиколог, плодан есејиста и писац музичких студија.

Највећи југословенски композитор Јосип Славенски (Штелцер), иако Међумурац, највећи део живота провео је у Београду. Огледао се у различитим музичким родовима, али је најпознатији по својим монументалним композицијама: *Балканофонија*, *Југословенска свита*, *Симфонија оријента*. Од камерних ствари познате су му *Славенска соната* за виолину и *Соната религиоза* за виолину и оргуље. „Изразито еруптиван стваралачки темперамент исконске изражајне снаге, Славенски у својим делима није ишао ни за једном одређеном школом, није се повиновао ни једном спољном утицају. Далеко од сваког академизма и школских калупа, он је и у форми, а нарочито у слагању реске и бујне хармоније био надасве свој, оригиналан.“

Војислав Вучковић, у почетку у водама авангардизма, приступио је касније реализму. Познат је по поеми *Буревесник*. Бавио се и музикологијом.

Први музички часопис *Музички гласник* покренут је 1922. Кратког века била је и *Музика*. Школа „Станковић“ покренула је свој часопис *Гласник*, који је постао орган Јужнословенског певачког савеза. Општејугословенског карактера био је и *Звук*. Пред рат излазила је и *Словенска музика*.

Из школе „Станковић“ и Музичке школе настала је 1937. Музичка академија, први музички факултет у српском свету.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Шумаревић, С., *Позориште код Срба*, Београд 1939.

Један век Народног позоришта у Београду 1868–1968, Београд MCMLXVIII.

Симић Миловановић, З., „Прве уметничке школе у Београду“, *Годишњак Музеја града Београда* II.

Трифуновић, Л., „Српско сликарство XX века“, *Савременик* 7, 1961.

Исти, „Почеци српског модерног сликарства“, *Зборник Светозара Радојчића*, Београд 1969.

Протић, М., *Српско сликарство XX века* I–II, Београд 1970.

Ђурић-Клајн, С., „Музички град Београд“, *Музика и музичари*, Београд 1956.

Калик, С., *Споменица Београдског певачког друштва*, Београд 1903.

Ђурић-Клајн, С., *Историјски развој музичке уметности у Србији*, Београд 1971.

КУЛТУРА И ЗДРАВСТВО

Шшамūарсшво 1919–1941. ūодине

У годинама непосредно после Првог светског рата штампарство се обнављало и индустријализовало. То је подстрекивао и бујан политички живот првих послератних година. Прве обновљене штампарије штампају политичке листове. Крајем 1920. радило их је већ 30, што значи више него 1914. То су биле мале штампарије, те се њихов број за следеће три године утростручио.

Јавља се и један нови важан потрошач: привредна и трговинска предузећа. За њих су израђивани огласи, рекламе и разни формулари.

Увођене су нове модерне штампарске машине. Године 1924. од око 350 графичких машина у Србији највећи део налазио се у престоници.

Велики дневници, као *Полишика,* имали су своје штампарије.

Привредна криза од 1923. па надаље смањила је штампарску производњу и инвестирање у ову грану привреде. Радни и животни услови графичких радника су се погоршали, па је 1925. дошло до њиховог великог штрајка. Јавила се беспослица, а квалитет штампарских услуга био је у паду. Мала штампарска предузећа пролазила су боље од великих. Велика економска криза од 1929. до 1933. године имала је утицаја и на штампарство. Петнаест малих штампарија престало је са радом. Тада је опет порасла конкурентска способност великих штампарија. Јачао је државни сектор. При разним државним установама било је око 20 штампарија. Оне су радиле и за приватна лица.

Водила се борба између повлашћених и осталих штампарија за изједначење услова рада.

Од избијања Другог светског рата у Европи штампарски послови били су у опадању, па су неке штампарије остајале без посла.

Књижаре између два свешска раша

Неко време у Београду су радиле 52 књижаре. Поједине од њих биле су и велике и угледне издавачке куће.

Године 1935. постојале су 162 књижаре, највише мешовите радње (и са канцеларијским материјалом), а неке су продавале само уџбенике када им је била сезона.

Најјаче је било издавачко предузеће Геца Кон А. Д. Књиге за народ највише је издавала књижара Томе Јовановића и Вујића; најбоља и најстручније вођена антикварница била је „Доситеј Обрадовић“. У њој и у салону Геце Кона окупљали су се многи истакнути интелектуалци. На младе домаће писце највише је обраћао пажњу Цвијановић. Три поменуте куће издавале су и своје каталоге.

У лето 1930. био је приређен сајам књига, а 1932. – сто година књиге у Србији: Дани књиге. Ова манифестација се одржавала и касније.

Библиотеке

Народна библиотека делимично је пострадала за време Првог светског рата. После рата Бугари нису вратили све књиге које су однели. Због великог посла око сређивања, она је била за публику отворена тек 1925. године.

Америчка Карнегијева фондација одредила је 1920. поклон од 100.000 америчких долара за подизање Универзитетске библиотеке. Отпочела је са радом на дан словенских апостола св. Ћирила и Методија, 1926.

При појединим факултетима, семинарима и другим универзитетским установама основане су нове библиотеке.

Године 1931. у Београду је основана Градска библиотека. Од почетка је посебну пажњу поклањала раду са децом, а 1940. имала је преко 22.000 књига.

Народна скупштина и министарства имала су своје библиотеке, као и Академија наука.

За време Другог светског рата Народна библиотека страдала је до темеља, а остале су тавориле.

Шшамйа 1918–1944. їодине

Већина предратних листова после 1918. није наставила да излази, осим *Полишике, Правде* и још неких. У Београду је 1922. излазило 97 листова и часописа. Укупно је између два светска рата излазило 1.275 периодичних публикација. Од њих је било 47 дневника.

Од дневника дуже време излазили су само *Полишика, Правда* и *Време*. Године 1941. њихов укупни тираж износио је 256.000, од чега само *Полишике* 146.000.

Главни страначки листови били су *Самоуйрава, Демокрашија* и *Рейублика*. Централни орган КПЈ биле су *Радничке новине*. У почетку је било покренуто 12 радничких и социјалистичких листова. Године 1925. отпочео је са излажењем *Комунисш*, илегални орган Централног комитета КПЈ.

За време рата излазило је само седам старих листова.

Архиви 1918–1941. їодине

Између два рата Државни архив добио је своју зграду у Карнегијевој улици, специјално зидану за ту сврху, где се и данас налази.

После њега најважнији је Главни архив Министарства спољних послова, који су Немци за време Другог светског рата делимично развукли.

Српска Патријаршија има свој архив. У њему има архивалија из XVIII века.

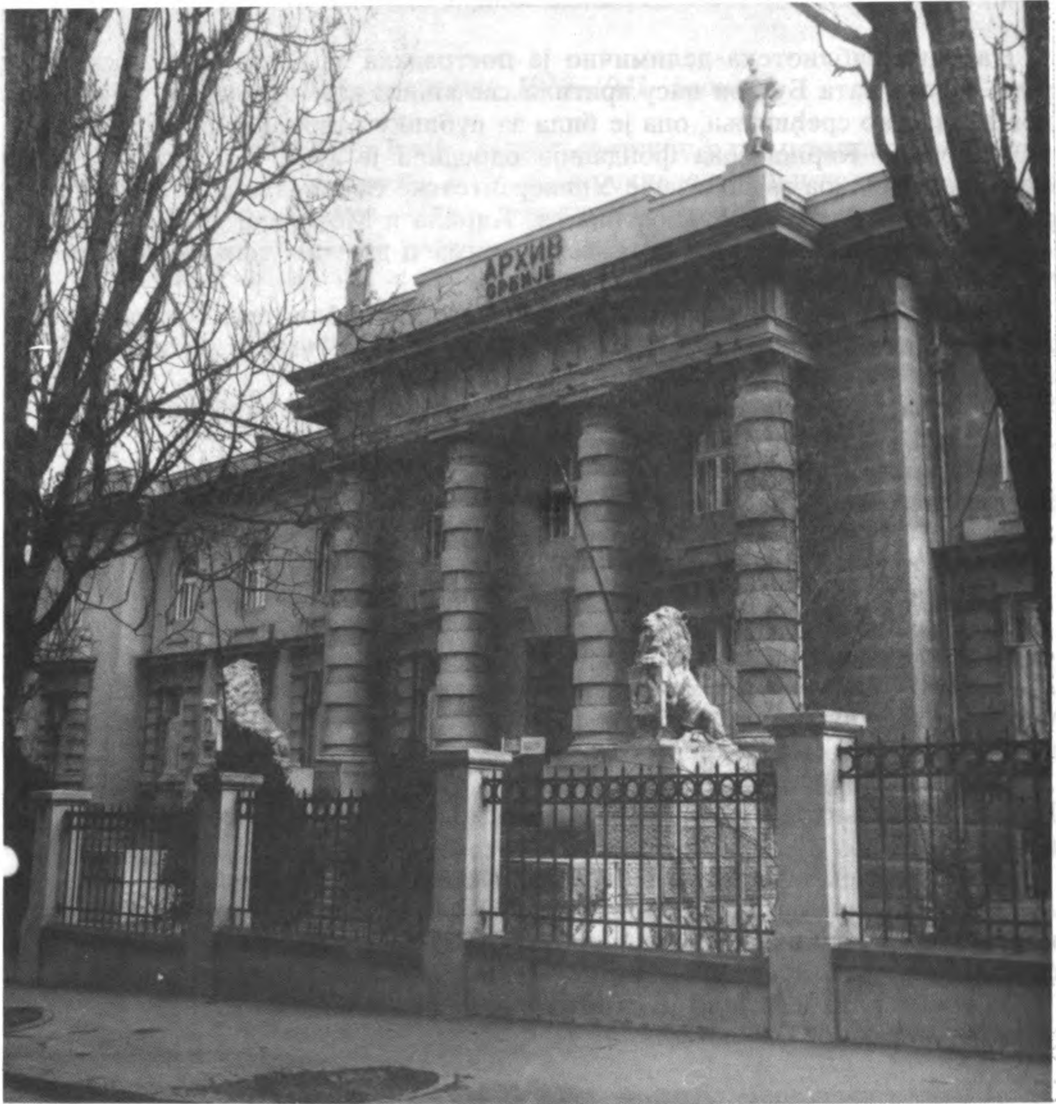

Архив Србије

Музеји

У обновљеној српској држави први музеј налазио се у Крагујевцу. И Лицеј је имао свој музеј. На формирању првих музеја радили су тадашњи најистакнутији интелектуални радници.

Војни музеј основан је 1878, а за публику је отворен 1904. За време Првог светског рата мађарска војска је добар део његових експоната развукла, а нешто је од тога касније враћено.

Педагошки музеј основан је 1892. на иницијативу Учитељског удружења.

Музеј града Београда основан је 1903. То је Музеј комплексног типа, који данас располаже са преко 80.000 експоната.

Народни музеј основан је 1844. године. Између два светска рата налазио се у Двору. Његово тежиште је на археологији и историји уметности. У том погледу он је централни музеј у целој Србији. Има све потребне радионице.

Природњачки музеј српске земље основан је 1904. Има минералошко-петрографску, геолошко-палеонтолошку, зоолошку и ботаничку збирку.

Шумарско-ловачки музеј основан је 1921. Излаже фауну, историју лова и ловачке трофеје.

Етнографски музеј основан је 1901. године. За време Првог светског рата мало је страдао. Спада међу најбоље музеје те врсте у словенским земљама.

Музеј поште, телеграфа и телефона основан је 1923. Југословенског је карактера.

Сūорū 1914–1941. īодине

Током 1919. и 1920. обновили су рад предратни клубови. Септембра 1919. основан је у Загребу Југословенски ногометни савез, чије је седиште касније пренето у Београд. Београдски фудбалски подсавез основан је марта 1920. У Београду је 1941. било 75 фудбалских клубова. Најважнији су били БСК, „Југославија" и БАСК. Између два рата у Београду је одиграно тридесетак репрезентативних утакмица, од којих је за југословенски фудбал била најзначајнија утакмица са Енглеском 1939. (2:1). Прва два клуба имала су своје стадионе на местима где се данас налазе стадиони „Партизана" и „Црвене звезде".

При јачим фудбалским клубовима основане су атлетске секције. Београдски атлетски подсавез основан је 1921. године. Веће успехе атлетика је доживљавала тек тридесетих година. Клуб „Југославија" имао је женску секцију од 1934.

Први боксерски клуб почео је с радом 1921. („Вожд Карађорђе"). Рано се у овом спорту, и то баш у Београду, појавио професионализам.

Бокс је имао доста мецена у богатијим круговима, док су сами боксери долазили једино из редова радничке омладине.

И рвачки спорт био је доста популаран. Прва секција основана је при клубу „Раднички" 1926. Многи боксери из овога клуба били су прваци Југославије.

Пливачки спорт споро се развијао. Београд је у томе погледу знатно заостајао за приморским градовима.

Веслачки клуб „Београд" основан је 1921. Веслачки спорт био је доста развијен у Земуну.

Бициклизам је касније узео маха. Било је око 150 бициклиста. Већих такмичења било је мало јер су и путеви били лоши.

За тенис су више били заинтересовани имућнији људи. Било је неколико тениских клубова, али је у земљи бољи тенис био заступљен ван Београда.

Стони тенис није био много популаран.

Одбојка и кошарка биле су упражњаване у оквиру соколског покрета.

Клизање се појавило још у XIX веку, али је више било раширено тек од средине тридесетих година.

Хокеј на леду доживљавао је тек своје зачетке.

Од зимских спортова највише је имало успеха смучање. Први клуб, „који је опстао", био је „Београд", основан 1934. Велику активност показивала је смучарска секција „Југославија". Али, „у југословенској конкуренцији београдски смучари остали су почетници".

Један од најстаријих спортова у Србији – мачевање, остао је у ужем кругу заинтересованих, мада је 1928. основан Мачевалачки савез Југославије.

Још 1921. године основан је мото-клуб, а 1922. ауто-клуб. За ове спортове владало је велико интересовање. Године 1930. цео Београд имао је 2.000 мотоцикла и аутомобила, а 1939. године одржана је око Калемегдана прва трка светских асова.

Ради унапређења ваздухопловних спортова створен је 1922. аеро-клуб. С временом је једрење постајало све популарније.

Коло јахача „Кнез Михаило" било је међу најбољима у земљи. Трке на хиподрому код Цареве ћуприје редовно су одржаване. Поред државних било је и приватних ергела.

Соколски покрет био је веома развијен. Године 1932. у Београду је било 11 друштава, а 1936. имао је више од 15.000 чланова. Унутар њега постојале су разне спортске секције. У Београду је постојало 7 соколских домова. Соколски покрет помагала је и држава.

И за стрељаштво су били заинтересовани многи омладинци. Код Цареве ћуприје имали су свој полигон. Развој овога спорта помагала је војска.

Оспособљавању стручних кадрова у спорту приступило се тек 1927. године.

Постојале су и посебне спортске организације радничке омладине, као и Радничка спортска заједница. У неким гранама и клубовима знатан утицај имала је КПЈ, односно СКОЈ.

Неки спортови одржали су се и за време Другог светског рата.

Здравствена служба 1918–1941. године

После Првог светског рата, захваљујући посебно др Милану Јовановићу Батуту, била је посвећена посебна пажња превентивној медицини, и у томе смислу предузиман је читав низ мера. Године 1919. установљено је Министарство здравља и Санитетски савет. Основан је знатан број амбулантних и поликлиничких служби. Године 1920. основан је београдски Медицински факултет, а његови оснивачи били су поменути Батут, др Војислав Суботић

и др Ђорђе Јовановић. Отваране су и специјалне школе за подизање средњег медицинског кадра. „На чело научног и организацијског рада на превентивној здравственој служби стао је Централни хигијенски завод у Београду.“

На пољу социјалне заштите постигнути су прилични резултати још пре 1914. Првих година после 1918. извесна помоћ за социјалне сврхе долазила је од савезничких организација и од појединаца. У томе су се посебно истицали Американац Џон Фротинг и Британка леди Пеџет.

Подигнуто је више зграда за социјалне установе. Године 1935. отпочела је са радом Градска болница. Болницу за лечење трговачке омладине подигао је велики добротвор Кики. Идуће године подигнута је из средстава задужбине великог добротвора Николе Спасића петоспратна зграда Градског дечјег дома.

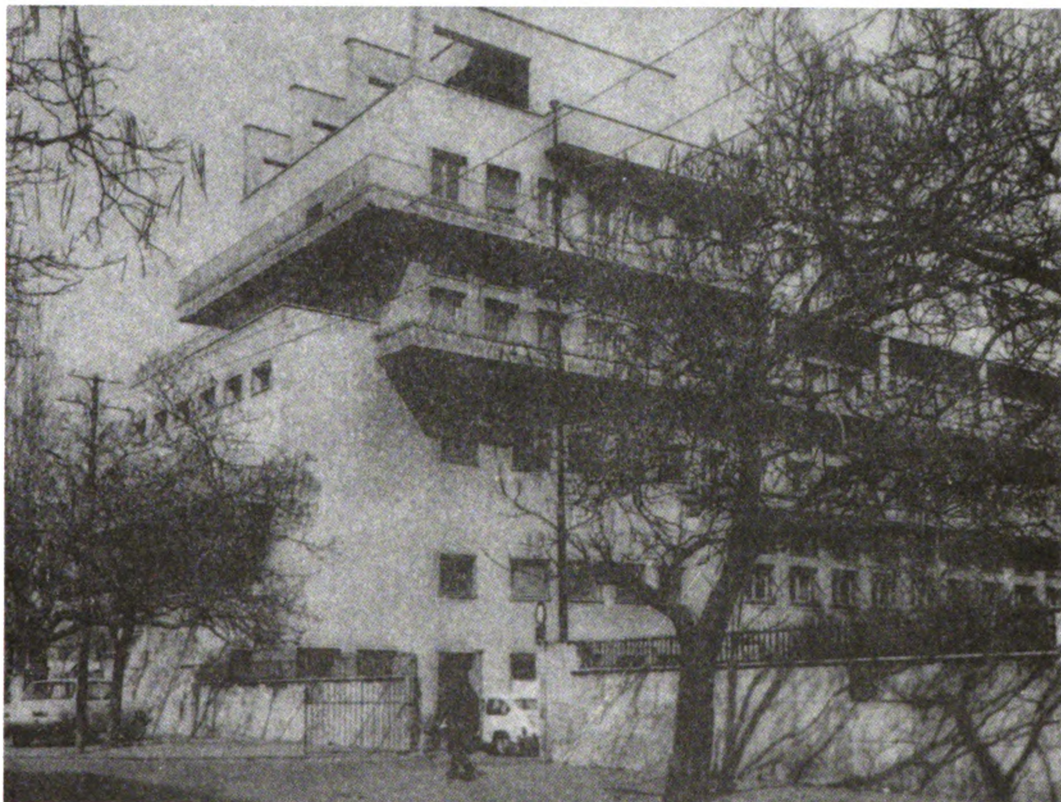

Дечја клиника у Тиршовој

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Арнаутовић, А., *Штампарије у Србији у XIX веку,* Београд 1912.
Дубовац, Ј., *Графички радници и графичка индустрија у Србији 1831–1940,* рукопис.
Ђурковић-Јакшић, Љ., *Историја српских библиотека 1801–1850,* Београд 1963.
Митровић, Ј. и Ђерић, Г., „Књижарство код Срба“, *Енциклопедија Југославије* V.
Радовановић, С., „Земунске штампарије и књижаре (1849–1941)“, *Споменица Земунске библиотеке,* Земун 1066.
Јустинијановић Н. и Лазаревић Н., *Библиотеке у Југославији,* Београд 1962.
Кићевић, М., *Историја Народне библиотеке у Београду,* Београд 1960.
Николић, М., *Педесет година живота Државног архива,* Београд 1951.
„Београдски музеји“, *Годишњак Музеја града Београда* I.
Зборник за историју физичке културе Србије 1–7.
Сто биографија 1–100, Београд 1969; *100–200,* Београд 1972.
Катић, Р., *Српска медицина од IX до XIX века,* Београд 1967.

XI

БЕОГРАД У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

БЕОГРАД УОЧИ И ЗА ВРЕМЕ АПРИЛСКОГ РАТА 1941. ГОДИНЕ

Београд је у Краљевини Југославији сачињавао посебну административну целину, издвојену из бановина, под називом Управа града Београда. У његовом саставу био је 1941. и град Земун, Панчево и 14 приградских општина, са укупно 400.000 становника, од чега је у Београду било око 300.000. Мада није бројно гломазан, Београд је уочи априлског рата био прави европски град, са пуно особености Париза. Имао је око 20.000 зграда, 1.700 улица, 240 разних индустријских предузећа са 25.000 радника, универзитет са 12.000 студената и неколико десетина разних школа са 73.000 ђака. Укратко, био је главни политички, економски, административни и културни центар Краљевине Југославије и уз то важна раскрсница копнених (четири нормалне и једна ускотрачна железничка пруга и пет аутомобилских путева), речних (Дунав и Сава са три пристаништа) и ваздушних (аеродроми у Земуну и Панчеву) путева.

Рат у Европи, који је почео септембра 1939. године нападом нацистичке Немачке на Пољску а затим на земље Бенелукса и Француску, приближавао се веома убрзано и југословенским границама. Пошто су скршили отпор својих традиционалних опонената Француза, а због недовољности властите флоте одустали од инвазије на Британију, Немци су усмерили све своје снаге на припрему напада на СССР. У склопу тих припрема чињено је веома много и на јачању немачког утицаја у југоисточној Европи, уз истовремено настојање да се на овоме простору сачува мир. Мада је међу државама југоисточне Европе било разних супротности и територијалних претензија (нарочито између Мађарске и Румуније, Бугарске и Турске, Југославије и Албаније), Немци су успели да ојачају свој утицај у свим балканским земљама. Њихови политички, економски и пропагандни успеси у јесен 1940. године у Подунављу (придобијање Румуније и Мађарске за служење Немачкој) и, нарочито, пребацивање немачких трупа у Бугарску утицали су и на владу Краљевине Југославије да 25. марта 1941. године приступи Тројном пакту.

Али у тренуцима очекивања још једног тријумфа на шта је Трећи рајх већ био навикао, у Београду и још неким градовима Југославије, избиле су демонстрације народа који се није мирио са служењем силама Осовине. Организатори демонстрација били су комунисти и патриотски оријентисани грађани. Имајући у виду расположење народа и подршку од стране Черчила

и британске дипломатије, група југословенских официра је склопила заверу против Владе и Намесништва. На челу завереника били су генерали Душан Симовић и Бора Мирковић. Ноћу уочи 27. марта они су извршили пуч уз помоћ војске у Београду. Збачено је Намесништво а на престо је доведен малолетни Петар II Карађорђевић, најстарији син краља Александра.

Догађаји од 27. марта су показали снажно антифашистичко расположење Београђана и њихову спремност да се супротставе фашизму, и то баш онда када је овај био на врхунцу своје моћи. Време је касније потврдило да је израз пркоса био изузетно скуп.

Однос Београда према Тројном пакту, изражен демонстрацијама 27. марта и збацивањем Намесништва и Владе Цветковић–Мачек, Хитлер је искористио као непосредан повод за напад сила Осовине на Краљевину Југославију. У немачкој директиви „Подухват 25", којом се разрађује напад на нашу земљу, подвучено је, између осталог, да је војни пуч у Југославији изменио политичку ситуацију на Балкану и да Југославију треба уништити не само као одређену војну силу већ и као државу. Разљућени Хитлер је позвао у заједничко освајање и комадање Југославије Италију, Мађарску и Бугарску.

У међувремену Симовићева влада није довољно припремила земљу за одбрану. Жарко желећи да избегне рат, она није ни формално отказала Тројни пакт. Додуше, вођени су преговори са СССР и Енглеском, али битније подршке на видику није било. Мобилизација југословенске војске текла је доста успорено и са много недостатака.

Без претходне објаве рата, Немци су 6. априла 1941. године напали Југославију са више страна. Основна Хитлерова замисао је била да једновременим нападом с простора Ријеке и Граца, с једне, и из рејона Бугарске и Мађарске, с друге стране, продре у Југославију општим правцем према Београду, с тим да се Македонија одсече од остале југословенске територије како би се онемогућило повлачење војске Краљевине Југославије према Грчкој, аналогно њеном повлачењу у Првом светском рату. У борбама је учествовало преко 50 немачко-италијанско-мађарских дивизија, потпомогнутих авијацијом, речном флотом, припадницима немачке националне мањине (фолксдојчерима) и усташама Анте Павелића. Модерно наоружане и добро вођене, трупе агресора продирале су на југословенску територију не наилазећи на већи отпор.

У немачкој агресији на Југославију посебно је тешко страдао Београд, јер је Адолф Хитлер тражио да се овај највећи српски и југословенски град сурово казни због догађаја од 27. марта. Прве немачке јединице прешле су југословенску границу 6. априла у 5.30 часова, а већ у 6.50 отпочели су напади из ваздуха на Београд. У нападима је учествовала 4. ваздушна немачка флота под командом Александра Лера. Са аеродрома код Беча, Граца, Печуја и Арада усмерено је око 880 авиона. Осим војних објеката, као циљеви авијације била су означена и стамбена насеља, склоништа по парковима, научне, културне и јавне установе. Распоређена у четири групе, немачка 4. ваздушна флота је у прва два ратна дана имала могућност да на Београд концентрише скоро све своје ефективе, јер је наступање 2. немачке

армије, која јој је давала подршку, требало да почне тек 12. априла. У првом, најснажнијем јутарњем двочасовном нападу избачено је на Београд 197 тона бомби из 160 двомоторних авиона типа „јункерс“ и 74 „штуке“, које је пратило 120 ловаца типа „месершмит“. Други напад уследио је између 10 и 11 часова са 57 „штука“ и 30 ловаца, трећи око 14 часова са 94 „јункерса“ и 60 ловаца, четврти у сумрак са 99 „штука“ и 60 ловаца. Седмог априла изведена су још два напада, а затим је Београд поново бомбардован 11. и 12. априла. Од 6. до 12. априла на Београд је изведено укупно 980 авио-полета (од чега 620 бомбардерских), и бачено око 440 тона разних бомби.

Непријатељу над Београдом супротставила се противавионска артиљерија од пет дивизиона и 6. ловачки пук са 43 апарата. Само у прва два дана одбране пук је изгубио 20 апарата, а 13 је било оштећено. Погинуло је 11 пилота, а 8 их је рањено. У одбрани Београда посебно се истакла 103. ловачка ескадрила, која је изгубила свих 8 апарата са пилотима.

Колики су били непријатељски људски и материјални губици, није прецизно утврђено. Неки извори региструју да је оборено око 40 авиона и да је око 10% флоте оштећено.

Немачки пиратски напад на Београд проузроковао је смрт више хиљада људи. Цени се да је погинуло око 2.500 људи, а да је око 10.000 било рањено. Број избеглица из Београда креће се од 100.000 до 150.000, али се након окупације један број, уз различите перипетије, вратио. Према попису који је Београдска општина обавила 18. маја 1941. године, тврди се да је тада било у Београду око 200.000 људи. Истовремено, пописом је утврђено да је априлским бомбардовањем Београда оштећено око 50% стамбеног фонда, односно 9.365 зграда. Разорним запаљивим бомбама погођени су многи важни објекти – научни, културни, здравствени и други. Погођена је и Железничка станица, Електрична централа, Министарство војске и морнарице, Главни генералштаб, Војна академија, краљев двор на Дедињу, касарне у Топчидеру, Команда жандармерије, Земунски аеродром, Учитељски дом, Музеј, бројне школе, болнице, библиотеке, а нарочито стамбени блокови на Теразијама, Дедињу, Бањици, Дорћолу и око Славије. Само у Народној библиотеци, која је до темеља разорена, претворено је у пепео око 350.000 књига и око 500.000 свезака разних часописа, чија је културноисторијска вредност за српски народ била непроцењива. Изгорели су и многи уникати и раритети: повеље, збирке средњовековних рукописа, бројна издања првих српских штампарија из XV и XVI века.

Бомбардовање Београда био је најжешћи терористички напад на незаштићени град који су Немци икада извели. Нису га диктирале непосредне потребе војних операција, већ је то била чиста Хитлерова освета непослушним Србима. У тексту апела светској јавности, сачуваном у југословенској амбасади у Лондону, од 8. априла 1941. године, пише:

„Кишом разорних и запаљивих бомби у року од неколико часова Београд је претворен у гомилу рушевина и згаришта, док су његове улице биле покривене лешевима деце, жена и стараца. Никад у историји Београда ни најсвирепији освајачи нису починили толика зверства и уништења... Погажени

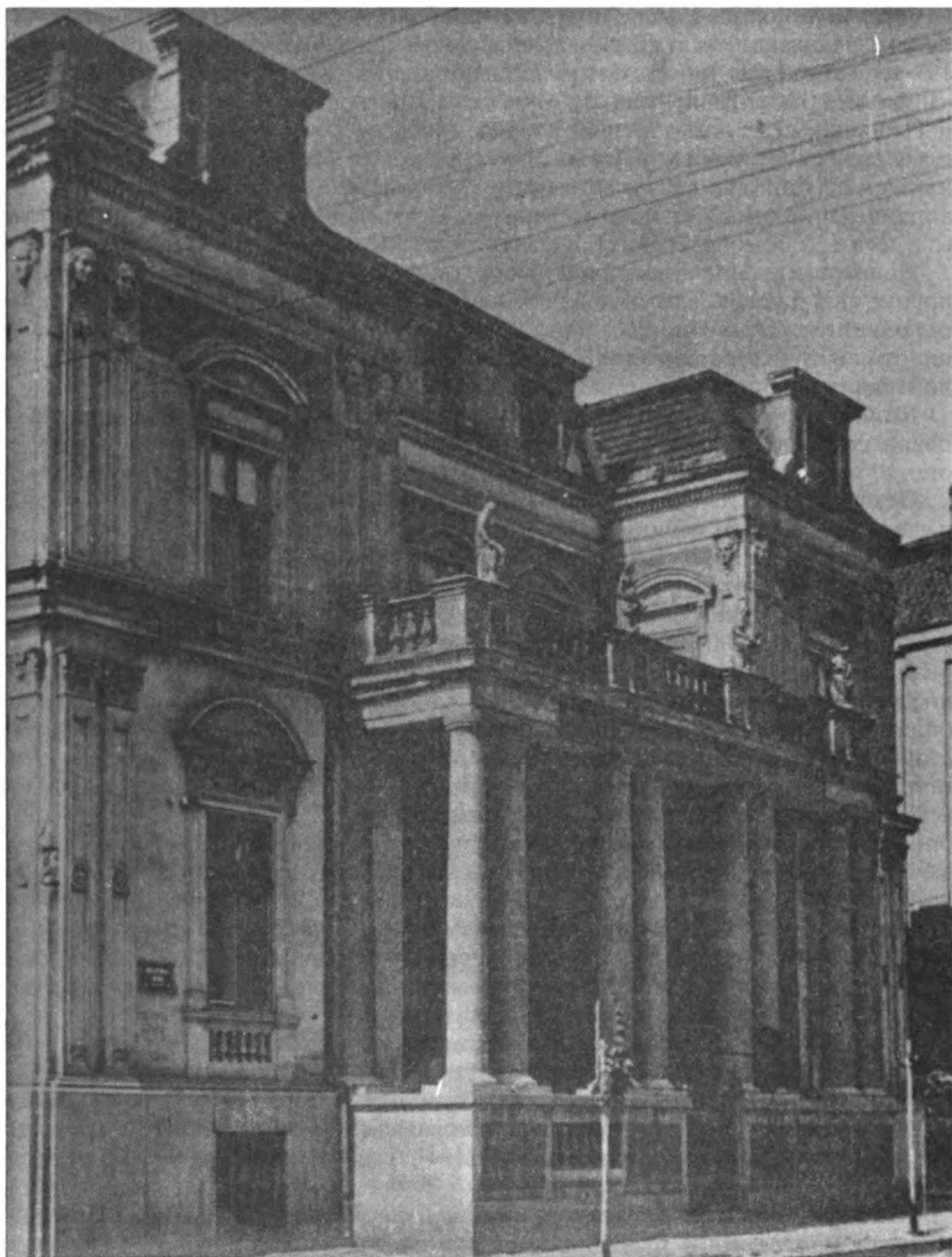

Зграда Народне библиотеке на Косанчићевом венцу, пре бомбардовања 1941.

су сви обзири човечности и основног људског морала, немачки авиони усред дана разорили су у Београду све болнице, цркве, школе, све културне установе... жене и деца који су напуштали своје запаљене и порушене домове убијани су у масама митраљезима из авиона у ниском лету. Над мирним и невиним београдским становништвом извршен је прави покољ."

Разрушени град

ОКУПАЦИЈА БЕОГРАДА

Од три групације немачке војске усмерене према Београду, у град је најпре стигла колона 41. моторизованог армијског корпуса, и то из правца Панчева, 12. априла у поподневним часовима. Мост преко Дунава, као и оба моста преко Саве према Земуну, били су претходно разрушени тако да су се немачке јединице пребацивале у Београд разним пловним објектима.

Ранији немачки војни аташе у Београду, пуковник Рудолф Тусен, нашао се одмах на услузи немачким јединицама. Брзо је успоставио контакт са Иваном Милићевићем, вршиоцем дужности председника Београдске општине, који је

без поговора и формално предао град Немцима. Пошто су у току ноћи 12/13. априла ушли из Земуна у Београд бројнији делови 8. оклопне дивизије, у град је стигла и фолксдојчерска група под руководством капетана југословенске војске Франца Ринуцког, која је одмах истакла победничку немачку заставу на хотел „Москву" и почела пљачку трговина. У самом граду било је мало јединица југословенске војске. Министарство војно, његови штабови и позадински органи били су дезорганизовани и у премештају, тако да се после бомбардовања града није ни знало ко у њему држи стварну власт.

Чим је Београд окупиран, у њега су почеле пристизати разне немачке позадинске јединице (полицијске, инжењеријске), са задатком да контролишу власт, успоставе саобраћајне везе, прикупе ратни плен. Четрнаестог априла ујутру по Београду је лепљен први немачки проглас којим је најављено увођење полицијског часа од 21 увече до 5 сати ујутру; забрањено је састајање и одржавање зборова, демонстрација и штрајкова, ширење летака, слушање ненемачких радио-емисија, затварање радњи, повећање цена, надница и плата итд. Одређен је курс од 20 динара за једну немачку марку, забрањен промет оружја и радио-апарата.

У другом прогласу, са потписом привременог команданта пуковника Тусена, наређено је да се до 16. априла у 12 часова има предати све оружје које поседују грађани Београда по било ком основу. Упоредо с тим издата је наредба свим мушкарцима од 16 до 50 година да се јаве на одређена места ради почетка радова на рашчишћавању града.

Петнаестог априла у Београд је стигао и оперативни део Штаба 2. немачке армије са командантом генералом Вајксом на челу. Већ сутрадан је почео разговоре о примирју са опуномоћеником Врховне команде Војске Краљевине Југославије генералом Михаилом Бодином и потпуковником Радомиром Траиловићем. Поднео им је припремљен концепт текста примирја, који је био тако срочен да је значио безусловну капитулацију. Нови опуномоћеници начелника Врховне команде Војске Краљевине Југославије Александар Цинцар Марковић и генерал Радивоје Јанковић потписали су „Одредбе о извршењу примирја између немачке и југословенске оружане силе", по којима је Војска Краљевине Југославије престала да постоји.

Штаб 2. немачке армије, са својим официрима и војницима, запосео је све важније зграде и надлештва по Београду, укључујући ту и Бели двор на Дедињу и већи број владиних луксузних установа.

У прва три месеца после априлског рата читавом организацијом немачке управе у Југославији руководила је Команда армијске позадинске просторије 2. армије. За извршење разноврсних задатака њој је стајао на располагању већи број војно-управних команди различитог карактера и намене. Територија на којој је Команда вршила власт имала је статус војишне просторије, мада се још одраније знало да је Београд био отворен град. Становништву које је у време бомбардовања напустило Београд било је забрањено да се враћа у град, уколико се није радило о чиновницима, жандармима и разним другим занимањима за која је окупатор био заинтересован. То се правдало недостатком станова и хране.

AN DIE BEVÖLKERUNG SERBIENS

Als Militärbefehlshaber in Serbien übernehme ich mit dem heutigen Tage die Verwaltung des Landes.

Wer meinen Befehlen nicht Folge leistet, Sabotage oder sonstige Straftaten verübt, wird nach Kriegsrecht behandelt werden.

Wer sich ordnungsmässig verhält und seiner Arbeit nachgeht, hat nichts zu befürchten. Er wird damit sich selbst und seinem Lande am besten dienen.

Belgrad
den 22 April 1941

FÖRSTER
General der Flieger

СТАНОВНИЦИМА СРБИЈЕ

Као војни заповедник у Србији, преузимам са данашњим даном управу у земљи. Ко се мојим заповестима не покорава, врши саботажу или друга кривична дела, поступиће се са њим по ратно-војном закону.

Ко се придржава прописа и ради свој посао, нема чега да се плаши. Тиме ће самом себи и својој земљи користити.

Београд
22 априла 1941 године

ФЕРСТЕР.
ваздухопловни ђенерал

Проглас немачког заповедника о преузимању власти у Београду

СТАЊЕ У ГРАДУ ПО ОКУПАЦИЈИ

Стање у Београду непосредно по окупацији, а и касније, било је изузетно тешко. До краја априла град је био без електричне енергије и воде. У промету је била само једна трамвајска линија. Први понтонски мост преко Дунава прорадио је крајем априла, али је био углавном резервисан за немачке јединице и промет ратног материјала и плена. У вези с тим *Ново време,* које је почело да излази 16. маја 1941. и имало задатак да попуни празнину која је настала у београдској штампи престанком излажења ранијих листова *(Политике, Правде* и *Времена),* забележило је у свом првом броју: „Недавно је генерал фон Вајкс предао саобраћају понтонски мост преко Дунава код Београда, саграђен за седам дана. Мост носи његово име.“ Крајем маја, предат је у редован саобраћај и железнички мост на Сави и успостављен је саобраћај из Београда „у свим правцима“. Да би се колико-толико побољшало снабдевање грађана, наређено је Главном савезу српских земљорадничких задруга да средином маја отвори у Београду осам продавница прехрамбене робе. Истовремено је Београдска пошта почела да ради са странкама. *Ново време* је такође регистровало, 28. маја, да ће Општина града Београда на Спасовдан, дан своје славе, поделити сиротињи београдској бесплатно храну и хлеб. „Право на ово имају сви изузев Јевреја и Цигана.“ Почетком јуна у Београду је основан и Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову детонацијом разрушеног града Смедерева. Путницима

Након рушења гвозденог моста, Немци су на Сави подигли понтонски мост

који су почели да долазе у Београд стајало је на располагању 30 разних хотела и коначишта. Укратко, окупатор је настојао да се после страшног авионског разарања Београда промени и да Београђанима покаже и своје друго, мирољубиво лице. Све је то рађено с далекосежнијим циљем: Немачка је победила Југославију, али ће се Србија обновити „захваљујући немачкој вештини на управном пољу". Под паролом обнове и просперитета Србије у новом европском поретку, одвијале су се бројне акције и манифестације што су их предузимале Аћимовићева и Недићева влада заједно са окупатором. Међутим, несавладив проблем био је у томе што се Београђани и Срби у целини нису могли придобити за масовно служење окупатору. Мада је из окупаторско-квислиншког апарата власти истицано у више наврата да Срби треба да постану „једна мисао и једна воља", они су и даље терали по своме. *Ново време* од 27. маја упозорава становништво Београда

An die Bevölkerung Belgrads.

Seitens der deutschen Wehrmacht häufen sich die Klagen, dass die Zivilbevölkerung im Verkehr mit deutschen Offizieren und Soldaten, die ihnen zukommende Achtung und Ehrerbietung nicht erweist. Insbesondere zeigt sich immer mehr, dass ein grosser Teil der Bevölkerung im Passantenverkehr keinerlei Anstalten macht auszuweichen, sondern oft in frecher Weise den Weg versperrt.

Die Kreiskommandantur macht die Bevölkerung darauf aufmerksam, dass künftighin gegen Verstösse obiger Art mit aller Strenge vorgegangen wird.

Belgrad, im Mai 1941.

Kreiskommandantur

Становништву Београда

Од стране немачке оружане силе све чешће су жалбе да цивилно становништво у односу са немачким официрима и војницима не показује њима дужну пажњу и поштовање. Нарочито се све више примећује да један велики део становништва у пешачком саобраћају не показује нимало склоности да се уклони него често на дрзак начин препречава пут.

Крајскомандантура упозорава становништво да ће се убудуће против иступа ове врсте поступити са свом строгошћу.

Београд маја 1941 г.

Крајскомандантура

Облици отпора Београђана према окупатору

да према немачким војницима не исказује дужну пажњу: „Нарочито се све више примећује да један велики део становништва у пешачком саобраћају не показује нимало склоности да се уклони, него често на дрзак начин препречава пут." Тешко је и било бити пријатељски расположен према немачким војницима и фолксдојчерима који су, по доласку у Београд, опљачкали и демолирали бројне радње прехрамбене и друге робе, од чега само јеврејских 837. Систематску пљачку су вршиле и разне немачке специјализоване јединице и установе које су радиле на прикупљању племенитих метала, новца, хартија од вредности, архивалија, раритетних књига и друге робе. За обичног човека атмосферу утучености и потиштености појачавала је и оскудица у основним животним намирницама. Нарочито су се тешко осећали Јевреји и Цигани, над којима су примењиване разне репресивне мере све до биолошког уништења. Многим, још нерашчишћеним улицама кретала су се разна немачка моторна возила, као и широке колоне Јевреја и заробљених југословенских војника, обавијених прашином, од којих се тражило да чисте град. Испод скрханих кућа још увек се ширио тежак задах несахрањених убијених људи, чија су тела већ била у стању распадања. Агенти Гестапоа и Абвера хапсили су многе људе по унапред спремљеним списковима. Почетком маја отпочело се и са истрагом против „српске завереничке клике", коју је Хитлер оптуживао као главног кривца за 27. март. С тим у вези била је формирана и посебна комисија за истраживање одговорности ступања, односно увлачења Југославије у рат. Пред том комисијом, којом је руководио Танасије Динић, нашле су се многе политичке личности Краљевине Југославије.

ФОРМИРАЊЕ ПРВЕ КВИСЛИНШКЕ ВЛАДЕ

После потписивање акта о капитулацији немачки војни и политичи фактори предузели су разне мере како би у Србији успоставили одређену врсту квислиншке управе. Она им је била потребна ради лакшег владања освојеним простором. Искуства за то већ су имали из претходно покорених земаља. После више комбинација, дискусија и разговора војно-управног команданта и шефа Управног штаба др Харолда Турнера и представника неких грађанских странака који су били спремни да сарађују са Немцима, формирана је 30. априла 1941. године „влада комесара" на челу са Миланом Аћимовићем, бившим министром унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића. С њим су још били: Момчило Јанковић, комесар Министарства правде, Душан Летица, финансије, Душан Пантелић, пошта и телеграф, Ристо Јојић, просвета, инж. Милисав Васиљевић, пољопривреда, др Лазар Костић, саобраћај, Јеремија Протић, исхрана, др Стеван Ивонић, социјална политика, инж. Станислав Јосифовић, грађевинарство. Још пре образовања „владе комесара" Драги Јовановић постављен је за градоначелника Београда, а др Ханс Мозер за председника земунске општине.

Комесари и њихови помоћници нису имали никакву самосталност, већ су били непосредно потчињени одговарајућим одељењима војно-управног команданта немачке управе у Србији. Њихов основни задатак је био да свим средствима и методама ставе органе државне управе у службу немачке окупационе политике, односно да допринесу реализацији немачких ратних планова и програма у вези са Србијом према Трећем немачком рајху и његовој ратној привреди.

Средином маја Савет комесара донео је свој, назовимо га, програм рада, који је био обнародован преко Радио-Београда и разних новинских агенција на српском *(Ново време, Рудник)* и немачком *(Donauzeitung)* језику. У њему је, између осталог, речено: „Одлуком војног заповедника у Србији успостављена је цивилна управа у нашој земљи и нама је поверено да водимо поједине струке државне управе у циљу очувања мира и реда и што брже обнове привредног живота у земљи." Даље је наглашено да остају на снази домаћи закони и законски прописи из старе Југославије, уколико нису у супротности са немачким, и да се позива народ у Србији „да се врати свом редовном послу и да безусловно сачува ред и мир". Посебно се инсистира на томе да свако мора да прими посао који му буде понуђен.

У Меморандуму владе комесара Аћимовића о обнови Србије и њеног привредног подручја под немачким војним заповедништвом и врховном заштитом још децидније је казано који су све правци рада будуће владе на привредном и друштвеном плану. По конституисању прве квислиншке владе за Србију, предузете су мере да профункционишу и разни органи власти обласних, среских и општинских управа. По налогу Савета комесара у Београду су 1. маја 1941. почели с радом Касациони суд, Управни суд и стални Изборни суд трговачке коморе; 2. маја Окружни и Апелациони суд; 5. маја Срески суд за Врачарски срез и Трговачки суд. Почели су да делују и разни полицијски и жандармеријски органи. У оквиру Управе града Београда де-

ловала је раније организована Специјална полиција, чија су овлашћења након окупације још више проширена. Средином маја при Управи града Београда био је формиран посебан одред од 55 агената, а већ у јуну исте године нарастао је на 120. Међу главним актерима и сарадницима Специјалне полиције налазили су се: Милан Аћимовић, Драги Јовановић, Светозар Цека Ђорђевић, Милош Ранковић, Светозар Вујковић, Бошко Бећаревић, Ђорђе Космајац и други.

Мада је у комесарској влади Милана Аћимовића било људи који су здушно радили за потребе Трећег рајха, Немци су, као наредбодавци, постављали такве захтеве да их комесарска влада и поред најбоље воље није могла испунити. Није их могла испунити у првом реду због тога што се већина српског народа определила на другу страну, тј. на пружање активног или пасивног отпора према окупатору и његовим сарадницима. Обе врсте отпора одвијале су се кроз два антиокупаторска војно-политичка покрета: партизански и четнички.

БЕОГРАД У ПРИПРЕМАМА ЗА УСТАНАК

Партизански покрет предводила је Комунистичка партија Југославије са Јосипом Брозом Титом на челу. У то време КПЈ је била јединствена политичка организација, строго централистички моделирана, размештена – са извесним неравномерностима – на простору читаве Југославије, идејно-политички јасно опредељена за револуционарну борбу. У међуратном периоду имала је бројне сударе са владајућим режимом, изградила добар илегални апарат и оспособила се у знатној мери за разне, па и ратне, ситуације.

У Србији је та организација, у време припреме устанка, имала око 2.200 чланова, са неколико стотина кандидата који су живели у разним местима, али су преко месних, среских, окружних комитета и Покрајинског комитета КПЈ за Србију међусобно били чврсто повезани. Уочи рата Београдски универзитет представљао је једну од најважнијих тачака за умножавање партијског и скојевског кадра не само за Србију него и за Црну Гору и Босну и Херцеговину. Мада партијско чланство у Србији није било тако бројно у односу на број становника, оно је било дисциплиновано, партијски обојено до фанатизма, и као такво припремљено за разноврсне, па и најтеже, задатке војног карактера. Овим чланством користиће се Тито и Централни комитет КПЈ у свим тешким и сложеним ситуацијама вођења оружане борбе и диктатуре Комунистичке партије над народом.

По природи ствари, али и по плану највишег руководства КПЈ, Београд је у току рата 1941–1945. године био центар партијског деловања за читаву земљу, а нарочито од средине маја 1941, када је из Загреба у Београд дошао Јосип Броз Тито, генерални секретар КПЈ.

Још одраније у Београду су деловали Покрајински комитет КПЈ за Србију, Покрајински комитет СКОЈ-а, Покрајински одбор Народноослободилачког фонда и неколико стотина комуниста и чланова СКОЈ-а, чији рад су

обједињавали и усмеравали Месни комитет КПЈ и Месни комитет СКОЈ-а. Оба месна комитета вршила су и функцију окружних партијских руководстава за Београд са околином (Земун и Панчево). Априлски рат и окупација земље изазвали су одређене поремећаје у раду КПЈ и СКОЈ-а, али је од краја априла почело ново окупљање, сређивање и јачање партијских и скојевских редова. У више извора се наводи да је почетком маја било у Београду око 400 чланова КПЈ и да су наредних месеци убрзано примани нови. Било је седам рејонских комитета и око 100 основних организација, ћелија и група. Деловали су по предузећима, установама, удружењима, на улицама, путем личне везе и на разне друге начине.

Узима се да је организација СКОЈ-а у Београду у јуну 1941. године имала близу 2.000 чланова. Активи и групе постојали су међу радничком, студентском и средњошколском омладином. У Земуну је било око 100 скојеваца. Уз чланове СКОЈ-а било је и више симпатизера, антифашиста и родољуба. Подстицана од чланова КПЈ, ова омладина била је носилац и извршилац свих крупнијих и рискантнијих акција и саботажа у граду. Многи су на тим пословима оставили и свој живот. Села око Београда, сем ретких изузетака, била су слабо захваћена партијским утицајем.

Поред релативно бројне организације, Комунистичка партија и народноослободилачки покрет имали су у Београду и веома јаку материјалну базу за разне своје потребе. У граду је радило неколико штампарија и тзв. техника за штампање разног партијског материјала: летака, прогла.са, вести, листова, брошура, па и књига. Радило се по шупама, подрумима и становима припадника и симпатизера НОП-а. У јуну 1941. године довршена је и посебна зграда за штампарију ЦК КПЈ, која је радила све до ослобођења Београда. Постојале су и штампарије и технике ПК КПЈ, МК КПЈ, ПК СКОЈ-а итд. Почетком јуна појавили су се и први примерци илегалне штампе НОП-а као што је *Недељни преглед догађаја у свету*. Вршене су и припреме за покретање *Борбе*, али лист тада није изашао. Партија је имала у Београду и неколико десетина илегалних станова у којима су живели, углавном, руководиоци КПЈ и Тито. Важни чиниоци за НОП били су и друга материјална добра: новац, возила, одећа, храна – која су на располагање Партији стављали поједини њени припадници, сродници њених чланова и други грађани, или је стицана на разне друге начине.

Политичко-пропагандни рад заузимао је важно место у припремама за борбу и подразумевао је коришћење шире лево оријентисане литературе, све до читања књига као што су *Мати, Узорана ледина, Како се калио челик* и друге.

При Покрајинском комитету КПЈ за Србију деловао је и војни комитет у саставу: Сретен Жујовић, Цана Бабовић, Филип Кљајић и Бранко Крсмановић. Постојала су слична војна тела и при окружним, среским и месним комитетима. Током маја и јуна створене су и прве борбене десетине, прикупљена извесна количина оружја и санитетског материјала, а организовани су и разни војни и санитетски курсеви. Наиме, Партија се, захваљујући увелико својој ранијој методологији рада, релативно брзо прилагодила новонасталим условима, повезала се још чвршће међусобно, а и са одређеним

слојевима народа, и тиме створила основне предуслове за почетак борбе против окупатора. Нема сумње да јој је ишао наруку и сâм окупатор својим поступцима према српском народу, како у Србији тако још више ван ње.

Мада се комунистичка активност, бар што се тиче припрема, одвијала строго илегално, нацисти су, заједно са домаћом полицијом, улазили све више у тајне и намере комуниста. Материјал за то пружали су им и сами комунисти, јер су оценили да према непријатељу треба показати зубе. Већ средином маја припадници НОП-а извршили су саботаже на ПТТ везама. Почетком јула растуран је летак са позивом немачким војницима да се не боре против СССР. По граду су исписиване разноврсне антиокупаторске пароле, цепани немачки плакати, постављане препреке на пролазима и вијадуктима и ширена разна друга пропаганда да народ не жели немачку окупацију. И поред строге забране, слушане су и препричаване вести са руских и енглеских радио-станица.

На политичком плану, текли су преговори између руководства КПЈ и представника појединих политичких странака око постизања минимума сагласности за заједничку борбу против окупатора. Осим Ивана Рибара, чији су синови већ били у руководству КПЈ, руководиоци других буржоаских партија нису прихватили коалицију са комунистима. Предратни погледи КПЈ и појединих буржоаских странака на основна питања државе и друштва били су толико различити да је било илузорно очекивати да се они тако брзо приближе. Антиокупаторски оријентисане буржоаске партије и њихови људи углавном су се наслонили на покрет Драже Михаиловића, који је заговарао борбу против окупатора, али не на начин како су то тражили комунисти.

Након капитулације војске Краљевине Југославије априла 1941. године, Дража Михаиловић, припадник те војске у чину пуковника, није се предао Немцима него је са групом официра и подофицира прешао из околине Добоја у Босни на територију Србије и сместио се на Равну гору, где је, још у мају 1941. године, формирао свој штаб – Команду четничких одреда. Одатле је, преко родбине, пријатеља и познаника, почео да успоставља везе са разним људима, претежно припадницима Српског културног клуба и официрима, широм Србије. Преко својих емисара (Владимира Ленца и других) огласио се убрзо и у Београду, од кога је очекивао и добио широку подршку. За првог четничког команданта у Београду Дража је наименовао мајора Радослава Ђурића (који је доцније пришао партизанима), а остварене су тешње везе и са пуковником Јованом Тришићем, потпуковницима Браниславом Пантићем и Драгославом Павловићем, мајорима Велимиром Пилетићем и Жарком Тодоровићем, капетанима Ненадом Митровићем и Сашом Михаиловићем, поручником Славком Пипаном и многим другим официрима. Сви су они сачињавали Команду Београда или Горски штаб бр. 2. Персонални састав Команде се често мењао јер је био на сталном удару Гестапоа. Мајора Ђурића је касније заменио потпуковник Душан Манојловић, затим следе капетан Александар Саша Михаиловић, мајор Жарко Тодоровић и други. Једном успостављена веза са Михаиловићевим штабом на Равној гори, из којег су стизала упутства за рад, није се гасила све до

ослобођења Београда, иако су бројна четничка официрска илегална удружења била проваљивана и на стотине официра одвођено у логоре.

Подршка покрету Драже Михаиловића на Равној гори дошла је и из средишта Српског културног клуба, основаног у Београду још 1937. године са циљем да се као јавни форум и скуп демократских и родољубивих снага Срба супротстави подели Југославије и цепању српског народа. Клуб се залагао за превазилажење међустраначких разлика, неговање српске културе и грађење општенародног јединства. Сачињавали су га академици, професори, лекари, адвокати, свештеници, трговци, индустријалци, опозициони политичари и други. Међу њима су били: Слободан Јовановић, председник, Никола Стојановић и Драгиша Васић, потпредседници, Васа Чубриловић, Слободан Драшковић и Драгослав Страњаковић, секретари, и чланови – Јустин Поповић, Живко Павловић, Љубомир Покорни, Владимир Ђорђевић, Владимир Ћоровић, Никола Вулић, Радослав Грујић, Гојко Грђић, Божа Марковић, Александар Белић, Русомир Јанковић, Данило Данић, Војислав Вујанац, Стеван Јаковљевић, Стеван Мољевић, Младен Жујовић, Властимир Петковић, Драгутин Бојовић, Војин Андрић, Сретен Стојановић и други. Главна делатност Клуба одвијала се преко часописа *Српски глас* и јавних предавања на којима се дискутовало о положају српског народа у заједничкој држави, споразуму Цветковић–Мачек, уставном питању земље, изменама у спољној политици Југославије, економским и културним проблемима. При Клубу је постојала и Омладинска секција, коју су предводили Војин Андрић и Милорад Драшковић. Због свега што је заступао, Српски културни клуб је био подједнако нападан од комуниста који су га прогласили леглом великосрпства (изразом који је потекао из Аустроугарске), и Хитлерових нациста, који су у пучу и догађајима од 27. марта видели у првом реду делатност Српског културног клуба. Са општом трагедијом српског народа, која је уследила у априлском рату 1941. године и после њега, одвијала се увелико и трагедија Српског културног клуба. Један број његових чланова и припадника напустио је на разне начине земљу (међу њима и Слободан Јовановић), неки су изашли на Равну гору Дражи Михаиловићу (Драгиша Васић, Младен Жујовић, Војислав Вујанац, Војин Андрић и други), али их је највећи број настрадао у Београду, било у току рата од окупатора, било после рата од Титовог режима. У ратном вихору и касније плански је уништена елита српског грађанског друштва. Последице тога и данас се осећају.

За програм и намере четничког покрета на Равној гори заинтересовали су се и неки људи из Земљорадничке странке, као што су Лазар Тркуља, секретар главног одбора странке, др Милош Секулић, члан ужег руководства странке, Живота Тодоровић, Љуба Поповић, Мате Русковић, Стеван Ботић и др.

На Равној гори Михаиловића су посећивали и људи из главног одбора Демократске странке, међу којима и Бранислав Иконић, Милорад Живановић, Драгољуб Лазић и Петар Милановић. У име Југословенске републиканске странке били су др Војислав Вујанац и Бора Раденковић. Из политичке групе „Напред" на Равну гору су долазили Никола Распоповић и Александар Вучићевић, као и професори универзитета Перо Слијепчевић, Милан Жујовић,

Драгољуб Страњаковић и Божидар Марковић. Разговори су, између осталог, допринели да се у Београду, јула 1941. године, створи и тзв. цивилна илегална четничка организација, чије су језгро сачињавали углавном људи које је Дража лично знао или за које је добио добре препоруке. Преко ове организације успостављена је и веза са Слободаном Јовановићем и избегличком владом Краљевине Југославије у Лондону.

Мада је Дража Михаиловић настојао да четнички покрет држи изван и изнад политичких партија и организација, конкретна стварност у Србији и Југославији, а пре свега деловање КПЈ и притисак појединих политичара из разних политичких странака, натерали су га да се и он јасније политички декларише. Тако је, поред осталог, на предлог Лазара Тркље, дао сагласност да се у Београду августа 1941. формира један политички одбор, састављен од представника разних странака, који је требало да послужи као саветодавни орган за разна политичка питања и пројекте. У име Радикалне странке у одбор је ушао Видан Благојевић, адвокат из Земљорадничке странке, Јово Поповић из Српског културног клуба, Стево Станковић из Учитељског удружења и Савеза патриотских друштава, учитељ Димник испред Омладинског фронта за одбрану отаџбине, Милија Јанићијевић у име београдске трговачке омладине и питомаца „Привредника", Миливоје Матић испред Савеза сокола, Владимир Белајчић итд. Одбор је израдио и неку врсту политичког програма, у коме је акценат био на дефинисању српског националног циља и стварању јединствене српске државе, политички, економски и културно способне за живот.

Вест о формирању четничког одбора у Београду изазвала је подозривост код обавештајних и полицијских служби окупатора, те су неки од чланова одбора, као Јово Поповић и Миодраг Живановић, похапшени, а други, као Лазар Тркља и мајор Радослав Ђурић, морали хитно да се спасавају бекством из града. Тиме је и рад одбора увелико замро.

И за окупаторе и за комунисте и за покрет Драже Михаиловића 22. јуни 1941. године представљао је један од граничних датума у њиховом даљем деловању, борби и међусобном односу. Тога дана нацистичка Немачка напала је на СССР са своје 152 дивизије и 40 дивизија сателитских земаља. У укупној историји људског ратовања била је то до тада највећа армада људи и технике једне земље усмерене против друге земље и народа.

Уочи напада на СССР немачка Врховна команда је захтевала пооштрено осматрање и сузбијање комунистичког и сваког другог покрета у Југославији, процењујући да би он у будућности могао бити опасан по њихове глобалне интересе. Берлинска централа Гестапоа, под руководством Хајнриха Милера, већ је увелико била реконструисала раније оштећену картотеку о комунистима у Београду. Истовремено с нападом на СССР стигао је из Берлина шифровани телеграм „Интернационала", који је носио поруку да одмах буду похватани и затворени сви комунисти. У току 22. јуна и касније Београд је био преплављен разним рацијама окупаторске и домаће полиције, која се бацила у лов на комунисте. Појачано је и чување мостова, привредних објеката и јавних зграда. Започели су претреси путника на железницама и путевима. Укратко, предузета је права хајка на комунисте, од којих је

већина већ била обавештена о опасности. Ипак је обим и карактер акције био такав да је до краја јуна похапшено више стотина лица, међу којима је било и око 150 комуниста. Многи од ухапшених стрељани су одмах или касније. Међу њима су били: Цирил Жужек, шпански борац, Владета Поповић Пинецки, скојевац, Богдан Валашевић и други. Успостављена је и тешња сарадња између окупатора и домаће полиције, која је кадровски ојачала и била материјално потпомогнута. Донето је низ нових уредби и заведене су још оштрије и шире казнене мере. Тако је 27. јуна командант Србије издао наредбу по којој се кажњавају сви они који предузму ма какве иступе према немачкој војсци. Наредног дана издата је наредба да се у Београду стреља „13 функционера комунистичког покрета због припремања акција насиља и саботажа", што је и извршено 5. јула.

Окупатору су пружили издашну помоћ и четници Косте Пећанца, који су се ставили у службу „заштите реда и мира", у новим униформама и под наоружањем одобреним од Немаца. Коста Пећанац, један од вођа Топличког устанка из 1917, нашао се 1941. године у пуној служби немачког окупатора. Али његови одреди никада нису били под Дражином командом.

Следбеници Димитрија Љотића и предратног покрета „Збор", идејно везани за фашизам, ушли су такође у пуну идеолошку и војну колаборацију с немачким окупатором, видећи у немачкој „Новој Европи" истовремени пораз комунизма и западне демократије. Српски добровољачки корпус љотићеваца био је, заједно с Недићевим одредима, подједнако опасан и за комунисте и за четнике Драже Михаиловића.

Напад Немачке на СССР и, с тим у вези, појачан притисак окупатора на њихову организацију, комунисти Београда дочекали су тако што су још више мобилисали своје снаге. Унутар партијских тела и организација вршено је убрзано престројавање редова, јер је све већи број комуниста за којима се трагало напуштао станове, радна места, предузећа, па чак и град, и одлазио у унутрашњост или строгу илегалност.

И за СКОЈ и за друге групе патриотски оријентисане омладине напад Немачке на СССР значио је сигнал за појачан идеолошко-политички рад, тренутак за раскринкавање наци-фашистичке идеологије и за омасовљавање властитих редова. Широка скала ангажовања омладине на платформи КПЈ посебно је била карактеристична за оне средине и колективе у којима су скојевци неговали интернационализам и истицали потребу склапања савеза са СССР. То се односи највише на студентска удружења, културно-просветна и спортска друштва, разне клубове, индустријске и занатске радионице.

Ујутро 22. јуна, када је пукла вест да је Хитлер ударио на Русију, расположење грађана Београда знатно се побољшало. И обични људи су ценили да ће то бити почетак краја захукталој немачкој ратној машини, што је свакако утицало и на повећање маневарског простора у коме су комунисти деловали. Истога дана у Београду је одржана Месна конференција СКОЈ-а, која је била још раније заказана. Чим је стигла вест о нападу на СССР, закључак Конференције је био да се појача борба против окупатора.

У току тог дана састао се и део ЦК КПЈ у Молеровој улици бр. 43, који је разматрао новонасталу ситуацију. До вечери је написан, у току ноћи

одштампан и сутрадан растуран по граду, а убрзо широм земље, чувени проглас ЦК КПЈ од 22. јуна. У том прогласу – упућеном радницима, сељацима и грађанима Југославије – стоји да је куцнуо час борбе и да КПЈ позива све своје чланове, радне људе и омладину Југославије да устану као један у последњи бој. У вези с тим тражено је да сваки члан КПЈ и СКОЈ-а буде у сталном мобилном стању. Наредних дана у граду је одржано мноштво партијско-скојевских и других састанака на којима је разматрана најновија ситуација и тражено да се појача политички рад у масама. Већ 23. јуна одржан је састанак ПК КПЈ за Србију, иза тога се појавио и проглас ПК КПЈ, а 1. јула и проглас ЦК СКОЈ-а. Један број чланова Покрајинског комитета и искуснијих комуниста упућен је у унутрашњост на партијско-инструкторски рад, или је повучен на послове мање доступне полицији.

Тито је 27. јуна имао у Београду састанак са неколико чланова ЦК КПЈ, на коме је формиран Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије, коме је он постао командант. Седиште Главног штаба било је у Београду, све до одласка Тита на слободну територију у западну Србију средином септембра 1941. године. По доласку у Столице код Крупња Тито је Главни штаб преименовао у Врховни штаб.

Имајући у виду степен извршених припрема за устанак у Југославији, а још више чињеницу да су фашисти напали СССР, Политбиро ЦК КПЈ одржао је 4. јула своју седницу у Београду на којој је закључено да се иде одмах у оружану борбу против окупатора. У прогласу, који је тим поводом написан и касније растуран по целој земљи, позвани су народи Југославије да се дигну „...сви као један у бој против окупатора и његових домаћих слугу“, а комунисти да хитно стварају партизанске одреде, да се ставе на чело ослободилачке народне борбе против окупатора и да не презају ни пред каквим жртвама, јер је „...у питању ослобођење народа“. На истој седници је такође закључено да се у покрајинска партијска руководства упуте поједини чланови ЦК КПЈ, с циљем да што верније пренесу закључке седнице и обезбеде њихово спровођење у дело. Том приликом централни органи Партије и њихови људи тражили су послушност партијског чланства до максимума. На истом састанку формиран је и Главни штаб за Србију, који је 8. јула изашао из Београда на терен у околину Аранђеловца.

Крајем јуна и почетком јула уследиле су бројније и снажније акције НОП-а у Београду и Земуну, чији су извршиоци били углавном млади људи. Тешко је све ове акције побројати јер су многе остале и незабележене. Зна се, на пример, да је 4. јула пресечен главни вод Радио-Београда, који је тих дана слао у етер лажи против руског и српског народа. Десетог јула пресечен је у Македонској улици војни телефонски кабл, 12. јула уништене су ПТТ везе између Жаркова и Чукарице, 16. јула запаљена је гаража у Улици кнеза Милоша, 17. јула магацин на Главној железничкој станици, а 21. јула одјекивале су по граду снажне експлозије. Наредног дана запаљена је још једна непријатељска гаража у Улици св. Николе. Десио се и пожар 23. јула у ПТТ дирекцији у Симиној улици и 24. јула у складишту оружја на Железничкој станици. Тих дана омладинци Земуна запалили су танкер и више шлепова са нафтом на Дунаву и прекинули ПТТ везе са Земуном.

Немачки камион у пламену

Велики успеси постигнути су и у паљењу немачких камиона. Само 23. јула запаљени су камиони на пет места у граду. Највећа акција ове врсте била је у ноћи између 26. и 27. јула у војној гаражи „Форд“ у Рузвелтовој улици. Запаљене су велике количине бензина и нафте, а уништена су и оштећена 23 аутомобила. У току 27. јула запаљене су још једна гаража и штала за коње. Истога дана изведено је масовно паљење окупаторске и квислиншке штампе. Димило је по читавом граду. Прво паљење новина било је 12. јула. Учестале су и акције писања антифашистичких парола на трговима и јавним зградама. Јак утисак на Београђане оставила је и успешно изведена акција на спасавању Александра Ранковића, тада већ истакнутог активисте КПЈ и НОП-а. То је извела група од око 50 скојеваца и омладинаца 29. јула у Видинској улици. Нешто касније спасене су из затвора активисткиње КПЈ Митра Митровић, Вера Лазовић и Вера Врбалов. Било је и разних других акција, као што су штампање и растурање летака, саботаже у предузећима, оштећење алата, склањање готових производа итд. Током јула, поред два прогласа ЦК КПЈ, појавио се и један број *Пролетера*, органа ЦК КПЈ, који је донео бројне вести и материјале са мајског саветовања у Загребу. Одвијале су се увелико и активности на слању бораца у поједине партизанске одреде у околину Београда. Сем људи одашиљани су и новац, лекови, писаћи материјал итд.

Ланац саботажа и акција које су вршене у Београду после 22. јуна, као и отпочињање борбе по унутрашњости Србије, изазвао је прави бес код окупатора. Реаговао је веома оштро и сурово. Комесарска влада донела је 11. јула уредбу којом се пооштравају казне за сва дела против окупатора. Уследила су и нова стрељања: на пример, у току јула убијено је прво 16, а убрзо још 28 талаца. У Нишу је командант Југоистока фелдмаршал Лист имао 22. јула посебан састанак са потчињеним немачким командантима у Србији, на коме је расправљано о пооштравању санкција против српског народа. Након фелдмаршаловог доласка наредног дана у Београд, издато је ново наређење немачке команде „да се у случајевима саботаже смртне казне врше вешањем и да се примењују и сва остала средства застрашивања која одговарају навикама становништва". Тако је 30. јула наређено да Београд плати казну од десет милиона динара „за терористичка дела извршена у току последњих дана". Током јула нацисти су стрељали само у Београду, Чачку, Ужицу и Смедеревској Паланци око 400 талаца, које су претежно квалификовали као комунисте или као националне борце, односно четнике.

Напори окупатора и Владе М. Аћимовића да се народ умири нису дали резултата. Диверзије и саботаже су настављене. На дан 1. августа проломила се експлозија у столарској радионици једног фолксдојчера, који је радио за немачку војску. Исто вече бачена је бензинска флаша на немачки ауто у Чика Љубиној улици. Првих дана августа извршене су три диверзије на ПТТ везама: у Макишу, Миријеву и на путу за Смедерево. Дана 8. августа запаљени су снопови жита, испаљени меци на немачке официре и на више места расути су кукасти крстови (јежеви), од којих су, према немачком извештају, страдале гуме на 22 аутомобила. Београдски скојевци и омладинци претежно су сами справљали експлозив, због чега је у више случајева дошло до самоорањавања и других тешких последица. Омиљена мера против непријатеља била је и изналажење доушника и провокатора. Извршено је неколико успешних или мање успешних атентата на полицијске агенте и проказиваче. Тако је 5. августа рањен шеф логора на Бањици, у народу већ озлоглашени полицајац Светозар Вујковић. Два дана касније убијена је једна шпијунка у радњи Владе Илића, а нешто касније изведен је неуспео атентат на агента Јеремића. Ове и сличне акције унеле су немир код окупатора и изазвале појачане мере безбедности. И београдски и земунски борци стицали су све већа искуства. Они су 8. августа извели диверзију у Радио-станици и у Аутокоманди. Скоро свакодневно су прекидане ПТТ везе и лепљене по граду разноврсне пароле. Запаљена је још једна гаража, а 15. августа изазван је пожар на имању на Бањици. Земунски омладинци запалили су немачки магацин. У „Телеоптику" је вршена ланчана саботажа на производњи делова за авионе. Из фабрике „Змај" изношене су бомбе, муниција, па чак и један митраљез. У Земуну је такође изазвано неколико експлозија у којима је уништен или оштећен знатан ратни материјал. Тако је у фабрици авиона „Рогожарска" експлодирало 20 авионских бомби. Запаљена су такође два немачка возила, пресечен је један војни кабл и срушен низ телефонских стубова. Из Београда и Земуна отишло је више омладинаца у Фрушкогорски одред и у друге одреде.

СПИСАК СТРЕЉАНИХ ЛИЦА
због саботаже и насиља

Београд, 18 јула (ДНБ)

Са меродавне стране се саопштава:

У вези са извршеним делима саботаже и насиља, стрељана су следећа лица:

1. Петровић Љубинка, адвокат (приправник) из Краљева.
2. Марковић Видак, дипломирани филозоф из Ниша, рођен у Подгорици.
3. Полгар Андрија, столар из Новог Сада.
4. Поповић Владета, студент медицине из Београда.
5. Стојановић Александар, моделар из Ниша.
6. Стојиљковић Димитрије, бравар из Ниша.
7. Шкеровић Слободан, приватни чиновник са Цетиња.
8. Семлекан Војин, обућар из Београда.
9. Антић-Додић Вукашин, чиновник Народне банке у Београду.
10. Бихаљи Павле, издавач из Београда.
11. Шпенглер Натан, трговац из Славонског Брода.
12. Краус Фриц, извозник из Осека.
13. Мандељбаум Евгеније, епотекар из Београда.
14. Ђоцић Живота, адвокат (приправник) из Ниша.
15. Ђосић Живан, обућар из Аранђеловца.
16. Миловановић Илија, столар из Аранђеловца.
17. Петровијевић Душан, књиговезац из Београда.
18. Бебер Золтан, столар из Београда.
19. Милошевић Александар, паркетар из Београда.
20. Бирић Благоје, столар из Београда.
21. Холендер Павле, трговац из Београда.
22. Херцлер Јакоб, трговачки помоћник из Београда.
23. Николић Јордан, приватни чиновник из Београда.
24. Велимешевић Богдан, апсолвент техничке школе из Даниловграда.
25. Брдар Милош, кравар из Београда.
26. Ивић Михајло, машинист из Београда.
27. Кроло Иван, келнер из Сплита.
28. Бркић Милош, столар из Београда.

Разграната делатност ЦК КПЈ, ПК КПЈ за Србију и Месног комитета КПЈ за Београд не би се могла ни замислити без адекватне илегалне партијске технике. Поред више штампарских пунктова, почела је с радом 1. августа 1941. штампарија ЦК КПЈ у Улици Бањички венац бр. 12 у Београду. Није никада откривена, мада је престала с радом. 1. септембра 1943. јер су се у зграду уселили немачки официри и истерали станаре. До тада су у згради боравили др Мило Бошковић, као закупац, Зага Јовановић, као његова супруга, и Љубица Ђоновић, као кућна помоћница. У посебно подешеном простору за штампарију радили су изврсни и одважни штампарски мајстори Бранко Ђоновић и Слободан Јовић. Спољни сарадник био је сликар Ђорђе Андрејевић Кун. У то време у штампарији је одштампано пет бројева „Билтена Врховног штаба", седам бројева *Гласа, Пролетер* ЦК КПЈ за 1942. годину, брошура са збирком текстова из ужичке *Борбе,* Проглас ЦК КПЈ од 7. XI 1942, Проглас ПК КПЈ за Србију од 7. XI 1942, марта 1943. и 1. маја 1943, Окружница ПК КПЈ за Србију бр. 4, Проглас ЦК СКОЈ-а од 7. XI 1942, *Историја СКП(б), Основи лењинизма, Класе пролетаријата и партија пролетаријата,* као и разни други ситнији материјали-летци, прогласи, локални билтени, вести са фронтова, лажне легитимације, објаве и пропуснице.

Мада су Гестапо и Специјална полиција града Београда дуго и упорно трагали за овом штампаријом, нису је открили. Илегални материјали београдских штампарија стизали су у разне крајеве Југославије и радо су читани.

На активност комуниста у Београду нацисти су одговорили појачаним и још разноврснијим мерама терора. Почетком августа они су, у сарадњи са комесарском владом Милана Аћимовића, сачинили апел српском народу у коме су оштро осудили устанике и тражили да тај апел потпишу сви значајнији српски интелектуалци. Под пресијом, један број најистакнутијих српских интелектуалаца је тај апел потписао, док су други, и поред претњи, одбили. Међу њима су били: Милош Ђурић, Исидора Секулић, Иво Андрић, Миливоје Костић и Сретен Стојановић.

Измишљани су и разни други разлози да се врше ноћни претреси и провере грађана, хапшења, сурова мучења, застрашивања и друга злодела. Петнаестог августа спаљено је село Скела код Обреновца и ту стрељано 15 сељака и 42 затвореника из Београда. У недељу 17. августа нацисти су обесили на Теразијама пет родољуба, и оставили их да висе на електричним стубовима за опомену другим Београђанима. Били су то: Ратко Јевић из села Дрлупе, Велимир Јовановић из села Парцана, Милош Покрајац, студент, Јован Јанковић и Светислав Милин, радници из Београда. Очевици догађаја су били фрапирани суровим поступком и одавали су пошту својим сународницима. Још бројнија вешања извршена су у унутрашњости Србије, посебно у Ужицу у Шапцу.

У низу домишљања и мера против достојанства човека и непослушности, окупатор је уценио и главе комуниста на по 3.000, а њихових руководилаца на по 25.000 динара. Затим је појачао оружане снаге комесарске владе Ми-

Обешени родољуби на Теразијама, август 1941.

лана Аћимовића, Добровољачке одреде Димитрија Љотића и наоружане чете Косте Пећанца.

Међутим, немири нису престајали. Само дан после вешања на Теразијама Београд је освануо „окићен" новим ослободилачким и антифашистичким паролама. Августа 22. подметнут је пожар у гаражи у Браничевској улици, 25. је дошло до обрачуна између илегалаца и полиције, 27. августа престругано је више телеграфских стубова близу Остружнице итд.

Упоредо са саботажама у Београду одвијале су се и акције партизанских и четничких одреда у Посавини, Шумадији, Поморављу, Мачви и другим областима Србије. Објекти напада били су жандармеријске станице, железничке пруге, општинска и среска начелства и све инстанце власти које су радиле за окупатора. Док су те акције у јулу биле почетничке и спорадичне, у августу су прерасле у праве борбе. Тако је, на пример, Ваљевски одред извршио 3/4. августа успешан напад на Мионицу, а 7. августа на Љиг. Мачвански одред извео је 7. августа напад на Богатић, Други шумадијски одред упао је 8. августа у Свилајнац, Ужички одред напао је на Бајину Башту, Други шумадијски одред извео је 16/17. августа напад на Деспотовац, Крагујевачки одред је напао 17. августа на Гучу, Посавски одред 19. августа на Умку, Ужички одред ослободио је 22. августа Ариље, Космајски одред вршио је у два маха напад на Сопот итд.

Све је то утицало да је фелдмаршал Лист, 23. августа, поново у Београду, ситуацију у Србији оценио као крајње озбиљну. Након разговора са генералом Данкелманом и другим немачким одговорним факторима, Лист је закључио да се решење проблема у Србији мора превасходно тражити у напору да се што шири круг српског народа, нарочито политичког и интелектуалног вођства, придобије за сарадњу са Немцима и да се осујети ма какво обједињавање комунистичких и четничких снага. Ту оријентацију здушно су подржали и немачки функционери у Београду – Бенцлер, Нојхаузен, Турнер, Кевиш и други.

ФОРМИРАЊЕ И ДЕЛОВАЊЕ ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА

Оријентација на проширење друштвене основе која би издашније подржала немачки окупациони систем у Србији, довела је до тога да је комесарска влада Милана Аћимовића 29. августа 1941. године била замењена владом Милана Недића. Та замена одвијала се уз доста панике и наговарања пријатеља да се Недић прихвати дужности по сваку цену, јер би у противном Србија била још више подељена а српски народ уништен.

У влади Милана Недића су се нашли: Милан Недић, председник Министарског савета, Милан Аћимовић, министар унутрашњих послова, инж. Огњен Кузмановић, министар грађевина, Јосиф Костић, министар саобраћаја, Јосиф Костић, министар пошта и телеграфа, Панто Драшкић, министар рада, Момчило Јанковић, министар без портфеља, др Љубиша Микић, министар финансија, др Чедомир Марјановић, министар правде, др Милош Ра-

досављевић, министар пољопривреде и исхране, Михаило Ољћан, министар народне привреде, др Милош Тривунац, министар просвете и др Јован Мијушковић, министар социјалне политике и народног здравља.

Милан Недић

Формални акт о постављењу генерал Данкелман је предао генералу Недићу у згради Народне скупштине, са поруком да своју дужност врши са строгошћу, правичношћу и витештвом. Истовремено, Недићу је дозвољено да увећа српску жандармерију до 5.000, а помоћне оружане снаге до 1.000 људи. Увећане су и снаге Љотићевог Добровољачког корпуса. Недићева влада је формирана с циљем да се Србија умири и устаници поразе. У радио-говору од 14. септембра 1941. генерал Недић је позвао устанике да се до 17. септембра врате кућама, обећавајући им да ће бити поштеђени одговорности: „Дођите свести. Оставите шуму пушке и бомбе. Вратите се породици и дому своме. Вратите се своме роду."

У односу на комесарску владу Милана Аћимовића, Недићев кабинет није имао нека већа овлашћења. Једино приликом његовог постављања остварене су привидно шире консултације са одређеним српским политичким круговима. Немачки врх на челу с Хитлером, доказаним србофобом, није био расположен да се дефинисани положај Србије, увођењем Недићеве владе у дужност, нешто битније мења. После војног пораза војске Краљевине Југославије, Срби су од свих народа у Југославији били највише подељени,

притиснути и означени као главни кривци за 27. март 1941, због чега их је, наводно, Немачка морала напасти. Само су Срби из војске Краљевине Југославије одведени у заробљеништво (око 260.000 у Немачку и око 40.000 у Италију), а сви други су враћени. У свим значајнијим консултацијама Фирер се изјашњавао против Срба, њиховог наоружавања и ширења, заснивајући то на тези да су Срби државотворан народ и као такав опасан.

Независно од ове сурове стварности, Милан Недић је, по доласку на положај председника владе, желео да Србији обезбеди аутономност, да је прошири, економски унапреди и хомогенизује, што нису прихватили ни Немци ни околни суседи Србије, на челу са Антом Павелићем. Недић је пропагирао стварање Србије на изворним сељачким основама, враћањем на традицију „милошевске сељачке Србије". Одбацујући Југославију, тражио је да се српски народ прво уједини у својој српској земљи. Недић је настојао да одвоји Србе од „безумне пропасти" коју су им, вођењем борбе против окупатора, наметнули комунисти и четници Драже Михаиловића. Уместо борбе пропагирао је мир, ред и рад као једине путеве да се сачува српски народ од биолошког уништења. У име српства је тражио да се сви његови предводници издигну изнад страначких, групних и локалних интереса. Гледао је на српски народ као на хомогену, компактну масу, отпорну према комунизму као страној идеологији која нема дубљег корена у бићу српског народа. Комунисте и њихов покрет Недић је сматрао нечим најопаснијим, са чиме се не сме сарађивати ни по коју цену. Заступао је тезу да српски народ и није за комунизам „сем извесних загрижених интелектуалаца и фукаре која се нада пљачки". Упозоравао је Србе да се клоне свег балканског олоша и страних агентура, који хоће да их навуку на клаоницу. За Недића је спас Српства и мајке Србије био врховни императив за који се мора све жртвовати. Апеловао је да сви Срби буду једна душа, једна мисао и једно тело. Бранио је породицу, цркву и веру као факторе који су кроз историју чували (и чувају) Српство и Србију. Али, управо док је то говорио, две главне личности српске цркве – патријарх Гаврило Дожић и европски образован Николај Велимировић – биле су већ немачки заточеници.

Многи људи из разних слојева српског друштва гледали су у Недићу свог спаситеља. Посебно су о њему имале високо мишљење бројне српске избеглице из Херцеговине, Босне, Лике, Баније, Кордуна, Македоније и Косова и Метохије, јер им је његова влада пружала разноврсну помоћ. Због свега што је говорио и чинио, Недић је називан „оцем Србије", или човеком који је дошао из бајке и по цену личног жртвовања омогућио српском народу да преживи пропаст.

У остваривању националне интеграције Срба Недић се није разликовао од Михаиловића, сем у оном делу где се у тој интеграцији рачунало на међународну подршку. За Недића је то била неприкосновена нацистичка Немачка, а за Михаиловића западни савезници. Краљ и југословенска влада сматрали су Недића сарадником окупатора и лишили га генералског чина, а Дража Михаиловић је гледао у Недићу партнера са којим се може и мора сарађивати ради борбе против комуниста и постизања крајњег циља.

Формирање Недићеве владе прокоментарисано је од главне личности комуниста – Јосипа Броза Тита – као рађање детета „недоношчета", односно као још један покушај немачких освајача да од петоколонаша у Србији створе своју војску „помоћу које би држали у потчињености српски народ и осигурали своју пљачку над њиме".

И поред формирања владе Милана Недића и мера које је она предузела, немачки окупатор у Србији није битније побољшао своју ситуацију. Саботаже по Београду су настављене, а устаничке снаге у Србији, што четничке што партизанске, нарасле на неколико хиљада бораца, изводиле су све крупније акције и већ контролисале велике слободне територије. Због тога је командант Југоистока фелдмаршал Лист одлучио 4. септембра да у Србију пошаље ојачани 125. пешадијски пук и неке јединице из састава 164. пешадијске дивизије. Истог дана наредио је Вишој команди 65. у Београду да појача притисак на становништво у просторима где се налазе устаници, као и да се примене безобзирне неодложне мере против њих, њихових помагача и сродника. Мисли се, пре свега на вешање, паљење устаничких насеља, повећање броја талаца, депортацију родбине устаника у логоре, и на разне друге облике терора.

Тринаестог септембра Лист се обратио Врховној команди у Берлину молбом да се у Србију упуте нова појачања и да се целокупно командовање повери генералу Бемеу. Два дана касније Хитлер је прихватио образложење свог генерала и наредио:

„1. Стављам у дужност заповеднику оружане силе на Југоистоку генерал-фелдмаршалу Листу да угуши устанички покрет у простору Југоистока. Пре свега, у српској области осигурати саобраћајне линије и објекте важне за немачку ратну привреду, а потом најоштријим мерама за дуже време успоставити поредак.

2. За све време спровођења ових задатака стављају се све војне јединице, које се налазе у крајевима устанка и оне које ће се накнадно довести, под команду командујућег генерала 18. армијског корпуса генерала пешадије Бемеа. Једино он има целокупну власт у крајевима устанка у духу упутстава заповедника оружане силе на Југоистоку.

Као појачање, Врховна команда војске упутиће на српску територију, сем постојећих посадних трупа, најпре једну пешадијску дивизију, оклопне железничке возове и трофејне тенкове, а извршиће припреме за довођење, у случају потребе, још једне дивизије чим таква једна буде слободна на Источном фронту."

Начелник немачке Врховне команде генерал Кајтел је прецизирао и систем мера које треба применити против народа у Србији: „Да би се немири угушили у зачетку, морају се при првој појави устаника без одлагања применити најоштрије мере да се на тај начин силом спроведе ауторитет окупационе силе и спречи даље ширење. При томе имати у виду да један човечији живот у дотичним земљама често не вреди ништа, и да се застрашујуће дејство може постићи само необичном свирепошћу.

Као одмазда за живот једног немачког војника мора се у тим случајевима узети, као опште правило, смртна казна 50 до 100 комуниста. Начин извршења смртне казне мора још појачати застрашујући ефекат."

Крајем септембра уследила је допуна наредбе: „Да сваки војни командант стално располаже извесним бројем националистичких демократско-грађанских и комунистичких талаца различите политичке оријентације. Према политичкој припадности починиоца дела, из одговарајуће групе талаца ће се вршити стрељања."

Генерал Беме је стигао у Београд 19. септембра и одмах се укључио у већ припреману офанзиву против устаника. Резултат те офанзиве били су пацификација велике слободне територије у западној Србији и масовни злочини које је починила 342. немачка дивизија и разне друге јединице по Шапцу, Подрињу, Краљеву, Крагујевцу, Ужицу и другим местима.

У току тих репресалија нациста посебној врсти терора било је изложено становништво Београда и околине. Гестапо и Специјална полиција успевали су препадима, блокадама, честим претресима квартова, улица и кућа да похапсе велики број партијских и скојевских руководилаца и других омладинаца. Ишла им је наруку и чињеница што су још од августа држали у затвору Ратка Митровића, члана ЦК СКОЈ-а, који им је под великом тортуром одао њему познат систем рада и структуру партијске и скојевске организације у Београду. Инфилтрирајући агенте у партијске редове, полиција је успела да открије и уништи скоро цео МК КПЈ и СКОЈ-а.

У извештају од 2. октобра каже се да је у Београду ухапшено 49 комуниста, међу којима и Милош Матијевић Мрша, секретар МК КПЈ, Лука Шунка, секретар МК СКОЈ-а, затим чланови МК КПЈ Ђуро Стругар, Душан Грубач, Вукица Митровић, Саво Стјепић и један број секретара и чланова рејонских комитета Партије и СКОЈ-а. Сви који су пружали отпор (као Давид Пајић) били су на месту убијени. Затворски простор у Управи града, Главњачи и Ђушиној улици није био довољан, па је Гестапо уредио за своје потребе ћелије у Александровој улици бр. 5, а користио се и просторијама Ратничког дома. У овим и другим затворима уморени су многи млади људи, а међу њима и Рајко Томовић, Геца Кон, Мустафа Голубић, Ђуро Стругар и други. Рације у Београду су добијале увећане размере и због тога што су полицијски извештаји са пацифицираних подручја потврђивали да је Београд увелико одговоран за ширење устанка у Србији.

Према немачким подацима, у Београду је од почетка окупације до краја октобра 1941. године стрељано и обешено 4.750 људи. Како то није придонело смирењу, генерал Турнер био је заговорник идеје да се у Србији (посебно у Београду, за кога је тврдио да је центар акције) удари по српској интелигенцији, официрским круговима и Јеврејима. Да би то остварио, он је 2. новембра 1941. потписао наређење да Оперативна група немачке полиције и службе безбедности, у сарадњи са београдском Специјалном полицијом, предузме опсежну акцију против српских интелектуалаца, нарочито оних „чије је држање претходних година било противнемачко". Планирано је да се похапси око 700 најистакнутијих представника интелектуалнога круга српског народа: требало је „својим животима да јамче за безбедност

у српском простору". Најсвеобухватније хапшење изведено је 4/5. новембра, када је похватано око 150 људи, махом професора Београдског универзитета и чланова Краљевске академије наука. Било је ту и истакнутих српских привредника, лекара, адвоката, бивших министара, књижевника, уметника, генерала и људи другог занимања. До краја новембра похапшено је још око 40 грађана разних струка и занимања, али највише просветних радника. Похапшени таоци саслушавани су у Управи града Београда, а затим спроведени у логор на Бањици. У собама бр. 3, 25 и 26, које су за њих већ биле припремљене, нашли су се: Алексијевић Димитрије, велики жупан, Алексић др Радомир, доцент универзитета, Амброжић др Матија, професор универзитета, Антић др Димитрије, професор универзитета, Бабић Драгољуб, чиновник Народне банке, Бајлони Јаков, индустријалац, Балубџић Мирко, директор гимназије, Белић др Александар, академик, Биба Ђорђе, трговац, Благојевић др Борислав, ванредни професор универзитета, Богдановић Никодије, индустријалац, Богић др Грга, лекар, Богојевић Александар, директор банке, Богојевић Димитрије, директор банке, Боукал Божа, директор банке, Бошковић Драгомир, адвокат, Бранковић Добривоје, судија, Бригљевић Грга, професор у пензији, Букавац Клементије, инжењер, Вегнер Александар, чиновник Аграрне банке, Вељић Јован, професор, Вељић, рачуноводствени контролор, Викторовић Јован, апотекар, Вишић Ђиво, новинар, Влајинац др Милан, професор универзитета, Влашкалић др Милорад, банкар, Вујанац др Војислав, адвокат, Вулић др Никола, академик, Вучићевић Михаило, индустријалац, Гавриловић Обрад, директор у пензији, Ганчић Драгољуб, професор, Глигоријевић др Глигорије, саветник у минстарству, Глушчевић Борко, инжењер, Голенишчев Кутузов др Илија, професор, Гргашевић Јаша, начелник у Министарству трговине, Грисогоно др Првислав, министар у пензији, Дабиновић Јосип, чиновник Министарства спољних послова, Дабић Миленко, секретар универзитета, Данић др Милован, лекар, Деметровић др Бранислав, професор, Денковић Драгаш, асистент универзитета, Дероко др Александар, професор универзитета, Димитријевић Димитрије, свештеник, Димитријевић др Илија, професор универзитета, Димић Андра, судија, Дуканац др Љубомир, доцент универзитета, Ђаја др Иван, професор универзитета, Ђермановић Гојко, директор банке, Ђекић Јездимир, директор банке, Ђокић Лазар, инжењер, Ђонић др Србислав, лекар, Ђоновић Никола, адвокат, Ђорђевић др Живојин, академик, Ђорђевић др Милорад, министар у пензији, Ђорђевић др Тихомир, академик, Ђорић др Милош, лекар, Ђукић др Пера, лекар, Ђурић др Димитрије, лекар, Ђурић др Милош, професор универзитета, Ердељановић др Јован, професор универзитета, Живадиновић Јован, Живановић др Тома, академик, Живковић др Војислав, лекар, Здравковић Драгиша, државни саветник, Здравковић Момчило, судија, Зубер Никола, бродовласник, Ибровац др Миодраг, професор универзитета, Иванчевић Душан, свештеник, Ивковић Драгован, инжењер, Ивковић Ненад, виши банкарски чиновник, Иконић др Драгомир, бивши министар, Илић др Милош, директор банке, Илић др Михаило, професор универзитета, Илић Петар, професор, Јанковић др Велизар, министар у пензији, Јанковић Вучко, банкар, Јанковић Душан, судија, Јанковић Ра-

доје, министар у пензији, Јевтић Боривоје, књижевник, Јелић Светислав, директор банке, Јовановић др Александар, ректор Високе комерцијалне школе, Јовановић Владимир, јувелир, Јовановић Драгомир, професор универзитета, Јовановић др Милутин, министар, Јојић Ристо, министар у пензији, Југовић Стојан, помоћник министра правде, Калођера др Никола, викар бискупа старе католичке цркве, Карић Велимир, апотекар, Клајић Гвозден, чиновник, Ковачевић Божидар, професор, Колендић Петар, професор универзитета, Константиновић Милан, саветник у Министарству иностраних послова, Косановић Ђура, ветеринар, Костић Нићифор, трговац, Крамер Хиполит, прокуратор Сартида, Курилов Владимир, судија, Кусовац др Душан, лекар, Латковић др Видо, професор, Лебедов др Александар, професор универзитета, Леко др Александар, професор универзитета, Ликар др Иво, ветеринар, Лукић Владета, чиновник, Лукић Предраг, бивши бан Дринске бановине, Маринковић Ђурђе, судија, Марјановић Угљеша, судија, Марковић Милан, професор универзитета, Мародић др Светислав, секретар Трговачке коморе, Марчетић Јован, професор, Матавуљ др Петар, професор универзитета, Машић др Бошко, саветник у Министарству трговине, Мештеровић Бошко, чиновник, Милојевић др Милоје, композитор, Милосављевић Жика, штампар, Милосављевић Радослав, инжењер, Милошевић др Клементије, лекар, Милутиновић Марко, благајник Двора, Мишковић др Војислав, академик, Нешковић др Милутин, професор универзитета, Николић др Владимир, инжењер, Нинковић Трипко, адвокат, Новак др Виктор, професор универзитета, Павешић Душан, професор, Павловић Божа, директор банке, Павловић Владислав, чиновник, Павловић Милан, професор, Павловић Стеван, помоћник министра, у пензији, Пејић др Славко, лекар, Петровић Вељко, начелник Министарства просвете, Петровић Владимир, адвокат, Петровић Драгољуб, професор, Пешић др Бранко, начелник Министарства пољопривреде, Букић др Пијаде, лекар, Поповић Бранко, професор универзитета, Поповић Војислав начелник Министарства пошта, Поповић Дамјан, адвокат, Поповић др Ђура, професор универзитета, Поповић др Радомир, директор, Приклмајер др Ђорђе, лекар, Прњат Јово, помоћник директора Хипотекарне банке, Протић др Драгутин, гувернер Народне банке, Радиновић др Милосав, директор банке, Радивојевић Душан, директор, Радивојевић Јован, бан Дунавске бановине, Радосављевић Живадин, чиновник у Министарству правде, Радановић Вељко, управник Дома слепих, Рашета Бранко, чиновник, Рибар Душан, чиновник, Рибникар Владислав, директор *Политике,* Ристић Душан, адвокат, Ружић др Урош, професор универзитета, Салтиков др Никола, професор универзитета, Сергијевски др Петар, лекар, Симић Душан, референт Патријаршије, Смодлака др Војин, лекар, Соколовић Никола, бележник, Стајић др Стаја, лекар, Сакић Милутин, рентијер, Станковић др Синиша, професор универзитета, Стевовић Стојадин, трговац, Стефановић Милутин, генерал, Стијовић Ристо, вајар, Стојков др Мојсије, поджупан, Стојковић др Велимир, начелник Министарства трговине, Тасић др Ђорђе, професор универзитета, Таубер Леонид, професор, Терзибашић Михаило, шеф одељења Опште штедионице, Терић Гојко, адвокат, Токин Бранко, индустријалац, Томић Божидар, директор гимназије,

Томић Светозар, директор гимназије, Трифуновић Љубиша, адвокат, Ђосић др Драгомир, помоћник министра, Ђуковић Раша, трговац, Угрчић Миодраг, банковни чиновник, Узелац др Душан, директор Народне банке, Фотић др Милан, професор универзитета, Хајмановић Љубомир, чиновник, Хаџи др Стеван, чиновник, Цветковић Душан, генерал у пензији, Чукавац Радмило, чиновник, Чубински др Арсен, адвокат, Чубински др Михаило, професор универзитета, Чубриловић др Васо, професор универзитета, Шаховић др Ксенофон, професор универзитета, Шкорић Стеван, трговац, Шокорац Антоније, начелник министарства, у пензији, Штефан Адо, чиновник и Шујица Ђорђе, инжењер.

Првих дана након хапшења уведен је веома строг режим живота. Собна врата, преко којих је стајала дебела гвоздена полуга под катанцем, отварана су само једанпут – приликом дељења мршавог оброка. У собама су се налазиле кибле, па је ваздух бивао још тежи и загушљивији. Све је било срачунато на то да се код хапшеника сломи дух и убију душа и тело. Да би се то избегло, изабране су собне старешине, уведена је јутарња гимнастика, проветраване су собе и организована разна предавања из медицине и других сродних наука.

Судбина ухапшених била је различита. Неки су релативно брзо пуштени, други су остајали дуже, а један број је изведен на стрељање или умро под неразјашњеним околностима. Међу њима су били: др Ђорђе Тасић, др Михаило Илић, др Милорад Ђорђевић, Воја Ђорђевић, Гојко Терић и др Пијаде Букић.

Поред хајке на интелектуалну елиту српскога народа – сличну оној коју су извеле београдске дахије на виђеније Србе и српске кнезове 1804. – у новембру и децембру 1941. године било је и разних других хапшења и стрељања Београђана. Тако је 1. новембра ухапшено 7, а стрељано 200 талаца. Тринаестог новембра ухапшено је 50, а 17. новембра 54. У жељи да сломи отпор Београда и казни српски народ, окупатор је правио небулозне планове. Према једном од њих, требало је опколити и беспоштедно бомбардовати град.

Другог децембра ухапшено је 57, 6. децембра 50, а наредног дана похватано је још 80 грађана. Петнаестог децембра ухапшено је 35, а 16. децембра 29 лица. Само из Управе града послано је тих дана у логоре око 500 затвореника. Уследила је и допуна уредбе о преким судовима која је донета још 9. септембра. Поошtрене су и телесне казне за најситније прекршаје. Обнародована је и Уредба о увођењу националне службе за обнову Србије, према којој је служба рада постала обавезна за сва лица од 17 до 45 година старости. Како се та служба односила у првом реду на омладину, од ње је и потекла песма:

Војска смене
никако да крене,
а кад крене,
војска смене
може и без мене.

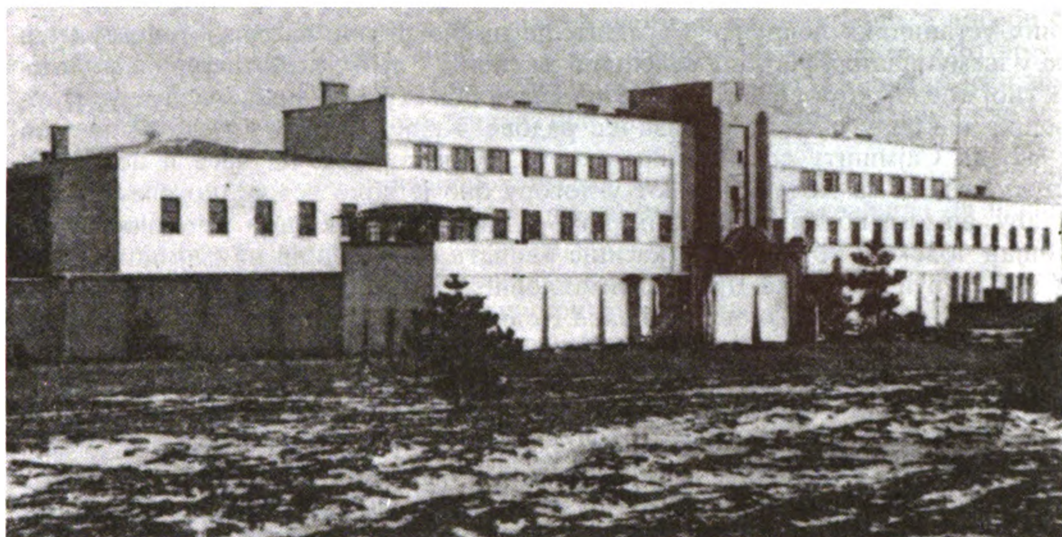

Логор на Бањици

Поред бројних затвора којима су располагали Гестапо и Специјална полиција, у Београду су отворена 1941. године и два концентрациона логора: Бањица и Старо сајмиште, у којима је страдало на десетине хиљада Срба, највише Београђана.

Припреме за отварање логора на Бањици започеле су још у јуну 1941, а први затвореници, њих око 100, доведени су у логор 9. јула. Од тада па до 3. октобра 1944. кроз логор је прошло око 23.500 логораша. Међу првима у њему су били: Слободан Шкеровић, др Вељко Косановић, Милутин Зечевић, Јоца Јовановић, проф. Милутин Смиљанић, Петар Драговић, Богдан Велашевић, Вукашин Антић, Владета Поповић, др Радомир Герић, Митра Митровић, Наталија Хаџић, Иванка Недић и Вера Вребалов. У почетку је логор био намењен само за Београђане, али је касније ситуација налагала да се у њега доводе таоци са ширег простора Србије. Тако су на Бањицу депортовани осумњичени људи из крајева у којима су извођене оружане акције широм земље. Тако је, након пада Ужица, дотерано на Бањицу око 500 талаца. Крајем 1941. и почетком 1942. број депортованих лица попео се на 2.000 до 3.000. Међу првим логорашима били су људи за које се сумњало да сарађују са западним обавештајним службама и комунисти, а касније сви они који су означени као „опасни по јавну безбедност, ред и мир у земљи". Управа града Београда увела је у лето 1942. одређену категоризацију логораша на оне који су одмах за стрељање и оне који се упућују на рад у Немачку или друга подручја. Већина одређених за стрељање погубљена је у Јајинцима, на Централном јеврејском гробљу или непосредно у кругу логора.

Логор Сајмиште је основан 28. октобра 1941. и радио је до јула 1944. године. У почетку су у њему били углавном похватани Јевреји из Београда и Србије, а након њиховог уништења, у пролеће 1942, у логор су довођени све више устаници из Србије, Босне, Лике, Славоније, Срема, односно из

свих устаничких подручја. Сајмиште је имало статус пролазног логора јер се у њему вршила убрзана селекција за слање у друге логоре, гушење у покретној гасној комори, стрељање или одвођење у Немачку, Аустрију, Норвешку и Грчку на тешке физичке радове. Крајем јула и почетком августа 1942. на Сајмишту се налазило око 12.500 логораша, од чега и неколико стотина деце са Козаре. Живот у логору био је врло тежак, комбинован са глађу, зимом, корбачем и применом разних метода којима је понижаван и убијан човек. У току 1942. и касније нацисти су доводили на Сајмиште веће и мање групе четника Драже Михаиловића, било да су их хапсили као легалне четнике при Команди Милана Недића, било да су их хватали у разним борбама и сусретима, нарочито по источној Босни. Само крајем 1942. било их је у логору око 600. Број логораша на Сајмишту стално је осцилирао, зависно од довођења и одвођења, односно зависно од већих или мањих сукоба Немаца са устаницима широм земље. Тако је број логораша нагло растао 1942, након офанзиве Немаца у источној Босни, 1943, након борби са партизанима на Сутјесци и 1944, после великих немачких операција у Србији, Босни и Црној Гори.

ОТПОР У БЕОГРАДУ 1942. ГОДИНЕ

Политичка и војна ситуација у свету поткрај 1941. и почетком 1942. године одражавала се и на односе снага у Србији и расположење у Београду. Након неуспеха немачке офанзиве пред Москвом, у Београду је почело да расте уверење да Хитлерова Немачка није непобедива.

Све немачке војне и полицијске снаге у Србији, као и Недићеве и Љотићеве, биле се у току 1942. усмерене на сламање устаничког покрета у Србији и сваке врсте отпора окупацији по градовима. Становници Београда били су и те године изложени масовним хапшењима, малтретирањима и стрељању. Прво велико хапшење извршено је у ноћи 4/5. јануара, када су на препад похватани бивши југословенски официри на које се сумњало да су четници или да одржавају везу са Дражом Михаиловићем. Шеф Војне управе у Србији генерал Турнер носио се мишљу да ове официре похапси још у септембру 1941, али се у вези са тим у другим инстанцама немачке власти тактизирало све до почетка 1942. године. Планирано је хапшење 926 официра али је у опсежним рацијама пронађено само 486 лица, од којих је након селекције (болест, оданост Недићу и сл.) интернирано у Немачку 407. Истовремено су пописани други станари по кућама и појачана је контрола кретања грађана. Да би се ушло у траг непронађеним официрима и другим непознатим лицима која су боравила у Београду или у њега само долазила, уведена је ревизија пријавних листа и личних карти. Издата је и уредба о увођењу националне службе за обнову Србије, по којој су се сви Срби настањени на подручју општине града Београда, између 1915. и 1924. годишта, морали лично јавити Војном одсеку. У град није могао нико да уђе, нити да га напусти без посебне дозволе – „аусвајса". Пооштрене су и одредбе о пре-

ким судовима, ојачане полицијске снаге, отворени нови затвори, а логори су стално попуњавани новим таоцима. Неки извори бележе да је у то време било просечно по 6.500 људи у затворима и логорима. Појачана је и фашистичка пропаганда против партизана и четника, Југословенске владе и СССР.

Прилике у граду погоршавали су и глад, зима и несташица разних животних намирница. У вези с тим Дирекција за прехрану је тражила од пекара да од 1. јануара 1942. не смеју продавати хлеб оним грађанима чије куповне књижице немају контролну маркицу и нови број. Прописано је да се месо може куповати уз одговарајућу документацију, само уторком и средом. Посебан проблем за Београд је био недостатак млека и млечних производа. До 1941. Београђани су трошили 80.000–90.000 литара млека, набављаног углавном из Срема и Баната. По окупацији Срем и Банат су одвојени од Београда, јер су ушли и друге окупационе структуре, а снабдевање града млеком свело се на оно што се могло набавити из подавалских села, Миријева и Малог Мокрог Луга, што је износило две-три хиљаде литара и није било довољно ни за потребе болница и дечјих установа. Како је зима била оштра и са обилним падавинама, јавио се и проблем недостатка обуће и одеће, посебно за сиромашне грађане и избеглице. Зато се од бољестојећих породица тражило у више наврата да доносе одевне предмете и храну на поједина сабирна места. У томе су видну улогу имали и црква и разна добротворна друштва. У штампи и преко радија помињу се имена многих људи који су прилагали у фонд солидарности. Било је појединаца, као нпр. Александар Симовић из Обреновца, који су прихватили и издржавали по

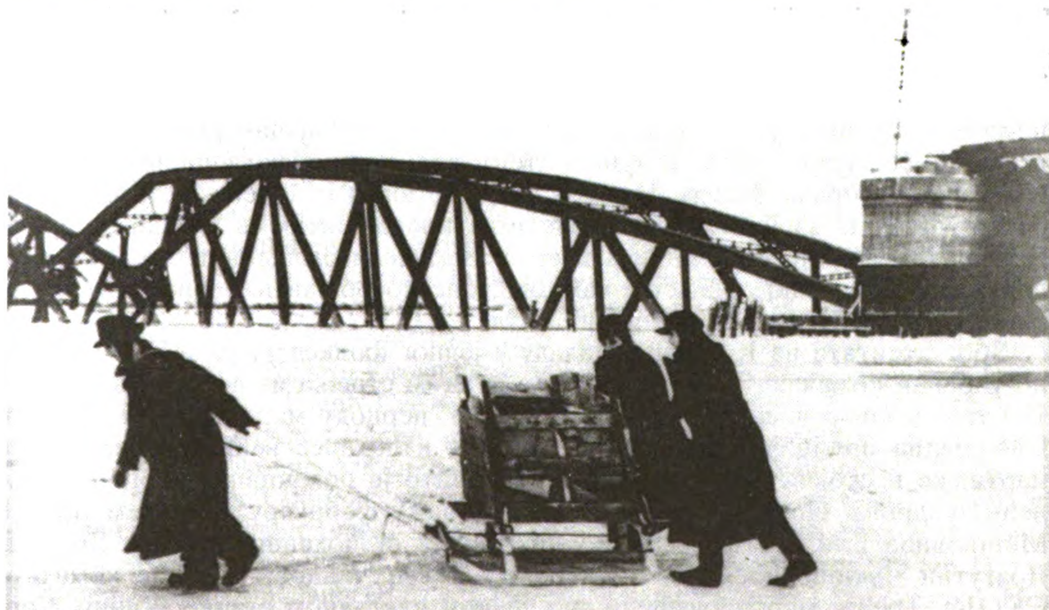

Живот у граду

више десетина избеглица. Ишло се чак дотле да избеглице и незбринуту децу помажу српски официри из заробљеништва у Немачкој. Индиректно, хтело се приказати да они тамо добро живе. У великој несташици хране и одеће није било ништа необично сусрести се са избеглицама које „просјаче по кућама". У општој несташици цене су расле, а „црна берза" је цветала. У борби за опстанак Београђани су хватали везу са околним селима и при путовањима били изложени личним претресима, одузимању робе, малтретирању и понижавању. Већина света је живела у трпљењу, горчини и ишчекивању.

Упркос животним условима који су били веома тешки, јављали су се људи, углавном омладинци, који су изводили разне саботаже, диверзије и акције. Тако су омладинци на Чукарици, у складишту бензина „Шел", сипали у бензин шећер, што је гориво чинило неупотребљивим. Чланови ударне групе (Драган Родић, ученик, Момчило Митровић, студент агрономије и Михаило Анђелковић, студент права) убили су 5. јануара једног белогардејца, након чега су похватани и стрељани, али је претходно откривена већа група омладинаца, на челу са Обрадом Пелемишем и Максимом Крањчецем, похватана и садистички мучена. У вези с тим *Ново време* од 14. јануара 1942. донело је изјаву управника града Београда Драгог Стаменковића у којој се каже да ће се и убудуће изрицати „најоштрија казна за сваку комунистичку делатност". Без обзира на претње, нападнут је 20. јануара немачки подофицир у Звечанској улици, због чега је Управа града Београда формирала специјалне патроле које су крстариле градом, претресале путнике, а неке и хапсиле. Јануара 25. успешно је избављена из затвора (болнице) Иванка Муачевић-Николиш, али је полиција ушла у траг начину извођења акције па је похапсила више од 20 омладинаца, од којих је већи број побила или отпремила у концентрационе логоре. Два дана после ослобођења Иванке Муачевић, покушали су Иван Ленардић и Војислав Поповић да разоружају немачког војника у Небојшиној улици. Свакако најзначајнија акција, изведена је 6. марта, када је извршен атентат на полицијске чиновнике Ђорђа Космајца и Обрада Заладу. Иза ове акције стајала је Јелена Ћетковић, секретар МК КПЈ за Београд, и група омладинаца. Затим је 14. марта убијен Драгољуб Штерић, старешина I кварта. Земунски омладинци такође су изводили бројне акције: паљење камиона, онеспособљавање авионских мотора, атентат на Валтера Филиповића итд.

Због атентата на Космајца, Заладу и једног фолксдојчера у Панчеву, војно-управни командант Србије наредио је да се стреља из логора на Бањици 150 талаца, што је и извршено 7. марта. У периоду март–април Гестапо и Специјална полиција успели су да открију и похапсе већи део београдске партијске и скојевске организације. Нарочито је похапшено много руководећих кадрова. Прва хапшења почела су још у фебруару хватањем Бранка Мишковића Блихера, на основу чијих исказа су похапшени Јосип Шћурла, Драгутин Филиповић, Бане Филиповић и сви чланови Месног комитета СКОЈ-а. Трећег марта ухваћени су у једном илегалном стану у Улици Жоржа Клемансоа Јелена Ћетковић, секретар МК КПЈ за Београд, и Марко Јанковић, секретар IV рејонског комитета.

ва града Београда открила комуни

итете и терористичке групе у Беог

шено око 80 најистакнутијих функционера и чланова комунистичк

С лева на десно: Марковић Јанко и Стефановић Милован, чланови Реонског комитета; Ћетковић Јелена, секретар и Ристић Петар, члан Месног комитета за град Београд, сви ухапшени.

Похапшени комунисти

Хапшења позната под именом „мартовска провала" проширена су не само на руководство Партије и СКОЈ-а већ и на многе чланове њихових рејонских комитета и већи број људи ван комитета и партије, који су помагали партизански или четнички покрет материјално. Рачуна се да је овом приликом партијска и скојевска организација у Београду десеткована. У десетодневном извештају војног заповедника Србије наводи се да је само од 6. до 15. марта похапшено у Београду 208 грађана. Лист *Ново време* од 22. марта 1942. такође је посветио више страница начину деловања комунистичке организације у Београду и хватању њених истакнутих чланова и припадника. Међу њима су наведени: Ћетковић Јелена, Марковић Јанко, Стефановић Милован, Ристић Петар, Стојановић Марко, Чебокли Јосип, Перовић Никола, Ћирић Катица, Радић Светозар, Хаџиниколић Јелена, Хладин Мартина, Крушол Олга, Крклец Јосип, Радушевић Иван, Фрајденфелд Дора, Чегаревић Јован, Јерковић Хасан, Ђурковић Милена, Арсовић Миле, Ђорђевић Владимир, Илић Србољуб, Боројевић Радивоје, Алексић Саво, Перишић Драгољуб, Јовановић Олга, Јанковић Марко, Анђелковић Милун, Грбовић Спасоје, Кумануди Анка, Стругар Јанко, Ђермановић Митар, Лулић Петар, Радовић Божа, Ђорђевић Предраг, Пешић Александар, Тасовац Бранко, Исаиловић Добривоје, Недељковић Младен, Мерло Љубица, Живановић Јован, Шабовић Радосав, Сарић Бора, Кршуљ Олга, Рашовић Иван, Ђурковић

Миленко, Ерцег Стјепан, Ћирић Катица, Громика Никола, Недељковић Миодраг, Јандрејевић Анка, Ковачевић Десанка, Никчевић Миодраг, Мандић Раде, Есаповић Васа, Јанковић Воја, Ћирић Александар, Бабић Илија, Татарин Плавша и Галантић Милорад.

Сви похапшени били су страховито мучени: Јелени Ћетковић пребијена је кичма; једнима је разбијена глава, некима скинута кожа на табанима. Већина активиста из „мартовске провале", њих око 70, није одмах убијена већ је пребачена у логор на Бањици, одакле је извођена на стрељање. „Мартовска провала" се проширила и на друге градове у Србији: Ниш, Белу Паланку, Прокупље, Лесковац. Она се протеже све до јуна, након чега се Специјална полиција усмерила на колективе средњих школа и похапсила око 1.000 ђака. Прво се омладини покушало прићи „педагошки", држањем патриотских предавања, као што су то чинили директор 8. мушке гимназије Велимир Стефановић и Александар Петровић, професор, а затим је за ученике средњих школа уведена радна служба под паролама „Бог чува Србију", „Све за српски народ", „Сама слога Србина спасава" итд. Тако је 5. јула крај Дунава одржан масован збор омладине, са донесеним алатом, на коме је говорио Милан Недић. Дан раније послано је у Немачку 50 омладинаца са циљем да се тамо оспособе за модерне пољопривреднике. Издана је и наредба о планској пољопривредној производњи у економској 1942/43. години, са циљем да се засеју све слободне земљишне површине. Када и то није било довољно, почело се са масовнијим хапшењем омладине и одвођењем на разна места у унутрашњост Србије.

У зиму и пролеће 1942. у Београду су у разним видовима деловале прочетнички оријентисане групе и удружења. На једној страни, посредништвом владе Милана Недића, текли су преговори између мајора Јездимира Дангића, команданта Горског штаба босанских четника и немачког генерала Бадера, с циљем да се 17 источнобосанских срезова прикључи Недићевој Србији, а на другој су чињени напори да се у Београду и око њега формирају, под плаштом Недићевих јединица, разни четнички одреди – све до формирања Ђачког одреда „Војвода Вук" у Сопоту, на обронцима Космаја. Иза ове активности стајали су бројни бивши официри на челу са капетанима Сашом Михаиловићем, Серафимом Неготинцем, поручницима Драганом Пејићем и Јованом Пупавцем, те омладинцима Војином Андрићем, Милорадом Драшковићем и другима. Гестапо је поново ушао у траг тим активностима и у априлу 1942. похапсио још око 130 бивших официра и одмах их послао у логор у Немачку.

Током лета настављена су хапшења људи различитог профила. У другој половини јула ухапшено је 105, а крајем истог месеца још 184 житеља Београда. Од 1. до 25. августа ухапшено је 258 грађана. Поткрај септембра полиција је на Дорћолу и Карабурми вршила систематске претресе појединих рејона и похапсила више десетина комуниста. Каже се да је том приликом откривено преко 20 партијских ћелија и пунктова. Хапшења и продор у структуру Партије и СКОЈ-а настављени су и у наредна три месеца. Међу похапшенима нашли су се и Василије Ивановић, инжењер, секретар I партијског рејона, Војислав Вучковић, композитор, др Тодор Бороцки,

лекар, Ђука Динић, Радмила Шнајдер, Мирјана Обрадовић и други. Многи од њих издахнули су од батина у затвору: Драгомир Станковић, Јосип Кисељак, Петар Ратковић, Никола Јефтић, Данило Јањатовић и други.

У октобру су се Немци поново окомили на организацију Драже Михаиловића. Тако су похапсили 48 грађана за које су имали податке или су сумњали да сарађују са Дражом. Међу њима су била 34 официра Српске државне страже са командантом Београда Ђурићем. Од тада па надаље окупатори су настојали да се потпуније увере у то ко је извршио одређену саботажу, диверзију или акцију, партизани или четници, и да на основу тога стрељају таоце, квалификујући их претходно као пропартизански или прочетнички оријентисане. Занимљиво је да су у случају неидентификовања починилаца узимали за одмазду подједнак број талаца из оба покрета. То што већи број људи није припадао ниједном покрету, за Немце није било битно.

Прве наредбе о стрељању четника објављене су у новембру, када је немачка команда у Београду наредила да се стреља 13 лица „због припадања Дражиној организацији и ношења оружја". Репресалије окупатора у Београду достигле су кулминацију у децембру 1942. године. Тако је 1. децембра стрељано 11 лица, 4. је ухапшено 59 грађана, 8. децембра стрељано је 11 а ухапшено 27. Петнаестог децембра стрељано је 60 грађана, а 23 лица су ухапшена. Наредног дана стрељано је 24, а 27. децембра још 17 талаца. Тих дана у Београду је откривена и четничка радио-станица, због чега је стрељан руководилац радио-везе и још четири сарадника.

За масовна хапшења свог чланства ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију углавном су пребацивали кривицу на нижа партијска руководства, која се, наводно, не прилагођавају довољно условима илегалног рада, а нису узимали у обзир чињеницу да се Немци за сваку своју главу свете српском народу 50–100 пута више.

ОТПОР У 1943. ГОДИНИ

Крајем 1942. и почетком 1943. године, после победе Совјета код Стаљинграда и западних Савезника у Африци, почиње се полако назирати коначни победник у Другом светском рату. То свакако утиче позитивно и на политичко расположење Београђана.

Пораз Ромелеове армије у Африци нагнао је највише немачке кругове на помисао да би могло доћи до сличног искрцавања Савезника и на Балкану. Стога је растао и значај Србије, њених магистралних путева, рудника, и Београда као српског економског и политичког центра. Не без разлога и дубоке позадине, пренета је преко *Новоī времена* од 12. фебруара 1943. вест из Међународног обавештајног бироа у Берну да је Совјетска влада, пре извесног времена, нотом упућеном владама Енглеске и САД, уложила званични вето против евентуалног плана англосаксонских сила да покушају инвазију континенталне Европе преко Балканског полуострва, са образло-

жењем да Балкан спада у специјалну интересну сферу Совјетске уније. Проблем је, наводно, отклоњен тако што су Енглеска и САД признале Совјетској унији право првенства на поменутом простору. Иза тога уследила је изјава владе Милана Недића да је српски народ гурнут у англосаксонски рат без икаквог ратног циља, јер његови интереси нису били угрожени. Наглашава се да је Југославија жртвована ради Совјета, а сада се хоће да се жртвује и Србија. Поента је у томе да се „српски народ одлучно определио за Европу и европску цивилизацију и на томе ће путу истрајати до краја". Стално је понављано да Немачка бранећи себе брани Европу и да српски народ није за комунизам „сем извесних загрижених интелектуалаца и фукаре која се нада пљачки".

Упоредо са тим играма политичког карактера, које су имале за циљ да се влада Милана Недића стално исказује као сизеренска, предузете су и мере да се простор Балкана и Србије држи у пуној покорности. Хитлер је, да би ослободио своје трупе било какве одговорности пред акцијама у устаничким областима, издао још крајем новембра 1942. упутство „О поступку приликом борби са бандама", у којем је дао одрешене руке својим јединицама да могу чинити злочине над цивилним становништвом, не осврћући се на било какве ратне конвенције.

У вези с развојем ситуације на светским фронтовима, и код већег броја присталица Драже Михаиловића почело се јављати схватање да је наступила година у којој се треба више ангажовати за четничку ствар. Такве тенденције осетио је и Гестапо и зато је почетком 1943. појачао своју делатност према четницима. Немачка полиција хапсила је бројне присталице четника, а неке од њих изводила на стрељање. Гестапо је нарочито трагао за оним људима Драже Михаиловића за које је имао податке или сумњао да одржавају везу са енглеском тајном службом. По тој основи ухапшен је Јово Поповић, један од вођа Земљорадничке странке, затим два брата др Милоша Тупањанина, Обрад Мастиловић, Стево Делић, Воја Лазић и други, који су, након тешких ислеђења, пребачени у бањички логор и већином пострељани.

Већи број професора Београдског универзитета напречац је отпуштен с посла или пензионисан. Међу отпуштенима су: др Бранислав Недељковић, доцент Правног факултета, др Душан Дончевић, доцент Правног факултета и др Димитрије Тихомиров, ванредни професор Медицинског факултета. Пензионисани су: др Михаило Илић, редовни професор Правног факултета, др Јован Ловчевић, редовни професор Правног факултета, др Милош Ђурић, ванредни професор Филозофског факултета и др Бранислав Деметровић, доцент Правног факултета. Истовремено су предузете мере да се поставе нова лица на Универзитету за која се сматрало да јесу или да ће бити лојална према властима. Њихова имена објављена су у *Новом времену* од 13. фебруара 1943. године.

Без обзира на то да ли су они који су хапшени квалификовани као четници или партизани, за Београд и Београђане је битно да је наступила трећа година мука и патњи, уз велику стегу и тортуру окупатора. Другог јануара у граду је ухапшено 27 људи. Четвртог јануара стрељано је 13, а 25.

јануара још 57 затвореника из логора на Бањици. Од 6. до 25. јануара у Београду је ухапшено 150 људи. Међу њима су били и истакнути активисти КПЈ, као што су Јанко Лисјак, секретар МК КПЈ за Београд, који је због мучења умро у затвору, Марко Томић, који је у пружању отпора погинуо 17. јануара, Станислав Сремчевић, кога су заједно са Ђуром Гајићем убили агенти Специјалне полиције 15. фебруара са још 113 лица.

Због акција и саботажа изведених у крушевачком округу, генерал Бадер је наредио да се 5. фебруара стреља у Нишу 195 затвореника, и то из логора у Нишу и Београду. Велика одмазда за антифашистичке акције у пожаревачком округу извршена је 19. фебруара, када је стрељано 400 логораша, од чега 225 из Београда. Само од 21. до 28. фебруара у Београду је стрељано 500 логораша.

Београђане који су имали срећу да буду поштеђени бројних хапшења и стрељања чекала је масовна радна служба, било у граду, било у унутрашњости Србије, све до Немачке и њених рудника. Обавезан четворомесечни рад за годишта од 1917. до 1921. уведен је још марта 1942. За рад у Немачкој узимани су мушкарци од 18 до 45 и жене од 21 до 35 година. Пошто се све то показало недовољним, листа је проширена и на старија годишта.

Шестога марта 1943, у дому „Србозар" у Немањиној 28, свечано је обележена годишњица Српске заједнице рада, за коју је генерал Милан Недић рекао да је „дело великог социјалног и државног програма будуће нове Србије". Инсистирало се на томе да заједница као форма рада има свој дубоки корен у души српског народа и да она значи братство, љубав и слогу. Иза ових и сличних тирадних речи уследила је у истом месецу наредба Општине града Београда: „Према насталој потреби, а на основу наређења надлежних немачких власти и на основу Уредбе о обавезном раду и изменама и допунама исте, има се одмах приступити регрутовању обвезника Службе рада за године 1912, 1913, 1914, 1915. и 1916. Рад траје четири месеца, обезбеђен стан и храна." Марта 12. 1943. ујутро, на Ташмајдану, крај Пожарне команде, чекало је сврстано по групама око 1.500 људи да буде испраћено на рад у унутрашњост Србије. На поласку им је Драги Јовановић рекао: „Рад у интересу народа мора нам чинити част и задовољство." Новинар Дамјан Ковачевић иступао је у новинама са уводним чланцима: „Рад и само рад". Све је било срачунато на то да се мобилише што више радне енергије српског народа за потребе Трећег рајха. Цени се да је у току 1943. око 11.000 Београђана било упућено на принудни рад у разна места у Србији (Костолац, Бор) и Немачку.

У току марта ухапшено је укупно 270 лица, а 300 омладинаца је послано на рад у Немачку. Април је такође протекао у знаку одмазди. Тог месеца ухапшено је 194 лица, а стрељано због разних саботажа и акција 412 грађана, претежно из логора на Бањици. Најбројнија стрељања извршена су 5. и 14. маја, када је стрељано 140 затвореника. Јуни је протекао у знаку откривања четничке омладинске организације, због чега су извршена многобројна хапшења. Током јула ухапшено је 120 лица, од којих је 21 омладинац из омладинског четничког штаба, а стрељано је 100 затвореника. Истог месеца (23. 07. 1943.) врховни командант немачких трупа у Србији наредио је да се одштампају и растурају прогласи којим су уцењени Дража Михајловић и Јосип Броз Тито на по 100.000 златних немачких марака.

награда од 100.000 рајхсмарака у злату!

100.000 РАЈХСМАРАКА У ЗЛАТУ ДОБИЋЕ ОНАЈ КОЈИ ДОВЕДЕ ЖИВА ИЛИ МРТВА КОМУНИСТИЧКОГ ВОЂУ ТИТА.

Овај злочинац бацио је земљу у највећу несрећу. Као бољшевички агент, овај скрнавитељ цркава, попов и друмски разбојник хтео је да образује у земљи совјетску републику, а к томе је уобразио да је он позван да „ослободи" народ. За остварење тога циља он се спрема у шпанском грађанском рату и у Совјетској Унији, где је упознао све терористичке методе ГПУ-а, методе скрнављења културе и животињског уништавања људских живота.

Ова његова „ослободилачка акција", која је имала да утре пут бољшевизму, том најгрознијем политичком режиму на свету, одузела је имање, добра па и живот хиљадама људи. Она је само пореметила мир сељака и грађанина и бацила земљу у неописиву беду и невољу. Порушене цркве и спаљена села трагови су којима је он прошао.

СТОГА ЈЕ ОВАЈ ОПАСНИ БАНДИТ У ЗЕМЉИ УЦЕЊЕН СА 100.000 РАЈХСМАРАКА У ЗЛАТУ.

Онај који докаже да је овог злочинца учинио безопасним или га преда најближој немачкој власти не само што ће добити награду од 100.000 Рајхсмарака у злату, него ће тиме извршити и једно национално дело, јер ће ослободити народ и отаџбину од бича бољшевичког крвавог терора.

Врховни заповедник немачких трупа у Србији

Јосип Броз Тито

награда од 100.000 рајхсмарака у злату!

100.000 РАЈХСМАРАКА У ЗЛАТУ ДОБИЋЕ ОНАЈ КОЈИ ДОВЕДЕ ЖИВА ИЛИ МРТВА ВОЂУ БАНДИ ДРАЖУ МИХАЈЛОВИЋА.

Овај злочинац бацио је земљу у највећу несрећу. Отупавивши од разпратног живота, уобразио је он да је позван да „ослободи" народ. Као енглески плаћеник, овај смешни хвалисавац није ништа друго радио већ утирао пут бољшевизму и тиме помогао да се униште сва национална добра која су народу од најкада била висока и света. Он је тиме пореметио мир сељака и грађанина, упропастио имање, добро па и живот хиљадама људи, а земљу бацио у неописиву беду и невољу.

СТОГА ЈЕ ОВАЈ ОПАСНИ БАНДИТ У ЗЕМЉИ УЦЕЊЕН СА 100.000 РАЈХСМАРАКА У ЗЛАТУ.

Онај који докаже да је овог злочинца учинио безопасним или га преда најближој немачкој власти не само што ће добити награду од 100.000 Рајхсмарака у злату, него ће тиме извршити и једно национално дело, јер ће ослободити народ и отаџбину од бича нечовечног крвавог терора.

Врховни заповедник
немачких трупа у Србији

CCC/7/4/118

Дража Михаиловић

У августу је стрељано око 300 људи. Истога месеца у Београду је формиран Штаб групе армија „Ф" са фелдмаршалом Максимилијаном фон Вајксом на челу, који је истовремено вршио дужност врховног команданта Југоистока. Група армија „Е" са немачким командантом Лером остала је надлежна само за Грчку. Са том реорганизацијом немачког командовања порасла је и улога Београда, што се испољавало негативно по живот становништва јер су немачке потребе биле још веће.

У другој половини 1943, нарочито после велике тенковске битке код Курска, савезничког искрцавања на Сицилију и капитулације фашистичке Италије, у Београду је поново повећан интерес за четничку ствар. Знатан број истакнутих људи из разних политичких странака сматрао је да је време да се још активније укључе у политичку борбу на страни покрета Драже Михаиловића, јер се очекивало да ће овај покрет однети војну и политичку победу у Србији. Његове везе са избегличком краљевском владом у Лондону, започете још 1941. преко др Милоша Секулића и Градимира Бајлонија, биле су све интензивније, а присуство бројних савезничких мисија у штабу Драже Михаиловића и другим четничким штабовима на терену, као и материјална помоћ која је пристизала, упућивали су на закључак да Србија неће остати изван интереса западних Савезника и повратка у Београд владе на челу с краљем. У јесен те године много се у Београду и околини говорило и радило на формирању четничких корпуса, који је требало да у датом моменту преузму војну и политичку власт. Замишљено је да Београд има пет корпуса са 17 бригада и пројицирани су и њихови штабови. О бројном стању и наоружању ових јединица може се само наслућивати, јер прецизних извора нема. У оквиру Команде Београда било је предвиђено и оснивање војно-позадинске и цивилне власти.

Да нацисти нису благонаклоно гледали на ове напоре четништва у Београду види се по томе што су 24. септембра открили командни центар Мирослава Трифуновића, делегата Драже Михаиловића, и том приликом похапсили шест чланова војног и пет чланова цивилног штаба, као и 16 четничких присталица из Српске државне страже Милана Недића. У истом месецу стрељано је у Београду 250 затвореника, а ново велико стрељање било је 1. октобра, када су из логора на Бањици изведена 223 заточеника. Међу њима су биле и Лепосава Стаменковић и Милена Марковић. У октобру је Специјална полиција похватала неколико важних активиста КПЈ, међу којима и Веру Милетић, новог секретара МК КПЈ за Београд, и Василија Буху, члана ПК КПЈ за Србију. Како нису могли издржати полицијску тортуру, открили су познате им везе и људе, због чега су уследила нова хапшења и саслушања. Међу похапшенима били су: Мирослав Павловић, са женом Даницом, сестре Дабић, Љубица Жужек, Јанко Јанковић, Цветко Црњак, Србијанка Букмировић, Синиша Станковић, Душан Богдановић, Стипе Пекић, Добрила Благојевић, Драгослав Дожић, Даница Вучетин, Душко Јовановић, Деса Жарић и други. Немци су 29. октобра казнили Београд стрељањем још 400 људи. Новембар и децембар 1943. протекли су у знаку мањих хапшења и стрељања, али су зато појачане борбе и одмазде у западној Србији, где су биле продрле две дивизије народноослободилачке војске из Босне.

У ИШЧЕКИВАЊУ СЛОБОДЕ

Влада Милана Недића суочила се у 1944. години са многим проблемима привредног, политичког и друштвеног карактера, није била дорасла да их решава. Несташицу животних намирница и даље је пратила „црна берза“, коју није било могуће спречити никаквим забранама и казнама. Око железничке станице, на пијацама, по скровитим улицама и пред биоскопима куповала је по повишеним ценама разна дефицитарна роба. Новогодишњи, божићни, светосавски и други српски празници прожети православним обичајима (ношењем бадњака, миробожењем, свечаним академијама, фамилијарним и пријатељским посетама) чинили су да се за часак заборави сурова стварност у којој су се људи нашли.

Док су се, у општој несташици, појединци богатили, маса света живела је на ивици беде. У жељи да отупи оштрицу незадовољства, влада је донела, још фебруара 1942. године, Уредбу о испитивању порекла имовине и одузимању имовине стечене на недопуштен начин. Међутим, дејство те уредбе никада нису осетили они на које се највише циљало.

Нарочиту пажњу јавности требало је да привуче и отварање Београдског универзитета, које је приказивано као догађај од прворазредне важности за српски народ, али и као чин којим немачке власти документују своје поверење према Србима. О почетку рада Универзитета и његовом ректору др Николи Поповићу писала је и немачка штампа. Велики значај придаван је и Државној управи рада на челу са Александром Ђорђевићем, преко које су рађени разни пројекти за препород Србије и Београда. Под паролом да „цео Београд постаје велика и вредна породица“ одвијале су се разне активности: чишћење снега по улицама и на јавним местима, засејавање свих башта и слободних земљишних површина, одлазак омладине на разне колективне радове. Увећан је и број група омладине која је слата у Немачку на инструктажу из пољопривреде. Тако је 1942. у Немачку отишла само једна група, 1943. четири групе, а 1944. било је предвиђено пет група.

Мада суочен са разним несташицама материјалног карактера, претежан број Београђана ушао је у 1944. годину са највећим уверењем да се силама фашизма ближи крај. То уверење почивало је на чињеници што се ратне операције на Источном фронту и у Италији развијају у корист антихитлеровске коалиције. Истовремено, Београђанима су преко радио-станице „Слободна Југославија“, савезничких радио-станица, штампе и на друге начине стизале вести о најновијим политичким и војним догађајима са појединих простора окупиране Југославије. Коментарисани су, на пример, успеси народноослободилачке војске у јесен 1943. године, деловање разних савезничких мисија и њихових намера у четничким и партизанским јединицама, признање НОВ и ПОЈ од стране савезничких вођа на Техеранској конференцији, доношење и објављивање одлука II заседања АВНОЈ-а итд. Скуп тих и других догађаја утицао је на политичко расположење у Београду. Али како је Београд био у идеолошко-политичком и сваком другом погледу слојевит град, тај утицај се испољавао у разним срединама на различите начине.

Комунисти, колико их је у граду остало после силних провала, и присталице НОП-а били су одушевљени најновијим политичким и војним успесима и Совјета и свог покрета.

Четници и присталице четничког покрета такође су били прожети оптимизмом, јер су очекивали да ће у 1944. години западни Савезници однети коначну победу над силама Осовине и да ће то, рачунали су, бити и победа четника на челу са краљем Петром II. Међутим, одлуке II заседања АВНОЈ-а веома су их узнемириле. Зато они припремају и одржавају разне састанке и конференције на којима траже пута и начина да се изразе негативно према тим одлукама. У селу Ораовици одржана је 10. децембра 1943. једна претконференција за зузимање коначног става у вези са тим, на којој је било присутно и неколико политичара из Београда. Разговарало се о потреби одржавања свеопштег српског конгреса на коме би требало да се нађу најистакнутији представници српског народа, без обзира на страначку припадност. Циљ конгреса би био дефинисање ужих и ширих циљева српског народа на државном, економском, моралном и културно-просветном плану. У писму Адама Прибићевића Дражи Михаиловићу истиче се да „светосавски скуп мора да буде израз одушевљења и спонтана манифестација жеља, потреба и гледишта целокупног српског народа на решење његових животних питања, као што је то била скупштина у Орашцу, скупштина у Такову, Подгоричка народна скупштина, које су прогласиле уједињење својих покрајина са Србијом 1918".

Као што је познато, такав конгрес је и одржан од 25. до 28. јануара 1944. године у селу Ба близу Љига, испод планине Сувобора. Присуствовало му је 298 делегата из разних делова Југославије и из разних политичких странака и неполитичких, културних, просветних, спортских, патриотских, социјалних и хуманих установа и организација. Пошто је саслушао изјаву представника Југословенске краљевске владе, министра војске, морнарице и ваздухопловства и команданта Југословенске војске у отаџбини, армијског генерала Драже Михаиловића, као и изјаве и реферате представника политичких странака и неполитичких народних организација, Народни светосавски конгрес је донео Резолуцију у којој је одредио свој став о свим питањима унутрашње и спољне политике земље и однос према партизанском покрету. Конгрес је донео Резолуцију:

1. Одато је признање Југословенској народној војсци која се под командом Драже Михаиловића организовала у отаџбини и повела борбу за успостављање народне државе и одбрану народних слобода.

2. Поздрављена је изјава Драже Михаиловића да и он и војска остају верни уставном и законском поретку Југославије, као и да ће поштовати искључиво право слободног и на демократским начелима изабраног народног представништва да уставним путем изврши организацију државе.

3. Осуђена је акција КПЈ која се издвојила из општенародне заједнице, створила своју партијску војску и чини напоре да рушењем државног уставног пореткадограби власт заводећи своју диктатуру у Југославији.

4. Позива се КПЈ да обустави своју штетну акцију на војном и политичком пољу и да се у ослободилачком рату потчини општој народној дисциплини.

5. Као општи политички програм постављен је захтев да се обнови југословенска држава и прошири на територије на којима живе Срби, Хрвати и Словенци, и да се Југославија уреди као федеративна држава у облику уставне и парламентарне наследне монархије, са династијом Карађорђевића на челу.

5. Да се у оквиру федеративне Југославије створи једна српска јединица која ће окупити цео српски народ на његовој територији.

7. Да се држављанима Југославије обезбеде сва политичка права и слободе.

Другим речима, Конгрес у селу Ба је одлучно одбацио одлуке II заседања АВНОЈ-а и прогласио их ништавним, као и разграничења између Срба и Хрвата без присуства легитимних представника српског народа: „Конгрес осуђује покушај комунистичког већа да једностраним одлукама присвоји себи право да мења уставни поредак Југославије. Те одлуке су без икаквих вредности, и влада Рибар–Броз–Пијаде није никаква народна влада, већ је једнострана творевина комунистичке странке Југославије."

У погледу односа према политичким странкама у Југославији Конгрес је заузео став да се не фаворизује ниједна политичка странка, нити да се сам Конгрес претвара у политичку странку. Речено је да равногорски покрет тежи да окупи и обухвати сав народ, заједно са свим странкама које имају у њему корена и које свој опстанак и програм заснивају на демократским начелима. Зато се Конгрес заложио за обликовање југословенске демократске народне заједнице, у којој би требало да се нађу сви грађани Југославије који у целости прихватају општенародни програм који је утврдио Народни светосавски конгрес у селу Ба. Таква југословенска заједница имала би своје органе: конгрес, централни национални комитет, обласне националне комитете, среске, општинске, градске (месне) и сеоске одборе.

На основу Резолуције и закључака Конгреса израђен је касније низ аката и подаката који се односе на унутрашња и међународна питања, онако како их је видео и пропагирао четнички покрет. Формиран је и одбор стручњака који је израдио низ специјализованих студија о разним питањима уређења Југославије и међународних односа. Међутим, због војних и политичких догађаја који су били неповољни за четнички покрет, све је то остало на папиру и било злоупотребљавано против српског народа као великосрпска творевина.

Још на Конгресу, а нарочито после његовог завршетка, остале су приличне несугласице око питања војне и политичке власти између Драже Михаиловића и Националног комитета. Михаиловић је, полазећи од планова о коначном ратном исходу у Југославији, посебно у Србији, у корист четништва, заступао гледиште да се политичка питања оставе по страни док се рат не заврши. Међутим, Национални комитет и не мала група око њега тражили су да Дража Михаиловић буде само војни руководилац, а да сва

политичка питања решава Национални комитет. На тој основи дошло је и до одређеног разилажења између Драже Михаиловића и Драгише Васића. У спор се умешала и Југословенска влада у избеглиштву, која је тражила да се односи не заоштравају. Но, без обзира на поменуте спорове, Конгрес у селу Ба је имао одређено позитивно дејство на даље јачање четништва и изазвао је оштре реакције свих противника четничког покрета.

Став народноослободилачког покрета према четничком покрету био је дефинисан још 1942. године, када су четници сврстани у табор реакције и у сараднике окупатора које треба тући свим средствима. Кроз рат је у многим партијским директивама истицано да је уништавање четника „исто толико важно као и ликвидирање окупатора, с којим они отворено сарађују". Како су године пролазиле и победа Савезника над силама Осовине била све ближа, четници су за НОП били све опаснији, јер су као припадници антифашистичког покрета могли бити конкуренти у будућој власти и друштвеном уређењу земље. Отуда је уништавање четника постало за НОП императив.

Разне немачке војно-политичке команде и установе нису према четницима имале јединствено гледиште већ је све зависило од склопа ширих околности и конкретног понашања појединих четничких команди на терену. Немци нису радо гледали на бројно јачање четника, а поготову на разне саботаже и оружане акције које су предузимале поједине четничке команде на терену. Зато су на састанку 1. фебруара 1944. у Београду закључили да предузму операције против четничких корпуса Драгослава Рачића и Николе Калабића. Операција против Клалбићевих четника почела је 17. фебруара. У њој је било 913 мртвих, заробљених и ухапшених, од којих 731 наводно у борбама, а око 200 четника похапшено је као – „сумњиви". Како је у акцији против четника учествовао и Српски добровољачки корпус, то су односи на релацији Михаиловић–Недић–Љотић били привремено врло затегнути. Али, уз помоћ Нојбахера, проблем је решен на тај начин што је Недић ступио у преговоре са Дражом Михаиловићем, које је водио Драгослав Рачић. Договорено је да четници и Недићеве оружане снаге сарађују у борби против НОП-а; да четници у ту сврху пруже помоћ Недићевим снагама; да се рањени и болесни четници лече у државним болницама. Нема сумње да су успеси НОП-а у јесен 1943. и 1944. године натерали Недића да се, више него раније, наслања на четнички покрет и да га помаже кадровски и материјално. С тим у вези налазио се код Недића Драгослав Павловић, један од најистакнутијих Дражиних сарадника, који је имао задатак да усклађује акције. Иза приближавања Драже Михаиловића и Милана Недића и њихових удружених акција против НОП-а стоје, свакако, Немци, који су у тим потезима видели своју рачуницу.

У жељи да покажу снагу и активност, четници су постали врло оштри према појединим подручјима, селима и људима који су били наклоњени НОП-у. Над њима су вршили разне одмазде, па и злочине. Још 20/21. децембра 1943. четници су у селу Враничу код Београда заклали 67 сељака, а у Београду су проношене вести и о великим одмаздама четника над комунистима и припадницима НОП-а у Јагодини, Ћуприји, Параћину, околини Пожаревца итд. Почетком јануара 1944. Немци су, заједно са теренским

четницима претресали терен око Млаве и Пека, где су палили куће и у сваком селу стрељали по неколико људи. У времену од 16. јануара до 15. фебруара стрељано је у Србији за одмазду 150, а ухапшено 984 лица, од чега само у Београду 234. Од 16. фебруара до 15. марта ухапшено је само у Београду 311, а у унутрашњости Србије 1.479 лица. Крајем фебруара ухапшено је у Шапцу 90 грађана, који су након ислеђења доведени у Београд. Четвртог марта Београд је освануо у знаку рације на оне који су, тобоже, прекршили радни уговор. Ухапшено је 106 грађана и одмах послано на рад у Немачку. Дан касније, ухапшено је 15, а 7. марта 26 лица. Само у периоду од 20. до 31. марта ухапшено је у Београду 129, а у унутрашњости Србије 537 грађана.

Утицај на политичко расположење у Београду имао је и поновни прелаз неких јединица НОВ и ПОЈ (2. и 5. дивизија) из источне Босне у западну Србију, са циљем да продру у Шумадију и форсирају реку Ибар према Топлици и Јабланици. Истовремено, партијском руководству Србије и Београда наложено је од ЦК КПЈ и Врховног штаба да мобилишу читав партијски и војни апарат у Србији на формирању нових јединица. Било је то време када је амбициозни Јосип Броз чинио све напоре како би ојачао своје позиције у Србији и отклонио неверицу Савезника, посебно Черчила, да Србија није за НОП. Радећи у духу директива Врховног штаба, руководство НОП-а у Србији знатно је омасовило јединице НОВ и ПОЈ. Тако је у пролеће 1944. дејствовало у Србији 9 бригада и више партизанских одреда, чета и група. У то време формирана је и јединствена команда за јужну Србију, а 19. маја и прва дивизија НОВ и ПОЈ за Србију. До средине лета формиране су још четири дивизије.

Услови за развој НОП-а у Београду нису били као у унутрашњости Србије јер је Београд био пун разноразних установа и јединица окупатора, Недића, па и четника Драже Михаиловића.

После велике провале у јесен 1943. године, партијске и скојевске организације у Београду биле су, углавном, разбијене. Остале су само изоловане групе комуниста и скојеваца које су деловале самоиницијативно. Али остало је доста партијске технике у којој је штампан *Глас*, орган НОП-а Србије. Знатан број млађег света, нарочито студентске и средњошколске омладине, тражио је пута и начина да се повеже са партизанским покретом. Најповољнији правац за излазак из Београда ишао је преко Земуна и из Земуна према Срему, јер је то био најближи додир са слободном територијом. Томе је допринела и чињеница што је илегални НОП у Земуну био снажнији и организованији него у Београду. На његовом челу стајао је у то време МК КПЈ, који је водио Фрањо Вучинек па Никола Бобић. Партијска организација имала је око 50 чланова а скојевска око 170. Из Земуна су према слободној територији у Срему или према појединим партизанским јединицама упућиване разне врсте робе и лекови. У Земуну је изведено у то време и више успешних атентата на окупаторске полицајце и њихове сараднике.

Од априла до септембра 1944. Београд се суочио и са неколико страховитих бомбардовања из ваздуха. Она су изведена у оквиру савезничке операције за спречавање Трећег рајха у снабдевању горивом, јер је Београд био

један од важних пунктова и претоварна станица на воденом и железничком путу румунске нафте за Немачку. У Београду су била лоцирана велика складишта бензина, муниције и разне друге робе за лиферовање у Трећи рајх или на Источни фронт. Напад на Београд извршен је 16. и 17. априла са више стотина четворомоторних савезничких авиона. За разлику од 1941, најзначајнији циљеви овога пута били су мостови на Дунаву и Сави, складишта материјала, непријатељски гарнизони и тачке авио-отпора око Београда. Град је тада бранило око 40 батерија различите јачине и домета. У тим нападима погинуло је око 200 непријатељских војника и око 1.160 цивила. Много цивила погинуло је и због тога што је ускршње јутро освануло сунчано и топло, па је маса света изашла на улице и верску службу у оближње цркве. Управо када се свет пробудио и једва дочекао да га на градском простору обасјају први умилни, жељно очекивани, сунчани зраци, наишли су тешки, тзв. савезнички, бомбардери и почели немилосрдно да сеју смрт изнад глава невиних и беспомоћних грађана, уништавајући читаве делове Београда. Седамнаестог априла бомбардери су погодили и логор Сајмиште, у коме је погинуло 60 а рањено око 150 логораша. Том приликом београдски и земунски илегалци прихватили су око 100 талаца и неке од њих пребацили на слободну територију. Имајући у виду снажну противваздушну одбрану, савезнички авиони су бацали бомбе са велике висине, због чега су цивилне жртве биле још веће. Од стране окупатора и владе Милана Недића бомбардовање Београда и других градова у Србији приказивано је као још једна завера сва три савезника против српског народа. Војни заповедник Србије изразио је српској влади своје дубоко жаљење поводом бомбардовања и као помоћ настрадалим приложио милион динара. Донети су и прописи о држању грађана за време наредних бомбардовања. Савезничка бомбардовања су поновљена 21. и 24. априла, 18. маја, 6. јуна, 8. јула и 3. септембра. У њима је погинуло око 400 немачких војника, а број рањених војника и цивила није никада прецизно утврђен. Оштећени су мостови на Сави и Дунаву, пристаништа, водовод, канализација, електрична централа, а поремећено је и снабдевање и погоршани су још одраније тешки услови живота становништва. Уздрман је и систем окупационе и квислиншке управе, што је припадницима и партизанског и четничког покрета пружало простора за аткивније деловање.

Оно што је у Београду остало непромењено, без обзира на све поремећаје са земље и из ваздуха, јесте оштар курс окупатора према српском народу и његовим највиталнијим деловима, ма коме покрету или сталежу припадали. За њега су и партизани и четници били опасни у оној мери у којој су њихове снаге биле јаке и мобилне на рушењу окупационог система. У том светлу су се понашали према свим незадовољницима у Србији, а још ревносније у Београду, где се налазила њихова централа и команда за Балкан.

Од 15. марта до 15. априла у граду су ухапшена 102 лица. На основу наређења немачке команде Недићева влада је прогласила општу мобилизацију. Циљ је био да се попуне редови Српске државне страже под командом Д. Љотића. Међутим, ова мера је дала ограничене резултате јер се повећао одлив омладине из Београда према партизанима и четницима у околину

Београда. Стога су вршени нови претреси, хапшења и узимање талаца. Отпремане су нове групе на рад у Немачку, а у Јајинцима и на другим стратиштима вршена су и даље стрељања. Крајем јуна изведена је једна од последњих провала у организацију КПЈ у Београду. С тим у вези, у *Новом времену* од 21. IX 1944. писало је: „У руке полиције пала је глава КПЈ, њено руководеће тело за Србију, безмало са свим члановима. Пао је тзв. Технички апарат." Радило се заправо о хапшењу Светислава Каначког, руководиоца партијске технике ПК КПЈ за Србију, у Горњомилановачкој улици. Након његовог пада откривено је више партијских пунктова и штампарија *Гласа,* листа НОФ-а за Србију. Пружајући отпор полицији, том приликом су погинули Бранко Ђоновић, штампарски машинист и Слободан Јовић, словослагач – обојица кључни људи у раду партијске технике. Истом приликом затворени су Јован Ђорђевић, бивши професор Београдског универзитета, Милосав Пековић, Милутин Благојевић, аутомеханичар, Ратка Благојевић, домаћица, Јозефина Грундл, Драгослав Грундл, Анђелија Поповић, кројачица, Недељка Оклобџија, Ана Добеш, Глигорије Соколовић, Невенка Јовановић, др Милош Милошевић, Гордана Перента и Стеван Стевановић, чиновник у Министарству грађевина, са станом у Гарибалдијевој улици бр. 4, који је у кући имао изграђено посебно склониште у коме су се скривали др Благоје Нешковић, секретар ПК КПЈ за Србију, и Петар Стамболић, командант Главног штаба НОП одреда за Србију.

На захтев војноуправног команданта Србије Недић је, половином августа, наредио управнику града Београда и шефу логора Бањица да затворе, привремено или стално, сва она лица на која се сумњало да су против окупатора. Она су, према том наређењу, била разврстана у четири категорије. Али поновни продор оперативне групе дивизија НОВ и ПОЈ у Србију и повећана активност четничких одреда нису дозволили да се то спроведе у дело. Титове дивизије продрле су још у августу 1944. преко Ибра и Копаоника у Топлицу и спојиле се са већ формираних пет српских дивизија. Тим чином отпочела је борба за коначно ослобођење Србије и Београда. Томе су допринеле, свакако, и јединице Црвене армије, које су 14. септембра избиле на границе Југославије.

Успеси НОВ и ПОЈ у лето 1944. допринели су и јачању НОП-а у Београду. ПК КПЈ за Србију предузео је низ мера за одлучне борбе. Створен је нови ОК са седиштем у Младеновцу. Група активиста ушла је илегално у град да повеже борбене групе, како би биле спремне када дође до напада споља. Образовано је партијско повереништво на челу са Олгом Врабич. Оно је требало да оформи иницијативни одбор за стварање организације НОФ-а, која би имала задатак да окупи све антифашисте и родољубе. Према неким изворима, у септембру је било евидентирано више борбених група са око 600 чланова. Образован је Градски одбор и више рејонских одбора НОФ-а, као и санитетска служба за прихват рањеника.

Команда Југоистока прогласила је 3. октобра Београд оперативним подручјем. Недићева влада се повукла, а њену функцију преузеле се немачке власти. Остао је једино Драги Јовановић, као изванредни владин комесар за територију Београда.

ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕОГРАДА

Већ је раније казано да су јединице Црвене армије, ломећи отпор немачких трупа на Јужном фронту, стигле на тле Југославије. У сарадњи са јединицама НОВЈ оне су водиле тешке борбе против Немаца у источној Србији и Поморављу. Али централна операција здружених совјетско-југословенских снага била је ослобођење Београда. У њој је учествовало девет дивизија 1. и 2. корпуса НОВЈ, под командом Пека Дапчевића, и крупне јединице Црвене армије, међу којима се истицао 4. мотомеханизовани корпус 3. украјинског фронта, под командом генерала Владимира Ивановича Жданова.

Немци су се бранили са око 50 пешадијских и тенковских батаљона и 20 дивизиона артиљерије. Стајале су им на располагању и разне Недићеве и Љотићеве јединице, различите јачине, намене и вредности. Град је био опасан бројним траншејама и бункерима. Многе зграде и објекти у граду претворени су такође у јаке отпорне тачке. Мостови и разни други објекти су минирани.

После три дана жестоких борби на прилазима граду (од 11. до 14. октобра) јединице Црвене армије и НОВЈ стегле су обруч око града и избиле на линију Чукарица–Авала. Ноћу уочи 14. октобра пробијен је спољни обруч немачке одбране. Ујутру су ослободиоци избили на Бањицу, Дедиње, Раковицу, Мали Мокри Луг и Карабурму. Израђен је план о ослобођењу центра града. У борбама је, поред партизана и црвеноармејаца, учествовао и један број Београђана.

Четрнаестог октобра почеле су завршне борбе за град и трајале су све до 20. октобра. Јединице здружене југословенско-совјетске војске наступале су у четири правца, а циљ им је био продор у центар града. Једна колона 12. корпуса НОВЈ наступала је правцем Баново Брдо–Михаиловац–Главна железничка станица–Савско пристаниште, а друга правцем Топчидер–Војна болница–Улица српских владара–Кнез-Михаилова–Горњи град. Јединице Црвене армије и 1. корпуса НОВЈ наступале су такође у два правца: 1. Бањица–Дедиње–Булевар ослобођења–Пролетерских бригада–Моше Пијаде–Калемегдан и 2. Булевар револуције–27. марта–Цара Душана–Доњи град.

Немци су пружали жесток отпор. Најтеже борбе водиле су се код Аутокоманде, железничке станице, Карађорђевог парка, у Делиградској улици итд. Већ 15. октобра снаге нападача су избиле на Славију а затим надомак Теразија. Јединице са Карабурме наступале су у два правца: до Техничког факултета и Улице Ђуре Ђаковића, а са Чукарице до железничке станице.

Већи део Београда ослобођен је 15. октобра увече. У рукама Немаца остао је само већи део општине Стари град, одакле су и даље пружали снажан отпор. Када је било у изгледу да ће убрзо бити ослобођен цео град, дошло је до застоја. Крупне немачке снаге генерала Штетнера, које су биле одсечене код Смедерева, убрзо су се прегруписале и кренуле према Београду да се прикључе гарнизону, а затим здружено пребаце у Срем. Јединице Црвене армије и НОВЈ су се испречиле и три дана (15–18. октобра) трајале су жестоке (често на живот и смрт) борбе на прилазима граду. У

току 19. октобра настављено је уништавање опкољене немачке групације у рејону Авале, Водничког брега и села Зуца. Због великих губитака, код Немаца је наступило расуло и масовно предавање. Ипак су се поједине немачке групе пробиле према Коцељеву, где су их прихватили делови немачких снага из Шапца. За све то време у граду су настављене борбе несмањеном жестином. У центру града 1. пролетерска дивизија, уз садејство 36. совјетске тенковске бригаде, заузела је 19. октобра палату „Албанију", хотеле „Москву" и „Балкан" и зграду Управе града, из које су Немци пружали жесток отпор. За то време бригаде 6. пролетерске и 28. славонске дивизије, 73. гардијске дивизије и 13. мотомеханизоване бригаде Црвене армије заузеле су зграду Министарства саобраћаја, последње упориште у рејону зграда министарстава, и хотел „Београд" испред Главне железничке станице. Немци су се повукли према Калемегдану и ужем рејону Савског моста и Главне железничке станице. У поноћ уочи 20. октобра почео је одлучан јуриш на последња упоришта Немаца. У току ноћи заузет је Завод за израду одеће (Душанова улица), Доњи и Горњи град, а око 6 сати и преостали део Калемегдана. Последње борбе вођене су за Главну железничку станицу и мост на реци Сави, где се концентрисало више јединица НОВЈ и Црвене армије. У снажном јуришу 20. октобра око 8 сати уз продршку артиљерије и авијације Црвене армије, заузета је железничка станица и неоштећен мост на Сави. Тиме је и Београд, после четворогодишње окупације, постао слободан град.

Истога дана јединице НОВЈ и Црвене армије прешле су у напад на непријатеља на Бежанијској коси и у Земуну. Уз снажну продршку артиљерије и тенковских јединица, заузети су аеродром и Бежанијска коса. Притиснути непрекидним нападима, Немци су били присиљени да се у ноћи 21/22. октобра почну повлачити према Руми. Око 9 сати 22. октобра ослобођен је Земун, а претходног дана Крагујевац. Тим чином била је завршена и „београдска операција".

У току борби за коначно ослобођење Београда и Земуна (18–22. октобра) довршено је и уништење опкољене немачке групације код Авале, ликвидирана су и последња непријатељска упоришта према Сави, на линији одступања дела немачких јединица ка Срему.

У борбама за ослобођење Београда јединице НОВЈ имале су око 3.000 погинулих и око 4.000 рањених, а Црвена армија око 960 погинулих и неутврђен број рањених. Немачки губици били су: 15.000 погинулих и 9.000 заробљених, а број рањених такође није познат.

Београдска операција позната је војној историји по томе што је у њој учествовала до тада највећа концентрација снага и ватрених средстава НОВЈ, и што је изведена у садејству са Црвеном армијом, чија су борбена средства и снаге такође били огромни. Значај победе је утолико већи што је противник био врло чврст, јак, храбар и олдучан да се бори. О томе говоре, поред осталог, и губици на обе стране. Политичко-стратегијски значај ослобођења Београда и Србије за НОП је изузетно велики. Проширена је слободна територија са великим људским и материјалним потенцијалом. Ослобођење главног града земље имало је посебан морално-политички значај, јер је подстакло велики број омладине која је до тада била по страни да уђе у редове

НОВЈ. Тај долазак био је видљив још за време борби за Београд, када су бројне омладинске групе узеле учешћа у борби и осујећивале непријатеља да направи још већа разарања у граду. Ослобођењем Београда и већег дела Србије отежано је и извлачење немачких армија из Грчке, Моравско-вардарском долином према Београду.

Као што се из свега изложеног види, Београд је у току рата и окупације 1941–1945. поднео огромне људске и материјалне жртве. Уочи рата он је, заједно са Земуном, имао око 320.000 становника, а крајем 1944. године око 270.000. Само за време немачког бомбардовања 1941. и савезничког 1944. погинуло је око 5.000 људи. Сматра се да је у периоду рата изгубило живот у Београду око 100.000 људи. Многи су стрељани у Јајинцима, на Бежанијској коси, Централном и Јеврејском гробљу, а остали су страдали широм Југославије и Европе. Од погинулих Београђана највише их је од 18 до 30 година старости.

Поред' људских жртава, Београд је претрпео огромне материјалне губитке. Уништено је или тешко оштећено преко 7.000 зграда са близу 18.000 становника. Уништено је и оштећено преко 400 јавних објеката. Особито је страдао градски саобраћај, електро-мрежа, универзитет, библиотеке, многе школе и друга културна и јавна добра.

Ослобођење Београда од стране јединица НОВЈ и Црвене армије показало је, између осталог, и да сва политичка и војна стратегија и тактика покрета Драже Михаиловића, прожета тактизирањем, преструјавањем и превеликим наслањањем на западне савезнике, није дала очекиване резултате. Јер, у оквиру антихитлеровске коалиције, посебно код Енглеза и њиховог премијера Черчила, одлучено је да се четнички покрет у Југославији (разрован политичким интригама, недовољно организован и неповезан, компромитован сарадњом са Недићем и окупаторима) напусти и да се уместо њега подржи много шири, организованији и убојитији народноослободилачки покрет на челу с Титом. Такав став савезника пренет је и на краља Петра, који је у свом говору од 12. септембра 1944. године затражио да се четници прикључе НОВЈ: „У овим судбоносним и за Југославију великим данима, кад победоносне армије Совјетског Савеза стоје на нашој граници с једне стране, а америчке и британске с друге стране, када је дан наше слободе у пуном свануħу, позивам све Србе, Хрвате и Словенце да се уједините и приступите народноослободилачкој војсци под маршалом Титом. Са мојим знањем и одобрењем краљевска влада др Ивана Шубашића закључила је важне и корисне споразуме са том нашом народном војском која је једнодушно призната од наших великих савезника – Велике Британије, Совјетског Савеза и Сједињених Држава Америке.“

Мада изненађен и разочаран поменутим говором свог краља, Дража Михаиловић је био и даље опседнут веровањем да из политичких и идеолошких разлога Југославија неће бити препуштена комунистима. То лоше предвиђање довело га је до пораза.

Поседањем Србије у јесен 1944. године и ослобођењем Београда 20. октобра исте године, НОП је практично решио битку у Југославији у своју корист.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Архив САНУ, Историјска збирка бр. 14731.

Архив Војноисторијског института.

Историјски архив Београда.

Априлски рат 1941–1945, Зборник докумената, Војноисторијски институт, Београд 1987.

Антонић З., *Записи Пере Ђукановића – Устанак на Дрини.* Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 53, Београд 1994.

Беговић С., *Логор Бањица 1941–1944*, Институт за савремену историју, Београд 1989.

Београд у рату и револуцији 1941–1945 – Материјали са научног скупа одржаног 29. и 30. X 1979. Историјски архив Београда, Београд 1971.

Београдска операција – учесници говоре, Војноиздавачки завод, Београд 1985.

Борковић М., *Контрареволуција у Србији 1941–1944*, „Слобода", књ. 1 и 2, Београд 1979.

Град борбе и слободе (уредио Радован Благојевић), „Култура", Београд 1964.

Глишић В., *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944.* „Рад", Београд 1970.

Група аутора, *Београд у рату и револуцији*, Историјски архив Београда, Београд 1984.

Ђуретић В., *Влада на беспућу*, Народна књига, Београд 1982.

Зборници докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, Војноисторијски институт, томови I, II, XII и XIV (разне књиге).

Ивановић Л., Вукмановић М., *Логор на Сајмишту*, Нови Сад 1969.

Ђорђевић Д., *Ожиљци и опомене*, БИГЗ, Београд 1994.

Кресо М., *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, Историјски архив Београда, Београд 1979.

Кољанин М., *Немачки логор на Београдском сајмишту 1941–1944*, Институт за савремену историју, Београд 1992.

Марјановић Ј., *Београд*, „Нолит"–„Просвета", Београд 1964.

Исти, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, „Култура", Београд 1963.

Народноослободилачки покрет Београда у сећањима учесника, 1941–1945, Историјски архив Београда, Београд 1974.

Ново време – новине бр. 1–1065.

Пауновић М., *Београд кроз векове*, Штампарско издавачко предузеће ПТТ, Београд 1971.

Петрановић Б., *Историја Југославије – НОР и револуција 1941–1945*, „Нолит", књ. 2, Београд 1988.

Исти, *Србија 1939–1945*, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1992.

Пиљевић Ђ., *Милош Матијевић – Мршо*, Београд, „Глас", 1978.

Поповић др. Н., *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Институт за савремену историју, Београд 1988.

Терзић В., *Југославија у априлском рату 1941*, Графички завод Титоград, Титоград 1963.

Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919–1979. (том II – 1941–1945.) „Народна књига" и Институт за савремену историју, Београд 1980.

XII

БЕОГРАД У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1944. ГОДИНЕ

ПЕРИОД ОБНОВЕ

Јединице НОВ Југославије и Цревене армије скршиле су 20. октобра 1944. године отпор Немаца и после седмодневних бојева ослободиле главни град Југославије. У главни град прешли су руководсећи војни и политички органи нове Југославије и федералне Србије: Врховни штаб НОВЈ, АВНОЈ, Председништво АВНОЈ-а, НКОЈ, ЦК КПЈ, и Покрајински комитет КПЈ за Србију. Маршал Југославије Јосип Броз Тито дошао је у Београд из Баната, после боравка у СССР-у и Румунији, 25. окобра 1944, да би 27. октобра на Бањици учествовао у смотри јединица које су учествовале у београдској операцији. Ратници НОВЈ и Црвене армије добили су подршку београдских антифашиста још у току непосредних борби на улицама главног града.

Ослобођење Београда је наговештавало крај рата. Ослањајући се на ослобођену територију Србије са Београдом, НОВЈ је добијала снажно економско и многољудно упориште за брже довршавање ослобођења целе Југославије. Прилив нових добровољаца из Београда и Србије и масовна мобилизација ојачали су снагу НОВЈ, односно Југословенске армије до краја рата за 250.000 бораца. После београдске операције, НОВЈ је у Срему прешла на фронтални начин вођења рата. Поред борачке попуне и стеченог искуства у народноослободилачкој борби, на промену начина ратовања утицали су богато економско залеђе и од савезника добијено тешко наоружање. Вођство нове Југославије је у Београду довршило – образовањем привремене владе – борбу за међународно признање Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ). Са ослобођењем главног града почела је изградња апарата власти, правосуђа и управе Југославије, федералне Србије и Београда. Органи народне власти и масовне антифашистичке организације започели су с јесени 1944. обнову привреде на ослобођеној територији и савлађивање најтежих последица рата. Сви привредни извори били су подређени ратном напору.

Главни град Југославије дочекао је ослобођење у рушевинама. Последице немачког ваздушног напада 6. априла 1941, савезничких бомбардовања 1944. и разарања у борбама за ослобођење града од 14. до 20. октобра 1944. оставиле су дубоке трагове на јавним и стамбеним зградама, комуналним уређајима, градском саобраћају, индустријским предузећима. Београд је давао утисак потпуно опустошеног града. Улице и тргови, прошарани кратерима од граната, били су непролазни, електрични стубови извальени, колосеци

железничке станице изривени, савско пристаниште онеспособљено за рад, железнички мост на Сави потопљен, панчевачки (дунавски) мост ван саобраћаја. Немци су приликом повлачења минирали више државних и стамбених зграда.

Становништво Београда суочено је по ослобођењу, уочи зиме, са суровом стварношћу порушеног града, умртвљеном привредом и растројеним комуналним службама. Од укупно 20.000 зграда, у Београду је било порушено или оштећено 10.000 или 50%. Практично је сваки други стан био уништен или оштећен: потпуно је било порушено 1.351, тешко оштећено 4.996 и лако оштећено 5.000 кућа. Трамвајски парк је био уништен, а аутобусе су одвукли Немци и њихови сарадници при повлачењу. Београдски водовод је био оштећен на 606 места. Преко 50% ионако заостале индустрије било је оштећено или уништено. Око 25% уличних површина дочекало је ослобођење онеспособљено за саобраћај. Нарочито тешко су страдале културне и научно-наставне установе. Нову зграду Универзитета, поред Капетан-Мишиног здања, Немци су запалили 17. октобра 1944. На факултетима уништени су или оштећени уређаји, институти и библиотеке.

Политичко руковођење у тек ослобођеном граду преузео је Месни комитет КПЈ за Београд. Два месеца пре ослобођења Београда ПК КПЈ за Србију упутио је у окупирани град пет партијских руководилаца да помогну окупљање антифашистичких снага и организују акције против непријатеља. ПК Србије послао је 18. октобра 1944. нову групу партијских руководилаца у Београд. Од ове групе створен је истог дана или сутрадан, 19. октобра 1944, Месни комитет КПЈ за Београд. Новообразовани Месни комитет преузео је руковођење над око 3.000 присталица народноослободилачког покрета, организованих у антифашистичким групама и повезаних по „ланчаном систему". Ове антифашистичке групе су по ослобођењу града распуштене и њихови најбољи активисти укључени у Јединствени народноослободилачки фронт (ЈНОФ) и његове одборе. Месна партијска организација је фактички створена у току октобра, новембра и децембра 1944. Повећање броја чланова КПЈ било је предуслов остваривања руководеће улоге Партије у друштвеном и политичком животу града. Већ у другој половини новембра 1944. примљено је у КПЈ око 70 људи, а у децембру око 180. Крајем јануара 1945. партијска организација Београда је нарасла на 960 чланова. Преко партијских „ћелија" и рејонских руководстава Партија је осигуравала руковођење органима власти и ЈНОФ-а. Крајем јануара и почетком фебруара 1945. СКОЈ је у Београду окупљао 1.457 чланова. Месни комитет је организовао масовни политички живот у ослобођеном Београду преко ЈНОФ-а. Одбор ЈНОФ-а Београда упутио је 27. октобра 1944. проглас Београђанима под паролом: „Све за фронт – све за победу!" Грађани су позвани на рад; од њих се тражило да ступају у радне батаљоне, да отворе радње, предузећа и радионице. Од Београђана се даље тражило да пруже помоћ новооснованом Извршном народноослободилачком одбору (ИНОО), који је имао задатак да преузме грађанску власт у Београду. ЈНОФ је такође тражио да грађани помогну Команди града и другим војним органима у борби против развлачења државне имовине, културних вредности и приватних добара. ЈНОФ-у су при-

падали грађани без обзира на веру, национално порекло и политичко опредељење. Организације ЈНОФ-а су се стварале у установама и предузећима, по улицама и насељима. Рачуна се да је ЈНОФ Београда фебруара 1945. окупљао око 60.000 грађана. Партија је преко СКОЈ-а организовала одборе УСАОС-а (Уједињени савез антифашистичке омладине Србије), који су покренули масу омладине у више радних акција. Организација АФЖ-а створена је на скупу жена-активиста Београда, 29. октобра 1944, обухватајући до краја јануара 1945. око 25.000 Београђанки.

ЦК КПЈ је крајем 1944. дао иницијативу за обнављање синдикалне организације. Одбор радника београдских предузећа предложио је на радничком збору, одржаном на Славији 31. децембра 1944, стварање јединствене синдикалне организације Југославије. У дворани Радничке коморе одржан је од 23. до 25. јануара 1945. оснивачки конгрес ЈСРН Југославије (Јединствени синдикат радника и намештеника). Половином фебруара 1945. у Београду је било синдикално организовано 26.013 радника и намештеника у 215 подружница.

Месни комитет и антифашистичке масовне организације су се у свом раду ослањали на подршку ЦК КПЈ и ПК Србије, а органи власти на Председништво АВНОЈ-а, НКОЈ, АСНОС (Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије) и Народну владу федералне Србије, после њеног образовања априла 1945.

У ослобођеном Београду као прва власт установљена је Команда града. Све до пробоја Сремског фронта борбе су се водиле на 100 км од главног града. Неколико дана после ослобођења, на седници одржаној 26. октобра 1944, Главни НОО Србије именовао је Извршни народноослободилачки одбор Београда. Непосредно после ослобођења претежан део послова обављао се преко органа војне власти. Стамбени и мобилизациони послови прешли су у надлежност народних одбора тек у лето 1945. Рејонски одбори нису бирани већ именовани, као и ИНОО. У току новембра 1944. на територији 14 бивших квартова образовано је 14 рејонских народноослободилачких одбора. На учвршћивање и развој народне власти у Београду повољно је утицало прерастање Главног народноослободилачког одбора Србије, на скупштини представника народа Србије одржаној 9–12. новембра 1944, у Антифашистичку скупштину народног ослобођења Србије (АСНОС).

Војни, политички и цивилни органи власти су низом акција постепено оживљавали политички и привредни живот у граду. Прве мере Команде града имале су за циљ обезбеђење мира и реда. Кретање грађана је ограничено. Због ратног стања и близине зоне војних операција, Београд је ноћу био замрачен. По наређењу Команде места сви чиновници су морали да се јаве на дужност. Прикупљано је заостало оружје и муниција. Органи власти позивали су грађане на сарадњу у откривању заосталих четничких и других квислиншких групица и појединаца. Пред војним судовима одговарали су бројни грађани који су били означени као ратни злочинци и сарадници окупатора. Њихово кажњавање пратили су разни домаћи и страни листови.

Органи власти и политичке организације Београда организовали су радове на раскрчивању рушевина, застакљивању зграда, пуштању у промет трамвајског и аутобуског саобраћаја. Набавка хране за изгладнело становништво, снабдевање града горивом и успостављање веза Београда са залеђем и унутрашњошћу ослобођене земље обузимали су важношћу и хитношћу највећу пажњу ИНОО-а и Месног комитета. Радници, службеници, жене и омладина радили су на рашчишћавању улица, оспособљавању јавних зграда за рад, стављању у погон најважнијих предузећа, чишћењу трамвајских линија, оправљању канализационе мреже, електричних уређаја и водовода, на рушењу бункера и одстрањивању барикада. Град се претворио у велики радни логор. Грађани

Једна од радних акција на Теразијама

који нису били мобилисани упућивани су у радне батаљоне. Омладина Београда радила је у зиму 1944/1945. на сечи дрва на Црном врху и Руднику. Чланови ЈНОФ-а радили су и на брању кукуруза у Срему и Банату. Минери Црвене армије размонтирали су на хиљаде мина које су за собом посејали Немци. ЈНОФ је организовао „ударне недеље" за чишћење улица и рашчишћавање рушевина. Организација Јединственог народноослободилачког фронта била је носилац многобројних акција политичке, социјално-економске, хуманитарне и културно-просветне природе. Она организује: акције за скупљање старог гвожђа, папира, текстила; посете рањеницима, давање крви, помоћ за пострадале и попаљене крајеве Југославије; шаље грађане на брање куку-

руза; „фронтовци" су проверавали молбе за станове, пописивали сиротињу, борили се против просјачења, давали мишљење о владању појединих грађана; културно-просветни одбори ЈНОФ-а су припремали зидне и усмене новине, приредбе и актуелна предавања.

Радници су веома брзо успели да провизорно обнове оштећена индустријска предузећа. Индустрија је до завршетка рата углавном радила за ратне потребе. Предузећа су се борила са великим недаћама: старим машинама, оштећеним деловима, несташицом горива и сировина, са малим бројем стручњака, оскудицом резервних делова. Експроприсаним предузећима управљали су управитељи Државне управе народних добара (ДУНД). Такмичење и ударништво постајали су систем рада. Прво масовније такмичење радника заказано је поводом 1. маја 1945. године.

ИНОО је првих дана успео да осигура за сваког становника главног града по 300 грама хлеба или по 250 грама брашна дневно. Број грађана на обезбеђеном снабдевању 5. децембра 1944. износио је 249.038. Органи власти подржавали су оживљавање приватне трговине. Јануара 1945. ИНОО је позвао грађане да користе необрађене пољопривредне површине. Београд је у зиму 1944/1945. и у пролеће 1945. слао радне бригаде на поља Срема и јужног Баната, где је било необрано 18.000 јутара кукуруза. Команда Црвене армије је после ослобођења Београда дала Југославији 50.000 тона жита, од чега је Београду припало 14.000 тона. Тиме је за четири месеца било осигурано снабдевање грађана Београда са по 400 грама дневно на једно лице. Маја 1945. стигла је у Београд, из западних извора, већа количина робе за децу и рањенике. Од јуна 1945. почињу и испоруке УНРЕ (UNRRA – United Nations Rehabilitation and Relief Administration – Управа за помоћ и обнову Уједињених нација).

Извори шпекулације су се налазили у несташици робе и ограниченој производњи, која је, осим тога, у завршној фази рата била намењена за потребе фронта. У току окупације добар део привредника се био и навикао на црну берзу и шпекулацију, коју је подржавао систем окупатора, а после ослобођења Београда на њено ширење утицали су и монетарни хаос и инфлација. Борба против шпекуланата претворила се у пролеће 1945. у оштру кампању. Уочи замене новца који се налазио у промету за време окупације за динар ДФЈ (обављена у Београду од 20. до 30. априла 1945.) организоване су у Београду демонстрације против шпекуланата. Учесници демонстрација извикивали су пароле против носилаца црне берзе: „Борци ратују – шпекуланти тргују", „Смрт народним крвопијама", „Доле паразити", „Народ гладује – црна берза царује".

Тежиште кампање постављено је на откривање скривених залиха робе. Јула 1945. борба против шпекулације је била усмерена против пораста цена. Сређивање тржишта било је у суштини везано за повећање производње. Наднице су биле далеко испод њихове реалне вредности.

Органи власти су после ослобођења штитили поједине категорије грађана „заштитним законодавством". Главна средства ове заштите била су: забрана повећавања кирије, забрана давања отказа и интервенције јавне управе приликом расподеле и искоришћавања станова.

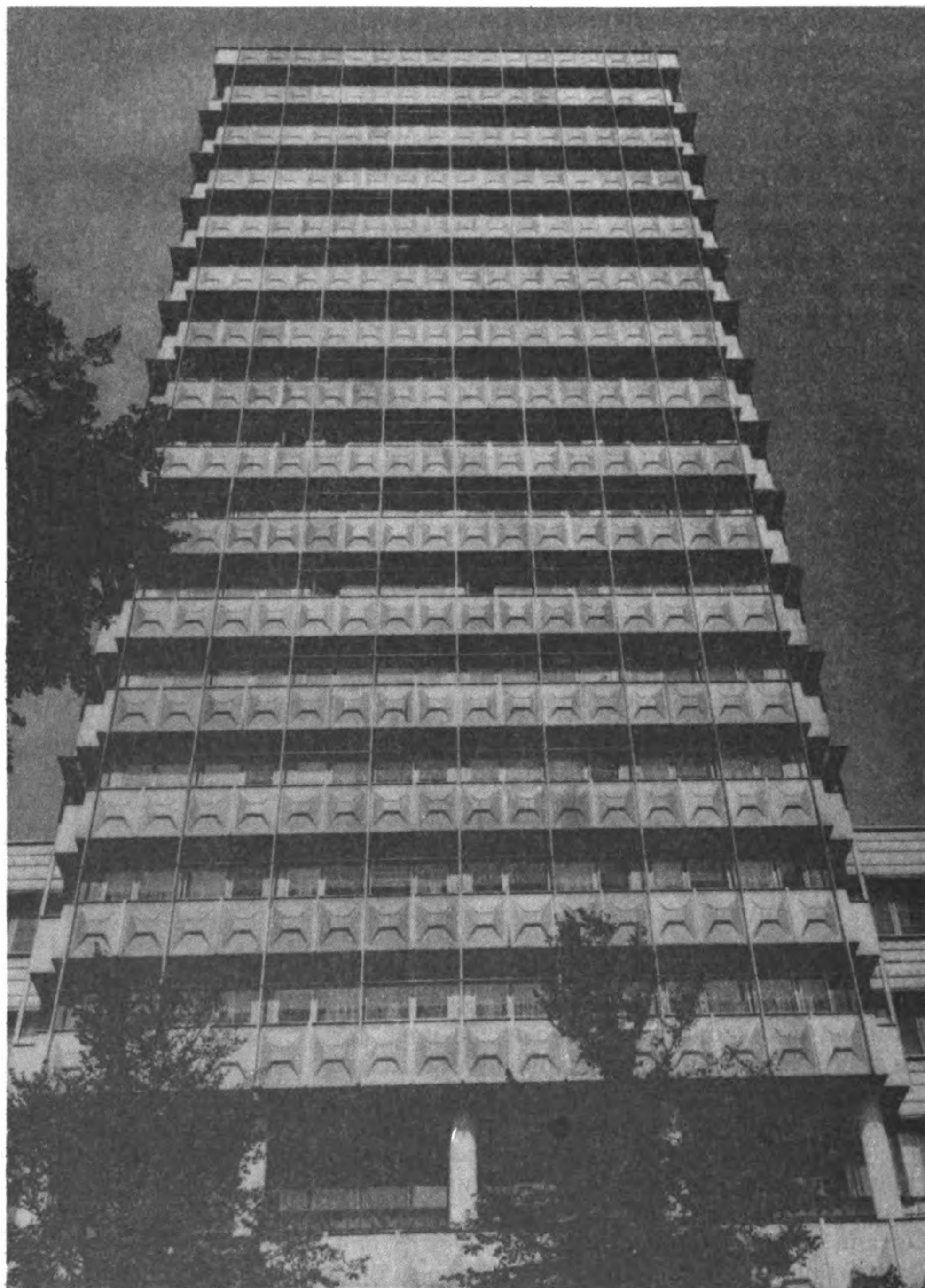

Нова зграда *Политике* усељена 1968. године

Први број *Политике* изашао је 27. октобра 1944, а првенац *Борбе*, органа ЦК КПЈ, у слободној земљи, 15. новембра 1944. Београдска радио-станица почела је емисије 7. новембра 1944; др Александар Белић отворио је Коларчев народни универзитет 27. децембра 1944. Београђани су међу првима гледали совјетске ратне филмове „Дуга" и „Стаљинград". У дворани Српске књижевне задруге писци Београда су 31. децембра 1944. образовали Удружење књижевника. Чланови групе Позоришта народног ослобођења дали су у Народном позоришту први програм 11. новембра 1944. Драмски репертоар обухватао је *Најезду* Л. Леонова, *Народног посланика* Б. Нушића, *Мати* К. Чапека, *Хајдук Станка* Ј. Веселиновића, *Сребрну кутију* Голсвордија, *Силе (Покошено поље)* Б. Ћосића, *Подвалу* М. Глишића, *Мисију мистер Перкинса у земљи бољшевика* Корнејчука, *Зону Замфирову* С. Сремца, *Ревизора* Н. Гогоља.

Са ослобођењем почело је и оживљавање културно-просветног рада. Облици агитационо-пропагандног и културно-просветног рада били су многобројни: зидне и усмене новине, предавања, отварање књижница, аналфабетски курсеви. Августа 1945. отворен је на Славији Раднички дом културе. Половином 1945. основан је Градски музеј. Радила су позоришта и биоскопи, Коларчев универзитет; ширио се број рејонских и других библиотека. Приређиване су изложбе посвећене народноослободилачкој борби, југословенском сликарству XX века, српском сликарству XVIII и XIX века.

Школске зграде су затечене у хаотичном стању, разорене или оштећене. Основне школе су радиле у више смена или су ђаци похађали наставу сваки други дан. У школској 1944/45. средње школе су се суочавале са недовољним простором, недостатком уџбеника и наставника. Прве године рада у слободи отворено је: 12 мушких и 7 женских гимназија, једна реалка и 2 учитељске школе. Окупљање професора и студената Београдског универзитета започело је новембра и децембра 1944. У сали Коларчевог универзитета одржана је 7. децембра 1944. свечана академија професора и студената посвећена народноослободилачкој борби. Посебна комисија за обнову Универзитета добила је у задатак да „очисти" Универзитет од сарадника непријатеља и фашистичког наслеђа. Комисија је образовала „Суд части", који је испитивао држање наставника за време окупације, судећи на основу „начела правде и НОП-а, и у духу праксе и преседана аутономије Београдског универзитета". Истовремено је спровођена ревизија диплома стечених под окупацијом.

Мада разорен, Београдски универзитет је у јесен 1945. године примио 10.087 нових и 3.445 предратних студената.

Прве мере социјалне заштите обухватале су првенствено сиромашне и незбринуте грађане, жртве рата, породице које су остале без храниоца – било да су погинули у народноослободилачкој борби или се налазили у заробљеништву – ратну сирочад. Ради помоћи радницима и сиромашним породицама, отваране су „народне трпезе" у којима се могао добити оброк уз приступачну цену. Пензије добијене пре рата и за време окупације су подвргнуте ревизији. Нарочита пажња посвећена је заштити и обезбеђењу

12.500 ратних војних инвалида. Градска комисија и рејонске комисије за демобилизацију морале су до 6. децембра 1945. да прихвате и запосле 3.530 демобилисаних бораца. Преко 150.000 грађана Београда дочекало је на београдској железничкој станици прву „партију“ заробљеника и политичких криваца, које је ослободила Црвена армија у налету на Немачку. У Београду је нашло трајни смештај 1.500 деце из других крајева Југославије. Београд је дочекивао, прихватао и отпремао децу без родитеља, која су долазила из Босне и других опустошених крајева Југославије, на путу за Бугарску на опоравак или на трајни смештај у колонијама и домовима у Банату.

ИНОО Београда је, ослоњен на масовну политичку подршку ЈНОФ-а, организатор обнове и сређивања друштвено-економског живота у Београду после ослобођења. После пола године рада ИНОО-а Председништво Народне скупштине Србије је 18. априла 1945. донело одлуку о именовању нових чланова Извршног народног одбора (ИНО-а). На завршетку рата извршена је административно-територијална промена органа власти, тако да је дотадашњих 14 рејона сведено на седам спајањем по два рејона у један. У оквиру територије рејонских одбора основани су јуна 1945. одбори насеља, с циљем да растерете рејонске одборе и власт што више приближе народу. Са оснивањем ових одбора шири се мрежа савета по насељима, повереника по улицама и пијачних савета по тржницама. На дан прве годишњице ослобођења Београда Земун је ушао у састав града, са статусом рејона.

Приликом формирања народних одбора углавном су консултовани делегати ЈНОФ-а. Председништво ИНО-а је сазивало шире скупове рејонских одбора, представника ЈНОФ-а и осталих масовних организација приликом претреса питања од већег значаја. Одбори Народног фронта су после августа 1945. сазивали конференције на којима су разматрана питања из рада органа власти. У саветима народних одбора у Београду налазило се марта 1946. око 3.000 грађана. Овај вид учешћа грађана у власти није, међутим, превазилазио посредни, саветодавни карактер. Централистичке тенденције федералних и савезних органа умањивале су надлежности и улогу ИНО-а, нарочито у области привреде, просвете, персоналних послова. Министарство здравља Србије руководило је свим апотекама и поликлиникама у Београду, а Министарство просвете остваривало контролу над радом београдских школа. Од 360 радњи и предузећа, који су се налазили у Београду под Министарством индустрије Србије, свега је 40 било предато на управу ИНО-у.

Народни срески судови почели су са радом у Београду 5. јуна 1945. Председништво Народне скупштине Србије именовало је 20. јуна 1945. – на предлог рејонских народних одбора и ИНО-а – пресудитеље (поротнике) Народног окружног суда за град Београд и за седам среских судова у рејонима. Органе тужилаштва помагали су такозвани народни тужиоци, бирани у установама, предузећима, улицама, насељима. Ови тужиоци су своју функцију, која се састојала од достављања пријава о уоченим неправилностима и активности непријатеља, обављали бесплатно. АСНОС је новембра 1944. основао специјални суд за суђење злочина и преступа против српске националне части. Овај суд, који је образован само у Србији, први пут је

заседао 24. јануара 1945. у дворани Извршног народноослободилачког одбора града Београда. Почетком јула 1945. ови судови су укинути.

Са сређивањем економских, социјалних и културно-просветних прилика после ослобођења, на једној страни, и изградњом органа власти, на другој, учвршћивали су се и политички односи у граду. Политички живот усмеравала је КПЈ преко масовних организација и органа власти. Прва послератна конференција партијске организације Београда означила је завршетак прве фазе обнове партијске организације. На конференцији одржаној 4. фебруара 1945. изабран је нови Месни комитет и делегати за предстојећу VI покрајинску конференцију комуниста Србије. И Партија и СКОЈ су на конференцији критиковани због секташтва, затворености, „ускости“. Антисекташком духу дао је импулс и први Оснивачки конгрес КП Србије, одржан од 8. до 12. маја у Београду у сали Коларчевог народног универзитета. Конгрес је протекао без публицитета. Половином маја 1945. организација је у Београду нарасла на 1.810 чланова. Утицај ове антисекташке политике најбоље се видео у повећању чланства организације наредних месеци, јер је крајем новембра 1945. у КПЈ било 5.614 чланова.

ЈНОФ Београда манифестовао је своју снагу у разним политичко-пропагандним акцијама. Акције ЈНОФ-а одвијале су се под паролом да изражавају „политичку вољу Београда“. Грађанске снаге су се од првог дана налазиле под политичким и моралним притиском ЈНОФ-а. Отпор тзв. старих снага изражавао се углавном у пасивним облицима и притајеној пропаганди против новог поретка. Оне су шириле дух дефетизма, говориле о привремености новог поретка, потцењивале „сељачке руководиоце“. На многобројним и учесталим митинзима после ослобођења ЈНОФ је остваривао трајну мобилност чланства и држао под политичким притиском остатке „старих снага“.

УСАОС Београда, као део ЈНОФ-а, био је домаћин Конгреса антифашистичке омладине Балкана, којему су присуствовале омладинске делегације Албаније, Бугарске, Грчке, Румуније и Југославије, као и представници антифашистичке омладине Пољске, Мађарске и Италије. У Београду је јуна 1945. одржан и Конгрес жена Југославије. Одржавање Оснивачког конгреса Народног фронта Југославије од 5. до 7. августа 1945. и рад Трећег заседања АВНОЈ-а, односно Привремене народне скупштине у августу 1945. појачали су политички рад НФЈ-а.

Расписивање избора за Уставотворну скупштину за 11. новембар 1945. заталасало је масе Београда и узбуркало политичку атмосферу. Сваки рејон Београда чинио је посебан изборни срез. Листу за град Београд носио је маршал Југославије Ј. Б. Тито, као кандидат у VII рејону. Чланство НФЈ преузело је на себе сређивање бирачких спискова. Народни фронт је у изборној кампањи разоткривао појаву грађанске опозиције М. Грола, делатност Влатка Мачека у емиграцији и врхова римокатоличке црквене хијерархије у земљи. Главну опозициону снагу чинила је група припадника Демократске странке ван Народног фронта око М. Грола. Грађанске снаге у предизборној кампањи нису могле да дођу до изражаја: њихове оружане снаге биле су поражене у рату, а међународни покровитељи су морали да

воде рачуна о новом односу снага у Југославији; њихови програми су били супротни комунистичким програмима. Митинзи уочи 11. новембра 1945. организовани су тако да покажу масовност и снагу. Централни предизборни збор Београђана одржан је 4. новембра 1945. на тргу пред Народним позориштем. Дан избора, 11. новембар, претворен је у политичку манифестацију за програм Народног фронта. За листу НФ гласало је 163.861 од укупног броја гласача, односно 81,24%, а за „кутију без листе" („ћораву") 37.851, односно 18,76%.

Формална потврда дотадашњег друштвеног и државно-правног развитка на новембарским изборима, иза чега је стајала КПЈ, отворила је пут за правно укидање монархије и проглашење републике. Чин проглашења републике, на двогодишњицу Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, обележен је у Београду топовским салвама, обустављањем рада у фабрикама, школама и установама, манифестацијама грађана пред зградом Уставотворне скупштине, на Теразијама, Славији, Чукарици. Два месеца касније, 31. јануара 1946, Уставотворна скупштина ФНРЈ прогласила је први Устав ФНРЈ, настављајући рад као Народна скупштина ФНРЈ.

Поред отклањања трагова ратног разарања, политичко-уставног учвршћивања односа из оружане револуције и сређивања привредних, социјалних и културних прилика у оквиру обнове, дошло је и до значајних друштвено-економских промена. Експропријација имовине Немаца – припадника немачке народносне групе, ратних злочинаца и сарадника окупатора, односно свих оних који су у те категорије уврштени – извршена је Одлуком Председништва АВНОЈ-а од 21. новембра 1944, а објављеном фебруара 1945. године. Имовина у власништву државе налазила се под управом Државне управе народних добара (ДУНД), док је имовина одсутних лица, претежно Јевреја и странаца, стављана под секвестар. У оквиру аграрне реформе, озакоњене августа 1945, на територији Београда је половином 1946. утврђен 51 посед који је долазио под удар аграрне реформе. Извршни народни одбор је одузету земљу давао на обраду наполичарима и синдикалним подружницама. Одузимање ратне добити, регулисано законом маја 1945. за целу Југославију, било је специјалан вид експропријације. Поред Градске комисије за одузимање ратне добити, одлукама рејонских народних одбора образоване су и рејонске комисије за одузимање ратне добити. Ратна добит одузимана је, тобоже, у корист Фонда за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима. Прве јавне расправе за одузимање ратне добити одржане су новембра 1945. Према донетим одлукама и предметима који су били у току, ратни добитници су марта 1946. имали да „врате народу" преко једне милијарде динара, али је наплата ове добити текла врло споро. Казне конфискације имовине изрицали су и судови за преступе против српске националне части.

Обнова града од ратних разарања и сређивање привреде и комуналних служби улазили су 1946. у завршну фазу. Одлуком Привредног савета владе ФНРЈ, Београд је почетком 1946. добио за обнову 200 милиона динара. Ова сума је у односу на огромне потребе била готово симболична, али је изражавала одређену бригу заједнице за развој главног града Југославије.

Према препорукама Привредног савета владе ФНРЈ, однос бесплатног рада и финансијских средстава за обнову требало је да буде 4:1. Добровољни рад и такмичење били су трајан метод рада у завршној фази обнове. Она је била могућна само по цену употребе бесплатне или јефтине радне снаге, која је била доцније и главни извор акумулације за предузимање индустријске обнове земље. Облици овог добровољног рада и такмичења су разноврсни. За првомајским такмичењем 1946. следило је новембарско, а почетком 1947. тамичењем се ишло у сусрет новом 1. мају. Поред такмичења радника организоване су и такмичарске акције омладине. На Трећем конгресу Народне омладине Југославије (НОЈ) омладина Београда је добила прелазну заставу, као једна од најбољих омладинских организација у земљи. Београд је 1946. дао иницијативу за такмичење између главних градова република. Београдски омладинци су учествовали и на градњи канала у Посавини, заједно са омладином Србије. Београд је дао 400 омладинаца на градњи пруге Брчко–Бановићи, сврстаних у 7 бригада (са студентима). Крајем 1946. градитељи Београда славили су велику радну победу: постављање последњег лука Панчевачког моста, чиме је успостављена веза између Београда и Баната. За радно залагање добијало се ударничко звање. Морално признање је било један од главних подстицаја за радно самопожртвовање.

Народни фронт је масовним манифестацијама и трајним политичким утицајем подржавао КПЈ у борби за учвршћење новог политичког система. Током 1946. давала се потпора залагањима југословенске делегације на Мировној конференцији у Паризу за решење северозападних граница. Суђење Драгољубу Дражи Михаиловићу у Дому гарде у Топчидеру у лето 1946. одвијало се под паролом четничке издаје у прошлом рату. Народни фронт је пропагирао сарадњу са СССР и земљама народне демократије. НФЈ је сакупљао 1946. помоћ за пострадале од поплава у Албанији. Радници Београда су мобилисани да поздраве национализацију индустрије децембра 1946. одржавањем митинга, манифестацијама подршке партијском и државном руководству, преузимањем подржављених предузећа у своје руке.

Народни фронт је спровео припреме за изборе Уставотворне скупштине Србије. Месни и рејонски одбори у граду су припремали бирачке спискове и организовали агитационо-политичку страну кампање. На изборима одржаним 10. новембра 1946. гласало је 96,94% бирача. Заседање Уставотворне скупштине Србије почело је у Београду 20. новембра 1946, а Устав је донет 17. јануара 1947.

Културна политика је тежила да се уметност приближи народу. У току 1946/47. Београд је добио ново позориште, које се сместило у згради на Мањежу – Југословенско драмско позориште, које је окупљало најбоље глумачке снаге из целе Југославије.

Повећан значај придавао се дечјој заштити, условима рада, школовању ученика у привреди, оснивању ђачких и студентских мензи. Половином 1946. у Београду је радило више дечјих домова: Дом у Звечанској улици, Дом за васпитање младежи, Централно дечје прихватилиште, Дом ученика и ученица, Дечји лазарет. Београд је ослобођење дочекао без иједног обданишта, а јуна 1946. у њему је већ било 22 обданишта са 1.300 деце. На

летњи одмор 1946. отишло је 3.000–3.500 деце из Београда. У Београду су отворена и три дома за одрасла социјално угрожена лица.

Први послератни избори за органе народне власти у Београду одржани су крајем обнове и првих дана индустријализације. Београд је ишао у сусрет изборима градских органа власти у знаку масовних радних акција чланова Народног фронта. Фебруара 1947. ова организација је окупљала преко 141.000 чланова, без Народне омладине, груписаних у 1.160 основних организација са око 7.000 чланова руководећих органа. Чланови Народног фронта дали су велики број радних часова на уређењу и реконструкцији Теразија. Кандидатска листа Народног фронта била је и једина листа на овим изборима. На изборима 27. априла 1947, за рејонске народне одборе изабрана су укупно 463 одборника, а за градски НО 200. Тиме је после две године привремени Извршни народни одбор замењен изабраним Градским народним одбором, који је прво заседање одржао 17. и 19. маја 1947. и изабрао нови Извршни одбор.

ПЕТОГОДИШЊИ ПЛАН РАЗВИТКА И НОВА ИСКУШЕЊА

Завршавањем обнове и национализацијом индустријских предузећа створене су претпоставке за прелаз на планску привреду. ЦК КПЈ је у јесен 1946. тражио од Савезне планске комисије да до краја 1946. изради петогодишњи план привредног развоја земље. Народна скупштина ФНРЈ усвојила је овај план априла 1947. године. План је донет у форми закона за период 1947–1951. и имао је обавезан и директиван карактер. Петогодишњи план развитка народне привреде Југославије био је основа за доношење одлука о перспективном планском развитку република, покрајина, области и градова. Народни одбор града Београда донео је на седници од 25. и 26. децембра 1947. године Одлуку о петогодишњем плану развитка града Београда у годинама 1947–1951. План Београда је у оквиру савезног плана и плана Србије предвиђао развитак и уређење главног града. Планска комисија при Изршном одбору образована је 26. августа 1946. у складу са Законом о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање.

Одлука Народног одбора града Београда полазила је од савлађивања заосталости, као наслеђа прошлости, и развитка Београда као главног града и политичког, привредног, културног и административног центра Југославије и НР Србије. Београд је од Краљевине Југославије наследио неразвијену градску привреду, оскудан и нехигијенски стамбени фонд, због анархичне градње мали број културних и просветних установа груписаних у центру града, неразвијену мрежу здравствених и социјалних установа. Целокупно стање Београда погоршала су ратна разарања, мада су двогодишњом обновом успеле да се увелико среде економске и комуналне прилике. Мале могућности и кратки рокови остваривања постављених циљева доводили су у несклад стварност и жеље. При изради планова развитка народне прив-

реде руководство ФНРЈ је сматрало да ће СССР и земље народне демократије помоћи њену социјалистичку изградњу.

Развојна концепција Београда није била научно разрађена, што није могло да не утиче на колебања и лутања. Првих година после рата давала се предност развитку Београда као југословенског административног и културног центра. Део раније индустрије је демонтиран. У петогодишњем плану развитка Београда значајна пажња се поклањала комунално-привредном и културном развитку града. Наредних пет година требало је развити стамбену изградњу и саобраћај, повећати количину и квалитет пијаће воде, проширити водоводну и канализациону мрежу, засадити зелене површине, изградити нове улице и булеваре. Предвиђено је да се у свим деловима града подигну домови културе, основне школе и гимназије, пионирске установе и дечја обданишта, да се створи велики болнички центар и изгради више других санитетских објеката и социјалних установа. Специјални значај придаван је развоју прехрамбене индустрије и локалне индустрије за производњу грађевинског материјала. Обновом и изградњом нових станова очекивало се да се стамбени фонд увећа најмање за 30% у односу на 1946. годину. Укупна вредност инвестиција у периоду 1947–1951. предвиђена за „стари“ Београд износила је 8.357 милиона динара, а за нови део Београда, на левој обали Саве, 4.500 милиона динара. Петогодишњи план је предвиђао да ово ново насеље кроз 20 година има преко 250.000 становника. Плански развој је са Београдом обухватао и Земун, као јединствено административно подручје. Перспективни развој Београда био је усаглашен са петогодишњим плановима ФНРЈ и НР Србије, који су, такође, на подручју Београда предвиђали радове од савезног и републичког значаја.

Сем обимних улагања у стамбену изградњу, за комуналне уређаје и саобраћај, као и индустрију Београда, Петогодишњи план је предвиђао и друге задатке и предузимао специфичне обавезе. Тако је у Одлуци Народног одбора Београда о Петогодишњем плану развитка стајало да ће се до 1951. године савладати неписменост у Београду, а седмогодишњим школовањем обухватити сва деца дорасла за школовање.

Политички органи и органи власти највећи значај придавали су редовном извршавању дневних планова и остварењу локалне акумулације. Привредни и плански задаци добијали су првенство. Целокупна активност политичких организација прилагођавала се извршењу Плана. Два месеца по доношењу Петогодишњег плана ФНРЈ, партијска организација Београда је на својој другој послератној конференцији, одржаној 26. јуна 1947, истицала борбу за извршење Плана као прворазредни задатак. У резолуцији ове конференције, под II, тач. 1, стајало је: „...борба за испуњење Плана мора прожети не само сву партијску организацију, сваког члана Партије, него и све радне људе и сав политички и културни живот Београда. Основно мерило за рад Партије, за рад партијске ћелије, за рад читаве партијске организације морају да буду резултати у испуњењу Плана.“

Комунисти Београда били су основни покретачи и организатори послова око извршења Плана. Других политичких снага није ни било. Партијска организација Београда је 31. маја 1947. окупљала 11.820 чланова Партије, 1.818

кандидата и 9.985 чланова СКОЈ-а. Комунисти су радили преко органа власти, Народног фронта и његових колективних чланова: Синдиката, Народне омладине и Антифашистичког фронта жена.

Изградња новог насеља Београда на левој обали Саве започела је 1947/48. Јавни конкурс за градњу великих објеката на Новом Београду – зграде ЦК КПЈ, Председништва владе и репрезентативног хотела – био је расписан 1947. Нови Београд је подизан на насутом терену, што је успоравало и отежавало градњу. У време напада Информбироа на КПЈ 1948. дошло је, међутим, у целој земљи до сужавања градње на најважније објекте. Изградња Новог Београда је успорена. За време 1949–1953. грађени су углавном стамбени објекти под Бежанијском косом на Тошином бунару, Студентски град, зграда Председништва владе, нови хотел на десној обали Дунава и „микрорејони I и II".

Архив града

Са изградњом на левој обали Саве започели су радови већег обима и на реконструкцији старог Београда. У пролеће 1947. године почело је преуређивање старих Теразија под диктатом модерног живота и развијања саобраћаја. Из традиционалног центра града уклањани су стари скверови и водоскоци са чисто декоративним функцијама. Реконструкција Теразија је

била услов за почетак стварања „Теразијске терасе“. После ове „теразијске операције“ у саобраћај су уведени тролејбуси.

Прве групе Народног фронта почеле су половином јула 1947. припремне радове за изградњу пута „Братство–јединство“ (Београд–Загреб).

На Црвеном крсту се градио Дом културе, у коме ће почети рад Београдско драмско позориште, док су у Кошутњаку, изградњом Филмског града, ударани основи младој филмској индустрији Југославије. Градилишта нових стамбених блокова налазила су се на подручју Професорске колоније, Далматинске улице, Прокопа и Земуна. Од крупних индустријских објеката, у Железнику се градила Фабрика машина-алатљика „Иво Лола Рибар“, чије су машине углавном добијене из немачких репарација.

Велики радови су од ослобођења обављани и на левој страни Дунава – у Панчевачком риту. Усвајањем Петогодишњег плана ти радови су се појачавали. На левој обали Дунава развијало се велико пољопривредно добро Београда. До половине 1947. на овом простору је било исушено 7,5 хиљада к. ј. земље. Петогодишњи план је предвиђао да се ово добро претвори у највеће пољопривредно газдинство Србије и друго по величини у Југославији. Основа за полетни развој овог добра налазила се у плодности земљишта, близини Београда као великог потрошача, као и у одличним саобраћајним везама, воденим и сувоземним (Дунав, Тамиш, канал Караш, пут Београд–Зрењанин, аеродроми у Земуну и Панчеву). Планирано је да добро већ 1948–1949. постане главни снабдевач Београда млеком, поврћем, живином, јајима. Једна трећина добра била је предвиђена за баштованлук, а остале површине за гајење пшенице, кукуруза и сенокосе за исхрану одабране стоке. У току 1947. убрзано су се дизали живинарници и товилишта, наводњавало се земљиште, механизовали радови.

Јула 1947. на разним градилиштима у земљи и у Београду радило је 47 радних бригада, са преко 12.000 омладинаца и омладинки из Београда. Од тог броја 40 бригада се налазило на прузи Шамац–Сарајево, док су две бригаде радиле на градилишту Железника, једна на изградњи Филмског града и четири на Пионирској прузи у Кошутњаку.

Омладинска организација у Београду је била носилац разних масовних агитационо-политичких, васпитних, фискултурних и других акција (предавања, представа дилетантских група, фестивала, итд.). У пролећном кросу 1947. учествовало је око 15.000 омладинаца и омладинки, а у јесењем преко 18.000. Око 1.000 омадинаца и омладинки носило је штафету поводом 25. маја. Рејонска руководства омладине заказивала су међусобно такмичење или су се такмичила са градовима из унутрашњости (Крагујевцом, Ужицем, Ваљевом, Новим Садом итд.).

У јесен 1947. започело је пошумљавање излетничких места око Београда: Авале, Кошутњака, Топчидера, Звездаре, Бановог брда. У тим акцијама засађено је 45.000 садница багрема, храста, јаблана, липе и јавора.

Активност Народног фронта добијала је – и поред других садржаја (просветно-културних и агитационо-политичких) – претежно карактер физичке мобилизације чланства за разноврсне акције. Народни фронт је 1947. извео око 468.000 учесника на радне акције, дајући у првој години „Петолетке“

1.435.985 добровољних радних часова. Извршни одбор Народног фронта подржавао је овај рад моралним признањима, додељујући најбољим радницима похвалнице и награде. Организација Народног фронта улазила је 1948. у другу годину петогодишњег плана такмичењем са главним градовима република. Иницијативу за такмичење градова 1948. дало је Сарајево. „Уговор о такмичењу главних градова народних република у 1948. години“ закључен је на састанку представника градова у Београду 27. и 28. децембра 1947. Такмичење је обухватало добровољни физички рад, развијање економске и културне сарадње са селом, борбу против неписмености, унапређивање фискултуре.

Омладина је предњачила у фронту рада, узимајући обавезу да 1948. на највећу савезну акцију те године, градњу Новог Београда, упути 50.000 омладинаца. На насипању простора од Земуна до Београда песком радило је 17 радних бригада са 4.050 учесника. За радове ван Београда, на објектима савезног и републичког значаја, омладина је дала 24 радне бригаде са 6.500 учесника. Београдски омладинци радили су на изградњи пута „Братство –јединство“, фабрике цемента код Крагујевца и на прузи Кучево–Бродица. Око 65.000 омладинаца и чланова Народног фронта из Београда било је у пролеће 1948. сврстано у 409 радних бригада.

Радне бригаде су биле нова форма рада чланова НФ Југославије. Бригаде су образоване на принципу добровољности. Оне су биле вид организовања што већег броја грађана на радовима за извршење планских задатака у условима у којима је земља углавном била упућена на властите изворе и националне могућности. Настајући у време када је фактички почео притисак социјалистичких земаља на Југославију, ове бригаде су се појављивале и као један од облика пуне радне и политичке мобилности народа и организованијег ишчекивања будућег развоја догађаја.

Као резултат државног монопола у привреди повећавао се број државних привредних предузећа. Према партијским изворима, у Београду је 1947. било 120 предузећа: 23 савезна, 51 републичко, 46 локалних. Септембра 1948. овај број се повећао на 172 државна производна предузећа. Допуном национализације из децембра 1946. Народна скупштина ФНРЈ је априла 1948. национализовала ситна приватна предузећа и трговинску мрежу. Под удар национализације дошло је око 1.300 приватних привредних предузећа, међу којима и 60 у Београду. Национализација 1948. је ликвидирала приватну трговинску мрежу, чија је улога у промету иначе нагло опадала. Подржављивањем ситних објеката у индустрији и трговини изазвало је бојазан и од национализације занатских радњи, чији су власници почели одјављивати своје радње.

Обнова и почетни резултати индустријализације утицали су на повећање броја становника у Београду. Нова индустрија је тражила прилив радне снаге са села и из унутрашњости, али је на пораст становништва у Београду снажно утицало и изграђивање административно-централистичког система руковођења друштвом и привредом – множењем службеничког апарата.

До напада Информбироа на КПЈ дошло је у јеку извршавања првог петогодишњег плана. Објављивањем Резолуције Информбироа (ИБ) о стању у КПЈ 28. јуна 1948. и Изјаве КПЈ обелодањен је напад ИБ-а на политику

КПЈ и њено руководство, чиме је отпочела криза у односима између Југославије и социјалистичких земаља. Тиме је дошло и до дубоког расцепа у међународном комунистичком и радничком покрету, који ће се одразити и на међудржавне односе. Југославија се изненада нашла под жестоким идеолошко-политичким притиском и економском уценом, усамљена и изолована у међународној заједници, што ће се претворити у политичку изолацију и привредну блокаду, а касније и војни притисак. Искушења су наступила неочекивано, и са оне стране одакле се најмање могло надати.

Напад Информбироа утицао је на, иначе од почетка нејасну, развојну концепцију Београда. Из војно-стратешких (али и других) разлога нека предузећа, која је требало да се граде у Београду или у његовој околини, почела су да се изграђују у унутрашњости Југославије. Прећутно је напуштена концепција развитка Београда као индустријског града. Упоредо са одустајањем од индустријализације, брзим темпом се развијао административни апарат. Ситуација у којој се налазила земља утицала је на максималну централизацију послова.

Суочавајући се са опасношћу за независност и самосталан развитак земље, руководство КПЈ спровело је општу мобилизацију за испуњење плана и постизање политичког јединства Партије. ЦК КПЈ је сазвао Пети конгрес КПЈ за јули 1948. у Београду. Масе су мобилисане преко радних акција, такмичења и на друге начине у част Конгреса. Расписан је народни зајам и уписиван под паролама одбране независности и настављања социјалистичке изградње: „Уписивањем народног зајма учвршћујемо независност наше домовине" и „Ниједан трудбеник без обвезнице Народног зајма Петогодишњег плана". Ударничким радом у Панчевачком риту радне бригаде су за 47 дана изградиле 30 км пруге. Бригаде Народног фронта започеле су и изградњу трамвајске пруге Топчидер–Раковица. У току 1948. завршена је Летња позорница у Топчидеру. Кроз такмичење текао је и рад на Новом Београду, градилишту фабрике „Бетоњерка", изградњи парка на Звездари, пошумљавању Бањице. Једно такмичење смењивало је друго. После такмичења за Пети конгрес КПЈ наставило се такмичење у част Другог конгреса КП Србије. Најбољи чланови Народног фронта добијали су у знак признања значке за добровољни рад.

Подстакнути објављивањем Резолуције ИБ-а и пропагандом из СССР и земаља народне демократије, јавили су се противници КПЈ у њеним редовима. Потицали су из круга оних комуниста који су били привржени СССР-у и СКП(б), чији је култ управо стварала сама КПЈ у годинама пре рата, у току рата и после ослобођења.

Радничко самоуправљање

У јеку сукоба са Информбироом КПЈ се одлучила за увођење радничких савета. Она је тиме започела испитивање сопствене праксе и проверавање властитог система. Експерименталним увођењем радничких савета 1949. и њиховим озакоњивањем јуна 1950. извршена је начелна негација државне

својине као трајног облика социјалистичког власништва на којој израста бирократски централизам. Оживљавање идеје о радничким саветима било је вид конкретизације идеје о новим друштвено-економским односима. Влада ФНРЈ и руководство Синдиката, примењујући директиву ЦК КПЈ, донели су крајем 1949. одлуку о увођењу радничких савета у више стотина великих југословенских предузећа. Тако су јануара 1950. раднички савети изабрани у 22 београдска предузећа. Поред 630 радника, у нове органе управљања изабран је и 51 инжењер, 55 техничара и 338 службеника. Народна скупштина ФНРЈ је 26. јуна 1950. усвојила Основни закон о управљању државним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива, познат као Закон о предаји фабрика на управљање радницима. Закон је био основа за реорганизацију дотадашњег система. Почео је да се придаје већи значај зборовима бирача, све више се наглашавао значај иницијативе и разбијања бирократске учмалости. Од Народног фронта и његовог чланства тражена је већа самоиницијатива и учешће у раду органа народне власти. Повећавао се број лица у саветима повереништава народних одбора.

Градски народни одбор Београда је 21. и 22. новембра 1950. донео Одлуку о реорганизацији управног апарата народног одбора. При Извршном одбору основани су савети, као колегијални органи, чији је задатак био да усаглашавају рад више повереништава и дирекција. За усаглашавање рада привредних повереништава задужен је Савет за привредне послове. Истовремено су провођене припреме за образовање савета грађана при повереништвима рада, комуналних послова, за трговину и снабдевање, за угоститељство, друштвену исхрану и туризам, за саобраћај и станове. Чланове ових савета предлагале су организације Народног фронта. Почело је и осамостаљивање дирекција, предузећа и уопште нижих оперативних органа. Савети нису били надређени органи већ тела за обједињавање рада појединих дирекција и повереништава. Они су имали да раде и одлучују колективно о свим питањима, обезбеђујући демократски принцип колективног руковођења. Административни апарат савета је био малобројан; савети нису имали никаква наредбодавна права према појединим организационим јединицама.

Организационе промене у Градском одбору и рејонским одборима тежиле су одвајању регулативних функција власти од оперативних послова, нарочито у привреди, укидању посредних органа у руковођењу, стварању савета и смањивању административног апарата. Оне су биле срачунате на појачање ауторитета народних одбора као целине, развијање осећања демократске одговорности одбора пред народом и законитости у раду народних одбора. Чиновнички апарат у повереништвима Градског народног одбора смањен је за 56,8%, а у рејонским одборима за 30,1%.

У време Четврте партијске конференције Београда, фебруара 1951, раднички савети су постојали готово у свим београдским предузећима. Преко 10.000 радника и службеника било је изабрано у 414 радничких савета. Степен њихове самосталности у одлучивању је у тој фази био још незнатан. Партијска организација је руководила радничким саветима, решавајући пре-

ко њих питање производње. Градски комитет је захтевао од комуниста у предузећима да воде борбу за пословно сређивање предузећа, учвршћивање радничких савета и синдикалне организације, повећање бриге о радницима. Партија је тражила максималну штедњу сировина, угља и електричне енергије.

Од Треће до Четврте партијске конференције организација КПЈ у Београду је нарасла на 35.183 члана и 9.299 кандидата. За две године у КПЈ је било примљено 7.011 нових чланова, а кандидовано 13.754. Проширивање организације пратио је и други процес: искључивање дела чланова. После Другог пленума ЦК КПЈ, одржаног јануара 1949, у основним партијским организацијама развијена је оштра борба против „коминформштине, као контрареволуционарне струје у радничком покрету". Само за две године у београдској организацији је било кажњено 7.079 чланова, а искључено 3.842.

Доношењем Закона о народним одборима градова и градских општина зпочео је процес реорганизације локалне власти и управе у целој земљи. Уведена је дводомна структура Градског народног одбора: поред Градског већа установљено је и Веће произвођача. Стварањем Већа произвођача изражавала се тежња да радничка класа добије повећани утицај на управљање кроз органе власти. У састав Народног одбора Београда уведени су такође савети: за привреду, за комуналне послове, за просвету и културу, за народно здравље и социјалну политику, за унутрашње послове.

Развој је откривао тенденцију да се народни одбори на седницама ослобађају решавања конкретних питања, посвећујући се вођењу политике града. Конкретно одлучивање је, самим тим, имало да се све више „спушта" на општине, савете и сталне одборничке комисије. Напуштањем крутог централистичког планирања прелазило се 1952. на друштвено планирање основних пропорција. Одлука Народног одбора града Београда о друштвеном плану Београда за 1952. донета је 30. маја 1952. Мере децентрализације и демократизације рада органа народне власти требало је да воде стварању већих извора прихода општина, као материјалне основе за њихов рад.

Тражила се целисходнија територијална и административна подела општина. Уместо ранијих рејона у Београду је формирано 25 општина.

Са становишта њиховог правног статуса у Београду су постојале три категорије народних одбора: Народни одбор града Београда, Народни одбор општине Земун и народни одбори општина. На ужем подручју града половином 1952. постојале су следеће општине: Вождовац, Источни Врачар, Западни Врачар, Звездара, Карабурма, Лекино брдо, Неимар, Нови Београд, Палилула, Савски венац, Скадарлија, Стари град, Стари ђерам, Теразије, Топчидерско брдо и Чукарица. У ширем подручју града образоване су општине: Бежанија, Борча, Жарково, Железник, Крњача, Овча, Падинска Скела, Раковица. Земун је имао статус градске општине.

Промене у привреди и државном апарату нису мимоилазиле ни Партију као водећу и инспиративну силу започетог процеса деетатизације, децентрализације и демократизације друштвеног система. Почео је да се наглашава значај унутарпартијске демократије. ЦК КПЈ је јуна 1950. донео одлуку о укидању концентрације локалних државних, привредних и партијских функ-

ција у једном лицу. Повећавао се број чланова Народног фронта и обнављао политички рад ове организације, нарочито после III конгреса НФЈ, одржаног априла 1949. Пета послератна партијска конференција комуниста Београда одржана је 30. и 31. маја и 1. јуна 1953, пола године после Шестог конгреса КПЈ (СКЈ). До Шестог конгреса КПЈ је практично, и у начелу, усредсређивала у својим рукама све конце власти и сву активност (политичку, организациону и културну) радничке класе и осталих друштвених слојева, представљајући „штаб револуције" и њену „авангарду". Настављање дириговaног начина утицаја после увођења радничког самоуправљања претило је одвајању Партије од маса. Сматрало се да нови стил политичке акције КПЈ мора одговарати тежњи водећих снага да се социјалистичка свест уноси у масе, а комунисти боре у органима самоуправе настојећи да усвојене одлуке и политика буду на „социјалистичкој линији". КПЈ је на Шестом конгресу променила име у СКЈ. Променом имена Конгрес је наглашавао да задатак СКЈ није више у непосредном руковођењу целокупним животом. У ствари, да се улога Партије не састоји у томе да влада уместо и у име радничке класе, него да се бори за победу и примену социјалистичких принципа („владавину народа").

Тежиште рада СКЈ почело је да се помера, уз велико неразумевање и конзервативне отпоре, на Народни фронт и друге друштвене организације. Народни фронт је на Четвртом конгресу такође променио име у ССРНЈ (Социјалистички савез радног народа Југославије). Начелно прокламовани ставови тешко су се оживотворавали због субјективних отпора и тешких објективних услова. Најбоље прокламације нису много значиле уколико нису биле праћене одговарајућим променама у области материјалних односа. Отворен је дугорочни процес практичног утврђивања места Партије у самоуправном друштву.

Београдска партијска организација бројала је половином 1953. године 44.944 члана. По социјалној структури чланство су сачињавали: радници – 13.393 (29,8%), студенти и ђаци – 6.640 (14,8%), службеници – 19.177 (44%), сељаци – 310 (0,6%) и остали – 4.824 (10,7%). Организација СКЈ у Београду ослањала се на ССРНЈ, који је обухватао 267.000 чланова. Значајну политичку снагу у граду чинило је близу 30.000 студената на Београдском универзитету, вишим школама и академијама. О тој снази сведочи податак да је број студената на Универзитету у Београду износио готово 50% целокупног броја студената у Југославији.

Унутрашње промене у Југославији текле су у условима побољшавања међународног положаја Југославије, на једној страни, слабљењем притиска социјалистичких земаља после Стаљинове срмти марта 1953. и почетком срећивања односа и, на другој страни смањивањем претензија Италије да уз помоћ западних сила једнострано реши питање Трста. У октобарским демонстрацијама 1953. у Београду грађани главног града масовно су изразили своју подршку ставу Владе ФНРЈ против једностраних одлука и притисака Запада.

КОМУНА – ПРОШИРИВАЊЕ САМОУПРАВНИХ ПРАВА ОПШТИНА

Радничко самоуправљање се није задржавало само у оквиру предузећа већ се распростирало и на друштвене службе: социјално осигурање и област здравствене заштите. Октобра 1950. изабрана је и прва скупштина осигураника од 100 чланова, чиме су послови социјалног осигурања начелно узети од државе и предати посредно у руке 200.000 осигураника. У јесен 1952. створени су органи друштвеног управљања у установама народног здравља и социјалне заштите. У области просвете повећавао се утицај наставничких савета, удружења наставника, родитељских савета. Поменути процеси су несумњиво били још неразвијени и текли су кроз сукобе са супротним тенденцијама. Ове појаве, мада у фази настајања, требало је да имају принципијелни заначај, као оријентација и упориште за даљи демократски развој друштва. Достигнуте промене у државном и друштвеном уређењу Југославије изражавао је Уставни закон Југославије, донет јануара 1953.

Током 1953. надлежности општина у Београду почеле су да се проширују: оне су добијале надзор над делом здравствених установа, имале своје самосталне буџете, материјално обезбеђивале стручне и средње школе; њима је припадао део инвестиција. Предстојало је да се компетенције општина још више прошире у пословима социјалног старања, избора судија за прекршаје, оснивања занатских, трговинских и угоститељских радњи, што је требало да буде пут преласка на комунално уређење.

Избори за радничке савете и управне одборе извршени су 1953. у свим предузећима на подручју града. Према подацима Завода за статистику Народног одбора града, у 524 предузећа изабрана су 11.873 члана у радничке савете. Од тога је у савете изабрано 8.506 радника запослених непосредно у производњи и 3.367 осталих. Проценат изабраних жена је износио 17,3%. У управне одборе је изабрано 2.896 чланова: 2.152 радника и 744 осталих, с тим што је од укупног броја изабраних било 10,4% жена. За управне одборе гласало је 90,5% чланова радничких савета, а за чланове радничких савета 84,7% од укупног броја запослених.

Друштвено самоуправљање је наставило да се разгранава и развија у разним друштвеним областима. Преко 50.000 грађана је 1954. на разне начине (одбори, савети, комисије, општине, синдикати) учествовало у разматрању проблема развоја друштвене заједнице. У свим нижим и средњим школама и васпитним установама на подручју града образовани су школски одбори као друштвени органи упављања. Укупно је именовано 158 школских одбора са 1.240 чланова. Одбори су се бавили материјалним проблемима школе, васпитним питањима, наставом, одржавањем веза с родитељима. У многим школама образоване су сталне и повремене комисије, које су поред представника школских одбора окупљале и наставнике, ђачке родитеље, представнике ђачких заједница, стручњаке и представнике друштвених организација. Комисије су се бавиле материјалним питањима, идеолошким радом, ђачким кухињама, летовалиштима. Управни одбори образовани су у 114 здравствених установа. Област стамбених послова се потпуно децентрализовала, сем регулативних послова. У домену управљања стамбеним зградама

стамбене заједнице су организовале разне административне и техничке послове, ширећи искуство кућних савета и оснивајући сервисе. Број стамбених заједница се 1958. попео на 104, а кућних савета на 7.200. До 1958. основано је 77 стамбених задруга са 2.000 чланова.

Административно-територијалним променама подручје Београда се од 1955. проширивало, захватајући ближа сеоска и градска насеља, која су у привредном погледу непосредно тежила граду и с њим чинила јединствену привредно-урбанистичку целину. Новом територијалном поделом у састав среза Београд ушло је градско подручје, бивши београдски срез (без једне општине) и део земунског среза. На подручју тог среза образовано је 30 нових општина, од којих 20 на ужем градском подручју. Број становника на овом подручју износио је 607.754. Од тога су пољопривредно становништво чинила 97.602 лица или 16,1%, а непољопривредно 510.152 или 83,9%.

До уобличавања комуналног уређења и механизма друштвеног управљања у целој Југославији дошло је 1957. Јуна 1957. укинути су у Србији срезови и оне општине за које се проценило да нису имале услове за успешан самостални развој. После укидања лазаревачког и обреновачког среза део њиховог подручја припојен је Београду. Број становника града се повећао на 680.628. После ових промена на подручју Београда образовано је 17 општина, од којих 10 на ужем а 7 на ширем градском подручју. Послови су се са градских савета преносили на савете општина. Са увећањем броја општина поставило се питање јачања месних одбора и непосреднијег решавања послова и обезбеђивања иницијативе сеоског становништва у решавању проблема везаних за свакодневне потребе.

Комуна се формирала као непосредна самоуправа једног дела друштвене заједнице и истовремено као представник колективног интереса социјалистичког друштва. СКЈ је позивао на борбу против партикуларистичких схватања која су полазила од интереса сопствене комуне, заборављајући на потребе шире заједнице. СКЈ се у Београду, као и у Југославији, декларативно залагао за изграђивање новог друштвеног и привредног система на самоуправној основи, за јачање материјалне основе комуне и предузећа, за пораст улоге општине и побољшање кадровског састава друштвених служби. Шеста градска конференција комуниста Београда (7–8. октобар 1958) поставила је као најважнији задатак борбу за нове самоуправне односе, њихово развијање и материјално учвршћивање.

Борба за независност Југославије била је окончана афирмацијом принципа у име којих су југословенски комунисти пружили отпор стаљинизму. Приликом посете совјетске делегације на челу са Н. С. Хрушчовом Југославији (маја–јуна 1955) усвојена је Београдска декларација, која је подвукла право народа и држава на самостални развитак и независност.

Изградња институционалних облика самоуправног система и функционисање комуне откривало је многе слабости, странпутице и отпоре. Критика ових појава изречена је у Писму Извршног комитета ЦК СКЈ 1958. године, у којем се говорило о гушењу и омаловажавању органа самоуправе, самовољи, бирократизму, расипању друштвених средстава, непоштовању основних права радника, аутархији комуне.

Београд се у време отпора Југославије Информбироу, преласка на радничко самоуправљање и изграђивање комуналног система носио с низом наслеђених и нових тешкоћа развитка. Као недељиви део југословенске целине град је подносио огромне жртве и чинио невиђене напоре у оквиру општих напрезања целе друштвене заједнице. За тај период карактеристични су заостајање и стагнација. Током 1953–1954. напори Београда били су усмерени на сређивање основних питања живота града, који је морао да се бори не само са неразвијеном привредом већ и са порастом становништва и његовим неповољним саставом. Због ограничених могућности за отварање нових радних места, гомилало се непродуктивно становништво. У доба напада Информбироа, економске блокаде и политичког притиска ограничена су средства за решавање комуналних проблема. Највећа улагања земље вршена су за потребе армије и одбране земље. Највиши ниво улагања у Београду досегнут је 1948. – 24 милијарде, а наредних година је следио пад: 1949. – 23,5 милијарди, 1950. – 14 милијарди, 1951. – 3,7 милијарди, 1952. – 5,5 милијарди, 1953. – 10,3 милијарде, 1954. – 18,6 милијарди. Београд је нарочито био погођен бржим растом становништва од пораста привредне и комуналне изградње града. Градска привреда није могла да даје средства за развој комуналних служби, због чега се град ослањао на средства Савеза и Републике.

Међу оштрим проблемима Београда у овој фази истицали су се: стамбена криза, градски саобраћај, оскудица школског простора и проблем градске чистоће.

Поређења у разним областима са 1939. давала су слику тешке ситуације. Београд је у области стамбене изградње 1939. имао 13,9 $м^2$ површине на једног становника, а 1953. – 9,5 $м^2$. Велики део стамбеног фонда је био знатно оштећен и дотрајао због слабог одржавања. Према подацима грађевинске инспекције, 404.000 $м^2$ стамбених просторија је оглашено за неупотребљиво и склоно паду. У градском саобраћају Београд је 1939. имао 174, а 1953. – 163 возила; Београд је 1939. располагао са 40 специјалних возила за изношење смећа, а 1953. са 4; Београдски водовод је 1939. давао 198 литара воде по становнику дневно, а 1953. – 129; унутрашњи градски паркови су 1939. износили 1,96 $м^2$ на становника, а 1953. године – 1,7 $м^2$. Београд је 1953. имао 0,71 $м^2$ на једног ученика, рачунајући рад школа у сменама, док је нормални просек износио нешто око 1,35 $м^2$. На 74 становника 1939. постојала је једна болничка постеља, а 1953. на 96. Трамвајски саобраћај обављао се колима делом из 1923. Пловни парк је у просеку био стар 45 година, а било је објеката старих и преко 100 година. Железнички чвор Београда био је „претрпан" и застарео.

Хоризонтално ширење града је поскупљивало изградњу порастом трошкова за комуналне објекте (зелене површине, улице, електричне инсталације, канализација, водовод, итд.). Београд је по пространству био велики град, али у прошлости није био грађен у „висину", тако да се у њему 1954. налазило 83% приземних зграда. Рушене су страћаре у Јатаган-мали, насеље Прокоп, објекти који су ометали изградњу Ташмајдана, Теразијске терасе; чак и костурнице бораца палих за ослобођење Београда у улицама Рузвел-

товој и Прерадовићевој. Нови стамбени комплекси и колоније грађени су на Бановом брду, Вождовцу, Карабурми, Савској падини, под Бежанијском косом, на Канаревом брду. Стваране су нове или проширивани старе зелене површине: на Ташмајдану, Теразијској тераси и Калемегдану. На Калемегдану је обновљена Сахат-кула, а конзервирана кула Хаџи-Мустафе, у којој је 1806. био смештен устанички штаб за ослобођење Београда. Током 1958. дошло је до преоријентације градње у Београду: уместо ивичне изградње, путем попуњавања празних плацева у већ изграђеном ткиву града, што је била нужна етапа обнове после рата, иако скупа и спора, прелазило се на концентрисану економску градњу стамбених блокова.

Добар део улагања је вршен и у пољопривредно добро „Панчевачки рит", првенствено за набавку стоке, градњу економских зграда и путева. Пољопривредна површина добра се проширивала мелиорацијом терена. Овим улагањима обезбеђивало се боље снабдевање грађана главног града пољопривредним производима. Тиме су постепено нестајали редови пред продавницама, карактеристични за цео послератни период, и подстицан је слободан промет производа. Застарела индустрија Београда борила се са великим тешкоћама у извршавању планова. Најважније гране индустрије Београда – текстилна, графичка, прехрамбена и метална – оскудевале су у сировинама, као и у електроенергији. Предузећа су се оријентисала на ноћни рад, због чега се јављао велики шкарт, нарочито у ливницама, индустрији хартије, графичкој индустрији, предузећима прецизне механике. Разбацаност погона по граду прекидала је јединствени производни процес. Потребе за струјом наметале су велики напор старим електранама Београда и Земуна. Ова предузећа, која су била одслужила свој век, радила су, међутим, изнад својих капацитета. Грађевинска предузећа, сем „Рада" и „Тунелоградње", располагала су застарелом и дотрајалом механизацијом. Енергетска ситуација 1954. била је критична за цео енергетски систем Србије а не само за Београд. Постојећу ситуацију условљавало је више чинилаца: нагло је порастао број потрошача у индустрији и домаћинствима, повећавало се коришћење струје у зимском периоду, све планиране електране нису биле на време стављене у погон.

Оживљавање дејства тржишта почело је да утиче на економичније пословање индустрије, побољшање квалитета и асортимана. На крају овог периода примећивали су се први знаци повећане и разноврсније производње.

У овом периоду Београд је добио више великих објеката: обављали су се завршни радови на Савском мосту и припремни радови на мосту преко Дунава; почињала је и изградња и уређење појединих делова дунавске обале; градио се Трг Маркса и Енгелса (данас Н. Пашића), са преуређивањем Улице Моше Пијаде; 1957. је почело грађење Дома штампе „Моша Пијаде". На седници Народног одбора града Београда 13. маја 1953. донета је одлука о изградњи новог Сајмишта на десној обали Саве. После четири године рада, на тлу некадашње Баре Венеције, израсло је једно од најмодернијих сајмишта Европе. Први међународни сајам технике отворен је 23. августа 1957. На ивицама Ташмајданског парка, на Булевару револуције, изграђен је репрезентативни хотел „Метропол". Београд је 1956. добио авангардни

театар „Атеље 212", састављен од позоришних ентузијаста, спремних да се боре за нови идејно-естетски програм.

Насеља која су се налазила на ширем подручју Београда (Обреновац, Гроцка, Барајево, Сопот и Сурчин) била су изразито пољопривредног карактера. Отуда и тежња да се у њима пољопривредна производња развија у корак са развојем града као потрошачког центра. Специфични положај општина на ужем градском подручју, мање-више као делова града, водио је њиховом тешњем повезивању и широј сарадњи на извршавању заједничких задатака. Јединствена политика привредног и комуналног развоја града изискивала је да се усклади рад града и општина. Сем усклађивања делатности општина с градским одбором тежило се и унапређивању рада органа друштвеног управљања. Институционални механизам комуналне самоуправе у Београду био се веома разгранао, нарочито стручни заводи и специјализоване дирекције ван оквира управе: за изградњу станова, за изградњу мостова, за изградњу и уређење Дунавског пристаништа, за изградњу Новог Београда, за изградњу Аде Циганлије. Крајем 1959. у Београду је било 85 месних одбора и 107 стамбених заједница. Национализација најамних стамбених зграда и грађевинског земљишта 1958. дала је нови подстрек развијању друштвеног управљања зградама. Зборови бирача су сазивани за разматрање планова и буџета; за изборе школских одбора и савета стамбених заједница, кандидовање одборника, претрес општинских извештаја, решавање проблема дечје заштите. Стварни значај ових зборова умањиван је преовлађивањем формализма, нарочито расправљањем о стварима које су претходно биле одлучене, сазивањем зборова на брзину, без припрема, уз мало учешће грађана. Зборови произвођача нису готово ни коришћени као облик повезивања и сарадње Већа произвођача са радницима у производњи. У једном броју привредних организација почело се 1959. прелазити на награђивање и обрачун по економским јединицама. Доношењем новог Устава СФРЈ и Устава СР Србије (1963) створена је основа за доношење статута града и општина, којима ће се регулисати развој комуналне самоуправе. Статути града и општина донети 1964. настојали су да разраде декларисане принципе о непосредној социјалистичкој демократији. Скупштина града састојала се од два већа: Градског већа и Већа радних заједница. Градска скупштина остваривала је везу са општинама, коморама, друштвено-политичким организацијама, представницима привредних организација. На првом сабору града 1964, поред одборника, учествовали су чланови Градског одбора ССРН, представници других друштвено-политичких организација града и општина и органа самоуправљања. Сабор је разматрао стамбену политику и израду Нацрта седмогодишњег програма развоја Београда. Од републичких и савезних посланика изабраних у Београду захтевано је да се више заложе у решавању актуелних поблема града.

Скупштина града и њени органи, као и Партија, припремали су мере за прелаз на привредну реформу. Одлуке Осмог конгреса СКЈ и акти Савезне скупштине мобилисали су дрштвене факторе у граду, а посебно Скупштине града њене савете и органе управе. У сарадњи са радним организацијама, њиховим удружењима, Привредном комором, Комуналном банком, Синдикатом и другим друштвено-политичким организацијама предузимане су мере да се

унапреди производња, подигне продуктивност рада, повећа извоз, а инвестициона политика доведе у склад са циљевима реформе. Скупштина града подржавала је интеграциона кретања и процесе у привреди и друштвеним делатностима.

Уставним законом о остваривању права и дужности општина у граду Београду, донетим крајем 1966, Београд је добио статус својеврсне заједнице општина у његовом саставу. Статутарном одлуком Скупштине о правима и дужностима града из 1967. било је утврђено да Скупштина града, поред Градског већа, има и 4 већа радних заједница, и то: привредно, просветно-културно, социјално-здравствено и веће јавних служби.

О ширини самоуправљања 1969. говоре бројке: у раду самоуправних органа учествовало је око 120.000 грађана; преко 28.000 грађана било је укључено у органе самоуправљања у школама, здравственим, социјалним, културним и другим установама. У кућним саветима и саветима и комисијама месних заједница радило је око 50.000 грађана. Око 1.800 грађана Београда било је изабрано у савете градске скупштине и општинских скупштина.

Политичку борбу за развој и учвршћивање новог друштвеног система инспирисала је и усмеравала организација СКЈ. У време Осме партијске конференције, одржане 8. маја 1961, београдска партијска организација је имала преко 82.000 чланова. Пред Осми конгрес СКЈ београдска организација је већ бројала 94.000 чланова. У Социјалистички савез било је учлањено око 400.000 грађана, у Синдикат 270.000; у Савезу омладине и Савезу студената било је 150.000, док је у органима самоуправљања истовремено радило 80.000 грађана.

Трансформацију класичних органа власти у самоуправне пратили су и противуречни процеси: речи су се разилазиле са делима, институционализација је узимала маха, самоуправни органи су се сукобљавали са неефикасношћу рада. Мешале су се конзервативне акције и пароле са демократским садржајима. СКЈ се затварао све више у себе, негујући форумски стил рада, док су многобројне деформације изазивале зловољу и политичко нерасположење грађана. Извршни комитет је писмом од 1962. истакао неопходност борбе против ових деформација. Међутим, тек је, по оцени ЦК СКЈ, пораз фракцијске групе у СКЈ Александра Ранковића 1966, која је оптужена да се супротстављала развоју самоуправљања, отворио процесе даље децентрализације и новог приступа реорганизацији федерације. Незадовољство због изневеравања самоуправних начела у пракси кулминирало је у обуставама рада и студентским демонстрацијама јуна 1968. У Југославији су се манифестовале и појаве шовинизма. Према партијским анализама на њихову појаву утицала су недовршена или непотпуна решења привредног система, праћена аутархичним покушајима затварања у републичке или комуналне границе, без вођења рачуна о интересима развијања целокупне заједнице и нужности јединственог југословенског тржишта.

БЕОГРАДСКА КОНФЕРЕНЦИЈА НЕАНГАЖОВАНИХ. САРАДЊА БЕОГРАДА С ДРУГИМ ГРАДОВИМА У ЗЕМЉИ И ИНОСТРАНСТВУ

Прва конференција неанѓажованих

Од 1. до 6. септембра 1961. Београд је био домаћин Београдске конференције неангажованих. По броју истакнутих учесника то је био највећи међународни скуп одржан у историји Београда. Акцију за сазивање Београдске конференције покренуо је председник Ј. Б. Тито на састанку са Гамалом Абделом Насером у Каиру, априла 1961. Локални органи власти уложили су огроман напор да Београд спреман дочека државнике тзв. неангажованих земаља. У оквиру дужих припрема Београд је био специјално дотеран и уређен. Пленарне седнице одржаване су у великој сали Народне скупштине, која је била посебно прилагођена за ову прилику. У зградама Савезног извршног већа и Народне скупштине Србије одржавани су састанци шефова држава и комитета конференције. Центар за штампу налазио се у згради Синдикалног већа. На Београдској конференцији учествовали су представници следећих држава:

Авганистана – Сардан Мохамед Дауд, председник владе;
Алжира – Бен Јусуф Бенхеда, председник владе;
Бурманске Уније – У Ну, председник владе;
Цејлона – Сиримаво Бандаранаике, председник владе;
Етиопије – Хаиле Селасије I, цар Етиопије;
Гане – др Кваме Нкрумах, председник републике;
Гвинеје – Бивоги Луј Лансана, министар иностраних послова;
Индије – Џавахарлал Нехру, председник владе;
Индонезије – др Ахмед Сукарно, председник републике;
Ирске – др Хашем Џавад, министар иностраних послова;
Јемена – принц Сејфул ел Хасан, председник владе;
Југославије – Јосип Броз Тито, председник републике;
Камбоџе – Нородом Сиханук, шеф државе;
Кипра – архиепископ Макариос, председник републике;
Конга (Леополдвил) – Сирил Адула, председник владе, и Антоан Гизенга;
Кубе – Освалдо Дортикос, председник републике;
Малија – Модибо Кеита, председник републике;
Марока – Хасан II, краљ Марока;
Непала – Махандра Бухрем, краљ Непала;
Сомалије – Аоан Абдула Осман, председник републике;
Судана – Ибрахим Абуд – председник Врховног савета и владе;
Туниса – Хабиб Бургиба, председник републике;
УАР-а – Гамал Абдел Насер, председник републике;
Саудијске Арабије и Либана.

Три јужноамеричке државе – Боливија, Бразил и Еквадор – имале су на Београдској конференцији посматраче.

Конференција је разматрала питања: права на самоопредељење народа и земаља; борбе против империјализма, колонијализма и неоколонијализма; поштовање суверенитета и територијалног интегритета; сузбијање расне дискриминације; опште разоружање; забрану нуклеарних експеримената; неједнак економски развитак.

Београдска конференција је донела Декларацију, која је са Изјавом и писмима шефовима великих сила чинила нераздвојну целину. У Декларацији су били дефинисани општи циљеви неангажованих нација.

Београд је у послератном периоду био град домаћин многобројних међународних скупова и састанака (политичких, економских, културних, спортских), страних државника и јавних радника. У Београду је 1980. одржана XXI конференција UNESCO-а.

Поводом Титове смрти, 4. маја 1980, у Београду се на његовој сахрани сакупио у историји невиђени скуп страних државника који су, из разних разлога, стигли у Београд да одају последњу пошту истакнутом лидеру несврстаних земаља и вођи југословенске револуције.

Везе Беоīрада са друīим īрадовима и орīанизацијама

Београд је одржавао сарадњу са многим југословенским градовима у оквиру Сталне конференције градова Југославије и ван ње. У директним сусретима или преко других организација, представници Скупштине града размењивали су искуства са представницима скупштина других југословенских градова, нарочито у области унапређења комуналних служби.

Београд је члан Међународне организације градова у чијем раду су представници Скупштине града активно суделовали. О интензивности ове сарадње на интернационалном плану може послужити хроника неколико последњих година. Она се одвијала у више праваца: као упознавање представника Скупштине града са градским управама европских и афричких градова; посете представника градова других земаља Београду; посете Београду као главном граду страних државника, којима су додељиване златне спомен-плакете Београда. Тако су представници Београда 1975. посетили Хаг, Лондон, Единбург, Женеву и Алжир. Београд су исте године посетиле делегације Техерана, Алжира и Москве на челу са градоначелницима, делегације стручњака за стамбену изградњу и саобраћај Прага, делегација просветних институција из Шарлроа и делегација града Белграда из Белгије.

Скупштина града је доделила златне спомен-плакете председнику САД Џералду Форду, председнику Сенегала Леополду Седару Сенгору, председнику Конга Маријену Н'Гуабију и председнику Републике Индије Фахрудину Али Ахмеду.

Године 1976. организоване су у Каиру и Хагу „недеље Београда". Београд је 1976. посетила делегација Варшаве. У току 1976. Београд су посетиле стручне делегације Будимпеште, Букурешта, Прага, Москве, Париза, Женеве, Лондона, Хелсинкија, Копенхагена, Цириха, Алжира и Калифорније. Студијске и стручне делегације Београда из области јавног транспорта, здравства, комуналних служби, информационог система, урбанизма и заштите чове-

Скупштина града Београда

кове околине посетиле су Беч, Рим, Париз, Лондон, Москву, Праг, Западни Берлин, Копенхаген, Будимпешту, Букурешт, Солун, Алжир, Монтреал, Њујорк и Вашингтон.

Скупштина града је 1976. године доделила златне плакете града Београда градовима Каиру, Прагу и Солуну, председнику Сомалије, принцу Јапана, председнику Тогоа, председнику Сиријске Арапске Републике, Леониду Иљичу Брежњеву и председнику Француске Валерију Жискару д'Естену.

Године 1978. одржана је у Београду „Недеља Берлина, главног града НДР". Одржана је и „Недеља Прага у Београду". Ове „недеље" су коришћене за разне културне манифестације (ликовне изложбе, камерне концерте, итд.). Исте године гости Београда су били градоначелници Осла, Торонта и Ковентрија, те делегације стручњака из области грађевинарства, саобраћаја, културе, образовања и здравства из Женеве, Букурешта, Копенхагена, Цириха, Брисела, Париза, Хага и Беча.

Истовремено са „недељама" појединих иностраних градова приређиване су и сличне манифестације са југословенским градовима („Недеља Београда" у Новом Саду, „Недеља Сплита" у Београду).

Београд је, све до санкција према Југославији, био домаћин сталних међународних културних манифестација: Међународног филмског фестивала (ФЕСТ), Београдског интернационалног театарског фестивала (БИТЕФ), Београдских музичких свечаности (БЕМУС).

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У БЕОГРАДУ

Рат је проредио становништво Београда: од 320.000 становника пред рат, Београд је 1. новембра 1944. имао 80.000 становника мање. Ценећи по броју карата за снабдевање, у Београду је тада било 238.930 лица. Са сређивањем прилика у граду и повратком избеглица, у Београду се број становника повећао на око 270.000. Утврђени подаци су показивали да је у јединице НОВЈ, односно Југословенске армије, ступило 38.000 становника у завршној фази рата. Поред избеглица у Београд су притицали ђаци, студенти, службеници, официри, политички радници. У њему се после рата изграђивао гломазни републички и савезни апарат државне управе, власти и правосуђа, конституисала су се руководства и професионални апарат политичких организација (Јединствених синдиката, Народног фронта Југославије, УСАОЈ-а, АФЖ-а). Забележено је да је до 1947. у Београду основано 30 установа републичког и 23 установе савезног значаја. У Београд је, као и у друге градове и велика градилишта, притицала река младих људи, нарочито са села, који су после завршених акција и стручног усавршавања остајали да стално живе у градовима.

Брзи пораст становништва у Београду, упркос ратним ожиљцима, показују следећи бројеви: крајем 1945. у граду је живело 313.000 становника, 1946. – 342.000, 1947. – 366.000, 1948. – 385.000, 1949. – 405.000, 1950. – 426.000, 1951. – 428.000, 1952. – 440.000, 1953. – 457.000, 1954. – 471.000, 1955. – 484.000, 1956. – 498.000, 1957. – 517.000, 1958. – 542.000, 1959. – 567.000, 1960. – 592.000, 1961. – 619.000. Природни прираштај становништва забележио је, после ратних околности, двоструки па и троструки пораст у односу на најизразитије предратне године пораста. Демографи истичу да је овај талас у Београду имао своју највећу висину 1950. и одржао се на високом нивоу све до 1955. године. Нагли природни прилив становништва изазивао је дуги низ година велике поремећаје у животу града, посебно у организацији комуналних служби, школства, социјалне заштите. Други битни узрок пораста становништва било је досељавање. Могу се издвојити три различита циклуса пораста становништва Београда: први циклус од 1944. до 1950. године, други циклус од 1951. до 1956. године, и трећи циклус од 1957. до 1961. године. У првом циклусу Београд је добио прираштај од 183.980 становника, а од тога преко 160.000 механичким путем. Београд је годишње просечно увећаван за око 26.000 нових житеља. Ово повећање становништва текло је истовремено са великим напорима на обнови града од ратних разарања, са сређивањем прилика и друштвено-економских промена које је доживљавала цела земља, индустријализацијом привреде и одбраном независности Југославије. Наредни циклус је већ показивао колебања, чак повремене знаке регресије са становишта механичког прилива становништва у Београд. За тих шест година, због напада Информбироа на КПЈ и блокаде Југославије од стране саоцијалистичких земаља, укључујући и тешкоће због јачања одбрамбене способности земље, дошло је до обустављања градње низа објеката предвиђених петогодишњим планом развитка Београда, смањивања производње

и оскудице сировина и машина из увоза. У овом раздобљу Београд је увећан за нових 71.784 становника. Наводи се да је ово један од ретких периода у развитку града када се природни прираштај готово изједначио са механичким: природним путем Београд је увећан за 35.869 лица, а механичким за 35.915. Просечно годишње увећање града износило је 11.964 лица. За трећи циклус карактеристичан је поново експанзивни пораст броја становника, пре свега механичким путем. Само за пет година Београд је увећан за 121.000 становника. Од тога броја доселило се нешто више од 100.000 лица. Просечан годишњи прираштај износио је 24.200 житеља. Друга половина шесте деценије одликовала се значајним привредним резултатима и успоном. Велики градови, као центри привреде, постајали су привлачне тачке досељавања. Анализом времена досељавања у Београд утврђено је да је у Београду живело само 29,1% становништва од рођења. Београд, самим тим, може да се сматра градом досељеника. Извори прилива становништва у Београд остали су исти као и пре рата, везани за привредно пасивне крајеве као главне центре расељавања. Приликом насељавања Београда у послератним годинама запажена је специфична појава „подилажења" граду. Због стамбених тешкоћа, досељеници су прва пребивалишта налазили у Обреновцу, Гроцкој, Панчеву, Младеновцу, Лазаревцу, као и у појединим приградским насељима, која су напуштала свој сеоски лик. Подаци за 1961. показују да се на административно подручје Београда са територије Србије доселило 67,75% становника (из Војводине 16,78%, са Косова 3,35%, а са територије уже Србије 45,62%), из Хрватске 14,88% из Босне и Херцеговине 8,61%, из Македоније 4,46%, из Црне Горе 2,57% и из Словеније 1,75%. Структура досељеног становништва за исту годину, према карактеру насеља, показивала је да је из сеоског насеља досељено 47%, из мешовитог насеља 7,3% и из градског насеља 42%. На административном подручју Београда живело је 1961. године 843.209 становника. Ван ужег градског подручја живело је пак 220.000 лица.

Београд је у послератном развитку имао значајан пораст становништва, али се притисак миграције из Србије и других крајева Југославије усмеравао и према другим градовима који су израстали у регионалне, индустријске, културне и школске центре. Децентрализација у процесу урбанизације утицала је на спречавање претеране концентрације становништва у Београду. Југославија је у савремено доба прекорачила границу од 50% градског становништва. Мотиви досељења у Београд били су разнолики. Пристигли радни контингенти нудили су свој радни век и истицали захтеве главном граду. Уливајући се у Београд река досељеника доносила је своје наде, менталитет, навике, радну спрему, образовање, али и неписменост. Године 1961. у Београду је било забележено 4,3% неписмених, који су углавном потицали од досељеника. Тај демографски притисак на главни град стварао је комуналне и друге тешкоће, али је, на другој страни, захваљујући радним контингентима придошлица, Београд по свом привредном потенцијалу већ шездесетих година готово десетоструко превазишао предратна достигнућа. Недостатак научно засноване концепције развоја Београда имао је утицај на извесну стихијност у кретању становништва. Једно време после рата

владала је идеја о развитку Београда као административног и културног центра са привредом локалног карактера. Са таквим прилазом перспективи привредног развоја неминовно се подстицао прилив административних посленика који су преплављивали установе и надлештва главног града. Подржављење привреде и друштвених служби претило је да Београд докраја освоји чиновничка војска. Бројни однос радника и службеника био је 1948. изједначен – 50:50. Са нападом Информбироа на КПЈ 1948. успорен је развој привредних грана и промењена локација неких објеката под видом стратешких разлога. При нејасној концепцији развитка главног града у Београд су пристизали, надајући се животном успеху, људи од најнижих до највиших стручних квалификација, неписмени сељак и радник високоспецијализованог типа. Велико учешће тзв. живог људског рада у привреди Београда утицало је на успоравање развоја града, па самим тим и прихвата нових становника. Анализе показују да су масе неквалификованих неписмених радника најчешће тражиле место у заосталој београдској привреди, састављеној од нискоакумулативне и слабо механизоване индустрије. Четири петине дошљака биле су практично без икаквих квалификација. Они су се запошљавали у текстилној индустрији и грађевинарству. У београдској привреди је 1959. радило 44% неквалификованих радника, док је овај број 1961. смањен на 31,4%. Најбитнији фактор повећања становништва постао је привредни развитак. Број запослених у привредним делатностима града 1961. износио је три четвртине свих запослених, док се у непривредним делатностима налазила једна четвртина. Град је у том периоду добио контуре велеграда.

Несташица станова притискала је његове житеље све време после рата. Шездесетих година је спора и недовољна стамбена изградња представљала сметњу бржем напретку Београда, његовој изградњи и реконструкцији. У градовима и око његових ивица израстала су нехигијенска и дивља насеља, поред оних која су ту настала још у време Краљевине Југославије.

Током седме деценије дошло је до смиривања промена у кретању становништва. На дан пописа 1961. у насељу Београд живело је 598.346 становника, а на административној територији града 942.190 лица. Интензификација привређивања није толико водила рачуна о отварању нових радних места колико је била упућена на модернизацију постојећих. Због појаве незапослености, крајем седме деценије природни прираштај је постао изразито већи од механичког. Око 10.000 до 14.000 људи годишње у овом периоду није успевало да се запосли. У Београду је 1969. било забележено 17.762 захтева за запослење.

Становништво се по годинама кретало овако: 1962. – 641.000, 1963. – 665.000, 1964. – 689.000, 1965. – 710.000, 1966. – 727.000, 1967. – 742.000, 1968. – 754.000, 1969. – 764.000, 1970. – 772.000, 1971. – 780.000 лица. Главни прираштај и даље се остваривао механичким путем. Популациони притисак умањивали су други регионални центри својим привредним развитком. На дан пописа 1971. у Београду је живело 251.752 лица која су се од рођења налазила у истом месту, док је више од 522.000 чинило досељено станов-

ништво. Највише досељених је потицало из СР Србије – 333.558, а 166.552 лица из других република.

Број неписмених износио је 24.801 у групи становништва старијег од 10 година; још увек је постојао велики број лица чији је образовни ниво био веома низак (до четири разреда основне школе), износио је више од 220.000 лица. Са основном школом било је 124.837 лица, школом за квалификоване раднике 108.040, гимназијом 51.364, средњим стручним школама 83.109, са вишом школом 23.337 и са факултетом 63.763 (непознато 6.167). У овом периоду забележено је преко 14.000 лица на привременом раду у иностранству.

У периоду од 1962. до 1971. изграђено је близу 87.000 станова, што је било двоструко више него у читавом периоду од ослобођења до 1961. године. Београд је у периоду 1966–1969. улазио у ред градова као што су Варшава, Букурешт, Беч, Будимпешта, у којима је стамбена изградња била најинтензивнија.

Током 1975. године у свим делатностима друштвеног сектора у граду било је запослено укупно 468.917 лица или за 5,7% више него у претходној години, и то у привреди 365.182 запослена, а у непривреди 103.735. Док је просечан број незапослених у 1974. износио 30.309, у 1975. регистровано је 36.334 лица или око 21% више. Висок пораст незапослености у граду последица је вишеструких узрока: бржег пораста радно способног становништва, великог механичког прираштаја становништва, смањеног запошљавања у иностранству. На незапосленост је утицала и неусклађеност структуре лица која су тражила запослење са структуром потреба за кадровима, као и њихова недовољна покретљивост. Просечан број незапослених жена током 1975. износио је 24.393, што је било повећање у односу на 1974. годину (19.791). У укупном броју незапослених жене учествују са 67,1%, што показује да постоје тешки услови за запошљавање жена. Број лица која су први пут тражила запослење износио је 63% од укупног броја незапослених у Београду.

Са порастом запослености у граду је и наредних година растао број лица која су тражила запослење, као резултат пораста радно способног становништва, до кога долази због великог механичког прилива и повећаног природног прираштаја. Просечан број жена које су тражиле запослење порастао је у 1978. за 12% и износио је 40.837. Међу лицима која су тражила посао било их је са високом спремом 7,4%, са вишом 3,1%, са средњом 32,3%, висококвалификованих и квалификованих радника 18,1%, приучених и радника са нижом спремом 8,3% и неквалификованих радника 30,8%.

Крајем септембра 1980. у друштвеном сектору на подручју Београда било је 515.004 запослених, од чега у привреди 406.503 а у непривреди 109.301. Јуна 1980. запослење је тражило 64.185 лица. У укупном броју незапослених највише је било жена (43.132 или 37,2%). Међу лицима која су тражила запослење стручни радници су учествовали са 63,5%, а нестручни (неквалификовани, полуквалификовани и са нижом спремом) са 36,5%. Крајем септембра 1980. на привременом раду у иностранству било је 12.510 лица упућених преко самоуправне интересне заједнице за запошљавање. Највећи број је радио у СР Немачкој (9.541), Француској (1.108) и Аустрији (772).

На подручју Београда рођено је 1977. године преко 23.000 деце, а умрло око 12.000 лица. Поред овог природног прираштаја од 11.000, досељавањем се градско становништво повећало за још 15.000 становника. Крајем 1977. град Београд имао је 1.371.000 становника, од чега је на ужем подручју (насеље Београд) живело 1.035.000 становника. Број становника по општинама изгледао је на крају 1977. године овако:

Барајево	16.000
Вождовац	160.000
Врачар	81.000
Гроцка	39.000
Звездара	125.000
Земун	162.000
Лазаревац	46.200
Младеновац	48.500
Нови Београд	150.000
Обреновац	56.000
Палилула	141.300
Раковица	70.000
Савски венац	58.000
Сопот	20.000
Стари град	77.000
Чукарица	121.000

Пописом становништва 31. III 1981. године установљено је да у граду Београду живи 1.470.073 становника, а у насељу Београд (10 градских општина) 1.087.915.

Истим пописом дошло се до податка да од укупног броја становника града има 849.384 досељених лица или 57,8%. Гледано према републици из које се лице доселило, највећи број миграционог становништва потиче из СР Србије и износи 395.852 или 46,6%. Из САП Војводине у Београд се доселило 104.046, из САП Косова 41.995, из СР Хрватске доселило се 90.517 или 10,6% миграната, из СР Босне и Херцеговине 75.191 или 8,8%, из СР Македоније 27.260 или 3,2%, из СР Црне Горе 23.965 или 2,8% и из СР Словеније 8.502 или 1,0%.

Број неписмених лица приликом тог пописа износио је 52.448 или 4% од укупног становништва града. Број лица без школске спреме износио је 77.031, док их је са незавршеном осмогодишњом школом било 223.778. Основно образовање имало је 235.318 лица, средње образовање 463.458, више образовање 52.227 и високо образовање 112.315 лица.

Радника на привременом раду у иностранству било је 30.425 и 15.436 чланова њихових породица.

Период после 1971. године карактерише нешто слабија стамбена изградња. Од 1970. до 1985. године изграђено је око 130.000 станова.

Током 1985. у свим делатностима друштвеног сектора у граду било је запослено укупно 609.602 лица, и то у привреди 471.358, а у ванпривреди

138.244. Просечан број незапослених лица у истој години износио је 67.767. У укупном броју незапослених лица жене су учествовале са 66,7%, што показује да још увек постоје тежи услови за запошљавање жена.

На подручју града Београда рођено је у току 1985. године 20.500 деце, а умрло близу 12.000 лица. Поред природног прираштаја, Београд се повећао механичким прираштајем у истој години за око 10.000 лица, тако да је на дан 31. XII 1985. године имао 1.572.000 становника.

Гледано по општинама, на дан 31. XII 1985. године број становника је био следећи:

Барајево	19.250
Вождовац	169.100
Врачар	79.500
Гроцка	59.550
Звездара	138.150
Земун	185.800
Лазаревац	54.000
Младеновац	54.150
Нови Београд	192.350
Обреновац	66.050
Палилула	163.300
Раковица	97.800
Савски венац	54.400
Сопот	20.500
Стари град	74.350
Чукарица	143.750

ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ

Друштвено-економско обележје развоја Београда

Све до 1956. године општи развој града, како развој привреде тако и развој комуналних фондова, заостајао је иза његовог популационог нарастања. У том раздобљу, међутим, ипак су постигнути видни успеси, који су уз остале услове омогућили да почев од 1956. године наовамо Београд крене знатно бржим темпом у свом развоју.

Чињеница је да је у најранијем периоду основно тежиште инвестиционе политике земље било извлачење из наслеђене заосталости. У том смислу улагани су напори у развој енергетских капацитета и капацитета екстрактивне индустрије. Но, ова политика из објективних разлога није могла да има неког снажнијег утицаја на стварање више капацитета у Београду, што се посебно одразило у периоду економског притиска и блокаде земаља Информбироа. У оваквим условима, у вези са развојем привреде града, вршена

је концентрација основних средстава ранијих, мање-више занатских радионица, и формирана су предузећа, чија су основна карактеристика била застарела основна средства, која су до 1948. године употпуњавана репарационом опремом, а у нека је у потпуности уграђена опрема из репарација. Овај процес концентрације основних средстава и формирање нових предузећа трајао је и даље, тако да је 1956. године у индустрији формирано 20 нових предузећа, са укупним друштвеним бруто продуктом од 22 милијарде динара (по ценама из 1956. године) и бројем запослених од око 13.000. И у другим областима постигнут је напредак. Формирана су пољопривредна добра, основана су бројна грађевинска предузећа за обављање радова не само у Београду већ и у унутрашњости, као и низ предузећа друмског саобраћаја. Трговинска мрежа је реорганизована и оспособљена не само за снабдевање града већ и ширег подручја (гросистичка предузећа). Основане су крупне спољнотрговинске организације, са веома широким захватом спољнотрговинске размене, те бројна занатска предузећа.

У овом периоду све више је долазило до изражаја дејство тржишта и у вези с тим развијала се квалитетнија и разноврснија производња. Разним ситнијим реконструкцијама и уз дејство осталих фактора, друштвени бруто производ читаве привреде повећан је од 85,2 милијарди динара у 1952. години на 195,5 милијарди динара у 1956, по ценама из тих година. Број запослених порастао је од 85.751 у 1952. на 139.757 у 1956. години. Истовремено је у овом периоду снажно порастао и робни промет. Укупна инвестициона улагања у периоду 1949–1956. године, по ценама из 1956, износила су 246,6 милијарди динара, или просечно годишње 30,8 милијарди динара. Структура ових улагања била је 58% у привредне инвестиције а 42% у развој друштвеног стандарда.

Све општине на подручју града, а нарочито оне на ширем подручју, добиле су своје привредне, економске и културне центре. Ови центри, као што су, на пример, Обреновац, Гроцка и Сопот, имају све услове да се развију као изразита приградска насеља, али су они истовремено економски и културни центри за једно шире, данас изразито сеоско, подручје, чији је развој управо условљен развитком ових центара. Оваквим решењима територијалне организације створени су први услови за складан развој читавог пољопривредног подручја у околини града, које је најнепосредније упућено на Београд јер од правца и темпа развоја града у потпуности зависи и његов развитак. С друге стране, оваквим територијалним решењем омогућено је Београду да успешно решава и проблем реконструкције и изградње града, питање свог ширења, као и уређења непосредне околине на коју су град и његови становници свакодневно упућени.

У целини узев, у послератном периоду до 1956. године створени су услови за прелазак на убрзан темпо привредног развоја, као и на складније решавање комуналног живота у граду, тако да други период у развоју града, који почиње са 1957. годином, означава динамични свеукупни развој града.

Основни односи у економској развијености општина на ужем и ширем подручју града

После извршених територијалних промена, на подручју Београда су се успоставили одређени односи економске развијености општина на ужем и на ширем подручју града. Према подацима за 1984. годину ти су односи, посматрани преко друштвеног производа и националног дохотка, били следећи:

Општине на подручју Београда 1984. год.		Друштвени производ друштвеног сектора	Национални доходак Укупни	Национални доходак Друштвени сектор	Национални доходак Приватни сектор	Национални доходак по становнику у дин.
I **Општине на ужем подручју града**		**438.346**	**416.662**	**405.329**	**11.333**	**329.846**
II **Општине на ширем подручју града**		**75.548**	**79.731**	**63.031**	**16.700**	**296.949**
У томе:	– Барајево	1.321	2.707	1.222	1.485	144.759
	– Гроцка	4.073	7.168	3.706	3.462	123.586
	– Лазаревац	33.682	33.560	30.403	3.157	634.404
	– Младеновац	7.532	9.689	6.852	2.864	180.428
	– Обреновац	27.652	23.622	19.661	3.961	365.666
	– Сопот	1.315	2.985	1.214	1.771	144.903
Укупно I и II		513.894	496.393	468.360	28.033	324.080
Укупно – учешће:		100,00	100,0	100,0	100,0	
– општине на ужем подручју		85,3	83,9	86,5	40,4	
– општине на ширем подручју		14,7	16,1	13,5	59,6	

Према основним економским карактеристикама подручја, може се закључити да постоје велике разлике између 10 општина на ужем подручју града и осталих 6 општина на ширем подручју. Разлике се огледају у томе што, нпр., по површини 6 општина на ширем подручју обухватају 59,12% укупног подручја, а по броју становника само 17,4%. Због тога је учешће 10 општина на ужем подручју у укупној запослености 90,2%, у укупном националном дохотку 83,9%, а у укупном друштвеном производу 85,3%.

Унутар 6 општина на ширем подручју постоје знатне територијалне диспропорције у привредној развијености. Национални доходак по глави становника је највећи на подручју општине Лазаревац и износи 634.404 динара, а најнижи је на подручју Гроцке (123.586 динара).

С обзиром на снажна демографска кретања на подручју града и на притисак који је придошло становништво вршило на стамбено-комуналне и друге фондове града – наставио се и убрзао процес дислокације појединих привредних капацитета на шире подручје, и на тај начин су радна места приближена местима становања. С друге стране, због великих потреба града за пољопривредним производима, ради снабдевања грађана и прехрамбене индустрије, наметнуо се даљи убрзани развој пољопривреде и

осталих природних извора на ширем подручју, што је такође утицало на ублажавање постојећих диспропорција у привредној развијености целог подручја.

Развој привреде града према сводним показатељима

Посматрано у сводном показатељу и у сталним ценама, друштвени производ повећао се од 14,3 милијарде у 1964. години на 26 милијарди динара или за 82% у 1973. У истом периоду друштвени производ индустрије повећао се од 3,6 на 7,6 милијарди динара, односно за 110%, грађевинарства од 2,0 на 3,9 милијарди динара (или за 95%), трговине, угоститељства и туризма од 3,9 на 6,7 милијарди дин. (или за 73%), саобраћаја од 832 милиона на 2,9 милијарде динара (или за преко 3 пута) итд. Истовремено је порастао и национални доходак по глави становника, рачунато по сталним ценама из 1973. године, тј. од 13.614 у 1964. на 18.478 динара у 1973. години, или за 36%.

Упоредо са оваквим растом привредне активности забележен је и пораст запослених читавог подручја Београда, који се кретао овако:

Области делатности	1956.	1985.	1974.	1985. 30.09.	Индекси пораста 1974./1964.	Индекси пораста 1974./1956.	Индекси пораста 1985./1974.
Укупно све делатности	249.300	376.840	488.561	609.602	129	196	125
Привреда	183.983	275.502	382.788	471.358	138	208	123
– индустрија	53.661	93.550	131.413	160.267	144	250	122
– пољопривреда	4.535	7.940	17.145	7.950	216	378	46
– шумарство	146	246	589	368	239	403	62
– грађевинарство	52.358	66.333	75.964	80.902	114	145	107
– саобраћај (без ЖТП)	23.808	33.708	36.374	50.689	152	152	139
– трговина, угоститељство, туризам	31.743	48.170	84.803	95.911	176	267	113
– занатство	15.842	20.976	24.640	18.996	117	156	77
– стамбено комунална делатност	1.890	4.579	11.860	15.881	258	627	134
Ванпривредне делатности	65.317	101.338	105.773	138.244	102	161	131

И производност рада друштвеног сектора привреде, мерена друштвеним производом по запосленом, показује сталну тенденцију пораста. Тако је производност рада од 52.470 динара у 1964. порасла на 68.990 динара у 1973. години, рачунато по сталним ценама, или за 31%, односно по просечној годишњој стопи раста од 2,75%.

У овом периоду промењена је и структура привреде, мерена преко друштвеног производа, што се види из следећег прегледа:

Привреда – области делатности	1963.	1970.	1975.	1984.
1. Индустрија	41,4	28,4	33,8	33,7
2. Пољопривреда	2,1	5,2	5,0	1,0
3. Шумарство	0,1	0,1	0,1	0,1
4. Водопривреда	–	–	–	0,2
5. Грађевинарство	21,1	18,3	14,7	7,9
6. Саобраћај (без ЖТП)	10,9	11,0	11,3	10,1
7. Трговина, угоститељство, туризам	18,3	29,3	27,4	35,3
8. Занатство	5,0	4,6	4,5	2,7
9. Комунална делатност	1,1	3,1	3,2	1,3
10. Остало	–	–	–	6,9
Укупно привреда	100,0	100,0	100,0	100,0

Из ове структуре може се закључити да је Београд пре свега индустријско-трговински центар, јер се учешће ове две привредне области у укупној привреди града креће око 70%. Па ипак, учешће индустрије је релативно мало, а и сама структура индустријске производње је доста једнострана и не одговара потенцијалним могућностима града. Наиме, досадашња једностраност развоја, посебно индустрије, као и неадекватност привредне структуре, карактеришу привреду града као доста нееластичну; она тешко подноси разне осцилације у општем привредном развоју земље, тј. реперкусије општих привредних тешкоћа далеко се јаче одражавају на кретања у привреди града. Ово се нарочито осетило 1961. и 1963. године. Напротив, општи успон привреде земље знатно се повољније одражава на целокупан развој привреде града. Тако имамо да су стопе раста у годинама стагнације 1961. и 1962. – обрачунато у друштвеном производу – износиле за привреду земље 7,3%, односно 12,0%, док су ове стопе раста за привреду града износиле 5,5%, односно 7,0%. Напротив, стопа раста у периоду експанзије 1957–1963. године за привреду земље износила је 9,7%, док је за привреду града у истом периоду износила 15,6%.

У ствари, због постојеће структуре београдске привреде – посебно индустрије у којој знатно учествује производња инвестиционих добара – свако сужавање инвестиционе активности доводи у питање реализацију производа појединих организација удруженог рада, стварају се залихе, замрзавају средства итд. и тиме успорава производња. Поновно оживљавање привреде, већ у другој половини 1962. године, а нарочито у 1963, указивало је да би уз адекватну измену привредне структуре, а посебно у индустрији, могло да се обезбеди, без већих осцилација, стабилније кретање привреде града на релативно вишем нивоу у односу на привредно кретање у целој земљи.

Посебно се истиче проблем развоја неких услужних делатности нарочито оних које су везане за одржавање и оправке добара трајних вредности у домаћинствима и одржавање стамбеног фонда.

Кретање инвестиција у основна средста у сталним ценама за период од 1966–1975. године било је следеће:

					Сталне цене 1973. год. У милионима динара			
	Остварено		Индекс	Стопа раста	Структура			
Области делатности	1966. 1970.	1971. 1975.	1971–75. 1966–70	1971–1975.	1966–1970.		1971–1975.	
Индустрија	5.880	7.867	134,0	6,0	37,8	19,6	36,7	19,5
Пољопривреда	1.063	966	90,9	–1,9	6,8	3,6	4,5	2,4
Шумарство	22	13	59,2	–	0,1	0,1	0,1	0,0
Грађевинарство	1.452	1.849	127,4	4,9	9,3	4,8	8,6	4,6
Саобраћај (без ЖТП)	2.551	6.234	244,0	19,5	16,3	8,5	29,1	15,4
Трговина	4.349	4.194	96,4	0,9	27,9	14,6	19,4	10,4
– унутр. трг.	1.732	1.762	101,7	0,4	11,1	5,8	8,1	4,4
– спољ. трг.	1.727	1.570	91,0	–1,8	11,1	5,8	7,3	3,9
– угостит.	708	618	87,4	–2,7	4,5	2,4	2,9	1,5
– туризам	182	243	133,7	6,0	1,2	0,6	1,1	0,6
Занатство	287	334	116,3	3,0	1,8	0,9	1,6	0,8
Привредне инвестиц.	15.604	21.457	137,5	6,6	100	52,1	100	53,1
Стамбено-комуналне делатности	11.020	14.430	130,9	5,5	76,7	36,8	76,2	35,8
Културно-социјална делатност	1.989	2.802	140,9	7,1	13,8	6,6	14,8	6,9
Делатност држ. орг. и друштв. орг.	1.357	1.694	124,8	4,6	9,5	4,5	9,0	4,2
Непривредне инвестиције	14.366	18.926	131,7	5,7	100	47,9	100	46,9
Укупно	29.970	40.383	134,7	6,2	–	100	–	100

Истовремено, у периоду 1966–1975. године структура извора привредних инвестиција није се битно мењала, што се види из следећег прегледа:

	У милионима динара Сталне цене – 1975 = 000			
Извори	1966–1970.		1971–1975.	
	Износ	Структура	Износ	Структура
I Сопствена средства	11.890	58,3	14.653	51,4
II Туђи извори	8.494	41,7	13.843	48,6
У томе:				
– банкарски кредити	7.050	34,6	9.414	33,0
– инострани кредити	672	3,3	3.254	11,4
– кредити ООУР-а	353	1,7	396	1,5
– остала средства	419	2,1	779	2,7
Укупно	20.384	100,0	28.496	100,0

Ипак, овај преглед указује на опадање учешћа средстава организација удруженог рада, а на другој страни, да учешће иностраних кредита знатно расте у периоду 1971–1975. године.

У протеклом периоду карактеристичан је за Београд неповољан однос између привредних и непривредних инвестиција. Успостављени односи у 1957. години од 59,4% привредних према 40,6% непривредних инвестиција, под притиском потреба за комуналним и фондовима друштвених служби, стално се погоршавао, тако да је 1963. године достигнут скоро изједначен однос од 50%:50%. Овај однос није се знатно изменио ни у периоду 1966–1975. године, јер је тада структура била 53,1:46,9 у корист привредних инвестиција.

У вези са задовољавањем потреба великог броја становника који стално расте, истовремено се јављају и сложени проблеми због недовољних стамбено-комуналних фондова и услова за рад друштвених служби. Док је у комуналним организацијама (водовод и канализација, градска чистоћа, дистрибуција електричне енергије) ситуација у основи санирана захваљујући корекцијама тарифа спроведених у последњим годинама, у непривредним комуналним делатностима проблем обезбеђења потребних средстава за инвестиције био је присутан свом тежином. Средства буџета и тзв. буџетских фондова била су веома скромна и углавном су покривала инвестиционо одржавање и нужне ситне интервенције, што је по природи ствари било палијативно решење и, дугорочно посматрано, отежавало су планско решавање проблема развоја града у урбаном смислу. Овде се нарочито истиче проблем обезбеђења средстава за изградњу тзв. објеката инфраструктуре.

Међутим, без обзира на ситна померања у структури инвестиција, као основни проблем остало је реално обезбеђење средстава нарочито за покриће непривредних, а извесним делом и привредних, инвестиција. Решење је нађено у поступном увођењу све ширег самофинансирања у комуналном животу, уз претходне корекције цена разних комуналних и других услуга и тарифа, где год је то било могуће,

Непривредне инвестиције расле су под притиском неодложних потреба и било је безизгледно да се у перспективи битно измене већ успостављени односи између привредних и непривредних инвестиција.

У целини посматрано, потребе бржег развоја, побољшање привредне структуре и њене реконструкције, решавање других крупних проблема града, затим неусклађеност и недовољност капацитета у стамбено-комуналној области и друштвеним делатностима са потребама које је наметао динамичан привредни и друштвени развитак града – захтевали су значајна инвестициона улагања у протеклом периоду.

Изложена инвестициона улагања дала су повољније капиталне коефицијенте у односу на читаву СФРЈ и СР Србију. Капитални коефицијент, мерен прирастом друштвеног производа (маргинални капитални коефицијент, тј. за исту суму прираста друштвеног производа – 1 динар, колико треба уложити инвестиција у производне фондове), дао је за укупну привреду следеће резултате:

Друштвено-политичке заједнице	Период	
	1957–1963.	1970–1973
СФРЈ	3,06	1,52
СР Србија	2,94	1,63
Београд	,/0	1,47

Мада резултати оваквог мерења и упоређивања зависе од структуре улагања, ипак ово сазнање говори о потенцијалним могућностима развоја и о ефикасности београдске привреде, у којој као великој агломерацији има доста простора за даљу експанзију. С друге стране, сама структура београдске привреде утиче да капитални коефицијенти буду повољнији, јер се радило о улагању у трговину, затим у реконструкцију и модернизацију старе индустрије, при чему су поједини погони пресељавани на погодније локације, што је знатно смањило трошкове око припреме локација и пресељавања.

Индустрија

Развој индустрије на подручју Београда има већ доста дугу традицију и по обиму производње представља значајан фактор у индустријској производњи СФРЈ и СР Србије. Пораст физичког обима индустријске производње у послератном периоду био је доста снажан. За последњих 20 година индустријска производња показује велики успон, јер је у периоду 1956–1963. године индекс повећања износио 236, док је у периоду 1970–1975. ово повећање изосило 150. У периоду од 1980–1984. индекс повећања износио је 118. По појединим индустријским гранама делатности, кретање физичког обима производње било је:

Индустријске гране делатности	1963/56.		1975/70.		1984/80.	
	Индекс	Ø Стопа	Индекс	Ø Стопа	Индекс	Ø Стопа
Енергетика	–	–	224	17,5	153	11,2
Производња угља	–	–	165	10,5	121	4,9
Производња неметала	–	–	148	8,2	82	–4,8
Црна металургија	175	8,3	–	–	163	1,3
Металопрерађив. индустрија	288	16,3	170	11,2	107	1,7
Бродоградња	226	12,3	145	7,7	107	1,6
Произв. ел. маш. и апарата	341	19,2	124	4,4	83	–4,4
Производња хемијских произв.	220	11,9	183	12,8	114	3,4
Произв. грађев. материјала	200	10,5	122	4,1	81	–5,0
Произв. фурн. од дрвета	173	8,2	122	4,0	121	5,0
Индустрија папира	313	17,8	128	5,0	120	4,7
Произв. готових текст. произв.	169	7,8	116	3,0	92	–1,9
Индустрија коже и обуће	184	9,0	97	–0,6	–	–
Индустрија гуме, прерада кауч.	264	14,9	144	7,6	131	6,9
Графичка индустрија	233	12,9	116	3,0	84	–4,3
Укупно	236	13,0	150	8,5	118	4,2

У ваљаоници лима престала је производња црне металургије, а прикључењем општина Лазаревац и Младеновац Београду укључени су од 1970. године снажни капацитети за производњу електричне енергије, угља и неметала.

У периоду 1946–1954. године обим индустријске производње растао је по просечној годишњој стопи од 13,9%, затим у периоду 1954–1964. по стопи од 13,3%, у периоду 1964–1973. по стопи од 7%, а у периоду од 1973. до 1983. по стопи од 7,5%. Претходни преглед очито показује да је реч о два периода. Први карактерише убрзана индустријализација и њега представља битно обележје развоја материјалних производних снага у периоду до 1963. године. Она је значила (и истовремено утицала на то) увођење индустријских метода и у све друге делатности. Међутим, нарочито у последњој деценији, развој индустрије се суочавао са многим проблемима, почев од избора приоритета у развоју, преко територијалног размештаја и ефикасности инвестиција, до коришћења капацитета. Због тога је достигнути ниво развоја значајнији са становишта створеног индустријског потенцијала него по резултатима у производњи.

Као резултат улагања у последњој деценији нарочито је порасла производња електричне енергије, а с тим у вези и производња угља, затим хемијске, металне индустрије и индустрије неметала.

Основна структура индустријске производње показује релативну стабилност. У посматраном периоду није дошло до већих померања у структури производње, како показује следећи преглед:

Производне групације	Структура				
	1956.	1963.	1970.	1975.	1985.
– Енергетика	1,8	0,2	12,8	14,5	24,0
– Репродукциони материјал	18,7	19,0	10,9	17,3	44,0
– Грађевински материјал	5,6	3,8	4,1	2,7	31,7
– Опрема	38,7	29,0	23,6	32,4	0,3
– Артикли широке потрошње	35,2	48,0	38,6	33,1	
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1985. година:

Средства рада	24,0
Материјал за репродукцију	44,0
Потрошна роба	31,7
Нераспоређено	0,3
	100,0

Постојећа структура је одраз развоја индустријског капацитета, који је вршен у складу са потребама земље и у условима скопчаним са тешкоћама око обезбеђења потребних инвестиција. Сем тога, сама чињеница да је индустрија града у периоду до 1970. године углавном имала старе капацитете – двојако је условила њен даљи развој. Наиме, прво је, због заосталости и

слабе конкурентске способности, извршена реконструкција и модернизација већине капацитета старе индустрије, што је омогућило високу продуктивност инвестиција и њихово брзо активирање и враћање, а друго, изградњом нових савремених капацитета постепено се побољшавала структура индустријске производње у правцу бржег развоја хемијске и електронске индустрије, производње елемената за аутоматизацију, моторне индустрије, као и давање посебног акцента на развој финалне производње артикала широке потрошње.

Улагање у основна средства по гранама индустрије у граду, за период 1966–1975. године, види се из следећег прегледа:

			У милионима динара Цене из 1975. године
	Остварене инвестиције		Индекс 1971–75.
	1966–70.	1971–75.	1966–70.
Електроиндустрија	3.289	3.318	101
Производња угља	713	827	116
Индустрија неметала	72	217	300
Метална индустрија	1.089	3.244	300
Бродоградња	53	36	67
Електроиндустрија	291	102	35
Хемијска индустрија	547	681	121
Индустрија грађевинског материјала	132	285	216
Дрвна индустрија	70	119	170
Индустрија папира	159	90	56
Текстилна индустрија	392	635	162
Индустрија коже и обуће	50	102	201
Индустрија гуме	51	151	295
Прехрамбена индустрија	681	922	135
Графичка индустрија	711	692	97
Филмска индустрија	31	29	94
Рударско-геолошке истраге	41	62	153
Разнородна индустрија	7	13	189
Укупно индустрија	8.39	11.525	137

Укупна улагања у индустрију града за последњих 10 година износе 19.916 милиона динара или просечно 1.992 милиона динара годишње по ценама из 1975. године, али су за 37% била већа у последњих 5 година у односу на претходни петогодишњи период. Највећа улагања извршена су у елктроенергетику, металну, прехрамбену, хемијску и графичку индустрију. Ова улагања допринела су реконструкцији и модернизацији капацитета, повећању продуктивности рада, као и снажном развоју производње, како артикала производне тако и артикала широке потрошње. При томе је знатно повећан квалитет и проширен асортиман производње у односу на ранији период. Освојени су многобројни нови производи и сваке године се стално повећавао извоз индустријских производа. Од нових производа треба истаћи следеће:

аутомобилски мотори, трактори, расхладни уређаји, машине радилице, индустријски котлови и котлови за грејање, комбајни, котрљајући лежаји, лифтови, часовници, жилети, машине и уређаји за процесну индустрију, трансформатори, електрични апарати за домаћинство, стрептомицин и пеницилин, сировине за производњу детерџената, водено стакло, производи од пластичне масе, креп-предиво, алуминијумски прах, шупља опека, визан-подови, тршчане и гипсане плоче, хромо-картон, таловита лепенка, производи од вештачке коже, ауто-мото гуме, тракторска пнеуматика, прерађевине од воћа и поврћа итд. Од производа који су освојени последњих година истичу се: комбајн „универзал", комбајн „125" и „131", берач кукуруза једноредни, приколица од 7 тона, точкови за аутомобилску индустрију, ватрогасни апарати С–06 за возила, временски прекидачи за електричне уређаје, апарати за мерење крвног притиска, инструмент-табла за возило „застава 101", термостати за аутомобилску индустрију, суве батерије, ферити, отпорници, трансформатори велике и средње снаге, ПВЦ-филм, обликоване пене за индустрију намештаја и возила, тврде пене за кровну изолацију и хладњаче, полистерол амбалажа, амбалажа од пливних хлорида, минерална вуна, амбалажа од пластике, синтетичко предиво, микро-валовита лепенка; у оквиру фармацеутске индустрије – сина-

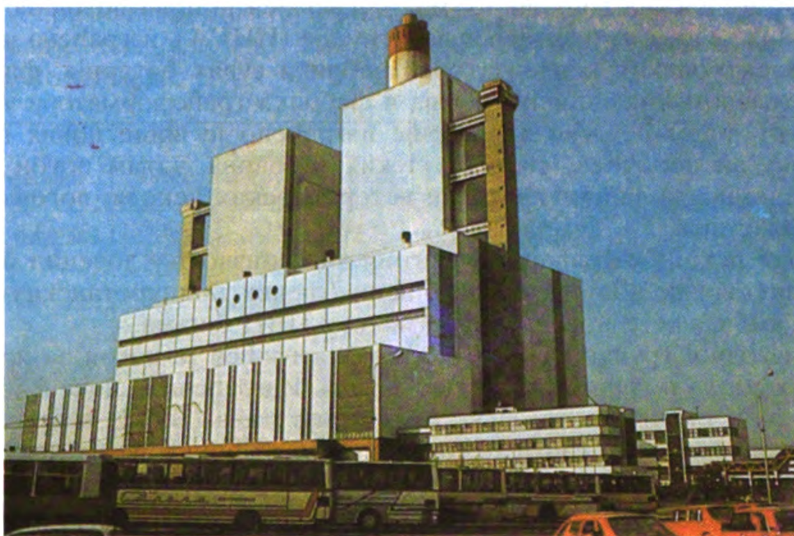

Термоелектрана – Обреновац

лар, фосфалугел, инсулин и др; за потребе ветеринарства: емгол, галофаци, мастрогал и др; средства за заштиту биља – малутион, етиол и др.

Производња је постигнута изградњом низа великих капацитета и реконструкцијом и модернизацијом тзв. „старе индустрије", међу којима су најзначајнији: Фабрика тешких алатних машина „Иво Лола Рибар" у Железнику, Индустрија машина и трактора (ИМТ), Индустрија сатова (ИНС-а), Фабрика аутомобилских мотора „21. мај", Индустрија котлова и котловске опреме „Термоелектро", Индустрија котрљајућих лежајева (ИКЛ), Фабрика металне галантерије „Микрон", Фабрика прецизних инструмената, опреме и аутоматских уређаја „Телеоптик", Индустрија прецизних алата „Алатница", Предузеће за пројектовање, изградњу и производњу опреме индустријских електропривредних објеката „Електро-Србија", Фабрика електронских уређаја, Фабрика телекомуникационих уређаја „Михаило Пупин", Фабрика антикорозивних производа „Антикор", „Прва искра" у Баричу, Фармацеутска индустрија „Галеника", Фабрика за производњу артикала од пластичних маса „Букуља" и „Пластика", Хемијска индустрија „Балкан", Фабрика намештаја „20. октобар", Фабрика хартије и дрвењаче „Београд" на Ади Хуји, Фабрика лепенке и картона – Умка, Централна филмска лабораторија итд.

Последњих деценија завршена је прва фаза Термоелектране „Обреновац" и проширени су и реконструисани капацитети за експлоатацију лигнита у Колубарском басену. Затим, извршене су реконструкције и проширење капацитета за производњу бензинских мотора („21 мај"), проширени су капацитети за производњу дизел-мотора (ИМР) и тракотра (ИМТ), реконструисана је фабрика алатних машина (ИЛР), извршено је пресељење и изградња нових објеката („Алатница", „Ватроспрем", „Икарус"), проширен је капацитет за производњу кугличних лежајева (ИКЛ), изграђена је фабрика за производњу аутомобилских точкова („Змај"), изграђен је нови погон за производњу саставних делова из постојећег асортимана (ИНСА), изграђена је фабрика ферита, електронских кондензатора, фабрика сувих батерија, фабрика отпорника, телекомуникационих уређаја и фабрика трансформатора у Рипњу.

У склопу фармацеутске индустрије изграђено је више нових погона: за производњу антибиотика, фармацеутских сировина, затим погон за производњу средстава за заштиту биља и ветеринарских лекова, погон лепљивих трака и фластера.

У „Првој искри" изграђени су погони за производњу додецил бензолсулфата, обликованих полиуретанских пена, тврдих полиуретанских пена, полистирол амбалаже и погон за производњу ПВЦ филма.

У производној групацији боја и лакова изграђен је погон за производњу синтетских смола и грађевинских материјала. Изграђена је нова фабрика хромо-картона. У оквиру Београдске индустрије пива (БИП) извршена је реконструкција фабрике, као и реконструкција фабрике безалкохолних пића у Крњачи. Проширени су капацитети дубоке (вишебојне) штампе и високе штампе. Извршена је модернизација погона припреме *Политике* и доградња и проширење капацитета *Борбе*, док је у Београдском издавачко-графичком заводу проширен капацитет равне штампе и модернизована је књиговезница и припрема (фото-слог) итд.

Са порастом и освајањем нове производње, а нарочито са побољшавањем квалитета производа, стално је растао и извоз индустријских производа, што се може сагледати из следећег прегледа:

Године	Извоз у 000$	Темпо пораста
1956.	5.188	1000
1960.	27.568	532
1970.	69.330	1.336
1975.	159.736	3.078

Као што се види, динамика раста извоза расла је у периоду 1956–1975. доста убрзано и износила је преко 30 пута, мада се, посматрано по појединим периодима, мора узети у обзир померање вредности УСА долара у којима је обрачун изведен.

У целини узев, при сагледавању развоја индустрије Београда у послератном периоду до 1975. године, треба имати у виду да је он текао у условима формирања нових предузећа и замене застарелих и амортизованих постројења. Погони старе индустрије дуго су чекали на постојећим локацијама, расутим по целом граду, до пресељења, реконструкције и модернизације на новим одредиштима. Процес концентрације београдске индустрије још није завршен.

Пољопривреда

Подручје Београда обухвата значајне пољопривредне површине. Територијалним променама, које су спроведене у 1959. и 1970. години, прикључена су Београду нова подручја, тако да сада структура пољопривредних површина овако изгледа:

								Јединица мере ха
Пољопривредне површине	1960.	Структура	1970.	Структура	1974.	Структура	1985.	Структура
Оранице и баште	155.643	83,0	194.602	82,3	189.376	82,4	185.242	80,1
Воћњаци	6.539	3,5	14.901	6,3	15.040	6,5	16.453	7,1
Виногради	3.728	2,0	5.922	2,5	5.042	2,2	3.380	1,5
Ливаде	9.842	5,2	12.106	5,0	12.209	5,3	11.576	5,0
Пашњаци	9.868	5,2	6.262	2,7	5.735	2,5	10.197	4,4
Трстици, рибњаци и баре	2.442	1,1	2.947	1,2	2.389	1,1	4.483	1,9
Укупно	188.062	100	236.740	100	229.791	100	231.331	100

Сама структура није најповољнија, с обзиром на доста мало учешће воћњака и винограда (свега 8,6%); међутим, мерама које се предузимају ова се структура стално побољшава. Друга карактеристика је да ширење површина под насељем стално смањује пољопривредне површине. Само за 4

године, тј. од 1970. до 1974, оне су смањене за 6.949 ха или за 3%, у корист површина под насељем.

Пољопривреда на ширем подручју града у протеклом периоду развијала се врло динамично и уз дејство низа специфичности, условљених близином града као великог потрошачког центра. Великим залагањем, производни капацитети друштвених газдинстава су стално проширивани. Учешће пољопривредних организација у укупним површинама стално се повећавало и то од 15% у 1975. години на 20% у 1963. и на 24,7% у 1975. години. Извршено је организационо сређивање пољопривредних газдинстава и тако су формиране крупне и кадровски јаке организације. Од 95 разних пољопривредних организација у 1957. години, остало је 15 у 1963, а у 1975. години њихов број је сведен на 5 (ПК „Београд", „Младеновац" – пољопривредно газдинство и 3 задруге), од којих је ПК „Београд" постао основни снабдевач Београда пољопривредним производима, а тиме и озбиљан регулатор цена и снабдевености на тржишту у граду.

Убрзани развој пољопривреде, повећано улагање и увођење савремене опреме и агротехнике нарочито је карактеристично за период после 1953. године. Захваљујући томе и обим пољопривредне производње је стално растао, што се види из следећих прегледа производње важнијих производа:

у тонама

Врста производа	∅ 1969–70.		∅ 1971–75.		1971–75. / 1969–70.	1984.	
	Укуп. произв.	Друштв. сектор	Укуп. произв.	Друштв. сектор		Укуп. произв.	Друштв. сектор
Пшеница и раж	132.931	55.038	168.910	62.013	128	233.347	83.692
Кукуруз – зрно	220.338	31.786	238.805	24.713	108	333.740	33.926
Шећерна репа	83.779	64.604	117.558	99.788	140	210.035	186.146
Сунцокрет	6.705	4.503	3.855	2.155	57	1.442	1.237
Соја	69	–	425	382	616	5.173	3.535
Поврће	126.963	2.431	149.409	4.716	118	152.871	4.320
Сточно биље	265.834	102.839	307.091	141.548	116	329.530	209.050
Воће и грожђе	63.687	11.394	81.422	21.805	128	122.410	37.955
Млеко у 000 лит.	134.600	75.043	146.183	83.525	109	191.830	98.870
Месо говеђе	8.760	4.138	9.864	4.779	113	–	–
Месо свињско	14.576	4.468	14.788	4.700	102	–	–

Бољом обрадом, повећаном потрошњом вештачких ђубрива, средстава за заштиту биља, семена високородних сорти пшенице и хибридног кукуруза, као и применом савремене механизације, утицало се на повећање приноса, а тиме и на овде приказану динамику производње.

Изузев код сунцокрета, код свих других производа приноси су већи у периоду 1971–1975. и од 1975–1984. год. Посебно, приноси у друштвеном сектору су за око 20% већи од остварених приноса у индивидуалном сектору. Захваљујући овоме, повећана је производња пшенице од 2.765 вагона у 1954. на 12.465 вагона у 1975. години. Такође је и производња кукуруза повећана од 3.931 вагона у 1954. на 27.177 вагона у 1975. години. Стално растуће по-

Пољопривредни комбинат „Београд"

требе утицале су и на повећање производње поврћа и воћа, тако да је од 1954. године повећана производња поврћа од 4.981 вагон на 13.193 вагона у 1975. години, а производња воћа од 1.625 на 8.600 вагона.

На подручју Београда произведено је 1957. године око 30 милиона литара млека, док је 1984. укупна производња износила 191,8 милиона литара, од чега 98,8 милиона литара на друштвеним газдинствима (Пољопривредни комбинат „Београд“).

Исто тако је забележен брзи пораст производње у сточарству. Наиме, у 1954. години у друштвеном и индивидуалном сектору било је 31.092 грла говеда, а 1984. године 126.626 грла. Постигнути су добри резултати у производњи свиња – од 72.137 грла у 1954. на 325.815 грла у 1984. години.

Површине под дугогодишњим засадима повећане су за 12.002 хектара.

У 1984. години пољопривредне организације располагале су само са 19, док у 1983. имају 1.123 трактора. Први комбајни за жито набављени су тек 1955. године (4 машине), док у 1983. години ове организације располажу са 200 комбајна. Само индивидуални произвођачи су у 1983. години располагали са 14.939 трактора, 749 комбајна, неколико стотина мотофрезера и самоходних моторних косачица.

На наведене резултате у развоју пољопривреде највећи утицај је имао Пољопривредни комбинат „Београд“, који спада у ред највећих комбината ове врсте у земљи. Он представља значајну базу у снабдевању београдског тржишта основним прехрамбеним производима. Поред сточарства и ратарства као основних делатности Комбината, упоредо се развијала прехрамбена индустрија, као и друге делатности.

Шумарство

Стање шумског фонда на подручју града није повољно и оно се може побољшати дугорочним шумско-узгојним мерама. У складу са овим, реализација прве етапе у периоду 1957–1960. године састојала се у решавању проблема пошумљавања у низијским теренима брзорастућим врстама дрвећа, као и у одржавању и унапређењу излетничких парк-шума. У том периоду пошумљено је нових 1.700 ха, а произведено је око 4 милиона садница. Заштитним мерама обухваћене су просечно одрасле шуме и млађе културе на површини од око 2.000 ха. Санитарним сечама уклоњена су преживела а мало вредна стабла са терена где су извођени шумско-узгојни радови.

У суштини, по својој намени и функцији шумски фонд у друштвеној својини на подручју града више је рекреативног него привредног обележја. Због тога су у протеклом послератном периоду били стално присутни проблеми финансирања текућег одржавања и проширене репродукције.

Док су се шумске површине друштвеног сектора повећале за 755 ха, код индивидуалног секотра долази до смањења ових површина за 2.729 ха, највероватније као последица њиховог коришћења за ораничне површине.

У 1984. години укупно шумско земљиште износи 41.479 ха, а од тога друштвени сектор обухвата површину од 17.125 ха.

Грађевинарство

У Београду је концентрисан велики број организација удруженог рада из области грађевинарства, које су изводиле радове не само на подручју Београда већ и у читавој земљи, па и у иностранству до увођења санкција.

Велика улагања која су извршена за стамбену изградњу, као и за изградњу разних јавних и привредних објеката, допринела су јачању грађевинске оперативе.

Међутим, период од 1971–1973. године био је изузетно тежак за развој грађевинарства. Предузете мере за стабилизацију привреде и свођење инвестиција у оквире расположивих средстава ради отклањања једног од жаришта нeликвидности – утицале су на успоравање грађевинскс активности. Већ у 1974. а посебно у 1975. години, повећање обима стамбене изградње и других објеката довело је до оживљавања грађевинске активности. С друге стране, оваква ситуација утицала је на то да се грађевински капацитети више ангажују у иностранству, при чему је стално повећавана вредност извршених радова и броја запослених. С тим у вези, грађевинска оператива друштвеног сектора учествовала је у 1965. години у грађевинским радовима у СР Србији са 50,3% а у СФРЈ са 16,6%, да би се ово учешће за следећих 11 година постепено смањивало, тако да је у 1975. години износило у извршењу грађевинских радова у СР Србији 41,6%, а у СФРЈ 12,4%. Истовремено су се радови на грађевинским објектима у иностранству стално повећавали, као и број запослених, што се види из следећег прегледа:

						1 $ 17,00 дин. У милионима динара
	Вредност извршених радова	Просечан број упослених				
Година		Индекс	Укупно	Индекс	Из СФРЈ	Индекс
1967.	558	100	3.932	100	1.309	100
1968.	780	140	5.374	137	1.920	147
1969.	1.112	199	6.160	157	3.049	233
1970.	1.809	324	10.298	262	4.610	352
1971.	2.176	390	8.417	214	4.499	347
1972.	2.484	446	15.951	406	4.817	368
1973.	3.861	692	20.751	528	7.239	553
1974.	5.566	998	20.902	532	7.618	582
1975.	7.761	1.392	23.428	596	6.423	491
1980.	140.186.501		18.438	у хиљ. дин 1$ = 185,70		
1981.	174.824.789		21.073			
1982.	187.578.812		25.635			
1983.	200.012.862		25.311			
1984.	132.642.327		13.612			

Саобраћај

Брзи развој града и његове привреде изискивао је такође и пораст транспорта робе и путника у свим видовима саобраћаја. Укупан обим транспортних услуга у периоду 1957–1960. године повећан је за 40% (8,8% годишње), чиме је предвиђени пораст по перспективном плану превазиђен за 31%.

Међутим, све веће ширење града и пораст стандарда становништва захтевали су још интензивнији развој железничког, друмског, речног и ваздушног саобраћаја. Систем Рајна–Мајна–Дунав, изграђена пруга Београд–Бар и регулација пловидбе у систему ХЕ „Ђердап" – повећава улогу Дунава као међународне саобраћајнице и ствара изванредне услове за развој речног саобраћаја. Све ово говори да ће Београд постати лука три мора и центар промета робе и путника Истока и Запада. Отуда потреба проширења луке на Дунаву за нових 200 ха и њеног капацитета услуга на 3 милиона тона.

Интензивни развој ваздушног саобраћаја наметнуо је потребу проширења аеродрома „Београд" јер се, у односу на обим услуга у 1965. години, у 1974. тај обим повећао за 5 пута. Слична је ситуација и са ПТТ саобраћајем, с обзиром на то да је Београд изабран за седиште међународне транзитне телефонске централе за Средњу Европу и Балкан. Овде треба додати и изграђену сателитску станицу, преко које се обављају ТТ саобраћај и ТВ преноси са земљама Америке и западне Африке.

Обрачунато по ценама из 1975. године, укупне инвестиције у основна средства саобраћаја (без ЖТП-а) за последњу деценију износиле су:

Сталне цене 1975. = 100
У милионима динара

Годинe саобраћаја	1966–1970.	1971–1975.	Индекс 71–75. / 66–70.	⌀ стопа раста 1971–75.
Речни саобраћај	438	321	73	–6,1
Ваздушни саобраћај	1.000	3.531	353	28,7
Друмски саобраћај	588	950	161	10,0
Градски саобраћај	294	516	176	12,0
Претовар	289	206	71	–6,6
ПТТ саобраћај	895	2.466	276	22,5
Укупно	3.504	7.990	228	17,9

Преглед показује изразиту стагнацију речног саобраћаја у протеклом периоду и поред истицања значаја и велике могућности развоја речног транспорта Дунавом и Савом. Речни саобраћај се пре свега није могао афирмисати у међународном саобраћају, с обзиром на то да је неконкурентан, и нема повлашћен положај, какав има инострана конкуренција (веома повољне услове пословања). С друге стране, у домаћем транспорту речни саобраћај није ангажован у довољној мери.

Па ипак, и у речном саобраћају Београд се показује као највећа речна раскрсница у Југославији:

Година	Путници		Превезено робе у тонама			
	Допутовали	Отпутовали	Утоварено		Истоварено	
			Укупно	За извоз	Укупно	Из увоза
1964.	14.307	19.609	135.868	119.435	2.479.798	142.370
1974.	31.138	30.532	251.500	215.127	3.996.045	83.678
Индекс 1974/64.	218	150	185	181	161	59
1984.	62.382	62.133	122.284	108.616	3.149.276	137.948

Ваздушни саобраћај у протеклом периоду постигао је изузетан динамички развој, захваљујући све већој оријентацији корисника превоза на ову грану саобраћаја, као и константном повећавању њених капацитета. Кретање физичког обима услуга види се из следећег прегледа:

Година	Линије	Авиони присп. опрема	Путници		Превезено робе т.		Превез. пошта	
			Присп.	Отпутов.	Присп.	Отпрем.	Присп.	Отпрем.
ДОМАЋИ ВАЗДУШНИ САОБРАЋАЈ								
1954.	4	1.275	26.608	22.608	115	183	22,8	176,2
1974.	67	7.719	484.286	545.338	1.567	2.670	12,9	10,3
1984.		16.787	708.392	732.104	5.464	5.715	–	–
Индекс 74/54.	1.675	605	1.820	2.412	1.363	1.456	57	6
МЕЂУНАРОДНИ ВАЗДУШНИ САОБРАЋАЈ								
1954.	5	575	3.253	3.775	244	49	68,8	22,9
1974.	77	4.976	163.030	230.368	2.000	2.405	108,2	271,2
1984.		5.620	345.757	366.468	3.804	13.944	–	–
Индекс 74/54.	1.540	8.654	5.011	6.120	1.220	4.965	157	1.184

За протекле 3 деценије у домаћем и међународном ваздушном саобраћају промет путника се повећао за преко 30 пута, превезене робе за преко 40 пута и превезене поште за 1,4 пута.

Динамика развоја друмског саобраћаја града најбоље се види из пораста броја регистрованих моторних возила у послератном периоду:

Година	Регистрована возила			Укупно индекси пораста	
	Путничка	Теретна	Мотоцикли		
1945.	720	920	342	1.982	100
1954.	2.555	2.485	742	5.482	276
1965.	24.205	7.420	5.950	37.575	1.895
1974.	168.187	18.833	6.042	193.062	9.735
1983.	296.156	21.662	5.497	323.315	16.312
1984.	–	–	–	363.420	18.336

Највећи пораст возила забележен је у периоду 1965–1974. године. У том периоду број (укупни) моторних возила повећао се за 155.487, у чему повећање броја путничких возила износи 143.982 или преко 97 пута.

У јавном друмском саобраћају веома је изражен пораст путника и робе. Повећање броја теретних аутомобила за преко 20 пута, и посебно велики број аутобуса допринели су да друмски саобраћај постане доминантна грана у превозу путника и робе, уместо железничког саобраћаја, који је тај положај имао пре рата.

Београд је највећа железничка раскрсница у Југославији. У 1974. години учествује са 12,4% у броју отпутовалих путника и са 7,5% утоварене робе железничког саобраћаја СР Србије. На железничким станицама Београда обављен је у протеклом периоду следећи промет:

Година	Приспели возови		Отпремљ. возови		Отпутовали путници	Роба у 000 тона	
	Путнички	Теретни	Путнички	Теретни		Приспела	Отпремљена
1954.	22.866	23.390	22.709	26.448	4,638.881	2.551	988
1974.	31.410	28.985	31.348	29.639	4,029.904	1.977	683
Индекс 1974/54.	138	123	138	112	87	78	69
1984.	38.691	51.465	36.586	59.061	5,595.428	1.456	1.843

Број приспелих и отпремљених возова за последње три деценије је повећан, а ефекат превоза поново расте, нарочито у периоду после 1980. године, тј. у периоду енергетске кризе.

Развој ПТТ саобраћаја у послератном периоду заснивао се на сталном побољшању техничке опремљености савременим телекомуникационим уређајима. Модернизација ПТТ саобраћаја се интензивније одвијала у последњих 10–15 година. У периоду 1971–1975. година улагана су велика средства за изградњу и опремање земаљске сателитске станице, као и за изградњу магистралних и транзитних капацитета (скоро 75% инвестиција). Међутим, недовољно је инвестирано у развој градских локалних аутоматских телефонских централа и мреже, тако да се осећа велико заостајање ширења ПТТ мреже за урбаним развојем града. Због тога Београд заостаје за другим већим градовима развијеног света, а пре свега у телефонској мрежи.

Општи развој ове гране саобраћаја у протекле 3 деценије види се из следећег прегледа активности ПТТ предузећа Београда:

Делатност ПТТ саобраћаја	1954.	1974.	Индекс 1974/54.	1984.
1. Примљена и отпремљена писма у 000 комада:				
– обична писма: – отпремљена	22.751	107.777	474	107.637
– приспела	24.109	87.927	365	102.113
– препоручена – отпремљена	1.391	7.639	549	13.057
– приспела	1.196	10.448	874	20.199
– вредносна: – отпремљена	26	192	738	379
– приспела	9	166	1.844	331

2. Број примљених и одаслатих пакета				
– обичних: – отпремљених	330.580	691.173	209	614.471
– приспелих	232.808	608.924	262	603.412
– вредносних: – отпремљених	59.820	96.420	161	249.514
– приспелих	39.302	77.756	188	222.336
3. Број телефонских разговора (импулси) у 000				
– месних	61.512	1.061.338	1.729	3.798.202
– међумесних	2.089	1.083	52	216
– међународних	167	1.859	1.113	1.286
4. Број телеграма у 000				
– отпремљених	476	1.926	405	1.699
– приспелих	562	1.791	319	1.404

Трговина, угоститељство и туризам

И у ранијем периоду Београд је представљао велики трговински центар земље. Велика концентрација гросистичких и спољнотрговинских организација утицала је да Београд задржи овакво своје место. У њему се годишње одвија око 19% укупног промета на велико и преко 10% промета на мало целе земље, а у односу на СР Србију Београд учествује са 47% укупног промета на велико и преко 37% промета на мало (подаци из 1974. године).

Ова делатност у привредној структури града заузима истакнуто место, јер 1975. године учествује у друштвеном производу града са 25%, тј. по величини свог учешћа долази одмах после индустрије.

Финансијски обим промета трговине на мало и велико стално се повећавао са развојем и ширењем града и његовим демографским кретањима. Обрачунат у сталним ценама, промет се у периоду 1970–1985. године кретао на следећи начин:

Сталне цене 1975. године у милионима динара				
	Промет			
Делатности	1970. 1980.	1975. 1985.	Индекс 1985/80.	Ø стопа раста
Трговина на мало	18.548	23.169	125,0	4,5
	432.712	381.115	88,1	–2,5
Трговина на велико	19.858	25.689	129,4	5,2
	979.882	869.446	88,1	–2,4
Укупно	38.406	48.858	127,2	4,9
	1.412.594	1.250.561	88,5	–2,4

Период од 1960. године наовамо карактеристичан је по великим интеграционим захватима, који су довели до формирања неколико великих организација као носилаца развоја унутрашњег промета, и то не само у граду

већ и на ширем подручју (ПК „Београд", „Центропром", „Атекс", „Бетекс", „Воћар" и др.).

Трговина града је углавном својим средствима изградила крупне савремене објекте. Изграђене су робне куће у Земуну и на Карабурми, „Бетекс" на Бановом брду, и у осталим деловима града „Нови дом", „Инекс", „Југоекспорт", „Инотекс", „Младост", „Меркатор", „Звездара", „Центротекстил", „Београђанка"; салони намештаја „Југодрво", „Словенијалес", „Мебло", „Експортдрво" и др; тржни центар у Новом Београду, пословни центар „Атекс", „Србијатекс", „Текстил", „Кристал-импорт". Београдски сајам је изградио нову халу и тако проширио изложбени простор. Изграђено је више самоуслуга и других продавница.

Нагли убрзани развој града наметао је проширење мреже објеката за снабдевање грађана, нарочито на периферним и новоизграђеним деловима града. Требало је изградити магацински простор и модернизовати трговинску мрежу расхладним уређајима и другом опремом. За последњу деценију, укупан продајни простор повећао се од 0,225 $м^2$ по становнику у 1975. години на 0,368 $м^2$ крајем 1985. године. Међутим, и поред оваквог повећања продајног простора, остао је и даље присутан проблем пратећих објеката, па и продајног простора у новим насељима. Због тога број становника по једној продавници знатно варира по општинама (од 99 у општини Стари град до 665 у општини Раковица), с обзиром на интензивну стамбену изградњу, која је била неуједначена по општинама.

Укупно учешће спољнотрговинских организација града у спољнотрговинској размени СФРЈ износило је 1965. године близу 50% и од тада ово учешће стално опада, тако да у 1975. години износи 28%, од чега у извозу 31% а у увозу 26%. За протеклих 5 година, тј. од 1971. до 1975, ово се учешће није битније мењало и остало је приближно на истим односима.

Обрачунато у сталним ценама, робна размена са иностранством преко организација спољне трговине града била је:

Сталне цене из 1975. год.
1 $ = 17,00 динара
Вредност у милионима дин.

Делатности	1970.	1975.	Индекс 1975/70.	Ø стопа раста
-Извоз	14.405	21.618	150	8,4
-Увоз	24.574	33.982	138	6,6
Укупно:	38.979	55.601	143	7,3

Угоститељство града било је у послератном периоду суочено са великим тешкоћама које су изазване, с једне стране, малим хотелским капацитетом, а с друге, наглим развојем града, што се манифестовало у великом повећању броја становника и у присуству великог броја туриста и пословних људи који долазе у град или само пролазе кроз њега (дневно пролази кроз град око 100.000 путника). Због свих ових околности улагане су знатне инвестиције ради санирања проблема у угоститељству. Осетно побољшање ситу-

ације нарочито се осећа од 1957. године наовамо. Изграђен је савремени хотел „Метропол“, реконструисан је хотел „Ројал“ – сад „Топлице“ и „Гранд“, а неколико других хотела модернизовано. Од новоизграђених хотела треба споменути пре свега хотел „Југославију“ (1.062 постеље), хотел „Славију“ (492), „Славију II“ (266), „Србију“ (612), „Путник“ (236), „Шумадију“ (210), „Национал“ (150), „Таш“ (37), „Интерконтинентал“ (854), „Обреновац“ (225), „Парк“ (245). Извршена је реконструкција хотела „Москва“, „Палас“, „Унион“, отворен је већи број ресторана, а реконструисани су и остали објекти угоститељства.

У целини посматрано, угоститељство града је непосредно после рата располагало са свега око 1.000 постеља, од чега 513 у хотелима. У 1954. Београд је имао 15 хотела са 1.279 постеља, а у 1985. години 31 хотел са 7.217 постеља.

Идеја о уређењу старог амбијента „Скадарлија“ почела је да се остварује 1965. године. Од тада су одвајана средства за реконструкцију улица, постављање осветљења и спомен-плоча на зградама у којима су живели они који су стварали легенду о „Скадарлији“. Кад је завршена, „Скадарлија“ је постала једна од туристичких атракција града.

Промет страних туриста у граду носио је обележје транзитног туризма са просечним задржавањем 1,9 дана у 1985, према 1,8 у 1980. години.

Занатство

Пораст броја становника у граду и повећање животног стандарда утицали су на повећање тражње за занатским, техничким и личним услугама. У тежњи да задовоље потребе града, занатске организације су знатно прошириле своје капацитете. Сада занатство као привредна област у укупној структури привреде Београда заузима значајно место. Према броју запослених и оствареној вредности производње и услуга, друштвени сектор занатства показује сталне тенденције раста, што се види из следећег прегледа:

Сектори занатства	1956.	1960.	1970.	1975.	1984.	Индекс 1975/56.	1984/56.
1. Кретање броја запослених – укупно	26.713	30.221	38.984	43.460	36.899	191	138
У томе: – друштвени сектор	16.830	21.343	28.047	32.535	18.996	193	113
– приватни сектор	9.883	8.978	10.937	10.925	17.903	111	181
2. Структура вредности производње – укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	–	–
У томе: – друштвени сектор	71,4	79,6	75,6	83,0	78,0	–	–
– приватни сектор	28,6	20,4	24,4	17,0	22,0	–	–

Занатство града се неравномерно развијало. Највеће учешће у друштвеном сектору занатства има услужно занатство (око 50%), затим грађевинско занатство (око 40%), док остатак представља производно занатство (око 10%). У протеклом периоду отворено је више сервиса за оправку и одржавање моторних возила („Космај“, „Шумадија“, „Компресор“, „Застава“, „Шкода“, „Фолксваген“, „Форд“, „Ауторемонт“, „Мазда“, „Пежо“, „Опел“ итд.). Исто тако отворено је и више сервиса за одржавање и оправку апарата за домаћинство („Микрометал“, „Славија-електро“, „Електронска индустрија“, „Искра“ – Крањ, „Слобода“ – Чачак, „Риз“ – Загреб, „Обод“ – Цетиње, „Горење“ – Велење итд. У оквиру производног занатства основане су радионице за израду огледала, оптичарске робе, ролетни, сувенира, затим радње кројачке и обућарске делатности и др. Формиран је већи број радних организација за завршне радове у грађевинарству.

Обим занатске производње и услуга у периоду 1971–1975. увећаван је годишње просечно за 6,6%, а број запослених за 6%, док у периоду после 1975. године долази до опадања броја запослених лица, тако да занатство не може да задовољи стално растуће разноврсне потребе грађана и привреде града. Недостатак пословног простора, ниска акумулативна способност и неодговарајућа квалификациона структура запослених – основни су разлози споријег развоја занатства у односу на потребе града. Само услужном занатству недостаје око 40.000 $м^2$ пословног простора, док се потребе занатства у целини цене на око 200.000 $м^2$.

ОСНОВНИ ПОКАЗАТЕЉИ РАЗВИТКА КОМУНАЛНИХ И ДРУШТВЕНИХ ДЕЛАТНОСТИ

За комуналне делатности је заједничко, пре свега, то да су пре Другог светског рата биле неразвијене, често нису задовољавале ни најнужније потребе становништва и привреде. За време рата нису одржаване ни обнављане а претрпеле су и тешка ратна разарања. У послератном периоду нису увек могле да добију потребна средства за решавање нагомиланих проблема. У град су стизали нови становници, стамбени простор града је порастао за 150%, развила су се читава нова насеља, што је све требало снабдети одговарајућим комуналним уређајима и услугама. Пораст становништва, стандарда становања и, нарочито, измењени услови живота постављали су нове, шире захтеве за развој комуналних служби и услуга. Најзад, брзи послератни развој привредних делатности (индустрије, трговине, угоститељства, саобраћаја и др.) поставио је, такође, пред комуналне службе квалитативно нове захтеве.

Водовод и канализација

Београд је 1945. године имао укупно 401 км водоводне мреже (доводне и разводне). Дужина мреже се постепено повећавала. До 1954. године порасла је за непуних 100 км (496), тј. за нешто више од једне четвртине, а већ 1957. за наредних 100 км (592). Затим: 1961. – 707 км; 1063. – 805 км; 1965. – 894 км; 1967. – 1.018 км; 1975. године – 1.437 км. Ако 1945. означимо са 100, индекс у 1975. години је 279, односно мрежа је за три пута већа но у 1945. години. У укупној дужини мреже на доводну отпада 144 км или 10%.

Сва нова стамбена насеља снабдевена су разводном мрежом одговарајућег капацитета. У непосредном послератном периоду раст водоводне мреже био је спорији, а много бржи после 1960. године. Број водоводних прикључака је брже растао. Године 1945. било је 16.824 прикључака и тај се број удвостручио већ 1962. (32.168), а поново се дуплирао 1975. (65.029).

Побољшан је увелико и квалитет воде. Београд се са свега 10% користи речном водом, док је остатак подземна вода. Ово је резултат сталне изградње рени-бунара, којих је 1975. било 40 у експлоатацији. Изградња рени-бунара не само да је поправила квалитет воде већ је, уз изградњу других водоводних објеката, омогућила Београду да последњих десет година не осети несташицу воде, да је има увек довољно као ретко који град у Европи.

Производња воде се стално повећавала. Године 1945. износила је 21 милион $м^3$, 1954. – 32 милиона $м^3$, 1957. – 41 милион $м^3$, а 1975. године преко 142 милиона $м^3$. Темпо раста производње воде био је неравномеран. За првих десет година, у периоду од 1945. до 1955, производња воде је порасла за 63%, у наредном периоду (од 1956. до 1965) се дуплирала (индекс 212), а од 1966. до 1975. поново се дуплира (индекс 196). Од 1945. до 1975. производња воде поново енормно расте са 21.137.000 $м^3$ на 142.750.000 $м^3$, или пуних седам пута. По једном становнику произведено је 1945. године 67, 1950. – 69, 1955. – 71, 1960. – 84, 1965. – 102, 1970. – 135, а 1975. – 145.000 литара, тј. два и по пута више него у 1945. години. Дневна потрошња воде по становнику порасла је са 184 литра у 1945. на 397 литара у 1975. години.

За добру и равномерну снабдевеност града од значаја је и проширење капацитета резервоара. Капацитет резервоара 1945. године износио је 54.600 $м^3$, 1949. се повећао на 81.100 $м^3$, 1955. на 84.650 $м^3$, 1958. на 87.350 $м^3$. Тај капацитет се не мења све до 1964. године, кад се пење на 92.350 $м^3$. Замах у изградњи нових резервоара не престаје ни следећих година. Године 1966. укупан капацитет резервоара износи 128.337 $м^3$, 1967. се пење на 167.801, у 1968. на 185.000 $м^3$, или близу три и по путу више него у 1945. години.

У 1945. години било је укупно 266 км канализационе мреже, од чега 42 км чине колектори. Мрежа колектора се најмање развијала, тако да у 1975. години имамо 95 км, што значи да је дужина колектора порасла у послератном периоду за 2,3 пута. Највише их је урађено у периоду од 1971. до 1975. године. Тада су изграђени и завршени колектор преко Ада Хујс, који је решио одвођење фекалних и одводних вода ван Дунавског рукавца, колектори за отпадне воде у Новом Београду, Земуну, Мокролушки колектор и други.

Разводна канализациона мрежа је 1945. године била дуга 224 км, да би 1975. износила 665 км, што значи да је порасла за три пута.

Дистрибуција електричне енергије

У потрошњи електричне енергије настале су велике промене. Оне се лако могу сагледати кроз раст мреже високог и ниског напона, као и у испорученој електричној енергији потрошачима. У 1947. години било је 206 км доводне мреже високог напона. Она се 1971. скоро тридесет пута увећала у односу на 1954. Велики потрошачи (индустрија, хотели и друго) други су по темпу пораста потрошње електричне енергије. У односу на 1954. потрошња у 1975. години порасла је скоро за четрнаест пута. Потрошња за потребе градског саобраћаја је опала у 1970. у односу на 1965. (218 према 240), да би у 1975. години опала за 161%, све према 1954. години. Потрошња се смањила због промена у структури возила и опадања броја возила на електрични погон у корист аутобуса. У структури потрошње електричне енергије учешће потрошње градског саобраћаја је 1954. године износило близу 10%, а 1975. свега 1%.

Градски саобраћај

У првим послератним годинама број линија градског саобраћаја се споро мењао јер је преовлађивао трамвајски и тролејбуски саобраћај. Године 1950. било је 18 линија, 1955. – 25, 1960. – 38, 1962. – 60, 1965. – 60, 1970. – 116, 1975. – 144 линије, а 1984. године укупно 404 линије. Брз пораст линија је дошао увођењем аутобуса у градски саобраћај. Они су се боље прилагођавали убрзаном развоју града, ницању нових насеља у развоју и изградњи привредних и друштвених делатности. Мање су биле инвестиције за аутобусе јер нису биле потребне посебне линије и мреже за напајање електричном енергијом.

Инвентарски број возила и број возила у раду стално се повећавао. У 1946. било је 106 возила, од чега 70 у раду. 1954. је било укупно 349 возила (190 у раду), 1960. – 481 укупно (255 у раду), а већ 1962. године било је 620 возила (393 у раду). Године 1965. укупан број возила се повећао на 644, 1970. на 868, 1975. на 1.092 возила, од чега 721 у раду, а у 1984. години на 1.714. Дошло је до знатних промена у структури броја возила. Број трамваја је опадао, стагнирао и на крају поново почео да расте. Године 1954. било је 161 трамвајско возило, 1960. такође 161, 1965. – 135, 1970. – 128, 1975. поново пораст на 176 трамваја, а 1984. године било их је 257. Број тролејбуса је у првим послератним годинама брзо растао, да би се у каснијим годинама почео смањивати, јер су се показали као неподесни у условима великог пораста индивидуалних путничких возила. Године 1954. било их је 42, 1960. – 120, 1965. – 139, 1970. – 89, 1975. – 135 возила, а 1984. године свега 87. Бројно стање аутобуса се зато стално увећавало. У 1954. години било је 146

аутобуса, 1960. – 200, 1965. – 370, 1970. – 651, 1975. – 881, а 1984. године 1.370, тако да је овај број надокнадио смањени број трамваја и тролејбуса и омогућио знатан пораст укупног броја возила.

Број превезених путника после брзог и сталног раста, почео је да стагнира због све већег броја путничких аутомобила. Тако је превезено, изражено у милионима: 1954. – 157, 1960. – 264, 1965. – 306, 1970. – 339, а 1975. – 364 путника. Ово се нарочито осстило у тролејбуском саобраћају, где се и број возила знатно смањио. Године 1954. превезено је 46 милиона путника, 1960. – 78, 1965. – 67, 1970. – 40, 1975. само 12 милиона, а 1984. године 48 милиона. Слична је ситуација и у трамвајском саобраћају у погледу превезених путника: 1954. – 80 милиона, 1960. – 87, 1965. – 74, 1970. – 64, 1975. – 71 милион, а у 1984. години 88 милиона, уз тенденцију лаганог пораста. Само је аутобуски саобраћај стално повећавао број превезених путника: 1954. – 31 милион, 1960. – 99, 1965. – 166, 1970. – 235, 1975. – 291 милион а 1984. године 533 милиона.

Истовремено је и стандард превоза порастао, јер док је једно возило у 1954. години превезло близу 450 хиљада путника, дотле је 1975. године број превезених путника опао на 333 хиљаде по једном возилу, а 1984. године износио је 391 хиљаду по возилу.

Остале комуналне делатности

И у осталим комуналним делатностима појављују се тенденције сталног раста и сталних напора за задовољење нараслих потреба. Уз то је и свака од њих имала своје специфичности у развоју.

Београд се до рата грејао највише дрвима, после рата се прешло на угаљ (највише из Креке). Око 1960. године нагло се прешло на загревање нафтом, да би после тога, увођењем термоакумулационих пећи и двотарифних бројила (преко којих се користила струја ноћу када је било довољно, те је могла да се продаје по нижим тарифама) прешло на загревање електричном енергијом у знатно већој мери.

Интензивна стамбена изградња, нарочито у новим насељима, и то у првом реду станова у друштвеној својини, омогућила је изградњу и мреже за даљинско грејање. Почело је, наравно, у Новом Београду, где је одмах после рата, почело да се гради читаво једно насеље – читав нови град. Касније се грејање из топлана проширило и на друга насеља: Шумице – Коњарник, Канарево брдо – Миљаковац, Горњи Земун, насеље „Медаковић", Булевар револуције и др.

У периоду од 1971. до 1975, по подацима предузећа „Београдске електране", остварена је следећа производња топлотне енергије, изражено у гига калоријама: 1971. – 264 хиљаде, 1972. – 270, 1973. – 446, 1974. – 484 и 1975. – 590 хиљада гига калорија или двоструко у односу на 1971. годину.

Јавно градско зеленило није се развијало у свим деловима града. Велика несташица станова и скучен пословни простор, уз велике трошкове за рашчишћавање терена, онемогућавали су знатнију изградњу парковских повр-

шина у ужем ткиву града, тамо где су оне најпотребније. Треба, ипак, забележити изградњу Ташмајданског парка, за коју су постојали услови непосредно после рата (делимично разрушене и попаљене зграде, а оно што је остало било је веома дотрајало). Новоизграђена насеља, чије су зграде грађене већином у слободном простору, обилују мноштвом зеленила. Према подацима Дирекције за градско зеленило, крајем 1975. године Београд је у стамбеним насељима имао 295 хектара зеленила више него у свим парковима – 250 ха. Поред овога, било је 8,7 ха скверова, 24,6 ха осталих зелених површина, 22,4 ха травњака на улицама, 142,6 ха зеленила посебне намене и 1.785 ха парк-шума, уз 45 хиљада стабала у дрворедима по улицама града.

Посебно је значајна и изградња Аде Циганлије, спортско-рекреативног центра, која је започела 1958. године. Изграђена је горња и доња преграда. Ада је постала полуострво, а на најлепшем месту добијено је језеро бистре воде дуго 4 км а широко око 250 м. Да би се то постигло, премештени су и изграђени нови колектори, изграђено је 7 км заштитних насипа, нова купатила, пошљунчени су терени, изграђене стазе, спортски објекти и терени, уређено зеленило, тако да Ада 1975. године представља јединствени спортско-рекреативни објекат.

Поред изградњи и уређења обала Аде Циганлије, током послератног раздобља уређиване су и обале Саве и Дунава. Укупна дужина београдских обала је 161 км (кроз уже подручје града), а до 1945. године само је 2,75 км обалоутврда било изграђено (на Сави 1,75 км и на Дунаву 1 км). Касније, а нарочито после 1960. године, изграђено је још близу 12 км модерних кејова, тако да је укупна дужина обалоутврда 1975. године износила око 14,5 км. То уједно означава излазак града на обале својих река.

Укупна површина градских улица после рата износила је 4,5 милиона $м^2$, од чега је под савременим застором било 43%, под обичним застором 31%, док је некалдрмисаних улица било 21%. У 1975. години укупна површина улица износила је преко 9 милиона $м^2$, од чега је под савременим застором било 76%. Изграђено је на стотине нових улица и више десетина булевара, док је низ булевара и улица реконструисано. Између осталог, грађене су модерне саобраћајнице, међу којима је и пролаз аутопута кроз Београд са мостом преко Саве и модерним саобраћајним петљама. Изграђен је Теразијски тунел, као и 14 подземних пешачких пролаза.

Све је то урађено да би се побољшао саобраћај кроз град. Међутим, Београд, који је 1945. имао само 1.982 моторна возила, 1975. године имао је преко 220.000 моторних возила, односно 110 пута више, а 1984. преко 300.000 моторних возила.

Пораст становништва, саобраћаја, привредних и друштвених делатности захтевао је велике напоре и свих других комуналних служби. Тако је, на пример, комунално предузеће „Градска чистоћа" повећало своје капацитете за изношење смећа за више од 20 пута, а за прање улица за више од 25 пута.

Стамбена изградња и стамбени фонд Београда

Први комплетни послератни попис станова извршен је 1950. године у оквиру савезног пописа станова у градовима и већим насељеним местима. Том приликом је у Београду пописано 101.358 станова са укупном површином од 4.289.000 м^2. Просечна површина стана износила је 42,3 м^2. Преовлађују мале стамбене јединице: 16,4% од укупног стамбеног фонда чине посебне собе, 2,5% гарсоњере, 23,7% једнособни, 35,7% су двособни станови, трособни чине само 13,7% фонда, а четворособни 4,1% и, најзад, пет и више соба има само 1,9% стамбеног фонда Београда у 1950. години.

Уситњеност стамбеног фонда може се видети и из група површина станова. Са просечном површином до 16 м^2, оних најмањих стамбених јединица било је 18,1%, од 17 до 36 м^2 37,7%. Укупно у ове две групе површина налазило се чак 55,8% читавог стамбеног фонда Београда. Од 37 до 50 квадрата имало је 15,2% станова, група од 51 до 71 м^2 заступљена је са 13,1%, група од 72 до 100 м^2 са 10,4%, док је преко 100 квадратних метара било 5,5% укупног стамбеног фонда.

Стамбени фонд, поред тога што су у њему били претежно мали станови, био је и технички врло лоше опремљен. Само 32.615 станова или 32,2% имало је купатило, 42.289 или 41,7% имало је клозет у стану, 48.050 или 47,4% имало је водовод, док је кухињу имало 53.766 станова или 53,1% свих станова.

Брзи послератни пораст становништва све више је оптерећивао стамбени фонд Београда. У попису је констатовано да на један стан долази 4,32 лица, односно 9,8 м^2 по једном становнику.

Овај показатељ просечне површине по једном становнику уједно је најчешће употребљаван у свим плановима и анализама услова становања и стамбене изградње.

Непосредно после рата градило се мало нових станова, јер су углавном обнављани они који су у рату оштећени. Период првог петогодишњег плана, а и каснији, исфорсирао је привредну изградњу, највише индустријску, те се ни тада нису могли градити станови. А град је растао. Долазило је ново становништво и отежавали су се услови становања. Просечна стамбена површина по једном становнику је падала. Изгледало је да је ту тенденцију тешко зауставити, а камоли окренути у корист осетнијег пораста стандарда становања.

У следећем упоредном прегледу дат је по годинама пораст становника станова:

Година	Укупан пораст становништва	Изграђени станови	Просечно нових становника на 1 новоизграђени стан
1945.	43.000		
1946.	29.000	429	67,60
1947.	24.000	1.189	20,19
1948.	19.000	3.428	5,54
1949.	20.000	2.571	7,78
1950.	21.000	1.356	15,48
1951.	11.000	1.378	7,98
1952.	12.000	996	12,05

1953.	17.000	1.208	14.07
1954.	14.000	1.876	7,46
1955.	13.000	2.080	6,25
1956.	14.000	2.143	6,53
1957.	19.000	2.706	7.02
1958.	25.000	3.684	6.79
1959.	25.000	4.788	5.22
1960.	25.000	5.108	4.89
1961.	27.000	5.792	4,66
1962.	22.000	7.600	2,89
1963.	24.000	7.512	3.19
1964.	24.000	8.633	2,78
1965.	21.000	6.210	3.38
1966.	17.000	8.295	2,05
1967.	15.000	9.873	1.52
1968.	12.000	10.086	1.19
1969.	10.000	9.612	1.04
1970.	8.000	10.196	0,78
1971.	8.000	8.750	0.91
1972.*	19.000	9.264	2.05
1973.	20.000	9.909	2.02
1974.	21.000	11.020	1,91
1975.	24.000	8.073	2,97
1976.	15.000	11.977	1,25
1977.	15.000	7.402	2.03
1978.	15.000	5.618	2,67
1979.	15.000	10.480	1,43
1980.	29.000	6.357	4,56
1981.	17.000	9.749	1,74
1982.	17.000	6.022	2.82
1983.	17.000	5.898	2.88
1984.	17.000	5.691	2,99

Однос броја лица на стан (1950. = 4,32) и даље се погоршавао. Та је тенденција трајала пуних 15 година после рата. Тек је 1962. однос броја нових становника на један нови стан повољнији – 2,89. Такав однос се задржао и у наредним годинама, тако да је постепено поправљен однос и у читавом фонду, што је и показао попис становништва и станова 1971. године, када је на један стан долазило 3,41 становника, што је за 26,7% повољније него у попису 1950. године.

Изградња станова је постепено расла. Све до 1960. године била је испод пет хиљада новоизграђених станова годишње. Постепено растући, око 1967. године достиже 10.000. У периоду од 1977. до 1984. долази до пада стамбене изградње, тако да је 1984. године завршен тек 5.691. стан.

Напори који су улагани за стално повећање обима стамбене изградње утицали су на квалитетну измену структуре стамбеног фонда насеља Београда, што се види из резултата пописа становништва и станова од 31. III 1981. године. Пописом је обухваћено 329.338 станова са површином од 17.446.261 $м^2$, а за цело административно подручје града то је износило 440.061 стан са 23.939.236 $м^2$ површине. Просечна површина по једном становнику се попела са 9,8 $м^2$ у 1950. на 16 $м^2$ или за 61,2%. Истовремено, просечна површина

* Ново насеље Београд

стана се повећала са 42,3 на 52,97 $м^2$ или за 27,9%. Велика потражња станова и стално смањење просечног броја чланова у домаћинству утицали су на интензивније грађење мањих стамбених јединица. У структури станова највећи проценат отпада на двособне станове – 38,3%, гарсоњере и једнособне станове – 28,0% за град или 29,4% за насеље Београд, и на трособне станове који чине 21,4% и у граду и у насељу Београд. То се може видети из структуре станова према групама површина. Учешће станова са малим површинама до 6 $м^2$ по становнику опало је и износи свега 4,9% од укупног фонда станова (са 18.347 станова у попису 1950. на 21.235 станова у 1981). Највећи проценат станова је са површином преко 25 $м^2$ на једно лице, што чини 21,2% од укупног фонда станова у граду Београду.

Преглед броја станова по групама површина						
Год.	до 16 $м^2$	17–36 $м^2$	37–50 $м^2$	51–71 $м^2$	72–100 $м^2$	преко 100 $м^2$
1950.	18.347	38.244	15.375	13.316	10.496	5.576
1971.	20.249	70.627	66.034	67.298	25.512	7.227
Структура						
1950.	18,1	37,73	15,17	13,14	10,36	5,5
1971.	7,88	27,49	25,70	26,19	9,93	2,81

Насеље Београд 1981. године				
	1950.	1961.	1971.	1981.
Број станова	101.358	140.725	256.947	329.338
Површина стана у $м^2$	4.289.173	6.089.324	11.974.000	17.446.261
Просечна повр. стана	42,3	43,27	46,6	52,97
Врста стана – структура				
Посебне собе	16,36	13,36	7,49	2,72
Гарсоњере	2,46	2,99	4,4	1,82
Једнособни	23,67	36,69	31,26	27,72
Двособни	35,74	29,15	35,74	39,00
Трособни	13,66	10,59	16,13	21,45
Четворособни	4,12	3,64	3,5	4,96
Пето- и вишесобни	1,86	1,63	1,44	1,99
Техничка опремљеност				
– има купатило	32,18	42,18	68,5	84,21
– има клозет у стану	41,72	50,51	66,45	87,95
– има водовод	47,41	67,56	79,1	95,5
– има кухињу	53,05	72,71	87,78	94,34
на 1 стан лица:	4,32	4,16	3,41	3,2
просечна површина на 1 лице	9,8	10,4	13,7	16,54

Велика потражња станова и ограничена средства били су од одлучујућег утицаја за изградњу мањих стамбених јединица. Најмањи станови су грађени непосредно после рата. Већи број двособних станова грађен је тек почев од 1958, када је изграђено 1.945 стамбених јединица са учешћем од 52,8% у

укупној изградњи нових станова. На крају се приступило и изградњи већих стамбених јединица – трособних станова је већ у 1964. години изграђено 1.699 или близу 20% од укупно изграђених станова у истој години. Просечна површина новоизграђених станова 1946. износила је свега 34 $м^2$ и са мањим осцилацијама достигнут је ниво од 50 $м^2$ тек 1953. године, док је просечна површина у 1975. била 65,4 $м^2$. Ипак, због велике изградње мањих станова у једном дужем временском периоду, просек свих новоизграђених станова у послератном периоду износи свега 52,97 $м^2$.

Знатно се поправила техничка опремљеност станова на читавом подручју града. Са кухињом је било преко 90% станова, са купатилом 74,7% или 328.791 стан, што је преко пет пута више него у фонду пописаном 1950. године. Водовод је имало 362.139 станова, или 82,3%.

У периоду мање интензивне градње преовладавала је ивична изградња. У једном периоду, око 1960. године, била је веома често коришћена доградња у централним деловима града. Недостатак слободних места утицао је да се приступи изградњи читавих нових насеља са унапред припремљеним теренима снабдевеним свим комуналним уређајима. И најзад, са порастом средстава, приступа се и реконструкцији читавих блокова. Ови облици градње нису у одређеним периодима били искључиви већ су најчешће заступљени сви облици градње у већој или мањој мери. Тако је, на пример, Нови Београд стално изграђиван као посебно насеље, мада је и у њему било рушења старих и дотрајалих зграда. Слично је и са Карабурмом. Никао је и читав низ нових насеља: Баново брдо, Јулино брдо, Жарково, Кумодраж, Канарево брдо, Коњарник, Шумице, Браће Јерковић, Миљаковац, Ресник, Кијево, Кнежевац, Петлово брдо, читав низ насеља у Земуну итд. Београд је интензивно растао по периферији, прелазио на атар сеоских насеља, мењао их из основа и претварао у своје делове. Те промене се могу видети и у порасту броја становника по неким насељима у послератним пописима:

Насеља	1948.	1961.	1971.	Индекс 1971/1948.
Јајинци	875	2.572	3.879	443,3
Кумодраж	1.675	2.567	8.621	514,7
Село Раковица	466	1.045	1.460	313,3
Мали Мокри Луг	1.689	5.124	10.560	625,2
Миријево	1.918	3.607	7.936	413,8
Велики Мокри Луг	2.099	2.863	6.764	322,2
Батајница	3.674	8.394	14.567	396,5
Крњача	2.050	5.702	11.821	576,6
Вишњица	1.758	2.720	5.429	308,8
Ресник	2.229	4.947	7.600	341,0
Жарково	3.984	8.758	29.204	733,0
Железник	4.394	10.717	16.510	375,7
Бежанија	2.844	7.117	15.617	549,1
Кнежевац (са Кијевом)	2.290	5.995	13.022	568,6

Према Закону о територијалној подели СР Србије од 1972. године, ова насеља су званично постала саставни део насеља Београд и престала да постоје као самостална.

Саставни део напора на обезбеђењу нормалних услова становања представља и уклањање нехигијенских насеља, решава се на разне начине и из разних извора средстава. Од 1966. године се организовано решава преко Градског фонда за реконструкцију. У оквиру средстава фонда, у периоду од 1967. до 1973. године, порушена су 1.772 стана, од којих у општини Стари град 154, Палилула 394, Звездара 134, Врачар 84, Вождовац 179, Савски венац 225, Чукарица 229, Нови Београд 112 и Земун 261.

Нестао је низ нехигијенских насеља: Јатаган-мала, станови у Радничкој улици на Чукарици, Облаковској, старо Сајмиште, Бара Венеција, Прокоп итд.

На велику потражњу станова у послератном периоду од немалог утицаја је и низак ниво станарине. Већ у првом петогодишњем плану је истакнуто начело да станарина треба да обезбеди просту а не и проширену репродукцију. Станарина је требало да обезбеди амортизацију постојећег стамбеног фонда. Међутим, то су биле само тенденције. Реално је станарина била много нижа и није обезбеђивала амортизацију. Ни пораст номиналних и реалних примања није битније утицао на пораст станарина. Станарина је имала веома ниско учешће у трошковима живота београдских породица. Она је 1983. године износила 5,0% расхода домаћинства.

Здравство

Непосредно пред Други светски рат здравство Београда располагало је са 5.175 постеља у болницама и стационарима. Ратна разарања нису поштедела ни здравствену делатност, тако да је након завршетка рата Београд располагао само са шест болница и 3.605 постеља. Београд се у здравству, а нарочито у болничким капацитетима, у прво време споро опорављао од ратних пустошења, па је и 1954. године још увек било мање постеља у болницама него пре рата. У 12 болница било је само 4.614 постеља.

Међутим, већ 1955. године завршено је, после вишегодишње изградње, нових 5 болница, тако да је у укупно 17 болница било 6.228 постеља, дакле више него пре рата. Темпо изградње нових болничких капацитета непрекидно је јачао у наредним годинама, тако да већ 1960. године Београд располаже са 7.350 постеља, 1970. са 10.819, 1984. године са 12.413 постеља, односно више него двоструко од предратног периода, или у односу на затечено стање после рата за три и по пута више.

После рата сви радни људи и чланови њихових породица, као и неке друге категорије становништва, обухваћени су системом здравствене заштите. Већ 1954. године било је 182.782 активна осигураника, 1960. године тај број је порастао на 348.899, односно скоро се удвостручио, 1970. било је 488.949,

Војна болница

1975. – 597.068, а 1984. године 706.675 активних осигураника, преко којих је заштићено практично све становништво Београда.

Пензијско осигурање имали су само државни чиновници и неке категорије намештеника. Због тога је број пензионера био мали. Чак и у 1954. години било је због тога само 37.506 пензионера и корисника инвалиднине. Године 1960. број ових лица већ је 52.882, 1970. – 105.970, а 1975. било је 125.855 пензионера и корисника инвалиднине, односно близу три и по пута више него у 1954. години. У 1984. години број корисника инвалиднина и пензија износио је 210.445.

Изменом система здравственог осигурања нагло је у послератном периоду растао укупан број медицинских установа: амбуланти, здравствених станица, домова здравља, диспанзера и других. Док је 1946. било само 29 медицинских установа, већ 1957. године било их је преко четири стотине (449), да би у 1961. години било преко шест стотина (608).

У 1984. години број самосталних организација удруженог рада у области здравства износио је 52, у оквиру кога ради клинички центар Медицинског факултета, који сачињава 16 клиника, раније самосталних организација удруженог рада.

Преласком на општездравствену заштиту свег становништва, у послератном периоду је настао низ проблема јер се постојећи број лекара и другог

Клинички центар

медицинског особља показао недовољним. Непосредно после рата било је само 400 лекара и другог медицинског особља. Године 1952. било је свега 694 лекара, 1960. број лекара порастао је за више од 3 пута (2.061), да би 1975. порастао на 3.955, од чега је лекара специјалиста било 2.895. У 1984. години број лекара износио је 4.987, од чега 3.728 специјалиста. То је уједно десет пута више лекара од укупног броја медицинског особља у 1946. години. Слична је ситуација била и у погледу броја стоматолога. Године 1957. у Београду је било само 134 стоматолога, 1960. – 244, 1970. – 462, 1974. број стоматолога порастао је на преко 600 (603), а у 1984. години на 1.090, односно преко седам пута више него у 1957. години.

Такође је нагло растао и број фармацеута. Већ 1957. године у 65 апотека ради 244 фармацеута, 1960. у 67 апотека било је 286 фармацеута, 1970. у 84 апотеке радило је 657 фармацеута, а 1974. године је 829 фармацеута радило у 86 апотека. Овај број се и даље повећавао као и број апотека, којих је већ 1975. било 91, а 1984. године је 940 фармацеута радило у 98 апотека у склопу апотекарске радне организације „Београд", и то 27 апотека отвореног типа и 1 апотека КЦМФ.

Структура морбилитета се постепено мењала са порастом броја становника и његовом старосном структуром. Било је изражено повећање броја старијих лица и уопште оних који су се обраћали здравственим установама за лекарску помоћ. Док је 1954. године забележено само 12,7 одсто обољења органа за дисање, у 1970. је било већ 22,9%, а у 1974. години 24,1%, односно близу једне четвртине свих обољења. Болести нервног система и чула учествовале су 1954. године са 18,3%, у 1970. порасле су на 19,2%, да би се у 1974. години смањиле на 15,6%. Забележен је и перманентни пораст болести срца и крвних судова током читавог овог периода. У 1954. години било је 8,3%, а 20 година касније, 1974, већ 12,3% ових обољења у односу на сва остала. Значајнија смањења бележе болести органа за варење. Године 1954. износиле су 10%, 1970. – 9,6%, и 1974. – 8,3% свих обољења.

Повећање броја обољења респираторног система уследило је због појачаног загађења ваздуха у Београду, изазваног великим порастом броја аутомобила и других загађивача. Пораст обољења срца и крвних судова делимично је резултат пораста животног стандарда, урбанизације и измењених услова живота градског становништва.

Измењени услови живота, пораст животног и друштвеног стандарда, квалитетна здравствена заштита становништва и напредак медицинске науке у свету и у нас утицали су на пораст просечног трајања људског живота и на смањење смртности у свим добима живота, нарочито на смањење смртности одојчади.

Непосредно пред рат у Београду је просечни животни век мушкараца био 45 а жена 46 година, у 1974. години просечан век мушког становништва Београда био је 65 а женског 70 година, у 1981. години – 70 година за мушкарце, 72 године за жене.

Стопе смртности одојчади биле су: у 1934. години 127 мртвих на хиљаду живорођених, у 1939. стопа се смањила на 80,4, 1947. је износила 58,8, 1960. – 45,8, 1970. – 26,8, 1974. – 26,4, а 1984. – 19,7 промила.

Туберкулоза је 1951. године односила 16,1% умрлог становништва, док су друге инфективне и паразитарне болести заузимале 2,1 одсто, али измењени услови живота и успеси медицинске науке допринели су да 1974. године све инфективне болести, заједно са туберкулозом, чине само 1,6% од укупног умрлог становништва, а 1984. године било је само 3 случаја. Истовремено, повећала се смртност од других обољења, у првом реду срца, крвних судова и неоплазми (тумори). У 1951. години 21,4% заузимала је смртност од обољења срца и крвних судова, а у 1974. тај се проценат повећао на 45,6 од укупног броја умрлих. Код неоплазми је проценат порастао са 9,2% у 1951. на 20,8% у 1974. години. Године 1984. од болести циркулаторног система умрло је 6.096 од укупно 11.872 смртна случаја, што је чинило 51,3%. Умрли од болести неоплазме чинили су 18,3%, што заједно са болестима циркулаторног и респираторног система чини 76,0%, односно две трећине узрока смрти у укупној смртности становништва Београда у 1984. години.

Социјална и дечја заштита

У послератном периоду непрекидно се развијала кроз разне облике социјална и дечја заштита. Она се пре свега развијала кроз општу социјалну заштиту (социјално осигурање за сва запослена лица и чланове њихових породица, дечје додатке и друго), обезбеђење незапослених лица и њихових породица, заштиту деце запослених родитеља, као и кроз све друге облике социјалне заштите (домови ученика и студената, домови васпитно запуштене деце и омладине, инвалидне деце и деце заостале у психофизичком развоју, домови пензионера, старих лица и др.).

Већ 1946. године постојале су 32 социјалне установе, у којима је било смештено 2.365 штићеника. Године 1960. у 108 установа било је заштићено укупно 19.095 лица, 1970. је број установа порастао на 272, а број штићеника на 67.776, 1974. године било је 348 установа са 88.209 штићеника, а 1984. – 562 установе са 123.064 штићеника.

Нарочито се брзо развијала дечја заштита. Тако је 1954. године радило 18 дечјих јаслица, у којима је боравило просечно 666 деце запослених мајки. Године 1960. било је 930 деце у јаслицама; тај број је 1970. порастао на 2.325 деце смештене у 34 установе; 1974. године у 66 установа било је смештено 6.257 деце, или скоро десет пута више него 1954; а 1984. у 119 јаслица било је 10.985 деце од 6 месеци до 3 године.

За старију предшколску децу организовани су дечји вртићи и обданишта, у којима је 1954. године било смештено у дневном боравку 1.747 деце старе од 3 до 6 година, махом оне чији су родитељи били запослени. Тада је радило 6 обданишта и 26 вртића, укупно 32 установе. Године 1960. у 35 установа било је 2.559 деце, 1970. у 93 установе било је смештено 7.319 деце, 1974. у 136 обданишта број деце порастао је на 16.489, а 1984. године у вртићима је било 31.184 детета.

Један од облика дечје заштите била су и забавишта, која су постојала и пре рата. Тако је 1954. у два забавишта било 198 деце. У 1960. години број

забавишта је порастао на 14 са 1.231 предшколским дететом. Касније је овај облик занемарен у корист других облика збрињавања деце, тако да је 1970. године у 6 забавишта било само 181 дете, а 1974. у две установе само 54 детета. У 1984. у васпитним групама предшколске деце било је 4.003 детета.

У једном периоду радило је и 9 комбинованих дечјих установа (за децу од 6 месеци до поласка у основну школу), у којима је 1970. године било 1.528 деце, али оне касније нису посматране одвојено као јасле и обданишта.

За цео послератни период радио је дом за одојчад и мајке у Звечанској улици, који је изграђен још пре Другог светског рата. У 1955. години у њему је било 316 штићеника, 1960. – 181, 1970. – 251, 1974. – 267 штићеника, а у 1984. години 250, не рачунајући децу која су смештена у породице.

Велики број деце чији су родитељи страдали у рату допринео је томе да се једно време број штићеника смештених у ђачке домове кретао око 5.000. Још 1954. године у 25 ђачких домова било је 4.179 штићеника. Овај се број стално смањивао тако да је у истом броју ђачких домова 1960. било још 3.903 ученика. После те године број штићеника у ђачким домовима нагло опада па је дошло до промене намене у већини домова. Ипак, 1970. године још ради седам ђачких домова са 1.654 ученика, а 1974. у тих седам домова био је 1.491 штићеник.

У домовима ученика у привреди, касније ученика школа за КВ раднике, било је 1954. године 1.027, 1960. – 1.242, 1970. – 1.479 и 1974. године 1.352 штићеника. У 1984. у 12 домова ученика било је 11.163 корисника.

Заштита студената била је интензивна током читавог послератног периода. Док је пре рата постојао само један студентски дом, после рата су саграђена читава студентска насеља. Тако је 1954. године у седам студентских домова и насеља било 5.455 студената, 1960. у 9 установа 8.403, 1970. у 14 установа 10.405, 1974. године 9.966 студената било је смештено у 13 студентских домова, а 1984. године у 15 домова било је 11.163 студента.

Бригу за инвалидну децу и децу ометену у психофизичком развоју воде четири установе, у којима је 1954. године било 309 штићеника, 1960. – 462, 1970. – 622, 1974. – 596 штићеника, а 1984. године у 4 дома било је смештено 578 деце.

Посебна брига поклоњена је старим лицима. После рата отворени су домови за стара лица у Панчеву и Качареву са укупним капацитетом од 280 места. Затим су још 230 места обезбеђена у Пљешевичкој и Дињској улици. Изграђени су домови пензионера на Карабурми и Вождовцу, тако да је већ 1970. године у три дома за пензионере боравило 249 штићеника, 1974. порастао је број домова на 5 са 613 пензионера, а 1984. године у 6 домова било је смештено 1.052 пензионера.

Пре рата је само око 2.500 деце користило дечју исхрану у основним школама. Већ 1956. дечијом исхраном било је обухваћено око 30.000 деце, 1974. преко 70 хиљада, а 1984. године 80.041.

Посебну новину представља продужени и касније целодневни боравак деце основношколског узраста у школама. Овим обликом дечје заштите

било је обухваћено 1970. године 7.877 деце у 74 школе, а 1974. године у 85 школа било је 9.504 ученика.

У 35 дечјих летовалишта 1954. године боравило је 12.692 детета, а 1960. – 16.483. У 20 летовалишта 1970. године било је 25.650 деце, а 1974. године у 22 летовалишта боравило је 43.361 дете. У 1984. години у 19 летовалишта укупно је летовало 62.533 детета.

Образовање

Одмах после рата, школске 1945/46. године, било је 42 основне школе са 470 одељења, у којима је наставу похађало 17.523 ученика. Наставу је изводило 514 учитеља и наставника. Школске 1952/53. године број школа је порастао на 66, са 25.439 ученика и 849 учитеља и наставника.

У области образовања укидају се сви облици школарине, укључујући и школовање у високошколским установама и на факултетима. Од 1953. уводи се обавезно осмогодишње школовање, а нешто касније изједначавају се све школе за школовање радника са осталим средњим школама, чиме је омогућено и радничкој омладини стицање знања на највишим школама и факултетима. Предузимају се опсежне акције на описмењавању и образовању одраслих лица.

У области културе приступа се изградњи низа објеката и подстицању свих облика уметничког деловања. На тај начин створена је широка база на којој су настајали резултати високог уметничког и културног домета.

У области социјалног и здравственог осигурања остварене су суштинске промене. Уведено је одмах обавезно осигурање свих запослених радника у приватном и друштвеном сектору, који је тек почео да се развија, као и чланова њихових породица. Касније је здравствено осигурање проширено и на сву децу предшколског и школског узраста и студенте, без обзира на запосленост родитеља, затим на сва лица оболела од хроничних и заразних болести, као и на сва лица старија од 65 година. Уз добровољно осигурање пољопривредника и уговорно осигурање приватних занатлија и слободних професија, можемо рећи да су данас сви становници Београда социјално и здравствено осигурани.

Сличне промене уследиле су и у области дечје и социјалне заштите, физичке културе и у другим делатностима.

Почев од 1953. уводи се обавезно осмогодишње школовање, а прелазни период је трајао до школске 1956/57. године. Те године је већ постојала 161 основна школа са 2.081 одељењем, 71.587 ученика и 2.737 наставника.

Пораст броја школа, ученика и наставника наставио се интензивно и даље, све до 1961/62. године, када је било 216 школа са 3.453 одељења, 118.683 ученика и 4.622 наставника. Овај брзи пораст настао је због притицања у основне школе бројних послератних генерација, као и захваљујући великом механичком прираштају градског становништва.

После те године број ученика почиње да стагнира, док и даље расте број школа и одељења, тако да је школске 1974/75. било 290 основних школа са

4.237 одељења, 125.071 учеником и 6.258 наставника, а 1984. године 282 школе са 4.948 одељења, 153.028 ученика и 7.430 наставника.

Током читавог послератног периода, а нарочито после 1953. године, чињени су велики напори да се изгради школски простор који би омогућио правилан смештај и наставу повећаном броју ученика. То се одразило у порасту броја одељења и наставника и после почетка стагнације у броју ученика. По једном одељењу у школској 1961/62. години била су 34 ученика, 1974/75. било их је 30, а 1984. године 31 ученик. Истовремено, у том периоду повећао се и број наставника, тако да је уместо 26 ученика на једног наставника у 1961, долазило 20 ученика на једног наставника у 1975. години, односно 21 ученик по наставнику 1984. године. Изградња школа вршена је најпре у старом ткиву града и условљавала је чак и рушење појединих стамбених и пословних објеката, док је касније са изградњом нових насеља померена изградња школа на та насеља. Број деце је постепено опадао у централном делу града, а растао на периферији.

Осмогодишње основно школовање је без сумње утицало на продужетак школовања у средњим школама, тако да су се и у њима догодиле значајне промене и поред претходног релативно смањеног броја ученика (у гимназијама због смањеног броја разреда са 8 на 4). Школске 1945/46. године радила је у Београду 31 средња школа са 562 одељења, њих су похађала 23.542 ученика, а наставу је изводило 1.043 наставника. Битне промене унело је продужење основног школовања на 8 година, тако да су почев од 1953. године укидани нижи разреди гимназија. Због ових промена је 10 година касније, тј. школске 1956/57. године, у повећаном броју средњих школа (38) са 606 одељења, у којима је наставу одржавало 1.362 наставника, било 4.500 ученика мање (без школа за квалификоване раднике). Већ у школској 1963/64. години у 56 средњих школа са 1.076 одељења наставу је похађао 30.741 ученик, коју је држало 1.770 наставника. У исто време је у школама за квалификоване раднике, којих је било 31 са 349 одељења, наставу држало 224 наставника а похађало 9.695 ученика. У школским центрима радило је 18 школа са 527 одељења, а наставу је похађало 14.948 ученика, коју је одржавало 1.038 наставника.

Школске 1974/75. године радило је у Београду 19 гимназија са 541 одељењем, 17.549 ученика и 1.059 наставника; затим 2 школе за образовање наставног кадра са 24 одељења, 637 ученика и 80 наставника; 4 средње уметничке школе са 549 ученика и 278 наставника; 40 техничких и других средњих школа са 855 одељења, 25.773 ученика и 736 наставника; 32 школе за квалификоване раднике са 544 одељења, 15.603 ученика и 432 наставника; 29 школа у школским центрима са 1.045 одељења, 30.541 учеником и 2.205 наставника. Према томе, у београдским средњим школама, којих је било укупно 126 са 3.009 одељења, било је 90.652 ученика и 4.800 наставника. У 1984. години у Београду је радила 71 образовно-васпитна организација средњег усмереног образовања, са 1.951. одељењем, 62.106 ученика и 3.844 наставника.

Укупно се повећао број одељења у односу на школску 1945/46. годину преко 3 пута, број ученика близу 3 пута, а број наставника за скоро 4 пута.

Број ученика на једно одељење се смањио са 42 на 32, чиме су знатно побољшани услови наставе и поред тако великог пораста ученика. На једног наставника долазило је школске 1945/46. године 23 ученика, 1974/75. године 19, а 1984. године 16 ученика.

Непосредно после рата предузимају се опсежне мере на описмењавању одраслих. Нешто касније приступило се и систематском образовању одраслих и већ 1956/57. школске године ради 17 школа са 127 одељења и 2.882 одрасла лица, а наставу изводи 248 наставника. Број школа за образовање одраслих, полазника и наставника стално је растао све до школске 1969/70. године, када је радило укупно 50 школа са 641 наставником. После те године отпочиње стагнација у погледу броја школа за одрасле, одељења и ученика, док је број наставника и даље растао, тако да је школске 1974/75. године радило 45 школа са 627 одељења, 16.641 учеником одраслим лицем и 822 наставника. На ову стагнацију непосредно утиче пристизање младих генерација које су основно образовање завршиле редовним школовањем. Године 1984. у Београду раде 4 основне школе за образовање одраслих са 20 одељења, 466 ученика и 69 наставника.*

Не мања брига посвећена је и образовању дефектних лица и деце заостале у развоју. Већ школске 1952/53. године у Београду ради 5 специјалних школа са 367 ученика и 42 наставника. Школске 1956/57. број специјалних школа је порастао на 8 са 92 групе (одељења) и 1.105 ученика, а наставу држи 127 наставника. Школске 1974/75. године радило је 18 специјалних школа са 390 група (одељења) ученика, чији број је порастао на 3.873, уз наставу коју одржавају 523 наставника, а 1984. године радило је 14 специјалних основних школа са 293 одељења, 2.384 ученика и 398 наставника.

Пред сам Други светски рат Београдски универзитет имао је 10 факултета са око 12.000 судената. Већ школске 1945/46. године на 16 факултета било је 21.758 студената, чиме почиње убрзани развој Београдског универзитета. Школске 1953/54. године Београд је добио још један факултет уз 6 виших школа, а број студената се повећао на 30.300. Предавања су одржавала 878 професора и наставника. Школске 1963/64. године, дакле само 10 година касније, на 20 факултета и исто толико виших школа студирало је 48.147 студената, а предавања је одржавало 1.679 професора и наставника. Интензиван пораст броја факултета, студената, професора и наставника Београдског универзитета није престао ни до данас. Тако је школске 1974/75. године Београдски универзитет имао 23 факултета, радило је 19 виших школа, број студената прешао је 85 хиљада (85.425), а број професора и наставника је 2.500, чиме је уједно постао један од највећих универзитета у свету. У 1984. години на 23 факултета и 22 више школе било је 72.837 студената и 3.081 наставник.

До завршетка рата Београд је располагао само са 114 школских зграда са нешто преко 150 хиљада метара квадратних изграђеног школског простора. Већ 1953. године, у попису од 31. XII, евидентиране су 154 школске зграде са 234.650 $м^2$ развијене површине. Нарочито интензивна изградња школског

* Статистика прати само редовно образовање одраслих и то полазнике који су завршили на крају школске године.

простора уследила је у периоду од 1957. до 1974, када је изграђено нових 266 школских зграда са 605 хиљада $м^2$ школског простора, односно 4 пута више од укупног затеченог школског простора 1945. године. Највећа изградња забележена је 1961. године (34 објекта са 76.142 $м^2$) и 1962. године (31 објекат са 72.324 $м^2$). У 1984. години у Београду је било 464 школске зграде са укупном површином од 836.626 $м^2$ школског простора.

Школство, наука и култура у савременом Београду

Као што се види из показатеља за 1985, у Београду је те године функционисала разграната мрежа образовно-васпитних радних организација.

Предшколско васпитање и образовање остваривало се 1985. у 308 објеката. У 23 јасала организован је рад са децом до три године, у 202 објекта са децом од три до седам година и у 83 комбиноване организације са децом оба узраста, тј. од осам месеци до поласка у школу. У општини Барајево предшколско васпитање и образовање одвијало се у васпитним групама при основним школама.

Предшколским организацијама 1985. године било је обухваћено 46.172 детета. Од тога је у јаслама 10.985 деце, у вртићима 31.184, а у осталим целодневним и вишедневним облицима рада и у припремним групама за полазак у школу било је 4.003 детета.

Сва деца од седам до 15 година била су обухваћена основним образовањем и васпитањем. Мрежу основних школа чиниле су 1984. године 282 редовне основне школе, смештене у 334 објекта. Последњих година број редовних ученика знатно расте, па се много оштрије испољава недостатак школског простора. У школској 1984/85. години у основним школама било је 153.028 ученика. Образовно-васпитни рад био је организован у 4.948 одељења са полудневним радом. Просек ученика по одељењу у основним школама Београда у тој школској години износио је 30,9, према 31,02 у школској 1978/79. и 29,7 у школској 1977/78. години, што указује на стални пораст броја ученика и потребу да се за њих обезбеди одговарајући простор. Наиме, у 6 општина 2.175 ученика посећивало је наставу у међусмени: на Чукарици 270, на Звездари 410, у Обреновцу 217, на Вождовцу 948, у Старом граду 37 и Раковици 293. У овим општинама изградња школског простора није пратила изградњу стамбених насеља.

У школској 1984/85. години радило је 14 специјализованих основних школа са 293 специјална одељења смештена у 18 зграда. Специјалан васпитно-образовни рад био је организован у укупно 293 одељења и њиме је било обухваћено 2.384 ученика.

У Београду је радило 12 школа за основно музичко образовање, пет средњих музичких и једна балетска школа. Музичким и балетским образовањем и васпитањем у Београду је било обухваћено 5.194 ученика, а наставу су изводила 282 наставника. Највећи проблем у овој обасти је недостатак школског простора. Све музичке школе располагале су са укупно 8.977

Зграда Српске академије наука и уметности, подигнута 1923–24. године

квадратних метара, што по ученику износи 1,5 квадратни метар школског простора.

У школској 1979/80. години основне школе на територији града Београда организовале су и рад школе у природи. Наставу у природи организовало је 98 основних школа са укупно 832 одељења од I до IV разреда. Током целе године боравило се у 28 места изван Београда, од седам до 15 дана.

Васпитно-образовни рад на језицима народа и народности 1984/85. школске године извођен је у Основној школи „Васа Пелагић" – на румунском језику, и у Основној школи „Бранко Радичевић" у Бољевцима – на словачком језику. Настава у нижим разредима извођена је на матерњем а у вишим на српскохрватском језику, с тим што је према програму било и по три часа седмично допунског рада на изучавању матерњег језика и националне културе.

У 71 новоотвореној васпитно-образовној организацији за средње образовање и васпитање, у оквиру којих ради 3.844 наставника, школске 1984/85. године уписано је 62.106 ученика у 1.951 одељење.

У 22 више школе и 23 факултета школске 1984/85. године на прву годину студија уписано је 30.198, а на све године студија 74.178 студената.

У Београду је концентрисано око 80% научноистраживачких организација из СР Србије, односно око 40% тих организација СФРЈ. У оквиру основних при-

Народна билиотека Србије

родних наука и математике, техничко-технолошких, биотехничких, медицинских, културно-историјских и друштвених наука делују 164 научноистраживачке организације са 9.980 запослених (стање на дан 31. XII 1983), од којих су 1.316 доктори и магистри наука, односно научноистраживачки радници. Слична је ситуација и са високошколским организацијама. На 23 факултета укупно ради 2.398 наставно-научних радника, од којих се највећи део активно бави научним радом. Научноистраживачки и развојни рад обавља 3.228 доктора и 2.783 магистра наука у истраживачко-развојним организацијама или јединицама које су непосредно у саставу привредних и ванпривредних организација у Београду.

У Београду се одвија богат и разноврстан културни живот који организују позоришта (12), музеји (39), галерије (1), раднички и народни универзитети (13), домови омладине и пионира, уметничка удружења и друштва, као и сами ликовни уметници, глумци и песници.

Сваке године одржавају се сталне културне манифестације: Београдски интернационални театарски фестивал (БИТЕФ) – Театар нација, Београдске музичке свечаности (БЕМУС), Међународни филмски фестивал (ФЕСТ), Октобарски салон ликовних и примењених уметности, Тријенале југословенске ликовне уметности.

Ликовне изложбе организују се у павиљону „Цвијета Зузорић", у Галерији УЛУС-а, Галерији Културног центра Београда, Галерији Графичког колектива, Галерији Српске академије наука и уметности. Атрактивне изложбе организују се у Музеју савремене уметности. Изузетне изложбе организоване су у Народном музеју („Уметност Астека", „Готика у Чешкој", „Седам хиљада година Месопотамије", „Кинеско традиционално сликарство", изложбе слика Паје Јовановића и Саве Шумановића и друге). У оквиру међународне културне сарадње у Београду су приређене изложбе: „Старе руске иконе", „Норвешка графика", „Савремена шпанска уметност", „Архитектура у Финској", „Београд '80" и друге.

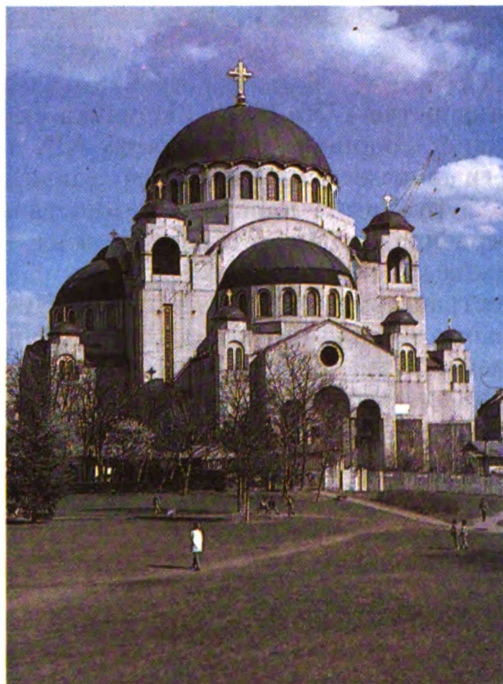

Храм Светог Саве

Као облик редовне културне сарадње, музеји других градова организовали су изложбе у Београду, као и музеји Београда у градовима Србије.

У оквиру међународне сарадње у Београду су 1976. године приређене изложбе: „Плави јахач и његов круг" (представљено је 13 уметника са 95 дела – од њих 28 дела Кандинског), „Евгеније Викторович Вучетић", „Три мексичка сликара", „Кубански поли-

Народни музеј

тички плакат", „200 година америчког сликарства 1776–1976", „Немачка експресионистичка графика 1905–1920. године", „Варшава у сликарству XIX и XX века", „Ониризам – фантастика на графикама од XVI века до данас", „Графика канадских Ескима", „Изложба румунске народне уметности", „Пут ка рају", „III изложба светске фотографије", „Трагом старих словена – Биоскупин – Пољска – Помпеја", „Изложба данског дизајна" и друге.

Музеји су организовали изложбе у иностранству и то: „Живот и дело Николе Тесле" (Њујорк, Најроби и други градови на 6 континената), „Политички плакат Србије" (Москва), „Београд јуче, данас, сутра" и „Изложба београдске фантастике" (Хаг, Каиро), „Сеоске куће и становање у Србији" (Букурешт) итд.

У 1976. отворен је Спомен-музеј Иве Андрића, у коме је изложена заоставштина овог великог писца и приказани његов живот и дело.

Музеји су 1980. организовали и значајне изложбе у иностранству: „Неолит на тлу Србије" (Ермитаж – Лењинград, Ереван); „Југословенски политички плакат" (Будимпешта); „Стара српска фотографија" (Келн) и „Млади београдски уметници" (Софија).

Музеји су све више организовали и отварали за јавност тематске покретне изложбе у својим зградама, школама, радничким универзитетима, радним организацијама. Приређују се значајне студијске и тематске изложбе („Никола Тесла", „Вук Караџић у ликовној уметности", „Бора Станковић на ју-

Музеј Николе Тесле

гословенским сценама", „Урош Кнежевић", „Урош Предић", „О животу и раду Јосифа Панчића", „Народне ношње Југославије", „Птице Србије", итд.

У 12 професионалних позоришта (на 15 редовних сцена), колико их Београд има, било је 1975–1984. на репертоару представа свих жанрова: оперских, оперетских, мјузикла, балетских и драмских. Ове програме организовали су уметнички ансамбли Народног позоришта, Југословенског драмског позоришта, „Атељеа 212", Београдског драмског позоришта, Позоришта на Теразијама, Позоришта „Бошко Буха" и Малог позоришта.

Поред ових институционалних позоришта у Београду ради један број позоришних група које окупљају све већи број драмских уметника: редитеља, глумаца, сценографа. Ове групе често остварују представе које су на високом професионалном извођачком нивоу (позориште лутака „Пинокио", „Луткалиште", „Театар поезије", „Театар лево", „Под разно", „Позоришно двориште").

Дечја позоришта „Бошко Буха" и „Мало позориште" занимљивим представама и маштовитим сценографијама и костимима анимирала су своју бројну публику.

У Београду се сваке године одржи велики број концерата. У 1984. години одржан је 51 концерт, претежно их организују: Југоконцерт, БЕМУС, Београдска опера и балет, Београдска филхармонија, Дом омладине, Музичка омладина Београда и Ансамбл „Коло".

Музичка омладина Београда наставила је са својом традиционалном делатношћу на популарисању озбиљне музике међу омладином. Организују се и осмишљени циклуси („Музика кроз векове“, „Калемегдански сутони“ итд.). Међу бројним активностима музичке омладине Југославије значајно место заузима међународно такмичење музичке омладине. Битну улогу у музичком животу имала је Београдска филхармонија. Једна од најзначајнијих музичких манифестација у Београду – Београдске музичке свечаности – посвећена је дану ослобођења главног града. У оквиру БЕМУС-а одржавају се бројне музичке приредбе.

Физичка култура

Посебна пажња посвећивала се праћењу остваривања средњорочних и дугорочних планова развоја физичке културе и остваривању те политике у појединим областима, посебно у врхунском спорту.

У 1979. години завршени су следећи објекти за физичку културу: Спортски центар „Први април“ у Новом Београду, Дом културе и физичке културе у Обреновцу (I фаза) и више мањих објеката у месним заједницама. Такође су се градили Дом културе и физичке културе у Обреновцу (II фаза), део објеката на Ади Циганлији, спортски центри у Лазаревцу, Железнику и Младеновцу, дограђивали и адаптирали Омладински стадион,

Стадион „Црвене звезде“

стадиони „Црвене звезде“ и ЈНА, као и више мањих објеката у месним заједницама.

Проширење материјалне базе створило је и услове за даље развијање интереса омладине и грађана за коришћење спортских објеката у такмичарске, рекреативне и забавне сврхе. У 1979. години Спортски центар „Звездара“ имао је 670.000 корисника, Дом физичке културе у Новом Београду 282.000, Спортски центар у Лазаревцу 55.500, Спортски центар „Први април“ у Новом Београду 250.000, Спортски центар у Кошутњаку 900.000, Дом омладине и пионира у Шумицама 78.000, Спортски центар „25. мај“ 517.500, Дом омладине и пионира „Пинки“ у Земуну 776.000, Спортски центар „Врачар“ 698.000, Спортски центар „Вождовац“ 263.000, Спортски центар „Бањица“ 864.000, Стрелиште у Миријеву 46.000, Градски центар за физичку културу 675.000, Омладински стадион 71.000, Спортско-рекреативни центар „Ташмајдан“ 657.000 и Ада Циганлија 1.900.000 корисника.

Површина свих објеката за физичку културу у граду (без школа) износи преко 2.000.000 $м^2$.

Разноврсне приредбе у области физичке културе у граду утицале су и на повећање броја посетилаца. Тако је на разним такмичењима и приредбама на Стадиону „Црвене звезде“ било 1.050.000 посматрача, на Стадиону ЈНА 395.000, у Спортском центру „Звездара“ 125.000, Дому физичке културе у Новом Београду 320.000, Спортском центру у Лазаревцу 27.000, Дому омладине и пионира у Шумицама 95.000, Дому омладине и пионира „Пинки“ и објектима у Земуну 513.000, Спортском центру „Вождовац“ 156.000, на Омладинском стадиону 68.000, у објектима у склопу „Ташмајдана“ 183.000, на Хиподрому 80.000, у Спортском центру „Кошутњак“ у свим објектима 45.000, Спортском центру „Врачар“ 19.500, Спортском центру „Бањица“ 40.000 и на Ади Циганлији 1.000.000 посетилаца.

У београдским школама сада има 199 сала за физичко вежбање (после ослобођења Београда било је само девет) и 157 вежбалишта, са укупном површином од 314.430 $м^2$. За више од 40.000 ученика из 148 основних школа и школа усмереног образовања организована је редовна настава пливања у базенима на „Ташмајдану“, у базенима спортских центара „Кошутњак“, „Бањица“, „25. мај“, „Пинки“, „Врачар“ и у Градском центру за физичку културу. У току зимског распуста за све ученике београдских школа организује се бесплатно коришћење затворених пливачких базена. Ову могућност користи више од 16.000 ученика. Такође је за време летњег распуста ученицима омогућено да бесплатно користе пливачке базене у граду током целог дана. Београдским ученицима омогућено је да у преподневним часовима бесплатно користе и вештачка клизалишта у Београду.

Београд је први град у земљи који је увео мерење физичких и функционалних способности ученика београдских основних школа и школа усмереног образовања, да би се пратио развој тих способности.

На Универзитету у Београду редовна настава физичког васпитања уведена је на следећим факултетима: Архитектонском, Грађевинском, Електротехничком, Правном, Саобраћајном, Дефектолошком, Филозофском, Филолошком, Економском, факултетима Народне одбране, Организационих наука, Поли-

тичких наука, на Медицинском, Стоматолошком, Фармацеутском, Шумарском, факултетима Драмских уметности, Музичких уметности, Ликовних уметности и Примењених уметности (I година), Технолошко-металуршком, Машинском, Рударско-геолошком, Природно-математичком и Ветеринарском (II година) и Пољопривредном (III година). Настава се организује преко Универзитетског центра за физичко васпитање студената при Факултету за физичко васпитање, а одржава се у објектима Рекреационог центра „Ташмајдан", Градском центру за физичку културу, у дворани на Филозофском факултету и у спортским центрима „Бањица", „Вождовац", „Пинки", „Пионир", „Кошутњак", и „25. мај".

Аду Циганлију је у току 1980. године посетило око седам милиона грађана. Купалишне објекте на Савском језеру користило је око два милиона посетилаца. Организованим манифестацијама у области спортске рекреације било је обухваћено четири стотине хиљада радних људи и грађана.

На Ади Циганлији су организоване и 342 спортске манифестације, које је посматрао велики број посетилаца. Организована су такмичења у веслању, кајаку и кануу, једрењу, скијању на води, роњењу, фудбалу и хокеју на трави. Неке од ових спортских манифестација имале су међународни и југословенски карактер.

„Победник"

Ада Циганлија све више постаје и културни центар Београда. У 1980. години на њој су организоване изложбе слика, скулптура, таписерија, карикатура и књига. Организоване су бројне приредбе у којима су учествовали најистакнутији југословенски уметници, а преносила их је и телевизија. Организоване су смотре фолклора, приредбе поводом Дана младости и Првог маја и велика манифестација под називом „У сусрет здрављу, спорту и рекреацији".

ОСНОВНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Стенографске белешке партијских конференција, Београд (1945, 1947, 1949, 1951, 1953, 1955, 1958, 1961, 1964), Градског комитета СКС.

Извештај о раду Комисије за испитивање организације и рада органа народне власти у Београду од 15. III 1946. Архив ЦК СКЈ, Фонд Комисије за изградњу народне власти ЦК КПЈ.

Фонд Народног фронта Београда, Архива Градског комитета СКС.

Извештаји о раду НО града Београда од 1957. до 1962. и извештаји о раду Скупштине града Београда од 1963. до 1980.

Тенденције у досадашњем демографском развоју Београда и перспективе за будући рад, Урбанистички завод Београда.

Објављени извори

Записници Извршног народноослободилачког одбора града Беогрда од 26. X 1944. до 29. XI 1945, Београд 1979.

Статистички годишњак ФНРЈ, 1954, 1962.

Статистички годишњак Београда, 1959, 1962, 1970, 1972.

Природно кретање становништва Србије од 1863. до 1954, Београд 1957.

Средњорочни друштвени план развитка Београда у периоду од 1971. до 1975.

Подаци Службе за информације Скупштине града Београда (шапирографисано).

Литература

Историја Београда, 3, Београд 1974.

Богавац Т., *Демографске промене становништва Београда 1931–1971*, Београд.

Петрановић Б., „Обнова Београда 1944–1945", *Годишњак града Београда*, књ. XVII, 1970.

Минић О., „Двадесет година планског раста Београда", *Годишњак града Београда*, књ. XI–XII, 1964.

Фурунџић Б., „Грађевинска делатност Београда у периоду од 1944. до 1964". *Исто.*

Миљковић Д., „Досадашњи развој, проблеми и основне концепције будућег развоја Београда". *Исто.*

Васовић М., „Индустрија Београда и његове околине", *Зборник радова Природно-математичког факултета у Београду*, св. IX, Београд 1962.

Минић О., „Проблем очувања архитектонског и урбанистичког наслеђа у Београду", *Годишњак Музеја града Београда*, књ. III, Београд 1956.

Ђорђевић А., „Урбанистички развој Београда од 1964. до 1975. године", (рукопис)

Мацура М., „Архитектура Београда 1945–1975", (рукопис)

Миљковић Д., „Привредни развој" (за *Историју Београда)*, (рукопис)

Стефановић Ј., „Развој комуналних и других делатности у Београду 1944–1975."

XIII

УРБАНИЗАМ И АРХИТЕКТУРА БЕОГРАДА ОД 1944. ДО 1980. ГОДИНЕ

УРБАНИСТИЧКИ РАЗВОЈ БЕОГРАДА ОД 1944. ДО 1980. ГОДИНЕ*

ПОЧЕЦИ ПЛАНСКЕ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ И ИЗГРАДЊЕ БЕОГРАДА ПОСЛЕ РАТА. НОВИ ГЕНЕРАЛНИ УРБАНИСТИЧКИ ПЛАН ИЗ 1950. ГОДИНЕ

У првим годинама после ослобођења целокупна грађевинска активност била је усмерена првенствено на обнову порушених и ратом оштећених објеката. Ускоро су се, међутим, почеле појављивати нове потребе и нови задаци. Ти задаци су обично били решавани „на лицу места", без већих претходних анализа и студија. У првим урбанистичким одлукама тога времена очигледно се огледа оптимистичко убеђење да пред ослобођеним Београдом стоји перспектива великог развоја. Било је јасно да предратна „Идејна скица регулације" из 1939. године не може да послужи као основа за примену у новим условима. Иако није постојао нови генерални урбанистички план, постојало је опште схватање и оптимистичко опредељење о циљевима развоја главног града нове државе и, у вези с тим, прилично јединствена представа о будућим демографским и просторним димензијама Београда.

Паралелно са хитним радовима на обнови и изградњи нових објеката отпочеле су и прве припреме за израду новог генералног урбанистичког плана. Већ крајем 1944. године основан је Одсек за планску изградњу при Техничком одељењу Извршног одбора НО града (скраћено назван Урбанистички одсек), који је имао задатак да „стручно просторно усмерава" радове обнове и да врши припреме за израду новог генералног урбанистичког плана. Одсеком су руководили архитекти Милош Сомборски и Драгољуб Јовановић. Одсек је међутим био преоптерећен хитним радовима на терену и одлукама „на лицу места", па се није могао посветити интензивнијем раду на генералном плану.

Да би био омогућен ефикасан и студиозан рад, основан је новембра 1945. године Урбанистички институт Србије, који као главни задатак преузима израду генералног урбанистичког плана Београда. Почетком 1948. године Институт прелази у састав грађевинског одељења ИОНО-а Београда под називом Управа главног архитекте. За све то време радом на генералном урбанистичком плану руководи архитекта Никола Добровић, најпре као директор Института а касније као „главни архитекта" Београда. Под његовим

---

* У односу на реализацију неких урбанистичких планова учињен је краћи осврт и на период после 1980. године.

руководством окупља се и ради група младих талентованих архитеката са мало искуства али са много полета и оптимизма. Резултат тога рада је Идејна скица новог генералног урбанистичког плана Београда, која је 1948. године предата на увид и разматрање Друштву инжењера и техничара. Вођена је дуга јавна и стручна дискусија кроз коју је изражен категоричан став и захтев да се у даљој разради плана унесу знатне измене, уз већу дозу реалности. Крајем 1948. године укида се Управа главног архитекте, а даљи рад на генералном урбанистичком плану поверава се новоформираном Урбанистичком заводу при Управи за пројектовање. За директора Завода постављен је архитекта Милош Сомборски, а за управника Управе архитекта Братислав Стојановић, који руководи и радом Урбанистичке комисије, која прати и програмски усмерава рад Завода.

У току 1949. и 1950. године, на основу резултата из претходног рада, а у складу са закључцима после дискусије у Друштву инежењера и техничара, израђен је коначан предлог новог генералног урбанистичког плана, који је усвојен на седници Народног одбора града Београда 20. октобра 1950. године.

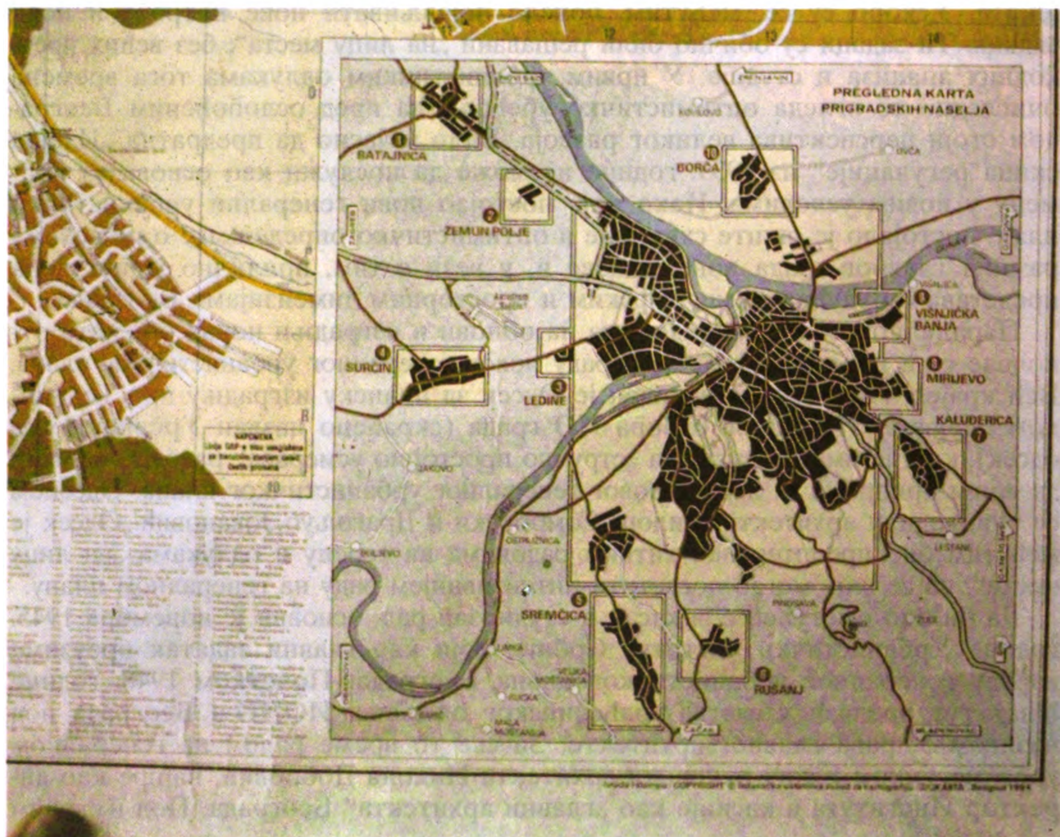

Генерални урбанистички план Београда из 1950. године

Радом на изради овог плана руководио је директор Урбанистичког завода архитекта Милош Сомборски и помоћници арх. Ђорђе Шуица и арх. Јосип Најман. Економске анализе водио је економиста Душко Стефановић. Пројектанти су били архитекти Никола Гавриловић, Станко Мандић, Драгољуб Јовановић, Бранислав Мирковић, Оливер Минић и Видо Врбанић. Пројектанти специјалисти су били инжењери Миладин Пећинар, Милош Црвчанин, Ђорђе Грицкат, Брана Вељковић и геолог Сретен Милојевић.

У току рада на Генералном урбанистичком плану грађевинска активност постаје све обимнија. Неке акције и одлуке из тога периода имале су велики утицај и на концепцију Генералног плана. Тако, на пример, на иницијативу највишег државног руководства већ крајем 1946. године (у току припрема за први петогодишњи план), била је донета значајна одлука да се на левој обали Саве гради нови део града (Нови Београд) са савезним административним центром. Расписан је и јавни конкурс за идејна архитектонска решења зграда Председништва владе ФНРЈ, Централног комитета КПЈ и репрезентативног хотела. Од конкурената је тражено да поднесу и „урбанистичко решење терена одређеног за савезна министарства". На основу тога захтева добијено је низ значајних идеја за урбанистичко решење целе територије на левој обали Саве (архитекти: Е. Равникар, А. Улрих, М. Мацура, В. Антолић, Б. Максимовић и К. Остроговић).

После извршених припремних радова отворен је широк фронт изградње Новог Београда (зграда Председништва, хотела, студентских домова и новог стамбеног насеља „Тошин бунар" са око 2.800 станова). У току 1948. године архитекта Милорад Мацура израдио је први комплетан идејни регулациони план Новог Београда.

На концепцију новог Генералног плана утицало је и наслеђено стање у коме се Београд тада налазио. Београд је у то време имао једва око 350.000 становника и носио је печат прилично хаотичног развоја из периода између два рата. Стари центар града, историјски формиран у близини Калемегдана, задржао је, углавном, своје место (Ул. кнез-Михаилова, Теразије), док се град знатно ширио ексцентрично ка југоистоку (на простору који је био ограничен реком Савом и Дунавом), стварајући тако пространу и неуређену стамбену периферију. Речне обале остале су неуређене и неприступачне јер су биле мочварне, изложене поплавама и блокиране железничким колосецима и магацинима.

Полазећи од таквог стања, Генерални урбанистички план из 1950. год. поставио је нове циљеве планског развоја града. Његове главне идејне поставке и основне карактеристике су следеће:

1. Предвиђено је повећање становника са 320.000 на 960.000. За такво повећање одређено је знатно проширење територије у свим правцима.

2. Земун, Нови Београд и стари Београд стапају се у монолитну, јединствену урбанистичку целину. Основну структуру града сачињавају зоне за становање, рад и рекреацију (зеленило). Индустрија је лоцирана на периферији, али је избегнуто стварање континуираног прстена око града. Широки зелени простори паркова и парк-шума (Топчидер, Звездара), као и про-

стране водене површине Саве и Дунава, обезбеђују продоре свежег ваздуха ка централним деловима града и пружају могућност масовне рекреације.

3. Нови Београд је третиран као интегрални централни део великог Београда (а не као посебно сателитско насеље). Због тога је поред станова за око 250.000 становника у Новом Београду предвиђена изградња новог центра са значајним административним и јавним објектима.

4. Река Сава, некадашња граница и периферија којој је град „окренуо леђа“, постаје централни градски мотив и као таква представља прворазредни фактор у формирању новог лика града. Постављен је задатак да се реконструкцијом железничког чвора (измештањем железничке станице и колосека), омогући присан контакт града са речним обалама.

5. Стари Београд, на десној обали Саве, уклапајући се у целину милионског града, не губи већ и даље развија свој значај и своје садржаје. Он повећава број становника (на 600.000) и своје капацитете, како кроз нову изградњу тако и кроз велике подухвате реконструкције и реновације.

Генерални урбанистички план из 1950. године рађен је углавном на интуитивно-пројектантски начин, без ширих интердисциплинарних истраживања (мада су уз план биле приложене извесне инжењерске и економске програмске студије). Ипак, и поред извесних недостатака који су произлазили из таквог метода рада, Генерални план је у својој основној концепцији нудио грађанима Београда узбудљиву слику будућности која их је одушевљавала, јер је одговарала њиховим надањима и стремљењима.

Као такав, овај документ одиграо је значајну и корисну улогу у урбанистичком развоју Београда.

ПРВИ ПЕРИОД ОСТВАРИВАЊА ГЕНЕРАЛНОГ УРБАНИСТИЧКОГ ПЛАНА (1950–1959). ВЕЛИКА СТРЕМЉЕЊА УЗ СКРОМНЕ МОГУЋНОСТИ

Још пре усвајања Генералног плана (1947–1948) била је започета изградња неких великих стамбених насеља на периферији града, као што су: Карабурма, Канарево брдо, Тошин бунар и Железник. У јавности, међутим, ови подухвати нису били добро примљени. Због материјалних и других потешкоћа тога времена у првој фази изградње ових насеља испољавале су се многе слабости, које су их чиниле непривлачним за становање (недовршеност насеља, скроман изглед и слаб квалитет зграда, слаба саобраћајна повезаност са далеким центром града и др.). Из многих докумената се види да је београдска јавност у овом периоду првенствено била заинтересована за изградњу и реконструкцију централних делова града. Тако је већ до 1955. године Београд имао детаљне урбанистичке планове за Трг Републике, Теразијску терасу, Савску падину, Трг Маркса и Енгелса, а до 1957. имао је планове за стамбене комплексе на Булевару револуције, на прилазу Панчевачком мосту и у Улици 27. марта. Од свих ових планова није скоро ништа остварено (осим неких фрагмената). Дошло је до великог раскорака

између тежњи планера и конкретних остварења у урбанистичком развоју града. Уместо концентрисаних подухвата реконструкције тргова и великих потеза у центру, дошло је до појаве изградње великог броја појединачних објеката расутих по целој територији града.

Узроке ове појаве треба тражити у економско-политичкој ситуацији тога времена. Поред тешког бремена економске неразвијености, Београд је у то време подносио велика лишавања због промене курса у спољној политици Југославије у вези са доношењем резолуције Информбироа. Због драстичног смањења инвестиција (од 24 на 3,9 милијарди динара), Београд није могао адекватном изградњом да прати потребе становништва, које се нагло досељавало. Због тога се код свих инвеститора испољавала тежња да датим оскудним средствима изграде што већи број станова уз минималне трошкове око припреме земљишта, што се најлакше могло остварити на преосталим „празним плацевима" у центру града, поред којих већ постоји изграђена инфраструктура (улица, водовод, канализација, електрична мрежа). То је довело до посебног облика појединачне изградње у стамбеним блоковима у центру града, познатог под именом „пломбирање" или „ивична изградња".

Инвеститори су, дакле, попуњавали („пломбирали") ове блокове изградњом нових високих зграда на преосталим празним парцелама према улици, избегавајући при томе обавезу рушења старих, ниских али најчешће пренасељених зграда које су заузимале унутрашњи средишњи простор блокова. Ови простори, по концепцији урбаниста, требало је да буду ослобођени ниских зграда и ограда („рашчишћени"), озелењени и уређени као већа заједничка (блоковска) дворишта за игру деце.

Таквим поступком (избегавањем рушења и озелењавањем), у централним деловима града постепено је створена висока концентрација и густина становања, уз велики недостатак слободних зелених површина, дечијих игралишта и паркинг простора, са тешким последицама за квалитет животне средине.

Реорганизацијом урбанистичке службе 1955. године, поред Завода за урбанистичко пројектовање и планирање и Геодетске управе, образована је и Управа за извршење регулационог плана. Завод за урбанистичко пројектовање и планирање, који је у свом саставу имао око 30 стручњака, оријентисао се само на израду неколико детаљних планова за неке крупније потезе у центру града (до чије реализације није дошло), и на урбанистичку разраду Новог Београда. Под руководством директора Завода архитекте Бранка Петричића израђен је и 1957. године усвојен Генерални урбанистички план Новог Београда.

Управа за извршење регулационог плана добила је овлашћење да одобрава локације и да израђује „урбанистичке услове" за све појединачне објекте. Тиме је било омогућено да појединачна изградња добије још већи размах. Кроз израду урбанистичких услова за појединачне зграде Управа је неприметно (мало-помало и без учешћа јавности) извршила негативне измене Генералног плана.

РАСТ БЕОГРАДА И ГРАЂЕВИНСКА И УРБАНИСТИЧКА АКТИВНОСТ У ПЕРИОДУ ПОСЛЕ 1958. ГОДИНЕ

После 1955. године, упркос многим потешкоћама, напори уложени у индустријализацију земље почели су да дају видљиве резултате (национални доходак растао је по просечној годишњој стопи од 11,7%). Пораст стамбене изградње, међутим, све до 1957. године био је умерен, па је постало очигледно да је стагнација у стамбеној изградњи у оштрој супротности са нараслим материјалним могућностима Београда. Увиђало се да почиње ера бржег развоја и широке изградње, а да истовремено постојећи капацитети урбанистичке службе, као и метод планирања и земљишна политика (појединачна изградња) не одговарају више потребама времена.

У вези с тим, у току 1958. године извршена је темељна реорганизација урбанистичке службе. Одлуком Народног одбора града укинута је Управа за извршење регулационог плана и израда свих урбанистичких планова и свих урбанистичких услова за потребе Београда поверена је реорганизованом Урбанистичком заводу града Београда. За директора Завода постављен је архитекта Александар Ђорђевић, који је руководио Заводом све до 1974. године. Уз подршку Народног одбора града Завод је брзо окупио велики број стручњака и оспособио се за велике задатке који су му поверени и које је обавио у периоду најбурнијег и најбржег развоја Београда. Скупштина града, Савет за урбанизам и Урбанистички завод улажу у том периоду велике напоре да брзи пораст и преображај Београда прате и усмеравају одговарајућом политиком, мерама и урбанистичким плановима.

У периоду од 1958. до 1974. године у Урбанистичком заводу израђени су: регулациони планови за целу територију града, урбанистички планови околних приградских насеља, детаљни урбанистички планови Новог Београда, детаљни урбанистички планови многих великих стамбених насеља, многи други детаљни планови за реконструкцију и, на крају, израђен је нови Генерални урбанистички план Београда (за период од 1972. до 2000. године). Кроз овај рад успостављени су потпунији и развијенији систем и методологија урбанистичког планирања.

РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАНОВИ

Потреба за израдом регулационих планова појавила се због великих потешкоћа у спровођењу Генералног урбанистичког плана, који је рађен у таквој размери и техници да се на основу њега не могу ближе и објективније одредити урбанистички услови за појединачне објекте, па ни за мање градске целине. Регулациони планови су представљали детаљнију разраду а истовремено и делимичну ревизију Генералног урбанистичког плана из 1950. године. Рађени су у размери 1:2.500, за сваку општину посебно (при чему је строго вођено рачуна да се сачува просторно јединство и целина града). У њима су прецизније него у Генералном плану дефинисани многи

елементи, као: мрежа саобраћајница, границе стамбених (месних) заједница, терени одређени за локалне и рејонске центре, локације за најважније пратеће објекте и др.

Са таквим елементима и подацима регулациони планови (као законски документи) могли су да буду објективна и технички употребљива основа за израду урбанистичких услова за појединачне јавне или пратеће објекте, односно за израду детаљних урбанистичких планова блокова или других делова града. Ови планови су одиграли корисну улогу у успостављању објективног реда и дисциплине у изградњи и развоју Београда.

Највећи број регулационих планова завршен је у току 1961/62. године. Целокупним радом као одговорни урбаниста пројектант руководио је архитекта Александар Ђорђевић (директор Завода), а пројектанти су били следећи архитекти: за општину Вождовац Андрија Менделсон и Гордана Царевић, за општину Врачар Боривоје Ђуркић, за општину Савски венац Драган Гудовић и Наталија Михалачки, за општину Раковица Андрија Менделсон и Јован Лукић, за општину Чукарица Андрија Менделсон и Вера Митић, за општину Палилула Ружица Константиновић, за општину Стари град Коста Карамата, за општину Звездара Андрија Менделсон и Добривоје Барловац, за општину Нови Београд Милутин Главички и за општину Земун Јосип Свобода.

ПЛАНОВИ ПРИГРАДСКИХ НАСЕЉА

У периоду између 1950. и 1960. године у најближим селима око Београда почели су убрзано да се одвијају процеси деаграризације и урбанизације. Прираштај становништва био је велики због наглог насељавања из унутрашњости. У 17 најближих околних насеља укупан број становника се од 1953. до 1961. године повећао за 1,6 пута, а пољопривредно становништво се и у апсолутном и у релативном износу нагло смањило. Због тога је Урбанистички завод 1961. године приступио изради урбанистичких планова за најближа насеља око Београда. У току неколико година израђено је 16 урбанистичких планова за следећа приградска насеља: Овча и Борча (главни пројектант арх. Братислав Стојановић), Мирјево, Мали Мокри Луг и Велики Мокри Луг (арх. Гордана Царевић), Кумодраж и Јајинци (арх. тех. Добрила Гиздавић), Бели Поток и Рипањ-станица (арх. Љубодраг Шимић), Пиносава (арх. Стојан Максимовић), Жарково (арх. Вера Митић), Железник (арх. Дубравка Јанковић, Кијево–Кнежевац (арх. Јован Лукић), Остружница и Батајница (арх. Маруша Антић) и Сурчин (арх. Дарко Богосављевић). Ван овог „првог прстена" најближих насеља израђени су планови и за насеља Гроцка (арх. Милан Зарић), Барајево (арх. Миленко Јефтић) и Умка (арх. Боривоје Ђуркић).

Сви ови планови били су обрађени са истим садржајем и у истој размери (1:2.500) као и регулациони планови. Њиховом израдом и реализацијом отклоњена је претећа опасност стихије и деградације околине Београда, обезбеђено је довољно простора и локација за индивидуалну изградњу и при-

хваћен је и задржан добар део досељеника који су желели да живе у Београду. Тако је у наведених 16 приградских насеља број становника од 1961. до 1971. године нарастао од 47.000 на 150.000.

НОВИ БЕОГРАД

После застоја због сукоба са Информбироом радови на изградњи Новог Београда поново су се шире развили тек после усвајања Генералног плана Новог Београда 1957. године (арх. Бранко Петричић). На основу овог плана отпочела је изградња саобраћајница и два микрорејона са око 3.600 станова (блокови бр. 1 и бр. 2), који су названи „експериментални рејон". Изградња ова два блока (1960–1962) представља први корак у преоријентацији од појединачне изградње ка изградњи великих стамбених насеља.

Међутим, нека питања која су остала отворена у Генералном урбанистичком плану Новог Београда (повећање центра, траса железничке пруге и аутопута) захтевала су измене и нову урбанистичку разраду. Због тога је, после једног конкурса и нових програмских директива Савета за урбанизам, 1959. године у Урбанистичком заводу израђено ново „идејно урбанистичко решење центра Новог Београда" (група архитеката, на челу са Урошем Мартиновићем и Милутином Главичким). На основу овог решења израђен је 1960. године нови урбанистички план Новог Београда (група сарадника на челу са арх. Милутином Главичким; консултант арх. Урош Мартиновић, директивни надзор арх. Александар Ђорђевић, директор Завода). Овај план је послужио као идејна основа за израду коначног Регулационог плана Новог Београда (пројектант арх. Милутин Главички, одговорни урбаниста арх. Александар Ђорђевић), који је усвојен 1962. године од стране Народног одбора града Београда и по коме се даље одвијала целокупна изградња Новог Београда.

Суштину концепције Регулационог плана Новог Београда чине следеће поставке: централни део представља једну функционалну и обликовну целину са великим централним тргом и изразитим пешачким потезом великог градског центра, који се протеже од зграде Савезног извршног већа до железничке станице; речне обале планиране су као широка зелена шеталишта дуж којих се смењују пространи паркови са ансамблима јавних објеката територија намењена становању подељена је ортогоналном мрежом градских саобраћајница на „блокове" – месне заједнице које имају своје локалне центре и припадајуће пратеће објекте, а планирана је и мрежа „рејонских" центара.

Регулациони план Новог Београда разрађен је и реализован преко детаљних урбанистичких планова, који су рађени у Урбанистичком заводу за сваки блок (месну заједницу). Детаљном разрадом руководио је као одговорни урбаниста арх. Милутин Главички, а пројектанти детаљних урбанистичких планова за поједине блокове били су архитекти: Стојан Максимовић (блокови бр. 9а, 11ц и 11б, а са Ј. Мишковићем блокови бр. 33, 37 и 38), Јован Мишковић (бр. 8, 22, 23), Јосип Свобода (бр. 61, 62, 63, 64), Урош Мартиновић (бр. 30), Милутин Главички (бр. 28), Вера Пауновић (бр. 3 и 4),

Љиљана Мијушковић (бр. 29), Иван Тепеш, Велимир Гредељ и Јован Мишковић (бр. 45, 70), Весна Матичевић и Драгомир Манојловић (бр. 19а); и блок 27 изведен је у свему према споменутом урбанистичком решењу центра.

До 1975. године највећи део стамбене зоне већ је био изграђен или је био у изградњи (36.000 усељених станова и око 10.000 у изградњи). Међутим, у овом периоду Нови Београд још није постао „комплетно" насеље. Нису још били изграђени његови најатрактивнији делови: његови локални центри, главни градски центар, његове обале, шеталишта и паркови. До заостајања у изградњи ових градских садржаја, који су били предвиђени у урбанистичким плановима, дошло је због погрешно постављених приоритета у друштвеним плановима из тог периода. Наиме, из финансијских разлога у почетној фази изградње Новог Београда грађени су само станови без пратећих објеката, без зеленила и без добрих саобраћајних веза са старим градским центром. Све је то довело до незадовољства код становника Новог Београда и до оправдане критике да је то „монотоно, спавајуће насеље". Треба споменути и урбано-социолошки феномен Новог Београда. Први његови становници били су досељеници из разних крајева земље (углавном сеоско-паланачких), који су са собом доносили различите навике и обичаје са једном заједничком цртом: недостатак урбане културе. Они нису имали прилике да се „утопе" у једну већ изграђену урбану средину, па је природно што нису могли брзо да стекну осећање нове „завичајне припадности".

Међутим, с временом се све то променило. У периоду 1980–1985. године изграђени су сви локални центри месних заједница и доста објеката „рејонских центара" (робне куће, тржни центар, домови здравља, средње школе и др.). Овим центрима и објектима у урбанистичким плановима придаван је, од самог почетка планирања Новог Београда, велики значај. Они су били замишљени не само као користан скуп објеката за снабдевање већ истовремено и као најближе место културне активности и разоноде, место учесталих сусрета, упознавања и зближавања грађана, па је њиховом изградњом учињен први корак у хуманизацији новог града. Поред тога, велики сектори обале поред Саве уређени су и постали омиљена шеталишта. Израсло је бујно зеленило у стамбеним блоковима и јавним парковима. Изграђени су и многи значајни јавни и пословни објекти који привлаче велики број посетилаца и запослених (Центар „Сава", Музеј модерне уметности, пословне зграде: „Генекс", „ЈАТ" и „Енергопројект", хотели „Југославија", „Интернационал", „Хајат" и „Путник", зграда Општине и нове зграде „СИВ II", „СИВ III" и друго). Осим тога, у Новом Београду је стасала нова генерација младих становника који су тамо рођени, одрасли, стекли познанике и основали своје породице. Нови Београд је постао и остаће њихов завичај. Све је то допринело да се синтагма о „спавајућем и монотоном насељу" с временом изгуби јер је Нови Београд већ постао интегрални део великог Београда.

Урбанистички планови Новог Београда рађени су у духу принципа модерне, покрета који се развијао и владао више од 50 година у целом свету у свим областима креативног и умстничког стваралаштва (у урбанизму почеци су „Баухаус" и арх. Гропијус, основа је арх. Корбизије и „Атинска повеља" која је кориговани и осавремењена у „Повељи Maccu Pichu" из 1977.

Поглед на Нови Београд са Центром „Сава" и хотелом „Интерконтинентал"

године). Урбанистички планови Новог Београда носе у себи све предности али и неке недостатке раног периода модерне, мада су беогрдски урбанисти у своје планове креативно уносили и извесне корективне ставове и пре него што су слични ставови потврђени у споменутој „Повељи Maccu Pichu" (мрежа локалних и рејонских центара и јавних објеката, прожимање зона, приоритет масовног јавног саобраћаја итд.).

Остаје још да се изгради главни градски центар Новог Београда, који ће знатно повећати атрактивност овог дела града. То је шанса за нове генерације да га пројектују и граде по мерилима и у стилу свога времена. Прожимање стилова нормална је појава у развоју градова, с тим што свака епоха оставља граду и неке своје трајне вредности. А Нови Београд ће остати свакако једно од најзначајнијих остварења урбанизма модерне у нашој земљи.

ВЕЛИКА СТАМБЕНА НАСЕЉА

После 1957. године стамбена изградња добија посебан импулс законским увођењем обавезног доприноса за стамбену изградњу. У периоду од 1960. до 1974. године у Београду је изграђено 127.858 станова, док је у претходном

периоду (1946–1959) било изграђено свега 29.830. Овакав размах стамбене изградње био је могућ само кроз масовну концентрисану изградњу на великим градилиштима у Новом Београду и у другим великим новим стамбеним насељима.

Изградња великих стамбених насеља (нових делова града који се састоје од једне или више месних заједница) била је омогућена политичким, организационим и планским мерама које су предузимане у периоду од 1958. до 1964. године и касније (сузбијање и укидање „ивичне изградње", организовање високомеханизованих грађевинских предузећа, серијски префабрикована „производња станова за тржиште" и др.). На Сабору града Београда 1964. године коначно је афирмисана и утврђена политика концентрисане стамбене изградње и усмерена на изградњу *комплетних* великих стамбених насеља. На Сабору је истовремено био усвојен седмогодишњи Програм изградње и развоја града, који је израдила Дирекција за изградњу и реконструкцију града у сарадњи са Урбанистичким заводом.

На основу овог програма Дирекција је приступила припреми замљишта, а у Урбанистичком заводу су, поред плана за Нови Београд, израђени детаљни урбанистички планови за велики број стамбених насеља, која су планирана на слободним (неизграђеним) теренима на периферији града. У њима је без Новог Београда планирано укупно преко 60.000 станова за око 200.000 становника, а од тога је до 1975. године било већ изграђено (или у изградњи) око 45.000 станова.

Београд, источна капија

Ова су насеља, као и Нови Београд, планирана и пројектована у духу модерне и све што је речено о предностима и недостацима урбанизма те епохе у односу на Нови Београд важи и за ова насеља. Она су комплетирана и завршена изградњом локалних центара и других пратећих објеката и зеленила од 1975. до 1985. године.

У следећем прегледу наведена су најзначајнија стамбена насеља из овог периода (са бројем станова и именима архитеката аутора детаљних урбанистичких планова):

– Карабурма – 7.000 ст. (Никола Гавриловић и Воја Тешић);
– Шумице – 1.500 ст. (Андрија Менделсон и Гордана Царевић);
– Браће Јерковић – 1.300 ст. (Андрија Менделсон и Емилија Даниловић);
– Коњарник – 7.000 ст. (Милан Зарић, Милица Јанковић-Јакшић и Миленко Јефтић);
– Канарево брдо – 2.300 ст. (Јован Лукић и Мирјана Поткоњак);
– Миљаковац – 2.200 ст. (Мирјана Поткоњак);
– Кнежевац–Кијево – 6.000 ст. (Јован Лукић, Алпар Кочиш и Мирјана Поткоњак; касније допунили и прерадили: Александар Ђокић и Михајло Чанак);
– Горњи Земун, IX и X м. з. – 4.300 ст. (Јосип Свобода са групом сарадника);
– Доњи Земун, I м. з. – 3.000 ст. (северни део: Јосип Свобода и Милан Зарић, јужни део Миодраг Милашиновић);
– Земун, IV м. з. – 2.180 ст. (Јосип Свобода, Милан Зарић и Боривоје Цвејић);
– Земун, XI м. з. – 2.000 ст. (Јосип Свобода, Војислав Пејовић и Боривоје Цвејић);
– Дорћол – 5.130 ст. (Леон Кабиљо и Јован Мишковић);
– Врачар, XI и XII м. з. – 3.065 ст. (Стојан Максимовић и Драгутин Кадовић);
– Бањица – 4.150 ст. (Андрија Менделсон и Мирјана Лукић; измене и допуне: Слободан Дрињаковић, Бранислав Карацић и Александар Стјепановић);
– Браће Јерковић II – 2.500 ст. (Андрија Менделсон, Бранка Југовић и Мира Вукотић);
– Кумодраж II – 1.350 ст. (Андрија Менделсон, Вера Пауновић и Ана Петрова);
– Котеж – 1.900 ст. (Братислав Стојановић, Димитрије Павловић и Добривоје Барловац).

Осим ових, израђени су урбанистички планови и за многа друга мања насеља и блокове као што су: Јулино брдо (Јован Лукић и Мирајана Поткоњак), Баново брдо (Блаженка Аћимовић), Медаковићева ул. (Вера Митић), насеље у Железнику (Вера Пауновић и Бранка Југовић), Нова Галеника (Јосип Свобода, Миодраг Спојић и Светлана Јовановић).

ДРУГИ ПЛАНОВИ И ЗНАЧАЈНА ОСТВАРЕЊА

Услед наглог пораста и ширења Београда, убрзо после усвајања Генералног плана из 1950. године појавило се интересовање и за територију на левој обали Дунава. Народни одбор града, на основу урбанистичких студија које је водио архитекта Братислав Стојановић, донео је 1957. године одлуку којом је проширено „уже градско подручје“ и на леву обалу Дунава, где је био обухваћен терен за око 300.000 становника. Ова одлука, међутим, није реализована.

У складу са Генералним планом из 1972. године израђен је нови Просторни план територије на левој обали Дунава. У оквиру овог плана детаљно су обрађени урбанистички планови за седам малих насеља за раднике (и њихове породице) пољопривредног комбината „Панчевачки рит“. Главни пројектант је архитекта Братислав Стојановић а пројектант архитекта Зора Томић.

У периоду 1960–1975. година израђен је и велики број урбанистичких планова који су обрађивали индустријске зоне, зелене површине, саобраћајнице и другу инфраструктуру, или неке специфичне делове града. Значајнији планови таквог карактера су: аутопут кроз Београд (арх. Бранислав Јовин и инж. Јован Катанић), Калемегдан (арх. Смиља Каначки и в. техн. Милица Јањић), Парк Звездара (арх. Весна Матићевић, инж. Владета Ђорђевић и арх. Војислав Тошић), реконструкција блокова 35–37 у старом језгру Земуна (архитекти Јосип Свобода и Александра Бановић).

Два велика подухвата и пројекта у овом периоду привлачила су пажњу стручне и шире јавности Београда. То су уређење Аде Циганлије и реконструкција железничког чвора, посебно решење путничког саобраћаја и локација главне путничке станице.

Ада Циганлија је у то време била типично равничарско речно острво, обрасло непроходним врбацима и жбуњем, које је Сава сваке године плавила. Њене обале и неколико пропланака могао је да користи само мали број људи и то само преко лета. Генерални план из 1950. није био сасвим јасан; Ада је била намењена и за извориште и за рекреацију, а изгледало је да те две функције искључују једна другу.

У Урбанистичком заводу јавила се идеја да се рукавац Саве поред Аде затвори (прегради) насипом и да се претвори у језеро са плажама за купање, а да се целокупна површина Аде заштити од поплава насипом и уреди као рекреативна парк-шума, лако приступачна неограниченом броју посетилаца у току целе године. Носиоци ове идеје били су арх. Никола Гавриловић, инж. Владета Ђорђевић и арх. Александар Ђорђевић, директор Завода. Хидро-грађевинском студијом Института „Јарослав Черни“, коју је водио инжењер др Младен Борели, доказана је могућност одржавања чисте воде у језеру.

Међутим, ова концепција није у почетку наишла на одобравање и изазвала је буру критика и протеста. Сава у то време није била много загађена па грађанима није било јасно зашто се од чисте текуће реке прави „мртва панонска бара“. Успротивили су се и многи љубитељи природе (међу којима

је било и истакнутих београдских интелектуалаца), сматрајући да ће уређена, „асфалтирана и урбанизована" Ада (са масом посетилаца) изгубити draж нетакнуте природе. Успротивили су се и стручњаци београдског водовода тврдећи да ће масовна посета на Ади да загади и угрози изграђена водоводна постројења (рени-бунаре). У београдској штампи појавио се велики број критички интонираних чланака. Ипак, после много скупова и објашњавања, прихваћен је став и концепција Урбанистичког завода и одобрен је први урбанистички план Аде Циганлије, који је израдио инж. Владета Ђорђевић и који је послужио као база за радове инфраструктуре и за даљу детаљнију разраду.

Време је потврдило ставове Урбанистичког завода. Река Сава постала је веома загађена, док је вода у језеру чиста и погодна за купање, пливање и веслање; рени-бунари нису угрожени. У току целе године Аду свакодневно посећује велики број Београђана, а преко лета број посетилаца се креће између 100.000 и 300.000! У годинама после 1980. Ада Циганлија је постала једно од најомиљенијих и најпривлачнијих места у Београду, може се рећи један од симбола Београда, а њено језеро београдска штампа сада назива „београдским морем".

Велике дискусије о локацији главне железничке станице и о решењу путничког саобраћаја вођене су од 1967. године. До 1967. године били су већ изведени знатни радови на реконструкцији београдског железничког чвора и то претежно на делу који служи теретном саобраћају. На реду је био део који служи путничком саобраћају са путничком станицом, која је била по раније одобреном плану предвиђена на локацији бивше „Аутокоманде". Међутим, због недостатка финансијских средстава Железничко транспортно предузеће Београд покушало је да модернизацију и електрификацију железничког саобраћаја (која је била у току у целој земљи) реши кроз мање и привремене реконструкције постојећег система (Предлог из 1967. године за модернизацију постојеће станице и Предлог за привремено решење путничког саобраћаја из 1968. године). Томе су се енергично успротивили стручни кругови Београда преко Урбанистичког друштва, Друштва инжењера и техничара и Друштва економиста. Тако је дошло до поновног преиспитивања целокупног путничког саобраћаја кроз велики број алтернативних решења. У рад на испитивању алтернатива укључено је и Одељење техничких наука Српске академије наука и уметности (САНУ) као координатор, а делимично и као арбитар и предлагач. Дискусија и испитивање алтернатива и варијанти отегла се све до краја 1970. године, када је Савет за урбанизам усвојио варијанту „Прокоп" са главном путничком станицом у Прокопу, за коју су се залагали стручњаци из железнице и Одељења техничких наука САНУ. Ова варијанта је имала предности у погледу „технологије саобраћаја" (ефикасно манипулисање кретањем железничких композиција). Интересантно је, међутим, да је Урбанистички завод давао предност варијанти „Сава Д" (подземна станица у савском амфитеатру, скоро на истом месту где се налази постојећа али испод земље, тако да не спречава силазак града на реку). Завод је, уважавајући и основне захтеве технологије, придавао већи значај кретању људи (путника) и њиховој удобној вези са градским

центром и градским саобраћајем, сматрајући да тим предностима железница може да поврати путнике у односу на конкурентни авионски и аутобуски саобраћај. Предлог усвојене варијанте „Прокоп" обрађен је у Заводу за пројектовање ЗЈЖ, а аутор је др инж. Сава Јањић.

По усвајању варијанте „Прокоп" расписан је 1974. године конкурс за „Урбанистичко решење подручја путничке железничке станице Београд и идејно архитектонско решење објеката у зони А". Урбанистичким решењем требало је уклопити железничку станицу са саобраћајним системом града, јер је одмах уочено да у том погледу постоје потешкоће, а под „објектима у зони А" подразумевали су се неки допунски садржаји које је требало придодати железничкој станици због њене релативне удаљености од градског центра (робна кућа, хотел, велики ресторан, банка и сл.). Конкурс је пролазио кроз три степена одабирања, па је 1975. године одабрано решење групе аутора на челу са архитектом Зораном Жунковићем. У току израде главног пројекта дошло је до већих преиспитивања и рестрикција програма, па је изградња станице текла споро. До 1990. године изграђени су прикључни тунели испод града са целокупном инфраструктуром за путнички саобраћај, али сама зграда није завршена, а целокупни саобраћај обавља се још увек преко старе железничке станице. Деведесетих година пропуштен је кроз тај део железничког чвора само један локални приградски воз који повезује Батајницу, Горњи Земун, Нови Београд, Прокоп, Вуков споменик, Панчевачки мост и Панчево. (Ову линију Београђани су погрешно назвали

Аутопут кроз Београд, „Мостарска петља"

„метро-воз"; међутим, она је део железничког а не градског метро-система који је у припреми.)

Од 1960. до 1975. године Београд је пролазио кроз период највећег успона и пораста у свим областима изградње. Укупно је тада изграђено 923.000 $м^2$ разних индустријских објеката, хала и хангара, и око 200.000 $м^2$ продајног простора, између осталог робне куће „Београд" и „Београђанка", као и робне куће у Новом Београду и Земуну. Изграђено је 4.648.000 $м^2$ улица и путева од којих је најважнији аутопут са мостом „Газела" преко Саве. Такође је изграђен и Панчевачки мост преко Дунава, Дунавско теретно пристаниште, аеродром у Сурчину, ранжирна и теретна станица у Макишу. Капацитети водоводне, канализационе и електричне мреже су такође у овом периоду знатно повећани (више него двоструко).

Поред наведених аутора, значајну улогу у изради наведених детаљних и регулационих урбанистичких планова имали си инжењери: Ђорђе Радуловић за енергетику, Владета Ђорђевић за зеленило, спорт и рекреацију, Воја Каличанин и Ненад Тасић за хидроградњу, правник Владимир Маринко и други. Обимне послове контроле и спровођења урбанистичких планова водио је посебан сектор на челу са арх. Андријом Менделсоном и арх. Стојанком Стошић.

У овом периоду у руковођењу радом Завода, поред директора арх. Александра Ђорђевића, учествовао је и арх. Леон Кабиљо као заменик директора, а у појединим периодима и архитекти Никола Гавриловић, Драган Гудовић, Андрија Менделсон, Милутин Главички и Јосип Свобода као помоћници директора. У формирању урбанистичке политике и стратегије у планском усмеравању града значајну улогу имао је Савет за урбанизам чији су председници (до 1975) били: инж. Владимир Ненадовић, Бранко Пешић, Ђурица Јојкић, Милојко Друловић и Михајло Швабић.

Обимна и брза изградња, спровођена у релативно скормним условима „земље у развоју", није могла да се одвија без тешкоћа и недостатака. Реконструкција и санација централних делова града заостаје иза изградње нових насеља, што доводи до нагомилавања тешких проблема чије је решавање одлагано за „боља времена", мада је то за последицу имало загађивање и деградацију животне средине. Ипак, значајно је да је у овом бурном периоду у Београду сачуван плански ред и избегнута стихија.

ГЕНЕРАЛНИ УРБАНИСТИЧКИ ПЛАН БЕОГРАДА ДО 2000. ГОДИНЕ (ИЗ 1972. ГОДИНЕ)

Скупштина града Београда донела је 29. 12. 1966. одлуку о ревизији Генералног урбанистичког плана из 1950. године и поверила овај задатак Урбанистичком заводу града.

Убрзо се показало да ревизија плана у суштини води ка изради новог генералног урбанистичког плана, којим би се сагледао развој Београда за следећих 30 година, па је задатак тако и извршен.

Заузет је став да нови план мора бити заснован на солидној стручној документацији и на научноистраживачком раду, уз широко учешће јавности, грађана и свих заинтересованих субјеката. Због тога је у припремном периоду (1967–1968) Урбанистички завод успоставио сарадњу и закључио уговоре са 39 научних и стручних организација, које су израдиле око 70 студија или документационих елабората за потребе генералног плана. Остварена је сарадња са Градским заводом за друштвено планирање, са градским секретаријатом и дирекцијама, као и са комуналним организацијама. Уз ангажовање Привредне коморе града, наручене су и коришћене студије перспективног економског развоја Београда. У Заводу је формиран и оспособљен за интердисциплинарну сарадњу јак стручни тим планера-урбаниста и специјалиста разних струка (44 стручњака и 31 техничар).

У периоду од 1969. до 1971. године развио се интензиван рад целог стручног тима у Заводу на изучавању постојећих стања физичких структура и животне средине у граду, циљева, програмских потреба и просторних могућности развоја, као и на изради алтернатива плана. Посебна пажња посвећена је студији и планирању саобраћаја. Саобраћајна мрежа решавана је применом математичких модела уз коришћење електронских рачунара, а код вредновања алтернатива примењен је метод „симулирања“ оптерећења саобраћајница.

Рад се одвијао у три циклуса. У првом циклусу, на основу малог броја података, израђено је 15 прелиминарних алтернативних скица које су анализиране и квалитативно оцењиване, са циљем да се добију први закључци и искуства за даљи рад. У другом циклусу (средином 1970. године), израђена су четири алтернативна урбанистичка модела развоја Београда до 2000. године, у којима су већ биле реалније сагледане величине потребне територије за поједине намене и које су детаљније вредноване и тестиране.

У трећем циклусу израђен је најпре преднацрт, а крајем 1971. и нацрт плана. И о једном и о другом документу вођене су врло исцрпне и широке јавне и стручне дискусије у духу статута града, са жељом да се у одлучивању обезбеди најшире учешће јавности и субјеката планирања (одржано је око 200 јавних састанака са дискусијом).

На предлог Савета за урбанизам, Скупштина града Београда усвојила је план на седници свих већа 23. марта 1972. године и донела одлуку о Генералном урбанистичком плану Београда (за плански период до 2000. године).

Целокупним радом на изради плана, као и радом стручног тима, руководили су Александар Ђорђевић, дипл инж. архитектуре, директор Завода, и Милутин Главички, дипл. инж. архитектуре, помоћник директора. Одговорни за синтезу у тиму (поређани по азбучном реду презимена), били су:

Вјерко Аницин, дипл. инж. архитектуре, Александар Вељковић, дипл. географ, Милутин Главички, дипл. инж. архитектуре, Александар Ђорђевић, дипл. инж. архитектуре, Ђуро Ђуровић, дипл. социолог, мр Миодраг Јанић, дипл. економиста, Миленко Јефтић, дипл. инж. архитектуре, Смиља Каначки, дипл. инж. архитектуре, Коста Карамата, дипл. инж. архитектуре, Љубомир Лукић, дипл. инж. архитектуре, Петар Лукић, дипл. инж. саобра-

ћаја, др Драгомир Малић, дипл. инж. машинства, Владимир Маринко, дипл. правник, Стеван Милинковић, дипл. инж. шумарства и дипл. арх. пејзажиста, Прим. Радомир Мишић, др мед. спец. за комуналну хигијену, др Димитрије Перишић, дипл. географ, Владимир Петровић, дипл. инж. архитектуре, Ранко Радовић, дипл. инж. архитектуре, Ђорђе Радуловић, дипл. инж. електротехнике, Борислав Стојков, дипл. инж. архитектуре, Велимир Томић, дипл. инж. грађевинарства, Слободан Фатић, дипл. инж. шумарства, дипл. економиста.

Нови Генерални урбанистички план из 1972. године обухвата територију од око 70.000 ха, која се пружа од Батајнице до Болеча и од Крњаче до Авале, Сремчице и Умке. На тој територији предвиђено је да ће Београд до 2000. године да нарасте на 1.570.000 становника. На осталом (приградском) делу градског подручја (које није било обухваћено Генералним планом већ само извесним студијама) било је предвиђено још 378.000 становника.

На обухваћеној територији планом су предвиђене значајне промене у развоју града, као на пример:

1. Постојећа села и приградска насеља изгубиће свој рурални и „приградски" карактер и уклопиће се у јединствену градску агломерацију.
2. У свом ширењу град неће континуално покрити целу територију, већ ће велики простори бити остављени за зеленило.
3. Ширење града неће се одвијати спонтано у равномерним концентричним круговима већ у изразитим (линеарним) „правцима експанзије" и то:

– према Смедереву – са око 210.000 становника,
– према Авали – са око 170.000 становника,
– према Обреновцу – са око 200.000 становника и
– према Батајници – са око 140.000 становника.

Такав начин ширења омогућава ефикаснију организацију града, при чему се нова насеља и нови центри ослањају на снажан систем лонгитудиналних или шинских (метро) саобраћајница које воде у централну зону (уз постојање полукружних – тангенцијалних саобраћајних прстенова за повезивање са другим периферним деловима града). Ширење града у линеарним правцима експанзије омогућава лакшу етапну изградњу, уз крупније једновремене захвате стамбене изградње и изградње саобраћајница и других инфраструктурних објеката на одабраним правцима.

– Нова насеља и нови делови града градиће се са мањом густином него што је то била пракса у претходном периоду, дакле са више зеленила и са мање аеро-загађења и буке. Око 35% територије намењено је изградњи породичних кућа (индивидуалној изградњи), у висини 1 до 2 етаже.
– Централни делови града биће реконструисани. Стамбени блокови у центру који још увек представљају вредан и здрав грађевински фонд али су

пренасељени, биће кроз реконструкцију санирани и рехабилитовани на тај начин што ће се смањити пренасељеност, задовољити минималан број паркинг места, повећати зелене и слободне површине и дечја игралишта и искључити неприпадајући саобраћај из стамбених улица. (Таква реконструкција, која има за циљ спасавање вредног стамбеног фонда и побољшање животне средине у центру, захтева знатне финансијске напоре, па је потребна јасна решеност и политичка подршка градске управе.)

– Централна зона (са центром старог и Новог Београда) и даље ће остати „главни градски центар", симбол данашњег и будућег Београда, место у коме ће се обављати послови и куповине, али које ће се радо посећивати и ради разоноде или културно-уметничких манифестација. Ради растерећења предвиђена су још три „секундарна" градска центра на прилазима граду (код Батајнице, Железника и Винче). Поред ових предвиђена је и мрежа рејонских и локалних центара.

– Садржај централне зоне остаје и даље мешовит, са објектима у којима се пружају најквалитетније услуге из области пословања, малопродаје, културе, уметности, угоститељства, забаве и становања.

– Индустрија, производно занатство и грађевинарство, као велики корисници градског земљишта, лоцирани су на местима која су погодна са гледишта саобраћаја, заштите околине и технологије. Посебно погодно место за организовање велике индустријске скупине пружа терен Великоселског рита. На том простору може се постићи максимална технолошка и организациона повезаност речног, друмског и железничког транспорта са одговарајућим складиштима, индустријом и слободном царинском зоном. Предвиђено је укупно 2.775 ха за развој индустрије, производног занатства и грађевинарства. То је пет пута већа површина од оне коју заузимају постојећи капацитети.

– Сам просторни модел града (линеарно-зракасти) омогућава максимални контакт становника са слободним зеленим површинама које окружују свако насеље. Јавно градско зеленило, спортско-рекреативни центри и заштитно зеленило заузимаће 48,5% од целокупне територије. У оквиру ове територије уредиће се 3.152 ха за рекреативне спортске центре и 7.912 ха за јавно градско зеленило (паркови). Остали део сачињавају заштитно зеленило и шуме које ће грађани такође користити за излете и спонтану рекреацију.

– Најзначајнији спортско-рекреативни центри биће: Велико ратно острво, Ада Циганлија са језером, Бањица, Батајница поред Дунава, Велико блато са језером и простор у меандрима Саве између Прогара и Умке (са језером).

– Решење друмског и јавног градског саобраћаја произлази из саобраћајне студије која је рађена за Генерални план уз учешће страних стручњака.

– Два полупрстена са режимом аутопутева прихватају међународне и регионалне ауто-путеве из правца Новог Сада, Загреба, Обреновца, Ибарске магистрале, Ниша и Баната, и повезују их са градским саобраћајницама или спроводе транзитни саобраћај поред града. Изграђена деоница аутопута кроз

Београд губи транзитни карактер и постаје „брза градска саобраћајница", што представља побољшање животне средине у граду.

– Од укупног броја путника који иду на рад око 50% ће користити јавни градски саобраћај. Око 70% свих посетилаца долазиће у центар града такође јавним саобраћајем. Метро ће бити главно масовно средство јавног градског саобраћаја, при чему неће бити у конкуренцији са другим видовима саобраћаја (трамвајским, тролејбуским или аутобуским) него ће се са њима допуњавати и деловати као јединствени систем.

– Велика друмска и железничка складишта, као што су саобраћајни теретни терминали, лоцираће се уз унутрашњи и спољни кружни полупрстен. Контакти између железничког и друмског теретног саобраћаја обезбедиће се на железничким локотеретним станицама у Новом Београду (код Аеродрома), у Макишу и у Великоселском риту, у коме се истовремено постиже претоварни контакт друмског и железничког са воденим теретним транспортом.

– Да би се обезбедила потребна количина пијаће воде (14.000 литара у секунди), за 2000. годину и за даљу будућност, постојећа изворишта треба заштитити и експлоатисати, али је потребно осигурати укључење и других изворишта из региона у систем водовода. Потребна су благовремена истраживања и за период после 2000. године.

Брига о човековој животној средини и тежња да се она у граду кроз даљи развој унапреди и оплемени биле су јаки покретачи у постављању нових циљева и креирању концепције Плана. Из тога је произишла основна идеја Плана да Београд кроз своје даље ширење постане „архипелаг насеља у мору зеленила".

Једна од методолошких карактеристика Генералног урбанистичког плана из 1972. године јесте његова „отвореност", то јест могућност (и обавеза) његовог повременог допуњавања и усавршавања, као и његовог усклађивања са средњорочним друштвено-економским плановима. Била је предвиђена обавеза доношења средњорочних (десетогодишњих) етапних урбанистичких планова, кроз које ће се реализовати етапе Генералног плана уз истовремену ревизију и поновно сагледавање тридесетогодишњих потреба и перспектива. Тиме је исказана намера и покушај увођења система континуираног планирања. На жалост, такав метод и систем није успостављен.

СПРОВОЂЕЊЕ ГЕНЕРАЛНОГ УРБАНИСТИЧКОГ ПЛАНА ИЗ 1974. ГОДИНЕ

Ускоро после усвајања Генералног урбанистичког плана наступиле су извесне политичке и друштвене промене као резултат Устава из 1974. године, чији се утицај осетио и у урбанизму. Урбанистички заводи као независне организације укинути су у целој земљи, односно придодати су неким другим организацијама. У Београду је Урбанистички завод спојен са Заводом за друштвено планирање под новим називом Завод за планирање развоја

града. За директора је постављен мр Стеван Јовановић, дипл. економиста, који је пре тога био директор Завода за друштвено планирање. То је учињено, наводно, „у циљу бољег усаглашавања урбанистичког са друштвено-економским планирањем". Међутим, физичка и организациона припајања нису довела до очекиваних промена, није дошло до стварања јединствене методологије друштвеног и урбанистичког планирања, нити до „синтезе" урбанистичких и друштвених планова. Неспоразум потиче из самог карактера планова: краткорочни друштвени планови не могу да послуже као база за урбанистичке планове, који су по природи дугорочни. С временом су друштвени планови губили значај и обавезност, па се то донекле пренело и на урбанистичке планове и на дисциплину при њиховом спровођењу. Треба напоменути да је у периоду између 1975. и 1985. године дошло и до пада обима грађевинских радова. Тако, на пример, број изграђених станова годишње у Београду, који је 1976. године износио 12.000, спао је у 1984. години на 5.690. Дошло је и до застоја у пројектовању и до одлагања изградње метроа, без којег се не могу повољно решити саобраћајни проблеми милионског Београда. Појавила се поново „ивична изградња" појединачних објеката у стамбеним блоковима центра. Све је то довело до извесног колебања у спровођењу урбанистичких планова, па и до преиспитивања урбанистичке теорије. Јављале су се сумње у оправданост дугорочних планова и нове идеје, као: умерени урбанизам, повратак улици, покрет против високих солитера и сл. Све то као да је наговештавало нови правац и ново раздобље у урбанизму (постмодерна-стил који се већ почео виђати на неким фасадама и у пројектима архитектонских објеката, али се у урбанизму јављао само као теоретска и литерарна критика модерне и није још био дефинисан нити реализован у пракси). Међутим, треба напоменути да су у том периоду (све до 1985) по инерцији извођени и неки значајни радови по урбанистичким плановима рађеним пре 1975. године (нпр. железнички чвор, Ада Циганлија, реконструкција неких стамбених блокова, локални центри у новим стамбеним насељима и у Новом Београду, обале у Новом Београду, делови неких стамбених насеља и Новог Београда итд.). Од детаљних урбанистичких планова израђених после 1975. године значајнији су: ДУП за подручје Кнез-Михаилове улице (Александра Бановић, дипл. инж. арх. са сарадницима Зораном Јаковљевићем, дипл. инж. арх. и Татјаном Јакшић, дипл. инж. арх.), ДУП Славије (Борислав Стојков, дипл. инж. арх.), ДУП Вишњица (Милица Јакшић дипл. инж. арх.), ДУП Гај у Барајеву (Милена Јефтић дипл. инж. арх.) и урбанистички пројект Вишњичка бања III (Љиљана Бакић, дипл. инж. арх.).

И поред делимичних измена, одступања и „прилагођавања", није дошло до опште ревизије нити до израде новог плана, па се може рећи да се Београд у периоду до 1985. углавном развијао по Генералном урбанистичком плану из 1972. године. Иако је обим радова био смањен, постигнути су неки успеси у квалитету, посебно у центру града (преуређење Ул. Кнеза Михаила и стварање пешачке зоне, наставак изградње храма Св. Саве (арх. Бранко Пешић), побољшање животне средине изградњом система топлификације,

реконструкција Народног позоришта и уређење Трга Републике, обнова старих, архитектонски вредних, фасада итд.).

Планови београдских урбаниста знатно су допринели да се Београд, и поред наглог пораста становништва, развија углавном плански, што значи да је успео да избегне хипертрофију и хаос у који су запали многи градови „земаља у развоју" (Латинска Америка, Азија, Африка). Ако квалитет једног града зависи од његове економске моћи, онда су београдски урбанисти учинили знатно више него што би се то очекивало према материјалним снагама Београда. Сигурно је да се Београд већ уврстио у ред савремено уређених милионских европских метропола. А захваљујући талентима београдских архитеката и утицају европске архитектуре коју су прихватили (избегавајући од самог почетка замке „соцреализма"), Београд постаје све лепши град, метропола у којој су се испољили сви квалитети европске архитектуре.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Стојановић, Б., дипл. инж. арх., „Послератна београдска архитектонска изградња", *Годишњак града Београда*, књ. XVII, 1970.

Минић, О., др дипл. инж. арх., „Двадесет година планског раста Београда", *Годишњак града Београда*, књ. XI–XII, 1964–1965.

Сомборски, М., проф. дипл. инж. арх., „Проблеми урбанистичког планирања Београда", *Београд – Генерални урбанистички план 1950*, издање ИОНО Београда 1951.

Мандић, С., проф. дипл. инж. арх., „Организација и намена површина градске територије", *Београд – Генрални урбанистички план 1950*, издање ИОНО Београд 1951.

Антоновић, С., дипл. инж. арх., „Резултати досадашње изградње Београда", *Београд – Генерални урбанистички план 1950*, издање ИОНО Београд 1951.

Сајсл, Ј., проф. инж., „Конкурс за урбанистички план Новог Београда", Часопис *Архитектура* 1947. год.

Исти, „Генерални урбанистички план Београда", часопис *Архитектура–Урбанизам* бр. 70–72, 1974. год.

Менделсон, А., дипл. инж. арх., „Улога и значај регулационих планова у разради Генералног урбанистичког плана Београда", *Архитектура–Урбанизам* бр. 41–42, 1966. год.

Ђорђевић, А., дипл. инж. арх., „Урбанистичко решење централног дела Новог Београда", часопис *Архитектура–Урбанизам* бр. 2, 1960. год.

Исти, „Проблем реконструкције централних делова Београда", часопис *Архитектура–Урбанизам* бр. 21, 1963. г.

Проблеми урбанистичког развоја Београда (материјал за јавну дискусију), Урбанистички завод града Београда, априла 1966.

„Нови Генерални план – Београд до 2000. године", Публикација *Урбанизам Београда* бр. 4, 1969.

АРХИТЕКТУРА БЕОГРАДА ОД 1944–1975. ГОДИНЕ

ОБНОВА

Одмах по ослобођењу Београда отпочела је обнова разореног града. Радове су организовали и спроводили Повереништво обнове, Техничко одељење ИНОО и Команда града. Многе зграде оспособљене су добровољним радом грађана. Стручна упутства пружали су чланови секције архитеката Народноослободилачког фронта инжењера и техничара.

Почетком 1945. године обликују се архитектонске службе у оквиру грађевинског одељења ИАО-а Београда и Повереништва грађевина АСНОС-а.

Обнова је напредовала изненађујућом брзином. Често се ишло на уштрб квалитета, али на неким објектима постигнут је висок архитектонски и извођачки квалитет. У том погледу истичу се: реконструкција Старог двора (архитекта Милан Минић и Драгиша Брачован), Новог двора (арх. Милан Минић) и зграде „Мањеж“ за Југословенско драмско позориште (арх. Момчило Белобрк).

Године 1946. основани су Пројектантски завод ИНО Београда, Пројектантски завод НР Србије и Савезни пројектантски завод. У секцији архитеката покреће се издавање часописа *Архитектура*, који је почео да излази у јануару 1947. године.

У то време настају и прве дилеме у вези са утицајима из совјетске архитектуре у којој је доминирао стил такозваног социјалистичког реализма, који је по својој наметљивој монументалности и застарелој орнаментици био несхватљив већини наших архитеката.

ПРВА ПЕТОЛЕТКА

Доношењем првог петогодишњег плана 1947. године, пред београдске архитекте постављен је огроман задатак. Требало је истовремено, у кратком року од неколико месеци, утврдити локације, проучити програме и израдити пројекте за све зграде у Београду и НР Србији. Брзина рада и одлучивања представљала је императив у пројектовању. Ипак, и у тим условима испољавана је тежња за креативним приступом и високим архитектонским квалитетом, посебно у остваривању већих и значајнијих објеката.

Тако се, на пример, у 1947. години одвијао један од највећих архитектонских конкурса у Југославији. Њиме су тражена идејна решења за зграде Централног комитета КПЈ, Председништва владе ФНРЈ и репрезентативног хотела у Новом Београду.

Прва награда за зграду Централног комитета није додељена већ су додељене три друге награде ауторима арх. Еди Равникару из Љубљане, арх. Николи Добровићу из Београда и арх. Невену Шегвићу са вајаром Аугустинчићем из Загреба.

Прву награду за зграду Председништва владе ФНРЈ добила је група архитеката: Поткоњак, Најман, Урлих и Перак из Загреба. Три друге награде дате су групама: Аугустинчић, Галић, Шегвић и Бон (из Загреба); Мацура, Кортус, Илић и Анагности (из Београда) и Хеберле, Томичић, Бартол, Полети и Фелд (из Загреба).

Награђени радови по свом квалитету и изразу остварили су велики утицај на даљи развој архитектуре у нашој земљи. Може се рећи да је овим конкурсом идеја такозваног социјалистичког реализма у нашој архитектури коначно одбачена.

Палата федерације

ЧЕТРДЕСЕТ ОСМА

Отварају се велика градилишта стамбених, јавних и индустријских објеката (Нови Београд, фабрика „Иво Лола Рибар" у Железнику, фабрика трактора у Бежанији). Образују се три завода: урбанистички, архитектонски и инжењеријски. Њихов рад координира Управа за пројектовање (управник арх. Братислав Стојановић).

Захукталу архитектонску делатност ускоро је зауставила економска блокада која је настала услед сукоба са Информбироом. Многа градилишта су морала бити угашена за дужи низ година, а многи пројекти обустављени. Тешка оскудица оставила је печат и на архитектуру тога времена. Под притиском материјалних потешкоћа естетика зграда је често запостављана; у условима строго прописане и контролисане штедње настајале су зграде једноличне и суморне.

Ипак, из масе архитектонског безличја и сивила, ту и тамо се пробијао светлији зрак креативне архитектуре. Међу такве примере спадају: домови културе „Браћа Стаменковић" и „Црвени крст" (арх. Богдан Игњатовић), летња позорница у Топчидеру (арх. Рајко Татић), неколико појединачних стамбених зграда (архитекти Бранислав Маринковић, Никола Шерцер, Богородицки, Александар Ђорђевић и Радомир Ступар).

Значајнији јавни објекти из тога периода су и: Гинеколошко-акушерска клиника (арх. Станко Клиска), болница на Бањици (арх. Станко Клиска, довршио Милан Злоковић), болница „Драгиша Мишовић" (арх. Лудвиг Томори), стадион ЈНА (арх. Михаило Јанковић и арх. Коста Поповић), зграда Скупштине НР Србије (арх. Милан Минић) и др.

ДУБРОВАЧКО САВЕТОВАЊЕ – НОВА СТРУЈАЊА И ДЕЛА (1950–1959)

На првом саветовању архитеката и урбаниста, одржаном 1950. године у Дубровнику, изложене су оштрој критици административне стеге и организационе форме које су спутавале стваралачки елан архитеката, и изражени су захтеви за боље услове рада и тежње за бољу архитектуру.

Ово саветовање имало је велики утицај на даљи развој архитектуре у нашој земљи и његови резултати убрзо су се осетили у пракси. Тако, на пример, већ крајем 1950. године, архитекта Милорад Мацура успева да пред ревизионом комисијом одбрани свој пројекат за зграду штампарије и Геодетског института ЈНА, који је по својој савременој концепцији, духу и изразу представљао за своје време значајно дело.

До 1953. године појављују се, или се пројектују, следећи значајнији објекти: „Безистан" на Теразијама (арх. Владета Максимовић), Изложбени павиљон у Масариковој улици (арх. Љубиша Драгић), Центар за рехабилитацију инвалида (арх. Милорад Мацура), Болница за туберкулозу на Бежанијској коси (арх. Рајко Татић), Дом Синдиката (арх. Бранко Петричић)

и други. Богдан Богдановић створио је свој први меморијал, Споменик јеврејским жртвама фашизма.

У Београду су 1953. године расформирана оба велика (сувише „централизована“) пројектантска завода и формиран је већи број мањих пројектантских „атељеа“ и бироа. Таква организација пројектовања одговарала је систему такозване „ивичне“ или „појединачне“ изградње, који је доминирао у Београду у периоду од 1950. до 1960. године. Свака зграда носила је своје обележје и представљала ауторско дело за себе. У таквој разноликости запажају се ипак неки чешће примењивани мотиви, као на пример: „растер“ на фасади од хоризонтала и вертикала, наглашени армирано-бетонски скелет, лође са наглашеним зидним преградама и међуспратном конструкцијом, полихромија фасадних елемената, а најављује се и „бриз-солеји“ као фасадни мотив. Може се рећи да је архитектура тога периода представљала успешан одраз нашег материјалног и културног успона и да је изазвала живо интересовање и наклоност наше и иностране јавности.

Између многих објеката остварених у периоду између 1953. и 1958. године пажњу јавности су привлачили: складно и смело замишљен комплекс Београдски сајам (арх. Милорад Пантовић); зграда Војногеографског института (арх. Милорад Мацура); затим Државни секретаријат народне одбране,

Војногеографски институт

који је дуго грађен (арх. Никола Добровић). У исту групу спада и пословна зграда „Хемпро" на Теразијама (арх. Алексеј Бркић), спортски стадион „Ташмајдан" (арх. М. Јанковић и У. Богуновић); хотел „Метропол" (арх. Драгиша Брашован); Југословенска извозна банка на Теразијама (арх. Владета Максимовић) и др.

У том раздобљу, на спони Кнез-Михаилове улице и Трга Републике, привођени су крају радови на истакнутим делима арх. Ратомира Богојевића Дом штампе и арх. Иве Куртовића Спољнотрговинска комора. Архитекти Александар Секулић и Ђорђе Стефановић саградили су Хемијски институт Природно-математичког факултета, а арх. Григорије Самојлов са консултантом Радовановићем, Машински и Технолошки факултет.

Из овог периода најчешће су спомињане стамбене зграде: Ратомира Богојевића на углу улица Кнеза Милоша и Народног фронта (са биоскопом „Одеон"), Милорада Мацуре у улицама 7. јула и Пролетерских бригада; стамбени комплекси: Николе Шерцера у Улици Теодора Драјзера, Бранка Веселиновића у Рузвелтовој улици, Богдана Игњатовића у Улици адмирала Гепрата и др.

Поменутим (и многим другим) зградама остварен је велики преображај у структури и лику Београда. Међутим, у међувремену, Београд је нарастао на 540.000 становника, што је отворило нове проблеме и створило разне оскудице не само у становима већ и у здравственим, школским и културним установама, као и у свим другим пратећим објектима.

Паралелно са порастом потреба, а и са постепеним нарастањем материјалних снага земље, ствара се тежња код ојачаних грађевинских предузећа да производе (и продају) „станове за тржиште" и то кроз масовну, серијску, типизирану изградњу нових великих градилишта. У складу с тим, у Институту за грађевински материјал и конструкције приводе се крају, под руководством инж. Бранка Жежеља, истраживања новог система префабрикованог грађења од преднапрегнутог бетона.

Стицајем ових чињеница, пошто су резерве „празних плацева" у изграђеним деловима града биле већ скоро исцрпене, Београд креће путем експанзије у суседне вангградске пределе.

ВЕЛИКИ ЗАХВАТИ

Уместо појединачних стамбених зграда, расутих по целом градском простору, од 1959. године у Београду се претежно изграђују крупни стамбени комплекси.

Изградња нових великих стамбених насеља добија пуни замах најпре у Новом Београду (1960–1962). Мало затим приступа се изградњи насеља „Браћа Јерковић", затим следе Канарево брдо, Миљаковац, Јулино брдо, Петлово брдо, Галеника у Земуну и бројна друга.

Изградња великих стамбених насеља у почетку је испољавала, поред урбанистичких, и знатне архитектонске слабости. Технологија префабри-

каније наметала је код пројектовања безброј ограничења. Требало је доста времена да се ова корисна новина савременог и масовног неимарства савлада. Године између 1958. и 1964. испуњене су лутањем али и стицањем искустава и усавршавањем. У ово време, најпре као појединачни објекти а потом и као део композиције нових стамбених насеља, јављају се „стамбене куле“ (високе 12–16 спратова). Међу првима су стамбене куле арх. И. Антића на крају Булевара револуције и нешто касније арх. И. Поткоњака у блиском суседству. Следе затим куле Б. Петричића, Т. Ивановића, Л. Кабиља и Б. Игњатовића на Новом Београду; Ђ. Пиварског у Булевару октобарске револуције, Михаила Митровића у Улици захумској, Д. Миленковића на Чукарици итд.

Поред стамбених кула истовремено се граде и други високи објекти као: зграда друштвено-политичких организација (33 спрата), коју је пројектовао М. Јанковић, зграда Југословенског грађевинског центра Д. Марковића (према конкурсном решењу С. Левија) и хотел „Славија“ Б. Игњатовића. Све ове и неке друге зграде имају фасадну облогу од стакла у металним оквирима.

Међу највећим хоризонтално усмереним објектима из тога доба су хотел „Југославија“ и зграда Савезне привредне коморе на Теразијама. Обе је пројектовао И. Хорват из Загреба. Ту спада и пристанишна зграда аеродрома

Хотел Југославија са погледом на Дунав

„Београд", коју су пројектовали Б. Ивковић, Д. Мененгело, С. Палигорић-Ненадовић, Н. Филиповић-Трбојевић и В. Слијепчевић-Метичевић.

У Новом Београду остварен је, први по реду, Центар месне заједнице, по пројекту У. Мартиновића.

Године 1960. у Београду почиње да излази часопис *Архитектура – Урбанизам*. Главни уредник Оливер Минић ускоро је уздигао овај часопис на висок степен вредности. Зато он дуги низ година делује као значајан чинилац у развоју архитектуре јер редовно анализира значајнија остварења, међу која спадају и многа овде поменута.

ДОЗРЕВАЊЕ ЧИСТОГ АРХИТЕКТОНСКОГ ИЗРАЗА

Кроз процес деетатизације друштвено-економских односа старање о архитектонској изградњи препуштено је конкретним инвеститорима који, међутим, за такав посао нису увек имали одговарајуће стручне кадрове. Неуки и анонимни људи у улози инвеститора могли су суверено одлучивати о изградњи и о архитектури. То је био разлог што је Савез архитеката 1962. године тражио да се уставом обезбеди „друштвена брига и заштита" архитектуре и да се образују одговарајући органи управе за архитектуру.

Пошто предлог није био прихваћен, настале празнине у Београду почиње да попуњава Дирекција за изградњу и реконструкцију града, која поред послова око припреме грађевинског земљишта преузима и друге функције као што су: пројектовање или надзор над пројектима, ревизија пројеката и др. Преко ових делатности Дирекција постиже велики утицај на архитектонско стваралаштво, што је имало извесне предности (ефикасност), али и извесне недостатке (сувише моћан утицај, сужавање друштвеног увида и сл.). Ипак, даљи привредни и културни успон и развој самоуправљања позитивно делују и отварају широко поље активности и стваралаштва београдских архитеката.

Тих година било је уочљиво дозревање својеврсног архитектонског израза Београда, мада су примењивана веома различита композицијска средства. Понегде је архитектура изражавана носећим скелетом, понекад терцијерном пластиком, негде хоризонталним стакленим прозорским тракама или, пак, потпуно застакљеним површинама. Откривају се на фасади сви некада скривени материјали: бетон, опека, камен, дрво у природној боји. Користе се и нови материјали: металне и синтетске плоче, азбест-цементни производи, гвоздени и алуминијумски прозори. Керамика се такође појављује као фасадни материјал. Обради ентеријера посвећује се све већа пажња.

Посебну појаву у београдској архитектури представља тада завршен Музеј модерне уметности И. Антића и И. Распоповић. Својом рашчлањеном пластиком геометријских облика та зграда је постала једно од обележја Београда, најављујући нову еру архитектонског обликовања.

Међу тада оствареним многобројним објектима истичу се: неке зграде у Луци „Београд" (У. Богуновић и С. Јанић), зграда *Политике* и телевизијски

торањ на Авали (У. Богуновић и С. Јанић – конструктор инж. М. Крстић), Извршно веће СР Србије у Немањиној улици (Б. Игњатовић), Служба друштвеног књиговодства код Савског моста (П. Буловић), зграда Савеза инжењера и техничара (Р. Томић), зграда „Енергоинвест" у Улици 29. новембра (Мих. Митровић), Урбанистички завод у Улици Палмотићевој (Б. Јовин), Заједница осигурања у Македонској улици (И. Куртовић) и др.

У Новом Београду из тог периода истичу се стамбене зграде које су пројектовали М. Чанаки и М. Митић, као и неки јавни објекти као што су: Управа царина (В. Блажин), Дом културе у студентском насељу (Милан Митровић), ресторан „Ушће" (С. Максимовић) и зграда Општинске скупштине (С. Максимовић и Б. Јовин).

Музеј модерне уметности

При крају овог раздобља, током 1973. године, довршено је неколико раније пројектованих зграда: Филозофски факултет (С. Личина), Неурохируршка клиника Медицинског факултета (М. Мацура), Палата правде у Савској улици (З. Зунковић, М. Живадиновић и Б. Симоновић), као и веома значајан и својеврстан објекат београдске архитектуре – Народна библиотека (И. Куртовић). Аутор овог објекта, супротстављајући се великим димензијама успео је да у армираном бетону изрази присност и лирику народне архитектуре Србије.

ОБНОВА ВИСОКЕ И ДЕКОРАТИВНЕ АРХИТЕКТОНСКЕ ПЛАСТИКЕ

Деценијама је архитектонска зграда била заснована на корбизјеовској а затим Мисовој хомогености једноставног или органски разуђеног корпуса. Изненада је наступила промена побуђена стваралаштвом Луиса Кана, нова стремљења су саздана на бескрајним могућностима обликовања ливењем армираног бетона, понекад и на топлини немалтерисане опеке. Сусрећу се облици, трансплантирани у савременост и бетон, древних романских манастира, јапанских дрвених структура и снажне првобитне готике.

Та архитектура, сва у покрету и пренаглашено снажног израза, названа је „брутализам".

У Београдској архитектури су таква стремљења јасно изражена, додуше језиком пречишћеним и суздржаним. Међу првим зградама тог периода – сем раније завршеног Урбанистичког завода – оне су из стамбеног насеља Јулино брдо (М. Лојаница, П. Цагић и Б. Јовановић). Мало касније довршен је хотел „Путник" у Новом Београду (Мих. Митровић). То су истодобно саграђени Трговински центар (Ф. Бајлон), Тржница (Ч. Белош) и Основна школа „Ратко Митровић" (П. Петровић).

Из низа значајних спортских објеката довршених 1973. године истичу се Спортски рекреациони центар „25. мај" на Дунаву (И. Антић) и спортска дворана ;„Пионир" (Љ. и Д. Бакић). Нешто касније саграђене су стамбене зграде на горњем делу Булевара револуције (З. Жунковић и М. Живадиновић), и у блоку 22 и 23 Новог Београда (Б. Јанковић, Б. Караџић и А. Стјепановић). Завршен је један део комплекса Академија уметности (А. Стјепановић и Б. Јанковић). У улици Српских владара, направљена је „Палата Београд" (Б. Пешић), тада највиша зграда у Београду. На Вождовцу, дуж Булевара војводе Степе, започета је изградња новог стамбеног комплекса (Б. Алексић).

СТРУЧНИ УТИЦАЈИ И ЧИНИОЦИ

Сви пројекти из тих деценија рађени су у оквиру пројектних организација (у друштвеном сектору). Оне су се међусобно знатно разликовале према броју сарадника и стручним установама, а њихов статус се током времена мењао од буџетских установа до самосталних и самоуправних радних организација. То су такозвани „атељеи", пројектни бирои или заводи.

Изградњу објеката вршила су „грађевинска предузећа" (самоуправне радне организације). Њихова опрема и стручни састав били су првих година скромни; међутим, она су се постепено развијала, јачала и овладавала новом техником и технологијом грађења. Од краја шесте деценије најснажнија између њих развијају своју префабрикацију и монтажно грађење, тако да су била кадра да се упусте у велике захвате.

У циљу усклађивања архитектонских пројеката са урбанистичким плановима, урбанистичка служба града спроводила је извесну контролу пројеката.

Институт за архитектуру и урбанизам Србије уобличио се као научно-истраживачка организација која је приступила проучавању многих проблема. Оријентисан делом према ближој архитектонско-урбанистичкој прошлости, а делом према савременим пројектима, Институт је објавио или припремио знатан број научних дела.

Образовање највећег броја београдских архитеката одвијало се на Архитектонском факултету. Та школа, чији корени потичу из деветнаестог века, доживела је у послератном периоду буран развој и низ позитивних трансформација.

Међутим, због брзог раста потреба и развитка технологије, пред архитектонску струку, код нас и у свету, озбиљно се поставило питање перманентног усавршавања. Одговарајући овом растућем захтеву Међународна унија архитеката и Савез друштава архитеката Југославије, организовали су 1974. године у Београду Први међународни семинар за перманентно образовање архитеката.

Стимулативан развитак архитектонске делатности у протеклих тридесет година није могао да не буде праћен и одговарајућим развитком истраживања и едукације и, наравно, међународне сарадње.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Реферати са Првог саветовања архитеката и урбаниста Југославије; Први део – Дубровник, 23–25. XI 1950. године, „Научна књига", Београд, 308 страна.

Урош Мартиновић, *Свеш архишекшуре,* Београдски издавачко-графички завод, Београд 1971, 180 страна.

UIA-revue de l'union internacionale des arhitectes 42, Paris, decembre 1966.

Алексеј Бркић, „Знакови у камену" – *Срйска модерна архишекшура 1930–1980,* Савез архитеката Србије, Београд, 1992. стр. 333.

Велика награда архитектуре '82–2, Бранислав Којић, Савез архитеката Србије и Друштво архитеката Београда, 1983.

Seminare de l'UIA sur l'education permanente des architectes, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд 1974.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

САДРЖАЈ

III

Др Радмила Тричковић, научни саветник Историјског института САНУ, Београд

IV

Др Петар Милосављевић, научни саветник Балканолошког института САНУ, Београд

V

Др Даница Милић, научни саветник Историјског института САНУ, Београд

VI

Др Бранко Максимовић, професор Универзитета, Београд

Др Бранислав Којић, професор Универзитета, Београд

VII

Др Јован Милићевић, професор Уверзитета, Београд

VIII

Др Бранислав Глигоријевић, научни саветник Института за савремену историју, Београд

IX

Др Никола Вучо, професор Универзитета, Београд

X

Др Јован Милићевић, професор Универзитета, Београд

XI

Др Здравко Антонић, научни саветник Балканолошког института САНУ, Београд

XII

Др Бранко Петрановић, професор Универзитета, Београд

XIII

Инж. Александар Ђорђевић, архитекта, Београд

ИСТОРИЈА БЕОГРАДА

Издавачи

Балканолошки институт САНУ
Кнез-Михаилова 35, Београд

Издавачка кућа „Драганић"
Градски парк 2, Земун

За издаваче

Никола Тасић
Миодраг Драганић

Уредник

Јован Зивлак

Рецензенти

Милутин Гарашанин
Милорад Екмечић
Радош Љушић

Ликовно-графичка опрема и коректура

Милорад Раца Стојановић

Лектори

Петар Ђукановић
Мирјана Јосић

Регистар направила

Катарина Антонић

Штампа

ГИП „Култура", Маршала Бирјузова 28, Београд

Тираж

2000 примерака

1995. година

ISBN 86-7179-021-5

Телефони пласмана књиге Издавачке куће „Драганић": 17-78-566; 100-770
Адреса: Душана Вукасовића 76, Нови Београд

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

911.375:93(497.11 Београд)(082)

ИСТОРИЈА Београда / главни уредник књиге Здравко Антонић. – Београд : Балканолошки институт САНУ : „Драганић", 1995 (Београд : Култура). – 610 стр. : илустр. ; 27 см. – (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт ; књ. 62) (Библиотека Наслеђе / „Драганић")

Тираж 2000. – Регистар. – Библиографија уз свако поглавље.

ISBN 86-7179-021-5

1. Антонић, Здравко
949.711(082)
а) Београд – Историја – Зборници
ИД=42087692

ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН БЕОГРАДА

ОПШТИ ПРИКАЗ ГЕНЕРАЛНОГ ПЛАНА

ЛЕГЕНДА:

ОБРАДИВЕ ПОВРШИНЕ

ВИСОКО ЗЕЛЕНИЛО

СТАМБЕНЕ ЗОНЕ

АДМИН. УПРАВНЕ ЗОНЕ

ЗОНЕ СПЕЦИЈАЛНЕ ИЗГРАДЊЕ

ЗОНЕ ПРИВРЕДНЕ ИЗГРАДЊЕ

КОМПЛЕКС БОЛНИЦА